BIBLIOTHECA INDICA:

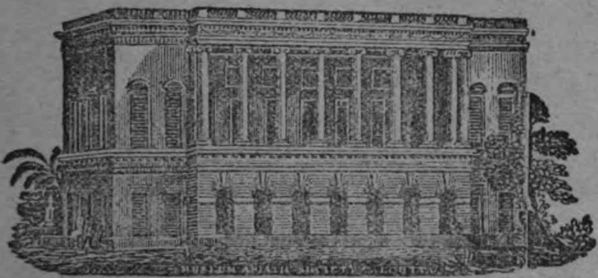
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 941.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK
BELONGING TO THE PŪRVVA MĪMĀṂSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRA KĀNTA TARKĀLAṄKĀRA.

VOL. I, FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1899.

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	Rs.	1	8
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarēya Āraṇyaka of the Ṛg Vēda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1	...	0	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	...	2	4
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 3-14 @ /6/ each	...	4	8
Ditto Āçvalayana (Text) Fasc. 1 to 11 @ /6/ ...	...	4	2
* Ditto Lāṭyāyana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	...	3	6
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	...	5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1 to 3	...	1	2
Kātantra, (Tetx) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	...	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each... ...	...	4	2
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	1	2
*Mārkaṇḍēya Purāṇa, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each ...	...	1	8
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-5 @ /12 each ...	...	3	12
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each ...	...	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/	...	1	8
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each...		5	4

श्रीगणेशाय नमः ।

भाट्टदीपिका ।

पूर्वषट्कम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य खण्डदेवः सतां मुदे ।
तनुते तत्प्रसादेन सङ्क्षिप्तां भाट्टदीपिकाम् ॥

आम्नायस्य ॥ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्याद्यर्थवादानां विधिप्रतिषेधवदेव* कर्तृस्मरणाभावादपौरुषेयत्वे पूर्वाधिकरणेन सिद्धे, सम्प्रति तद्वदेव धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्यते । तत्र विधिप्रतिषेधवाक्याभ्यां स्वप्रमत्या† साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविषयकविधिप्रतिषेधयोः प्रतिपादनादर्थाच्च‡ विधिप्रतिषेधविषययागादेरिष्टानिष्टसाधनत्वाक्षेपाद्युक्तं तयोरिष्टानिष्टसाधनरूपधर्माधर्मप्रमापकत्वम्§ । अर्थवादानान्तु प्रत्यक्षा सदसद्रूपविद्धार्थबोधकत्वाच्च धर्माधर्मयोः प्रामाण्यसम्भवः । न च प्रत्यक्ष तद्-

---

* विधिविप्रतिषेधवदेव,– इति क॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

† स्वप्रमतया,– इति नास्ति क॰ पुस्तके ।

‡ प्रतिपादनादर्थात्,– इति क॰ पुस्तके पाठः ।

§ धर्माधर्मप्रमापकत्वम्,– इति क॰ पुस्तके पाठः ।

सम्भवेऽपि लक्षणाऽध्याहारादिना तत्प्रतिपादनम् । यथाश्रुतार्थ-प्रतिपादनेनैवोपपत्तौ * अन्वयानुपपत्त्यभावेन † तदसम्भवात् । न च तात्पर्य्यानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । तात्पर्य्यग्राहकाभावेन ‡ तस्या अप्यसम्भवात् । न हि शब्दः प्रमाणमात्रं वा प्रयोजनवद्विषयमेवेत्येवं नियमे प्रमाणमस्ति । येन स एव तात्पर्य्यग्राहकः शक्येत । निष्प्रयोजनानामपि बहुशोदर्शनेन व्यभिचारात् । न च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वाध्यायविधिरेवार्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनं विदधन्निष्प्रयोजनार्थज्ञानस्य भाव्यत्वानुपपत्तेरर्थस्य § प्रयोजनवत्त्वमाक्षिपतीति वाच्यम् । अर्थज्ञानजनकत्वेनाध्ययनस्य लोकसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । तन्नियमस्य चार्थज्ञानेऽनुपयोगात् । अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन क्रतुं यावदुपयोगकल्पनाऽनुपपत्तेश्च न विधेयत्वम् । अतः स्वाध्यायविधिना स्वर्गाद्यर्थमेवाध्ययनं विधीयते । लोकतः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण यथाश्रुतार्थज्ञानार्थं वा । अध्ययनमेव वा भावनायां भाव्यमस्तु । न चैवमिष्टभाव्यकत्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनधीयाना व्रात्या भवन्तीति वचनेनाकरणे प्रत्यवायबोधनेनापि प्रवृत्तिसिद्धेः । अतस्तस्य वेदत्वावच्छेदेन प्रयोजनवद्विषयत्वानाक्षेपकत्वादर्थवादेषु तद्बलेन लक्षणादिसिद्धिरित्यप्रमाणमर्थवादा धर्माधर्मयोरिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

---

* प्रतिदेशनेनैवोपपत्तौ,— इति क॰ पुस्तके पाठः ।

† अन्वयानुपपत्त्यभावे,— इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तात्पर्य्यग्राहकाभावे,— इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

§ संभाव्यतानुपपत्त्या अर्थस्य,— इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

न स्वाध्यायविधिः स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विधत्ते । दृष्टे सम्भवत्य-
दृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् * । नापि यथाश्रुतार्थज्ञानार्थम् ।
तथात्वे ज्ञात्यताबोधकवाक्येनाध्ययनस्यावश्यकत्वादगृहीतपदपदार्थ-
सङ्गतिकस्य, स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति
योऽर्थमित्यादि वचनाच्च ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वेन यथाश्रुतार्थज्ञान-
स्यानुषङ्गिकतयाऽपि सिद्धेः स्वाध्यायविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतेना-
ध्ययनभाव्यकत्वपक्षोऽपि निरस्तः । अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयो-
जनवदर्थज्ञानोद्देशेन स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते प्रयोजनवदर्थज्ञा-
नादिसाधनीभूतस्वाध्यायोद्देशेन वाऽध्ययनमात्रम् । तव्यप्रत्ययेन
स्वाध्यायस्य कर्मत्वाभिधानात् । अतश्च स्वाध्यायार्थस्य प्रयोजनवत्त्व-
सिद्धौ तात्पर्यग्राहकवशेन लक्षणा अर्थवादेषु । लक्षणीयश्चार्थः
सन्निहितविधिनिषेधापेक्षितत्वात् स्तुतिनिन्दारूपः ।

तथाहि । लिङाद्यर्थो लोके पुरुषाशयः । वेदे तदभावाल्लिङा-
दिनिष्ठ एव कश्चिद्धर्मः । वाच्यतावच्छेदकश्चोभयसाधारणं व्यापारत्वं
न तु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वमपि । तस्यान्यलभ्यत्वात् । तत्र
नञोऽभावे आख्यातार्थप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्सत्त्वे तु तदर्थप्रवृत्त्य-
भावप्रयोजकत्वं संसर्ग इति विशेषः । प्रयोजकत्वं चात्र प्रवृत्ति-
तदभावकारणीभूतेष्टानिष्टसाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । अ-
भावकारणता च योगक्षेमसाधारणी । तत्त्वं च प्रवृत्तिसामग्रीविघ-
टकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । स च लिङाद्यर्थो विधिवाक्ये प्रवर्त्तना-

* दृष्टे सम्भवत्यदृष्टस्यान्याय्यत्वात्,– इति क॰ पुस्तके पाठः ।

प्रेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाक्ये च निवर्त्तनानिवारणानिषेधप्रतिषेधापरपर्यायः। इयं च द्विविधाऽपि शाब्दी भावना। तस्याश्च भाव्यं यथायोगं प्रवृत्तिनिवृत्ती। शाब्दभावनाज्ञानं करणम्। करणलक्षणाच भावनाभाव्यनिष्पादकत्वम्। इतिकर्त्तव्यता च यथायोगं स्तुतिनिन्दे। स्तुतिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वं इच्छद्वेषोत्पादनद्वारा लोकसिद्धम्। स्तुतिनिन्दापदवाच्ये प्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्याये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वानुबन्धित्वयोग्यत्वरूपे। ते च यथायोगं विधिनिषेधापेक्षितत्वात्तत्समभिव्याहृतार्थवादैर्लक्षणया प्रतिपाद्येते।

तत्र वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादौ स्वगतक्षेपिष्ठत्वादिगुणैरेव लक्षणा। यजमानः प्रस्तर इत्यादौ तु गौणीगम्यस्वकार्यकर्तृत्वादिगुणैरिति * वक्ष्यते। अतः सिद्धं भावनाऽन्वितस्तुतिनिन्दाविषयकप्रमाजनकत्वेनार्थवादानां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमिति। प्रयोजनं पूर्वपक्षे अर्थवादानुपस्थितप्राशस्त्यज्ञानादपि प्रवृत्तौ फलसिद्धिः। सिद्धान्ते तु मन्त्रवदर्थवादानामेव प्ररोचकत्वनियमात्तदुपस्थितप्राशस्त्यज्ञानादेव प्रवृत्तौ सेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

विधिर्वा ॥ औदुम्बरोयूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुध्ये इत्याद्यर्थवादेषु न स्तुतिलक्षणा श्रुत्यैव पशुरूपफलसम्बन्धविधायकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः। पशूनिति द्वितीयया ऊर्जोऽवरुध्या इति चतुर्थ्या वा पशूनां साध्यत्वेऽवगते

---

* योगादिति,– इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

साधनापेक्षत्वादौदुम्बरत्वं साधनं सन्निधानात् । ऊर्ज्जिति द्वतीया-श्रवणाच्च । भवतीत्याख्यातेन च लक्षणया शक्त्यैव वा भावना-ऽभिधानाद्भूधातोश्च यूपोत्पादकच्छेदनाद्यनुवादकत्वादप्राप्तार्थत्वेन च लेट्त्वनिश्चयात्* उभयविशिष्टभावनाविधायकत्वोपपत्तिरित्याक्षेपे प्राप्ते । यूपकर्त्तृकभवनाऽऽक्षिप्तायां भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वौचित्यात् सन्निधानाच्च यूपोद्देशेनैवौदुम्बरत्वविधिर्न तु फलोद्देशेन कामशब्दाद्यभावेन फलत्वस्य तथाऽनुपस्थितेः । किञ्च भवन्मते गुणफलसम्बन्धोऽयम् । न चासौ सम्भवति, आश्रयाभावात् । सोमापौष्णं चैतमालभेत पशुकाम इति प्रकृतस्य यागस्याश्रयत्वे हि यूपग्रहणानुपपत्तिः । यूपस्य तु अप्रकृतत्वादेवाश्रयत्वानुप-पत्तिः । अतिदेशेन तस्योपस्थितिस्तु जुह्वादिपात्रान्तरसाधारणेति तेषामप्याश्रयत्वे तथैव यूपग्रहणानर्थक्यम् । वाक्येनाश्रयदाने च वाक्यभेदः । तस्मादूर्ग्वा उदुम्बर इत्यादिरर्थवाद एवौदुम्बरत्वस्येति सिद्धम् । प्रयोजनं, यागफलात् फलान्तरकामनायामौदुम्बरो-यूप इतरथा खादिरः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु औदुम्बर एवेति ॥ २ ॥

हेतुर्वा ॥ चातुर्मास्येषु शूर्पेण जुहोतीति शूर्पकरणकं होमं विधाय श्रुतेन तेन ह्यन्नं क्रियते इत्यर्थवादेन न स्तुतिलक्षणा, अपि तु होमसाधनत्वे साध्ये अन्नकरणहेतुत्वं विधीयते । न चात्र पूर्ववच्च भाव्यत्व इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति । हि शब्दश्रुत्यैव हेतुत्वाभिधानात् । हेतुश्च व्याप्तिमन्तरेणानुपपन्नोयद्यदन्नकरणं

* निर्णयात्,– इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

तेन तेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति। ततश्च शूर्पादन्य-स्यापि दर्विपिठरादेर्होमसाधनत्वप्रतीतेर्विधौ शूर्पपदमुपलक्षण-मवयुत्यानुवादो वा। यद्वा तच्छब्देन शूर्पस्यैव परामर्शात्तद्गतमे-वान्नकरणत्वं हेतुः। तेन विशिष्टस्यैव व्याप्तिकल्पनादन्नकरणा-समर्थशूर्पव्यावृत्तावपि न विधिस्थं शूर्पपदं अन्यथा नेयमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु क्रियत इति लडन्तनिर्देशाद्वर्त्तमानान्नक-रणत्वस्य हेतुत्वं वाच्यम्। न च होमकाले अन्नकरणत्वं सम्भवति। अतो लटा भूतभविष्यत्कालान्तरलक्षणा विधौ तवाप्यावश्यकी*। यद्यपि चेयं प्राशस्त्यलक्षणोपयोगिगुणघटकतया ममाप्यावश्यकी, तथापि अनुवादस्थत्वात् प्राशस्त्यपोषकत्वाच्च† सा‡ न दोषः। वर्त्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतेः। किञ्चापेक्षितप्राशस्त्यपरत्वे सम्भवति नानपेक्षितहेतुपरत्वाङ्गीकारो युक्तः। अतः सिद्धं सर्वे-षामर्थवादानां स्तावकत्वेन प्रामाण्यम्॥ २॥

तदर्थशास्त्रात्॥ मन्त्राणां धर्माधर्मयोः प्रमाणमस्ति न वेति§ चिन्तायां, न तावद्विधित्वेन प्रमाण्यम्। तस्य द्वितीये निराकरि-ष्यमाणत्वात्। नापि स्तावकत्वेनार्थवादवत्। तेषां हि सन्निहिते-न विधिना पदैकवाक्यत्वाद्युक्तं स्वसमर्पितप्राशस्त्यान्वितभावनाविष-यकशाब्दप्रमाजनकत्वम्। मन्त्राणां तु दूरस्थत्वेन पदैकवाक्यत्वा-

---

* इत्थमेव पाठ सर्व्वत्र। मम तु, तवावश्यकी,– इति पाठः प्रतिभाति।

† बोधकत्वाच्च,– इति क॰ पुस्तके पाठः।

‡ सा,– इति नास्ति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः।

§ प्रामाण्यं न वेति,– ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

गुपपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यसम्भवः। नापि प्राशस्त्यं स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थः। पदार्थविधयोपस्थितत्वात्। नापि अर्थस्मारकत्वेन प्रामाण्यं अनधिगतार्थबोधकत्वाभावेन तदसम्भवात्(१)। साममन्त्राणामर्थाभावेन याथार्थ्यस्याप्यनुपपत्तेश्च(२)। न च प्रामाण्याभावेऽपि स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्त्वमात्राङ्गीकारः। ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेर्नियतमन्त्राम्नानवैयर्थ्यात्। प्रयोगासमवेतार्थस्मारकेषु स्मृतिवैयर्थ्याच्च। अतोऽधिकाराख्यप्रकरणादिनाऽवगततत्तत्क्रत्वङ्गभावानां मन्त्राणामुच्चारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते। स्वाध्यायविधिश्चोच्चारणोपयोगिप्रयोगप्राशुभावफलकतयैवाध्ययनं विधत्ते* इति न कश्चिद्दोषः इति प्राप्तेऽभिधीयते†।

दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रयोगसमवेतार्थस्मृतिरेव सम्भवतां मन्त्राणां प्रयोजनम्। असम्भवतान्तु कामं भवत्वदृष्टं प्रयोजनम्। उच्यते तु तथापि मन्त्रा अर्थप्रकाशनार्थाः, प्रकाशनं परमदृष्टार्थमिति वक्तुम्। साम्नान्तु अक्षराभिव्यक्तिरेव दृष्टं प्रयोजनमर्थाभावेऽप्यव्याहतम्। अनृक्साम्नान्तु अदृष्टार्थत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। न त्वेतावता सर्वत्रैवादृष्टार्थत्वम्। न च मन्त्राणां नियमेन

---

* विधीयते,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

† अभिधीयते,— इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः।

---

(१) अनधिगताबाधितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा, तज्जनकत्वं प्रामाण्यम्,— इति ख० ग० पुस्तकयोः टीका।

(२) अबाधितार्थविषयकज्ञानजनकत्वं याथार्थ्यम्,— इति ख० ग० पुस्तकयोः टीका।

पाठवैयर्थ्यम् । तद्बलेन मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमकल्पनात् । तच्च चादृष्टफलकत्वेऽपि न दोषः । न चैवं सामर्थ्यादेव तत्र तत्र मन्त्राणां विनियोगसिद्धौ पुनस्तेषां क्वचिद्विनियोगकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । गुणपरिसङ्ख्याद्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । तथाहि । अर्थप्राप्ते चाश्वादाने विकल्पेन चतुर्णां मन्त्राणां * लिङ्गेन प्राप्यमाणानां प्रापकप्रमाणात् पूर्वमेव प्रवृत्तेन, तां चतुर्भिरादत्ते इति वचनेन मन्त्रसङ्ख्योभय-विशिष्टादानभावनायां विहितायां एतद्वचनाभावेऽपि मन्त्राणा-मादानस्य च प्राप्तिसम्भवे एतद्वचनप्रवृत्तिफलजिज्ञासायां समुच्चय-फलकचतुःसङ्ख्यारूपगुणप्राप्तिरिति निर्णीयते । तथा लिङ्गादेवा-ग्निचयनाङ्गभूताश्वरशनाऽऽदाने प्राप्यमाणस्य मन्त्रस्य ततः पूर्वप्रवृ-त्तेन, इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्यनेन वचनेन† मन्त्रविशिष्टादाने अश्वरशनाङ्गत्वेन विहिते पूर्ववत् फलजिज्ञासायां गर्दभरशनानिवृत्तिरूपा‡ऽश्रेषिपरिसङ्ख्या फलम् ।

न च फलतः परिसङ्ख्यायां स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्राप्तबाध-इति त्रैदोष्यम् । अश्वाभिधानीसम्बन्धरूपस्वार्थस्यैव विधेयत्वात् । अन्यनिवृत्तिरूपपरार्थस्यार्थसिद्धत्वेनाकल्पनीयत्वात् । प्रापकप्रमाण-स्याप्रवृत्ततया प्राप्तबाधाभावाच्च । अतएव यत्र प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्यु-त्तरमेव परिसङ्ख्याशास्त्रस्य प्रवृत्तिः, यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या-इत्यादौ रागप्राप्तपञ्चनखभक्षणे पञ्चातिरिक्तपरिसङ्ख्याकरणे, तत्रैव

---

* मन्त्राणां नियमे,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† वचनेन,— इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

‡ गर्दभरशनातोनिवृत्तिरूप,— इति क० पुस्तके पाठः ।

तत् । यद्यपि च श्रौती परिसङ्ख्या, यथा नानृतं वदेदित्यादौ, तथापि न तत् । अतएव प्रवृत्तः फलतो वा यस्य शास्त्रस्यान्यनिवृत्तिर्विषयः स परिसङ्ख्याविधिः । अत्र चैतद्विध्यभावे प्राप्तश्चौत्सर्गिकी तत्र चान्यत्र च प्राप्तिर्न तु साऽपि लक्षणघटितेति ध्येयम् । अतएवैकस्मिन् कार्येऽनृतस्य सत्येन* सह पाक्षिकप्राप्तावपि नानृतं वदेदिति परिसङ्ख्यैवेयम् । न तु नियमविधिः । अतएव यस्य प्रवृत्तः फलतो वा पाक्षिकायोगव्यावृत्तिरूपो नियमः शास्त्रस्य विषयः स नियमविधिः । यथा सत्यमेव वदेत् व्रीहीनवहन्तीत्यादौ । अत्र नियमस्यैवायोगव्यावृत्त्यर्थकेन एवकारेण विधेयत्वात् । आक्षेपतः पूर्वां†प्रवृत्तस्यावघातविधेर्नियमफलकत्वाच्च । नियमे पाक्षिकायोगस्य तन्मात्रविध्यप्रवृत्तिनिमित्तको विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विध्यप्रवृत्तिनिमित्तकस्येत्यादिप्रकारेण बोध्यः । व्रीहीनवहन्ति उत्तरेहन्दिराचस्य ग्टह्णत इत्यादावाद्यः । एतद्विध्यभावे आक्षेपेणातिदेशेन चावघातस्य षोडशिग्रहणस्य च पक्षप्राप्तत्वात् । व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ द्वितीयः । यवविध्यभावसहितैतद्विध्यभावे व्रीहीणामाक्षेपेण पक्षप्राप्तत्वात् । एवं विधभेदसत्त्वेऽपि चायोगव्यावृत्तिमात्रस्यैव‡ लक्षणे प्रवेशान्न कोऽपि दोषः ।

यत्तु दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणं कैश्चिदुक्तम् । तदुत्तरेहन्दिराचस्य ग्टह्णत इत्यादावव्याप्तत्वादुपेक्षितम् । षोडशिग्रहयागाभा-

---

* सत्येव,– इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्वं,– इति क॰ पुस्तके पाठः ।

‡ व्यावृत्तिमात्रस्य,– इति क॰ पुस्तके पाठः ।

2

स्याद्दृष्टार्थत्वात् । अतएव नियमपरिसंख्याऽतिरिक्तप्रापकविधित्वमपूर्वविधित्वमिति तल्लक्षणमपि युक्तम् । एतेषाञ्चोपाधीनां क्वचिदुदाहरणे साङ्कर्येऽपि न दोष इति न विधिरसायनोक्तलक्षणदूषणावकाशः । विस्तरेण चैतदस्मत्कृते मीमांसाकौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तदेवं मन्त्राणामर्थस्मारकत्वेऽपि न विनियोगवैयर्थ्यम् । न चैवमपि प्रामाण्यायोगः । याथार्थ्यलक्षणस्य तस्याविघातात् । यागादिसर्वमन्त्रसाधारणेन तु पदार्थविधया । यथा हि शाब्दबोधं प्रतिकारणीभूतज्ञानविषयत्वाच्छब्दः प्रमाणमिति सर्वदर्शनसम्मतं, तथा पदार्थज्ञानस्यापि कारणत्वात् पदार्थोऽपि तथेति शक्यते वक्तुम् । अतश्च मन्त्रविनियोगविधौ मन्त्राणामपि पदार्थत्वाद्युक्तं प्रामाण्यमिति । *अस्तु वा प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रम् । तावतैवाध्ययनविधेरुपपत्तेः । प्रयोजनमर्थवादवदेव स्पष्टम् ॥ ४ ॥

इति भाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

---

* प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविध्युपपत्तेर्वा न कश्चिद्दोषः,– इति क० पुस्तके पाठः ।

धर्मेण ॥ शिष्टैस्त्रैवर्णिकपरिगृहीतानां मन्वादिप्रणीतस्मृतीनां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं न वेति सन्देहे, तन्मूलकत्वनिश्चायकाभावादप्रामाण्यम्। न ह्यत्र * प्रत्यक्षादि मूलं, तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः। वेदश्च † प्रत्यक्षपठितत्वानुपलम्भात्। उपलम्भे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात्। प्रत्यक्ष ‡ पठितवेदशाखानामुत्सन्नवेदस्य च वैदिकैर्यथापरिगणनं शाखानां प्रामाण्यपरित्यागेन(१) पठ्यमानतया § कल्पयितुमशक्तेः। न च नित्यानुमेयो वेदो मूलम्। स्मृतेर्मूलसामान्यव्याप्तत्वेऽपि वेदव्याप्तत्वाभावेनानुमानानुपपत्तेः ||। तयोरप्यनुमेयत्वकल्पने अन्धपरम्परापत्तेश्च। अतश्च तन्मूलत्वासम्भवाद्भ्रान्त्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमिति प्राप्ते।

शिष्टानामव्यवच्छिन्नपरम्परया ज्योतिष्टोमादिष्विवाष्टकाकलञ्जभक्षणादिष्वपि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहान्मन्वादीनां त्रैवर्णिकत्वेन वेददर्शनसम्भवाच्च तन्मूलत्वमेव युक्तम्। न तु भ्रान्त्यादिमूलत्वम्। तत्कारणस्यायथावत्तत्प्रमाणस्य च कल्पने गौरवाच्च। श्रुतिश्च प्रत्यक्षपठितैव तन्मूलम् ¶। न च स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं ** प्रा-

---

* न त्वत्र, — इति क० पुस्तके पाठः।
† वेदस्य, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।
‡ प्रत्यक्षं, — इति क० पुस्तके पाठः।
§ पाठ्यमानतया, — इति क० पुस्तके पाठः।
|| व्याप्तत्वाभावेनानुपपत्तेः, — इति क० पुस्तके पाठः।
¶ मूलम्, — इति क० पुस्तके पाठः।
** नास्त्येतत् ख० ग० पुस्तकयोः।

---

(१) प्रामाण्यस्याप्यपरित्यागेनेत्यर्थः।

स्वान्तरोपसंहारेणार्थवादोपोद्धारेण न्यायसिद्धार्थकथनेन च स्मृतिप्रणयनसार्थक्यात्। अतो मूलश्रुत्युपस्थापकतयैव धर्माधर्मप्रमाप्रयोजकत्वं स्मृतीनामिति सिद्धम् ॥ १ ॥ ५ ॥

विरोधे ॥ श्रुतिविरुद्धानामपि औदुम्बरी सर्वा वेष्टितव्येत्यादि स्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम्। न चौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्तदनुपपत्तिः। परस्परविरुद्धार्थकानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां बहुशोदर्शनेन विरोधे सत्यपि तत्कल्पने बाधकाभावात्। तद्वदेव विकल्पेन विरोधस्य परिहर्त्तुं शक्यत्वाच्च। न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षा निवर्त्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदादिरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गस्येव स्मृतेर्बाधः स्यात्। न वा शैत्यौष्ण्ययोरिवात्र विषययोरत्यन्तविरोधः, येन औष्ण्यप्रत्यक्षेणेव शैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारलक्षणो बाधः स्यात्। न त्वेतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः सम्भवादिति प्राप्ते।

भाष्यकारेणैवं सिद्धान्तितम्। सर्वत्रानुमानेऽनुमेयजिज्ञासाया: कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्पर्शविधानेनावेष्टितत्वरूपेणौदुम्बर्याः परिच्छिन्नत्वाज्जिज्ञासाऽभावेन नौदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमानसम्भवः। तथा, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, यथा वैसर्जन* होमीयं वासो ऽध्वर्युः परिगृह्णातीत्यादौ†; तत्रापि न श्रुतिकल्पनं कॢप्तहेतोरेव मूलत्वोपपत्तेरिति।

---

* वैसर्जनीय, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

† प्रतिगृह्णात्यादौ, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

वार्त्तिककारस्तु न निन्दाबाधा अनुमित्यङ्गत्वं अन्यायनिन्दा-यायामपि तदुदयात् । सत्यपि वा तस्याः कारणत्वे अनुमिति-विषयश्रुतेर्निन्दाबाधितत्वाच्च। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे वा * लोभादि-मूलकत्वाङ्गीकारे † अष्टकादिस्मृतेरपि तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्ष-श्रुतिविरोधेऽपि स्मृतेः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहाविशेषेण श्रुतिमूलत्व-कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम्। परन्तु यावच्छ्रुतिनिश्चयं वेष्टनं नानुष्ठेयम् । अर्थवादाद्युन्नीतविधिमूलकत्वस्यापि स्मृतिषु दर्शनेन प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य सम्भावितत्वात्तस्य चोन्नयनस्य प्रत्यक्षश्रुति-विरोधे आभासत्वसम्भवात्। अतश्च यावच्छ्रुतिनिश्चयं अननुष्ठान-लक्षणमप्रामाण्यमित्यभिप्रायं सूत्रमिति प्राह ।

यद्वा शाक्यादीनामपि क्षत्रियत्वप्रसिद्धेर्वेददर्शनसम्भवेन तत्प्रणी-तस्मृतीनामपि वेदमूलत्वम् । तन्मूलो वेदस्त्विदानीं प्रलीन इति प्राप्ते। शिष्टत्रैवर्णिकानां धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वाधिकरणमुख्यहेतो-रभावात् प्रत्युत अप्रमाणत्वेनैव तेषां स्मरणाद्वेदाप्रामाण्यवादिभि-रेव च तत्प्रामाण्यस्वीकाराद्वेदमूलत्व ‡ कल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्य-मिति § सूत्रार्थः ॥ २ ॥ ६ ॥

शिष्टाकोपे ॥ स्मार्त्तानामाचमनादीनां श्रौतैः क्रमकालपरि-माणादिभिर्विरोधे श्रौतत्वात्क्रमादीनामेव प्राबल्यात् तद्विषयस्य-

---

* भावेऽपि, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† कारे च, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मूल, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

§ रप्रामाण्यमेवेति, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तीनामप्रामाण्यम्। न हि क्षुते आचामेदिति विहितस्य स्मार्त्ता-चमनस्य वेदवेदिकरणमध्येऽनुष्ठाने वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतिबोधितः क्रमोऽनुष्ठातुं शक्यते। स्मार्त्तपदार्थानाञ्च बहुत्वात् पूर्वाह्णादिः कालः प्रयोगविध्यवगतश्च परिमाणं न शक्यतेऽनुपरो-द्धुम्। न च श्रौतत्वेऽपि क्रमादेः पदार्थधर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः आचमनादिभ्यो दौर्बल्यं, प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रथमा-वगतप्रमाणवत्तापेक्षया प्रमेयवत्त्वावगतस्य दौर्बल्यादिति प्राप्ते।

पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेरुत्तरकालिकस्य यावत्प्रमाणगम्य-पदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वाच्च तावत्पदार्थविरोधित्वम्। परि-माणन्तु न कस्यचित्पदार्थस्यार्थ इति न तस्य श्रौतत्वम्। विरोधे-ऽपि आचमनादीनां पदार्थत्वात् प्राबल्यमेव। प्रमाणानां हि न स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधनिबन्धनः। तद्यदैव प्रमेयविरोध आलोच्यते तदैव तद्गतेन बलाबलेन निर्णीते प्राबल्ये न प्रमाण* बलाबलस्य नियामकत्वमिति प्रमाणमेव तत्स्मृतिः†।

यदा शाक्यादिग्रन्थेषु वेदाविरुद्धं दानादिवचनं तत्र भवतु प्रमाणतेत्याशङ्क्य, स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, वेदोऽखिलो धर्ममूलं, तद्विदाञ्च स्मृतिशीले।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥

---

* प्रामाण्य, — इति क॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

† स्मृतिः, — ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

इत्यादिवचनैर्नियतप्रदेशनिवासिनामेव धर्मत्वप्रमितेरन्यतः प्रमितत्व कल्पकागमत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥ ७ ॥

अपि वा कारणाग्रहणे ॥ अनिबद्धानां वसन्तोत्सवाद्याचाराणां प्रामाण्यं न वेति सन्देहे, एतेषां वेदमूलत्वे अष्टकादिवत्कल्पादिभिर्निबन्धनापत्तेः, सामान्यतस्तद्विदाञ्च स्मृतिशीले इत्यादिना निबन्धनेऽपि च विशेषतोऽनिबन्धनेन तेषां श्रुतिदर्शनाभावनिश्चयादप्रामाण्यमिति प्राप्ते । धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठीयमानत्वात् अष्टकावदेव वैदिकत्वम् । विशेषतोऽनिबन्धनं तु गौरवभिया न दोषः । अतिप्रमत्ताचरणदर्शनं तु धर्मबुद्ध्याऽननुष्ठीयमानत्वात् न वैदिकम् । न चैतावता सर्वस्याप्यवैदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्माधर्मयोः प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥ ८ ॥

तेष्वदर्शनात् ॥ अत्र शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्य चार्यम्लेच्छयोः परस्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पीलुशब्दस्य वृक्षविशेषे आर्याणां हस्तिन्यन्येषां, तत्र तयोस्तुल्यबलत्वम् । व्यवहारे आर्याणामिव म्लेच्छानामप्यभियुक्तत्वाविशेषात् * । अव्यवस्थयोभयथापि समाख्या-वेति प्राप्ते ।

शब्दतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गात् एकैव शक्ति-र्वेष्टव्या । न च विनिगमनाविरहः । आर्यप्रसिद्धेरेव नियाम-कत्वात् । आर्या हि शब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्मयोरविप्लुतिलिप्सवः शब्दार्थतत्त्वं विविच्य † परिपालयन्ति न म्लेच्छाः । दृष्टार्थव्यवहारश्च

* अभियुक्तत्वाविशेषो ह्युक्तत्वाविशेषात्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† विविच्य, — इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

यथाकथञ्चिदपि सिद्धेः। अतस्तत्प्रसिद्ध्या दृष्टविशेषएव शक्तिः। गजप्रतीतिस्तु लक्षणया शक्तिभ्रमाद्वा। यत्र तु नियामकाभावस्त-त्रागत्याऽश्वादिशब्देषु उभयत्रापि शक्तिः। आर्याणामेवोभयत्र प्रयो-गात्। तत्रापि क्वचिद्वाक्यशेषस्य* नियामकता। यथा यत्रान्या-ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमानाएवोत्तिष्ठन्तीत्यनेन यवशब्दस्य दीर्घशूकएव शक्तिः। प्रियङ्गुषु तु लक्षणादिनेति॥ ५॥ ९॥

एवं वा॥ यत्र मातुलकन्यापरिणयादौ स्मृत्याचारयोर्विरो-धस्तत्रोभयोरपि श्रुतिकल्पकत्वात्तुल्यबलत्वमिति प्राप्ते। स्मृतीनां सम्प्रत्ययप्रणीतत्वात् स्मृतिषु कर्त्तव्यतावाचिविधिप्रत्ययश्रवणाच्च बलीयस्त्वम्। आचारेषु तु आचरितॄणां जनानां मन्वाद्यपेक्षया तथा प्रत्ययितत्वाभावादितस्ततोविप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्यव-गमस्याशक्यत्वात् परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्त्तव्यतावाचिविधि-प्रत्ययस्यावश्यकल्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम्। अतएवेदानीन्तनाचारदर्श-नेन श्रुतिद्रष्टुः स्मृतिकारस्य स्मृतिं तदुपदेशं वा कल्पयित्वा श्रुति-कल्पनं स्मृतीनान्तु साक्षादेवेति विशेषः। अतः स्मृतिविरोधे आचारस्य यावच्छ्रुतिदर्शनं स्मृतिदर्शनं वा अननुष्ठानम्॥ ६॥ १०॥

एवं वा॥ पिकनेमतामरसादिशब्देषु यत्र लोकवाक्यशेषयो-रर्थविप्रतिपत्तिस्तत्र पदपदार्थसम्बन्धे लोकात् वेदस्याधिक्ये† प्रमा-णाभावात्तुल्य‡ बलत्वमिति प्राप्ते। विषयैक्याभावे विधिस्तुत्योरेक-

* कदाचिद्वाक्यशेषस्य, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

† लोकवद्वेदस्याधिक्ये, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

‡ तेषु तुल्य, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

वाक्यताऽनुपपत्तेर्विधिर्वाक्यशेषस्यैव शक्तिग्राहकत्वमनुमन्यते । अतश्च लौकिकप्रमाणावगतेऽर्थे शक्ति*कल्पनाभिया न शक्तिरपि तु लक्षणा-दिनैव बोधः । अतएव यत्र वाक्यशेषो नास्ति तथापि चित्रादिप-दार्थो वैदिक एव ग्रहीतव्य इति वक्ष्यते । अतश्च चित्राशब्दस्य स्त्रीत्वगतमुख्यत्वकं शक्यं न तु तत्रैगुण्यम् । चरुशब्दस्योदनो न तु स्थाली । अश्ववालशब्दस्य काशाः नाश्वकेशाः । वाक्यशेषाश्च कौस्तुभे द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ ११ ॥

चोदितन्तु ॥ यत्र पिकनेमसततामरसादिशब्दानां नार्याणा-मर्थविशेषप्रसिद्धिः, म्लेच्छेषु तु पिकः कोकिलः, नेमः अर्द्धं, सतं वृत्तपात्रं दारुमयं शतच्छिद्रं परिमण्डलं, तामरसं पद्मं, इत्येवं प्रसिद्धिः । तत्र तत्प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं न तु निगम † निरुक्ता-दिना तत्कल्पनम् । न च म्लेच्छेषु शब्दार्थयोर्विप्लुतिदर्शनेन तत्-प्रसिद्धेरविश्रम्भणीयता । पिकादिशब्दानां वेदएव दृश्यमानत्वेना-विप्लुतत्वात् । अतश्च तेषां वाच्याकाङ्क्षायां तत्प्रसिद्धेरपि क्लृप्ततया ग्राहकत्वम् । अतएव निगमादिप्रसिद्धेरपि तत्प्रसिद्धित्वेन प्राबल्ये-ऽपि कल्प्यत्वेन दौर्बल्यम् । म्लेच्छप्रसिद्धेश्च म्लेच्छप्रसिद्धित्वेन दौर्ब-ल्येऽपि क्लृप्तत्वेन प्राबल्यम् । प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबल-बलीयस्त्वस्य स्थापितत्वात् । अतएव नात्र विशेषतः पूर्वपक्षः कथितः ॥ ८ ॥ १२ ॥

प्रयोगशास्त्रम् ॥ सर्वस्मृतीनां कल्पसूत्राणां वा षडङ्गानामेव

---

* अनेकशक्ति, — इति क॰ पुस्तके पाठः ।

† निगम, — इति नास्ति क॰ पुस्तके ।

वा शाक्यादिग्रन्थानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु । श्रुत्यादि-
मूलकत्वे गौरवात् । नित्यप्रत्यक्षविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । षड-
ङ्गानां तु, षडङ्गमेके—इति स्मृतेरपि वेदत्वम् । बुद्धबोधायनमश-
कादिभिस्तु समाख्या कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपन्नेति प्राप्ते ।
दृढकर्तृस्मरणात्कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वानुपपत्तेर्नैषां* वेदत्वं वेद-
तुल्यत्वं वा । प्रतिमन्वन्तरञ्चैवंविधानां ग्रन्थानां सत्त्वान्नित्यप्रत्यक्ष-
विधिविषयत्वोपपत्तिः । षडङ्गमेके इति तु परमतोपन्यासः ।
एकपदश्रवणात् । तस्मादेषां स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलकत्वमेव ।
शाक्यादिग्रन्थानां तु तदसम्भवात् चाभासत्वमेव ।

प्रयोजनं, कल्पादीनां वेदत्वे तत्तुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोध-
स्तत्र विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि न्यायाभासो-
पन्यासपूर्वकं वचनं, तत्रापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानं, न्यायोपन्यासस्तु
हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादः । सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
सन्न्यायविरोधे च यावन्मूलश्रुतिदर्शनमननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्† ।
श्रुतिदर्शनोत्तरन्तु विकल्पः‡ । यत्र तु न्यायोपन्यासरहितं मी-
मांसान्यायविरुद्धञ्च स्मृतेर्वचनं§ तत्र श्रुतिमूलत्वसम्भवेन वचनविरोधे
न्यायस्यैवाभासत्वात्तदर्थ एवानुष्ठेय इति । अत्र सर्वत्रोदाहरणानि
मूलोक्तोदाहरणदूषणानि चाऽस्मत्कृते कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥ ९ ॥ १३ ॥

---

* र्न तेषां, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

† यावन्मूलश्रुतिदर्शनमप्रामाण्यम्, — ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विकल्पादि, — क॰ पुस्तके पाठः ।

§ स्मृतिवचनं, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

अनुमान ॥ अथ यत्र स्मृतिषु पाठव्यवस्था यथा गौतमीया छन्दोगैरेव, तथाऽऽचारेषु कर्तृव्यवस्था यथा होलाकादि प्राच्याद्य-भिमानिभिरेव। तत्र तदनुमेयश्रुतिरपि अनुमापकस्य नियत-विषयत्वान्नियताधिकारिकैवेति नान्यैस्तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते। यद्यपि अनुमापकं नियतविषयं, तथापि नानुमेयश्रुतौ विशेषणं प्राच्यत्वादि दातुं शक्यम्। न हि प्राच्यत्वं नाम सर्वाचरिष्वनुगतं जातिव्यक्ति-गुणसंस्थानादिभिर्निर्वक्तुं शक्यम्। तत्तद्देशगतानामप्यनाचरणात्। चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामप्याचरणाच्च। अतो विशेषणाभावात् सर्वविषयत्वम्। गौतमीयादिस्मृतिषु तु न च्छन्दोगाधिकारिकत्व-स्मरणं, येन श्रुतावपि तत्कल्प्यते। पाठमात्रन्तु तेषां, स्मृतिकर्तुः तच्छाखीयत्वादप्युपपन्नम्। कर्त्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दो-गान् स्वग्रन्थमध्यापयामास* तेऽप्यन्यान् इत्येवं पाठस्तच्छाखे व्यवस्थित इति तथापि सर्वविषयत्वमेव ॥१०॥१४॥

प्रयोग ॥ स्मृत्यधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्य-माक्षिप्यते। नियमद्वयार्थं हि तत्। साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून् इत्येको गवादय एव साधवो न गाव्यादय इत्यपरः। न च नियमद्वयस्य मूलं सम्भवति। प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यपाठा-सम्भवात्। साधुत्वस्य पूर्ववन्निर्वचनासम्भवेनानुगतैकश्रुतिकल्पनाऽनुप-पत्तेश्च। न हि साधुत्वं नामार्थप्रत्यायकत्वम्, अनादित्वे सति वा-चकत्वं वा। गाव्यादिष्वपशब्देष्वपि सत्त्वात्। अपशब्दानां क्वचिद्वाच-

---

* स्वग्रन्थानध्यापयामास, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

कत्वाभावे गवादिषु गौणत्वस्याप्यसम्भवाच्च । अतो वाचकत्वाविशेषाच्च व्याकरणेन नियमः सम्भवति इति प्राप्ते ।

प्रयोगप्रत्यययोः साधुशब्दापभ्रंशानां गाव्यादिशब्दानां नष्ट-शब्दोपस्थापनद्वारोपपत्तेर्न वाचकत्वकल्पना । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । इदानीन्तनानाञ्च शक्तिभ्रमात्तौ । न च घटकलशादिपदवद्विनि-गमनाविरहः । पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात् । न च निर्मूलत्वम् । प्रयोगनियमे साधूनेव प्रयुञ्जीतेत्येवंविधाया-एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात् । साधुत्वञ्चानादिवाचकत्वं, अनपभ्रष्टत्वं वा, व्याकरणाभ्यासजनितसंस्कारव्यङ्ग्या जातिर्वा, प्रमितवृत्त्याऽर्थप्रति-पादकत्वं वेति कौस्तुभ एव स्फुटम् । तदभावश्चासाधुत्वम् । प्रत्यक्षैव च श्रुतिर्न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति मूलम् । अयञ्च निषेधः प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गम् । यज्ञमात्रेऽपि च निषेधो-यागे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियम इति महाभाष्याद्यनुसारात्* । साधुप्रयोगनियमात् परं फलोदय इत्यपि, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति वचनात् ।

अत्र हि प्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलोद्देशेन विधीयते । रागप्राप्तस्यापि च साधुप्रयोगस्य, तस्माद्देषा व्याकृता वागुद्यत इति वचनादाश्रयत्वसिद्धिरिति स्पष्टं कौस्तुभे । गवादय एव साधवो न गाव्यादय इति† साधुस्वरूपनियमस्य तु अनादिप्रयोगपरम्परैव मूलम् ।

---

* महाभाष्यानुसारात्, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

† गवादय एव साधव इति, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

अतः प्रमाणं व्याकरणम्। यत्तु न्यायमूलकं स्फोटादि तचोच्यते, श्रुतिविरुद्धञ्च, तन्न्यायश्रुतिविरोधे* कामं भवत्वप्रमाणम् ॥१।१।१५॥

प्रयोगचोदना ॥ वाचकशब्दप्रवृत्त्याधार्यं किं घटत्वादिजातिः उत व्यक्तिरिति चिन्ता। तदर्थञ्च लोकवेदयोः शब्दानामन्यत्वमुत नेति चिन्तनीयम्। अन्यत्वे हि उपायाभावेन वैदिकशब्दशक्ति-ग्रहस्यासम्भवान्नाद्या चिन्ताऽऽरम्भणीया। एकत्वे तु लोके† वृद्धव्यवहारानुसारेण गृहीता शक्तिर्वेदे फलिष्यतीति युक्ता चिन्ता। तत्र वर्णाभेदेऽपि स्वरच्छान्दसवर्णागमलोपविकारानध्यायादिधर्म-भेदाच्छरीरश्च इत्यादिपदयोरिव लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिति प्राप्ते। यथार्थभेदप्रतिपत्त्यनुकूलो धर्मभेदस्तथैव पदभेदः।(१) यथा

* न्यायादिविरोधे, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

† लोके, — इति नास्ति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः।

(१) पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः। क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वर-वाक्यश्रुतिस्मृतीरिति वार्त्तिककारिकामनुसृत्य पदभेदावधारणोपायान् क्रमेणोदाहरति, यथेति। क्रमोविलक्षणानुपूर्व्वीरूपः। स्थूलापृषतीत्यत्र कर्म्मधारयसमासे गोरेव स्थूलत्वं विन्दुमत्त्वञ्च लभ्यते। यैव स्थूला सैव विन्दुमतीत्यवगतेः। बहुव्रीहौ तु स्थूलविन्दुयुक्तत्वं लभ्यते। एवञ्च स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्र बहुव्रीहिस्वरपाठादर्थनिर्णयः। पचते दक्षिणां देहीत्यत्र देहीति योगात् पचते इति चतुर्थ्यन्तं पदं, भोजनार्थं पचते इत्यत्र भोजनार्थमित्युपादानात् पचते इति तिङन्तं पदम्। यातः पुनरायातीत्यत्र यात इति प्रथमान्तं पदम्। यातो-देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्र तिङन्तम्। अश्वस्त्वमित्यत्र अश्व इति श्वि-धातोर्लुङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम्। तथा च घोटकवाचकाद-श्वपदादस्य भेदः। अर्थभेदादेव पदभेद इति तु फलितार्थः।

शरीरश्च इति क्रमात्। अश्वमाश्वत्थेति न्यूनातिरिक्तत्वात्। स्थूलपृषतीत्यत्र कर्मधारयबहुव्रीह्योः स्वरात् अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वरूपात्*। पचते दक्षिणां देहि, भोजनार्थं पचते, इत्यत्र व्यधिकरणपदसन्निधिरूपाद्वाक्यात्। यातः पुनरायाति, यातो देवदत्तयज्ञदत्तौ, इत्यत्र समानाधिकरणपदसन्निधिरूपश्रुत्या। अत्र इति अगम-इत्यर्थे—व्याकरणस्मृत्या तद्भिन्नस्य पदभेदानुभवात्। यत्र तु नार्थभेदप्रतीतिस्तत्र सत्यपि धर्मभेदे दृढतरप्रत्यभिज्ञाबलेनैकत्वावधारणान्न पदान्यत्वं लोकवेदयोरिति युक्ता आद्या चिन्ता।

तथावघातादिक्रियाणां लिङ्गकारकसङ्ख्यादीनां च जातावयोग्यत्वात् गौः शुक्ल इत्यादिसमानाधिकरणनिर्देशाच्च व्यक्तिवाचित्वमेव। न चैवं जातिबोधानापत्तिः। लक्षणया† तद्बोधोपपत्तेः। व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैव‡ कार्यतावच्छेदकं जातिविशिष्टशाब्दबोधत्वम्। अतो न दोषः। न च विनिगमनाविरहः। लाघवस्यैव नियामकत्वात्। तथा हि, न शक्तिग्रहस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वं, अपि तु लाघवाच्छक्यत्वादिसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्यैव। ततश्चास्मन्मते घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्य घटो घटपदवानित्याकारकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन विशिष्टशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वम्। भवन्मते तु घटत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तदावश्यम्। अतश्च घटत्वत्वस्य घटेतरावृत्तित्वादि-

* अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वादिरूपात्, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

† लक्षणादिना, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

‡ व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैव वा, — इति भवितुमुचितम्।

रूपस्यानेकपदार्थघटितस्य प्रवेशात् तव कार्यकारणभावे गौरवं, न मम। न च शक्त्यानन्त्यादिदोषः। तस्य फलमुखत्वात्। अतश्च लाघवात् व्यक्तावेव शक्तिर्जातिविशिष्टव्यक्तौ वा न तु जातावेवेति प्राप्ते।

घटत्वं धर्मितावच्छेदकीभूय शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवत्तानिश्चयस्य कारणत्वं, पदत्वं धर्मितावच्छेदकीभूय शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयस्य वा घटपदं घटवदित्याकारस्य कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्। अस्मन्मते तु घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीभूय शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववत्तानिश्चयस्यैव घटपदं घटत्ववदित्याकारकस्य कारणत्वकल्पनाल्लाघवम्। न च ममापि विपरीतमापादयितुं शक्यम्। तथा सति घटत्वस्य धर्मित्वेन स्वरूपेण तस्य धर्मित्वायोगाद्धर्मितावच्छेदकत्वेन घटत्वत्वप्रवेशे गौरवस्य त्वयैवोक्तत्वात्। अतो न घटत्वत्वावच्छिन्नं घटत्वं शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवदित्याकारकं ज्ञानं कारणं, अपि तु घटपदं शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदित्याकारकमेव। जातेः स्वरूपेणैव प्रकारत्वोपपत्तौ घटत्वत्वस्याप्रवेशात्।* न च समवायेनैव जातेः स्वरूपेण प्रकारता न संबन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति। परैरपि तथाऽनभ्युपगमाच्च*। अतश्च कार्यकारणभावेऽपि लाघवात् घटत्वएव शक्तिः। शक्त्यानन्त्यादि च नास्मन्मते। अतः प्रथमोपस्थितत्वाज्जातावेव शक्तिः।

एवमरुणादिशब्देष्वपि गुणएव गुणत्वे वा। न तु तद्विशिष्टद्रव्ये। कथं तर्हि व्यक्तिबोधः। अभेदात्, उक्तविधकारणस्य जातिगुण-

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति क॰ पुस्तके।

विशिष्टव्यक्तित्वावच्छिन्नत्वएव कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारादोपपत्तेः । वस्तु-तस्तु जातिगुणत्वावच्छिन्नत्वमेव लाघवेन कार्यतावच्छेदकम् । व्यक्तिस्तु तृतीयान्तस्थले * पशुना यजेत अरुणया क्रीणाति इत्यादौ नैव पदान्नायते । जातिगुणयोरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः । लिङ्गसंख्ययोरपि पाशाधिकरणन्यायेन सामानाधिकरण्येन पार्ष्ठिको-जातिगुणसंबन्धः(१) । अतः संबन्धविधयैव तत्र द्रव्यबोधः । द्वितीयान्तादिस्थले तु जातिगुणयोः कर्मत्वाद्यन्वयासम्भवाद्व्यक्तेर्लक्षणया बोधः । तस्या एव कर्मत्वाद्यन्वयः । लिङ्गसंख्याद्यन्वयस्य साक्षात्सम्बन्धेनैव, सामानाधिकरण्यस्य व्यक्तिद्वारकमिति सर्वं सुस्थम् । प्रयोजनं, पूर्व-पक्षे रथन्तरादिशब्दानां ऋग्वाचित्वाद्रथन्तरमुत्तरयोर्गायति इत्यादौ उत्तरापदस्थितोत्तराकार्ये योनिविधानं, सिद्धान्ते तु गीत्यति-देशउत्तरास्विति वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

प्रथमस्य तृतीयः पादः ॥ ० ॥

---

* तृतीयादिस्थले, – इति क० पुस्तके पाठः ।

---

(१) लिङ्गसङ्ख्ययोरपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यसम्ब-न्धेन करणएवान्वयः पार्ष्ठिको जातिगुणसम्बन्धः,– इति भाट्टदीपिका-प्रभावली ।

उक्तं॥ इह गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा संमतानां सर्वेषामेव फलपदातिरिक्तसुबन्तानां उद्भित्सोमादिपदानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति संशये, प्रमाणप्रकारासम्भवादप्रामाण्यम्। तथा हि, उद्भिदा यजेत पशुकामः, सोमेन यजेतेत्यादावुद्भिदादिपदेभ्यः स्तुतिबुद्धेरनुत्पत्तेर्न तावदर्थवादत्वम्। मन्त्रत्वप्रसिद्ध्यभावाच्च न तत्। एतेषां प्रयोगकालोच्चारणे चैतत्प्रतिपाद्यार्थस्य यागाङ्गताबोधकप्रमाणाभावेनैतेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वानुपपत्तेश्च। न च विध्यन्तर्भावः। कामशब्दाद्यभावेन साध्यानभिधायकत्वात्। एकपदगतेन यजिनैव करणप्रतिपादने एतेषां तत्प्रतिपादकत्वायोगात्। सिद्धरूपाणां सोमादीनां व्यापारमन्तरेण* भावनेतिकर्त्तव्यतात्वानुपपत्तेश्च। नामधेयत्वे तु अभिन्नत्वादेव करणानुग्राहकत्वादिरूपेतिकर्त्तव्यतात्वानुपपत्तिः। न च कथमपि भावनाऽन्वयासम्भवेऽपि यागएव कारणत्वेनान्वयो भवत्विति वाच्यम्। कारकाणां परस्परान्वयासम्भवात्†। अतः कथमपि क्रियाऽन्वयासम्भवादनाख्यातत्वेन च विधिभावनयोरनभिधानात् अन्यस्य च प्रकारस्य निरङ्कुशमशक्यत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते। अध्ययनविध्यापितस्य अप्रामाण्यासम्भवात्, प्रकारान्तरासम्भवेऽपि विध्यन्तर्भावस्य स्पष्टत्वेन तत्रैव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या सर्वानुपपत्तिपरिहारेण प्रामाण्यमिति सिद्धम्॥ १॥ १७॥

---

* व्यापारान्तरमन्तरेण, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

† परस्परसम्बन्धाभावात्, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

अपि वा नामधेयम् ॥ अतः परं न गुणविधित्वं न वा नामधेयत्वमिति कोष्ठशोधनिकार्थमारम्भः । तदिह गुणे कर्मणि च तुल्यवदुद्भिक्तिकानामुद्भिदादिपदानां विधेयगुणसमर्पकत्वं नामधेयत्वं वेति चिन्तायां, भिदिर् विदारणे इति स्मृत्या विदारणसमर्थखनित्रादिवचनत्वप्रसिद्धेर्नामधेयत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च गुणविधित्वमेव युक्तम् । तच्च गुणविशिष्टं कर्मैव फलोद्देशेन विधीयत इत्येकः पक्षः । * प्रकृतसोमयागानुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ।

न च विनिगमनाविरहः । इतिकर्त्तव्यतासन्निधिविशेषस्यैव कर्मविधिनियामकत्वात् । न चैवं फलपदानर्थक्यं, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति वचनेन तस्य सर्वफलार्थत्वावगतेर्यजिपदस्य पशुफलोपधायकयागलक्षणायां † तात्पर्य्यग्राहकत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिशिष्टसोमप्राबल्यं, पशुकामप्रयोगविशेषपुरस्कारेण विहितस्य खनित्रादेः सामान्यविहितसोमादिबाधकत्वात् । वस्तुतस्तु प्रकृतसोमयागाश्रितः खनित्रादिगुण एव फलोद्देशेन विधीयते इति तृतीयः पक्षः । काम्यत्वादेव च नित्यसोमबाध इति प्राप्ते ब्रूमः ‡ ।

नायं गुणविधिर्गौरवात् । तथा हि, सर्वत्रैव तावच्छुद्धधात्वर्थकरणकभावनाविधानादाद्यो विधिप्रकारः । यथाऽग्निहोत्रं जुहो-

---

* अथवा, — इत्यधिकः पाठः क० पुस्तके ।

† लक्षणया, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रूम, — इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

नोति। अन्योद्देशेन तद्विधिरपरः। यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति। एतस्य चोद्देश्यवाचकपदान्तरसापेक्षत्वाद्दौर्बल्यम्। धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः। यथा दध्ना जुहोतीति। अत्र विधेयतायां धात्वर्थवृत्तित्वाभावात् पदान्तरार्थवृत्तित्वाच्च ततोऽपि दौर्बल्यम्। धातोः साधुत्वार्थत्वमङ्गीकृत्य अन्योद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिश्चतुर्थः। यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति। अत्र धात्वर्थस्योद्देश्यत्वेनाप्यसंबन्धात्ततोऽपि दौर्बल्यम्। गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधानात् पञ्चमः। यथा सोमेन यजेतेति। अत्र विशेषणविधिकल्पनादेराधिक्यात्ततोऽपि दौर्बल्यम्। अन्योद्देशेन पूर्वोक्तः षष्ठः। यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति। अयन्तु सर्वदुर्बलः।

तदेवं उक्तिगुणविशिष्टस्य यागस्य फलोद्देशेन विधाने षड्विधिप्रकाराश्रयणादतिगौरवम्। गुणस्य यागे अन्वयाद्धात्वर्थलक्षणा च। न हि भावनायां समानपदोपात्तधात्वर्थकरणकत्वावरुद्धायां गुणस्य करणत्वं सम्भवति। अतस्तस्य यागान्वयावश्यकत्वे यागस्य कारकत्वात् कारकाणां च परस्परं सम्बन्धानुपपत्तेः, सोमेन यजेतेतिवदुक्तिवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाऽऽवश्यकीति प्राञ्चः।

वस्तुतस्तु दृष्टान्तेऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनायामेवान्वयस्तत्र * वक्ष्यते। युक्तञ्च, एककरणावरुद्धेऽपि करणान्तरस्य भिन्ननिरूपितस्य प्रकारतया भावनाऽन्वयोपपत्तेः। न हि यागकरणत्वं भावनानिरूपितम्। अपि तु स्वर्गनिरूपितम्। अतश्च यथैवान्यनिरूपितमपि

* तत्र तत्र, — इति क० पुस्तके पाठः।

तत्करणत्वं प्रकारतया भावनायामन्वेति, तथैव सोमकरणत्वमपि यागनिरूपितम्। उभयत्र तन्निरूपकत्वस्य पार्ष्ठिकबोधलभ्यत्वाच्च न कोऽपि विरोध इति नास्मिन्नपि पक्षे यद्यपि मत्वर्थलक्षणा, तथापि विशेषणविधिकृत * गुणयागोभयविशिष्टभावनाविधिगौरवमापद्यमानं नापक्रोतुं शक्यम्। यथा च प्राथमिकभावनासम्बन्धाङ्गीकारेऽपि द्वितीयबोधवेलायां मत्वर्थकल्पना तथोक्तं कौस्तुभे।

एवं द्वितीय-तृतीययोरपि † जघन्यविधिप्रकाराङ्गीकरणं दोषाय। अगत्या च दधिसोमादावेव तदङ्गीकृतम्। तेषां तत्र ‡ अत्यन्तरूढत्वेन नामधेयत्वासम्भवात्। प्रकृते तु येनैव योगेन खनित्रे प्रवृत्तिस्तेनैव योगेनोद्भिद्यते उत्पाद्यते फलमिति व्युत्पत्त्या कर्मण्यपीति नामत्वसम्भवेन द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणालाघवम्। न च भिदो विदारणएव शक्तेः शक्तिः। भिदित्येव धातुपाठात् विदारण इत्यस्य प्रचुरार्थमात्रोपलक्षकत्वस्य वैयाकरणसिद्धत्वात्। अतो विदारण इवोत्पादनेऽपि प्रयोगात् तुल्यवद्वृत्तिकता। न च नामधेयानर्थक्यम्। संकल्पादौ सार्थकत्वात्। क्वचित् फलोपबन्धश्च। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। क्वचिच्च गुणोपबन्धः। यथा संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपतीति। प्रकृते च संज्ञया भेदसिद्धिरेव प्रयोजनम्। इतरथा हि प्रकृत एव

---

* विशेषणविधिकल्पनादिकृतं, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

† द्वितीयतृतीयपूर्व्वपक्षयोरपि, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

‡ गुणे, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

कर्मणि गुणफलसंबन्धापत्तेर्न कर्मान्तरत्वम् । न च योगस्य* फलो-
द्देशकारित्वस्यातिप्रसक्तत्वादपूर्वे कर्मणि रूढ़िकल्पने सोमादिपदा-
नामपि तदापत्तिः । सर्वत्र योगरूढ़िस्थले प्राचीनप्रयोगस्यैव का-
रणतायाः कॢप्तत्वेन प्रकृते तदकल्पनात् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥२॥१८॥

यस्मिन् ॥ अथ गुण एव रूढ़ानां, त्रिचया यजेत पशुकामः,
पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि, त्रिवृद्वहिष्पवमानः, इत्यादौ
चित्राऽऽज्यपृष्ठवहिष्पवमानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति
चिन्तायां, दध्यादिवद् रूढ़ेषु कर्मनामत्वासम्भवाद् गुणविधित्वमे-
वैषाम् । तत्र चित्रापदे तावत्प्रातिपदिकेन चित्रत्वं स्त्रीप्रत्ययेन
च स्त्रीत्वं विधीयते । विधेययोश्च परस्परसाहित्यावगतेर्विधेय-
सामर्थ्यानुरोधेन प्राणिद्रव्यकयागस्योद्देश्यत्वावगतेः प्रकृतानामपि
दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्ये-
तद्वाक्यविहितानां यागानामुद्देश्यत्वासम्भवेऽपि सर्वप्रकृतिभूताग्नीषो-
मीययागोद्देशेन सर्वपशुयागोद्देशेन वा विधीयते । न चानेकगुण-
विधाने वाक्यभेदः । धेनुर्दक्षिणेतिवदुभयविशिष्टैककारकविधानेना-
वाक्यभेदात् । एवमाज्यपदेन घृतं, पृष्ठपदेन शरीरावयवः । स च
संख्याविशिष्टः प्रकरणादाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते इत्येतद्वाक्यविहित-
स्तोत्राङ्गतया यथाक्रमं विधीयते । एवं त्रिवृच्छब्दवाच्यं त्रिभिद्धि†
द्रव्यं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वाक्येन विधीयते । सर्वत्र द्रव्याणां

---

* यागस्य,—इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† त्रिभिस्त्री,—इति क० पुस्तके पाठः ।

स्तोत्रसमीपदेशे अदृष्टार्थं स्थापनेनैव स्तोत्रोपकारकता । उत्पत्तिवाक्येषु तु आज्यादिपदं गुणवाक्यप्राप्तत्वादनुवादः । स्तोत्रमात्रन्तु विधीयते इति प्राप्ते ।

प्राप्तकर्मानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । करणत्वस्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेनाविधेयतयोभयविशिष्टकारकविध्ययोगात्, अजोऽग्नीषोमीय इति वचनेन विहितप्राकरणिकपुंस्त्वावरोधेन स्त्रीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः प्रकृतानामेव यागानां विचित्रद्रव्यकत्वेन लक्षणया चित्रापदं नामधेयम् । इत्यभिप्रायेण च स्त्रीप्रत्ययः । एवमाज्यादिपदेष्वपि असमस्तत्वेन विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् प्राप्तस्तोत्रानुवादेन द्रव्यसङ्ख्याद्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिवाक्यएव द्रव्यविशिष्टस्तोत्रविधिरितरच तु सङ्ख्यामात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् । घृतादीनां स्तोत्रे करणत्वासम्भवेन विशिष्टविध्ययोगात् । पञ्चदशानीत्यादिश्रुतिगतचक्सङ्घातरूपस्तोमवाचि-डप्रत्ययस्य गुणविधित्वेऽनुपपन्नेश्च । अत आज्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि अत्रैव स्तोत्रनामधेयम् । आज्यादिपदाभिधेयस्तोत्रानुवादेन च गुणवाक्ये सर्वत्र सङ्ख्यामात्रविधिः । आज्योत्पत्तिवाक्ये च तत्संज्ञकानि चत्वारि स्तोत्राणि, गमकसप्तकृतवङ्कवचनेन तावत्त्वावगमात् । एवं पृष्ठोत्पत्तिवाक्येऽपि षट् । अनुष्ठेयानि तु नियतानि चत्वारि । आद्ययोर्द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्व्यन्तरयोरन्ययोश्च नौधसश्वैतयोर्वचनेन विकल्पविधानात् । यथा चात्र तन्तदूषणानां निरासो मतान्तरदूषणानि च, तानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥२॥१९॥

तत्प्रख्यं ॥ इह रूढ़ानां यौगिकानां च सम्भवत्प्राप्तिकानाम-ग्निहोत्रं जुहोति, आघारमाघारयति, समिधो यजति, इत्यादौ अग्निहोत्रादिपदानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति चिन्तायां, प्रसिद्धेर्गुणविधित्वमेव युक्तम्। न चात्र वाक्यभेदः, विधेयानेकत्वा-भावात् । अतोऽग्निहोत्रपदे अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या उप-स्थापितोऽग्निर्देवता होमे विधीयते । न च यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इत्यनेन तस्याः प्राप्तत्वादविधानम्। तत्रानेकगुणो-पादानेन विशिष्टकर्मान्तरविधेरावश्यकतया एतद्वाक्यविहिते कर्मणि तत्प्राप्तेरभावात्। अतो यत्र दर्विहोमादावाग्नेयो मन्त्रः पठितः, तादृग्दर्विहोमानुवादेन देवतामात्रमनेन विधीयते। वचनेन तत्प्राप्तिसम्भवे मान्त्रवर्णिकविधेरकल्पनीयत्वात् । विशिष्टकर्मान्तरं वा । आघारवाक्येऽपि द्वितीयान्ताघारपदेन चरणसमर्थमाज्यादि-द्रवद्रव्यमभिधीयते। धातुना च चरणाख्यः संस्कारस्तदुद्देशेन विधीयते । अविनियुक्तस्य च संस्कारायोगात् प्रकरणकल्पित-वाक्येनोपांशुयाजाङ्गतया द्रवद्रव्यं विधीयते। चतुर्गृहीतं वा एत-दभूत् तस्याघारमाघार्येत्यनेन वा प्रयाजाङ्गभूतचतुर्गृहीतरूपविशे-षसमर्पणम्। सर्वथाऽऽघारपदं द्रव्यपरं न नामधेयमिति प्राप्ते।

मन्त्रवर्णकल्प्यविधिनैव देवताप्राप्तिसम्भवे अस्य पूर्वप्रवृत्त्या विधि-कल्पकत्वे वैफल्यापत्तेः* अभ्युदयशिरस्कत्वस्य च सम्भवति प्रथम-विध्यापादकधात्वर्थविधावन्याय्यत्वाच्च तावद्दर्विहोमानुवादेन देवता-विधिः। नापि विशिष्टकर्मान्तरविधिः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः

* वैयर्थ्यापत्तेः, – इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णेनैव देवताप्राप्तेः। यदग्नये च प्राजापतये च सायं जुहोति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरित्यत्र तु लाघवात् सायं प्रातःकालीनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्रविधानम्। अतएव यथैव केवलदेवत्यमन्त्रलिङ्गवशेन केवलयोर्देवतात्वं, तथा अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातरिति मिश्रलिङ्गकमन्त्रवर्णान्मिश्रयोरपि तत्। अतश्च यदग्नये चेति वाक्यस्थाग्निसूर्यपदं सायंप्रातःकालीनदेवतावाचकं सायंप्रातःपदं च तात्पर्यग्राहकम्। चशब्दोपस्थितसमुच्चयस्य च प्रजापतावन्वयस्य निपातोपसर्गार्थत्वेन व्युत्पन्नत्वाच्च विधेयानेकता। अतश्चाग्नेर्देवतात्वादिना अग्निहोत्रहोमे* प्राप्तत्वादग्निहोत्रपदं अग्नेर्होम इत्येवं व्युत्पत्त्या नामधेयम्।

एवमाघारेऽपि उपांशुयाजे सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमित्यनेनैव द्रव्यस्य† प्राप्तत्वात् प्रयाजाऽऽज्योद्देशेन संस्कारविधानेऽपि‡ द्वितीयविधिप्रकारापत्तेर्लाघवाद् भावव्युत्पन्नमाघारपदं नामधेयम्। विधेयश्च धातूक्तो होम एव। इन्द्र-ऊर्ध्वो अध्वर इत्याघारमाघारयतीति मान्त्रवर्णिकेन्द्रदेवताया अनुगृहीतं वेत्यनेन द्रव्यस्य लाभात्। एवं समिदादिष्वपि वक्ष्यते। सर्वत्र द्वितीया करणत्वलक्षणार्थेति न विरोधः ॥४॥२०॥

---

* अस्मिन्नपि होमे, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

† ध्रुवद्रव्यस्य, — इति ख० पुस्तके पाठः।

‡ संस्कारविधावपि, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

तद्व्यपदेशाच्च ॥ श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ पूर्वोक्तबाधकाभावात् प्रसिद्धेः श्येनादिपदानां गुणविधित्वमेव। प्रकृतसोमयागाश्रितो-गुणः फलोद्देशेन विधीयते। विशिष्टकर्मान्तरं वा। न चैवं यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते इत्यर्थवादे तस्यैव स्योपमानानुपपत्तिः। उपक्रमनिर्णीतविध्यनुरोधेनोपसंहारस्थार्थवादस्यान्यथा नेयत्वात्। ते तद्विकाशा इव तद्विकाशा इत्यादिवदनन्वयालङ्कारस्याभेदे अनुगुणत्वाच्चेति प्राप्ते।

नायमनन्वयालङ्कारस्तथात्वे सर्वेषामर्थवादपदानामुपमानान्तराभावबोधकत्वापत्तेः। तद्वरं भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् उपक्रमस्थएवैकस्मिन् पदे रूपकविधया लुप्तोपमाविधया वा गौणीं वृत्तिमङ्गीकृत्य नामधेयत्वं द्वितीयविधिप्रकारापादकं युक्तमाश्रयितुम्। अर्थवादस्तु रूपकाद्यपेक्षितसादृश्योपपादनार्थः, स च* विनैव लक्षणां पूर्वोपमालङ्कारविधया विधेययागस्तुत्यर्थो न विरुध्यते। तत्सिद्धं चतुर्भिरेव प्रकारैः सर्व्वत्र नामत्वमिति ॥५॥२१॥

नामधेये ॥ पूर्व्वमुभयत्र विशिष्टविधिपूर्वपक्षे यानि दूषणानि मत्वर्थलक्षणादीनि दत्तानि, तानि इह आक्षिप्यन्ते। यदि हि यागस्य कारकत्वं स्यात्, ततः सोमादीनां कारकान्तराणां तदन्वयानुपपत्तेर्भवेन्मत्वर्थलक्षणा, उभयविशिष्टभावनाविधानं वा। न त्वेतदस्ति। यागस्य क्रियारूपत्वाङ्गीकारात्। अतश्च तस्मिन् सर्वकारकाणां भावनावदेव विनैव मत्वर्थलक्षणां विनैव च वैरूप्यं सम्बन्धोपपत्तिः। यागस्य च क्रियात्वेऽपि सम्बन्धसामान्येन भावनाऽन्वयो-

---

* सादृश्योपपादनार्थः सन्, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

न विरुध्यते। भावना वा वैयाकरणवदतिरिक्ता नैवाङ्गीक्रियते। अतश्चोद्भिदादिष्वपि सर्वत्र गुणविधित्वमेव। वाजपेयोदाहरणन्तु मूले* गुणसूत्रानुरोधेनेति प्राप्ते।

पचतीत्यस्य पाकं करोति पाकेन करोतीति विवरणाद्धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरकारकत्वेनैव भावनाऽन्वयः। भावना च यथाऽतिरिक्ता तथा वक्ष्यते। अतश्चेतरकारकाणां धात्वर्थान्वयानुपपत्तेरगत्योभयविशिष्टभावनाविधानं सोमादावङ्गीकृतम्। प्राचीनरीत्या वा मत्वर्थलक्षणा। अन्यथा श्रुत्यैव फलगुणयोर्यागान्वये फलान्वयार्थं यागस्योपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानि, गुणान्वये चोद्देश्यत्वानुवादत्वप्राधान्यानीति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः। उपादेयत्वादिनिरुक्त्यादिकं च कौस्तुभे द्रष्टव्यम्। अतो मत्वर्थलक्षणादिभिया विशिष्टविध्यनुपपत्तेर्नामधेयत्वमेवोद्भिदादीनाम्॥१॥२ २॥

तद्गुणास्तु॥ आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यादौ आग्नेयशब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयमिति चिन्तायां, अग्नेर्मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वादाग्नेयपदं नामधेयम्। इति प्राप्ते। पुरोडाशकर्मिकायां भावनायां मन्त्रापेक्षाऽभावान्मन्त्रस्य च तथायोग्यत्वाच्चोपांशुयाजइव मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वम्। न चाघारवद्वाचनिको विनियोगो मन्त्रस्य, येन तत्कल्पकत्वं सम्भाव्येत। न च मन्त्रस्याष्टाकपालकर्मकभावनाङ्गत्वे प्रमाणमस्ति। प्रकरणस्य उपांशुयाजादिष्वविशिष्टत्वात्। नापि क्रमः†, ब्राह्मणपाठक्रमापेक्षया मन्त्रपाठ-

* मूले, — इति नास्ति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः।

† क्रमात्, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

क्रमवैपरीत्यस्य पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तत्प्रख्यन्यायाभावाच्चा-मत्वानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतोभयविशिष्टभावनाविधिप्रतीतेरस्य च याग-मन्तरेणानुपपत्तेर्भूधातुना तल्लक्षणात् सकलविशेषणविशिष्टयाग-भावनाविधानेन सर्वादिविशेषणानामपि विधिकल्पनात् गुणविधि-रेवाग्नेयशब्दः । प्रयोजनं, आग्नेयं पय इत्यादौ नामातिदेशेनाग्ने-यविध्यन्तः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु साकाङ्क्षविध्यन्तः ॥७॥२३॥

बर्हिः ॥ बर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां संस्कृतेषु कुशादिषु शास्त्रस्थैः प्रयुज्यमानत्वाद्यूपादिशब्दवत्संस्कारमात्रवाचित्वे संस्कार-विशिष्टकुशादिवाचित्वे वा प्राप्ते । जातिं विहाय कैरप्यप्रयुज्यमान-त्वात्, संस्कारं विनाऽपि च लोके, बर्हिरादाय गावो गताः, आज्यं क्रय्यं, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीत्यादौ प्रयुज्यमानत्वाद्-व्यभिचाराभावाच्च कुशत्वादिजातिवाचित्वमेव । प्रयोजनं, यूपावट-स्तरणार्थबर्हिरादौ पूर्वपक्षे संस्कारकरणं, सिद्धान्ते नेति ॥८॥२४॥

प्रोक्षणीषु ॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारवाचित्वे प्रोक्षणीभि-रुद्वेजिताः स्म इति लोके संस्कारं विहायापि जातिमात्रे प्रयोग-दर्शनात्, रूढ्या जलत्वजातिवाचित्वे वा प्राप्ते । कृत्स्नावयवयोगेनोप-पत्तौ रूढिकल्पने प्रमाणाभावः । अत एवाश्वकर्णादिशब्दे योगबाधे एव तत्कल्पनम् । न चासामौदासीन्यावस्थायां प्रकृष्टोक्षणसाधनत्व-रूपयोगाभावः, पात्रोपधानावस्थायामपि उक्षणकरणयोग्यत्वस्य सम्भवात् । न चैवं रथकारपदेऽपि रथकर्तृत्वरूप*योगसम्भवेन जातिविशेषे शक्ति-

* त्वरूप, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

कल्पनाऽनुपपत्तिः। अनुष्ठानबलेन तत्कल्पनात्। कर्तृत्वस्वरूपयोग्यत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन वर्णानु रथकारस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। प्रोक्षणीशब्दे तु रूढिकल्पने प्रमाणाभावाद् यौगिकत्वमेव। प्रयोजनं, विकृतौ घृतं प्रोक्षणमित्यादौ प्रोक्षणीरासादयेत्यविकृतः प्रयोगः संस्कारवाचित्वपक्षे, घृतमासादयेति जातिवाचित्वे, प्रोक्षणमासादयेति यौगिकत्वे द्रष्टव्यम् ॥९॥२५॥

तथा निर्मन्थ्ये॥ निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचंतीत्यत्र निर्मन्थ्यशब्दस्य पूर्ववत् संस्कारवाचित्वे निर्मन्थ्यमानय पक्ष्याम इति लौकिकप्रयोगेन निरस्ते, मंथनकर्मत्वस्य पाकसाधनीभूतेऽग्नावभावेन मंथनप्रयोज्यस्य च पाकनवनीतादावपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादरणिप्रयोज्याग्नित्वावान्तरव्याप्यजातिवाचित्वे प्राप्ते। मंथनप्रयोज्यत्वयोगेनैवोपपत्तौ तत्र रूढिकल्पने प्रमाणाभावादतिप्रसङ्गस्य च पाकादौ प्राचीनप्रयोगाभावेनैवाबाधकत्वोपपत्तेर्निराकर्त्तुं शक्यत्वान्नवनीते च वाच्यत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाद् यौगिक एव निर्मन्थ्यशब्दः। एवञ्च निर्मन्थ्येष्टका इत्यत्राग्नेः पाकसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वान्मन्थनमात्रविधिरिति तत्रापि प्रयोगमध्ये करणं सिद्धान्तप्रयोजनम् ॥१०॥२६॥

वैश्वदेवे॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे प्रथमे पर्वणि आग्नेयादीनष्टौ यागान् विधाय वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुतम्। तत्र वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति चिन्तायां, नामत्वे समस्तवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादगत्या * अग्नेयादिषु सप्तसु देवताविधिः, आमिक्षायागे

---

* वैयर्थ्यापत्तेरगत्या – इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात्। देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं वा गुणात्। एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आमिक्षावाक्येन द्रव्यमात्रविधानम्। एवञ्चाष्टौ हवींषि इति लिङ्गदर्शनस्याप्युपपत्तिरिति प्राप्ते। नाग्नेयादिषु गुणविधिः। उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधात्। नापि कर्मान्तरविधिः। भेदबोधकप्रमाणानां नामत्वेनोपपत्तौ विधिगौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः। अतएव नामिक्षावाक्येऽपि द्रव्यमात्रविधानम्। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदित्याग्नेयादिवाक्ये* निर्वपेदित्यस्य विशिष्टविधायकस्यामिक्षावाक्येऽनुषक्तस्य द्रव्यमात्रविधायित्वे वैरूप्यापत्तेश्च। अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां नामधेयं वैश्वदेवशब्दः। उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधस्तत्तत्प्रख्यन्यायात्। प्रवृत्तिनिमित्तञ्च विश्वदेवदेवताअन्यामिक्षायागघटितसमुदायाश्रयत्वरूपम्। वाक्यञ्च समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनुवादकम्। तत्प्रयोजनञ्चाष्टानामपि यागानां वसन्ते वैश्वदेवेन यजेतेति वसन्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वलाभेन फलसम्बन्धसिद्धिः। इतरथा आमिक्षायागस्यैव विश्वेदेवदेवताकत्वाद् वसन्तादिसम्बन्धद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वलाभेन फलसम्बन्धापत्तेरितरेषामङ्गत्वापत्तिरिति कौस्तुभे स्पष्टम्॥१।१॥२७॥

पूर्ववन्तः॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वप् पुत्रे जाते इत्यनेन यागं विधाय यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति इत्यादिनाऽष्टाकपालनवकपालदशकपालैकादशकपालद्वादशकपाला-

* वाक्यस्य, — इति क० पुस्तके पाठः।

नां पश्चादनूद्यन्ते, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति श्रुतम्। तत्र द्वादशत्वे अष्टत्वादेः प्राप्तत्वादष्टाकपालादिशब्दा वैश्वानरयागनामधेयमित्याद्यः* पक्षः। स्वरूपेण प्राप्तावपि परिच्छेदकत्वेन प्राप्त्यभावाद्गुणविधय एव एते। अष्टत्वमष्टाकपालद्रव्यं वा पूर्वयागे विधीयते। उपक्रमोपसंहारैक्येन चैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न द्वादशकपालस्योत्पत्तिशिष्टता। अथवा, अस्तु वाक्यनानात्वं, तथापि यद् द्वादशकपालो भवतीत्यनेनैव तद्विधिः। वैश्वानरवाक्ये तत्पदमनुवाद एवेति द्वितीयः। ब्रह्मवर्चसादिरूपफलोद्देशेन प्रकृतयागाश्रितगुणा एवाष्टाकपालादयो विधीयन्त इति तृतीयः।

सिद्धान्तस्तु, सम्भवत्येकवाक्यत्वे तद्भेदस्यान्याय्यत्वात् प्रकृतयागस्यैवेयं सर्वा† स्तुतिः। यदङ्गभूतद्वादशकपालस्यावयवोऽष्टाकपालादिः प्रत्येकैकफलसाधनं, तत्र सर्वावयवोपेतद्वादशकपालस्य सर्वफलप्रयोजकत्वे कः सन्देह इति यागस्तुतिः। अष्टाकपालपदं चाग्नेयाष्टाकपाले शक्तं गौण्या वृत्त्या अष्टत्वाश्रयकपालश्रपितत्वसादृश्येन द्वादशकपालावयवे गौणम्। तेन चावयवद्वाराऽवयवी द्वादशकपालो लक्ष्यते। तेन लक्षणया यागस्तुतिरिति। इदं चाधिकरणं चौदुम्बराधिकरणन्यायेन गतार्थमपि‡ शिष्यशिक्षार्थमुक्तमिति ध्येयम् ॥१२॥२८॥

---

* मित्येकः — इति क॰ पुस्तके पाठः।

† सर्व्वापि, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

‡ पुनरुक्तमपि, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

तत्सिद्धिः ॥ यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि सामानाधिकरण्या-दैकमितरस्य नामधेयं, रूढत्वेन तदसम्भवाद्वा अजन्यप्रस्तरपदलक्षित-प्रस्तरकार्यस्रुग्धारणोद्देशेन यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते इति प्राप्ते । प्रत्यक्षविध्यश्रवणात् प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषः सादयतीति विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च तदर्थवादत्वमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धमेव । यजमानपदन्तु गौण्या वृत्त्या प्रस्तरस्तावकम् ।

ननु अध्यारोपितार्थवृत्तित्वे गौणत्वं लोके प्रसिद्धम् । सिंहत्वस्य देवदत्ते आहार्य्यारोपात् । न च तद्वेदे * सम्भवति, आरोपकपुरुषाभावादिति चेत् । विनाऽप्यारोपं सिंहशब्दस्य सादृश्यमात्रविवक्षया देवदत्ते काव्यलोकयोः प्रयोगदर्शनात् स्वशक्यगुणसमानजातीयगुणयोगनिमित्तत्वं गौणत्वम् । सिंहनिष्ठक्रूरत्वसमानजातीयक्रूरत्वयोगाच्च सिंहपदस्य देवदत्ते प्रवृत्तेः सिंहो देवदत्त इत्यत्र लक्षणसमन्वयः । पुष्पादौ खसम्बन्धित्वाध्यारोपेण आरोपितं खपुष्पशब्दार्थमङ्गीकृत्य तद्वृत्तिगुणानामसत्त्वादीनां सिद्धान्ते सत्त्वाच्च न खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यादावव्याप्तिः । अतश्चैतादृशगौणत्वस्य वेदेऽप्यस्त्येव सम्भवः ।

यद्यपि च रूपकादिस्थले सौन्दर्य्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ आरोपेणापि गौणी वृत्तिर्दृष्टा, तथापि सादृश्यमात्रेणापि उपमालङ्कारस्थले चाऽनुभूयमाना नापह्नोतुं शक्या । अतश्चोभयसाधारण्येन स्वशक्यसमवेतवत्ता गौणी वृत्तिः । समवेतत्वञ्च क्वचिदारोपितत्वसम्बन्धेन क्वचिच्च स्वसमानजातीयगुणवत्तासम्बन्धेनेति भेदः ।

अत्र च सिंहपदेन शक्त्या सिंहोपस्थित्यनन्तरं लक्षणया क्रूरत्वो-

---

* तद्वेदे, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

पस्थितिरिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु एकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति स्मारकविधयैव तदुपस्थितिः। गौणीस्थानकार्य्यतावच्छेदकञ्च निरूढोभयविधसम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन लक्ष्यसमवेतधर्म्मप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकशाब्दत्वमिति न क्रूरत्वादीनामशाब्दत्वप्रसङ्गः। न च गौण्या लक्षणातो न भेदः, लक्ष्यवृत्तिगुणानामेव यत्र सम्बन्धित्वेन रूपेण बोधस्तत्र लक्षणा, क्रूरत्वादिना बोधे तु गौणीति तयोर्भेदात्। ते च गुणाः षड्विधाः। क्वचित्तत्सिद्धिः तत्कार्य्यकारित्वम्* यथा यजमानपदे। यजमानोयथा स्वकार्य्यकर्त्ता, तथा प्रस्तरोऽपीति। एवञ्च गौणीगर्भलक्षणया प्रस्तरस्तुतिः। एवमन्येऽपि पञ्च गुणा अग्रिमसूत्रैर्द्रष्टव्याः ॥१३॥२९॥

जातिः ॥ अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यत्र पूर्व्ववदेवाग्निशब्दो ब्राह्मणे गौणः, द्वयोरप्यग्निब्राह्मणयोरेकमुखप्रभवत्वात्, अग्निजननसमानजातीयजननमेवात्र गुणः ॥१४॥३०॥

सारूप्यम् ॥ आदित्यो यूप इत्यादौ तु सारूप्यं गौणीनिमित्तम्। न च सर्व्वत्र तदेव निमित्तं, कोऽत्र विशेषः। चतुर्थाद्यन्ते अखिलात्रत्र निमित्तमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्त्वन्यत्र शक्यनिष्ठगुणस्यैव स्वसमानजातीयगुणवत्तासंसर्गेण प्रकारत्वान्निमित्तता। न तु सारूप्यस्य, तस्य संसर्गत्वात्। इह तु शक्यनिष्ठगुणसजातीयगुणवत्त्वरूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंसर्गेण प्रकारत्वात्तदेव निमित्तमिति विशेषः ॥१५॥३१॥

---

* कार्य्यकारित्वं, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

प्रशंसा ॥ अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गोऽश्वा इत्यजाजादीनां तत्र तत्र विहितत्वात्पशुकार्य्ये प्रतिषेधस्य पर्य्युदासस्य वाऽनुपपत्तेरर्थवादत्वम् । अपशुशब्दो घटादौ मुख्यो गवाश्वगतप्राशस्त्याभावरूपगुणयोगादजादौ गौणः सन् लक्षणया गवाश्वस्तुत्यर्थः । प्राचां मते तु मन्त्रसमासान्तर्गतपशुपदेन गवाश्वगतं प्राशस्त्यं लक्षयित्वा नञा तदभावरूपो गुण उपस्थाप्यत इति विशेषः । सर्वथा प्रशंसा गौणीनिमित्तघटितेति सिद्धम् ॥१६॥२२॥

भूमा ॥ सृष्टीरुपदधातीत्यत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् प्रत्यक्षविधिश्रवणाच्च विधित्वम् । तत्र चोपधानमेवेष्टकासंस्कारार्थत्वेन * विधीयते । यद्यपि चेष्टकानां चयनाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्यैवोपधानं प्राप्येत, तथापि ततः पूर्वमेव प्रत्यक्षविधिना विधीयते । तत्फलञ्च प्रत्येकोपाधानसिद्धिश्चयनसमानकर्तृकत्वसिद्धिश्च । अन्यथा समुदितोपधानमपि कदाचित् प्राप्नुयात् । आर्थिकत्वाच्च चयनभिन्नकर्तृकत्वमपि । सति त्वस्मिन्निष्टकासंस्कारद्वारा चयनाङ्गताबोधकविधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वाच्च फलद्वयसिद्धिः । सृष्टिपदन्तु भिन्नप्रकरणप्राप्तसृष्ट्याख्यसृष्टिमन्त्रसमाख्यया गौण्याऽनुवाद इति भाष्यकारः ।

वार्त्तिककारस्तु, नोपधानमात्रविधिः । तथा सति प्राणभृत उपदधातीत्याद्यनेकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अतो मन्त्रमात्रमुपधानानुवादेन, मन्त्रविशिष्टं वोपधानमिष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधी-

---

* संस्कारत्वेन, — इति क॰ पुस्तके पाठः ।

यते । तथोपधानविधिफलन्तु पूर्ववत् । मन्त्रविधिफलन्तु उपधाने तन्नियमः । मन्त्रा हि इष्टकामात्रप्रकाशकास्तद्ग्रहणादिष्वपि प्राप्तिसम्भवाश्चोपधाने नियमेन प्राप्नुवन्ति । अतस्तन्नियमो ग्रहणादिपरिसङ्ख्यैव वा* फलम् । मध्यमचितिसम्बन्धश्च, यां वै काञ्चनब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपदध्यादिति वचनेन प्रत्यक्षब्राह्मणवतीनामिष्टकानां मध्यमचितिसम्बन्धस्य विधानात् । अन्यथा तत्तच्चित्यवान्तरप्रकरणपाठरहितानां मन्त्राणां चयनमहाप्रकरणेन सर्वचितिषु अन्तिमायामेव वा निवेशापत्तेः । अतो मध्यमचितिसम्बन्धार्थं मन्त्रविधिः । इष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वं चेष्टकावाचिप्रत्यक्षब्राह्मणपठितपदविधेयमन्त्रकत्वम् । सृष्टिपदं हि सृष्टिप्रकाशकमन्त्रोपधेयेष्टकापरम् । तत्र च विशेषणांशस्य मन्त्रस्य विधेयत्वात्तदिष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वसिद्धिः । इतिकरणविनियुक्तलोकंपृणमन्त्रस्यापि मध्यमचितिमात्रसम्बन्धापत्तेरिष्टकावाचीतिपदविशेषणम् । अतश्च मन्त्रविशिष्टोपाधानमत्र विधीयते । सृष्टिपदं परं गौण्या वृत्त्या सप्तदशसङ्ख्याकसृष्ट्यसृष्टिमन्त्रपरम् । यत् सप्तदशेष्टका उपदधातीत्यर्थवादानुसारात् । तत्र चतुर्दश सृष्टिमन्त्रास्त्रयोऽसृष्टिमन्त्रा इति सृष्टिबाहुल्यम् । गुणो गौणीवृत्तिनिमित्तम् ॥१७॥३३॥

लिङ्गसमवायात् ॥ प्राणभृत उपदधातीत्यादौ तु अल्पत्वनिमित्तम् । शेषं पूर्ववत् । एवं षट् गौणीवृत्तिप्रकाराः ॥१८॥३४॥

---

* परिसङ्ख्या वा, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सन्दिग्धेषु ॥ अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र अक्ता इत्यनेनाविशेषाद् यत्किञ्चिदञ्जनसाधनद्रव्यस्य विधिना निर्णीतत्वादुपसंहारस्थेन तेजो वै घृतमित्यर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेः नार्थवादस्य सन्दिग्धार्थनिर्णये प्रामाण्यमिति प्राप्ते । विधेरविशेषप्रवृत्तत्वेनेव घृतमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेरितराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावादुपक्रमस्याविरोधेनोपपत्तौ च उपसंहारस्यार्थवादस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वेनैकविषयकत्वस्यावश्यकत्वाच्च युक्तं वाक्यशेषस्य सन्दिग्धार्थनिर्णयेऽपि प्रामाण्यमिति घृतेनैवाञ्जनम् ॥१९॥२५॥

अर्थाद्वा ॥ स्रुवेणावद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति इत्यादौ विधेरवदेयद्रव्यविषये सन्दिग्धस्य सामर्थ्यान्निर्णयः । स्रुवेण द्रवमेवाज्यादि । स्वधितिना मांसादि । हस्तेन संहतं* पुरोडाशादि । अतश्च सामर्थ्यसहकृतावद्यतिपदेनैव लक्षणया द्रवावदानस्य उद्देश्यत्वात्तदनुवादेन स्रुवादिविधौ न किञ्चिद्बाधकम् । एवं अञ्जलिना सक्तून् जुहोतीत्यादावपि न संपुटाकारोऽञ्जलिः, अपि तु व्याकोशात्मक एव । सामर्थ्यात् । तदेवं विध्यर्थवादमन्त्रस्मृत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाण्यष्टौ प्रमाणानि धर्माधर्मयोर्निरूपितानि । अतः परं भेदादिना तत्स्वरूपं निरूपयिष्यते ॥ २०॥२६॥ ग्रन्थसंख्या ६५० ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥०॥

---

* हस्तेनासंहतं, – इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

श्रीगणेशाय नमः।

भावार्थाः॥ एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते। यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेणाबुद्धत्वादिह तेन रूपेण निरूप्यते। अत्र च शब्दान्तरादिषट्प्रमाणकभावनाभेद एवाध्यायार्थः। धात्वर्थभेदस्तु तत्सिद्ध्यर्थः क्वाचित्को निरूप्यते, अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेनेति न तावध्यायार्थौ।

फलीभूतापूर्वभेदोऽपि अपूर्वसाधनभेदाधीन इति तत्साधनजिज्ञासायां स्वर्गादिसाधनस्यैवावान्तरव्यापाररूपापूर्वं * प्रति साधनत्वात् स्वर्गादिफलं प्रति किं धात्वर्थस्य करणत्वं उतोपपदार्थस्य सोमादेरपीति चिन्तायां, प्राथमिकभावनान्वयस्य तावत् सिद्धान्तिनोऽपि सम्मतत्वादौत्तरकालिकः फलान्वयोऽपि सर्वेषामेवेति प्राप्ते। सर्वेषां करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकस्यैव फलनिरूपिता करणता, अन्येषान्तु दृष्टविधयैव करणार्थत्वम्। तदत्र धात्वर्थस्यैव करणत्वे सोमादीनां तज्जनकत्वेनैव दृष्टार्थता। सोमादीनां करणत्वे च धात्वर्थस्याश्रयविधयैव दृष्टार्थतेति नानेकादृष्टकल्पना।

---

* व्यापारापूर्व्वं — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

एवं स्थिते विशेषजिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणत्वं* तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपलिङ्गात्। तृतीयायाः करणत्वे प्रकृत्वेन कारकश्रुतेरेकपदोपात्तत्वरूपपदश्रुत्यपेक्षया बलीयस्त्वाच्च। फलान्वये पदश्रुतेरप्यभावाच्च। अतएव यागादिधात्वर्थः सोमाद्यर्थ एव। न च तदर्थत्वे अदृष्टकल्पना। अग्निहोत्रहोमेन दधिनिष्ठकरणता†-सम्पादनवद्यागेनादृष्टमन्तरेणैव सोमनिष्ठकरणतासम्पादनेन यागस्य सोमाङ्गत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते।

पदश्रुत्या यागस्यैव फलकरणत्वम्*। यद्यपि च फलान्वयेन सा, तथापि प्राथमिकभावनाऽन्वये यस्य यत् प्रमाणं तद्गतबलवत्त्वस्य तस्यामवस्थायामकिञ्चित्करत्वेऽपि पार्ष्ठिकफलान्वये तस्य निर्णायकत्वात्। अतश्च प्राथमिकभावनाऽन्वये विद्यमाना पदश्रुतिः फलान्वये निर्णायिका। न च तस्याः कारकश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम्। साचित्वेऽपि यागकरणत्वस्य सोमकरणत्वान्वयात् प्राग्भावनायामन्वितत्वेन तदन्वयस्य प्राथम्यात्। अन्यथा तिङन्तपदस्य परिपूर्णत्वाभावेन तदुपस्थापितभावनायां सोमस्याप्यन्वयानुपपत्तेः। परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति‡ न्यायात्। न च प्रथमावगतस्यापि कल्प्यस्य चौत्तरकालिकेन बाधः उपजीव्यत्वादिति यागः फलसाधनं सोमोयागार्थ इति सिद्धम्। प्रयोजनं, सोमापचारे न प्रतिनिध्युपादानं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु तत्॥

* करणत्वं, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

† दधिकरणता, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

‡ पदार्थान्तरेणान्वेतीति, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

नन्विदं धात्वर्थातिरिक्तभावनासत्त्वे* भवेन्न तु तस्यां प्रमाणमस्ति, धातूनामेव विक्लृत्यादिफल इव† तत्प्रयोजकव्यापारमात्रे फूत्कारादौ यत्नादौ च शक्तत्वात् । अतो यत्नादिरूपभावनाया अपि धातुवाच्यत्वाद्धात्वर्थे एव क्रियारूपे सकलकारकान्वयो न तु यागस्य पदश्रुत्या फलकरणत्वमिति चेत् ।

पचति, पाकं करोति पाके यतत इति पाकात् पृथक् विशेष्यमाणयत्नादेः पच्यर्थत्वानुपपत्तेः । न च चरमपाकशब्दस्य फल एव शक्तत्वात् पृथक् विवरणोपपत्तिः । व्यापारविगमेऽपि फलदशायां पाको विद्यते इति प्रयोगापत्तेस्तस्यापि व्यापारवाचित्वावश्यम्भावात् । अतो भासमानो यत्नादिस्तिङ्वाच्य एव । अतएव धातुवाच्यमपि साक्षात् फलजनकफूत्कारादिव्यापारवृत्तिपाकत्वादिकमेव । तच्च जातिरखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् ।

तज्जनकयत्नादिकन्तु आख्यातवाच्यमेव । तत्र शक्ततावच्छेदकन्तु करोतिविशेष्यमाणतिप्त्वादिकं, लाघवात् तिप्त्वादिकमेव वा । न तु ख्यातित्वं, तदुपस्थापकादेशविशेषाणां पदशाननिष्ठकारणतावच्छेदककोटौ प्रवेशे गुरुभूतकारणतावच्छेदकघटितानन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तेः । अप्रवेशे यथाकथञ्चिदुपस्थितलकारादपि भावनोपस्थित्यापत्तेः । शक्यतावच्छेदकन्तु फलोद्देश्यकधात्वर्थातिरिक्तव्यापारत्वम् । फलञ्च क्वचिद्धात्वर्थः क्वचिच्च स्वर्गादीति यथाविवक्षम् ।

---

* सत्त्वे एव, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

† विक्लित्यादिफलइव, — इति क॰ पुस्तके पाठः ।

एवञ्च रथो गच्छतीत्यादौ न व्यथा, गमनानुकूलव्यापारस्य-व्याख्यातार्थत्वात् इति पार्थसारथिः। वस्तुतस्तु यत्नत्वमेव प्रकृता-वच्छेदकं, लाघवात्। तद्बाधे तु सर्वत्राश्रयत्वे लक्षणा। यत्नस्यैव चाख्यातोपात्तस्य नित्यं कर्मसाकाङ्क्षत्वं, करोतिपर्यायत्वादेककर्मकत्वं, शब्दभावनानुकूलत्वाच्च अर्थभावनात्वं द्रष्टव्यम्।

इयञ्चाख्यातोपात्ता भावनैव मुख्यविशेष्या। तद्व्यतिरेकेणेतरपदा-र्थान्वयापर्यवसानात्। तस्यामेव चाख्यातोपात्तायां क्त्वाप्रत्ययाद्युपा-त्तायां वा योग्यताद्यनुसारेण निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्द-गम्यो यः सुबुपात्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तोऽर्थस्तस्य सर्वस्यापि प्रकारतया अन्वयः। निपातोपसर्गयोस्तु क्रियासमभिव्याहारादौ सति तयाऽन्वयो-ऽन्यसमभिव्याहारादावन्येनापि। प्रातिपदिकार्थोऽपि सुवर्णं करण-त्वादौ। तद्धितसमासादिघटकप्रातिपदिकावयवार्थानान्तु यत्र कार-कतासम्बन्धेन तद्धितसमासादिवृत्तिर्यथा आग्नेय इत्यादौ, तत्राग्नेर्दे-वतात्वाद्भावनायामेवान्वयो न तु तद्धितोपात्ते द्रव्ये। स तु पार्ष्ठिक-एव। यत्र तु कारकातिरिक्तसम्बन्धेन सा, तत्र परस्परान्वयोऽपि। यथाऽश्वाभिधानीमित्यादौ। एवं सुबुपात्तलिङ्गसंख्ययोः समानाभि-धानश्रुत्या सुवर्णे करणत्वादावेवान्वयः। तद्व्यतिरिक्तपदार्थमात्रस्य तु सुवर्णकरणत्वादेर्धात्वर्थस्य कर्तृत्वदेकत्वादेश्च कालादेर्लडाद्यर्थस्य विध्यादेर्लिङाद्यर्थस्य च सर्वस्यैव लिङ्गानन्वयिभावनावाचिपदोप-स्थाप्यायां भावनायामेवान्वयः। अतएव भावनादिपदोपस्थापितायां तस्यां नान्वयः। आख्यातेन क्त्वादिना वोपस्थितायान्तु भवत्ये-वान्वयः प्रकारतया। प्रकारताघटकाः सम्बन्धाश्च सर्वे यथायथं

पार्ष्टिकान्वयबोधवेलायामवगम्यमानाः कौसुभ एव द्रष्टव्याः। तस्मात् सिद्धमाख्यातवाच्या आर्थी भावना, तस्याश्च स्वर्गादि भाव्यम्, धात्वर्थश्च करणम्, सोमादिकन्तु करणानुग्राहकत्वादिति-कर्त्तव्यतेति ॥१॥

चोदना ॥ धात्वर्थादेवापूर्वमिति स्थिते ऽपूर्वमेवास्ति न वेति चिन्तायां, कृप्तयागध्वंसद्वारेणैव चणिकस्यापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वोपपत्तौ नापूर्वकल्पनं, गौरवापत्तेः। न च नित्यत्वाद्ध्वंसस्य,

————धर्मः चरति कीर्त्तनात्।

प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपि ॥

इति कीर्त्तनप्रायश्चित्तनाश्यत्वानुपपत्तिः। कीर्त्तनादेः फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण तद्नाशकत्वात्। कीर्त्तनाद्यत्यन्ताभावविशिष्टज्योतिष्टोमध्वंसत्वेन कारणत्वकल्पनाद्वा न कश्चिद्दोषः। अतो नापूर्वं किञ्चित् प्रमाणमस्ति इति प्राप्ते।

चरतिनश्यत्योर्नाशवाचिन्योर्भवन्मते लक्षणापत्तेर्नाशयोग्यमपूर्वमेव कल्प्यते। गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात्। अतश्च प्रधानेन स्वर्गादिफले जननीये अपूर्वं तद्वान्तरव्यापारः*। स च फलवत्वादात्मनिष्ठः। अवान्तरव्यापारत्वादेव च न यागादेरन्यथासिद्धिः।

तत्र† यत्रैकमेव प्रधानं, तत्र पूर्वोत्तराङ्गसहितात् तस्मादपूर्वोत्पत्तेः प्रधानाव्यवहितमेकमुत्पत्त्यपूर्वं, तेन च सर्वाङ्गान्ते परमापूर्व-

---

* अपूर्व्वमवान्तरव्यापारः, – इति क० पुस्तके पाठः।

† तदत्र, – इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

मपरमिति द्वे अपूर्वे । एवं प्रधानभेदेऽपि प्रतिप्रधानं उत्पत्त्य-
पूर्वभेदः परमापूर्वं त्वेकमिति ज्ञेयम् * । दर्शपूर्णमासयोस्तु पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति
वाक्यद्वयेन यागत्रयकरणतानां मिकान्तरनिरपेक्षाणां साहित्यावग-
गतेः साहित्यस्य चैककार्यनिरूपितत्वं विनाऽनुपपत्तेः प्रतिसमुदायं
समुदायापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमिति † नवापूर्वसिद्धिः । एव-
मन्यत्रापि चातुर्मास्यद्वादशाहादिषु अपूर्वकल्पना ज्ञेया ।

अङ्गेषु तु सन्निपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणां प्रधान एवोत्पत्त्य-
पूर्वजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अन्तिमप्रधानगतयोग्यतया
च नाशः । आरादुपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहित-
कार्यजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अव्यवहितञ्च कार्यं समु-
दायापूर्वसत्त्वे तदेव, तदभावे परमापूर्वं स्वर्गादिर्वैव वेति ज्ञेयम् ।
अन्तिमयोग्यतोत्पत्तौ च नाशः । यदि तु परमापूर्वे न तथा
किञ्चित्प्रमाणमित्याग्रहेत, ततो माऽस्तु तत् । अङ्गानां तु आरा-
दुपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वे एव समुदायापूर्वाभावे फलानुकूलयोग्यता-
जननमेव कार्यमस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ॥२॥

तानि द्वैधम् ॥ औदीम्बरस्तीत्यादौ पूर्ववदेवावधातस्य फल-
भावनाकरणत्वमविवादम् । तत्र फलं न औदीम्बरः । अजन्यत्वात् ।
नापि वैतुष्यम् । तज्जनकत्वस्य लोकसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । नापि

---

* स्थितम्, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिसमुदायं परमापूर्व्वमपरं तेन च परमापूर्व्वमपरमिति, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयो पाठः ।

7

पक्षे दलनादेरप्यर्थप्राप्तत्वेन तद्व्यावृत्तिफलको नियमः। तस्यापि वैफल्यात्। न च तस्यादृष्टार्थत्वम्। अदृष्टस्यावश्यकल्पनीयत्वे प्राप्ता-वघातादेव तत्कल्पनौचित्यात्। अतोऽदृष्टार्थमेवावघातः। तदपि चादृष्टं न व्रीहिनिष्ठम्। तत्त्वावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन समवायिका-रणत्वात्। अतः पूर्ववदेव व्रीहय एवावघातार्था इति व्रीहिविशि-ष्टावघात एवादृष्टार्थमारादुपकारकत्वेन विधीयते इति प्राप्ते।

दृष्टसम्भवे अदृष्टस्यान्याय्यत्वाद्वितुषीभाव एवावघातफलम्। न च तस्याक्षेपादेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यम्। दलनाद्युपायान्तरव्यावृत्ति-फलकनियमस्यैवावघाताश्रितस्यादृष्टार्थं विधेयत्वात्। अत एव कृष्ण-लचरौ अवघाताभावेन* तस्य लोपः। वस्तुतस्तु श्रौतस्यावघातस्यैवा-क्षेपतः पूर्वप्रवृत्त्या वितुषीभावार्थं विधेयत्वम्। अतस्याक्षेपप्रतिबन्धा-द्दलनादिव्यावृत्तिफलको नियमः फलम्। वैतुष्यस्य च दलनेनापि सम्भवमानत्वाद्वैयर्थ्यशङ्का तु, अवघातादेव व्रीहिनिष्ठादृष्टस्याप्युत्पत्ति-कल्पनान्निराकर्त्तव्या। तददृष्टस्य च जन्यत्वमात्रं लाघवात् कल्प्यते न प्रयोजकत्वमपि। दृष्टरूपे वैतुष्य एव तत्कल्पनात्। अतः कृष्ण-लचरौ वैतुष्याभावेऽपि तल्लोपः। आर्थिकविध्यन्तरकल्पनाच्च नानेको-द्देश्यता। तददृष्टस्य च द्वितीयादिधर्मिग्राहकप्रमाणेन व्रीह्यादि-निष्ठत्वस्यैवावगतेस्तत्त्वेनैव समवायिकारणता नात्मत्वेन। अतश्चाव-घातस्यादृष्टवितुषीभावोभयद्वारा अपूर्वसाधनीभूतव्रीह्युद्देशेन विधा-नात् सिद्धं संस्कारकर्मत्वम्। प्रयोजनं, यागार्थव्रीह्यपेक्षया व्रीह्य-न्तरमवघातार्थमुपादेयं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥२॥

---

* अवघाताभावे,—इति क॰ पुस्तके पाठः।

धर्ममात्रे॥ व्रीहीन् प्रोक्षति, स्रुचः संमार्ष्टीत्यादौ दृष्टोपकारकत्वासम्भवात् द्वितीयायाश्च साध्यत्ववत्करणत्वेऽपि सक्तून् जुहोति, गव्यजान् ग्रियङ्कान् कुर्वित्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवद्दर्थकर्मत्वमेव। गव्यजानां हि करोतेर्द्विकर्मकत्वापत्तेर्न* साध्यत्वम्। अतः करणत्वमपि द्वितीयार्थः। अतश्च व्रीहिकरणकं प्रोक्षणमेवादृष्टार्थत्वेन विधीयते इति प्राप्ते।

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनात् घटं करोतीत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव द्वितीयार्थो न करणत्वम्। अनेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गात्। कर्मत्वञ्च कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्राज्जेप्सितत्वरूपमेव। अपि तु तथायुक्तञ्चानीप्सितमिति सूत्रादीप्सितानीप्सितसाधारणं साध्यत्वमेव। यथा चैवं सति न सूत्रद्वयवैयर्थ्यं तथा कौस्तुभ एव प्रदर्शितम्। अतश्च व्रीहीणां द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन चेप्सितत्वप्रतीतेस्तदुद्देशेन प्रोक्षणं विधीयते। दृष्टद्वारासम्भवेऽपि चादृष्टमेव द्वारं व्रीहिनिष्ठं कल्प्यते। अतएव यत्र नोपयोगः कृतः, न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा सक्तुषु, तत्र द्वितीयया करणत्वलक्षणामङ्गीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम्। न चानीप्सितकर्मत्वेनाप्यन्वयोपपत्तेर्न करणत्वलक्षणेति वाच्यम्। तथा सति अदृष्टोपकारस्यापि भावनायां कर्मत्वेनान्वयावश्यम्भावे तस्य द्विकर्मकत्वापत्त्योद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापत्तेः। अतः सक्तुकरणकहोमद्वारादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सन्निपत्योपकारकत्वमेव। प्रयोजनं पूर्ववत्॥४॥

---

* करोतेर्द्विकर्मकत्वावगतेर्न, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

स्तुतशस्त्रयोः ॥ आज्यैः स्तुवते, प्रउगं शंसतीत्यादिस्तोत्रशस्त्राणां सामीपदेवतादिप्रकाशकतयाऽन्यमन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वादवघातादिवदेव सन्निपत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते। लोके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्य च स्तोत्रशस्त्रपदवाच्यत्वात् तेषां गुणिप्रकाशनतात्पर्यकत्वासम्भवेन नैषां मन्त्राणां गुणिप्रकाशनार्थत्वम्। अपि तु गुणप्रकाशनरूपाणां स्तोत्रशस्त्राणामात्मनिष्ठादृष्टार्थतया आरादुपकारत्वमेव। न च प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणया गुणिप्रकाशनरूपत्वम्। लिङ्गादेव तादृक्त्वोपपत्तौ विधिवैयर्थ्यात्। एवञ्च माहेन्द्रयागसन्निधौ ऐन्द्री स्तुतिरुपपन्ना भवति। इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिगतशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुम्। अतो यत्रेन्द्र एव देवता तत्रोत्कर्षापत्तिः। सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन वा मनोताग्निशब्दवल्लक्षणया इन्द्रपदेन महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः। तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ॥५॥

विधिमन्त्रयोः ॥ गुणकर्मप्रधानकर्मविधायकाख्यातद्वये निरूपिते प्रसङ्गादभिधायकं तृतीयमाख्यातं निरूप्यते। मन्त्रगतानां ब्राह्मणगतानाञ्च यत्तच्छब्दादिसमभिव्याहृतानामाख्यातानामपि विधायकत्वम्। सत्यामपि च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ अभ्यासात् कर्मभेद इति प्राप्ते। देवांश्च याभिर्यजते, यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदित्यादौ यच्छब्दस्य* प्राप्तिद्योतकत्वेन स्वविषये अज्ञातज्ञापनरूप-

* यत्तच्छब्दस्य, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

विधिप्रतिबन्धकत्वं स्पष्टम्। एवं अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादौ सम्बोधनविभक्तेरभिमुखस्योद्देश्यमानविषयाया अभिमुखानभिमुखसाधारणविधिविरोधित्वम्। हरामीत्यादेरुत्तमपुरुषस्य च परप्रवर्त्तनारूपविधिविरोधित्वम्। अतो विधायकत्वासम्भवात् मन्त्रगतानां स्मारकत्वं, ब्राह्मणगतानां निमित्तप्रतिपादकत्वं लक्षणयेति द्रष्टव्यम् ॥६॥

तच्चोदकेषु ॥ मन्त्रप्रसङ्गादेवोद्दिश्य मन्त्रं मे गोपायेति वेदप्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय तल्लक्षणमुच्यते। यथाभियुक्तानां मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारिकोपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन, स मन्त्रः। वाच्यतावच्छेदकञ्च मन्त्रत्वमखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् ॥७॥

शेषे ॥ एतद्ब्राह्मणानि पञ्च हवींषीति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थपरिज्ञानार्थं*तल्लक्षणमपि प्रसङ्गादेव। मन्त्रातिरिक्तवेदत्वमेव ब्राह्मणत्वम् ॥८॥

अनाम्नातेषु ॥ ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले अर्थस्मरणार्थमुच्चार्यत्वे मन्त्रपदैकवाच्यत्वे च स्वरूपेण वेदेऽपठितत्वादभियुक्तप्रसिद्धविषयत्वेन नैषां मन्त्रत्वम्। अतश्च नैषां भ्रेषे मन्त्रभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तम्। अपि त्वङ्गभ्रेषनिमित्तकमेव ॥९॥

तेषामृक् ॥ मन्त्रत्वादौ व्यापकधर्मे निरूपिते तत्प्रसङ्गादेव तदवान्तरधर्मो ऋक्त्वादिः, ऋचः सामानि यजूंषीति वेदप्रयुक्तऋगादिपदार्थपरिज्ञानार्थं निरूप्यते। पादव्यवस्थावन्मन्त्रत्वं ऋक्त्वम् ॥१०॥

गीतिषु ॥ मन्त्रत्वसमानाधिकरणगीतित्वं सामत्वम् ॥११॥

---

* ब्राह्मणपदार्थनिर्णयाय,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

शेषे ॥ ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वं यजुष्ट्वम्। स्तोभाक्षरेष्वपि तथा-त्वातिव्याप्तिः ॥१२॥

निगदो वा ॥ निगदसंज्ञकानां मन्त्राणां संज्ञाभेदादुपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मभेदाच्च भेदो यजुर्भ्य इति प्राप्ते। ऋचः सामानि यजूंषीति वेदे त्रयाणामेव मन्त्रभेदानां सङ्कीर्तनात्मन्त्र एव स्वयं निगदभूतो भवति। तस्माद्यजुरिति च भिन्नानिगदानां यजुष्ट्वमेव। संज्ञा तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्याये-नाभेदेऽप्युपपन्ना।

निगदत्वञ्च यजुष्ट्वावान्तरधर्मो न तु नितरां उपांशुस्वराति-रिक्तस्वरेण गद्यमानत्वम्। नमः प्रवक्त्रे इत्यादिनिगदेषु उपांशु-पठ्यमानेष्वव्याप्तेः। न च धर्मभेदाद्भेदः। विशेषविहितेनोच्चैष्ट्वेन सामान्यविहितस्योपांशुत्वस्यान्यपरत्वावसायात्। उपांशु यजुषेत्यस्य वेदोपक्रमानुरोधेन यजुर्वेदविहितकर्ममात्रे उपांशुत्वविधायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भवन्मतेऽपि सङ्कोचस्यावश्यकत्वाच्च। न चैवमुपक्रम-वशेन यजुःपदे वेदलक्षणावन्निगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणापत्ते-रेकस्मिन् कर्मणि धर्मद्वयविकल्पापत्तिः। वायोर्यजुर्वेद इत्युपक्रमस्य यजुःपद एव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात्। अन्यथा वायोर्निगदवेद इत्यपि किन्नावक्ष्यत्। अतश्चोच्चैर्निगदेनेति स्वतन्त्र एव निरर्थवाद-कोऽयमुच्चैष्ट्वनियमविधिर्विशेषविहितातिरिक्तनिगदोद्देशेन। तेषु हि परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपांशुत्वनिवृत्तावपि मन्द्राद्यनेकस्वर-प्राप्तौ उच्चैष्ट्वनियमो नानुपपन्नः। अतो निगदभ्रेषे यजुर्भ्रेष-प्रायश्चित्तम्, आश्विनादौ पारिप्लवशंसनं वा ॥१३॥

अर्थैकत्वात् ॥ यजुष्टं यावत्सु पदेषु वाक्यत्वं पर्याप्तं तावत्सु पर्याप्तं * न तु वाक्यसमूहे, तस्य विनियोगानर्हत्वात्। वाक्यत्वञ्च तस्यार्थैकत्वं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वञ्च तावत्सु। अर्थैकत्वञ्च भिन्नप्रतीतिविषयाऽनेकमुख्यविशेष्यराहित्यम् † । अन्यथा दुर्वचत्वात्। अस्ति च गामानयेत्यादौ मुख्यविशेष्यभूताया भावनाया एकत्वात्। दर्शपूर्णमासाभ्यामग्निहोमादिवाक्येषु च भावनानामनेकासामपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्, ब्रीहियववाक्ययोर्भगोवां विभक्तमित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्याया भावनाया एकत्वादर्थैकत्वम्। अतस्त्वेकवाक्यत्वव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयं अन्वीयमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताकाङ्क्षत्वरूपं विशेषणम्। स्योनं ते सदनं कृणोमि, तस्मिन् सीदेत्यत्रानन्वये साकाङ्क्षत्वेऽपि भिन्नवाक्यत्वादाद्यं विशेषणम् ॥१४॥

समेषु ॥ यत्र तु नोक्तविधं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं, यथेषे त्वा ऊर्जे त्वेत्यनयोः, यथा वा आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ, तत्र सत्यप्यर्थैकत्वे भगोवामित्यादिवन्मन्त्रभेदः। किन्तु यदा विनियोगानुसारेणार्थभेद एव प्रमाणवान्, तदा मन्त्रैकत्वे प्रमाणाभाव एव। अत्र हि इषे त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति विनियोगभेदादिषे त्वा छिनद्मीति क्रियापदाध्याहारेण भिन्नमेव मुख्यविशेष्यम्। एवमूर्जे त्वानुमार्ष्मीति। एवं कृप्ती-

---

* पर्याप्तं, — इति नास्ति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः।

† विशेषराहित्यम्, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकोः पाठः।

वींषयतीति बहुवचनात् कृप्तिभेदावगमेनार्थभेदः। अतश्चात्र यजुर्भेद इति पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणमात्रम् ॥१५॥

अनुषङ्गे ॥ यत्र बहूनां शेषापेक्षिणामाद्यस्यानन्तरं शेषः समाम्नायते, यथा याते अग्ने अयाशयेत्यस्यानन्तरं तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिः शेषः। उत्तरौ मन्त्रौ, याते अग्ने रजाशया, याते अग्ने हराशयेति। तयोरुत्तरयोः शेषापेक्षिणोरयमेव शेषोऽनुषज्यते, न तु लौकिकोऽध्याह्रियते, अक्लृप्तत्वात्।

न चासावेकत्र निबद्धोऽन्यत्र नेतुं न शक्यः। सर्वार्थत्वेनाम्नानात्। न चाद्यस्यानन्तरमपेक्षितदेशे पठितत्वात् तदर्थमाम्नानं शक्यम्। आकाङ्क्षायोग्यतयोरविशिष्टत्वादासत्तेरपि असम्बन्धिपदाव्यवधानरूपायाः सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च। न हि आनन्तर्यमेव सम्बन्धकारणं, तदभावेऽपि शाब्दबोधस्यासम्बन्धिपदव्यवधानाभावे आनुभविकत्वात्। सर्वाव्यवधानस्य सकृत् पाठे अशक्यतया आकाङ्क्षादित्रयेणैव च सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेरावृत्तपाठस्य सर्वान्तपाठस्य चापादयितुमशक्यत्वादपेक्षितदेशपाठस्य च लिङ्गेनैव ज्ञातुं शक्यत्वादाम्नानस्य सर्वार्थत्वावगतेरनुषङ्ग एव। न चैवं अव्यवधानस्याकारणत्वे पदश्रुत्या वाक्यस्यैव करणत्वानुपपत्तिः*। तस्याकारणत्वेऽपि सन्देहे नियामकत्वमात्राङ्गीकारात्। प्रकृते तु आकाङ्क्षादिवशेन सर्वार्थत्वस्यैव प्रतीतेर्नियामकाकाङ्क्षाऽभावेनानुषङ्ग एव युक्तः। अतश्च तद्भ्रेषेऽपि यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तम् ॥

---

* करणत्वानापत्तिः, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

एवं यत्र निराकाङ्क्षाणामेव शेषिणां बहूनामन्ते सापेक्षः शेषः समाम्नातो यथा चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वित्येतेषामन्ते, अच्छिद्रेण पवित्रेणेति। तत्रापि सन्निधियोग्यत्वयोरविशेषात् सर्वत्रानुषङ्गः। न चोत्थाप्याकाङ्क्षया-एकसम्बन्धेनैव चरितार्थत्वादामन्त्र्यर्थस्य नियामकत्वोपपत्तिः। शेषाकाङ्क्षया आकाङ्क्षोत्थापनेऽपि प्रधानत्वाच्छेषिणां विनिगमनाविरहेण सर्व्वेषामेव शेषग्राहकत्वावगतेरामन्त्र्यर्थस्यानियामकत्वात्। अतएव अनेकहविष्कविकृतिसन्निधिपठितोपहोमानां सर्वार्थत्वमेव। अतश्च सुखनाभिगुल्फप्रदेशपावनार्थेषु एतेषु मन्त्रेषु शेषोऽनुषज्यते प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् ॥१६॥

व्यवायात्॥ यत्र तु असम्बन्धिपदव्यवधानं, यथा सं ते वायुर्वातेन गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेति। अत्र गच्छतामित्यस्याशिषेत्यत्र नानुषङ्गः। अङ्गानीत्यत्र एकवचनान्तस्यानन्वयेन बहुवचनान्तस्यैव गच्छन्तामित्यस्याध्याहारावश्यम्भावात्। वस्तुतस्तु बहुवचनस्यैवाध्याहारेण गमिधातोरनुषङ्ग एवेति एकवचनस्यैवानुषङ्गप्रत्युदाहरणमिदम् ॥१७॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥०॥

शब्दान्तरे ॥ भावनाभेदफलीभूतापूर्वभेदोपयोगिभावार्थाधिकरणरूपोपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादौ समाप्तेऽधुना शब्दान्तराद्भेदोऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमादिप्रकरणस्थानां, सोमेन यजेत, हिरण्यमात्रेयाय ददाति, दाक्षिणानि जुहोतीत्यादीनां विभिन्नधात्वर्थानां भावनाभेदबोधकत्वमस्ति न वेति चिन्तायां, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन स्वर्गकर्मकभावनामात्रे लाघवाद् विहिते तदनुवादेन सोमादिवाक्यैः सोमादिविशिष्टयागादिविधानात् सर्वेषां चोत्पन्नशिष्टत्वेन गुणन्यायाभावाच्च भावनाभेदः ।

न चानेकधात्वर्थानामेकजातीययत्नजन्यत्वासम्भवः । बाधकाभावात् । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात् प्रत्ययानां फलवाक्यस्थेनाख्यातेन धात्वर्थानवच्छिन्नशुद्धभावनाविधानानुपपत्तिः । आख्यातेन धात्वर्थावच्छिन्नभावनाभिधानेऽपि तदंशे विधिव्यापाराभावात् । अतएव गुणफलसम्बन्धस्थले धात्वर्थानुवादेऽपि भावनामात्रविधानम् । अतएव च फलवाक्ये यजिः प्रकृतसर्वधात्वर्थोपलक्षणम् । ज्योतिष्टोमपदस्य रूढिन्यायेन सर्वनामधेयमिति प्राप्ते ।

कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य विजातीययागत्वादेः किञ्चिन् प्रति कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन तदवच्छिन्नं प्रति उपस्थितस्य यत्नस्यैव वैजात्यपरिकल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च प्रतिधात्वर्थवैजात्यं भावनावैजात्यसिद्धिः । विभिन्नधात्वर्थकत्वमेव च शब्दान्तरत्वम् । अतएव तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र सङ्ख्यया होमभेदे सिद्धे शब्दान्तरादेवोक्तविधाद्भावनाभेदः । न तु मूलोक्तादिति ध्येयम् ।

किञ्च प्राप्तभावनाऽनुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तस्मद्गुणधात्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव तस्मद्वाक्ये स्वीकर्त्तव्यम्।

नच च चातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागस्यैव स्वर्गवाक्येन फलसम्बन्धोऽन्येषान्तु तदङ्गत्वम्। न च स्वर्गवाक्य एव यागभावनोत्पत्तिपूर्वकं फलसम्बन्धः सोमवाक्येन च सोममात्रविधानमिति वाच्यम्। स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायेनेष्टिपश्वादियागानामेव फलसम्बन्धापत्तौ यागान्तरविधने प्रमाणाभावात्। ततश्च पश्वाद्यङ्गे सोमविध्यनुपपत्तेः सोमवाक्ये कर्मान्तरविध्यवश्यम्भावः। प्रयोजनं सोमयागमात्रप्राधान्यम् ॥१॥१८॥

एकस्यैवम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थे, समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्यादौ यागस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाभेदाच्च भावनाभेदः। न चाभ्यासाद्भेदः, यागस्याभ्यासस्यैकत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वात्। न च विधिपुनःश्रवणरूपस्याभ्यासस्य विधेययागादिभेदकत्वम्। दध्ना जुहोतीतिवद्विधेर्देवतारूपगुणसङ्क्रान्तशक्तिकत्वेन यागविषयत्वाभावात्। न च यागोत्पत्तिवाक्यस्य गुणावरोधाच्चोत्पन्नवाक्येन गुणविधिः। अगत्या प्राथमिकवाक्यस्य समित्पदस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वाङ्गीकारात्।

वस्तुतस्तु यदि याज्यामन्त्रवर्णात् समित्प्राप्तिस्तदा सा तनूनपादादीनामप्यविशिष्टा। अत उपांशुयाजानुवादेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन वा पञ्चस्वपि देवताविधिः। न च सम्भवत्प्राप्तिकता, याज्यामन्त्रवर्णवदनुमन्त्रणमन्त्रेभ्योऽपि विकल्पेन वसन्तादि-

देवताप्राप्तिसम्भवेनैतेषां नियमविधित्वोपपत्तेः। अतश्चानन्यपरपुनःश्रवणाभावाच्च कर्मभेद इति प्राप्ते।

उभयाकाङ्क्षावशलभ्ययाच्यामन्त्राणामेव देवताकल्पकत्वस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेनान्यतराकाङ्क्षावशलभ्यानुमन्त्रणमन्त्रेभ्यो देवताकल्पनानुपपत्तेर्न समिदादिपदानां देवतानियामकत्वम्। अतश्चोपपदार्थस्य सम्भवत्प्राप्तिकत्वात् पदश्रुत्यादिना विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वप्रतीतेर्विहितविधानायोगाद्विधेयतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः। न चैवं तत्प्रख्यन्यायेन समिदादिपदानां नामधेयत्वात् संज्ञयैव भेदसिद्धिः। तत्प्रख्यन्यायेन गुणविधित्वनिराकरणेऽपि नामधेयत्वस्यैकेनैवैकस्मिन् कर्मणि सिद्धेरनेकेषां नामधेयानां वैयर्थ्यप्रसङ्गेन समिदादिपदानां गुणानुवादकत्वेनैवोपपत्तेर्नामत्वानिर्णयात्। सिद्धे तु अभ्यासेन कर्मभेदे एकैकस्य कर्मण एकैकं नामधेयं सार्थकमिति नामत्वनिर्णयः। प्रयोजनमुत्तराधिकरणप्रयोजनम्। प्रयोजनान्तराणि कौस्तुभे स्पष्टानि ॥२॥१९॥

प्रकरणन्तु ॥ तत्रत्य एव य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते स यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते स यावदतिरात्रेणेत्यादिवाक्येऽपि अभ्यासात् कर्मभेदः। न चात्र लट्, लेट्त्वेऽपि वा यच्छब्देन विधिप्रतिबन्धाद्विधिपुनःश्रुत्यभावः। समिधो यजतीतिवल्लेट्त्वावगतेर्यच्छब्दस्य योदीक्षित इतिवद्देवनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वात्। अतएव पौर्णमास्यमावास्यापदमपि नामधेयम्। पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यद्वयेनैतद्वाक्यविहितकर्मणोरेव कालविधानात्। न च रूपाभावः। वार्त्रघ्नौ

पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वतीममावास्यायामिति वचनेन आज्यभागक्रमाम्नातानामपि स्वर्या क्रमं बाधित्वा एतद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन विधानान्मान्त्रवर्णिकाग्निषोमदेवताया: सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमितिवचनेन च द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् ।

अथवा, आग्नेयादिवाक्यैरेव पौर्णमास्यमावास्यादिपदोपस्थापितैतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन द्रव्यदेवताविधानाद्रूपलाभोपपत्तिः । न चानेकविधानाद्वाक्यभेदः । तद्धितेन देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनापरस्पराम्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्टविध्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण रूपलाभस्तु कौस्तुभ एव द्रष्टव्यः । सर्वथा विद्वद्वाक्ये कर्मान्तरविधिः ।

एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्येन प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषामाग्नेयादीनां एतद्वाक्यविहितकर्मणोश्च प्रथमपक्षे फलसम्बन्धो द्वितीये तु तत्साधारण्येन तयोरेव । दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धत्वेऽपि द्विवचनस्याप्रसिद्धत्वात् । आज्यभागादिषु तस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्याप्रसिद्धेः । अतो राजसूयन्यायेन नाम्नः सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः प्रकरणात् सर्वेषामेव यागानां फलसम्बन्धः । पाशाधिकरणन्यायेन द्विवचनस्याप्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या कालयोगिनामेव वा अनयोरेव वा द्वित्वस्यापि कथञ्चिदुपपत्तेः फलसम्बन्धः । न तु षण्णामेवाग्नेयादीनामिति प्राप्ते ।

भिन्नक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वेन वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्राणां प्राप्तानामपेक्षितव्यवस्थाविधायकत्वेन वार्त्रघ्नीवाक्यस्योपपत्तौ नानपे-

चितगौरवापादकविद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गताबोधकत्वम्। अतएव च कालद्वारेण कर्मद्वारेण वा व्यवस्थापरमेव तदिति वक्ष्यते। अतश्च न तावदनेन देवताप्राप्तिः। नाप्याग्नेयादिवाक्येन। प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदात्। विधिफलस्य हि अज्ञातज्ञापनस्यैकविषयत्वमेव सर्वत्र क्लृप्तम्। तस्यानेकविषयत्वे बाधप्रसङ्गः। न च विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः, विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात्। उक्तं ह्येतत्। कारकतासम्बन्धेन यत्र तद्धितादिवृत्तिर्न तत्र परस्परान्वयोऽपि तु यथाश्वाभिधानीमित्यादौ तदतिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिस्तत्रैव स इति। अतश्च प्रकृते देवतात्वस्य सम्प्रदानकारकत्वात् परस्परसम्बन्धानुपपत्तेरुभयविशिष्टकर्मान्तरविधानमेवावश्यकम्। अतश्च रूपाभावस्तदवस्थ एव।

अस्तु वा कथञ्चिद्रूपलाभस्तथापि न विद्वद्वाक्ये कर्मविधिः। यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिबन्धेन विधिपुनःश्रवणस्यैवाभावात्। न च तस्य वेदनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वम्। यच्छब्दादेस्तच्छब्दावधिकप्रतिबन्धकत्वस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। किञ्च अन्यपरत्वादपि नाभ्यासस्वरूपसिद्धिः। तथाहि तत्तद्विद्वद्वाक्यस्थलउन्नयजिना प्रकृतत्वादाग्नेयादयस्त्रय एव तत्तत्कालयोगिनस्तत्तन्नामधेयवशादनूद्यन्ते। तत्प्रयोजनञ्च तन्त्रेण यजिनाऽनेकोपादानात् समुदायद्वयसिद्धिः। तस्या अपि प्रयोजनं फलवाक्ये पदानामेव फलसम्बन्धसिद्धिः। प्रातिपदिकस्य षट्सु कालयोगेन प्रसिद्धत्वात्। द्विवचनस्य च स्वप्रत्याश्रयसमुदायघटकसमुदायि वृत्तित्वसम्बन्धेन सङ्ख्यावचनार्थत्वात्। लक्षणातात्पर्यग्राहकमेव च शक्यसम्बन्धघटकसमुदाय-

सिद्धिद्वारा विद्वद्वाक्यद्वयम् । अन्यथा हि विद्वद्वाक्याभावे आग्नेय-
द्वयस्यैवैकवाक्योपादानावगतद्वित्वयोगिनः कालद्वययुक्तस्य च फल-
सम्बन्धापत्तिः । यथा च यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्नेयद्वयसिद्धि-
स्तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः षण्णां फलसम्बन्धसिद्धिरेवो-
क्तविधया विद्वद्वाक्यप्रयोजनमित्यन्यपरत्वादपि न वैश्वदेवेन यजे-
तेतिवदभ्यासस्वरूपसिद्धिः । न चैवं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्य-
द्वयवैयर्थ्यापत्तिः । तस्य समुदितयागत्रिकप्रयोगविधित्वेन सार्थक्य-
स्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा ह्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येककालयो-
गात् प्रत्येकमेव पूर्वोत्तराङ्गसहितैकैकप्रधानप्रयोगा भवेयुः । एव-
ञ्चोत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणमपि विद्वद्वाक्याधिकारवाक्यस्थयजिपद*
सङ्कोचार्थमेवेति समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनुवादकावेवैतौ न
कर्मान्तरविधिः— इति सिद्धम् ॥२॥२०॥

पौर्णमासीवत् ॥ तत्रैव, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ
पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय
प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामि-
त्वायेति श्रुते अन्तरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मान्तरविधिः । अपि तु
तव्यप्रत्ययान्तवाक्यैर्विहितानां देवतोपांशुत्वविशिष्टयागानां समुदाय-
सिद्ध्यर्थमनुवाद एव तत्प्रयोजनञ्चान्तरालकालविधिः । त्रयाणामेतेषां
तावद्भूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति का-
लसम्बन्धात् तात्पर्य्यग्रहद्वारा फलसम्बन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा ह्यग्नीषो-
मदेवत्यस्यैव कालसम्बन्धात् फलसम्बन्धः स्यादिति प्राप्ते ।

---

* यदिपद, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न तव्यप्रत्ययान्तवाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरावाक्यएव तु कालोपांशुत्वविशिष्टैककर्मविधिः । तदर्थवादश्चायं पूर्वोत्तरभावेन सर्वोऽपि । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । अतएव तव्यप्रत्ययान्तैर्देवतामात्रविधिरन्तरालवाक्यस्य कर्मणीत्यप्यपास्तम् । न च तत्र देवताऽलाभः । शाखाभेदेन वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलाना*मेतद्यागक्रमे समाम्नातानां विकल्पेन तत्तद्देवताकल्पकत्वोपपत्तेः । तस्य च तावन्नूतामित्यनेन कालसम्बन्धात् फलसम्बन्धः ।

न चोत्पत्तिशिष्ट†कालसम्बन्धानामेवाग्नेयादीनां झटित्युपस्थितत्वेन फलसम्बन्धापत्तेरुत्पन्नशिष्टकालसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य फलसम्बन्धानापत्तिः । अन्यथा पुरोडाशान्तरालकालसम्बन्धान्यथानुपपत्त्यैव पौर्णमास्यादिकाललाभेनोपांशुयाजस्य फलसम्बन्धापत्तौ तावन्नूतेत्यस्यापि तत्फलत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । तावन्नूतामित्येतदनन्तरमेवोपांशुयाजमन्तरा यजतीति पठितमिति वार्त्तिकदर्शनादस्यापि कालस्योत्पत्तिवाक्येनैव विधेयतया भिन्नवाक्यत्वाभावेन तुल्यबलत्वात्‡ फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतो नायं समुदायानुवादः इति सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥४॥२१॥

आघारा ॥ तत्रैवाघारमाघारयतीति श्रुते अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र च पूर्ववद्वाक्यभेदस्य दूषकत्वाभावादृजुमाघारयति, सन्त-

---

* पुरोडाशाना, – इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्ध, – इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तुल्यत्वात्, – इति क० पुस्तके पाठः ।

तमाघारयति, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्यादि* वाक्यविहितकर्मणां यथायोगं समुदायानुवादकत्वोपपत्तिः। दध्यादिवाक्यानां निर्व्यापारे गुणमात्रे विध्यन्वयासम्भवेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधायकत्वात्। अतश्च रूपाभावाद्भेदकप्रमाणाभावाच्चाग्निहोत्रवाक्ये आघारवाक्ये वा न कर्मान्तरम्। अपि तु तेषामेव समुदायसिद्ध्यर्थमनुवादः। तत्प्रयोजनञ्च सर्वेषामेवाग्निहोत्रशब्दकत्वेन फलसम्बन्धसिद्धिः। इतरथा अग्निदैवत्यहोमस्यैव तदापत्तिः। आघारवाक्ये समुदायानुवादप्रयोजनन्तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम्। न च दध्यादिहोमेषु देवताद्यभावः। समुदायानुवादबलेनैकप्रयोगविधिपरिग्रहाऽवगतेः सहदनुष्ठानेनाग्न्यादिहोमाङ्गभूतदेवतायाः प्रसङ्गेन दध्यादिहोमोपकारकत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते।

सर्वत्र गुणमात्रविधानेन तृतीयविधिप्रकारोपपत्तौ पञ्चमविधिप्रकाराङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वान्न दध्यादिवाक्येषु विशिष्टकर्मविधानम्। न च गुणे विध्यन्वयानुपपत्तिः। होमकर्मकगुणकरणकभावनायामेव विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विधिफलस्याज्ञातज्ञापनरूपस्य भावनायाः स्वरूपेण प्राप्ततया गुणमात्रविषयत्वोपपत्तेः। अतएव सर्वत्र प्रातीतिके विशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमादायैव षड्विधिप्रकारास्तेषां चोत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम्। अतश्च प्राप्त्यभावादेव समुदायानुवादत्वासम्भवादाद्यविधिविधया कर्मविधौ एवाघाराग्निहोत्रवाक्ये। न च रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः। तस्यानुष्ठानं प्रति कारणत्वेऽपि शाब्दबोधं प्रत्यकारणत्वात्। अतश्च

---

* दध्ना जुहोतीत्यादि, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

विजातीयहोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेऽवगते वाक्यान्तरेण रूपलाभेऽपि न काचित् क्षतिः। प्रयोजनं दध्यादिद्रव्यसमुच्चयविकल्पाभ्यां स्पष्टम् ॥५॥२२॥

द्रव्यसंयोगात् ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतम्। तथा, सोमेन यजेतेति च। तत्राद्यविधिप्रकारस्यासम्भवान्न पूर्ववत् कर्मविधित्वम्। अपि तु समुदायानुवादत्वमेव। कर्मप्राप्तिस्तु पशौ हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया इत्यादिभिः। उत्पत्तिशिष्टपशुसाध्ये यागे हृदयादीनां साधनत्वानुपपत्तेर्न तदुद्देशेनावदानाख्यसंस्कारविधिः। अतो विहितानां हृदयाद्यवदानानां पशुप्रभवद्रव्यकृत्यवदानत्वसादृश्यात् साम्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः साम्नाय्यवदेव हृदयादीनां यागसाधनत्वस्य पूतीकवदनुमानाद्यावद्धृदयादियागा एव विधीयन्ते। तांश्च लक्षणया आलभतिना अनूद्याग्नीषोमौ देवता विधीयते। पशुपदञ्च हृदयादीनां छागप्रकृतिकत्वस्य मन्त्रवर्णप्राप्तत्वाल्लक्षणया हृदयादिपरम्।

अथवा, हृदयादिवाक्यविहितावदानाच्छिन्नस्पर्शनेवालभतिना* प्रत्येवानूद्य पशुपदलक्षितहृदयादीनां प्रत्येकं देवतासम्बन्धे कृते तावन्तो यागा देवतासम्बन्धकल्पितास्तेनैव विधिना विधीयन्ते। सर्वथा पशुपदं समुदायानुवादः।

तथा सोमेऽपि, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिवाक्यैर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितयागविधानम्। ग्रहणे देवतान्वयानुप-

---

* स्पर्शमेवालभतिना, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

† पशुशब्द, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

पत्तेः । द्रव्यं धाराख्या धारया गृह्णातीति प्रकृतं धारासमर्थं द्रवं तद्भिन्नोपात्तम् । सोमवाक्ये तु तत्प्रकृतित्वेन सोमलताविधिर्व्रीहिविधिवत् । सोमं अभिषुणोतीत्यादिसंस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यैव वा अध्वर्युं वृणीत इतिवत्सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयम् । सर्वथा यजिः समुदायानुवादः । तत्प्रयोजनं चास्मिन् पक्षे सोमद्रव्यकयागमात्रानुवादादस्तुतशस्त्राणामपि फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदस्य वैश्वदेववद्गौणम् । समुदायानुवादाभावे हि तद्ग्रहात् सस्तुतशस्त्राणामेव यागानां फलसम्बन्धापत्तिः । तेषामेव ज्योतीरूपस्तोमसम्बन्धात् । सिद्धान्ते तु यागस्यैकत्वात् फलवाक्यस्थयजिनाऽभ्याससलक्षणापत्तेर्विजातीययागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदे बहुव्रीह्यर्थस्तु स्वसम्बन्ध्यभ्यासघटितसमुदायाश्रयत्वरूपः । अतः समुदायानुवादावेव ताविति प्राप्ते ।

पशुपदे हृदयादिलक्षणायां प्रमाणाभावात् तथैव विशिष्टयागविधिः । हृदयादिवाक्येषु हृदयाद्युद्देशेन संस्कारमात्रम् । पशोश्च न साक्षाद्भुविहिन विधानम् । किन्तु विशसनावदानादिविधिरूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन हृदयादिप्रकृतित्वेनैव । करणत्वस्य* साक्षादिव परम्परयाऽपि तात्पर्यग्राहके सत्युपपत्तेः । अतएवातिदेशप्राप्तावदानसम्बन्धोऽपि हृदयादीनां स्वविहसिद्धार्थत्वादितरांगानां स्वविहपरिसङ्ख्यार्थस्येत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

---

* कारणत्वस्य, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्धार्थः सन्, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सोमेऽपि मैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागविधिर्गौरवात् । किन्तु देवता-विशिष्टग्रहणस्यैव तद्धितोपात्तद्रव्योद्देशेन विधिः । सम्भवति च देवतात्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन ग्रहणवैशिष्ट्यायोगेऽपि ग्रहणकालीनोच्चारणकर्मीभूतत्वसम्बन्धेन ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अतश्च देवतायाः ग्रहणाङ्गभूताया अपि यागापेक्षायां सोमवाक्यविहितयागस्यैव देवतापेक्षोपपादकत्वमात्रकल्पनालाघवम् । सोमपदन्तु संस्कार-विध्यन्यथानुपपत्त्या सम्भवत्प्राप्तिकत्वेऽपि मतुब्व्यावृत्तिफलकसोमनियमार्थं न विरुध्यते । यथा चैवं सति ग्रहणानां समुच्चयो यागस्य च प्रतिग्रहणमावृत्तिस्तथा सर्वं कौस्तुभ एव निरूपितम् । प्रयोजनं पशुविकारे हृदयादियागोत्पत्तिप्रकृतित्वादैकादशावदानप्राप्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु नेति द्रष्टव्यम् । सोमे वाक्यान्तरविधिरेव ॥६॥२२॥

पृथक्त्वनिवेशात् ॥ अमनमथासनमस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति, आज्यभागौ यजतीत्यादौ एकत्वातिरिक्तसङ्ख्यायाः स्वाश्रयप्रतियोगिक-स्वाश्रयवृत्तिभेदव्याप्यत्वेन न तावत् साक्षात्कर्म-भेदबोधकत्वम् । तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वाप्रतीतेः* । नापि धात्वर्थ-भेदबोधकत्वम् । तत्र पूर्वप्रमितैकत्वसङ्ख्यावरुद्धत्वेनैकादश प्रयाजान् यजति विराट्सम्पन्नमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवत्सङ्ख्यान्तरसम्बन्धानुपपत्तेरेतत्सङ्ख्याया अभ्यासविषयत्वप्रतीतेरकर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते ।

नात्र सङ्ख्यान्तरावरोधः । सा हि न तावन्निरुपात्ता । तस्याः

---

* तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वातिरिक्तसङ्ख्यायाः प्रतीतेः, — इति क॰ पुस्तके पाठः ।

कर्त्तृत्वाभिमतत्वात्। न चानवच्छिन्नसङ्ख्यान्वयानुपपत्तेः प्रथमातिक्रमे च कारणाभावाद्वानर्थे एकत्वसङ्ख्यानुमानमिति वाच्यम्। अनवच्छिन्नसङ्ख्याकत्वे कारणाभावस्यासिद्धत्वेनानुमानाप्रसरात्। अतएव प्रयाजैकादशत्वस्थले अथ प्रकृतौ अनुमानप्रसरस्याप्यभावविषयत्वम्। न चैवं क्रियाद्युत्पत्तिवाक्यादावपि उत्पत्तिवाक्ये एकत्वानुमानानापत्तिः। तादृशस्थले स्वोपजीव्योत्पत्तिवाक्यजन्यशाब्दबोधनिर्वाहार्थं पूर्वप्रवृत्तानुमानस्योत्तरकालिकेन सङ्ख्याश्रवणेन बाधायोगात्सङ्ख्यान्वयविषयत्वप्रतीतेः। प्रकृते तु शाब्दबोधात् पूर्वमेवेतरपदार्थवत्सङ्ख्याया अपि प्रतीतेर्युक्तः शाब्दबोधोत्तरकालीनानुमानप्रतिबन्ध इति कौस्तुभे विस्तरः। अतश्च सिद्धमुत्पत्तिवाक्यगतकर्मसमानाधिकरणविधेयसङ्ख्यायाः कर्मभेदकत्वम्। भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादेव। प्रयोजनं, वैदिकप्रोक्षणस्यावत् पूर्वपक्षे सकृन्मन्त्रः, सिद्धान्ते तु मन्त्रावृत्तिरिति।

भाष्यकारेण तु सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति वाक्ये यागभेदाभेदचिन्ता कृता। तत्र यद्यपि देवताविशिष्टद्रव्यविशेषवाची तद्धितः, यद्यपि च प्राजापत्यपद एवैकशेषस्यापि तदुत्तरविभक्त्युपात्तायाः सङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थे विशेष्यएवान्वयः* न तु विशिष्टे। तौ च पशुशब्दादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावदविवादम्। सोऽपि च न द्रव्ये देवतान्वयोत्तरम्। तथा सति देवताप्रतिसम्बन्धिनि द्रव्ये सङ्ख्यान्वयेन प्रत्येकवृत्तिपशुत्वावच्छिन्न एव तत्सम्बन्धप्रतीतेरनेकत्वावगमात् यागभेदेऽनेकयागादिकल्पनागौरवापत्तेः।

---

* प्रकृत्यर्थविशेष्यएवान्वयः, — इति क० पुस्तके पाठः।

अतो लाघवाद् देवतात्वान्वयात् पूर्वमेव सङ्ख्यान्वयः । तदा हि बहुत्वावच्छिन्न एवैकदेवतासम्बन्धादेकयागादिकल्पनालाघवम् ।

न च प्रकृतिप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगतैकत्वानुरोधेन सङ्ख्याया देवतात्वान्वयोत्तरमन्वयः । पशुगतैकत्वस्य श्रुतबहुत्वेन बाधात् । अवदानगतैकत्वस्य च प्रकृतावार्थिकत्वेनेहानतिदेशात् । अतो देवतासम्बन्धभेदे प्रमाणाभावान्न यागभेदः ।

अस्तु वा समानाभिधानश्रुत्या बहुत्वान्वयात् प्राग् देवतात्वान्वयेन सम्बन्धभेदस्तथापि लाघवाद् यागैकत्वम् । यथैव हि सिद्धान्तेऽनेके यागाः सकृदनुष्ठानेनोपपाद्यन्ते, तथा मन्मतेऽप्येकेन यागेनानेके देवतासम्बन्धा इति प्राप्ते ।

समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यान्तरङ्गत्वात् सङ्ख्यान्वयात् पूर्वान्वयित्वम् । पशूनां प्रत्येकं स्वत्वाश्रयत्वेन स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारात्मकयागकरणत्वरूपहविष्ट्वस्य प्रत्येकवृत्तितया सूक्तहविषोरित्यादिस्मृत्यनुसारेण हविष्टावच्छेदकपशुत्वावच्छेदेनैव देवतासम्बन्धौचित्याच्च । अतश्च बहुत्वानवच्छिन्नस्यैव प्रतिसम्बन्धित्वात् प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रतिसम्बन्धिभेदप्रतीतेस्तद्भेदेन सम्बन्धभेदसिद्धिः । न च सम्बन्धभेदेऽपि यागैकत्वम् । सम्बन्धानां यागैकत्वानेकत्वाभ्यामुभयथाऽप्युपपत्तौ लाघवापेक्षया पश्वेकत्वप्रापिचोदकस्य शास्त्रतया बलवत्त्वेन नियामकत्वात् । अतस्तदनुरोधेनैव सर्व्वत्र यागभेदो भावनाभेदश्चेति सिद्धम् । प्रयोजनं, यागैकत्वे एकपशुविस्मरणेऽपि तस्य जातत्वान्न पुनर्यागकरणं, सिद्धान्ते तु तदिति ॥७॥२४॥

सञ्ज्ञा च ॥ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रुतेषु ज्योतिरादिपदानां गुणविशेषे प्रसिद्ध्यभावात् द्योतनात्मकत्वेन प्रसिद्ध्युपपादने कर्म्मण्यपि तदापत्तेरेतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदाद्यापत्तेस्तेषां नामत्वं तावदविवादम्। तच्च न प्रकृतस्य यागस्य। ज्योतिष्टोमसंज्ञावरोधात्। सञ्ज्ञाकार्य्यस्य व्यवहारस्यैकेनैव सिद्धेरितरवैयर्थ्याच्च। न च विनिगमकाभावाद्विकल्पः। अथ शब्दस्य पूर्वकर्माधिकारविच्छेदकस्य नियमकत्वात्। अतएव वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेतिवक्ष्यास्याविकारत्वाशङ्का। तस्याविच्छिन्नेऽधिकारे समाम्नानेन तथाऽङ्गीकारात्। न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भिदादिसञ्ज्ञातो भेदानापत्तिः, ज्योतिष्टोमसञ्ज्ञाया उत्पत्तिशिष्टत्वाभावेन द्वयोरपि विकल्पो वैपरीत्यं वा किं न स्यादिति वाच्यम्। सोमयागे कृप्तप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसञ्ज्ञाऽवरुद्धे उद्भित्सञ्ज्ञायाः कथमपि निवेशानुपपत्तेस्तस्या भेदकत्वात्। अतएव यत्र न किञ्चिन्नियामकमस्ति तत्र सङ्कल्पादौ सञ्ज्ञयोर्विकल्प एव। प्रकृते तु अथशब्देन विच्छेदाद्भेदकत्वमेव सञ्ज्ञायाः। सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतावतैव प्रकृतयागानुवादेन गुणविध्युपपत्तौ एतच्छब्दान्तस्य ज्योतिरादिवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। अतो द्योतनादियोगेन ज्योतिरादिसञ्ज्ञं कर्मत्रयं सोमयागप्रकृतिकं तत्तद्वाक्यैरुत्पन्नं सहस्रदक्षिणाकं, य एतेन ऋद्धिकामो यजेतेति वाक्येन फले विधीयते इति सञ्ज्ञया कर्म्मभेदः ॥८॥२५॥

गुणश्च ॥ वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टे यागे विहिते

तदनुवादेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र न गुणमात्रविधिः। प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः। न च वाजमन्नमामिक्षारूपं विद्यते येषामिति व्युत्पत्त्या विश्वदेवान् तद्विशिष्टयागं वोद्दिश्य वाजिनमात्रस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरस्त्विति वाच्यम्। वाजिशब्दस्य रूढत्वेन विश्वदेवानुवादानुपपत्तेः। उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरस्य निवेशानुपपत्तेश्च। एतेनामिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनसम्बन्धप्राप्त्या वाजिनपदं* आमिक्षायागनामधेयमङ्गीकृत्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यप्यपास्तम्। उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधे देवतान्तरस्य निवेशानुपपत्तेः। किञ्चामिक्षायाः पार्ष्टिको देवतासम्बन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्बल्यम्। तद्धितस्य हि देवतात्वविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः आमिक्षापदस्य तात्पर्यग्राहकमिति प्राञ्चः।

आमिक्षादौ द्रव्ये देवतात्वे च भिन्ना शक्तिर्निरूपकत्वन्तु संसर्गः। देवतात्व एव वा शक्तिर्द्रव्ये लक्षणा। द्रव्यविशेषे एव वा शक्तिर्देवतात्वे लक्षणा। द्रव्यसामान्य एव वा शक्तिरामिक्षापदेन तु विशेषनिर्णयः। इत्येते पक्षाः कौस्तुभ एवोपपादिताः। सर्वथा आमिक्षाद्रव्यस्य देवतासम्बन्धः पदश्रुत्येति सिद्धम्।

किञ्च विश्वेषां देवानां तद्धितेन देवतात्वं शक्त्योक्तम्। अनुशासनबलात्। वाजिनान्तु सम्प्रदानत्ववाचिन्या चतुर्थ्या सांप्रतिकलक्षणया। त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिपत्तीष्टत्वरूपसम्प्रदानत्वे-

* वाजिनपदे, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

कदेशत्वाद्देवतात्वस्य । तस्याः प्रतिपत्तीत्वाभावात् । निरुक्तधर्म-समनियतसम्प्रदानत्वव्यापकदेवतात्वरूपाखण्डोपाधिस्वीकारे * तु सु-तरां लघुता । अतोऽपि दुर्बलत्वम् । तस्मादाजिनवाक्येऽपि गुणात् द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमामिक्षायागाङ्ग-त्वेन विधीयते । गुणस्य च पूर्वचानिविश्यमानत्वेन भेदकता । सा च क्वचिद्वाक्यभेदापत्त्या क्वचित् प्रबलगुणावरोधात् क्वचिदेकप्रसर-ताभङ्गादित्यनेकप्रकारिकेति ध्येयम् ॥९॥२६॥

अगुणे तु ॥ यत्र तु नोत्पत्तौ गुणश्रवणं, यथाऽग्निहोत्रं जुहो-तीति । तत्र तदनुवादेन दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्यादिभिः सर्वैरेव गुणविधानं विकल्पेन । तत्र खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेव युगपत् प्रवृत्तेरेकावरुद्धत्वाभावादिति प्रत्युदाहरणमात्रम् ॥१०॥ ॥२७॥

फलश्रुतेः ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्य दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रुते, स एव होमो दधिविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयते । न च प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्चेति वाक्यभेदः । प्राप्ता-नामपि कर्मणां राजकर्तृविशिष्टानां फलोद्देशेन राजसूयवाक्ये विधानवदिहापि तदुपपत्तेरिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । कर्तुर्हि प्रयोगान्वयित्वात् फलस्य च विनियोगान्वयित्वादुत्पन्नस्यापि कर्मणः प्रयोगविधौ फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तुश्च वैशिष्ट्योपपत्तिः । प्रकृते तु दध्न-

* देवतात्वरूपाखण्डधर्मस्वीकारे, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

उत्पत्त्यन्वयित्वेन प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन गुणविधिः फलविशिष्टविनियोगविधिश्चेति वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदः। अतो गुणात् कर्मभेदः। दधिविशिष्टश्च तत् फलोद्देशेन विधीयते। न दधिमात्रम्। भावार्थाधिकरणविरोधापत्तेः। सत्यपि दर्विहोमत्वे दधिद्रव्यकहोमत्वसादृश्याच्च * अग्निहोत्रहोमातिदेशेन रूपलाभः।

सिद्धान्तस्तु यत्र द्वयोरपि धात्वर्थगुणयोरप्राप्तिः सम्भवत्प्राप्तिः प्राप्तिरेव वा धात्वर्थस्यैव वा अप्राप्तिः, यथा सोमेन यजेत, उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्, अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ, तत्र भावार्थाधिकरणन्यायः। यत्र तु गुणस्यैवाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वं, तत्र तस्यैव फलसम्बन्धः। न च दध्नोऽपि नियता प्राप्तिरपि तु विकल्पेन। अतः पाक्षिकानुवादत्वपरिहाराय तस्यैव विधेयत्वात् फलसम्बन्धः। कारणीभूतगुणसत्त्वेन वचनं विनाऽपि फलोत्पत्तिसम्भवाद्वचनवैयर्थ्यप्रसङ्गेन स्वकृतिसाध्यधात्वर्थस्य दृष्टविधया गुणसम्बन्धिन आश्रयस्यापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वलाभाज्जुहोतिः साधुत्वार्थमनुवादः। दधिकरणकं भावनान्तरमेव तु फलोद्देशेन विधीयते। प्राप्तभावनानुवादेनोभयकरणे वाक्यभेदात्।

केचित्तु करणत्वविशिष्टं दधि, दधिकरणत्वं वा तृतीयोपात्तं फलकरणत्वेन विधीयते। तृतीयार्थकरणत्वस्य निरूपकापेक्षैव वाक्यापेक्षेत्याहुः। तत्र यागवैषम्ये प्रमाणाभावात्। सर्वथा सिद्धो-

* दधिद्रव्यकहोमत्वस्यासादृश्याच्च, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

गुणफलसम्बन्धः । प्रयोजनं, दृष्टो न प्रतिनिधिरन्तेष्वविशेषो वा सिद्धान्ते द्रष्टव्यम् ॥११॥२८॥

यमेषु ॥ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यनेन विहितस्याग्निष्टुद्यागस्य फलसम्बन्धे, तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामोऽनेन यजेतेत्यनेन कृते पश्चादाम्नातम् । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामोऽनेन यजेतेति ।

तत्रापि पूर्ववदाद्यः पूर्वपक्षः । राजसूयन्यायेन साकारकविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशिष्टक्रत्वप्रत्ययार्थभूतकारककर्मादिरूपप्रयोगान्वयिगुणफलत्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगविधिसम्भवात् । दृश्यते चायमेव प्रकारो वायव्यवाक्ये* सिद्धान्तिनाऽपि ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । प्रयोगस्य ह्यग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालत्वस्य च वायव्यवाक्येनैव प्राप्ततया तदनुवादेन रेवतीविधिः फलोद्देशेन ह्यग्निष्टुद्विनियोगविधिश्चेति वाक्यभेदात् । वायव्यवाक्ये हि अतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकमप्यग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालत्वादि ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोगविशेषणतया विहितम् । न त्वत्र । वायव्यवाक्यस्यापि क्लृप्तत्वेनास्य पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेः । न च विनिगमनाविरहः । प्राथम्यस्यैव नियामकत्वात् । अतोऽत्रापवाद्गुण एव रेवत्यधिकरणकवारवन्तीयाख्यो रेवत्याख्य एव वा अप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन विधीयते । वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येन वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वात् । न चास्मत्पक्षे तृतीयान्तेनैतच्छब्देन विशिष्टपक्षत्वाद्रेवतीमात्रनिर्देशानुपपत्तिः ।

---

* वायव्यावाक्ये, — इति क॰ पुस्तक पाठः ।

तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयनिर्द्देशेऽपि दाचायणयज्ञन्यायेनाप्राप्तरे-वतीमात्रस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तेः। अतोदधिन्यायेन गुणफलसम्बन्ध-एव युक्तः।

सिद्धान्तस्तु साचाश्रयलाभः शक्यते वक्तुम्। यागस्य तावत्प्रकृ-तत्वेऽपि अग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तेर्न साचादाश्रयत्वम्। अग्नि-ष्टोमस्तोत्रद्वारा तस्यैव वा साचादाश्रयत्वं तु अग्निष्टोमस्तोत्रस्याति-देशतः स्तोत्रान्तरसाधारण्येनोपस्थितत्वादनाशङ्क्यम्। न च वाय-व्यवाक्येन तस्यौपदेशिकी विशिष्योपस्थितिः। आतिदेशिकगवाध-सम्भवे औपदेशिकतद्बाधस्यान्याय्यत्वेन विशिष्योपस्थितेराश्रयत्वासा-धकत्वात्। न च साम्नो गायतिधातुवाच्यत्वेन क्रियारूपत्वादा-श्रयालाभेऽपि न चतिः। साम्नोध्वन्यात्मकस्वरसमाहाररूपत्वेन वाक्य-शेषादौ प्रसिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा सौभरस्यापि स्तोत्राश्रयत्वानुपपत्तेः। वारवन्तीयसाम्न आश्र-यानपेचणे अग्निष्टोमसामेत्याद्यनुवादानुपपत्तेश्च।

अतः साम्न आश्रयसापेचत्वात्तावत्प्रकरणेनाश्रयलाभः। न च वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येनैव गौरवभिया अङ्गत्वाविधानादाश्रयसमर्पणमिति वाच्यम्। साम्नो-गुणत्वपचे तल्लाभोपपत्तावपि रेवतीमात्रस्य गुणत्वे तदयोगात्। साम्नोगुणत्वं तु विधेरप्राप्तरेवतीमात्रसङ्क्रमादेवासम्भवि। फलपदा-भावे हि विधिर्यद्विषये अप्राप्ततया व्याप्रियते तस्यैव प्रयोजना-काङ्क्षया फलसम्बन्धो यथा गोदोहनादेः।

तदत्र पशुपदाभावे वारवन्तीयस्य प्राकरणिकवाक्येनैव प्राप्त-

त्वादिधिरप्राप्तरेवतीमात्रविषयः सम्पद्यत इति तस्यैव फलसम्बन्धोवाच्यः। न चास्याश्रयः केनापि प्रकारेण लब्धुं शक्यः। न च प्रकारान्तरेणालाभेऽपि अनेनैव वाक्येन आश्रयविशिष्टगुणविधानादाश्रयगुणोभयविशिष्टभावनाविधानाद्वा तल्लाभोपपत्तिः, क्लृप्तप्रयोजनलाल्लाघवेनाश्रयतासम्बन्धेनैव वैशिष्ट्याङ्गीकाराच्च न गुणान्तरतापत्तिरिति वाच्यम्। आश्रयस्य गुणान्वयाव्युत्पत्तेः। कर्मत्वातिरिक्तस्याश्रयत्वस्य दुर्वचत्वेन भावनायाः फलाश्रयरूपोभयकर्मकत्वाङ्गीकारे एककर्मकत्वभङ्गापत्तेश्च।

न च त्वाशब्दोक्तायामाश्रयस्य अग्निष्टोमस्तोत्रस्य कर्मत्वात्तदुत्तरकालताविशिष्टगुणभावनाया आख्यातोपात्तायाः पशुकर्मकत्वान्नैकस्याभावनाया द्विकर्मकतापत्तिरिति वाच्यम्। गुणभावनायाअवच्छेदकीभूतधात्वर्थापेक्षायां यागस्यावच्छेदकत्वाङ्गीकारे रेवतीनां यागकरणत्वापत्त्या स्तोत्रं प्रति करणत्वानापत्तेः। स्तोत्रस्यैवावच्छेदकत्वाङ्गीकारे तु धात्वर्थद्वयावच्छिन्नभावनाद्वयाभावात् क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिः।

न च रेवतीविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालविशिष्टरेवतीकरणकयागाश्रयिकभावनैव फलोद्देशेन विधीयतामिति वाच्यम्। आख्यातोपात्तभावनाया द्विकर्मकत्वापत्तेस्तदवस्थत्वात्। न च प्रकरणाद्यागस्याश्रयत्वोपपत्तेर्न द्विकर्मकत्वम्। तथात्वेऽपि तृतीयान्वितच्छन्दस्य धातुपारार्थ्यभयेन यागपरामर्शित्वस्यैवापत्तौ रेवत्यादिपरामर्शकत्व एव प्रमाणाभावात्।

अतस्तदपेक्षया लघुभूतकर्मान्तरविधानमेव न्याय्यः। तदा हि

विकारि*त्वेनैतस्याग्निष्टुद्यागविकारत्वाद्वारवन्तीयं प्राप्तमेवानूद्यते । केवलं रेवतीविशिष्टस्तोत्रभावनोत्तरकालताविशिष्टयागान्तरभावनैव फलोद्देशेन विधीयते । पञ्चम्यन्तैतच्छब्दः प्रकृतिविकारभावानुवादकः । तृतीयान्तैतच्छब्दः प्रस्तोष्यमाणकर्मवचनो न दुष्यति । उत्तरकालत्वलक्षणो गुणस्य प्रयोगान्वयित्वाद्वेष्टिवद्यद्यपि तद्भेदमेवापादयेत्, तथापि कालस्यात्र सम्भवत्प्राप्तिकतया वाक्यभेदपरिहारार्थं विधेयत्वेऽपि तात्पर्यगत्या यागे परम्परासम्बन्धेन विधेयस्य रेवत्याख्यस्य गुणस्योत्पत्त्यन्वयित्वात्कर्मभेदबोधकत्वाविघातः ॥१२॥२९॥

सौभरे ॥ ब्रह्मसामाख्यस्तोत्रं प्रकृत्य समाम्नातैर्यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीतेत्येतैर्वाक्यैरेकस्तोत्राश्रितं सौभरं साम फलत्रयोद्देशेन विधीयते । उद्देश्यानेकत्वेन स्तुवीतेत्यस्यानुषङ्गेण वाक्यभेदप्रतीतेः । सौभरे च शाखाभेदेन निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारतया हीष् ऊ ऊर्क् इत्यादीन्यक्षराण्याम्नातानि ।

तदेवं सौभरं प्रकृत्य हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊ इति स्वर्गकामाय, ऊर्गित्यन्नाद्यकामायेति श्रुतम् । तत्र वृष्टिकामादिशब्दानां फलपरत्वात्तदुद्देशेनैव हीषादयो गुणाविधीयन्ते । सौभरश्च प्रकृतत्वाद्यूपादिवदाश्रयः । निधनाधारतया हीषादिपाठस्यैव नियामकत्वाद्भागान्तरे स्तोभाद्यक्षरान्तरबाधापत्तेश्च न निधनातिरिक्तभागस्याश्रयत्वापत्तिः । न च लाघवाद्वृष्टिसाधनसौभरी-

* निकायि, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

स्वनिधने अनियमेन प्राप्तानां हीषादीनां नियममात्रकरणाद्भव-स्वार्थत्वं युक्तम् । तथात्वे वृष्टिकामादिपदैः तत्तत्साधनीभूत-सौभरलक्षणापत्तेः*। तस्य च निधनविशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेश्च । अतः सौभरफलात् फलान्तरार्थानि हीषादीनीति प्राप्ते ।

नियमविधिलाघवानुरोधाद्वृष्टिकामादिपदैर्वृष्टिसाधनसौभर-लक्षणामङ्गीकृत्यापि हीषादिनियमविधिरेवाश्रीयते । पक्षप्राप्तिश्च पाठान्निधनस्थान एवेति नियमस्यापि तत्स्थानकत्वलाभः । वस्तु-तस्तु नियमविधिलाघवानुरोधेन हीषादेर्वृष्ट्याद्यर्थतैव स्वसाधनसौ-भराधारत्वसम्बन्धेनाश्रीयत इति न लक्षणाऽपि । सम्बन्धघटकीभू-तस्य सौभरं न सौभरत्वावच्छिन्नम् । अपि तु सौभरविशेष एव । शाखाभेदेन हि कतिचिद्विजातीयानि सौभराणि निधनान्तरयुक्तानि समाम्नातानि । तत्र च हीषः पक्षेऽप्यप्राप्तत्वान्न तस्य सौभरस्य सम्बन्धघटकत्वम् । अपि तु यज्जातीयसौभरे हीषादीन्यनियमेन समाम्नातानि तज्जातीयस्यैव तत् । अतश्च वृष्ट्यर्थं निरुक्तसम्बन्धेन हीषेवेति नियमकरणात् सम्बन्धघटकीभूतसौभरे निधनान्तर-व्यावृत्तिवद्विजातीयसौभरान्तरस्यापि वृष्ट्याद्यर्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिः । अतश्च तन्नित्यप्रयोगविषयमेव सम्पद्यते इति विवेकः ॥१३॥३०॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥०॥

---

* तत्तत्साधनीभूतलक्षणापत्तेः, – इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

अथ तृतीयः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

गुणस्तु ॥ ज्योतिष्टोमे, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति श्रुतम् । तत्र यदि-शब्दोपात्तस्य निमित्तत्वस्य न तावद्रथन्तरे बृहति वाऽन्वयः । तस्य विशेषणत्वेन वृत्त्यनर्हत्वात् । नाप्यन्यपदार्थे, तस्य कादाचित्कत्वाभावात् । नापि विशिष्टे ज्योतिष्टोमे, सामान्तराणामपि नियतत्वेन बृहद्रथन्तरयोरन्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वासम्भवात् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनायोगस्यापि व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वाच्च । अतः समासार्थस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य प्रकृते कर्मणि ग्रहाग्रतानिमित्तत्वेन निवेशायोगादुभयविशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते । यदि-शब्दस्त्वविवक्षितार्थ इति प्राप्ते ।

बृहद्रथन्तरयोर्ज्योतिष्टोमे पाक्षिकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या परस्परयोगव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वोपपत्तिः । न च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन तदभावः । स्तोत्रान्तरकार्य-पृष्ठस्तोत्रत्वावच्छेदेन तदुपपत्तेः । अन्यथा, तवापि सान्नाय्यागे प्रोक्षणावघातादौ तदसम्भवावश्यम्भावात् । अतो युक्तैव रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्तता ।

वस्तुतस्तु न क्रतोर्निमित्तान्तर्भावः । प्रयोजनाभावात् । प्रकरणावगतक्रतुत्वबलेनान्यपदार्थसम्बन्धस्यानुवादत्वात् । अन्यथा ज्यो-

तिष्टोमरूपान्यपदार्थस्य विकृतावभावेन शुक्लायतादेरनापत्तेः। अतो-लक्षणयाऽपि रथन्तरमेव निमित्तम्। नैमित्तिकन्तु अयताविशेषः प्रकृतापूर्वसाधनीभूतयज्ञोद्देशेन विधीयते। न च पाठादेवैन्द्रवाय-वाग्रत्वनियमस्य प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम्। ततः पूर्वमेव नैमित्तिकतया विधानात्। तत्प्रयोजनञ्च, निमित्ताभावे प्रकृतौ विकृतौ च लोपः। यद्यपि च सर्वत्र निमित्तस्य सत्त्वे नैमित्तिकावश्यकत्वमात्रं प्रमेयं, तथापि तस्यात्र पाठादेव सिद्धेस्तदभावे तदभाव एव प्रमेयं बोध्यम्*। तस्मात्र कर्म्मान्तरविधिः ॥१॥३१॥

अवेष्टौ॥ राजसूये राजकर्तृके प्रत्येकदक्षिणाम्नानादवेष्टिसंज्ञकाः पञ्चेष्टयः पृथक्प्रयोगाः समाम्नाताः। तदवान्तरप्रकरणे, यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघार-येत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति श्रुतम्।

तथापि पूर्ववद् ब्राह्मणकर्तृकत्वादि निमित्तमेव, यदि-शब्द-श्रुतेः। राजसूयस्य त्रैवर्णिककर्तृकत्वेन ब्राह्मणादेः प्राप्तत्वाच्च। राज-शब्दस्य प्रजापालनकर्त्तरि सर्वलोकप्रसिद्धेः। क्षत्रियमात्रे द्रविड† प्रसिद्धेस्तु म्लेच्छदेशस्य प्रसिद्धित्वेनासाधकत्वात्। व्याकरणप्रसिद्धे-स्तन्मूलकत्वेनानियामकत्वाच्च। सर्वलोकप्रसिद्धेः श्रौत-यदि-शब्दमूल-कत्वाच्च।

अतो ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते मध्येनिधानपूर्वकप्रत्याहु-त्यभिघारणविशिष्टपञ्चहविष्केष्टिप्रयोगो राजसूयान्तर्गतो विधीयते।

---

* बोधः, — इति क॰ पुस्तके पाठः।

† द्रमिड, — इति क॰ पुस्तके पाठः। एवं परत्र।

प्रत्येकप्रयोगाश्च पश्चानुलोमविषया * इति बोध्यम्। एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदित्यनेन चोभयोरपि नित्यनैमित्तिकप्रयोगयोः फलार्थं बहिःक्रत्वनुष्ठानमिति न ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वमिति प्राप्ते।

राजानमभिषिञ्चेदिति श्रुतौ † राजोद्देशेनाभिषेकविधानादभिषेकाधिकारिकराज्ययोगात् प्रागेव राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वप्रतीतेस्तस्य कर्मणीत्यधिकृत्य पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् इति स्मृत्या पुरोहितादिगणपठिताद्राजशब्दाद्यगादिविधानेन च राज्यशब्दस्य राजशब्दप्रसिद्धिपूर्वकत्वावगतेः द्रविडप्रयोगानुसारेण राजशब्दः क्षत्रियवचन एव।

अतस्त्रावेष्टौ ब्राह्मणादीनां प्राप्त्यभावाद्विधेयत्वावगतेः कर्तृरूपाद्गुणाद्वेष्टिप्रयोगान्तरमेव पञ्चहविष्कैकेष्टिरूपं समस्तगुणविशिष्टं बहिःक्रतु विधीयते। तस्य चोक्तवचनेनान्नाद्यं फलम्। अतः क्रतुप्रत्येकं पञ्च प्रयोगा एव। यद्यपि च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः पञ्चहविष्कैकेष्टिप्रयोगस्तुल्यस्तथापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपक्षे न भेदकत्वं सिद्धान्ते तु तदिति विशेषः। तत्प्रयोजनञ्च, पक्षद्वयोपपादनेनैवोक्तम्।

न चैवं राजन्यवाक्ये तस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाभावेन भेदकत्वानापत्तिः। राजन्यपदस्याभिषिक्तक्षत्रियमात्रवाचित्वेन राजसूये अप्राप्तस्यैव तस्य विधेयतया भेदकत्वोपपत्तेः। राजसूये हि राजपदस्य क्षत्रियमात्रशक्तस्यापि, राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षत इति निरूढल-

---

* विषया एव, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

† क्रतौ, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

चयतात्पर्यग्राहकाल्लिङ्गादभिविक्तचियमात्रस्यैवाधिकारः। अतः त्रिष्वपि वाक्येषु कर्तृरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वम्। यदि-शब्दस्याभिघारयेदिति लिङः प्रयोज्यत्वापरपर्य्यायहेतुमदर्थकत्वे चाख्यातद्वयैकवाक्यत्वे च तात्पर्य्यग्राहकः। तेन मध्ये निधानपूर्वक-प्रत्याहृत्यभिघारणप्रयोजकीभूतैर्ब्राह्मणादिकर्तृकैर्यागैरिष्टं भावये-दिति वाक्यार्थो बोध्यः॥२॥२१॥

आधाने॥ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति श्रुतम्। तथा, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति च। तत्र सर्ववर्णसाधारणानां क्रतूनामग्निविद्या-साध्यत्वादग्नेश्च उपायभूतस्याधानस्य, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इत्यनेनानन्याक्षिप्तशक्तिकेनाम्युद्देशेनाधानविधायिना प्राप्तत्वादाधाने ब्राह्मणादीनां प्राप्तेर्निमित्तार्थं श्रवणम्। ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्तः काल आधानाङ्गत्वेन विधीयते। अथ वा ऽस्त्वेतस्याथ सम्भारान् सम्भरतीति विध्यन्तरशेषस्य वर्त्तमानापदेशता, तथापि सम्भारेष्वग्निमादधातीत्ययमाधानप्रापको विधिः। अत्र हि न सम्भा-राविधेयाः, प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात्। नापि तदधिकरणत्वं, तस्मि-न्नाधीयतामयमिति मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वात्। अत आधानमात्र-विधिरयम्।

अथ वा, प्राप्ताधानानुवादेन कालविधिरात्मनेपदार्थस्यानाधा-तुराहवनीयत्वाभावरूपस्य च विधिरिति वाक्यभेदापत्तेः जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्ययमाधानप्रापको विधिः। उक्तवाक्ये तु अभ्यु-दयग्निरस्कतया मन्त्रवर्णात् पूर्वमेवाधिकरणत्वविधिः। एवञ्च जात-

पुत्रवाक्ये वयोऽवस्थाविशेषलक्षणाऽपि नापद्यते। सर्वथा आधान-प्राप्तेर्निमित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि न भेदकानि। तथा विद्यासाधनतया अध्ययनं तत्साधनत्वेनोपनयनस्यार्थप्राप्तम्। अध्ययनस्य तु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यनेन नियमोऽपि। अतः सर्वसाधारण्येन * प्राप्तोपनयनोद्देशेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्तः कालो-विधीयत इति प्राप्ते।

सर्वकर्तृकत्ववत् सर्वकालकत्वस्यापि आधानादौ प्राप्तिसम्भवेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते कालविधिः काले वा निमित्ते कर्तृविधिरित्यत्र विनिगमनाविरहादुभयविशिष्टाधानादिविधिरेव। उपनयनस्य च पक्षे सम्भवत्प्राप्तिकत्वेन सुतरां विध्युपपत्तिः। अतएव विनिगमनाविरहात् कर्तृकालादिरूपस्य प्रयोगान्वयिगुणस्य प्रयोगविध्यापादकत्वावश्यम्भावे एतद्विधिविहितप्रयोगानुवादेनैव जातपुत्रादिवाक्येषु वयोऽवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः। आत्मनेपदार्थस्य चोत्पत्त्याद्यन्वयिनो गुणस्य श्रवणादुत्पत्त्यादिकमप्यत्रैव, न तु जातपुत्रादिवाक्ये, वाक्यभेदापत्तेः। प्राथम्याद्वा ब्राह्मणवाक्ये एवोत्पत्त्यादि, इतरयोस्तु प्रयोगमात्रम्। तेन सिद्धोऽत्रापि गुणात्प्रयोगभेदः। एनयोश्चाधानोपनयनयोरग्निविद्याफलत्वेऽपि अकरणे प्रत्यवायादिश्रवणान्नित्यत्वमपि। एवञ्च स्वविधिप्रयुक्ताधानोपनयनजन्याग्निविद्यालाभे क्रतुविधयोनाग्निविद्ये तदुपायान्वा प्रयुञ्जत इति तद्रहितस्य शूद्रादेरनधिकार इति प्रयोजनं षष्ठे वक्ष्यते ॥३॥३१॥

अयनेषु ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति

* साधारण्येन, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः।

श्रुतम् । तथा साकं प्रस्थायीयेन यजेतपशुकाम इति श्रुतम् । लोके अप्रसिद्धत्वादुद्भिदादिवन्नामधेयत्वावगतेः सञ्ज्ञया अभ्यासाद्वा कर्मान्तरं विधीयते । फलसम्बन्धस्यापि सार्वकाम्यवाक्यवशादेव प्राप्तत्वेनान्यपरत्वाभावादिति प्राप्ते ।

यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धस्तथापि दक्षस्य यजमानस्येमे दाक्षा ऋत्विजस्तत्कर्तृकमयनं प्रयोगावृत्तिर्यस्य यज्ञस्येति व्युत्पत्त्याऽऽवृत्तिपरत्वावगतेः साकं सह प्रस्थानं यत्रेति व्युत्पत्त्या च सहत्वपरत्वावगतेर्नातिरिक्तशक्तिकल्पनया नामधेयपरत्वाध्यवसानम् । अतोऽप्राप्त आवृत्तिरूपः सहत्वरूपश्च गुण एव फलोद्देशेन विधीयते । आवृत्तिश्च कियतीत्यपेक्षायां द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेतेति वाक्येन विशेषविधानाद्द्विरावृत्तिरेव । सहत्वञ्च प्रस्थाने केनेत्यपेक्षायां सह कुम्भीभिरभिक्रामेदिति वचनात् कुम्भीभ्याम् । अनेनैव च वचनेन सहत्वाश्रयत्वं अभिक्रमणस्य विदधता अवान्तर-प्रकरणाभावेऽपि तस्याश्रयत्वसिद्धिः । आवृत्तेस्तु प्रकरणाद्दर्शपूर्ण-मासावेवाश्रयः । अतोऽत्र सङ्ख्यात्वाभावाद्गुणफलसम्बन्धपरत्वेन चा-भ्यासाभावाच्च कर्मान्तरम् । वस्तुतस्तु पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इति स्मृत्या संज्ञात्वाभावे णत्वानापत्तेर्दाक्षायणपदे संज्ञात्वावश्यंभावेऽपि अवयवार्थप्रतीत्या योगरूढिस्वीकारादवयवार्थरूपावृत्तिरप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन विधीयत इति न विरोधः ॥४॥२३॥

संस्कारश्च ॥ ईषामालभेत, चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्येताभ्यां विहि-तयोर्दर्शपूर्णमासिकयो*रीषालम्भचतुर्मुष्टिनिर्वापयोरनुवादेन अना-

* विहितयोर्दर्शपूर्णमासयो, — इति ख॰ ग॰ पुस्तकयोः पाठः ।

रभ्याधीताभ्यां, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्-ब्रह्मवर्चसकाम इत्येताभ्यां श्वेतचरू गुणौ विधीयेते। आलम्भकर्मीभूता ईषा श्वेता कर्त्तव्येति। निर्वापस्य चरुशब्दलक्ष्यस्थाल्यां कर्त्तव्य-इति। सर्वत्रचाणाञ्च वायुसम्बन्धाद्वायव्यमित्यनुवादः। सौर्यमिति चाग्नेयस्यैव। तेजोदेवत्यत्वसामान्यात्। न तु देवताविधिर्यागा-श्रवणात्। उभयत्रापि फलपदं सार्वकाम्यवाक्यप्राप्तफल*प्रयोजक-त्वानुवाद इति प्रथमः पक्षः। द्वितीयस्तु फलपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् प्राकरणिकाश्रयालाभेन च गुणफलसम्बन्धानुपपत्तेः गुणविशिष्टं यावदुक्तं आलम्भनिर्वापाख्यं कर्मान्तरमेव फलोद्देशेन विधीयते इति।

सिद्धान्तस्तु। वायव्यं सौर्यमित्यादितद्धितान्तपदवैयर्थ्या-पत्तेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितोयागएवालभति-निर्वपति-धातुलक्षितो-द्रव्यदेवताविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयत इति। अतिदेशप्राप्तौ चालम्भनिर्वापौ न विधीयेते ॥५॥२४॥

विशये॥ यत्र तु न देवताश्रवणं तत्र न यागकल्पना, अपि तु संस्कारमात्रविधानम्। यथाऽग्निषोमे वत्समालभेतेत्यत्राल-म्भमात्रं वत्ससंस्कारकत्वेन विधीयते। आलभतेः स्पर्शमात्रवाचि-त्वात् ॥६॥२५॥

संयुक्तस्तु॥ अग्नौ श्रुते चरुमुपदधाति बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इत्यत्र यजमानस्यान्नं बृहस्पतेः कथं स्याद् यदि न बृहस्पतिर्देवतेत्यर्थाद् बृहस्पतेर्देवतात्वावगतेस्तैत्तिरीयशाखायां बा-र्हस्पत्यो भवतीति तद्धितपदयुक्तवाक्यशेषश्रवणाच्च द्रव्यदेवतासम्ब-

---

* काल, – इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

त्वानुमितयागविधानमेवेदम्। तस्य चौषधद्रव्यकत्वेनाग्नेयातिदेशतः स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिप्राप्तौ चरुमुपदधातीत्यनेनोपधानं प्रतिपत्तित्वेन विधीयत इति प्राप्ते।

यद्यपि तैत्तिरीयशाखायान्तद्धितश्रवणं, तथापि विध्यभावाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वभङ्गापत्तेश्च नायं देवतातद्धितः। चरुमुपदधातीत्यनेन च स्थण्डिलनिष्पादकचरुसंस्कारकतयोपधानविधानात् देवतानाकाङ्क्षतया नार्थवादोन्नीतस्यापि देवताविधेः कल्पनम्। अत एव सर्वपेक्षितप्रकृतिद्रव्यस्यैव नीवाररूपस्य विधिकल्पनम्। अतश्च बृहस्पतेर्ब्राह्मणस्यान्नं नीवारा इत्येवं स्तुत्युपपत्तेर्न बृहस्पतेर्वा इत्ययं देवताकल्पनद्वारा यागकल्पक इति सिद्धम् ॥७॥२६॥

पात्नीवते॥ त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेत्यनेन द्रव्यदेवताविशिष्टं यागं विधाय पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति श्रुतम्। तच्चोभयदेवत्यस्य पूर्वयागस्य आग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवत् केवलपात्नीवतपदेनानुवादायोगात्पर्यग्निकरणादेश्च विधेयस्य गुणस्यातिदेशेनैव प्राप्तत्वादितराङ्गपरिसङ्ख्यायाश्च दोषत्र्यापत्तेः पर्यग्निकृतपदस्यानुवादत्वमङ्गीकृत्य कर्मान्तरविधिरेवायमिति प्राप्ते।

प्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरम्। न चानुवादानुपपत्तिः। सत्यप्यग्नीषोमादिवत्त्वष्ट्रपत्नीवतोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वे मनोतायामग्निशब्दवल्लक्षणयाऽभिधानोपपत्तेः। वस्तुतस्तु पृथक्तद्धितश्रवणाद्देवताद्वयमेवेदम्। एकवाक्योपादानाच्च समुच्चयः। अतोऽदित्यरुवित्ययोर्माता अदित्यस्य मातेतिवदुच्यत एव केवलेन पात्नीवतपदेनानुवादः। अतः पूर्वकर्मानुवादेन गुण एव विधीयते। न च विधेया-

भावः। वृत्तपर्यग्निकरणस्यैव क्तप्रत्ययान्तार्थस्य विधेयत्वात्। तस्य च गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन प्राकृतस्यैवातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वात् क्लृप्तोपकारकत्वेन च तेनैव नैराकाङ्क्ष्यादतिदेशकल्पनेनोत्तराङ्गानामर्थादेव निवृत्तौ चैदोष्यानापत्तेः। वृत्तपर्यग्निकरणत्वस्य च पूर्वाङ्गेष्वकृतेष्वसम्भवात्तान्यपाक्षिप्यन्ते। न च क्तप्रत्ययबलेन प्रमाणान्तरप्रमितत्वावगमादतिदेशाप्रतिबन्धकत्वम्। प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यादाविव प्रमाणान्तराभावेऽपि एतद्विधिविधेयस्यापि क्तप्रत्ययोपात्तत्वेन बाधकाभावात् ॥ ८। २ ७॥

अद्रव्यत्वात् ॥ अनारभ्य श्रुतं, एष वै हविषाऽहविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति। तथा, परा वा एतस्यायुः प्राणएति योऽंशुं गृह्णातीति। अत्र हविः सोमः स एव देवता स एव द्रव्यमिति प्रथमार्थवादस्यार्थः। प्राण आयुर्मर्यादामभिवर्द्धत इति द्वितीयस्य। तत्र न तावदत्र ग्रहणमेव ज्योतिष्टोमे विधीयते। संस्काररूपस्य ग्रहणस्यावघातादिवदंश्वदाभ्यनामकत्वानुपपत्तेः। द्वितीयान्तयोस्तयोः संस्कार्यद्रव्यनामत्वाङ्गीकारे तु अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावान्न द्रव्यमात्रोद्देशेन ग्रहणविधिसम्भवः। अतो द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरविधानमेवेदम्। अदाभ्यपदेन हिंसाऽनर्हसोमाख्यद्रव्यस्यांशुपदेन च निर्यासद्रव्यस्याभिधानात्। द्वितीया चोभयत्र सक्तुन्यायेन। देवता त्वेकत्र सोमोऽन्यत्र प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रवर्णात् प्रजापतिः। गृह्णातिश्चाद्येऽनुवादो द्वितीये यागलक्षकः। तयोश्च यागयोः प्राकरणिकैतत्समानजातीयतैत्तिरीयशाखास्थवाक्याज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमिति प्राप्ते।

गृह्णातौ यागलक्षणायां प्रमाणाभावादाद्यवाक्ये गुणसङ्क्रान्तसम्भिना विधिना ग्रहणस्यैव विधेयत्वावगमाच्चोभयथापि ग्रहणमेवोक्तयञ्जकं उक्तयज्ञकद्रव्यसंस्कारकत्वेन वा विधीयते । एवं च विनियोगभङ्गोऽपि द्वितीयाया न कल्पितोभवति । देवता तु सोमरूपा चाद्यवाक्ये ग्रहणे एवान्वेतीति देवताविशिष्टं ग्रहणमेव तत्र विधीयते । द्वितीये तु उपयाम गृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मन्त्रवर्णाद् ग्रहणाङ्गतया देवताप्राप्तिर्द्रष्टव्या । होममन्त्रस्तूत्तरभावियागोपकारकत्वमादाय नेयः । देवताविशिष्टग्रहणद्वये च प्राकरणिकवाक्येन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोपपत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे यागस्याङ्गत्वाद्यथाग्निन्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रधानत्वाच्चेति ॥९॥२८॥

अग्निस्तु ॥ अनारभ्यैवं श्रुतम् । य एवं विद्वानग्निं चिनोतीति । तत्र चिनोतिना नाग्निसंस्कारार्थत्वेन चयनविधिरपि तु अग्निसंज्ञकस्य यागस्यैव विधिः । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, तं द्विरात्रेणेत्याद्युत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमादियज्ञानामग्न्यनुयजनत्वरूपगुणाम्नानात् । न हि अग्न्यनुयजनत्वमग्नेरयागत्वेऽवकल्पते । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यादौ तुल्यक्रियायोगे एवानुशब्ददर्शनात् । अतस्याग्निसंज्ञकस्य यागस्य तस्मिन्नेव वाक्ये विधौ गौरवापत्तेर्विद्वद्वाक्य एव चिनोतिना लक्षणया तद्विधानम् । स चाद्यकत्वाज् ज्योतिष्टोमविकारः । उत्तरवाक्येषु तद्वत्त्वसिद्धिः । इष्टकाभिरग्निं चिनुते इत्यनेन चयनस्य प्राप्तत्वाच्चिनोतिर्निर्वपतिवदनुवादश्चयनस्येति प्राप्ते ।

पाकमनुभुङ्क्ते इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽप्यनुशब्ददर्शनाच्च तदनुरोधेनाग्निशब्दस्य चयनशब्दस्य च यागपरत्वकल्पना युक्ता। अतोविदग्धाख्ये चयनमेवाग्निसंस्कारार्थं विधीयते। अग्निशब्देन च यद्यपि शास्त्रा ज्वलन एवाभिधीयते, तथापि तदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्ते-र्निरूढलक्षणया आहवनीयादिपरत्वावधारणात्तदुद्देशेनैव चयनं संस्कारकतया विधीयते। *संस्कारश्च सामर्थ्याच्चयननिष्पादितस्थण्डिलस्थापनरूपः। स्थापितस्याग्नेरुपयोगापेक्षायामथात इति वाक्येन तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम्। तत्र हि अग्निशब्देन चयननिष्पादितस्थण्डिलस्थापितोऽग्निश्चयनमेव वा लक्षणयाऽभिधीयते*। अग्निष्टोमशब्दश्च जातिन्यायेन संस्थावचनोऽपि व्यक्तिन्यायेन ज्योतिष्टोममेव प्रचुरप्रयोगादभिधत्ते। पार्थशब्द इवार्जुनम्। अतश्च ज्योतिष्टोमत्वमेव लाघवादुद्देश्यतावच्छेदकं न त्वग्निष्टोमसंस्थावत्त्वमपि।

यद्यपि च चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगसम्बन्धित्वादनुष्ठानसादेश्यादेव तदङ्गत्वसिद्धिस्तथापि पशुकामश्चिन्वीतेत्यादिवाक्यैरग्नेः काम्यत्वावगमात् क्रत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवार्थं तत्र विरुध्यते। अयञ्चाग्निः प्रकृतौ अग्निः सोमांगं वेक्षतामित्यादिवचनादैकल्पिकः। अग्निपक्षे चोत्तरवेद्यां अग्निश्चीयत इति वचनादुत्तरवेद्या समुच्चयः। तद-

* * एतच्चिह्नान्तर्वर्त्तिपाठस्थले, संस्कारस्य सामर्थ्याच्चयननिष्पादितस्थण्डिलस्थापितोऽग्निश्चयनमेव वा लक्षणयाऽभिधीयते,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

भावे चोत्तरवेदिमाचम्। उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति वचनात्। अतश्च तमुकथ्येनेत्यादिवाक्यानि वैकल्पिकत्वात् विकृतिविषये तन्नियमार्थानि, वचनाश्रितश्येनाकारतादिफलार्थगुणानां प्रापकाणि चेति दशमे वच्यते ॥१०॥२९॥

प्रकरणान्तरे ॥ कौण्डपायिनामयने उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादि श्रुतम्। तत्र जुहोतिना अग्निहोत्रादिपदेन दूरस्थस्यापि कर्मण उपस्थितत्वात् तदनुवादेन यदाहवनीये जुहोतीतिवन्मासादिरूपगुणविधिः। उपादेयवदनुपादेयस्यापि दूरस्थकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावात्। कर्तृत्वकालकालादिरूपानेकगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न वाक्यभेदः। अतो न कर्मान्तरविधिः इति प्राप्ते।

सर्वत्र प्रवर्त्तकस्य विधेः कृतिविषयत्वापरपर्यायं उपादेयत्वं प्रमाणत्वाज्ञातप्राप्यत्वाख्यं विधेयत्वं च प्रमेयम्। तदुभयमप्येकवृत्ति। समानाभिधानश्रुत्यादिना च धात्वर्थभावनान्वयीत्युत्सर्गः। योग्योपपदसत्त्वे तु विशिष्टविधिगौरवभिया तन्नापद्यन्ति। यथा- यदाहवनीये जुहोतीत्यत्राहवनीयस्योपादेयत्वविधेयत्वोभयाश्रयत्वाद् योग्यत्वम्। अतएव तत्र धार्यानुवादापेक्षायां दूरस्थानामपि सर्वहोमानां कथञ्चिदनुवादः।

प्रकृते तु मासस्यानुपादेयत्वादुपादेयत्वं धात्वर्थ एव वाच्यम्। अतस्तत्सामानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तत्रैवेति विहितस्य विधानायोगाद्भेदः। एवं सत्यपि, यदि सायंजुहोतीत्यादिवत् प्रत्यभिज्ञापकं सन्निध्यादि प्रमाणं भवेत्ततोऽङ्गतया कालादौ विधेयत्वं

कर्मणि च प्राप्तेऽप्युपादेयत्वमिति वैयधिकरण्यमप्याश्रीयेत । न त्वेतदस्ति । न च सन्निध्याद्यभावेऽपि नाम्न एव पूर्वकर्मोपस्थापकता । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन जुहोतिना हि यादृशी विजातीयहोमत्व-प्रकारिका होमोपस्थितिस्तादृश्येव सन्निधिनोपनीता । युक्तं चास्यां जुहोतीत्येतद्वाक्यस्थजुहोतेरपि स्वविषयविषयत्वमापादयन्ती भवति तद्गतविधेयार्थकत्वप्रतिबन्धिका ।

अग्निहोत्रादि नाम तु अग्निदेवताकहोमत्वप्रकारकहोमविशेष्य-कबोधं जनयत् जुहोतेर्न पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमापादयितुं क्षमम् । न हि अग्निदेवताकं पूर्वं कर्मैवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । विजातीयहोमत्वस्य नाम्नाऽनुपस्थितेः । अन्यथा पर्यायत्वेन सह प्रयोगानापत्तेः । अति-प्रसङ्गनिराकरणस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोद्भिदधिकरणे स्थापितत्वेन योगरूढ्यनङ्गीकाराच्च । अन्यथा मत्वर्थलक्षणादिभिया अतिप्रसङ्ग-भङ्गार्थमपि रूढ्यङ्गीकारे सोमादावपि तदापत्तेः । अतो न नाम्ना तदुपस्थितिः । अतएव यत्र नामैवानुपादेयगुणयोगेन श्रुतं न तु धातुः यथा सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ, तत्र नामार्थस्यैवोपादेय-त्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वप्रसक्तौ नामजन्योपस्थित्या तत्प्रति-बन्धान्न कर्मान्तरम् । अस्तु वा तद्वाक्यस्य प्राकरणिकत्वादकर्मान्तर-त्वम् । अतः प्रकृते नाम्ना विधेयार्थकत्वस्य जुहोतौ प्रतिबन्धायोगा-दनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अत्र चानुपादेयगुणयोगस्य स्ववृत्त्युपादेयत्वापनयनद्वारा पारि-शेष्याद्धात्वर्थवृत्त्युपादेयत्वापादनं व्यापारः । अनुपस्थितेरुपादेय-त्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वाप्रतिबन्धः सः । अतएव न प्राची-

गोक्ता * अनुपादेयगुणयोग एव प्रयोजकोऽपि तु उपादेयगुण-सामान्याभाव एवेति ध्येयम्। अतः सिद्धं कालविशिष्टकर्मान्तर-विधानमेवेदम्। एवं सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपाल-इति देशरूपानुपादेयस्य आग्नेयपदस्य साधारणत्वेन पूर्वकर्मोपस्था-पकत्वाभावात्। निमित्तस्य तु सत्रायागूर्य विश्वजिता यजेतेति। आगूरणं सङ्कल्पः। तदुत्तरं सत्रमकुर्वतोऽयं विश्वजित्, विश्वजिता यजेतेत्यस्मात्कर्मान्तरम्। न चानेन विनियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा तेनोत्पत्तिः। विनियोगादिसामानाधिकरण्येनावगताया उत्पत्तेः सन्निधिं विना बाधे प्रमाणाभावात् ॥११॥४०॥

फलस्य ॥ फलस्याग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इति। संस्का-रस्य तु औदुम्बरीं प्रोक्षतीति व्रीहिप्रोक्षणात् कर्मान्तरम्। यथैव यथाऽनुपादेयानि † तथा वाजपेयाधिकरणे कौस्तुभे प्रपञ्चितम् ॥ १२॥४१॥

सन्निधौ ॥ पञ्चानामनुपादेयानां सन्निधौ प्रत्युदाहरणानि। दर्शपूर्णमासप्रकरणे पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, सने दर्शपूर्णमा-साभ्यां यजेत, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति चतुर्णाम्। स्विष्टकृतं प्रकृत्य शेषात् स्विष्टकृतं यजतीति शेषरूपसंस्कार्यस्य।

अत्र सर्वत्र सन्निधिना स्वविषयवृत्तिविधेयत्वप्रतिबन्धात् प्राप्त-

---

* प्राचीनोक्तः, – इति ख० पुस्तके पाठः।

† यथाऽनुपदेयाः, – इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः।

स्यैव कर्मणः कालदेशविशिष्टप्रयोगविधिमात्रं विधिलाघवायानु-
मन्यते न तु कर्मोत्पत्तिमपि विधत्ते। यत्र तु प्रयोगोऽपि प्राप्तो-
यथा य इष्ट्वेत्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादेन कालादिमात्रविधिः।
सम्भवति देशकालयोरुपादेयत्वासम्भवेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोग-
विधिः। निमित्तस्थले तु मिथो निमित्तनैमित्तिकयोरङ्गाङ्गिभावा-
सम्भवात् प्राप्तस्यापि कर्मणो निमित्तसम्बन्धानुमितपापक्षयार्थत्वेन
विनियोगविधिरिति वक्ष्यते। फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त-
कर्मविनियोगविधिः स्पष्ट एव। अतो न सन्निधिसत्त्वेऽनुपादेय-
गुणयोगेऽपि कर्मान्तरम्॥१ २॥४ २॥

आग्नेयस्तु*॥ कालद्वययोगेनाग्नेयं विधाय, यदाग्नेयोऽष्टाकपा-
लोऽमावास्यायां भवतीति श्रुतम्। तत्र कालद्वययुक्तादाग्ने-
यात् कर्मान्तरविधानमिदम्। प्रकरणान्तरादभ्यासाद्वा भेदोपपत्तेः।
अनेनैव विहितस्येतरेण पौर्णमासीमात्रविधिस्तु उत्पत्तिशिष्टका-
लावरोधान्निराकर्त्तव्यः। न चैकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयशिरस्कतया
विधिद्वयेन विधानं पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दाभ्यामिव द्रव्यविशेषस्येति
वाच्यम्। पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दाभ्यामुपस्थितस्याप्येकस्यैकेन विधिना
विधाने बाधकाभावात्। प्रकृते तु एकेन विहितस्य नेतरेण विधि-
सम्भव इति कर्मान्तरमेव। अतएवामावास्यायामाग्नेयद्वयकरणं
पूर्वपक्षप्रयोजनमिति प्राप्ते।

---

* आग्नेयस्तु इति भवितुं युक्तम्। आग्नेयस्तु हेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत इति हि सूत्रम्।

एतस्यैन्द्राग्नविधिशेषत्वान्न स्वातन्त्र्येण विधायकत्वम्। प्रशस्ताग्नेयसाहित्येन ऐन्द्राग्नप्रशंसा। अतो न कर्मान्तरम् ॥१४॥४७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयस्य तृतीयपादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

यावज्जीविकः ॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र काम्ये एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासकर्मणि जीवनपर्याप्तकालविधिः । न च पौर्णमास्यादिकालविरोधः । व्याप्यव्यापकभावेन अमावास्यापराह्णादिवदुभयोरप्युपपत्तेः । अतएव विनिगमनाविरहात् कालद्वयविधावपि प्रयोगद्वयविधिः । जीवनपर्य्याप्तकालविधिसामर्थ्यादेव च पौर्णमास्याद्यर्थाद्दर्शपूर्णमासावृत्तिः । अतश्च तावद्व्याप्यप्रयोगव्यासक्तव्यापकैकप्रयोगादेव स्वर्गादिफलमिति प्राप्ते ।

काललक्षणापत्तेर्नायङ्कालविधिः । अतोधातुसम्बन्धाधिकारविहितणमुल्प्रत्ययेन जीवनस्य कर्मसम्बन्धावगतेः, स्वावच्छिन्नकालकत्वादिरूपसम्बन्धाश्रयणे च गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्न्यायलभ्यत्वाभावेन यावच्छब्दार्थस्यापि विधेयत्वापत्तेर्लाघवान्निमित्तत्वमेव सम्बन्धः प्रतीयते । तदा हि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तेर्न्यायलभ्यत्वाद्यावच्छब्दार्थोऽनुवादः । निमित्तत्वं च स्वान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यवश्यानुष्ठानकत्वम् । यथा राहूपरागान्वयव्यतिरेकानुविधायि अवश्यानुष्ठानं यस्य स्नानस्य तद्वत्त्वं राहूपरागे ।

अत्र च व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वत्र प्रापकप्रमाणाभावादेव सिद्धेरन्वयानुविधान एव विधेस्तात्पर्यम् । अतश्च निमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठानबोधनादकरणे प्रत्यवायोऽनुमीयते । करणे

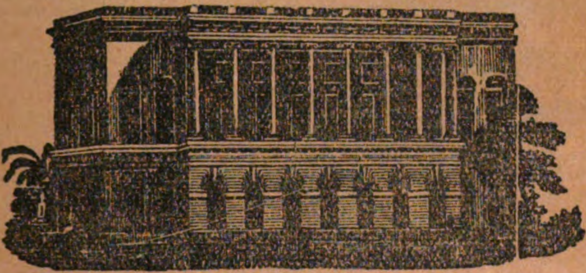
BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 964.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK
BELONGING TO THE PŪRVVA MĪMĀṂSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHANḌA DEVA

EDITED BY

MHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRA KĀNTA TARKĀLAṄKĀRA.

VOL. I, FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1900.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	Rs.	1	8
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each		4	2
Aitarēya Āraṇyaka of the Ṛg Vēda, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...		1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 and Vol. II, Fasc. 1–5 Vol. III, Fasc. 1–5 Vol. IV, Fasc. 1–5 @ /6/		7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1		0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...		2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each		1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each		10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4–8 @ /6/ each		1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1		0	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1		0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each		1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each		2	4
Catalogue of Sanskrit Book MSS. in the Society's Library, Fasc. I. ...		2	0
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10 @ /6/ each		19	14
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each ...		4	2
* Ditto Lāṭyāyāna, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each		3	6
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 @ /6/ each		5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each		1	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each		1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1–4		1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each		10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each		3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each		2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...		4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each		0	12
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each		1	2
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–6 @ /12 each		4	8
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7–19 @ /6/ each		4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/		1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/		1	8
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each ...		5	4

च धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिवाक्यशेषाद्रात्रिसत्रन्यायेन पापक्षय-एवानुषङ्गिको नित्यनैमित्तिकस्थले फलम्।

यत्र तु रथन्तरसामत्वादिनिमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्य पाठादेव प्राप्तिसम्भवेनान्वयानुविधानस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिस्तत्र व्यतिरेकानु-विधान एव विधेस्तात्पर्यम्। अतएव रथन्तराभावे ऐन्द्रवायवाग्र-त्वस्याभावः। अतश्च यावज्जीवपदे लाघवाद्यनुरोधेन जीवनस्य निमित्तत्वावगतेस्तदनुरोधेन पापक्षयार्थं विनियोगान्तरमेवेदमिति सिद्धम्॥२॥४ ४॥

नामरूप॥ शाखाभेदेनाम्नातेऽग्निहोत्रादौ सत्स्वपि भेदकप्रमा-णेषु न कर्मभेदः। भेदकप्रमाणैर्हि स्ववाक्यस्य कर्मोत्पत्तिपरत्वावगते-रुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगात् कर्मान्तरत्वसिद्धिः। प्रकृते तु उक्तप्रमाणैः उत्पत्तिपरत्वावगमेऽपि पुरुषभेदात्तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषान् प्रत्येक-स्यैव कर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवान्न कर्मभेदः। न हि सर्वाः शाखाः सर्व-पुरुषैरध्येयाः। स्वाध्यायविधावध्वर्युं वृणीत इतिवत् स्वीयत्वैकत्वयो-र्विवक्षितत्वेनानेकशाखाऽध्ययनानुपपत्तेः। न चैवं वेदान्तरस्य*शाखा-ध्ययनस्याप्यनापत्तिः। वेदानधीत्येत्यादिवचनान्तरानुरोधेन वेदत्रय-गतैकैकशाखाध्ययनस्यैवावश्यकत्वावगतेः।

अतएव वेदभेदे पुरुषाभेदादेकत्रैवोत्पत्तिरपरत्र गुणार्थं श्रवण-मित्यत्र नियामकं वक्ष्यते। वेदैकत्वे तु प्रतिशाखं पुरुषभेदात् सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे न कर्मभेदः। अतएवैकस्मिन् कर्मणि

---

* वेदान्तरस्य, — इति क० पुस्तके पाठः।

विरुद्धानां नानाशाखागताङ्गानां विकल्पः। स च न तत्तत्पुरुषभेदेन व्यवस्थितः। तत्तदङ्गानां तत्तदध्येत्रर्थत्वे प्रमाणाभावेन प्रकरणाच्छुद्धकत्वर्थत्वावगतेः। अविरुद्धाङ्गेषु तु समुच्चयः। शाखान्तरीयाङ्गज्ञानं च कल्पसूत्रादिभिः सुलभम्। यत्तु बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमित्यादि वचनं, तत्सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवेऽनुकल्पविधानार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम्। तदेवं शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासञ्ज्ञागुणप्रकरणान्तरैर्निरूपितः कर्मणां भेदः। अतः परं तेषां विनियोगो निरूपयिष्यते ॥२॥४॥५॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

श्रीगणेशाय नमः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातः ॥ तदेवं षट्प्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते सम्प्रति शेषिनिरूपितं शेषत्वापरपर्यायमङ्गत्वं निरूप्यते । भिन्नानां हि तत् सम्भवति नाभिन्नानामिति तन्निरूपणस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्रव्यकर्मणोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वाङ्गनिरूपणस्य हेतुता । तथापि अङ्गत्वसामानाधिकरण्येन हेतुतामादायैव सङ्गत्युपपत्ताववच्छेदकावच्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अंश एव हेतुत्वं, अंशान्तरस्य तु तत्प्रसङ्गान्निरूपणमित्यपि बोध्यम् । अङ्गत्वमेव वाऽध्यायार्थोऽङ्गित्वं त्वर्थात् । तदपि च श्रुत्यादिषट्प्रमाणकं, अतिदेशप्रमाणकस्येहा-विचार्यत्वात् । तच्चानेकप्रकारकं विचार्यते । अङ्गत्वलक्षणम्, शेषपद-शक्यत्वावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि च षट् अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयोर्विरोधे बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति क्व नास्तीत्यादि ॥ २ ॥ १ ॥

शेषः ॥ इहाद्यं प्रकारद्वयं निरूप्यते । यदेव हि अङ्गत्वलक्षणं तदेव शेषपदशक्यतावच्छेदकं नान्यत् । तच्चाङ्गत्वं नाम पारार्थ्यम् । तच्च यदुद्देश्यप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्त्वं तदङ्गत्वम् । स्वर्गो-द्देश्यप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च यागे लक्षणसमन्वयः । प्रधानोद्देश्यप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां

प्रयाजादेः कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च प्रयाजादावपि सः । द्रव्यगुणकालकर्तृदेशादौ च यागाद्युद्देश्य यागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृत्वाधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वाद्यागाङ्गत्वाविघातः । षष्ठीस्थले च सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कारकत्व एव पर्यवसानान्नाव्याप्तिः । निमित्तस्य च क्रियान्वयिनोऽपि कारकत्वाभावान्नाङ्गत्वापत्तिः । निमित्तस्यानुष्ठापकत्वाख्योद्देश्यत्वेऽपि ईप्सितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च न यागस्य निमित्ताङ्गत्वम् । लक्षणे तादृश्या एवोद्देश्यताया विवक्षितत्वात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकलाभात् कारकपदन्तदतिरिक्तपरम् । कृत्यादेरपि यागकृतिकारकत्वादङ्गत्वप्रसक्तौ विधेयत्वान्तम्* । यथा चास्य न क्वाप्यव्याप्त्यतिव्याप्ती, तथा कौस्तुभे विस्तरः ।

एवं च यत्रेदं न लक्षणं, यथा यागादेर्भावनादि प्रति, तत्र भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः शास्त्रे । यद्यपि च नेदृशमङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणकं, कारकत्वमात्राभिधायित्वात् तृतीयादेः । तथापि यत्पदार्थः स्वर्गादिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं संसर्गादिना, कृतिराख्यातात्, कारकत्वं तृतीयादेः, विध्यन्वयित्वं विधिपदसमभिव्याहारात् । विधिर्हि विशिष्टभावनां विदधत्सर्वाधिशेषणान्यपि विध इति सर्वेषामुद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वयः । अतएवाङ्गत्वाघटकीभुतपदार्थान्तराणां प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्घटककारकत्वस्य श्रुत्यादिगम्यत्वात्तेषामङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारः ॥३॥२॥

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । विहितत्वान्तमिति तु भवितुमुचितम् ।

द्रव्यगुणः ॥ यद्यपि पारार्थ्यमङ्गत्वं तथापि न यागादेर्लक्ष्यता। समानपदश्रुत्या यागादेरेव भावनाभाव्यत्वेन तस्य स्वर्गोद्देशेन विहितत्वाभावात्। विधेः स्वरूपयोग्यत्वेनैव लिङर्थतया इष्टसाधनत्वानाक्षेपकत्वात्। आक्षेपकत्वेऽपि भ्रमप्रमासाधारणेनेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव कारणतयेष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च। स्वर्गकामपदस्य तु स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादितिवत् कर्तृपरत्वादिनाऽप्युपपत्तेर्न भाव्यपरत्वावश्यकता। अतो न यागादेर्लक्ष्यत्वम्। वस्तुतस्तु। उपकारकत्वमेव शेषत्वम्। तदर्थेऽप्यपकारके शेषत्वव्यवहाराभावात्। तच्च श्रुतिलिङ्गवाक्यरूपप्रमाणत्रयगम्यमेव। अतएव व्रीह्यादेर्द्रव्यस्यारुण्यादेर्गुणस्यावघातादेः संस्कारस्य चोपकारकत्वदर्शनाच्छेषत्वम्। प्रोक्षणादिसंस्कारस्य तु लिङ्गेनाङ्गत्वासम्भवेऽपि श्रुतिवाक्याभ्यामङ्गत्वप्रतीतेस्तद्बलेनैव उपकारकल्पनया शेषत्वोपपत्तिरिति तेषामेव लक्ष्यत्वमिति प्राप्ते।

नोपकारकत्वं शेषत्वं, गोदोहनदध्यानयनादेरपि प्रणयनवाजिनयागाङ्गत्वापत्तेः। अपि तु पारार्थ्यमेव। अपकारकस्थले तु तदपकारस्यैवेष्टत्वेनोद्देश्यता न तु तस्येति न तदर्थेऽप्यपकारके शेषत्वव्यवहारः। तदपि श्रुत्यादिषट्प्रमाणगम्यमिति वक्ष्यते। अतश्च वाक्याद्यागोऽपि फलम्। तथाहि। यद्यपि विधेः स्वरूपयोग्यतयैव प्रवृत्त्यनुकूलत्वं लिङाऽवगम्यते, तथापि कदाचित् प्रवृत्त्यभावे विधिवैयर्थ्यापत्तेरवश्यं कदाचित्तया भवितव्यम्। तदा चेष्टसाधनताज्ञानं विना तदसम्भवात्तस्य च बाधकाभावे भ्रमत्वायोगादिष्टसाधनत्वं तावद्यागस्य विधिबलादवगम्यते, दृष्टविशेषसाधनत्वं च

स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारादिति यागस्य स्वर्गाङ्गत्वसिद्धिः। एवं फलस्यापि भोक्तृपुरुषाङ्गत्वम्। भोक्ता चोत्सर्गतो विधिवशात्कामना-वशादात्मनेपदवशाच्च कर्तैव। प्रमाणत्वे त्वन्वयः। अन्याङ्गत्वव्यवहारो भाक्त इति तु ध्येयम्। पुरुषः पुनः कर्तृत्वादिना यागाद्युद्देश्यत्वतिकारकत्वाद्वाक्यादेव तदङ्गं इत्यविवादमेव ॥३॥३॥

तेषाम्॥ तदेवमङ्गत्वे निरूपितेऽङ्गत्वे श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानीत्युक्तम्। तत्र श्रुतिर्नामाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यता-कृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः। स च द्वितीयातृतीयादि-विभक्तिरूपः। कृञिष्ठात्वजादिव्यावृत्त्यर्थं प्राधान्येनेति। तस्य कारकत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन प्राधान्येन कारकत्ववाचित्वाभावात्। अतएव प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, वारणो यज्ञावचर इत्यादौ वाक्यीय एव विनियोगो न तु श्रौतः।

तत्र द्वितीया उद्देश्यत्वपरा सती प्रोक्षणादेरङ्गत्वे हेतुः। वस्तुतस्तु। ईप्सितत्वाख्याया उद्देश्यतायाः साध्यतामात्रवाचिद्वितीया-वाच्यत्वाभावात्तत्रापि न मुख्या श्रुतिः। अपि तु भाक्त एव श्रुति-व्यवहारः। ईप्सितत्वांशे लक्षणाऽङ्गीकारात्। अतस्तोद्देश्यतापदमपि नैव लक्षणे देयम्। एवं षष्ठ्यादावपि कारकत्वशक्तत्वाभावात् श्रुतित्व-व्यवहारो भाक्त एव। एवं यत्रापि विभक्त्या लक्षणयैव कारकान्तर-प्रतिपादनं, तत्रापि वाक्यीय एव विनियोगो न श्रौतः। एवं समानपदश्रुत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

तदेवं श्रुतेर्विनियोजकत्वे तद्भूताधिकरणेनैव सिद्धेऽधुना गौणमुख्यसाधारणश्रुतिविनियोगोपयोग्यङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकविचारः

क्रियते। दर्शपूर्णमासयोर्व्रीहीनवहन्ति, आज्यमुत्पुनाति, गां दोग्धीत्यादय आज्यौषधसान्नाय्यसम्बन्धिनः संस्काराः श्रुताः। तेषु किं सर्वसाधारणमवघातविधावुद्देश्यतावच्छेदकं उताज्यादिष्वासक्तं, एवमन्यत्रापीति विचारः। तत्र न तावच्छ्रुतं व्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकम्। आनर्थक्यापत्तेः। अवघातप्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि व्रीहित्वावच्छिन्नादेर्जायमानत्वात्। यवेष्वनापत्तेश्च। अतो नवमाधिकरणन्यायेन व्रीहित्वाविवक्षयाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात्तत्र फलप्रत्यासन्नत्वादेकत्वादारादुपकारकेषु क्लृप्तप्रयोजकशक्तिमत्त्वाच्च परमापूर्वस्य तत्साधनत्वमेव प्रदेयघटकत्वसम्बन्धेन लक्ष्यते। अस्ति चाग्नेयादेस्तत् प्रत्यपि साधनता। अतएव न वाङ्नियमन्यायोऽपि। अतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वसाधारणत्वादाज्यादिष्वप्यवघातादेः सङ्करः। न च प्रतिनियतनिर्देशाद्व्यवस्था। तथात्वे व्रीहित्वादिविवक्षाया आवश्यकत्वे नीवारादिष्वनापत्तेरिति प्राप्ते।

यद्यपि विधिरविशेषप्रवृत्तः स्यात्, तथापि दृष्टार्थत्वनियमविधिलाघवानुरोधेन विशेषे व्यवस्थाप्येत, किमुत यदा सोऽपि विशेषप्रवृत्त एव। व्रीह्यादिपदे प्रत्यासत्त्या आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्ष्यत्वात्। तस्याप्यनिर्ज्ञातप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरानर्थक्याभावेन तदतिक्रमकारणाभावात्। परम्परया फलवत्त्वाच्च। अतो व्रीहिपदेन व्रीहिसाध्यानि यानि आग्नेयाग्नीषोमीयैन्द्राग्न्युत्पत्त्यपूर्वाणि तन्निष्ठकार्यतानिरूपितयागादिनिष्ठकारणतासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनतासामान्याश्रयत्वस्यैव चोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वादाज्यादिषु

प्रसङ्गः। अत्र च पूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावेऽपि एकपदोपादानादवाक्यभेदः। तत्तद्व्यापारकसाधनता एव च विवक्ष्यन्ते न तु साधनतावच्छेदकादीन्यपि। तेन यागत्वपुरोडाशत्वव्रीहित्वाद्यभावेऽपि न क्षतिः। यथा च व्रीहियवयोः कारणताभेदेऽपि यवसाधारण्यं, तथा कौस्तुभे विस्तरः। तत्र तत्र नवमादौ चोपपादयिष्यते ॥ २॥४॥

द्रव्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, स्फ्यश्च कपालानि चेति दश द्रव्याण्यनुक्रम्यैतानि वै दश यज्ञायुधानीति श्रुतेन वाक्येन दशानामपि द्रव्याणां यज्ञसाधनत्वेन विधानादुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरोधेन च साक्षाद्यागसाधनत्वायोगादङ्गेष्ववतारात् प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसाकाङ्क्षयत्क्रियात्वावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्याणि विधीयन्ते। स्फ्येनोद्धन्तीत्यादिविशेषविनियोगास्त्ववयुत्यानुवादा इति प्राप्ते।

तेन तेन प्रत्यक्षविधिना तृतीयाश्रुतिसहकृतेन स्फ्यादीनां विशिष्य विनियोगाद् यज्ञायुधवाक्यमेवैकमश्रुतविधिकं वै-शब्दोपबद्धमनुवादकम्। बहूनामनुवादानां वैयर्थ्यात्। अस्य च यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येतद्विध्यर्थवादत्वेन सार्थकत्वात्। तस्मादुद्धननमात्रजन्यव्यापारकप्रकृतापूर्वसाधनत्वमेवोद्धननपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव स्फ्यादिविधिः ॥ २॥५॥

अर्थैकत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे, अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति श्रुतम्। तत्रारुणशब्दोऽरुणत्ववचनोऽरुणत्वजातिवचनोवा न तु विशिष्टव्यक्तिवचनः। तृतीयया च शक्त्यस्यैव करणत्वमुच्यते, न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा। टावाद्यर्थोऽपि तत्रैव सामानाधिकरण्येनान्वीयते। न तु तदर्थमपि व्यक्तिलक्षणा। अव्युत्पत्त्यापत्तेः।

यथा चैवं सति, गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्या-द्यनुशासनोपपत्तिस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम्।

एकहायन्यादिपदानां तु बहुव्रीहिलाद्वथवार्थविशिष्टान्यपदार्थ-रूपे द्रव्यएव शक्तिरिति प्राहुः। अन्यपदार्थे पदद्वयस्य लक्षणेति तु बहवः। न च द्रव्यस्यैकेनैव पदेन विधिसम्भवे इतरेण विध्यनुप-पत्तिर्वैयर्थ्यं चेति वाच्यम्। उभयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्विंहितविधानाभावात् गुणान्तरपरलेन सार्थक्याच्च। शक्यते लचापि आरुण्यन्यायेन लक्षणाऽपि नेति वक्तुम्। समासानुशासनस्य मतुबाद्यनुशासनवदुप-पत्तेः। द्रव्ये पार्ष्टिकगुणसम्बन्धोपपादनस्य प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्य-मादायोपपादनीयमिति न कश्चित् विरोधः। तदिहारुण्यस्य योग्यलेऽपि कारकलेनाव्युत्पन्नस्य वाक्यीयद्रव्याद्यन्वयस्यायोगादुत्पन्न-लेऽपि* चामूर्त्तलेनायोग्यस्य वाक्यीयक्रियान्वयायोगात्ततो विच्छिन्नस्य प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नेन वाक्येनारुणया प्रकृतापूर्व-साधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्ग-लमिति प्राप्ते।

न योग्यताज्ञानं शाब्दबोधहेतुरपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामात्रम्। अतश्च प्रतिबन्धकताभावसत्त्वे आरुण्यस्यापि क्रियान्वयबोधोपपत्तेः। पश्चाच्च योग्यतागवेषणायामारुण्यस्य पार्ष्टिक-द्रव्यसम्बन्धबोधोपपत्तेर्न ततो विच्छेदाशङ्का। अतएव प्रथमतः सोम-

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र। द्रव्याद्यन्वयस्यायोगादुत्पन्नत्वेऽपि,—इति तु प्रतिभाति।

क्रयारुण्यादिसकलकारकविशिष्टभावनाविधानोत्तरं क्रयस्य सोमसम्बन्धवेलायामारुण्यादित्रिकस्य मत्वर्थलक्षणया क्रयसम्बन्धावगतौ पश्चाद्विशेषणविधित्रयकल्पनया तेषां क्रयाङ्गत्वावगमे जाते पश्चात्परिच्छेदकीभूतद्रव्याद्यपेक्षायां पैङ्गिकोऽरुणैकहायन्योः परस्परं विशेषणविशेष्यभावमात्रेण सम्बन्धो द्रव्यविशेषसम्बन्धस्येति द्रष्टव्यम्। ततश्च युक्तं क्रयसाधनीभूतैकहायन्यामेव निवेश आरुण्यस्य, न तु वासःप्रभृतिषु क्रयद्रव्यान्तरेषु।

न च यवेष्विव सोमप्राप्तिसाधनक्रयद्रव्यत्वाविशेषात् प्राप्त्याशङ्का। तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात्। भिन्नाहि गुणादत्रक्रियाः। न च विक्रेत्रानतिवशादुत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेऽपि द्रव्यान्तरनिवेशसम्भवः। एकद्रव्यानतस्यैव विक्रेतुः सम्पादनीयत्वात्। अन्यथा दक्षिणानामपि प्रसङ्गबाधानापत्तेः। न च दशभिः क्रीणातीति वचनमेव निवेशतात्पर्यग्राहकम्। तस्य क्रयसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपत्तौ गुणन्यायसिद्धभेदापवादकत्वायोगात्। न च क्रमभेदेऽपि एकसोमप्राप्त्यर्थत्वाविशेषात् क्रयान्तरद्रव्येऽपि आरुण्यस्य निवेशाशङ्का। आरुण्यविशिष्टविजातीयक्रयविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितस्य विशेषणविधेः पार्ष्ठिकान्वयस्य वाऽनतिप्रसक्तस्यैव कल्पनीयतया विजातीयक्रयजन्यानतिविशेषस्य विजातीयक्रयत्वस्यैव वा विवक्षितत्वेनातिप्रसङ्गशङ्कानुपपत्तेः। यथा चैवं सति त्रिवत्से सर्वक्रयद्रव्यस्थानापन्ने निवेशस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥२॥६॥

एकत्वयुक्त॥ ज्योतिष्टोमादिषु ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादि श्रुतम्। तत्र सम्मार्गादि प्रति ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकता, उत तस्यैव

षा, एकत्वं तु कथमपि विध्यन्वयासम्भवाद्विवक्षितमिति चिन्तायाम्। पश्वेकत्ववद्ग्रहैकत्वस्यापि अविवक्षाकरणाभावादुद्देश्यतावच्छेदकता। अतस्तैकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्ग इति प्राप्ते।

यत्र हि समासादौ परस्परान्वयो व्युत्पन्नो यथाऽग्न्यभिधानीं यत्किञ्चित्सोमभिन्नमित्यादौ, तत्र भवत्येव विशिष्टोद्देशः। यत्र तु स न व्युत्पन्नस्तत्र परस्परान्वयेन विशिष्टोद्देशे अव्युत्पन्नान्वयिनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेर्न विशिष्टोद्देशः। यथा यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेद्-ग्रहमिति च, द्वयोः सुबन्तयोर्भावनान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वेन परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा पश्वदग्न्याध्यानीत्यत्रापि विशिष्टविधानापत्तिः। एकवचनाद्युपात्तसङ्ख्यादेस्तु समानाभिधानश्रुत्या करणत्वकर्मत्वादिरूपे प्रत्ययार्थ एवान्वितस्य पदश्रुत्या प्रातिपदिकार्थान्वयो नैव व्युत्पन्नः। एवं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ एकपदात्तत्रानेकार्थप्रतीत्युत्तरं लक्षणया प्रातिपदिकादेव साहित्यप्रतीतिस्तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थ एवान्वयो न प्रातिपदिकार्थ इति कौस्तुभे स्पष्टम्। अतश्च नैतादृशस्थले विशिष्टोद्देशसम्भवः।

अथ विशिष्टोद्देशासम्भवेऽपि उभयोरपि प्रातिपदिकवचनार्थयोः प्रत्ययार्थे कर्मत्वादावन्वयेन तद्द्वारा भावनान्वयोपपत्तेः सम्मार्गस्य पार्ष्णिकोद्देश्यद्वयसम्बन्धे बाधकाभावः। न चोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः। भावनायामनेककारकसम्बन्धवदनेकोद्देश्यसम्बन्धे बाधकाभावात्। न च तस्यामेकोद्देश्यतावच्छेदकनियमः। सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ पुत्रपशुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात्। विधेस्त्वनेकोद्देश्यकत्वे नैव काचित् क्षतिः। न चैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावादसंस्का-

र्यता । पशुत्वेन विनियुक्तस्यापि लोहितादेः संस्कार्यत्ववद् बहुत्वावच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः । न चैवमपि द्वयोरुद्देश्ययोरेकप्रधानक्रियावशीकाराभावात्कथं परस्परान्वयनियम इति वाच्यम् । वैकृताङ्गवद्गुणानुरोधेनापि पदश्रुत्यैव वा प्रधानयोरप्याकाङ्क्षां प्रकल्प्य तदुपपत्तेः । दृश्यते च यत्र भिन्नवाक्यस्थले आग्नेयं चतुर्धा करोति, पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यादौ गुणानुरोधेन प्रधानयोरभेदान्वयस्तत्रैकवाक्यस्थले सुतरां शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यभूतक्रियया वशीकारः । एकत्वाविवक्षापेक्षया च वशीकारकल्पनायां न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्वातंत्र्येणोद्देश्यतावच्छेदकत्वोपपत्तिरिति चेत् ।

भावनायाः करोतिपर्यायत्वेनैककर्मत्वावगमादुद्देश्यानेकत्वे तद्भङ्गनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेः । एककर्मकत्वञ्चैकबोधविषयकर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । अत्र सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ सत्यपि पुत्रत्वपशुत्वादीनां कर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकानां धर्माणां भेदे एकेनैव सर्वपदेन युगपद्बोधान्नैककर्मकत्वहानिरित्याद्यं त्रिपथेत्युक्तम् । पर्याप्तिपदकृत्यं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतश्च फलद्वये संस्कार्यद्वये फलसंस्कार्यद्वये वा तावद्वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टा । निमित्तद्वयस्थलेऽपि यावज्जीवाधिकरणन्यायेन निमित्तद्वयस्य फलद्वयाक्षेपकत्वाद्वाक्यभेदापत्तिर्द्रष्टव्या । यथा चयननिमित्तद्वयेनैकस्यैव फलस्य आक्षेपस्तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतएव निमित्तफलस्थले निमित्तसंस्कार्यस्थले वा एककर्मकत्वभङ्गाभावान्न वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देश्यानेकत्वे सः । यथा च फलादि-

साहित्यस्य नैकबोधविषयता तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च तत्सा-हित्यविवक्षायां वाक्यभेदो दुष्परिहर एवेत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु तथापि नैकत्वादीनामविवक्षा सम्मार्गभावनायां गुणत्वेन विवक्षोपपत्तेः । न चैवमेकत्वांशे द्वितीयया करणत्वलक्षणाद् ग्रहांशे च प्राधान्याभिधानाद् द्वैरूप्यापत्तिः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयायाः शक्तत्वेन प्रमाणान्तरादिग्रंशावगमेऽपि ऐकरूप्येणोभयोरप्यन्वयोपपत्तेः । न चैवमपि सम्मार्गाङ्गभूतस्यैकत्वस्य तदङ्गभूतग्रहद्वारकत्वासम्भवः । अङ्गत्वाद्यभावेऽपि समन्विताभावेणागम्येति मन्त्रे स्वर्गस्येव ग्रहस्यापि द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वमिति चेत् ।

गुणभूतैकवचनाद्यनुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणाङ्गीकारस्य युग-पद्वृत्तिद्वयविरोधवैरूप्यादेश्चान्याय्यत्वात् । तद्वरमनुवादके तस्मिन्नेव पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणामात्रम् । न चेप्सितानीप्सितसाधारण-कर्मत्वमात्राभिधानान्नोक्तदोषप्रसङ्गः । तथात्वे निरूढैककर्मकत्वभङ्ग-प्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेः । अतश्च गुणत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणाश्रयणे पूर्वोक्त-दोषापत्तेरेकवचनं बहुत्वलक्षणार्थं सत्साधुत्वार्थमनुवादोऽविवक्षितम् । यथा चैवं सत्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादौ अष्टवर्षत्वादेर्विवक्षा, तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ॥२॥७॥

संस्काराद्वा ॥ एकत्ववद् ग्रहत्वस्यापि अविवक्षा, लिङ्गादेव सम्मा-र्गस्य सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनत्वावगमेन सोमपात्रमात्रस्य संस्का-र्यत्वावगतेः । उभयोरपि ग्रहचमसयोरेकज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वेन ग्रहेष्विव चमसेष्वपि सम्मार्गापत्तेश्चेति प्राप्ते । ग्रहत्वविवक्षायां

वाक्यभेदाद्यभावात्तथापि ज्योतिष्टोमैक्ये तत्तदभ्यासापूर्वाणां भेदात् पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति वदग्रहजन्यापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणोपपत्तेर्न चमसेषु सम्मार्गः ॥२॥८॥

आनर्थक्यात् ॥ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इत्यत्राव्यवहितत्वात् प्रधानत्वात् प्रकरणानुग्रहाच्च सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयोद्देशेन षष्ठीश्रुत्या विधीयते । न यूपोद्देशेन, अतिप्रसङ्गापत्तेः । वाजपेयेन विशेषणे विशिष्टोद्देशाच्च । अतः सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयोद्देशेन विधीयमानं तदीयोर्ध्वपात्रद्वारेण निविशते । यूपपदं सादृश्याद्गौणं इति प्राप्ते ।

यूपपदस्य गौणत्वे प्रमाणाभावाद्यूपपदेन स्वर्गकार्यं लक्षयित्वा तदुद्देशेन सप्तदशारत्निद्रव्यं विधीयते । यद्यपि च द्रव्यं अरत्निपरिमाणस्यातिदेशतः सम्भवत्प्रासिकं, तथापि तदनुवादेन सङ्ख्याविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेस्ततः पूर्वप्रवृत्यङ्गीकारेण विशिष्टं द्रव्यमेव सङ्ख्याविधिफलकं लोहितोष्णीषा* इत्यादिवद्विधीयते । यूपकार्यं स्वरूपे चानर्थक्यात् प्रकरणात् वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षणया वाजपेयापूर्वसम्बन्धियूपलाभात् वाजपेयस्येत्यनुवादः । षष्ठी च परम्परासम्बन्धेऽप्युपपन्ना नप्तरि देवदत्तस्यायमिति वत् । व्यवहितत्वादि च गौणत्वापेक्षया न दोषः ॥२॥९॥

कर्त्तृगुणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रुतमभिक्रामं जुहोतीति । तत्राभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाज्जुहोत्युपात्ते प्रयाजहोमेऽन्वयानुपपत्तेरारुण्यवदेव कर्त्तृरूपस्य द्रव्यस्यानुपात्तत्वात्तद्वाराऽप्यन्वयानुपप-

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । लोहितोष्णीषा इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

तैस्ततोविच्छिन्नस्य प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वं तदीयकर्त्तुराहवनीय-प्रत्यासत्तिरूपदृष्टकार्यद्वारेति प्राप्ते।

अनुपात्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सद्भावात्तद्वारैव जुहोत्यन्वयोप-पत्तेः प्रयाजहोमाङ्गत्वमेवेति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम्। तत् समुलन्तस्य पूर्वकालतादिसम्बन्धेन जुहोत्यनन्वयेनैवाकाङ्क्षाभावात् जुहोतेश्च प्रयाजहोममात्रवाचित्वे प्रमाणाभावाद्दृष्टाधिकरणेन गत-प्रायत्वाच्च वार्त्तिककारेणान्यथा व्याख्यातम्।

सत्यपि वाक्यीयहोमसम्बन्धे सङ्कोचे प्रमाणाभावादेषां हवींषी-तिवत्प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वम्। वाचनिकाङ्गसन्दंशरूपावान्तराधि-कारस्य वाक्यसङ्कोचकत्वानुपपत्तेः। यदि हि तादृशसन्दंशमध्ये अभिक्रामतीत्येवं श्रूयेत, ततोऽवान्तरप्रकरणेन स्यादपि प्रयाजाङ्गत्वम्। वस्तुतस्तु नाङ्गेष्वितिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं, फलाभावात्। अन्यथा प्रयाजाभिक्रमणादीनामप्यनुयाजाद्यङ्गत्वापत्तेः। वाचनिका-ङ्गसम्बन्धसिद्ध्यर्थञ्च कल्पितायाः आकाङ्क्षायास्तन्मात्रग्राहकत्वेनाभि-क्रमणग्राहकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते।

भावनास्वाभाव्येनाङ्गभावनास्वपि क्रतूपकारभाव्यकाक्षितिकर्त्तव्य-ताकाङ्क्षोपपत्तेरङ्गानामप्यस्त्येव सा। सा परं प्रधानगतफलवत्त्वेन प्रति-बध्यते सन्निध्याम्नातविषये। अतो न परस्पराङ्गत्वप्रसङ्गः। तदा तन्नि-वृत्तिरतिदेशेनाचेपलभ्यस्वसम्पादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभिः। यत्र तु वाचनिकाङ्गसन्दंशस्तत्राद्येनाङ्गाकाङ्क्षोज्जीवनं अभिक्रमेन च तन्नाशः। न तु मण्डादाविव वाचनिकाङ्गानां प्रत्येकमुत्तेजकता। तावद्भावकूटप्रवेशे गौरवात्। तद्वदिह व्यभिचाराभावाच्च। अतो-

वाचनिकसम्बन्धे श्रुतानामवान्तरप्रकरणेन बलवताऽङ्गाङ्गत्वमेव । प्रकृते तु होमानुवादेन विहितेऽभिक्रमणे होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकतया वाचनिकाङ्गसम्बन्धरूपावान्तराधिकार एव तत्त्वेनाश्रीयते, न तु प्रधानाधिकारोऽङ्गप्रधानाधिकारो वा वेद्यामिव । अस्ति चाच समामनयते जुह्वामौपभृतमित्याद्युपक्रम्य मध्येऽभिक्रमणं विधाय प्रयाजप्रेषेण हवींष्यभिघारयति इति श्रवणात्तु: । अतोऽभिक्रमणं प्रयाजहोमाङ्गमेव । न च प्रयाजेषु होमाभावः । प्रक्षेपाङ्गकस्यैव त्यागस्य वृद्धव्यवहारेण यजिपदार्थत्वावसायाद्याक्षेपेण श्रूयमाणयजिमात्रे होमप्राप्त्युपपत्तेः ॥३॥१०॥

सन्दिग्धे तु ॥ दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनेन सामिधेनीर्विधाय तासां वाचनिकागुणाविहिताः । ततो निविदोनाम मन्त्रा देवेद्ध इत्यादयः । तत एकविंशतिरनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादयः काम्याः सामिधेनीकल्पाः । ततः, उपवीतं उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । ततः पुनः सामिधेनीगुणा अन्तरानूच्यंश्च देवलायेत्यादयः ।

तत्रोपवीतं सामिधेन्यङ्गमवान्तरप्रकरणात् । न च तदवान्तरप्रकरणस्य काम्यकल्पैर्निविन्मन्त्रैर्वा विच्छेदः । गोदोहनादीनां दर्शपूर्णमासप्रकरणाविच्छेदकत्ववत् काम्यानामपि तद्विच्छेदकत्वानुपपत्तेः । पूषानुमन्त्रणमन्त्रवन्निविन्मन्त्रस्यापि तदनुपपत्तेश्च । वस्तुतस्तु लिङ्गादग्निसमिद्धत्वरूपसामिधेनीफलप्रकाशकानामपि अवान्तरप्रकरणात् सामिधेन्यङ्गत्वोपपत्तेर्न विच्छेदशङ्का । दृश्यत एव भगमोति मन्त्रस्य यागजन्यफलप्रकाशकत्वेन यागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

निविद्भिर्व्यवधानाच्चोपवीतस्य सामिधेन्यङ्गता । न च पूषानुमन्त्रणमन्त्रन्यायः । यत्र ह्युत्तरकालं बहूनि वाचनिकान्यङ्गानि तत्रैवैकस्य पूषानुमन्त्रणमन्त्रादेः परप्रकरणस्थत्वकल्पना । यत्र तु विच्छेदकानि बहूनि उत्तरकालस्य वाचनिकाङ्गं स्वल्पं, तत्र वाचनिकाङ्गस्यैवानारभ्याधीतन्यायेनाङ्गत्वोपपत्तेर्न प्रकरणानुवृत्तिकल्पना । अन्यथा विश्वविदादेरपि दर्शाङ्गत्वापत्तेः । प्रकृते च निविन्मन्त्राणां बहुत्वाद्वाचनिकोत्तराङ्गानां स्वल्पत्वेन न प्रकरणानुवृत्तिकल्पना ।

वस्तुतस्तु । नान्तरानूच्यमित्यादीनां सामिधेनीमात्रोद्देशेन विधानं प्रमाणाभावादपि तु अनुवचनसामान्योद्देशेन । अतश्च सामिधेनीनां विशिष्योपस्थित्यभावाच्च प्रकरणानुवृत्तिः । यत्त्वन्ते देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्यादिसङ्कीर्त्तनम् । तदाचारार्थवादत्वादसाधकम् । अत एवान्ते वाचनिकाङ्गाभावादेव न निविदां सामिधेन्यङ्गत्वशङ्का । सन्निधिमात्रेण तदङ्गत्वशङ्का तु परस्पराङ्गत्वानुपपत्तेः प्रकरणेन बाधाच्चायुक्ता । न चैवं आश्रयाभावात्काम्येषु गुणफलसम्बन्धानुपपत्तिः । तत्रानुवचनान्तरस्यैव फलोद्देशेन विहितत्वात्तस्य च सङ्ख्यायुक्तानुवचनसामान्यात् पञ्चदशसङ्ख्याकमित्यानुवचनप्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयधर्माणां त्रिरभ्यासादीनां तदीयत्वाच्च प्राप्तेर्नाधर्मकत्वम् । न चर्चामनुवचनं प्रति प्राधान्यात्कथमतिदेशः । प्रकृतौ त्रिरभ्याससंयुक्तपाठादेव तावत्सङ्ख्याकर्चामर्थाच्चानुवचनस्य च प्राप्त्युपपत्तेः । पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति वचनवैयर्थ्यापत्तेरगत्या सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं प्रकल्प्य मन्त्रविशिष्टानुवचनस्यैव विधेयत्वेन तदङ्गभूतानामृचां प्राप्त्युपपत्तेः । गुणत्वमपि चर्चां नानु-

वचनफलसंस्कारकतयैव अपि त्वनुवचनजनकतया सम्भवात्। अतश्च न द्वारलोपाद्बाध ऊहो वा। अनुग्राह्येण दर्शपूर्णमासाङ्गभूतपदार्थानुष्ठानस्य उक्तत्वात्तस्य च परप्रयुक्तत्वेन सिद्धिमत्तु प्रयोगेऽनुष्ठातुमशक्तेः क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः। वैकृतानुवचनेनैव च प्रसङ्गात् प्राकृतानुवचनकार्यसिद्धेर्न तस्य पृथगनुष्ठानम्। अतस्तेष्वपि न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः। न च तर्हि तदङ्गत्वमेवोपवीतस्य किं न स्यात्। तेषां विकृतित्वेन प्राकृताङ्गैर्निराकाङ्क्षाणां प्रकरणाभावात्। वाचनिकाङ्गसम्बन्धाभावाच्च। अतो महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गं उपवीतं तत्कर्तृसंस्कारकतया तत्कर्तृभिः सर्वप्रयोगारम्भे कार्यमिति सिद्धम्॥२॥११॥

गुणानाम्॥ आधाने पवमानेष्टिः प्रदेशान्तरे वारणो यज्ञावचरो वैकङ्कतो यज्ञावचर इति श्रुतम्। तच्च यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां वारणादीनां साक्षाद्यज्ञरूपाधाने निवेशासम्भवादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पवमानेष्टिरूपे यज्ञ एव निवेश इति प्राप्ते, भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम्।

आधानप्रकरणे पठितेन यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येन पवमानहविषामप्यङ्गत्वावगतेराधानाङ्गत्वाभावेनानर्थक्यतदङ्गन्यायासम्भवात् स्वरूपेण च पवमानेष्टीनामसन्निहितत्वाद्वारणवैकङ्कतादीनां सर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्वं सर्वयज्ञाङ्गत्वं वेति।

वार्त्तिककारस्तु न तावदनारभ्यवाक्येन पवमानहविषामप्यङ्गत्वज्ञानेन सर्वहोमानुवादेनाहवनीयविधानात्। पवमानेष्टीनामेव सन्निध्योपस्थित्यभावे सप्तम्या प्राधान्यलक्षणायां प्रमाणाभावात्। नापि

पवमानेष्टिप्रकरणे वाक्यान्तरकल्पना । तदभावेऽपि वारणादीनां सर्वक्रत्वर्थत्वोपपत्तेः । अस्तु वा आधानप्रकरणे तत्रापि तेषामा- धानाङ्गभूतहोमानामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिरेव न त्वग्न्यङ्गत्वसिद्धिः । अन्यथा व्यवस्थितकल्पापत्तेः । अत एव तत्रत्यमाहवनीयपदं आधान- जन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्निवचनमेव । परमापूर्वविशिष्टाग्नेस्तु आह- वनीयस्य तदानीमसत्त्वात् । न चैवं पवमानेष्टिहविःश्रपणादौ गार्हपत्यादिप्रापकाभावः । तच मुख्यगार्हपत्याद्यधिकरणत्वबाधेऽपि सति सम्भवे प्रकृतिदृष्टगौणगार्हपत्यादिलाभे प्रमाणाभावात् । अतश्च सत्यपि वचनान्तरे पवमानेष्टीनामन्यङ्गत्वे प्रमाणाभावा- दाधानाङ्गत्वेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमनुपपादनीया सर्वत्र ज्योतिष्टोमस्यापूर्वव्यभिचारेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकरणानुप्रवेशो यथा गोदोहनादौ । अत एव तादृशस्थले आनर्थक्यतदङ्गन्यायः । प्रकृते तु क्रतुपदेनैवाव्यभिचारितापूर्वसाधनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानु- प्रवेशाभावात् प्रधानसम्बन्धस्यैवाप्रसक्तौ क्व तदङ्गावतारः । एवं सत्यपि यदि पवमानेष्टिविधौ प्राचापि श्रूयेरन्, तदाऽनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहिताग्निवाद्धीविभिर्यचेतव्यादिवक्लृप्तेत् प्रकृत- स्थाचविषयत्वम् । न त्वेतदपि, पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरस्थत्वात् । अतो वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमेव । प्रयोजनं, पवमानेष्ट्यनन्तरं पात्राणां नाशे तदर्थमपि अग्नित्वानापत्तिः । सिद्धान्ते वारणा- दीनामनेवेति ॥३॥१२॥

मिथश्च ॥ आग्नेयभागान्ते श्रुतानां वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्राणां लिङ्गक्रमौ बाधित्वा वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमा-

वास्यायामिति वाक्यार्थ्यां प्रधानाङ्गत्वम्। दृश्यते च लिङ्गस्यापि मन्त्रगतस्य वाक्येनापि ब्राह्मणगतेन बाधो यथायन्यदेवत्य इत्यादिनेति प्राप्ते।

अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगान्न प्रधानाङ्गत्वम्। न हि सोमदेवत्यस्य मन्त्रस्य लिङ्गाविरोधः सम्भवति, सोमस्य देवतात्वाभावात्। अमावास्यायामधिष्ठानत्वस्याप्यसम्भवाच्च। वस्तुतस्तु वाक्यस्यास्य व्यवस्थामात्रकरणे लाघवान्न प्रधानाङ्गताबोधकत्वम्। व्यवस्था च, पौर्णमास्यां यौ आज्यभागौ तत्र वार्त्रघ्नौत्यादिरूपेण कालकृता, पौर्णमासीसंज्ञकप्रधानाङ्गभूताज्यभागयोर्वार्त्रघ्नीत्येवं कर्मकृता वेत्यादि विशेषः कौस्तुभे द्रष्टव्यः॥३॥१३॥

आनन्तर्यम्॥ दर्शपूर्णमासयोर्हस्तावनेनिक्ते, उलपराजीं स्तृणातीति, तथा ज्योतिष्टोमे मुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयतीति श्रुतम्। तत्र हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं मुष्टीकरणवाग्यमौ च मनःप्रणिधानार्थौ। अतस्तत् त्रयमपि तावत्करिष्यमाणकर्मार्थमित्यसन्दिग्धम्। तत्र करिष्यमाणं कर्मानन्तर्यादेकवाक्यत्वाद्वा उलपराजिस्तरणदीक्षितावेदनरूपमेवेति प्राप्ते।

आनन्तर्यस्यावर्जनीयत्वादङ्गताग्राहकत्वानुपपत्तेर्ग्राहकत्वेऽपि वा प्रकरणेन बाधात् पश्य मृगो धावतीतिवदाकाङ्क्षाविरहेण चाख्यातद्वयस्य यच्छब्दाद्युपबन्धाभावे एकवाक्यत्वानुपपत्तेः कर्तृसंस्कारस्यास्य प्रकरणादङ्गप्रधानसाधारणस्तोत्तरपदार्थाङ्गत्वं हस्तावनेजने। मुष्टीकरणवाग्यमयोस्तु अङ्गुलीवाग्विसर्गप्राक्कालीनपदार्थमात्राङ्गत्वम्॥३॥१४॥

ग्नेयस्तु ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यत्र नाग्निदेवताकहविष्ट्वमुद्देश्यतावच्छेदकं, विशिष्टोद्देश्ये वाक्यभेदापत्तेः । अपि तु तद्धितोपात्तहविष्ट्वमेव । कथञ्चिद्वा अग्निसम्बन्धिहविष्ट्वं तथा । अस्ति चाग्निसम्बन्धोऽग्नीषोमीयादावपि । अपि वा पुरोडाशं चतुर्धाकरोतीत्यनेनोपसंहारादग्निसम्बन्धिपुरोडाशस्यैव तत्, न त्वाज्यस्यापीति । अस्तु वा देवतात्वस्यापि कथञ्चिद्विवक्षा, तथापि द्विदेवत्येऽप्यग्नेरस्त्येव देवतात्वम् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तद्धितस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् । अतः सर्वेषां चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ।

प्रचुरप्रयोगात्तद्धितस्य देवतात्व एव शक्तस्य सम्बन्धमात्रवाचकत्वानुपपत्तेर्न तावदग्निसम्बन्धित्वस्य विवक्षा । न च देवतात्वं द्विदेवत्ये प्रत्येकवृत्ति । इतरेतरयोगरूप-चार्थविहितद्वन्द्वेन साहित्यस्य विवक्षितत्वात् सहितयोरेव व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकोपाधिरूपदेवतात्वस्वीकारात् । अत एव द्वन्द्वान्त इत्यादिप्रवादस्तु यत्रोद्देश्यत्वेन साहित्याविवक्षा तत्रेति ध्येयम् । अतः केवलाग्निपदादुत्पन्नस्तद्धितो नान्यसापेक्षस्य देवतात्वमभिवदितुं क्षमः । सामर्थ्यविघातापत्तेः ।

यत्तु अग्निदेवताकत्वमविवक्षितमिति । तन्न । तथात्वे, न तावत् प्रकृतद्रव्यत्वमात्रं अपूर्वसाधनत्वकम् । तस्य देवतातद्धितेनानुक्तेः । नापि हविष्ट्वम् । तत्परत्वस्य देवतावाचित्वप्रतीतिं विनाऽनुपपत्तेः । न हि हविषि वाच्ये देवतातद्धितएवेति स्मृत्या नियम्यते । तद्वाचित्वेऽपि सम्बन्धसामान्यतद्धितस्य सत्त्वात् । अतः प्रथमावगतस्य देवतात्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । तस्य चानुयोगिप्रतियोगिसापेक्षत्वात्, हविरार्त्तिन्यायेनार्धमन्तर्वेदीतिवदग्निदेवताकहविष्ट्वस्यैव लक्ष-

[illegible]सिद्धिः । तेन च पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति [illegible]संहारः । तस्मादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणम् ॥३॥१॥५॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

अथ द्वितीयः पादः ।

अर्थाभिधान ॥ एवं श्रुत्युपयोगिविचारे वृत्तेऽधुना लिङ्गोपयोगिविचारः प्रस्तूयते । तत्र लिङ्गं नामाङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताप्रतिकारकत्वबोधकपदकल्पनाऽनुकूला क्लृप्तपदार्थनिष्ठा योग्यता । यथा स्रुवेणावद्यतीत्यत्र स्रुवनिष्ठा द्रवपदकल्पनाऽनुकूला । एवं मन्त्रेषु स्वार्थस्मृत्युद्देश्यतावाचिपदकल्पनाऽनुकूला स्वप्रवृत्तिकारकत्ववाचिपदकल्पनाऽनुकूला च योग्यता लिङ्गम् । सा च पदरूपश्रुतिकल्पनाद्वारा तदर्थविनियोगे प्रमाणम् ।

तत्र वस्तुसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य विशेषविचारासम्भवात् मन्त्रसामर्थ्यस्य किं मुख्य एवार्थे विनियोजकत्वमुत जघन्यवृत्तिप्रतिपाद्येऽपीति सन्देहे, क्रतुप्रकरणाम्नातमन्त्रस्य बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिरूपस्य इव जघन्येऽपि उलपराज्यादौ स्मारकाकाङ्क्षादिरूपसामर्थ्यविशेषात् तत्साधारण्येनैव विनियोगः । प्रवेशयेत्यादिवदाकाङ्क्षादिरूपतात्पर्यग्राहकत्वे मुख्यार्थबाधस्याकिञ्चित्करत्वादिति प्राप्ते ।

मुख्यसम्बन्धसापेक्षत्वेन जघन्यार्थप्रतीतेर्विलम्बितत्वात् प्रथमप्रतीतमुख्यार्थविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेर्जघन्यार्थविनियोजकत्वानुपपत्तिः । अत एव तत्स्मारकाकाङ्क्षाया ध्यानाद्युपायान्तरेणैव निवृत्तिः । अत एव यत्र प्रकरणे मुख्यार्थोपयोगो न क्लृप्तस्तत्र मन्त्रसामर्थ्यादेव तत्कल्पना । यत्र तु विरोधिप्रमाणान्तरावरोधः

प्रकरणे, तत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणसत्त्वे उत्कर्षः। यथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणाम्नातपूषानुमन्त्रणमन्त्रादेः। यागानुमन्त्रणसमाख्या-यामेव सामान्यसम्बन्धबोधकत्वात् उत्कर्षस्याप्यसम्भवे प्रकरण एव अयथार्थे विनियोगः। यथा मनोतादौ। अप्रयुक्तवचनादिना तस्या-प्यसम्भवे तदर्थाभिधानस्यैवादृष्टार्थत्वम्। यथा जपादौ ॥३॥१६॥

वचनात् ॥ यत्र तु गौणार्थे तात्पर्यग्राहकं वचनं विद्यते। यथा अग्नौ, कदाचनस्तरीरसीत्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ। तत्र गौण एव गार्हपत्ये विनियोगः। अथैन्द्र्येत्युपक्रमस्थतद्धितश्रुत्या मुख्यसामर्थ्योज्जीवनाज्जघन्यद्वितीयाया एव तदनुरोधेन प्रतियोगित्वे लक्षणा। गार्हपत्यसमीपे स्थित्वेति। गुणभूतप्रातिपदिक एव वा यज्ञसाधनत्वसादृश्याद्गौण्या गृहपतित्वयोगेन वेन्द्रप्रकाशत्वम्। अस्तु वा रूढत्वादग्नेरेव धातुवाच्यसमीपस्थितिं प्रति कर्मत्वम्। न तु मन्त्रसाध्याभिधानं प्रति तस्या प्रबद्धत्वात्।

न चोपामन्त्रकरण इति स्मृत्या आत्मनेपदविधानेन धातो-र्मन्त्रकरणत्वावगतेस्तस्याभिधानवाचकत्वावगतिः। आत्मनेपदबलेन समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनकत्वावगतेर्मन्त्रस्य स्वसाध्याभिधानाङ्गत्व-सम्बन्धेन समीपस्थितिविशेषणत्वोपपत्तेरभिधानलक्षणायां प्रमाणा-भावात्। अतश्च प्रकृत्यर्थ एव समीपस्थितौ गार्हपत्यस्य कर्मत्वम्। इन्द्रस्य त्वार्थिकेऽभिधाने इति न विरोधः। यथा चास्य धातोः सकर्मकत्वं तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम्।

कथं मन्त्रस्य गौणेऽर्थे विनियोग इति चेन्न। ऐन्द्र्येति तद्धि-तेनैकपदे विशेष्यतया प्रतिपाद्यमानस्य मन्त्रस्य वचनानुपयोगीन्द्रा-

कृत्स्नबोधकत्वानुपपत्तेः। अतस्तस्य शक्यबोधकालीनेन्द्रप्रकाशकत्वानुवादत्वेनाप्युपपत्तेर्न द्वितीयादौ तद्बलेन लक्षणाऽऽश्रयणं रूढित्यागो वा। न च समीपस्थितिं प्रति अग्नेः कर्मत्वम्। तथात्वे तस्याभिधाने प्रत्ययक्षमत्वे उद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तेरात्मनेपदविरोधेन च धातुनैव स्वशक्यार्थविशिष्टाभिधानलक्षणाऽवश्यम्भावाद्विशेष्यभूतेऽभिधान एव मन्त्रस्य करणत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च चयनसंस्कार्यस्य कर्मत्वप्रतीतेरर्थाच्च सामीप्यप्रतियोगित्वेन तस्यैव ग्रहणोपपत्तेस्तादर्थ्यादवकाशाद्ब्राह्मणानुरोधेन मन्त्रस्यैव गौण्या वृत्त्या गार्हपत्ये विनियोग इति सिद्धम्॥३॥१॥७॥

तथा॥ दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति इति श्रुतम्। तत्र नायं मन्त्र आह्वानाङ्गम्। तस्य पत्न्येव हविष्कृदुपतिष्ठति सा देवानभिद्रुत्यावहन्तीति वचनानुसारेणाभावप्रतीतेः। अत इति-करणेन अवघाताङ्गमेव। अतश्चास्मिन्वाक्ये त्रिरभ्यासपुंस्त्वमन्त्रविशिष्टावघातविधिरेव। पत्नीवाक्ये च गुणादेव कर्मान्तरविधिः। तयोश्चावघातयोर्व्रीहीनवहन्तीत्यनेन संस्कार्यसम्बन्धोऽपि। दृष्टार्थत्वादिकल्प्यः। पत्नीकर्तृकेऽवघाते चावरचोदिव इति मन्त्रः। अतश्चानेन वाक्येनावघाते गौण एवायं मन्त्रो विनियुज्यते। गौणत्वोपपादनं कौस्तुभे द्रष्टव्यम्। आह्वयतिश्च तदाचष्टे इत्येवं शक्यार्थबोधकालीनाह्वानप्रकाशनानुवाद इति प्राप्ते।

मुख्य एवाह्वाने विनियोगसम्भवे मन्त्रस्याह्वयतिपदस्य च गौणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्। मान्त्रवर्णिकविनियोगविधिकल्पनया सध्यासमित्यादिना ग्रहणादेरिवाह्वानस्यापि नियमेन

प्राप्तत्वात्। पत्न्येवेत्यस्य तु नायमर्थो यत्त्वयमेवोत्तिष्ठति न त्वाह्व-तेति, अपि तु पत्न्येव नान्येति। अतो नेदमपि तदभावबोधकम्। अतश्चाह्वाने मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तत्वादाह्वानस्य च सहायार्थत्वेना-वघातकाल एव प्राप्तेरवघ्नन्नित्यस्याप्यनुवादकत्वात् केवलं चिरभ्यास-मात्रं विधीयते, चिरभ्यासपुंस्त्वविशिष्टावघातसमानकालत्वेन वाऽऽह्वा-नोद्देशेन विधीयत इति न गौणेऽवघाते विनियोगः ॥३॥१८॥

तथोत्थान॥ सोमे, उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन्विहरेति। तथा व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति। दर्शपूर्णमासयोः, प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं यच्छति तां स-हविष्कृता विसृजतीति श्रुतम्। तत्रापि पूर्ववदेव मन्त्राणां मुख्येऽर्थे विनियोगो न तु गौणयोरुत्थानवाग्विसर्गयोः। प्रबलस्यापि ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधायित्वेनाप्युपपत्तौ गौणत्व-तात्पर्यग्राहकत्वाभावात्। न च लक्षणा। शतृप्रत्ययस्य कालिक-सम्बन्धेनोपलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य श्रुत्यैवान्वयोपपत्तेः। अतश्चोत्थान-काले विहरणमन्त्रः पठनीय इति कालविधिरेवायम्। व्रतं कृणु-तेत्यत्रेतिकरणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वात् कालिकसम्बन्धस्यैव संसर्गविधया भानोपपत्तेर्न लक्षणा। हविष्कृद्वाक्ये तृतीयायास्तु वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वेन तदेकवाक्यतोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमा-णाभावादित्थंभूतलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य कालविधिपरत्वम्। अतश्च तद्वाक्ययोः पाठक्रमावगततत्तन्मन्त्रपाठकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्य-इति सोऽपि तत्र कालविधिरेव ॥३॥१९॥

सूक्तवाके॥ दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति श्रुतम्। तत्र सूक्तवाकपदवाच्यस्य मन्त्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन

कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य चोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवत्कालार्थः सम्बन्धः। तृतीया चेत्थंभूतलक्षणपरा सती सूक्तवाकस्य कालिकसम्बन्धेन प्रहरणोपलक्षणत्वेनान्वयं बोधयन्ती नानुपपन्ना। न चैवं लक्षणा, तस्या अपि आनुशासनिकत्वेन शक्यत्वात्। अतश्चानुयाजोत्तरं सूक्तवाकपाठात्कालविशिष्टं प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति प्राप्ते।

प्रचुरप्रयोगाल्लाघवाच्च करणत्व एव तृतीयायाः शक्तिर्न तु इत्थंभूतलक्षणे, तस्यानुशासनिकत्वेऽपि लाक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः। अतश्च श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वस्याप्यवगतेः प्रहरतिर्मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनया याज्ञिकर्मरूपहोमलक्षको न विरुध्यते। अत एव सूक्तवाक एव याज्येति यागलिङ्गमपि सङ्गच्छते। यद्यपि च नास्य मन्त्रत्वादिवदभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वाख्यं मुख्यं याज्यात्वं सम्भवति। एवकारोपबद्धत्वेनैव लिङ्गस्य याज्यात्वासाधकत्वात्। तथापि यागसाधनत्वमात्रेण याज्यात्वव्यपदेशात् यागलिङ्गत्वम्। अतश्च श्रुत्या मन्त्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यसामर्थ्यस्य नात्र बाधः, प्रहरणेऽपि तदुपपत्तेः ॥३॥२०॥

कृत्स्नोपदेशात्॥ श्रुत्या लिङ्गोपबद्धया प्रहरणाङ्गत्वावगमान्न लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्येष्टदेवतास्मरणार्थत्वम्। न चात्राविरोधोऽपि। प्रत्यक्षप्रसिद्ध्या समस्तानुवाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेनावयवशो-विभज्य विनियोगेऽवयवलक्षणापत्त्या श्रुतिविरोधापत्तेः। न चासौ सुष्टूक्तं वक्तीति व्युत्पत्त्येष्टदेवतावाचिपदसमवाये यौगिकः। पारा-

यथाऽध्ययनादौ कतिपयपदप्रयोगेणापि सूक्तवाकपदार्थसम्पत्तिप्रसङ्गेन समस्तानुवाके रूढेरवश्यम्भावात् । अस्तु चेष्टदेवताप्रकाशनमात्रानुपत्तिकं फलम् । प्रकरणेनैव तु श्रुतिविनियोगात् सर्वानुवाकप्रयोज्यं इति दर्शे पौर्णमासे च सर्वः प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

प्रकरणस्याऽपि श्रुत्या लिङ्गस्य बाधे प्रकरणविनियोगमात्रार्थं तद्देवतोद्देशस्मरणादुपकारकत्वापत्तेरदृष्टविधया सन्निपत्योपकारकत्वलाभार्थं श्रुतिरेव लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वं समस्तस्यानुमन्यते । अत एव श्रुतिविनियोगात् प्रकरणप्रयुक्तः सूक्तवाकः प्रकरणाभावे अननुष्ठीयमानोऽपि विभज्य विनियोगाङ्गे इष्टदेवताप्रकाशनरूपलैङ्गिककार्यस्यैव प्रयोजकत्वमनुमन्यते ।

न चैवं सूक्तवाकशब्दस्यावयवशक्त्यानर्थक्यापत्तिः । सूक्तवाकपदस्य सुष्ठु उक्तं वक्तीति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे योगरूढत्वात् । येन यच यावत्यो देवता इष्टाः प्राकृत्यो वैकृत्यो वा, तच तावानेव सूक्तवाकः । अतश्च सूक्तवाकश्रुतिमदिकश्रुत्यनुरोधेनापि लिङ्गाबाधः । न चाध्ययनादौ योगबाधात् रूढिमात्रकल्पना । तच तदानीन्तनवैदिकप्रसिद्ध्यनुरोधेन दर्शपूर्णमासिकदेवतापदसमुदाययुक्त एव मन्त्रे निरूढलक्षणाऽङ्गीकारात् । अश्वकर्णादौ तु अवयवार्थप्रतीत्यभावात् कृत्स्नावयवशक्तिबाधेनाप्यतिरिक्तशक्तिकल्पनमिति विशेषः । प्रयोजनं विभज्य विनियोगः ॥२॥२१॥

लिङ्ग ॥ काम्येष्टिकाण्डे इन्द्राग्न्यादिदेवताः काम्येष्टयः समाम्नाताः । तेनैव क्रमेण मन्त्रकाण्डे तत्तल्लिङ्गा एव काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमित्येवंसमाख्याता याज्यानुवाक्यामन्त्राः समाम्नाताः । ते

लिङ्गादिन्द्राग्न्यादिदेवत्यकर्मसाचाङ्गं, न तु दुर्बलक्रमसमाख्याऽनुरोधेन काम्येष्टिमात्राङ्गम्। न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावे लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगः। मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृतलिङ्गेन सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेऽपि इन्द्राग्न्यादिदेवताप्रकाशने मन्त्रविनियोगोपपत्तेः। न चेन्द्राग्निसूक्ते आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं क्रमाद्यपेक्षेति वाच्यम्। इन्द्राग्न्यादिदेवतानां गुणकर्माव्यभिचारितत्वेन तदुपपत्तेः। व्यभिचारित्वेऽपि वा लौकिकसाम्यादेवैक्यादेव स्मरणोपपत्तौ परिशेषादेवापूर्वीयत्वोपस्थितेः। अतो लिङ्गमात्रेण क्रतुसम्बन्धयोर्बाधात् सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते।

आकाङ्क्षाऽभावे योग्यतारूपस्य लिङ्गस्य विनियोजकत्वानुपपत्तेः अन्तर्गतप्रयोजनाकाङ्क्षायाश्च सर्वमन्त्राणां साधारणत्वे विनियोगेन निराकाङ्क्षतया क्रमस्य च लिङ्गबाधात् सर्वार्थत्वोपपत्तिः। अतश्च वाक्यप्रकरणक्रमादिना सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणेन तत्तदाकाङ्क्षोत्थापनात् क्रतुसम्बन्धेऽवगते द्वारविशेष एव लिङ्गादवगम्यते। न च वाक्यस्यैवोपमानत्वेन प्रकरणादिबाधः। मन्त्रविशेषविषयाणां तेषां मन्त्रपाठक्रमोत्थमन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामनुपस्थितेन तेन वाक्येन बाधायोगात्। न चैवं प्रबलेन विनियुक्तस्यापि दुर्बलेन विनियोगे उत्कृष्टस्यापि पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन गौणेऽर्थे विनियोगापत्तिः। प्रमाणद्वयस्याप्येकविषयत्वात् मन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां प्रबलप्रमाणस्योपस्थितत्वाच्च बाधकत्वोपपत्तेः। अतश्च प्रकृते बाधायोगात् क्रमसमाख्याऽनुरोधात् काम्येष्टिविषयत्वमेव मन्त्राणाम्। न चान्यथाकाङ्क्षोत्थापकं किञ्चिदस्ति। अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धादेराकाङ्क्षोत्थापकत्वे प्रमाणाभावात्।

वस्तुतस्तु नात्राव्यभिचारोऽपि । शुक्लादीनां हि न तत्त्वेनान्यत्र कारणतेति तस्या युक्तः क्रतुनाऽव्यभिचारितः सम्बन्धः । देवतारूपस्याग्न्यादिशब्दस्य तु आनुपूर्वीविशिष्टवर्णत्वेन क्रतुं वर्णं प्रति च स्वार्थप्रतिपादनं प्रति कारणत्वात्राव्यभिचारितक्रतुसम्बन्ध इति वैषम्यम् । अतस्त्र व्यभिचारात् । अव्यभिचारेऽपि वाऽकाङ्क्षोत्थापकत्वानुपपत्तेर्नान्यत्र विनियोगः । अत एव स्वारसिकी आकाङ्क्षा यत्र न निवर्त्तते यथाऽर्थज्ञाने उपनिषज्जन्यात्मज्ञाने वा, तत्र आकाङ्क्षोत्थापनप्रयोजनाभावात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणं विनाऽपि भवत्येव लिङ्गमात्रादिविनियोगः । प्रकृते तु स्वारसिकाकाङ्क्षानिवृत्तेः आकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणापेक्षेति वैषम्यम् ।

न चैवं प्रबलक्रममात्रेणैव तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यम् । यत्र साम्नाय्यवदग्निदेवत्यकर्मक्रमे आग्नेयमन्त्रद्वयाम्नानं तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् क्रमाविरोधाच्च सामिधेनीषु निवेशे प्राप्ते समाख्यया याज्यानुवाक्याकार्ये निवेशः । सामिधेनीषु तु अन्यासामाम्नमः । न चैवं क्रमोपन्यासवैयर्थ्यम् । यत्रान्यदेवत्यपूर्वेष्टियाज्याऽऽम्नानानन्तरं उत्तरेष्टियाज्यातः पूर्वमाग्नेय्यस्त्वचः पठितास्तत्र तल्लिङ्गकमन्त्रेण याज्याकार्ये निवेशासम्भवात् समाख्याबाधेऽपि क्रममात्रेणोत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये विनिवेशः । तत्सामिधेनीस्थानपठितत्वात् । अतः सिद्धं काम्येष्टिष्वेव विनियोग इति ॥३॥२२॥

अधिकारे ॥ ज्योतिष्टोमे आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र किं अप्रकृतसाधारण्येन लिङ्गमात्रमाग्नीध्रोपस्थानाङ्गं उत प्रकृता एव याः स्तोत्रादौ अपि विनियुक्तास्ता एवेति चिन्तायां, आग्नेयीपदस्या-

विशेषेण सर्वपरत्वात् प्रकरणस्य तत्सङ्कोचकत्वानुपपत्तेरग्निदेवत्य-मन्त्रमात्रस्यैव विशिष्टविध्युत्तरकालीनविशेषणविधिना आग्नीध्रोप-स्थानाङ्गत्वेन विधानम्। न त्वाग्नेयी उद्देश्या येनानर्थक्यभिया व्रीहिवत्प्रकरणेन सङ्कोच्येत। तृतीययोपादेयत्वावगमात्। यत्र चोप-स्थानस्वरूपे आनर्थक्याशङ्का, तत्र प्रकरणानुप्रवेशेऽपि नाग्नेयीपदस्य प्रकृतपरत्वापत्तिः।

न चाग्नेयीपदस्य यौगिकत्वात्तद्धितान्तत्वाद्वा सन्निहितपरत्वम्। यौगिकानामवयवार्थविशिष्टव्यक्तिमात्रवाचित्वेन सन्निहितवाचित्वे प्रमाणाभावात्। तद्धितस्य तद्वाचित्वेऽपि प्रकृतानामृचामेकप्रकरण-स्थत्वेऽपि प्रदेशान्तरस्थत्वेन सन्निहितत्वाभावात्। अस्तु वा प्रकरण-सन्निहितस्यैव तद्धितेन ग्रहणं, तथापि यत्र न तद्धितश्रवणं यथा ब्रह्मौदनप्राशनादौ चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेदित्यादौ, तत्र प्रकृतलिंग्-ग्रहणे प्रमाणाभावः। न च प्रकृतानामपूर्वार्थत्वस्य क्लृप्तत्वात् केवलं द्वाररूपाग्नीध्रोपस्थापनसम्बन्धकरणे लाघवादप्रकृतानाञ्चोभयकरणे गौरवापत्तेः प्रकृतनियम इति वाच्यम्। प्रकृतग्रहणेऽप्युपस्थानस्व-रूपस्य द्वारत्वे तत्कार्यापेक्षे ऊहाद्यनापत्तेरपूर्वसाधनत्वलक्षणाया-आवश्यकत्वात्। न हि प्रकृतविषयेऽपि प्रकरणेन वाक्यान्तर-कल्पनया अपूर्वार्थत्वबोधः। तथात्वे व्रीहीणां स्वरूपेण द्वारत्वा-पत्तौ यवानां तदनापत्तेः।

अतो लाघवादपूर्वसाधनीभूतस्तोत्रत्वेनैवोद्देश्यता। तावता चा-पूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वस्यालाभादस्त्येव प्रकृतग्रहणेऽपि तद्विधा-वपूर्वसाधनलक्षणा। अपि च स्तोत्रापूर्वसाधनत्वक्लृप्तावपि नोपस्थान-

ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वलाभः प्रकृतानाम् । अतः सर्वासामेव ग्रहणम् । अप्रकृतानामेव वा, कार्यसाकाङ्क्षत्वादिति प्राप्ते ।

अप्रकृतग्रहणे तासामपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्यथानुपपत्त्या अपूर्वार्थत्वस्यापि ब्रीह्यादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः । प्रकृतानां च कार्यान्तरसम्बन्धबोधकविधावेवापूर्वार्थत्वस्य क्लृप्तत्वात्तावत्तोपजीविना प्रकृतनियमः । सम्भवति च प्रकृतानामप्याग्नेयीनां वाङ्नियमसम्बन्धेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धासम्भवेऽपि कार्यान्तरद्वारा सः । आग्नेयीनां स्तोत्रादौ विनियोगेऽपि पार्थक्येन ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठादेव वा तदपूर्वसम्बन्धावगमः । अयमेव च ब्रह्मौदनप्राशने ऋत्विक्त्वनियामकन्यायः । न चैवमात्रेयाय हिरण्यं ददाति इत्यत्रापि तन्नियमापत्तिः । ऋत्विक्त्वं आत्रेयत्वस्य नियमेनाप्राप्तेः । अत एव चाग्निमुपनिधाय स्तुवीतेत्यादावाचेषणीयस्तोत्रापूर्वसम्बन्धस्याग्नेयीयादावप्राप्तत्वात् तन्नियमोऽपि तु विना वचनं आयतनवर्हिर्भावायोगाल्लौकिकस्यैवेति वक्ष्यते । अतः सिद्धं लाघवानुरोधेन प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥३॥२२॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्याम् ॥ सोमे, भक्षे हि मा विग्नेत्यादिर्भक्षानुवाक इत्येवं समाख्यातो मन्त्रः श्रुतः । तच्च वस्तावदस्यांशो भक्षणमेव प्रतिपादयति स तत्रैव विनियुज्यते । ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणप्रतिपादकानां त्वंशानां किं ग्रहणादावेवं विनियोगोऽथवा भक्षणमन्त्रैकवाक्यतया भक्षण एवेति चिन्तायां, ग्रहणादेरविहितत्वेनापूर्वं प्रत्यङ्गत्वव्यञ्जकत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणस्यार्थाद्ग्रहणजनकत्वेन पक्षप्राप्तावपि वाङ्भ्यां सध्यासमित्यनेनोक्तस्य वाङ्द्वयकारकस्य ग्रहणस्य कथ-

मथ्यप्राप्तेरवेक्षणस्य च भक्षजनकत्वेनैवाप्राप्तेः सम्यग्जरणस्य तदनुकूल-व्यापारस्य वा भक्षोत्तरभावितया भक्षजनकत्वेन तेषामपूर्वप्रयोज-कत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणाद्यर्थत्वे ऽऽनर्थक्यापत्तेः भक्षणमन्त्रैकवाक्यतया भक्षणार्थत्वमेवैषाम्। एवं च समाख्याऽप्युपपन्ना भवतीति प्राप्ते।

ग्रहणादिप्रत्यक्षविध्यभावेऽपि समाख्यासहकृतावान्तरप्रकरणेन भक्षसम्बन्धे तत्तन्मन्त्राणामवगते लिङ्गबलेन मान्त्रवर्णिकग्रहणादि-विधिकल्पनया तत्प्राप्त्युपपत्तेस्तदर्थत्वेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तौ न स्वतो निराकाङ्क्षयोर्द्वयोराख्यातपदयोः कथञ्चिदेकवाक्यतां परि-कल्प्य गौणा भक्षार्थत्वकल्पनम्। ग्रहणैव वा भक्षविशेषणत्वेन ग्रह-णादिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपन्नमिमत्। न चैवमपि सम्यग्जरणस्य कृत्यसाध्यत्वान्न विधिसम्भवः। सम्यग्जरणानुकूलव्यापारस्यासनविशेष-स्यैवानुष्ठेयस्य विधेयत्वात्। वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्ताम्नानाच्च सम्यग्जरणपर्यन्तमेव भक्षणं प्रतिपत्तिरिति तस्य भक्षोपयोगिता। गुणाभिधानात्।

तस्मिन्नेवानुवाके मन्द्राभिभूतिरित्यादितृप्यत्वित्यन्तस्तृप्तौ विनि-योक्तव्यो ग्रहणादाविवेति प्राप्ते।

ग्रहणादिवदनुष्ठेयत्वाभावात् तृप्तेरप्रकाश्यत्वम्। न च सम्यग्-जरणवत् तृप्त्यनुकूलव्यापाररूपभक्षणवाक्यस्याक्षेपकत्वम्। अस्यं भक्षय-तीति वचनविरोधेन तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः। अत एव तृप्तेर्भक्षणेना-जननाच्च तस्याः स्वर्गवज्जन्यत्वमात्रेण प्रकाश्यत्वोपपत्तिः। अतश्च लिङ्गविनियोगासम्भवात् सत्यपि आख्यातद्वयस्य स्वतो निराकाङ्क्षत्वे इतिकरणाध्याहारेण तृप्यत्वित्येतदर्थं भक्षयामीत्येवं भक्षमन्त्रैक-

वाक्यतां प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्ट*भक्षणप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकर्त्तव्यम्। स्वार्थश्च श्रुत्या दृप्तिरेव। तत्प्रकाशनांशे चादृष्टार्थत्वम्। अथवा लक्षणया भक्षणस्तुतिः। सर्वथा न लिङ्गादिनियोगः॥३॥२४॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्॥ भक्षमन्त्रः किं इन्द्रदेवत्याभ्यास एवाङ्गं तद्भिन्नाभ्यासेष्वमन्त्रकं भक्षणं उत तेषूहेनोतानूहेन वेति चिन्तायां, प्रकरणाद्भक्षमन्त्रस्य सर्वप्रदानार्थत्वावगमेऽपि इन्द्रपीतस्येति लिङ्गेनेन्द्रदेवत्यप्रदानमात्राङ्गत्वम्। न चेन्द्रेण यस्मिन् सवने पीत इति बहुव्रीहिस्वीकारेण सोमसम्बन्धिसवनविशेषणत्वाङ्गीकारात्लिङ्गाविरोध इति वाच्यम्। पदद्वयलक्षणापादक-लक्षणाननुगत-व्यधिकरणबहुव्रीह्यपेक्षया पूर्वपद एव सम्बन्धिलक्षणापादकस्य लक्षणानुगतस्येन्द्रेण पीतः स्वीकृत इत्येवं तत्पुरुषस्यैव लघुभूतत्वात्। विद्यते च देवतायाः प्रतिग्रहाभावेऽपि देवस्वं न म्लेच्छीयादित्यादिवचनबलेन सम्बन्धविशेषरूपः स्वीकारः। न च स्थूलपृषतीपदवत्स्वरादेव बहुव्रीहित्वनिर्णयः। तद्वदिह समासस्य लक्षणानुगतत्वाभावेन स्वरस्यैव बाध्यमानत्वात्। यथा च तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वराविरोधस्तथा कौस्तुभ एवोपपादितम्।

अतश्च लिङ्गादिन्द्रदेवत्यप्रदान एव मन्त्रस्याङ्गत्वावगमादनैन्द्राणां च कर्मण एकत्वेन प्रकृतिविकारभावाभावादूहानुपपत्तेर्ग्रहणां मेध इति वदनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमित्याद्यः पक्षः। द्वितीयस्तु सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वादविरुद्धः प्रकृतिविकारभावः। इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमानग्रहणमन्त्राणां च लिङ्गादिन्द्रमात्रविषय-

* विशिष्टा,— इति ख० पुस्तके पाठः।

स्नात् तदनुरोधेन च तत्प्रकाशयोर्मानग्रहणयोस्तत्संस्कार्यस्य सोमस्य तत्संस्काराणां चाभिषवादीनां तन्मिश्राणां चाङ्गान्तराणामैन्द्रमात्र-विषयत्वप्रतीतेरितरेषामधर्मकाणां युक्तोऽतिदेशः। भवति चाङ्ग-वशेनापि प्रधानसंकोचः। अग्न्याद्यनुरोधेन क्रतूनामाहिताग्निविषय-त्वात्। अतश्च प्रकृतापूर्वीयदेवताप्रकाशकस्य भचमन्त्रस्य कार्य-मुखेन विकृतावागतस्य भवत्येव यथादेवतमूह इति। एवं स्थिते-ऽन्तरा चिन्ता ॥३॥२५॥

पुनरभ्युन्नीतेषु ॥ सवनमुखीयेषु चमसेष्वैन्द्रेषु सर्वेषु हुतेषु ये होत्रकाणां मैत्रावरुणादीनां चमसास्तेष्वभक्षितेष्वेव पुनः सोमोऽभ्यु-न्नीय देवतान्तरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो हुत्वा भक्ष्यते। तत्र पूर्व-प्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयो न वेति चिन्तायां, उन्नयन-काले न देवतान्तरोद्देशः। येनोन्नीतस्यैव तत्सम्बन्धात् पूर्वशेषस्य पूर्व-देवतासम्बन्धो नापेयात्। प्रदानकाले तु संसृष्टस्यैव देवतान्तर-सम्बन्धात् पूर्वदेवतासम्बन्धापनयप्रतीतेर्नोपलक्षणमिति प्राप्ते।

उन्नयनकाले देवतासङ्कल्पाभावेऽपि सामर्थ्यादेवोन्नयनस्य करि-ष्यमाणकर्मार्थत्वप्रतीतेः पूर्वशेषस्य संसृष्टत्वेऽप्येतदर्थत्वे प्रमाणाभावा-दनपनीतसम्बन्धा पूर्वदेवताऽप्युपलक्षणीया ३॥२६॥

पात्नीवते तु ॥ द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्य-स्थाल्यामागत्य ततोऽग्रायणस्थालीमागच्छन्ति। पात्नीवतश्चाग्रयणात् गृह्यते, तस्मिन्भक्ष्यमाणे द्विदेवत्या अपि उपलक्षणीयाः। पूर्ववदा-ग्रयणस्यैव पत्नीवद्देवतासम्बन्धादिति प्राप्ते।

पात्नीवतमाग्रयणाद् गृह्णातीत्यपादानत्वश्रवणात् तस्मादपेतस्य

पात्नीवतत्वं न त्वाग्रयणस्यैव । आग्रयणएवाग्रयणमपि संसृष्टत्वात् तस्मादपेतमिति द्विदेवत्यस्यापि देवतान्तरसम्बन्धेन पूर्वदेवतासम्बन्धापायात् । भूतपूर्वगत्या च प्रकृतावनुपलक्षणान्नोपलक्षणीयाः ॥ ३॥२७॥

त्वष्टारम् ॥ पात्नीवत एवाग्नाइ पत्नीवाः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिबेति मन्त्रात् त्वष्टुरपि देवतात्वम् । अतः सोऽप्यग्निवदुपलक्षणीयइति प्राप्ते ।

युक्तमग्नौ पत्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वेन विशेष्यसाकाङ्क्षस्य सामानाधिकरण्येन विशेष्यग्राहकत्वात् । त्वष्टुस्तु तृतीयया सहभावमात्रं प्रतीयते । न चासौ पानक्रियाऽन्वयाव्यभिचारी । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ व्यभिचारात् । सत्यपि पाने देवतात्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च । अतः पात्नीवतमिति निरपेक्षतद्धितेन पत्नीवतोऽग्नेरेव देवतात्वमिति स एवोपलक्षणीयो न त्वष्टा ॥३॥२८॥

त्रिंशच्च ॥ तस्मिन्नेव याज्यामन्त्रे, एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेत्यत्र त्रयस्त्रिंशतां देवतानां पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यादग्निवद्विशेष्यत्वोपपत्तेर्मदश्रवणाच्च पानोपपत्तेर्देवतात्वावगमात्तेषामप्युपलक्षणं मन्यते । अग्नेर्मादयितृत्वश्रवणात् तेऽग्निदत्तेन कामं माद्यन्तु यजमानस्त्वग्नय एव ददातीत्यवगमात् तस्यैव देवतात्वं न त्रयस्त्रिंशताम् । एवञ्च पात्नीवतमिति तद्धितोऽप्यसति बहुवचनग्राहकप्रमाणे एकवचनेनैव विगृहीतो भवतीत्यपि लाघवम् । अतो नोपलक्षणीयास्ते ॥३॥२९॥

वषट्कारश्च ॥ अनुवषट्कारयागदेवताया अग्नेर्देवतात्वस्य निःसन्दिग्धत्वादुपलक्षणम्। प्रकृतौ त्वग्नौ विद्यमानाऽपि नोपलक्षिता। अनुवषट्कारयागस्य सोमयागात्कर्मान्तररूपस्य पूर्वयागीयसोमप्रतिपत्तिभूतस्य तत्तन्त्रविधानत्वेनातिदेशाकल्पनात्। उपदेशेन कथञ्चिल्लक्षणप्राप्तावपि श्रीहीणां मेध इति वदैन्द्रमन्त्रस्य प्राप्त्यनुपपत्तेश्च। अतश्च विकृतावपि प्रधानदेवतैव तत्कार्यापत्त्योपलक्षणीया नानुवषट्कारदेवता ॥२॥३०॥

छन्दः ॥ एवमूहं विचार्याधुनाऽऽद्यपूर्वपक्षवादी पुनस्तं दूषयति। नोहः कर्मण एकत्वात्। अभ्यासानामपि फलचमसवदसमानविधानत्वे प्रमाणाभावाच्च। न हि मानग्रहणमन्त्रानुरोधेन तदुद्देश्यानां सङ्कोचो युक्तः। अग्निविद्ययोस्तु स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेन क्रतुविधिप्रयुक्तत्वाभावाद्युक्तः परप्रयुक्ताग्निविद्योपजीवकतया क्रत्वधिकारसङ्कोचः। अतो मानग्रहणमन्त्रावेव कामं ऐन्द्रमात्रप्रदानविषयौ भवेतां न तु मानाद्यपि। वस्तुतस्तु वसुमत इत्यनेन देवतान्तरस्याप्यभिधानात् तयोरपि सर्वार्थत्वमेव। अतो भक्षमन्त्रस्यैवैन्द्रप्रदानविषयत्वादनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणम् ॥२॥३१॥

ऐन्द्राग्ने ॥ एवं स्थिते पुनश्चिन्ता। ऐन्द्राग्नेऽप्यभ्यासे इन्द्रपीतस्येत्यैव समन्त्रकं भक्षणम्। त्यागस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि पानस्य पीतपदलक्षितस्वीकारस्य वा प्रत्येकवृत्तित्वेन डित्थमातृवदेकेन व्यपदेष्टुं शक्यत्वात्। यागस्य च कृताकृतसमुदायविषयत्वेन भक्ष्यमाणकृतावयवमात्रविषयत्वाभावाच्च पीतपदे तद्युक्तत्वलक्षणा। अतश्चतुर्धाकरणाधिकरणविषयत्वाभावात् तत्रापि समन्त्रकं भक्षणमिति प्राप्ते।

सत्यं पीतपदेन स्त्रीकारलक्षणा। पानस्य नवमे निषेध्यमानत्वात्। त्यागस्य तदुक्तरीत्या लक्षयितुमशक्यत्वाच्च। स्त्रीकारस्य तु देवत्वादिपदाक्षिप्ततया कल्प्यमानस्य क्रतावविशिष्ट एव कल्पनीयत्वायुक्ता लक्षणा। तथापि तस्य लाघवेन व्यासज्यवृत्तित एव कल्पने प्रत्येकवृत्तित्वे प्रमाणाभावाच्चतुर्धाकरणाधिकरणविषयत्वोपपत्तेर्न तस्य समन्वकभक्षणम् ॥२॥३ २॥

छन्दस्य॥ तत्रैव मन्त्रे गायत्रछन्दस इत्यादि श्रुतम्। तच्चेदं सोमविशेषणमेवास्मिन् पूर्वपक्षे। अतश्च केवलमेव यत्रेन्द्रप्रदाने गायत्रच्छन्दो यथा बृहस्पतिसवादौ, गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतेः, तत्रैवास्योत्कर्षो न तु ज्योतिष्टोमे निवेशः। केवलगायत्रच्छन्दस्क-प्रदानाभावात्। न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः। इन्द्रदेवत्यत्वप्रातःसवनादीनामन्यत्र लोकादावभावेन पारिशेष्यादेव बृहस्पतिसवोपस्थितिसम्भावादिति प्राप्ते।

बृहस्पतिसवेऽपि सवनमुखीये च्चगन्तरस्य पठितत्वाद्गायत्रमेत-दित्यादेश्च भूम्नाऽपि व्याख्यानोपपत्तेः, प्रकृतौ विकृतौ वा केवल-गायत्रच्छन्दस्कत्वाभावान्नित्यसापेक्षत्वेन समासोपपत्तेः प्रकृतावेव निवेशः। वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्रत्येकमेव साधनत्वात् सत्यपि च्चगन्तरे न समासभङ्गाशङ्काऽपि ॥२॥३ ३॥

सर्वेषां॥ स्थितादुत्तरम्। नेन्द्रपीतपदे तत्पुरुषोऽपि तु बहुव्रीहिरेव। तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदे तावदेका सम्बन्धिलक्षणा पीतपदे च स्त्रीकृतावयवलक्षणा। यद्यपि चेयं शिष्टान्तिनोऽपि तुल्या, तथापि अवयवस्त्रीकारस्यावयविस्त्रीकारसापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थिति-

कत्वाच्च तुल्यत्वम् । ततश्च पीतपदे अर्शआद्यच्प्रत्ययं मत्वर्थीयं पाधातुना चावयविगतमेव तत्सम्बन्धिस्वीकारं लक्षयित्वा इन्द्रः पीतः स्वीकारकर्त्ता यस्मिन् सवन इति व्युत्पत्त्या समानाधिकरणबहुव्रीहिरङ्गीक्रियते । प्रकरणविशेषाच्च निर्णयः । अतः सवस्यैव सोमस्योक्तविधप्रातःसवनादिसम्बन्धित्वादैन्द्राणामपि सम-न्त्रकमेवाविकारेण भक्षणम् ।

यदि तु पीतपदस्य पूर्वं निपातापत्तिराशङ्क्यते, तदाऽस्तु इन्द्रे पीतं पानमस्मिन्निति सप्तमीबहुव्रीहिः । यदि तत्रापि निष्ठान्तत्वेन पूर्वनिपातापत्तिरविशिष्टेति विभाव्यते, तदाऽस्त्वयं तत्पुरुष एव । तदापि तु लक्षणया सोमसम्बन्धिसवनपरत्वम् । न च तस्यां प्रमा-णाभावः । तैत्तिरीयशाखायां प्रातःसवनादिभेदेन इन्द्रपीत-नराशंस-पीत-पितृपीतानां त्रिवारं पाठस्यैव प्रमाणत्वात् । सोममात्रपरत्वे हि तत्तत्प्रदानेषु लिङ्गादेवेन्द्रपीतादिपदानां सकृत्पठितानामेव पाठो-पपत्तौ तत्र योग्यतयैव प्रातःसवनादिपदानां विभागेन विशेषण-त्वोपपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनादिभेदेन त्रिवारं पाठ एव वैय-र्थ्यभिया सवनपरत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकः । अतस्त्वेन्द्रपीतादिविशेषण-त्रययुक्तस्य तत्तत्सवनस्य सम्बन्धिनं सोमं अन्यदेवत्यमपि भक्षया-मीति मन्त्रार्थावगतेः सर्वत्रैकमंत्रम् । विभागोऽपि तैत्तिरीयशा-खाऽऽम्नातक्रमेणैव बोध्यः । कल्पसूत्रकारास्त्वहमेवामनन्ति* ॥ २ ॥ २ ४ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

---

* कल्पसूत्रकारास्तूह एवामनन्ति,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अथ तृतीयः पादः।

श्रुतेः॥ इदानीं वाक्यादिविनियोगो निरूप्यते। तत्र वाक्यं नाम अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरपदार्थकल्पनाऽनुकूलश्रुतपदसन्निधिः। अस्ति चेदं धेनुर्दक्षिणा, उच्चैर्ऋचा क्रियते, प्रयाजशेषेणेत्यादौ। अत्र कल्पनाशब्देन कर्मत्वकरणत्वादिविषयकं संसर्गविधया लक्षणादिसाधारण्येन शक्तिजन्यपदार्थोपस्थितिभिन्नबोधमात्रं विवक्षितं। तेन धेनुर्दक्षिणेत्यादौ संसर्गविधया भासमानकरणताके नाव्याप्तिः।

वस्तुतस्तु सुबन्तपदयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादवश्यकल्प्यभावनान्वयानुरोधेन धेनुरिति प्रथमया करणत्वलक्षणाद्दक्षिणापदेन च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वलक्षणात्कल्पनापदेन लक्षणाजन्योपस्थितिरेवाभिप्रेता। उच्चैरित्यादौ लुप्तविभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य प्रातिपदिकेनैव लक्षणान्नाऽव्याप्तिः। अथवोच्चैरित्यादौ करणत्वस्य संसर्गविधयैव भानोपपत्तेः कल्पनापदेनोभयं विवक्षितम्। प्रयाजशेषेणेत्यादौ तृतीयया कर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणात्कल्पना स्फुटैव।

श्रुतपदसन्निधेश्च योग्यताज्ञानं विना कर्मत्वादिकल्पकत्वानुपपत्तेर्योग्यतारूपलिङ्गानुमापकत्वम्। श्रुतस्यैव पदस्य कर्मत्वादिलक्षकत्वाङ्गीकारेण तद्वाचकपदरूपश्रुतिकल्पकत्वाभावेऽपि च श्रुतपदस्य तत्तात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनात् श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः। अतश्च वाक्यं, लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वाऽङ्गत्वे प्रमाणम्। तदिह

ज्योतिष्टोमे श्रुतेनोच्चैरृचा क्रियत इत्यादिना वाक्येन विधीयमान-स्योच्चैस्त्वादेरुद्देश्यसमर्पकेन ऋगादिपदेन किं ऋगादीनां मन्त्राणा-मेवोद्देश्यत्वं प्रतिपाद्यते, उत त्रयो वेदा अजायन्तेत्याद्युपक्रमस्थार्थ-वादवशेन लक्षणया ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रमात्रस्येति चिन्तायाम्।

उपक्रमस्थस्यापि वेदपदस्य गुणभूतान्यपदार्थवादस्थत्वेन प्रधान-भूतविध्युद्देश्यस्थऋगादिपदे निःसन्दिग्धेऽङ्गगुणविरोधन्यायेन लक्षणा-तात्पर्यग्राहकत्वायोगाद्वेदपद एव तदेकदेशऋगादिलक्षणा। वस्तु-तस्तु वेदशब्दस्यावयवेऽपि न लक्षणा। वेदत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वादि-तरथा शूद्रस्यैकवाक्यश्रवणे दोषानापत्तेरिति प्राप्ते।

उपक्रमे वेदपदश्रवणे एवैतावदवगम्यते नूनमत्र वेदस्य स्तूयमा-नत्वादुद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा तस्यावश्यं वाक्ये* विवक्षितमिति। तत्र च विधेयस्य उच्चैस्त्वादेर्लाभात्परिशेषादेव तस्योद्देश्यत्वावगतेर्वस्तुतो-ऋगादिपदमनुवाद एव यदुद्देश्यपरम्। अतस्तावदज्ञातविरोधिन-उपक्रमस्थस्य वेदपदस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वात् ऋगादिपदे तत्प्र-चुरत्वेन ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रलक्षणा।

न चोपक्रमावगतस्यापि अपच्छेदाधिकरणन्यायेन परेण बाधः। तस्यैव विधेः स्तुतिसापेक्षत्वेनार्थवादैकवाक्यताया आवश्यकत्वात् पूर्व-विरोधे परस्यानुत्पन्नत्वादेवाप्रवृत्तेः। न च वेदत्वस्य ऋगादिष्वपि पर्याप्तत्वादुपक्रमाविरोधः। वेदत्वस्य मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मके ग्रन्थ-विशेषे एव पर्याप्तत्वेनावयवपर्याप्तत्वाभावात्। इतरथा एकवाक्या-

* वाक्येन,—इति ग॰ पुस्तके पाठः।

श्रवणेनापि अध्ययनविध्यर्थसम्पत्त्यापत्तेः। शूद्रस्यैकपदश्रवणनिषेधस्तु वृन्ताकावयवादिनिषेधवन्नानुपपन्नः। तथा* चैतादृशविषये निषेधस्य विध्यपेक्षया वैलक्षण्यं, तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम्। तस्मादुपक्रमानुसारेण ऋग्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्राङ्गत्वमेवोच्चैस्त्वादीनाम्। एवञ्च वेदत्वस्य प्रकरणस्थवाक्यमात्रेषु अपर्याप्तत्वात्प्रकरणेन वाक्यस्य स्वविषये उपसंहारानुपपत्तेर्वेदत्वावच्छिन्नविहितकर्ममात्रोद्देशेन वाक्येन स्वरविधानावगतेः प्रकरणबाधेऽपि न क्षतिः॥२॥२५॥

गुणमुख्य॥ याजुर्वैदिके आधाने सामवेदपठितानि वारवन्तीयादीनि सामान्यङ्गत्वेन श्रुतानि। तेषु सामवैदिकः स्वरः स्ववेदनिबन्धनत्वाच्छीघ्रमुपस्थितो न तु प्रधानविधिनिबन्धनो याजुर्वैदिकः, प्रधानैकवाक्यतापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितत्वादिति प्राप्ते।

याजुर्वैदाधानस्य यजुर्वेदेन विधानादङ्गेषु विलम्बोपस्थितिरप्यङ्गं प्रधानाश्रितत्वाद्बलीयान्। अतस्तेषु याजुर्वैदिक एव स्वर उपांशुत्वमिति भाष्यकारः।

वार्त्तिककारस्तु प्रयोगविध्याश्रितस्वरस्य प्रधाने श्रुतस्याप्यङ्गे कल्प्यत्वेन दौर्बल्यमेव। इतरथा ज्योतिष्टोमाङ्गभूतसौयादेरध्वर्युकर्तृकत्वापत्तेः। वारवन्तीयस्यापि यजुर्वेदे वारवन्तीयं गायतीति विनियोगविधेराम्नानाच्चैवञ्चिन्तनीयम्। यच्च वेदान्तरे उत्पत्तिर्वेदान्तरे च विनियोगस्तत्र वारवन्तीयादौ कः स्वर इति चिन्तायाम्। उत्पत्तेः पूर्वभावित्वादसञ्जातविरोधित्वेन तन्निबन्धनएव स्वरो बलीयान्। अतश्च ऋचा ऋग्वेदेन क्रियते उत्पाद्यत इति श्रुत्यर्थ इति प्राप्ते।

* यथा,– इति भवितुमुचितम्।

आख्यानमात्रेण मन्त्रस्य प्रयोजनानवगमेन प्रयोज्यत्वानवगतेः स्वरानपेक्षत्वाद्विनियोगोत्तरकालमेव स्वरसम्बन्धान्नियत इत्यस्य प्रयुज्यत इत्यर्थावगतेः प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन विनियोगस्यैवाव्यवहितपूर्वं पुरःस्फूर्त्तिकत्वात्तद्विधिनिबन्धन एव स्वरोऽसति बाधकेऽनुष्ठेय इत्याह ॥३॥२६॥

भूयस्त्वेन ॥ यत्रैकमेव कर्मानेकेषु श्रुतं, तत्र क्वोत्पत्तिः क्व च तदनुवादेन गुणार्थं श्रवणमिति जिज्ञासायां, यत्राङ्गबाहुल्यं तत्रोत्पत्तिः । सेवकबाहुल्येन राजावस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्मस्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिबाहुल्यस्यैव निर्णायकत्वम् । तत्रापि द्वैविध्ये, बहिरङ्गत्वेऽव्यभिचाराद्देवताया एव, न तु द्रव्यस्येत्यूह्यम् । अतस्त्वेवंविधनिश्चायकसत्त्वे तत्रैवोत्पत्तिः । अन्यत्र तदनुवादेनाविरोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणाद्भेद एव । एवं यत्र कस्यचिदपि नियामकस्याभावस्तत्राप्यभ्यासाद्भेदः । न चात्र शाखान्तरन्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मैकत्वम् । तद्वदिहाप्येकभेदाभावात् । अतो नियामकवशेन यत्रैवोत्पत्तिस्तद्वेदनिबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ॥३॥२७॥

असंयुक्तम् ॥ एवं वाक्ये निरूपिते प्रकरणमिदानीं निरूप्यते । ननु किमिदं प्रकरणं नाम? न तावत्सन्निधिमात्रं, गोदोहनादेरपि दर्शाङ्गत्वापत्तेः । अथ* साकाङ्क्षत्वमात्रम् । विकृतेरपि प्राकृताङ्गविषये तदापत्तेः । नापि साकाङ्क्षत्वे सति सन्निधिपठितत्वम् । उपहोमादावपि तदापत्तेः । उभयाकाङ्क्षत्वविशिष्टं तत् । सिद्धरूपाणां

* न च,– इति भवितुमुचितम् । एवं परत्र ।

मन्त्रादीनामपि तद्रापत्तेः । प्रयाजादीनामनाकाङ्क्षितत्वेन तद्भनापत्तेश्च । अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रकारान्तरेण प्रयाजानाकाङ्क्षत्वेऽपि इतिकर्त्तव्यतात्वेन तदाकाङ्क्षोपपत्तेर्युक्तं प्रकरणमिति चेत् । किमिदमितिकर्त्तव्यतात्वं नाम? न तावत्फले अपूर्वे वा सहकारित्वम् । प्राधान्यापत्तेः । प्रयाजादिवदाग्नेयस्यापि विकृतावतिदेशापत्तेश्च । नापि करणजनकत्वम् । प्रयाजादिषु बाधादिति चेत् ।

न । सन्निहितस्य फलवतोऽनवगताङ्गताकपदार्थविषये इतिकर्त्तव्यतात्वेनापेक्षणस्यैव प्रकरणपदार्थत्वात् । अथासन्निहितज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्वस्य प्रयाजादौ वारणायाद्यं विशेषणम् । अनूयाजाद्यङ्गत्ववारणाय फलवत इति द्वितीयम् । प्रोक्षणादेः श्रुत्यादिचयविनियुक्तस्य प्रकरणविषयत्ववारणाय तृतीयम् । सिद्धरूपस्य लिङ्गविनियुक्तमन्त्रादेः प्रकरणाविषयत्वसिद्ध्यर्थमितिकर्त्तव्यतात्वेनेति चतुर्थम् ।

इतिकर्त्तव्यतात्वञ्च करणानुग्राहकत्वम् । सर्वत्र हि अशक्तस्य करणत्वायोगाच्छक्तिः कारणनिष्ठा सम्भवतीति निर्विवादम् । सा च कारणतावच्छेदिका कारणरूपा वेत्यन्यदेतत् । तस्याश्च जन्यवृत्तित्वे जन्यतैवेत्युत्सर्गः । सामग्र्यलाभे परमनादितेत्यपवादः । तत्र तत्सामग्र्यपेक्षैवेतिकर्त्तव्यताऽपेक्षा । तथा च सन्निहितप्रयाजादेरङ्गत्वबोधः । प्रयाजादेस्तत्सामग्रीत्वात् । सिद्धरूपस्य च द्रव्यादेर्व्यापारावेशं विना तत्सामग्रीत्वासम्भवात्तथा अग्रहणम् ।

अत्र च प्रधानगतेतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः प्रयाजादिगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृतायास्तद्वाक्यस्य स्वस्वावान्तरवाक्यार्थे समाप्तस्यापि महावाक्यैकदेशत्वरूपपारिभाषिकपदसन्निध्याख्यवाक्यकल्पनया, नि-

रूपपदानाञ्च स्वार्थोपस्थितिद्वारा तत्सिद्धाश्रुतपदान्तरकल्पनाऽनुकूलयोग्यतारूपलिङ्गकल्पनया च, समिधो यजति इत्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यश्रुतेतिकर्त्तव्यतात्ववाचिपदरूपश्रुतिकल्पनया चेतिकर्त्तव्यतात्वरूपप्रकृतिकारकत्वे प्रामाण्यम्। सम्भवति हि प्रयाजादीनामपि उक्तशक्तिजनकत्वेन भावनायामन्वयः। तस्मात्सिद्धं प्रकरणं नाम चतुर्थप्रमाणम्।

यत्तु पार्थसारथिना, अननुगृहीतस्यापि कर्मादेः संयोगविभागारम्भकत्वदर्शनान्नेदं प्रकरणम्। अपि तु व्यापारसामान्यव्याख्यातार्थतामङ्गीकृत्य तद्विशेषापेक्षैवेतिकर्त्तव्यताऽपेक्षा। तयैव च प्रयाजादीनां तत्त्वेनान्वय इति तदेव च प्रकरणमित्युक्तम्। तन्न। तथात्वे नित्यप्रकरणस्य तद्घटिताङ्गत्वबोधकत्वानुपपत्तेः। प्रयाजादेर्भावनात्वे तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेश्च। अस्मन्मते तु यत्नस्यैव भावनात्वात्तस्य च यागजनकत्वेनैव कृतार्थत्वान्न तदापत्तिरिति वैषम्यम्। न चैवं प्रधानस्य स्वतो निराकाङ्क्षस्यान्यतराकाङ्क्षयैव प्रकृतौ प्रयाजाद्यङ्गत्वापत्तिः, विकृतौ च भावनाया विशेषापेक्षायां अक्लृप्तोपकारैरपि सन्निहितैरुपहोमैरेव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेर्नातिदेशकल्पनापत्तिरित्यादि कौस्तुभे विस्तरः॥३॥१८॥

क्रमश्च॥ स्थानञ्चाङ्गत्वे पञ्चमं प्रकरणम्। तच्चेतिकर्त्तव्यतात्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिः। इतिकर्त्तव्यतात्वेनायोग्यत्वं द्वेधा। क्वचिदाकाङ्क्षाविरहात्। यथा विकृतेरुपहोमादिविषये, क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात्। क्वचिद्व्यापारात्मकत्वात्। यथा जपादिमन्त्रादौ। अत्र चैकवाक्योपात्तव्रीहि-

यागादिषन्निधेरपि तथात्वापत्तेर्वाक्यार्थत्युक्तम्। प्रयाजादीनां स्थान-विषयत्वापत्तिनिरासार्थमाद्यं विशेषणम्।

तत्सादेश्यापरपर्यायं द्विविधं, पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यञ्च। आद्यञ्च द्विविधम्। यथाक्रमं पाठः सन्निधौ पाठश्च। द्वयमपीदमुभयाकाङ्क्षयाऽन्यतराकाङ्क्षया चेति। अत्रोभयाकाङ्क्षाघटकप्रधानाकाङ्क्षा चेतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिन्ना द्रष्टव्या। तत्र पाठक्रमात्काम्ययाज्यानुवाक्यामन्त्राणां काम्येष्ट्यङ्गत्वम्। सन्निधेस्तु, सान्नाय्यपात्रशुन्धनविधिसन्निधौ समाम्नातस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य तदङ्गत्वम्। अनुष्ठानसादेश्यात्तु पशुधर्माणां दैवपश्वङ्गत्वम्।

यद्यपि चैषां लिङ्गादिप्रमाणान्तरेणैव विनियोगात्क्रमादीनाञ्च कश्चिदपूर्वसाधनत्वलक्षणतात्पर्यग्राहकत्वमात्राभ्यासत्वे प्रामाण्यम्। तथापि षड्विधस्यापि क्रमस्यापवक्ष्यमाणोदाहरणानि कौस्तुभोक्तरीत्योह्यनीयानि।

अथ षड्विधेऽपि क्रमे आरादुपकारकस्थले तावदितिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षयाः कल्पनीयत्वात्प्रकरणकल्पकत्वम्। मन्त्रादिरूपसन्निपत्योपकारकस्थलेऽपि मन्त्रादेः स्वरूपेण यागाजनकत्वेऽपि तत्तन्नियमादृष्टोपहितस्य तदुजनकत्वात्करणनिष्ठयोग्यताजनकत्वरूपेतिकर्त्तव्यतात्वात्मकप्रकरणकल्पनावश्यकैव। अत एव तदपेक्षया तस्य दौर्बल्यम्। षड्विधे तु क्रमे उभयाकाङ्क्षालक्षणादन्यतराकाङ्क्षालक्षणस्य। तत्रापि पाठक्रमादनुष्ठानसादेश्यस्य। विधिसन्निधानस्य पुरःस्फूर्त्तिकत्वात्। तयोस्तु मध्ये सन्निधानस्य प्राबल्यम्। एकग्रन्थस्थत्वादित्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम्॥ ३॥ ३८॥

ख्याख्या चैवम्। ऋग्वेदादिविहितपदार्थेषु हौत्राध्वर्यवादि-
समाख्या वेदे याज्ञिकैश्च प्रयुज्यते। साऽप्यङ्गत्वे प्रमाणम्। तथा हि।
सर्वत्र कृत्स्नावयवशक्तिकं द्विविधं पदं प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वयार्थकं
तद्भिन्नञ्चेति। तत्राद्यं निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति, प्रोक्षिताभ्यामुलूखल-
मुसलाभ्यामवहन्तीत्यादौ निर्मन्थ्यादिपदम्। तत्र वाक्येनैव मन्थना-
दीनां पाकाद्यङ्गत्वाच्च सामाख्यानिको विनियोगः। द्वितीयन्तु
आध्वर्यवमधीते प्रैतु होतुश्चमस इत्यादौ। तत्र विशेष्यस्य काण्डस्यैव
प्रकृतविधावन्वये जाते विशेषणस्याध्वर्युकर्तृकत्वादेः स्वितरनिर्देशान्य-
थाऽनुपपत्त्या विनियोगः कल्प्यत इति तत्र समाख्यया विनियोगः।

अथ समाख्ययाऽवयवार्थयोः सम्बन्धे संसर्गमर्यादया बुद्धे
न तन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या स्वतन्त्रविधिकल्पना, गौरवापत्तेः।
किन्त्वन्वाधानादिवाक्यस्याध्वर्युं वृणीत इति वाक्यस्य चैकवाक्यता-
सम्पादकपदमात्रं, यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीनन्वादधातीति। तत्र
द्वयोर्विध्योः कथञ्चिदप्येकबुद्धिस्थत्वतेत्येवंविधस्य कल्पनापूर्वकमध्व-
र्य्यारितिकर्त्तव्यताबोधकाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया तद्विध्योर्महा-
वाक्यैकदेशसमाख्यापदसन्निधिरूपं वाक्यं कल्प्यते। तेन चाध्वर्युमात्र-
निष्ठयोग्यतारूपलिङ्गकल्पनया एकवाक्यतासम्पादकपदरूपश्रुति-
कल्पनाद्युक्रमस्याः षष्ठप्रमाणत्वम् ॥ २ ॥ ४० ॥

श्रुतिलिङ्ग ॥ तदेवं षट्सु प्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना विरोधे
बलाबलं निरूप्यते। विरोधश्चैकस्य शेषस्य शेषिद्वये प्रमाणद्वयसत्त्वे।
यथैन्द्रीमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वे लिङ्गाच्चेन्द्राङ्गत्वे। यथा वा एक-
स्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वये। यथा गार्हपत्ये श्रुत्ये-

न्द्रीमन्त्रो लिङ्गादाग्नेयः । अयञ्च शेषद्वयविनियोगो द्वारैक्ये सत्येव बलाबलप्रयोजको न तु तद्भेदेऽपि । वाक्यप्रकरणाभ्यां वैमृधप्रयाजादीनामेकशेष्यर्थत्वे तदभावात् ।

यत्र तु एकस्य शेषस्य एकस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयं, तत्र वैषम्ये प्रबलस्यैव प्रयोजनार्थं विनियोजकत्वं, साम्ये त्वेकस्य विनियोजकत्वं इतरस्य पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्तरकल्पनम् । नियामकाभावे द्वयोरभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनं कर्मान्तरबोधकत्वं वा ।

एवं यथारुण्या क्रीणातीत्यादौ आरुण्यस्यापूर्वसाधनीभूतक्रयार्थत्वे प्रमाणत्रयं, तथापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं न त्वन्यस्य वाक्यस्योद्देश्यसमर्पकमात्रत्वात् । अत एव नैन्द्रोत्यत्र लिङ्गवाक्यविरोधः, वाक्यस्योद्देश्यमात्रसमर्पकत्वेन श्रुतिसहकारित्वेऽपि इतिकारकत्वबोधरूपविनियोजकत्वाभावात् । प्रकरणं त्वपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकमात्रं न तु तदपि विनियोजकं गौरवात् । अत एव विनियोजकप्रमाणबलाबलवत्तात्पर्यग्राहकप्रमाणबलाबलमपि निरूप्यमेव ।

तदिह श्रुत्योर्विरोधे ऐन्द्रीमन्त्रस्य तृतीयया गार्हपत्याङ्गत्वमेव न तु तद्धितश्रुत्या इन्द्राद्यङ्गत्वम् । तस्य सूक्ततद्धितत्वेन प्राधान्येन इतिकारकत्ववाचित्वाभावात् । अतश्च तस्य मुख्यश्रुतित्वाभावाद् दुर्बलत्वम् । एवं नैतस्य मन्त्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वमिति श्रुतिलिङ्गविरोधेऽप्येतदेवोदाहरणम् ।

अत्र हि सर्वत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकल्पकत्वेन प्रामाण्यस्य तत्तन्निरूपणावसरे स्थापितत्वादुत्तरस्य श्रुतिकल्पनं यावदवगतस्यैव पूर्वपूर्वेण शेषशेषिणोर्निराकाङ्क्षत्वापादनेन बाधः । न चाङ्गानां प्रक-

त्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विकृत्याकाङ्क्षयैवातिदेशकल्पनवदिन्द्रा-
ग्न्याकाङ्क्षयैव लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः। तस्य ध्यानाद्युपायान्तरे-
णापि स्मृतिसिद्धेर्नियमेन विकृतिवदनाकाङ्क्षत्वात्। अतः श्रुत्या-
गार्हपत्याङ्गत्वमेव। न च श्रुतेः करणत्वमात्राभिधायित्वेन गार्हपत्य-
निरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वान्नायं श्रुतिलिङ्गविरोध इति वाच्यम्।
तथात्वेऽपि ब्राह्मणवाक्यत्वेन मन्त्रलिङ्गापेक्षया* यद्यप्यन्यदेवत्यः
पशुरितिवत्प्रबलत्वोपपत्तेः। वस्तुतस्तु यथा न केवलया श्रुत्या
विरोधो नैवं वाक्येनापि। गार्हपत्यसमीपे इत्येवमुपपत्तेः। अत-
स्तोभयविरोधत्वेऽपि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन श्रुति-
लिङ्गविरोधोदाहरणत्वम्।

लिङ्गयोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधः। लिङ्गवाक्ययोस्तु
स्योनन्ते इति सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वार्धस्य तस्मिन्सीदेत्युत्तरार्धेन
सादनप्रकाशकेन तस्मिन्कस्मिन्निति विभागे साकाङ्क्षेणैकवाक्यत्वात्स-
कलस्य मन्त्रस्य सदनसादनयोरन्यतरत्रोभयत्र वा प्रतिष्ठापन एव
वाऽस्य तस्मिन्निति पदसन्निधिरूपेण वाक्येन विनियोगे प्राप्ते-
प्सिते, ततः पूर्वप्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविशेष्यत्वेन
स्वार्थबोधकस्य परोपसर्जनकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्तच्छब्दस्य च सा
वैश्वदेवीतिवद्वाक्यान्तरोपस्थितार्थपरामर्शकत्वेनापि चरितार्थत्वात्प्रत्ये-
कमेव विनियोग इति।

वाक्ययोर्विरोधे उपांशुत्वस्य एवा एषा यज्ञस्येति व्यपेतयज्ञ-
पदैकवाक्यत्वाद्यज्ञभागधर्मत्वं, तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्ते-

* लिङ्गाद्यपेक्षया,– इति ग॰ पुस्तके पाठः।

गोपांशु चरन्तीत्यनेन सन्निहितयत्किञ्चित्पदैकवाक्यतयाऽवगतपदार्थधर्मत्वेन बाध्यते ।

वाक्यप्रकरणविरोधे च वैमृधस्य वाक्यावगतेन पौर्णमास्यङ्गत्वेन प्रकरणावगतदर्शाङ्गत्वबाधः ।

यत्तु अग्नीषोमादिपदैकवाक्यतापन्नानां इदं हविरित्यादिपदानाममावास्याङ्गदेवताप्रकाशनार्थत्वं प्राकरणिकं वाक्येन बाध्यत इत्युदाहरणमुक्तम् मूले । तच्छ्रुतिलिङ्गविनियुक्तस्य सिद्धरूपत्वेन प्रकरणाविषयस्य च सूक्तवाकस्य मुख्यप्रकरणविनियोज्यत्वप्रसक्त्यभावेऽपि अधिकाराख्यगौणप्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकस्य प्रसक्तत्वात्तद्बाधाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । प्रकरणयोर्विरोधे महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणेन ।

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे अक्षैर्दीव्यतीत्यादिविदेवनादीनां सन्निधानादभिषेचनीयाख्यसोमयागाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वम् । न चाभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वेन प्रकरणाग्रहः । तस्य विकृतित्वेन क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षस्य तदभावात् ।

न च विकृतावपि यत्प्राकृताङ्गानुवादेन वैकृतमङ्गं वाचनिकं विधीयते यथा पृषत्त्वादि, तस्यापि विकृतिगताङ्गाकाङ्क्षायामनिवृत्तायामेव विधेयत्वात्तत्सन्दष्टस्य तत्पूर्वभावित्वे सति प्रधानोत्तरभाविनोऽपूर्वाङ्गस्य वा प्रकरणेनैव ग्रहणोपपत्तेः विदेवनादीनाञ्चाभिषेचनीयोत्तरमुक्तविधाभिषेकपूर्वभावित्वेन पाठात्प्रकरणग्रहणोपपत्तिरिति वाच्यम् । प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याप्यपूर्वाङ्गस्योपहोमवद्विकृत्याकाङ्क्षायां निवृत्तायामेव विधानात् । यस्य हि

प्राकृतकार्योपपन्नतया वैकृताङ्गस्य विधानं यथौदुम्बरत्वगरादेस्तस्यै-
वानिष्पन्नाकाङ्क्षायां विधानम् । तत्सन्दष्टस्यैव च तत्पूर्वभाविनो वा
प्रधानोत्तराङ्गस्य विकृतिप्रकरणेन ग्रहणम् । अभिषेकस्य तु प्राकृत-
कार्यापन्नत्वाभावाच्च तत्पूर्वपठितानां विदेवनादीनामभिषेचनीय-
प्रकरणपाठ्यत्वोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अभिषेकस्यापि स्वतन्त्रोत्पन्नस्य प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वा-
वगतेर्माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यत्र प्रतिशब्दयोगेन कालार्थः
संयोग इति वक्ष्यते। अतो विदेवनाद्यभिषेकान्तानां सर्वेषामेव सन्नि-
धानादिनाऽभिषेचनीयाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्बाधः। न च राजसूय-
स्यापि प्रत्येकं विकृतित्वात्प्रकरणाभावः। पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं
यावद्राजसूयत्वधर्मपुरस्कारेण वाचनिकाङ्गत्वाम्नानात्तत्सन्दष्टविदेव-
नादीनां प्रकरणपाठ्यत्वोपपत्तेः। एवं प्रकरणस्य क्रमान्तरैरपि उदा-
हरणान्यूह्यानि। एवं क्रमयोर्विरोधे सन्निधानेन याज्यादयस्य काम्ये-
ष्ट्याग्नेयाङ्गत्वे अनियमेन प्रसक्ते यथाक्रमं पाठादाद्यस्याद्याङ्गत्वम् ।

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे समाम्ना-
तस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रादेः सन्निधानात्साकाय्याङ्गत्वम्। न च
महाधिकारेण सन्निधिबाधः। तस्यापि वाचनिकाङ्गसन्दष्टत्वेन
बलवत्त्वात्। न चैवं तस्य प्रकरणत्वापत्तिः। मन्त्रस्य सिद्धरूपत्वेन
सिद्धविनियोज्यत्वेन च प्रकरणाविषयत्वात्। सन्निधानस्यापि समा-
ख्यावदपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्व एव बलावत्त्वं न तु विनि-
योगे। तच्च तूदाहरणान्तरं मृग्यम्। एवं समाख्ययोर्विरोधे
आध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्याया याजमानमिति विशेषसमा-

स्यथा बाधः । एवं द्व्यन्तरितत्र्यन्तरितादिप्रमाणस्य पूर्वैः सह विरोधे शेषानेकत्वे च उदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।

स चायं श्रुतिलिङ्गादिबाधोऽप्राप्तबाधः । तत्त्वं चाङ्गताबोधकलिङ्गादिकल्प्यप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रकारेण हि अङ्गत्वेऽवधारिते निराकाङ्क्षत्वादुत्तरोत्तरतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनैव नोदेतीति । सोऽयमप्राप्तबाधः । एवं गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीत्यादावपि । अन्यच्च सामान्यविशेषनित्यनैमित्तिकभावादौ प्राप्तबाधः । तत्त्वञ्च क्लृप्तस्य बोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् । सामान्यशास्त्रादेर्हि विशेषशास्त्रादिना पदहोमादिविषयतामात्रं प्रतिबध्यते । न तु सामान्यशास्त्रमपि । तस्य क्लृप्तत्वेनाकल्पनीयत्वात् । होमान्तरेष्वप्याहवनीयाभावापत्त्या मिथ्यात्वस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वाच्च ।

अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमालोचितं, तस्य विशेषादर्शनजनितभ्रम एव विशेषविषयविषयको विशेषशास्त्रेण बाध्यते । एवं यत्रापि न तौ पशौ प्रकरोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तस्य निषेधस्तत्रापि प्रापकशास्त्रस्य यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वेनोपजीव्यत्वादत्यन्तबाधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमात्रबाधकम्, तथापि तत्र विकल्पाङ्गीकारात्तदभावपक्षे विशेषविषयत्वप्रतिबन्धाभावोक्तलक्षणाव्याप्तिः । यथा च तत्र रागप्राप्तनिषेधवत् भ्रान्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य न विकल्पस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चात्रापि दशमे । अतः सिद्धं बाधस्य द्वैविध्यम् ॥ ३ ॥ ४१ ॥

अहीने वा ॥ एवं विरोधे बलाबलं निरूप्याधुना विरोध एव

कास्ति क नास्तीति चिन्तार्थं उत्तरः प्रपञ्चो यावदध्यायसमाप्ति ।
ज्योतिष्टोमे उपसदो विधाय तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति श्रुतम् ।

तत्र द्वादशत्वम् किं द्वादशाहे निविशते प्रकरणएववेति चिन्तायां, त्रित्वस्य तावदुपसदनुवादेन विहितस्य वाङ्नियमन्यायेन स्वापूर्वसाधनीभूतोपसदर्थत्वादुपसदाञ्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोममात्राङ्गत्वावगतेः साह्नपदं अह्ना समाप्यमानत्वात्तदनुवादमात्रं न तूद्देश्यविशेषणं, वाक्यभेदादैयर्थ्याच्च । अतश्च तद्वदेव द्वादशत्वमपि तदनुवादेन विधीयमानमुपसदर्थमेव ।

न च तस्याहीनोद्देशेन विधिः । उपसदुपसर्जनत्वेन श्रुतस्य तस्याहीनसम्बन्धानुपपत्तेः । तस्यावृत्त्या द्वादशत्वोपपत्तेश्च । द्वादशाहप्रकरणपठितवाक्यान्तरेण तस्य तत्र प्राप्तत्वाच्च । अतोऽस्यापि त्रित्वेन विकल्पः । अहीनपदं न हीयतइत्यादिव्युत्पत्त्या नञ्समासमङ्गीकृत्य ज्योतिष्टोमानुवादकम् । सर्वे ह्यन्ये क्रतवो विकृतित्वादेनमपेक्षमाणा न जहति ।

अथ नायं नञ्समासस्तथात्वे तस्य तत्पुरुषत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति सूत्या प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवृत्तिसहितया अव्ययाख्यस्य नञः पूर्वपदस्योदात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वविधानादाद्युदात्तत्वापत्तेः । अपि तु मध्योदात्तत्वादह्नः खः क्रतौ इति सूत्या तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसहितया अहःशब्दस्य क्रतुसमूहवाचि-खप्रत्ययान्तत्वविधानात्तस्य चायनेनीयीयिय: फढखछघां प्रत्ययादीनामिति सूत्येनादेशविधानात् अयं शब्दः खप्रत्ययान्तः ।

तथात्वे आद्युदात्तश्चेति सूत्रात् प्रत्ययादेरीकारस्योदात्तस्वर-सिद्धिः ।

न चैकारस्येनादेशावयवत्वात् कथं खप्रत्ययावयवत्वमिति वाच्यम् । अयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति स्मृत्या प्रत्यय-स्वरसिद्ध्यर्थं ईनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकालत्वरूपोपदेशिवद्भावस्य विहितत्वात् । अतो नायं नञ्समास इति चेत् ।

तथापि प्रकरणानुरोधादहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे बहुदिन-कत्वसादृश्येन गौणतयोपपत्तेः । वस्तुतस्तु अहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य ज्योतिष्टोमेऽप्यभ्याससमूहात्मके सत्त्वादहीनशब्दस्य मुख्यवृत्त्यैवानुवादत्वोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

आस्तां तावदहीनपदं, एवकार एव तावत् नित्यातिरिक्त-सङ्ख्यायाः साधनत्वाभावमनुवदन् द्वादशत्वेन विकल्पं समूहे । किञ्चैवं प्रकरणादेव नित्यद्वादशत्वयोर्ज्योतिष्टोमसम्बन्धोपपत्तेः साक्षादहीन-शब्दयोर्द्वयोरपि वैयर्थ्यप्रसङ्गः । अस्मन्मते तु एकेन मन्त्रा समाप्य-मानत्वेन स्वल्पकर्मणः स्वल्पैव सङ्ख्योचितेति औचित्येन स्तुतिपरतया साक्षच्छब्दस्य न वैयर्थ्यम् । किञ्च द्वयोः सङ्ख्ययोरेकार्थत्वेन विधौ शब्द-भेदो न युज्यते । अतोऽहीनपदं साक्षादर्थान्तरपरमित्यप्यविवादम् ।

युक्तञ्चैतत् । तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसहितया अह्नः खः क्रताविति स्मृत्या वैदिकप्रयोगाच्च अहःसमूहसाध्यक्रतुविशेषत्व-स्यैव सत्रादिव्यावृत्तस्य यजतिचोदनाचोदितसुत्यासमुदायात्मकत्वस्यैव योगरूढ्याऽहीनपदशक्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्न द्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोमे निवेशसम्भवः । अतस्त्वहीनसम्बन्ध्युपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधिः । षष्ठी-

सत्त्वे च परस्परसम्बन्धस्य प्राचीनमते व्युत्पन्नत्वाच्च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः।

वस्तुतस्तु, अहीनोद्देशेनातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या द्वादशोपसत्त्वमेवानेन वाक्येन द्वादशत्वप्राप्तिफलकं, तां चतुर्भिरितिवद्विधीयते। द्वादशाहप्रकरणस्थवाक्यान्तरं तु शाखान्तरीयतया स्तवमात्रपरतया न विरुध्यते इति भाष्यकाराभिप्रायः।

वस्तुतस्तु द्वादशाहप्रकरणस्थवाक्यस्य सत्त्राहीनोभयसाधारणत्वादहीनेऽपि द्वादशत्वप्राप्त्युपपत्तेरेकवाक्यतालाभाय प्रकरणपाठार्थवत्त्वाय चौचित्येन चित्वविधेरेवायमर्थवादः। महतः कर्मणो महती सङ्ख्योचिता न तु प्रकृत इति च स्तुतिः। अतो वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा द्वादशत्वस्याहीनसम्बन्धावगतेर्न तेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वम्। मूले तु षष्ठ्या भाक्तश्रुतित्वमादाय श्रुतिप्रकरणविरोधोपन्यासइति द्रष्टव्यम् ॥३॥४२॥

द्वित्वबहुत्व॥ ज्योतिष्टोम एव उपास्मै गायता नर इति नित्यां प्रतिपदं विधाय, युवं हि स्थः स्वःपती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति श्रुतम्।

तत्राद्यवाक्ये द्वयोर्यजमानयोरिति यदि सप्तमी, तदा सा निमित्तस्वरः। यद्यपि च पृथक् विभक्तिश्रवणं, तथापि हविरार्त्त्यधिकरणन्यायेन पाक्षिकत्वाभावेन प्रत्येकं निमित्तत्वापर्यवसानात् प्रधानभूतनिमित्तत्वानुरोधेन मिलितयोरेव द्वित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते।

यदि तु षष्ठी, तदाऽधिकारित्वाख्यसम्बन्धानुवादिका सती स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं पदद्वयेऽपि लक्षणामङ्गीकृत्य लाघवाद्द्वित्वयज-मानत्वयोरेकं व्यासज्यवृत्तिनिमित्तत्वं प्रतिपादयति। विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्। एवं बहुभ्यो यजमानेभ्य इति तादर्थ्यचतुर्थ्याऽपि अधिकारित्वसम्बन्धानुवादिकया उक्तविधे निमि-त्तत्वे लक्षणा। अतश्च नान्यतराविवक्षाप्रसङ्गः। निमित्ते च प्रतिप-दुद्देशेन मन्त्रविधानेऽपि विजातीयत्वान्नानेकोद्देश्यता। प्रकरणाद्वा प्रतिपत्सम्बन्धलाभ इति पक्षद्वयेऽप्यविवादम्।

तदिहेमौ मन्त्रौ ज्योतिष्टोम एव निविशेते उत द्विबहुयज-मानके कुलायाहीनादाविति चिन्तायाम्। प्रकरणाविरोधात् प्रकृतएव निवेशः। न च तत्र निमित्ताभावः। आख्यातेन वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिना उपादेयकर्तृविशेषणत्वेनोक्तस्य विव-क्षायामपि नित्यत्वेन ज्योतिष्टोमे यथाशक्त्युपबन्धस्य वक्ष्यमाणत्वाद्-यद्येको न शक्नुयात् तदा द्विबहुयजमानकत्वप्राप्तेः प्रतिपद्विधान-सम्भवात्। अथवा यजमानशब्दस्य यागकर्तृमात्रवचनस्य पत्न्यामपि सम्भवादाद्यवाक्ये तावत् स्त्रीलिङ्गत्वे बाधकाभावात् पत्नीद्वित्वे स मन्त्रः। द्वितीयवाक्येऽपि पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गानुरोधेन प्रकरणबाधानुपपत्तेर्व्यत्ययानुशासनेन पुंलिङ्गस्य स्त्रीत्वपरत्वावगतेः पत्नीबहुत्वे द्वितीयोमन्त्रः। नित्यात्तु प्रतिपत्त्येक इति प्राप्ते।

नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य नैकत्वे यथाशक्तिन्यायविषयता। उत्पत्त्यादिवाक्येषु समानाभिधानश्रुत्या भावनायामन्वितस्य तस्या-न्तरङ्गत्वेनाशक्तौ दक्षिणापरिमाणाद्यङ्गान्तरबोधेनास्यैवानुग्राह्यत्वात्।

किञ्च यत् श्रुतिसाध्यत्वेनानुष्ठेयतया प्रसक्तं तत्रैव यथाशक्त्युपबन्धो न त्वननुष्ठेये काम्यादौ । अतश्च तद्देवात्रापि न तन्न्यायविषयतेति न प्रकृते यागे द्वित्वबहुत्वे । न च यजमानशब्दः पत्नीपरः, पुंस्येव प्रचुरप्रयोगेण शक्त्यवगमेन लक्षणायां प्रमाणाभावात् । यजमानेभ्य-इति पुंलिङ्गस्य प्रास्ता इत्यस्य मे * * मिव* मिषिद्धत्वेनागतिक-व्यत्ययानुशासनाङ्गीकारानुपपत्तेश्च । अतश्च वाक्येन प्रकरणबाधा इच, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्, एको द्वौ बहवो वा यजेरन्नित्याद्युत्येव कुलायाहीनादिषु द्वित्वबहुत्वविधानं तत्रैवास्योत्कर्षः । न चात्र तत्क्रतूपस्थापकाभावः । प्रतिपत्तसम्बन्धेनैव सामान्यतः क्रतुसम्बन्धेऽवगते निमित्तबलेन तद्विशेषोपस्थितौ बाधकाभावात् ॥३॥४३॥

आघन्यो ॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणे, आघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतम् । तत्र किमनेन वाक्येनाग्नीषोमीय-पश्वनुनिष्पन्नजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजाविधीयन्ते । ततश्चैतस्य विधा-नस्य प्रकरणादुत्कर्षः । उत पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनीद्रव्येण विधी-यत इति चिन्तायाम् ।

जाघनीशब्दस्योत्तरार्धादिशब्दवदेकदेशद्रव्यवाचित्वेन जाघन्याः परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रयाजशेषवदुद्देश्यत्वावगते-स्तृतीयया द्वितीयार्थलक्षणामप्यङ्गीकृत्य पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन विधीयन्ते । एवञ्च द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणाल्लाघवम् । इतरथा तृतीयविधि†प्रकारापत्तेः ।

* सर्व्वत्रैवमेव पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । तृतीयविधि,— इति तु प्रतिभाति ।

एवञ्च वाक्येन प्रकरणबाधात् पत्नीसंयाजानां पश्वङ्गत्वमात्रप्रतीतावपि श्राव्येन पत्नीः संयाजयन्तीति वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः प्रकरणबाधायोगात्तेनाराद्‌पकारकतया दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमेऽप्यनेन वचनेन सन्निपत्योपकारकतया अग्नीषोमीयपशुयागाङ्गतया विधिर्नानुपपन्नः।

न च जाघन्याः परप्रयुक्तपश्वनुनिष्पन्नत्वस्य लोकेऽपि सम्भवादव्यभिचारिक्रतुसम्बन्धाभावेन कथं यागीयत्वोपस्थितिः। अग्नीषोमीयप्रकरणे श्रुतेन जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति वाक्यान्तरेण प्रकृतापूर्वसाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधायकेन यागसम्बन्धोपस्थितौ अंशुं गृह्णातीतिवदनारभ्याधीतेऽप्यस्मिन् क्रतुसम्बन्धावगमोपपत्तेः।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुयागसम्बन्धावगमात् प्राकरणिकं वाक्यं तद्धर्मककर्मान्तरविधायकं पूर्वपक्ष इत्युक्तम्। तदतिदेशेन पत्नीसंयाजानामाराद्‌पकारकविधया पशुयागसम्बन्धावगमेऽपि तात्पर्यग्राहकाभावे अनारभ्याधीते वाक्ये जाघन्यास्तदीयत्वोपस्थितौ प्रमाणाभावादतिदेशेन सन्निधाने प्रकरणान्तरासम्भवेन कर्मान्तरत्वानुपपत्तेश्चोपेक्षितम्। तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वेदं विधानं अग्नीषोमीय उत्कृष्यत इति प्राप्ते।

जाघनीशब्दस्य पश्ववयववाचित्वेऽपि उत्तरार्द्धादिशब्दवत् सम्बन्धित्वाभावात् लोकसिद्धपश्वङ्गजाघन्या एवाश्रयवत् पत्नीसंयाजोद्देशेन विधिसम्भवे तृतीयाया लक्षणाङ्गीकरणे प्रमाणाभावः। अतिदेशात् प्राप्तानां पत्नीसंयाजानामाराद्‌पकारकत्वबाधेन पशु-

प्रकरणस्थवाक्येन सन्निपत्योपकारकत्वलाभे दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थ-वाक्यवैयर्थ्यापत्तिश्च। अतः पत्नीसंयाजोद्देशेनैव जाघनीविधिः।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन पत्नीनामपि विधाने देवतात्वेन प्राप्तु-म्भावनेऽपि च विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम्। अवा-न्तरप्रकरणादेव कर्मविशेषोद्देशसम्भवेनावाक्यभेदात्। अतो नास्य प्रकरणादुत्कर्षः। अग्नीषोमीयप्रकरणस्थवाक्यन्तु विकल्पेन प्राप्ताया-नियमार्थमिति वक्ष्यते। न चैवं तत्र छागस्य जाघन्या एव नियम-सम्भवेन पश्वन्तुनिष्पन्नजायाग्रहणे प्रमाणाभावः। प्रतिपत्त्यन्तरा-भावेनोपस्थितायास्तस्यास्त्यागे प्रमाणाभावादिति तत्रैव वक्ष्य-माणत्वात् ॥२॥४४॥

सन्तर्दनम्॥ ज्योतिष्टोमे अधिषवणफलके प्रकृत्य, न सन्तृण-त्तीत्यनेनासन्तर्दनं विधायाथो खलु दीर्घसोमे सन्तृद्ये धृत्या इत्यनेन सन्तर्दनं विहितम्। सन्तर्दनं नाम, द्वयोः फलकयोः संश्लेषप्रदेशे तनूकरणेन एकोपर्यपरस्य संश्लेषः। तदिदं सन्तर्दनं किं प्रकरण एव निविशते उताग्निष्टोमान्यमात्रे उत्कृष्यत इति चिन्तायाम्।

प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः। न च वाक्यविरोधः। ज्योतिष्टोम-स्यापि इष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वात् सोमद्रव्यकत्वाच्च दीर्घसोमत्वोप-पत्तेः। अतश्च तत्रैव ब्रीहियवादिवत्सन्तर्दनासन्तर्दनयोर्विकल्पः। यत्तत्र सूत्रे क्रयवदिति क्रयदृष्टान्तो विकल्पे दत्तः। स द्वादश-दशभिः क्रीणातीति वचनेन समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वादन्यथाभावं कृत्वा बोध्यः। अस्तु वा इष्ट्यादेरिहानुपादानात् तदपेक्षया दीर्घत्वस्य च नित्यत्वेन दीर्घसोमपदवैयर्थ्यापत्तेरष्टदोषदुष्टविकल्पस्य चान्याय्यत्वा-

दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येवं षष्ठीतत्पुरुषमपि प्रकरणानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानदैर्घ्ये निमित्ते मन्तर्दनविधानम्।

यदि तु निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयस्यैव न्याय्यत्वात् यजमानदैर्घ्येण च फलकविदारणप्रसक्त्यसद्द्वारकत्वेन मन्तर्दनस्तुतेरसम्भवेन छत्या इत्यर्थवादानुपपत्तेर्दीर्घश्चासौ सोमश्चेति कर्मधारय एवाङ्गीक्रियते। तथापि ज्योतिष्टोम एव उक्थादिसंस्थान्तरयुक्ते प्रदानविवृद्ध्या प्रदेयसोमविवृद्धेरावश्यकत्वात् दीर्घसोमत्वोपपत्तेर्वाक्यप्रकरणयोरविरोधान्निवेशः।

न च प्रदानविवृद्धेस्तोयादिना सम्पादनम्। सोमद्रव्यकस्य यागस्य विना वचनं द्रव्यान्तरसंसृष्टेन सोमेन करणायोगात्। न च त्रिपर्वद्शमुष्टिलक्षणसोमपरिमाणबाधः। स्थूलदीर्घपर्वसोमग्रहणेन तद्बाधाभावात्। अत एव सोमपदेन यागलक्षणाऽभावात् सोमदीर्घपर्वत्वमेव मन्तर्दने निमित्तमित्यपि शक्यं वक्तुम्।

वस्तुतस्तु। त्रिपर्वदशमुष्टिपरिमितसोमग्रहणोत्तरमवशिष्टानंशूनुपसमूहतीत्युपसमूहनविधानात्तच्च सार्थवादे यद्वै तावनेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशिष्टानंशूनुपसमूहतीति पूर्वोक्तमाननिन्दयोत्तरादोहनवद्यावदपेक्षितपरत्वप्रतीतेः कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्याप्रवृत्त्या परिमाणाभावात् प्रदेयविवृद्धिः सुलभैव।

न चैवमपि अग्निष्टोमसंस्थाया अङ्गत्वादन्यासां काम्यानां तिसृणां संस्थानाञ्च विकृतित्वेन स्वतःप्रकरणाभावात् ज्योतिष्टोमे च प्रदानवृद्ध्यभावेन प्रदेयवृद्ध्यभावात् कथं वाक्यप्रकरणयोरविरोध-

इति वाच्यम्। काम्यसंस्थासु ग्रहणविवृद्ध्या आश्रयभूतज्योतिष्टोमाभावे विवृद्धेरावश्यकत्वात् संस्थानां चतुर्णामपि स्वतःप्रकरणाभावेऽपि च ज्योतिष्टोमस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात् काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगे सन्दर्दनविधानेन प्रकरणानुग्रहोपपत्तेः। अत एवाग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽसन्दर्दनं प्रदानविवृद्ध्यभावादिति न विकल्पोऽपि। अत एव च दौर्घल्यस्यानुयोगिनः काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रतियोगिनस्य नित्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव लाभादतिलाघवम्।

न चैवमितरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वा अथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भवतीत्यत्रापि एतच्छब्देनेतरसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेरग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रकरणात् ग्रहणं वक्ष्यमाणं विरुध्येतेति वाच्यम्। ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव फलवत्त्वेन प्रकरणाङ्गीकारात्। अग्निष्टोमसंस्थाया अङ्गत्वेनेतराङ्गवत्प्रकरणावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च। एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्योक्तावपि अन्यशब्देन तद्विकृतिमात्रवाचकेन संस्थाप्रयुक्तत्वात् तासामपि ज्योतिष्टोमोत्तरकालविधिप्रतीतेरर्थादग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रथमं करणोपपत्तेः। अतो वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरण एव सन्दर्दनस्य निवेश इति प्राप्ते।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव सिद्धान्तितम्। पूर्वपक्षस्याद्यप्रकारद्वयेनैव कृतः। वार्त्तिककारेण तु विकृतिमात्रे विवृद्धसोमके निवेश इत्युक्तम्। तस्यायमाशयः। दौर्घल्यं तावत् ग्रहणविवृद्धि-

प्रयुक्तसोमविहृद्विकृतमिति भवतोऽप्यविवादम्। विहृद्ग्रहणानि च संस्थाङ्गानि वचनान्न तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि। अतश्च दीर्घसोमत्वस्य ज्योतिष्टोमसम्बन्धाभावाद्विकृतिमात्रपरत्वमिति।

न सोमग्रहणानां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेऽपि संस्थाद्वारा तत्सम्बन्धसत्त्वात्तस्य दीर्घसोमत्वोपपत्तिः। सर्वतोमुखादौ पूर्वादिदिक्षु अग्निष्टोमादिनानासंस्थाके दिगन्तरे दीर्घसोमत्वस्य सत्त्वादग्निष्टोमसंस्थाकेऽपि सन्तर्दनापत्तेर्यदङ्गग्रहणविहृद्विप्रयुक्तविहृद्रुप्रदेयकत्वं यत्प्रयुक्तविहृद्रुप्रदेयकत्वमेव वा यत्र, तत्र तदपूर्वसाधनीभूतफलकसंस्कारकतया सन्तर्दनविध्यवगमादुक्तविहृद्रेश्च संस्थाप्रयुक्तत्वेन ज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वाभावात् तदङ्गत्वेन सन्तर्दनविध्यनुपपत्तेर्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वोक्तविधसर्वविकृतावेव निवेशः। न तु संस्थास्वेव, तासां विकृतित्वेन प्रकरणाभावादिति।

अत एव सन्तृणादिति धातोः सकर्मकत्वादनुपात्तद्वितीयान्तपदेन फलकस्यैव संस्कार्यत्वावगमाद्दीर्घसोमस्योद्देश्यत्वतद्विशेषणत्वयोरसम्भवेन निमित्तत्वमेव। अत एव नायं बहुव्रीहिर्न वा सोमपदेन यागलक्षणया स्वराक्रान्तोऽपि तत्पुरुषः। अतश्च तामेवोक्त्वा + + तत्पुरुषः* समासत्वाच्च न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ॥३॥४ ५॥

सङ्ख्यायुक्तं ॥ अनारभ्याधीतः प्रवर्ग्यो यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति श्रुतः। तस्य च पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रवृणक्तीति ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियोगः। अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धसद्भूतद्विरुक्तत्वन्यायेन तद्-

---

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र।

पस्थितेः। न चोपसदङ्गत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। उपसत्-पदस्य पुरस्तात् कालप्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकस्योद्देश्यसमर्पकत्वाभावात्। उपस्थितत्वात् तद्वाचकपदान्तरकल्पनयोद्देश्यत्वाङ्गीकारे तु उपसदां फलवत्त्वज्ञानार्थं ज्योतिष्टोमोपस्थितेरावश्यकत्वात् लाघवेन तदर्थत्वोपपत्तेः। कौषितकिब्राह्मणे* प्रकरण एव प्रवर्ग्याम्नानाच्च। तत्र च, न प्रथमयज्ञे प्रयुञ्ज्यादिति श्रुतम्।

तत्र प्रथमयज्ञपदेन सर्वसंस्थः सर्वावस्थस्य ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते उत तदीयप्रथमप्रयोगमात्रमिति चिन्तायाम्।

प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम, एष वाव प्रथमो यज्ञो-यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति सामानाधिकरण्यात्। तस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च। यद्यपि च संस्थानामन्यपदेनाभिधानात् तासु ज्योतिष्टोमोत्तरकालत्वविधानात् न सर्व-संस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वम्। तथापि ज्योतिष्टोम-त्वसामानाधिकरण्येन तावत् तदस्तीति प्रवृत्तिनिमित्ताविघातः।

अतो वाक्यात् प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवायं प्रतिषेधः पर्युदासो वा। ज्योतिष्टोमभिन्ने प्रवृणक्तीति। अन्यथा विकल्पापत्तेः। यत्त्वग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं तत्पर्युदस्तप्रतिप्रसवार्थम्। तदपि च, कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात् तस्य प्रवृञ्ज्यादित्यनेनोपसंह्रियते। तेनानूचानस्य श्रोत्रियस्याग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे नित्यं करणम्। अन्यज्योतिष्टोमेति समकरणम्†। विकृतिषु नित्यं करणमिति प्राप्ते।

---

* कौषीतकिब्राह्मणे,—इत्यत्र पाठः। † इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र।

प्रत्येकशक्त्यैवार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-भावात् प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयवाचित्वादाद्यप्रयोगपरत्वा-वगतेर्यज्ञशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वं प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमरूप-यज्ञपरत्वमेव वाऽङ्गीकृत्य प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगो-ऽभिधीयते। स चाग्निष्टोमसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य पाञ्चमिक-न्यायेन प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेतेति वचनादतिरात्रसंस्था-कस्य च। अत उभयत्राप्यनेन वचनेन प्रवर्ग्यस्य प्रतिषेधः पर्युदासो-वा। न तु विकृत्यन्तरे। तत्रोपदेशातिदेशाभ्यां तदप्राप्तेः।

न च ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य विव-क्षितत्वाद्विकृतावपि तद्द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य सत्त्वात् कथं न तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। प्राथम्यस्य निरूपकापेक्षायां द्विती-यादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्पनात्। एष वाव प्रथमो यज्ञो-यज्ञानामिति वचनेन ज्योतिष्टोमविकृतिमात्रस्यैव तदवधारणात्। अत एव प्रथमप्रयोगविषयोऽपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः।

तथाच प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यशेषादैदिकप्रयोगाच्च निरूढलक्ष-णया सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिधत्ते। अन्यथा स्व-स्व-द्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषययज्ञ-मात्राभिधाने, आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशाः सत्र-मासीरन्नित्यादौ सत्रे यज्ञमात्रोत्तरकालताऽऽपत्तेः। अत उक्त-द्विविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे एव प्रवर्ग्यप्रतिषेधः।

वस्तुतस्तु। नायं प्रतिषेधस्तथात्वे न तौ पशौ करोतीतिवदति-रात्रप्रथमाहारेऽपि विकल्पापत्तेः। न च क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्य-

सम्बन्धित्वेन वा निषेध एव कल्प्यो यथोक्तस्थले। यत्र तु कारक-निषेधो यथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ; तत्र निषेधस्य कारक-मात्रविषयत्वेन क्रियाविषयत्वाभावात् क्रियाविषयविधिविकल्पा* पादकत्वानुपपत्तिः। प्रकृते च प्रथमयज्ञशब्दस्य नोद्देश्यत्वपरत्वम्। अपि तु मन्त्रं प्रातःसवन इति वदधिकरणकारकत्वम्। अतश्च न विकल्पापादकत्वापत्तिरिति केषाञ्चिदुक्तं युक्तमिति वाच्यम्। कार-कस्यापि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तौ न्यायतौल्येन प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापत्तेरावश्यकत्वात्। अत एवा-क्षेपेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ रात्र्युपादानस्यैच्छिकत्वेन रागप्राप्त्या वैधत्वाभावान्न तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम्। प्रकृते तु प्रथम-प्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानं पुणाभ्यस्य वैधत्वात्। अत-स्तन्निषेधोऽपि विकल्पापादक एव।

वस्तुतस्तु। प्रथमप्रयोगस्य उद्देश्यत्वमेव शास्त्रदीपिकायामुक्त-मिति न किञ्चिदेतत्। अतो मानूयाजेष्वितिवत्पर्युदास एवाय-मनारभ्यवादवाक्यशेषः। उक्तविधप्रथमप्रयोगभिन्ने प्रवृञ्ज्यादिति। ततश्च प्रापकप्रमाणाभावात् प्रथमप्रयोगे अकरणप्रसक्तावग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं वस्तुतोऽत्यन्ताप्राप्तप्रापकमपि प्रतिप्रसवफलकं यदग्निष्टोमसंस्थाकत्वे निमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्ग्यविधा-नार्थम्। न तु विकल्पेन। विकल्पे प्रमाणाभावात्।

अस्य च नान्यविषयता। सामान्यविधितएव सर्वत्र प्राप्तत्वादिति

---

* विकल्पा,—इति ख. ग० पुस्तकयोः पाठः। एवं परत्र।

प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन च काममित्यनूचानवाक्योपसंहारः । तेनाग्निष्टोमसंस्थाकप्रथमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यकरणम् । तथा श्रोत्रियस्यापि । अनूचानो वेदाध्यापकः । तेन क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्तिः । श्रोत्रियः प्रकर्षेण वेद-तदर्थ-ज्ञः । कामं पदेन प्रकर्षाभिधानात् । तस्येत्येकपदेनोभयोः कर्त्रोर्विधानाच्च न विधेयानेकत्वम् । तदन्येषामग्निष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्यमकरणम् ।

यत्तु वार्त्तिके अनूचानादेर्विकल्पोऽन्येषां नित्यमकरणमित्युक्तम् । तत्प्रौढिमात्रम् । अत एव पार्थसारथिना अनूचानादेर्नित्यमेव प्रयोग इत्युक्तम् । यदि तु तदेव समर्थनीयमित्याग्रहस्तदा कामं पदेन विकल्पाभिधानादग्निष्टोमवाक्यस्य च तेनोपसंहारादनूचानादेर्विकल्प इत्येवं समर्थनीयम् । सर्वथा अतिरात्रप्रथमाहारे प्रतिप्रसवाभावान्नित्यमेवाप्रयोगोविकृतौ तु प्रथमप्रयोगे नित्यं करणमिति स्थितम् ॥३॥४६॥

पौष्णम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे, पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स इति श्रुतम् । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरेवाङ्गत्वेन कर्मान्तरविधिरुत पूषदेवत्ययागे पेषणमात्रविधिरितिचिन्तायाम् । न तावद्भागशब्दलक्षितयागोद्देशेन पेषणविधिः । एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । पूषपदेन विशेषणे वाक्यभेदाच्च । प्रत्ययार्थद्रव्योपसर्जनपेषणस्य यागान्वयानुपपत्तेश्च । अत एव न पूषपदमेव शब्दार्थस्य लक्षितपूषदेवत्ययागस्य वोद्देश्यतापरम् । पूष्णोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन क्रतूपस्थितौ प्रमाणाभावाच्च । अतो गुणद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरविधिरेवायमिति प्राप्ते ।

प्रपिष्टभागपदेन तावद्भागो भजनीयं सेव्यं अस्येति व्युत्पत्त्या सेवनासम्भवेऽपि सम्बन्धमात्रं देवत्वादिव्यवहारप्रमाणकं प्रपिष्ट-पूष्णोः प्रतीयते। तच्च यागं विनाऽनुपपन्नमिति यागमनु-मापयतीत्येतावत्तु उभयोरविवादम्। तत्र च विशेषणमात्रसम्भवे विशिष्टविध्यादिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् प्रमाणाभावेन नापूर्वयागान्त-रानुमितिरित्यपि प्रथमतोऽवगतमेव।

अतश्चानुमीयमानयागे अनुमापकपूषसम्बन्धेन प्रसिद्धपूषदेव-त्ययागत्वोपस्थितिरपि सुलभैव। अतश्च यागविशेषानुमितेरेव तात्पर्यग्राहकत्वात् पूषपदं विजातीयापूर्वसाधनीभूतपूषदेवतापरम्। तदुद्देशेनैव च सजन्ययागप्रदेयचरुप्रकृतित्वसम्बन्धेन प्रपिष्टद्रव्यकत्वं प्रपिष्टभागसमासार्थो विधीयते। सम्भवति च द्रव्योद्देशेन देवता-विधिवद्देवतोद्देशेनापि निरूढसम्बन्धेन द्रव्यविधिर्विशेषणमात्रविधि-फलकः। यद्यपि च प्रकृतिद्रव्यस्याप्यतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकता, तथापि ततः पूर्वं विधानाङ्गीकारात्तैकप्रसरताभङ्गाद्यापत्तिः। पेषणमात्रविधिस्तु फलमिति गुणादिप्रमाणाभावाच्च कर्मान्तरता। एतेन पूषपदेन तद्देवत्यकर्मलक्षणया तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपदल-क्षितपेषणविधिरिति प्रकाशोऽपि, निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणापेक्षया कर्मान्तरविधेरेव न्याय्यत्वाद्वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष-इत्यादावतिप्रसङ्गापत्तेश्चोपेक्षितः। तत्रास्मदुक्तप्रकारस्तु भक्षस्य प्रत्यक्षविधिनैव प्राप्तत्वेन ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेरसम्भवी। तदेतत्सर्वं सिद्धमेवोत्तरविवक्षया स्मार्यत इति प्राञ्चः॥३॥४७॥

तत्सर्वार्थम्॥ तत्पेषणं पूषदेवत्ये चरौ पशौ पुरोडाशे च स्यादुत

चरावेवेति चिन्तायाम् । अविशेषाद्दन्तकलहेतुवशाच्च सर्वत्रेति प्राप्ते ।

पुरोडाशे तावत्पाकात्पूर्वं पेषणस्य प्राप्तत्वादेव विधानं व्यर्थम् । तदुत्तरं तु पुरोडाशपदवाच्याकृतिविनाशापत्तिः । एवं पशुच्छद्यादावपि । तेषामप्याकारविशेषविशिष्टमांसवाचित्वात् । न चोभयत्रावदानोत्तरकालं पेषणविधिः । अत्यन्ताप्राप्तपेषणविधौ गौरवापत्तेः । चरावतिदेशेन प्रसक्तस्य प्रयोजनाभावेन निवर्त्तमानस्य प्रतिप्रसवमात्रकरणे तु लाघवम् ।

प्रकृतौ हि प्रदेयपुरोडाशसिद्धेरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वादर्थप्राप्तमपि पेषणं अध्वर्युकर्त्तृकत्वादिप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सधर्मकं विहितम् । तच्चरौ प्रदेयसिद्धेस्तण्डुलातिरेकेण जायमानतया चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषणस्याकारणत्वान्निवर्त्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रसक्तप्राप्तिकस्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः । तत्र चोत्पत्तिविनियोगाङ्गसम्बन्धादौ यथासम्भवं विधेर्व्यापाराभावाल्लाघवम् * ।

अत एव पेषणस्य प्रदेयसिद्धिरूपप्राकृतप्रयोजनलोपेनाचादृष्टप्रयोजनान्तरकल्पनेऽपि न प्रतिप्रसवत्वविघातः । धर्माणान्तु पेषणस्य कर्मान्तरत्वाभावेन,

प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति इति ।

न्यायेन प्राकृतपेषणाङ्गतया प्राप्तानामचैवादृष्टरूपकार्यान्तरकल्पनं न दोषाय । दृश्यते चायमर्थोऽग्निसंस्कारकमन्थनादेः

---

* पुनः करणमात्रे व्यापाराल्लाघवमित्यर्थः,—इति टीका ।

पशुप्रकरणाम्नातस्य वचनाच्चातुर्मास्याङ्गत्वेन विनियोगे तद्धर्माणां कार्यान्तरप्रयुक्तत्वकल्पनादौ।

वस्तुतस्तु अत्र पेषणस्य न कार्यान्तरकल्पनाऽपि। प्रदेयसिद्ध्यर्थत्वादेव। यद्यपि हि चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषणस्याकारणत्वं, तथापि पिष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोगात् पेषणविधिबलेन च पौष्णं चरुमित्यत्र सामान्यवाचिनोऽपि चरुशब्दस्य पिष्टकचरुविशेषपरत्वनिश्चयात् तस्य प्रदेयस्य पेषणमन्तरेणासिद्धेर्न पेषणस्य कार्यान्तरकल्पनाऽपि। अत एव चरुत्वं नामानवस्रावितान्तरूष्मपक्वतण्डुलप्रकृतिकत्वम्। अत्र भक्तव्यावृत्त्यै अनवस्रावितेति। मण्डकव्यावृत्त्यै अन्तरिति। सूपशाकादिव्यावृत्त्यै तण्डुलेति। अत एव पिष्टकचरावपि तत्त्वाभावान्न पेषणस्य विघातकत्वमिति तत्रैव पेषणम् ॥३॥४८॥

एकस्मिन्॥ यत्रान्यसहितः पूषा देवता; यथा राजसूये ऐन्द्रापौष्णश्चरुरिति, तत्रापि पेषणमुत यत्र केवल एव देवता तत्रैवेति चिन्तायाम्। अदन्तको हि स इति अर्थवादानुसारात् पेषणस्य पूषस्वरूपप्रयुक्तत्वावगतेस्तत्स्वरूपस्य चान्यसाहित्येऽपि सत्त्वाद्युक्तमेव पेषणम्। अत एव सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टं पशुकामइति नेमपदवाच्यार्द्धपिष्टत्वानुवादोऽपि सङ्गच्छते।

यदि तु नवमाद्यन्यायेन पूषस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वमाशङ्क्येत, तदाऽस्तु पूर्वोक्तविधया पूषप्रपिष्टसम्बन्धज्ञानजन्ययागानुमितेरेव तात्पर्यग्राहिकायाः सत्त्वात् साऽपि पूषपदे। परं त्वर्थवादाद्यनुरोधात् पूषाधिष्ठानकदेवतात्वप्रयोज्यापूर्वीयत्वलक्षणायाएवाङ्गीकाराद्द्विदेवत्येऽपि पेषणधर्मस्य। यथाचैवं

सति पाकसम्पत्तिस्तथा यतितव्यं अन्तरायकरणेन वा क्रामिकनिक्षेपेण वा पात्रभेदेन वेति प्राप्ते ।

आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनलक्षणाथा आवश्यकत्वाद्धिष्ठानद्वारकत्वकल्पनस्य च पूष्णोदेवतात्वोपस्थितिमन्तरेणानुपपत्तेः तदुपस्थितौ च तद्द्वारकत्वमात्रकल्पनयैवानर्थक्यपरिहाराद्द्विदेवत्ये च चतुर्धाकरणाधिकरणन्यायेन केवलस्य पूष्णोदेवतात्वाभावाद्यश्च केवल एव पूषा तत्रैव पेषणम् ।

न चापूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैव प्रकारतया पूषपदेन लक्षणेऽपि तस्य पूष्णोपरिभागे स्वरूपसम्बन्धस्यैव संसर्गविधया विवक्षणेन पर्याप्तेरविवक्षणात्तस्य च द्विदेवत्येऽप्येकस्मिन् पूष्णि सत्त्वेन तस्याप्युद्देश्यरूपत्वोपपत्तेः कथं न पेषणादीति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तप्रकारतायां एकमात्रवृत्तिसम्बन्धस्य संसर्गत्वानुपपत्तेः । अन्यथा एको द्वित्वसमवायवानितिवदेको द्वित्ववानेको द्वौ इत्यादिशाब्दबोधापत्तेः । अतो व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रकारत्वात् तस्य च पूष्णि केवले बाधात् पूषमात्रवृत्तिदेवतात्वस्यैव प्रकारत्वेन तत्रैव पेषणादि । अदन्तकत्वं त्वर्थवादमात्रत्वान्न विरुध्यते । नैमपिष्टत्वस्यापि च तत्रैव विधेयत्वाङ्गीरकारादिविशिष्टभावनाविधानेन वाक्यभेदादगमकत्वम् ॥३॥४९॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः।

निवीतम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, निवीतं मनुष्याणां प्रचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति श्रुतम्। तत्र सर्वोऽप्ययमुपव्ययत इत्यस्योपवीतविधेः शेषो न तु स्वतन्त्रो-विधिरित्यौदुम्बराधिकरणेनैव स्थितम्। यदा विधिस्तदा कृत्वा चिन्तया निवीतवाक्ये विचारः।

तत्र प्रकरणाच्छुद्धक्रतुधर्मः। मनुष्यग्रहणान्तु सम्बन्धसामान्यवाचिन्या षष्ठ्या अङ्गाङ्गिभावसम्बन्धपरत्वावसायात्। निवीतस्य मनुष्याभिलषितफलजनकत्वाङ्गीकाराच्छुद्धमनुष्यधर्मः, षष्ठीश्रुत्या प्रकरणबाधादिति द्वितीयः। अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात्फलकल्पनापत्तेश्च सन्निपत्योपकारकत्वलाभाच्च प्रकरणसङ्गृहीततया तया सम्बध्यमानमन्त्रवत्क्रतुयुक्तमनुष्यधर्म इत्यपरः। अत्र पूर्वपक्षद्वयक्रमो मूलेऽन्यथा कृतोऽप्ययुक्तिसहत्वादुपेक्षितः।

सिद्धान्तस्तु प्राचीनावीतवैषम्यापत्तेस्तत्समभिव्याहारात्मकवाक्यानुरोधात् षष्ठ्या मनुष्यसम्प्रदानकप्राकरणिकान्वाहार्यदानपाकादिपदार्थोपकारकत्वरूपसम्बन्धपरत्वावसायादुक्तविधसम्बन्धेन मनुष्यार्थत्वम्। सम्भवति हि प्राचीनावीतस्य पितृदेवत्यप्राकरणिकप्रोक्षणीशेषनिनयनाङ्गत्वात् पित्रुद्देश्यकप्राकरणिककर्माङ्गत्वम्। अतस्तत्सम-भिव्याहारादस्यापि तत्। एवञ्चाध्वर्यवसमाख्याऽप्यनुगृहीता भवति। निवीतस्यारादुपकारकत्वेनाध्वर्युकर्तृकेनापि तेन दानोपकारसिद्धेः।

पाकाद्यर्थत्वमेव वाऽङ्गीक्रियतामिति न दोषः। अतः सर्वप्रमाणाबाधात्प्राकरणिकमनुष्योद्देश्यककर्माङ्गमित्येव सिद्धान्तः।

यत्तु मूले पक्षान्तरं सिद्धान्तत्वेनोपन्यस्तम्। तथा हि वाक्यादयं शुद्धमनुष्यप्रधानकातिथ्यादिकर्माङ्गतया विधिः। न च तदुपस्थापकाभावः। मनुष्यपदस्य लक्षणया सनकादिमनुष्यपरत्वेन तत्प्रधानकस्य हन्तकारातिथ्यादेरुपस्थितिसम्भवात्। अत एव न फलकल्पनाऽऽप्नोति। तद्वाक्याबाधस्यास्मन्मतेऽप्युपपादितत्वात् सनकादिपरत्वस्य तेन चातिथ्याद्युपस्थितेरव्यभिचरितत्वाभावेन वक्तुमशक्यत्वात् प्रकरणसमाख्ययोर्बाधे प्रमाणाभावात्फलत्वाचिन्तात्वेन च सिद्धान्तनियमस्थानावश्यकत्वादस्य पक्षस्य वार्त्तिककृता क्लिष्टत्वाभिधानाच्चोपेक्षितम्।

अतः प्राकरणिकमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वमेव सिद्धान्तः। वस्तुतस्तु नायं विधिर्वाक्यभेदापत्तेरपि तु उपवीतविधेरेव शेषः प्राचीनावीतवत्। यथा च निवीतप्राचीनवीते तत्तत्प्रधानकर्मकत्वसम्बन्धेन मनुष्यपितृसम्बन्धिनी उचिते, तथोपवीतमपि देवसम्बन्धितया। अतस्तदेव दर्शपूर्णमासयोः प्रशस्तमिति स्तुतिः। अथवा ते तत्र तत्र वक्ष्यमाणवचनात्प्रशस्ते अत्र तु दैवत्वादुपवीतमेवेति स्तुतिः॥२॥५०॥

उपवीतम्॥ तदिदमुपवीतं सर्वकर्माङ्गम्। न्हताग्निहोत्रे प्राचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति जीवदवस्थायां यज्ञोपवीतानुवादलिङ्गस्य प्राप्त्यभावेन सर्वार्थतागमकत्वात्। विप्रतिकृष्टत्वेन दर्शपूर्णमासस्थस्यानुवादानुपपत्तेश्च। वैकल्पिकेन्द्रमहेन्द्रदेवत्यदार्शिकदोहने देवतावज्ञत्वाभावेन तदनुवादानुपपत्तेः च।

सर्वार्थत्वे तु कर्तृसंस्कारकस्योपवीतस्य बहुदेवत्याग्निहोत्रप्रयोगाङ्ग-त्वेन तद्धोहनेऽपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिरिति प्राप्ते।

सन्निकृष्टासम्भवे विप्रकृष्टानुवादस्यापि न्याय्यत्वात् प्रकृतिविकृत्य-भिप्रायेण च साम्नाय्येऽपि देवताबहुत्वसत्त्वादनुवादोपपत्तेः प्रकरणा-द्दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम्।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणवचनानुसाराद्ग्निहोत्रेऽपि यज्ञोपवीतसत्त्वेन तत्रत्यस्यैवायमनुवादः॥२॥५ १॥

विधिर्वा॥ उपव्ययत इति विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम्। नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति गौतमस्मृत्या प्राप्तत्वादनुवादः। यदि त्वनेन पुरुषार्थतया प्राप्तिरित्याशङ्क्येत, ततो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति स्मृत्यन्तरात्क्रत्वर्थत्वेनापि प्राप्तिरुद्भावनीया। यदि सूत्र-वचनेनाङ्गत्वे तल्लोपे स्मार्त्तप्रायश्चित्तापत्तेर्यत्नु* श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं दर्शपूर्णमासयोस्तद्विधानमित्याशङ्क्येत, ततो यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वेत्यादितैत्तिरीयकश्रुत्या सर्वयज्ञार्थत्वेन यज्ञोप-वीतविधानात्तत्प्रायश्चित्तस्यापि प्राप्त्युपपत्तेर्विधानानर्थक्यम्। यदि त्वेतेषां सर्वेषां वचनानां नवतन्तुकत्रिसूत्ररूपमुख्ययज्ञोपवीतविषय-त्वाद्वासो विन्यासरूपगौणोपवीतस्यैवाप्राप्तस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन विधि-रित्याशङ्क्येत, ततो यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत-उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषमिति वचनेन तस्यापि सर्व-यज्ञार्थत्वेन प्राप्तत्वादनुवाद एवायं दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थ इति प्राप्ते।

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। प्रायश्चित्तापत्तेः क्रतु,— इति तु भवितुमुचितम्।

यज्ञस्य प्रसृत्या इत्यनेन फलाधिक्यजनकगुणाधिक्यद्वारकत्वे- नास्य जपादिहोमवत्सर्वयज्ञाङ्गत्वावगत्याऽनावश्यकत्वप्रतीतेरावश्यक- त्वार्थं दर्शपूर्णमासयोर्वासोविन्यासविध्युपपत्तिः। अत एव शिष्टा अपि वासोविन्यासं विनाऽपि कर्मान्तराण्याचरन्ति। यद्यपि च यज्ञस्येति वाक्यं यज्ञोपवीत्येवेत्यस्य वाक्यशेषः सन्निधानादिष्येत, तथापि समस्तेन तेन वासोविन्यास एव फलाधिक्यार्थं विधीयत इति न दोषः। मुख्यब्रह्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतं तु तदा स्मृत्यैव सर्वयज्ञार्थ- त्वेन विधीयते। एवञ्च श्रौतप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थमिदमपि दर्शपूर्ण- मासाङ्गत्वेन उपव्ययत इत्यनेन विधीयत इत्यपि केचित्। निवी- तादिसमभिव्याहारस्योभयत्र प्रत्यभिज्ञापकस्य तुल्यत्वात्तु वासो- विन्यास एवात्र नियम्यत इति युक्तमुत्पश्यामः। सर्वथोपव्ययत- इति विधिर्दर्शपूर्णमासविधिसन्निहितत्वात् तत्स्तावकत्वानुपपत्तेरिति सिद्धम् ॥३॥५२॥

एवं वा ॥ यावज्जीववाक्येनाग्निहोत्रे जीवनस्य निमित्तत्वावगमे- ऽपि वचनेनैव दाहावधि सायंप्रातःकाले, मरणोत्तरं नित्यत्वेन विहितोऽग्निहोत्रप्रयोगो मृताग्निहोत्रम्। तस्मिन्मृताग्निहोत्रे प्राची- वीती दोहयेद् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्यनेन दैवाग्नि- होत्रे किं यज्ञोपवीतस्य विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम्। स्वरू- पेण प्राप्तस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिफलकतया विधि- र्वासोविन्यासरूपस्य वा नियमार्थं विधिरिति प्राप्ते। स्थितं तावद- पर्यवसितम्। मध्ये चिन्ताऽन्तरारम्भः ॥

उदक्त्वाच्च ॥ तत्रैव, ये पुरोदञ्चोदर्भास्तान् दक्षिणाग्रांस्तृणीया-

दिति श्रुतेऽपि ये पुरा दर्भास्त उदञ्चः कार्या इत्येवं विधिवाचक-पदाध्याहारेणापि पूर्ववद्विधिः। न च पुराशब्दस्य विशेषणत्वे विशिष्टोद्देशः। दक्षिणायत्वस्य स्मृताग्निहोत्रे विधावर्थादेवोदक्त्वस्य जीवद्वस्थायामेव प्राप्तत्वेनाविशेषणत्वात्। निपातत्वेन पुराशब्दा-न्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च। न चाग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वेति सामान्य-स्मृत्यैवोदगग्रत्वप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यमिति वाच्यम्। यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्त-सिद्ध्यर्थं तद्विधानोपपत्तेः। अन्यथा स्मृतिमूलभूतश्रुतेरविज्ञातवेद-त्वाद् यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्वरित्याहवनीये जुहुयादित्येतत्प्राप्येतेति प्राप्ते। यच्छब्दश्रवणात्प्रत्ययविध्यभावादिध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च नायं विधिः। अपि तु प्राप्तत्वात् तच्छब्दापेक्षितोद्देश्यविशेषसमर्थक एवे-त्यनुवादः॥३॥५२॥

स्थितादुत्तरम्॥ हिशब्दोपबन्धादिध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चायमपि निवीतादिवत्प्राचीनावीतस्तुत्यर्थः। अत एवोपव्ययत इतिवद्ानर्थ-क्याभावादपि विधिकल्पनं निरस्तम्। यज्ञोपवीतपदवाच्यवस्त्रसूत्रस्य च स्मृत्यैव जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वादौचित्यादिना स्तुत्युपपत्तिः। वासो-विन्यासरूपस्यापि चानियमेनोक्तविधया जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वात् स्तुत्युपपत्तिः। यदि तु नियमेन तत्प्राप्तिः स्तुतावावश्यकी अपेक्षेत, ततः सन्निकृष्टासम्भवाद्विप्रकृष्टदर्शपूर्णमासादिस्थस्यैवायमनुवादः स्तुत्यर्थं मानुपपन्नः। बहुवचनं तु प्रकृतिविकृत्यभिप्रायमित्युक्तमेव॥३॥५४॥

विधिस्तु॥ स्मृताग्निहोत्र एवाधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवे-दुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति श्रुतेन किमुपरि धारणं दैवाग्निहोत्रे विधीयते उतायमप्यनुवाद इति चिन्तायाम्।

हिशब्दश्रवणाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चोपरि हीत्यनुवादः पूर्वस्तु-त्यर्थः । न च प्राप्त्यभावः । स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीतिवच-नेन स्रुग्दण्डस्याधिकरणत्वप्रतीतेरुपरि धारणाभावे च पतनप्रति-बन्धकत्वरूपतद्योगादुपरिभावस्य प्राप्तेः । न च समित्स्रुग्दण्डयो-रुभयोरपि कृतार्थत्वादुत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरितिवद्देशा-र्थत्वावधारणात् सप्तम्या सामीप्यमात्रलक्षणेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् । कृतार्थयोरङ्गाङ्गिभावाभावेऽपि अधिकरणत्वेनैव दृष्टान्त इव स्रुग्-दण्डस्य देशत्वोपपत्तेः । अतोऽत्राप्यनुवाद इति प्राप्ते ।

स्रुग्दण्डस्य न तावद्ग्रहणाधिकरणत्वम् । हस्तस्यैव तदधिकरण-त्वात् । उपशब्दवैयर्थ्याच्च । नाप्युपशब्दार्थे सामीप्ये, स्रुग्दण्डस्य सामीप्यप्रतियोगित्वेनाधिकरणत्वानुपपत्तेः । अतः सप्तमी सामीप्य-प्रतियोगित्वमात्रलक्षणार्था । कथञ्चित् सामीप्याधिकरणत्वसम्भवेऽपि वा समिदधिकरणत्वस्याप्राप्तत्वान्नोपरिभावानुवादः । अतो हिशब्द-परित्यागेनैकवाक्यतामपि भुक्त्वा दैवाग्निहोत्रे उपरिभावनियम-विधिः ।

वस्तुतस्तु । अनियतप्राप्त्याऽप्येकवाक्यत्वसम्भवे हविरुभयत्वादिव-द्वाक्यभेदाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादस्यार्थवादत्वमेवाङ्गीकृत्य सिद्धवन्निर्देशा-न्यथाऽनुपपत्त्या विध्यन्तरस्यैवाप्राप्तनियमफलकस्य कल्पनेति युक्तम् ।

वस्तुतस्तु स्रुग्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीति न्यायसुधाकृल्लि-खितवचनेनोपरिभावस्यापि लक्षणातात्पर्यग्राहकप्रमाणाभावेन प्राप्त-त्वादेतद्वचनाभावं कृत्वा चिन्तयेदमधिकरणमिति ध्येयम् ॥ ३ ॥ ५ ॥ ५ ॥

दिग्विभागश्च ॥ सोमे, प्राचीनवंशं करोतीत्येतद्विधिशेषः प्राचीं

देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा- इत्ययं श्रुतः। तत्र मनुष्यसंयुक्ते निवीताधिकरणवदौदुम्बराधिकरणवच्च विधित्वं निरस्तमपि पूर्वाधिकरणवन्मनुष्यकर्त्तव्यवैदिककर्मणि तावद्दिगन्तस्यैव सामान्यविशेषादिवचनेन प्राप्ततया प्रतीच्यास्तत्राप्राप्तेः लौकिके च कर्मणि प्रतीच्यानित्यप्राप्त्यभावाद्विधित्वं विधिकल्पकं वेति प्राप्ते।

इह प्रतीच्या मनुष्यसम्बन्धमात्रोपादानेऽपि कर्मविशेषानुपादानात् सर्वत्र विधानस्य त्वयैव निरस्तत्वात्तस्यामेव क्रियायाञ्च प्रतीचीदिगभिमुखत्वं लोके यदृच्छया सिद्धं, तादृशक्रियागतमेव मनुष्यप्रतीचीसम्बन्धं गृहीत्वा स्तुत्युपपत्तेर्नातिरिक्तविध्यन्तरकल्पनं प्रमाणवत्। उपरि होत्यत्र तु देवाग्निहोत्रत्वावच्छेदेनोपरिभावश्रवणात् तस्य चाप्राप्तत्वेन विध्यन्तरकल्पनया देवाग्निहोत्राङ्गसमिद्धारणानुवादेनोपरिभावविधिः। अनुमितवाक्यत्वाच्च न विशिष्टोद्देश इति वैषम्यम् ॥३॥५६॥

परुषिदित ॥ दर्शपूर्णमासयोः, पर्व प्रतिलुनातीति विधेर्यत्परुषिदितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत्समूलं तत्पितृणामिति शेषः। तथा सोमे, यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्, यदुपर्यधात्तद्देवानामिति उपरिविलाद्गृह्णातीत्यस्य विधेः। तथा तत्रैव, नवनीतेनाभ्यङ्क्ते इत्यस्य घृतं देवानां निःपक्वं मनुष्याणामिति। तथा दर्शपूर्णमासयोः, अविदहता श्रपयितव्यमिति विधेर्यो विदग्धः स नैर्ऋतइति।

अत्र मनुष्यसंयुक्ते क्रियाविशेषस्य लवनादेरुपादानात्तत्र च

लौकिकलवनत्वाद्यवच्छेदेनान्तरालादिगुणानां नित्यप्राप्त्यभावाद्विध्यन्तरकल्पनयाऽपि विधानम्। न च फलकल्पना। तद्यथैवादो मनुष्यराज आगत इत्यादौ, नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमङ्क्ते इत्यादौ च ग्रतग्रस्तस्या अङ्गीकारात्। अन्यथा तत्तत्स्तुतीनां तत्तदर्थवादोन्नीतविधिमूलकत्वानुपपत्तेः। यो विदग्ध इत्यत्र तु विदग्धनिर्ऋतिदेवतोभयसम्बन्धस्याप्राप्तत्वाद्विध्यन्तरकल्पनायां नैव किञ्चिद्बाधकमिति प्राप्ते।

पद्मषिदितमित्यत्र दितपदस्य वैदिकलवनपरस्यान्तरेत्यत्रानुषङ्गे तदर्थपरत्वे विकल्पप्रसङ्गादर्थान्तरपरत्वे वैरूप्यापत्तेरनुषङ्गायोगेनाध्याहारावश्यम्भावाद्यदन्तरेति यच्छब्दयोगेन च लोकप्राप्तयादृच्छिकान्तरालवनव्यक्तिमुद्दिश्यैव मनुष्यसम्बन्धस्य स्तुत्यर्थमुपदेशप्रतीतेर्लौकिकलवनत्वावच्छिन्ने अन्तरालस्याप्रतीतेस्तस्य च तद्व्यक्तौ नित्यप्राप्त्या न विध्यन्तरकल्पनम्। नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमङ्क्ते सव्यं हि मनुष्या आञ्जत इत्यत्र तु मनुष्येणाञ्जनत्वावच्छेदेनैव सव्यपूर्वकत्वस्य स्तुत्यर्थमुपादानात्तादृशस्य च नित्यप्राप्त्यभावेन विधिकल्पकत्वमिति विशेषः।

यादृशस्य हि स्तुत्यर्थमुपादानं, तादृशस्य नित्यवदप्राप्तौ विधिकल्पनं नान्यत्र। अत एव यो विदग्ध इत्यादौ विदग्धत्वनिन्दार्थं तस्य कर्मानर्हत्वफलकनिर्ऋतिसम्बन्धमात्रस्य उत्प्रेक्षाविधया सङ्कीर्त्तनान्निर्ऋतिसम्बन्धस्य च तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णातीत्यादौ कर्मानर्हत्वप्रयोजकत्वावगतेरुत्प्रेक्षायां चोत्प्रेक्षितार्थस्य प्राप्त्यभावेऽपि क्षतिविरहान्निर्ऋतेरक्षोधिपतित्वेन देवानर्हभक्षकत्वस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वाच्च

न विधिकल्पकत्वम्। न ह्ययं देवतातद्धितः, येन तस्याप्राप्तत्वाद्विधिः कल्प्येत। निन्दार्थे सम्बन्धसामान्येनापि तदुपपत्तेः। अतो नैते विध्यन्तरकल्पकाः॥३॥५७॥

अकर्म॥ तत्र क्रतुप्रकरणस्थाविधिप्रतिषेधविशेषाः समिधो यजति नानृतं वदेदित्यादयः किं शुद्धपुरुषधर्मा उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मा उत शुद्धक्रतुधर्मा इति विचारः।

यद्यपि च प्रतिषेधस्य परोद्देश्यप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विधेयत्वरूपमङ्गत्वमेव दुर्वचम्। प्रतिषेधपदार्थस्य निवर्त्तनाया वदनानुकूलकृत्यभावस्य वा सम्बन्धान्तरेण कृत्यन्वयित्वेऽपि निमित्तादिवत्कृतिकारकत्वाभावात्। उपकारकत्वव्याप्यस्याङ्गत्वस्य व्यापकाभावे असम्भवाच्च। प्रतिषेध्यवदनादेस्तु क्रत्वङ्गत्वपुरुषाङ्गत्वे विध्यविहितत्वादेव कथ्यादिवद्दूरापास्ते। अतोऽङ्गत्वासम्भवादेव तद्विशेषविचारासम्भवः।

तथापि प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वं नाम पुरुषनिष्ठप्रत्यवायजनकक्रियाविषयत्वं, क्रतुसम्बन्धिपुरुषगतायोग्यतासम्पादकक्रियाविषयत्वं च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं, क्रतुगतवैगुण्यापादकक्रियाविषयत्वं शुद्धक्रतुधर्मत्वम्। इदञ्च तत्र, यत्र न प्रतिषेध्यक्रिया विशेषशास्त्रेण विहिता। यथा प्रकृतोदाहरणे। यत्र तु सा विशिष्य विहिता, यथा षोड़शीग्रहणादौ, तत्र प्रतिषेध्यषोड़शिग्रहणाभावेऽपि क्रतोः फलजनकत्वमित्यस्यैव निषेधेनाक्षेपादुक्तविधार्थानुमापकत्वेनैव प्रतिषेधस्य क्रत्वङ्गतेति ध्येयम्। अत एव गौणमुख्यसाधारण्येनाङ्गत्वमेवाध्यायार्थ इति न लक्षणासङ्कतिः।

तत्र सत्यपि भावार्थाधिकरणोक्तन्यायेन भावनावाचित्वे आख्या-

तस्य कर्त्ताऽपि वाच्यः। एकत्वादिवत्ततस्तस्यापि प्रतीतेः। कर्त्तरि कृदित्येतत्सूत्रस्थकर्त्तरीत्येतदनुकर्षणार्थचकारयुक्तेन लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेन कर्त्तृकर्मभावानामप्याख्यातार्थत्वस्मृतेश्च। चैत्रः पचतीति चैत्रादिपदसामानाधिकरण्याच्चैवम्।

स च भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्या एकत्वादिवदेव यद्यपि भावनां प्रति विशेषणत्वेनान्वीयते। तथाप्युपस्थितत्वात्तद्वाचकपदान्तरमात्रकल्पनया तदुपकारस्यैव भाव्यत्वेनान्वयो न तु कर्मणो विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। दृश्यते च गुणत्वेन प्रतीतस्यापि प्रयोजनाकाङ्क्षायां प्राधान्यं पश्वाद्यथा पशुपुरोडाशादौ देवतादेः। विधिनिषेधाभ्यामपि स्वविषये तद्गतेष्टानिष्टसाधनत्वाक्षेपाच्चेदमेव युक्तम्। अतश्च विधिस्थले स्वर्गो निषेधस्थले च प्रत्यवाय एव क्रियाफलं समानाभिधानविधिश्रुतिभ्यां, न तु क्रतूपकारकः प्रकरणात्। एवञ्च यद्यप्याख्यातेन कर्त्ता नाभिधीयेत, तथापि भावनयाऽऽक्षिप्तस्याख्यातेन लक्षितस्य च तस्यैवोपस्थितत्वात्तदर्थत्वकल्पने न दोषः।

अतश्च वैमृधवत्प्रकरणबाधेन शुद्धपुरुषधर्मत्वावगतेस्तदा चानृतवदनप्रतिषेधस्योपनयनप्रभृतिप्रवृत्तेः स्मार्त्तानृतवदनप्रतिषेधस्यापीदमेव मूलमिति प्रथमः पक्षः।

द्वितीयस्तु सत्यपि पुरुषप्राधान्यावगमे स्वर्गप्रत्यवायादिकल्पनाऽपेक्षया क्रतुगतफलाधानयोग्यत्वायोग्यत्वरूपसंस्कारस्यैव प्रकरणावगतस्य श्रुत्यपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम्। अतश्च जञ्जभ्यमानमन्त्रवदेवैषां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम्। तदा च,

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः।

इति स्मृतेः सनातनग्रहणेन सार्वकालिकविषयत्वावगतेरेतन्मूल-कत्वासम्भवेन मूलान्तरस्यावश्यकत्वात् सर्वदा चानृतं वर्जयतः क्रताव-नृतप्रसक्त्यभावादनुवाद एवायम्।

अस्तु वा पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुषस्यानृतवदने प्रत्यवायबोधनेऽपि क्रतुवैगुण्यापत्तौ प्रमाणाभावाद्यः प्रत्यवायं सोढ्वाऽपि क्रतुं सगुणं कर्त्तुमिच्छेत्तस्य ब्रीहिभिर्यजेत इत्युक्ता सम्भवत्येव यथैर्यागेऽनृत-प्रसक्तिरिति क्रतुप्रकरणगतस्यापि निषेधस्य विधायकत्वम्। अत-श्चैतदतिक्रमे श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिश्च फलमिति प्राप्ते।

सत्यं नानुवादः। क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे तु न किञ्चित्प्रमाणमस्ति। यद्यपि तावत्कर्त्ता वाच्यः स्यात्तथापि तस्य वक्ष्यमाणरीत्या गुणत्वे-नोपपादनाच्च तावच्छब्दत एव प्राधान्यम्। नापि पदान्तरकल्प-नया, वैश्वधादिवत्। कर्त्तुः प्रयोजनवत्त्वसिद्ध्यर्थमवश्यं प्रकरणालोचने क्रियमाणे क्रतोरुपस्थितत्वेन तद्गतसाद्गुण्यवैगुण्यपरिहार्य्ययोरेव प्रवर्ग्य-न्यायेन कल्पयितुं युक्तत्वात्।

अत एव यत्र पशुपुरोडाशादौ उद्देशांशस्य दृष्टविधया देवता-स्मारकत्वाददृष्टोपकारकत्वकल्पना, तत्र सन्निपत्योपकारकत्वस्याभाव परम्पराङ्गीकरणमप्यदोषः। अञ्ज्यमानमन्त्रे तु वक्ष्यते। प्रकृते तु समिदादेः प्रकृतापूर्वसाधनीभूतपुरुषोद्देशेन प्रकृतक्रतुफलाभावयो-स्तताम्पादकतया विधाने गौरवापत्तेर्न्यायवात् प्रकृतापूर्वसाधन-क्रतुगतसाद्गुण्यमेव समिदादीनाम्। अनृतवदनस्य च तद्गतवैगुण्य-सम्पादकत्वम्। अतः शुद्धक्रतुधर्मत्वमेव कर्त्तुर्वाच्यत्वपक्षेऽपि युक्तम्।

वस्तुतस्तु। न तस्य वाच्यत्वम्। प्रतीतेरन्यथाऽप्युपपत्तेः। तथाहि, आख्यातात्तावत्कर्त्ता कृतिरेकत्वादिकं प्रतीयत इत्यविवादम्। तथानेकार्थबोधकपदे सर्वत्रैकत्र शक्तिरपरत्राक्षेपादीत्यपि तथैव। इतरथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः। तत्र च नियामकापेक्षायां प्रधानेन गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् प्राधान्यं तावन्नियामकम्। तत्र यथा सत्वप्रधानानि नामानीत्यनया स्मृत्या कृदन्तादिनामसु सत्वरूपस्य कर्त्तुरेव प्राधान्यावगमाद्वाच्यत्वं न कृतेः, लक्षणादिनाऽपि तत्प्रतीत्युपपत्तेः। एवमाख्याते भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्या भावनाया एव प्राधान्यावगमाद्वाच्यत्वं नाश्रयस्य कर्त्तृकर्मादेर्लक्षणयाऽपि तत्प्रतीतेः।

अत एव यत्र न किञ्चित्प्राधान्यनियामकं, तत्रैव घटघटत्वादौ नागृहीतविशेषणान्याय इत्यादि कौस्तुभे स्पष्टम्। यत्र तु नैकत्वादौ व्यभिचाराद्वाक्षेपः, तत्रातिरिक्तैव शक्तिः, न तु कर्त्रादौ। या तु स्मृतिस्तत्र प्राह्यः। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति सङ्ख्याशास्त्रेण लः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यता। अत्र हि द्व्येकयोरित्यत्र भावप्रधानो निर्द्देशः द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। अन्यथा द्व्येकेष्विति बहुवचनापत्तेः। तथा च कर्त्रादौ वर्त्तमानेष्वेकत्वादिषु लकारादेशभूततिबाद्येकवचनादीनि भवन्तीति सूत्रद्वयार्थः। न तु कर्त्रादौ लकारः शक्त इति।

न चैवं कर्त्रादेरनभिहितत्वात्तत्र तृतीयाद्यापत्तिः। शक्त्याऽनभिधानेऽपि लक्षणयाऽभिधानादिति। अत्रानभिहितत्वं अभिहितत्वाभावः। तत्राभिहितत्वं न तिङादिवाच्यत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा।

तथात्वे पाचकेन गम्यते चैत्रेण भुक्त्वा गम्यत इत्यादौ तृतीयाद्यना-पत्तेः। तृन्प्रत्ययेन कर्त्तुरुपात्तत्वात्। क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वोक्त्या कर्त्तुरुपादानाच्च। नाप्यभिहितसङ्ख्याकत्वं, चैत्रेण पक्त इतिवच्चैत्रेण पाचक इति प्रयोगापत्तेः। सूत्रे लक्षणापत्तेश्च।

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।

इत्यादौ निपातेन युज्यत इति क्रियाभिधायकेन सङ्ख्याऽनभि-धानात् वृक्षमिति द्वितीयापत्तेश्च।

अपि तु यद्वृत्ति कारकं स्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यं, तत्त्वम्। अस्ति चेदं चैत्रः पचति ओदनः पच्यत इत्यादौ। चैत्रादिवृत्तिकर्तृत्वकर्मत्वादेर्निरुक्तपदेन प्रति-पादनात्। पाचकेन गम्यत इत्यादौ च तदुपात्तस्य पुरुषस्य गमन-क्रियैवान्वयिनी न तु पाकक्रिया, तस्या एव तस्मिन्नन्वयात्। तद्वृत्ति च कारकं न कर्माख्यातेनाभिहितमिति युक्तैव तत्र तृतीया। एवं चैत्रेणेत्यस्य भुजिक्रियायामनन्वयाद्गमनक्रियायामेवान्वयाङ्गीकारात् तृतीयोपपत्तिः। मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते इत्यत्र तु पक्त्वेत्यनेन कर्त्तुरुपात्तत्वात्कर्त्तरि न मयेत्याद्या तृतीया। अपि तु आत्मान-मात्मना वेत्सि, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, इत्यादिवत्करणे इति न काचिदनुपपत्तिः। पक्त्वौदनो भुज्यत-इत्यादौ तु पचिधातोः कर्माकाङ्क्षायां द्वितीयान्तौदनपदाध्याहारेण वाक्यपूरणम्। न हि प्रधानक्रियायामुक्तस्य कारकस्य गुणभूत-क्रियायामप्युक्तिरिति नियमे प्रमाणमस्ति। येनाध्याहारं विनाऽपि वाक्यं समर्थ्येत। तथात्वे, ओदनं भुक्त्वा ग्रास्तं पच्यते,

भुक्त्वाऽप्ययं नानुमतस्तेन योऽर्थः कुबुद्धिना ।

इत्यादिद्वितीयान्तप्रयोगानापत्तिः । यदि तूक्तप्रयोगेष्वनाम्नायो-
मयैव भुज्यत इत्यत्र च कर्त्तर्यैवास्या तृतीया पक्वौदनो भुज्यत-
इत्यत्र नाध्याहाराङ्गीकरणम् । तदोक्तनियममङ्गीकृत्य क्त्वाप्रत्यय-
स्यापि च भाव एवशक्तिमङ्गीकृत्य तदर्थस्य भावस्य पूर्वकालत्वसमा-
नकर्तृकत्वसंसर्गेणोत्तरक्रियायामन्वयोऽङ्गीक्रियते । तदाऽस्तु यद्वृत्ति
कारकं स्वान्वयिप्रधानक्रियाप्रतिपादकपदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यं तत्त्व-
मभिहितत्वं, तदभावोऽनभिहितत्वं, तत्र तृतीयादीति संक्षेपः ।

अत्र वदन्ति । एवं सति क्त इति षष्ठ्यन्तान्तिमाद्यन्वितं वाच्यम्।
प्रथमान्तस्यान्वयात् । अतश्च लस्येति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिः । लादेशभूत-
शानजादेः कर्त्रादिवाचित्वानुपपत्तिश्च । न च कर्त्तरि कृदित्यनेन
तद्वाचित्वं, तथात्वेऽपि कर्मणि भावे चाकर्मके तत्प्राप्तेः सूत्रान्तरा-
विषयत्वात् । अत एवं परिवर्त्तव्यम् । ल इति प्रथमान्तं कर्त्रादावे-
वान्वेति । न त्वेतावता तस्य वाचित्वं लाघवेन वृत्त्या तद्गम्यत्वस्यैव
शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन शक्त्यंशे तद्व्यापाराकल्पनात् । सा तु प्राधा-
न्यादिनैव सिध्यतीति सिद्धमाख्याते कर्त्रादेरवाच्यत्वम् । शानजादौ
च वाच्यत्वमिति । लस्येति सूत्रस्य च तिबादीनां लादेशत्ववि-
धायकस्य न वैयर्थ्यम् ।

अतः कर्त्तुरवाच्यत्वाद्वाच्यत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दूरभ्रष्टत्वाच्च
पुरुषधर्मत्वं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे । एतेन लक्षणया तस्योपस्थितत्वादेव
तत्कल्पनेति निरस्तम् । प्रयोजनमात्रपक्षे स्वार्थं प्रायश्चित्तम् ।
क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे फलिसंस्कारकत्वाद्यजमानेनैव विधिप्रतिषेधार्थ-

सम्पादनं, न तु समाख्ययाऽध्वर्युनियमः। शुद्धक्रतुधर्मत्वे तु विधिषु सति सम्भवे तया नियमः। निषेधेषु तु तस्या नियामकत्वासम्भवात् कर्त्तृमात्रेण वर्जयितव्यमिति ॥२॥५८॥

अहीनवत् ॥ ज्योतिष्टोमे, तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवतीत्यत्र तीर्थस्नानस्य प्रकरणादेव पूर्ववदारादुपकारकत्वं प्राप्तं, पशुपुरोडाशन्यायेन दृष्टरूपमलापाकरणार्थत्वलिङ्गेन बाधित्वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम्। तेऽस्य दीक्षातपसी प्रावेशयन्निति अर्थवादे अप्सु दीक्षावत्त्वसङ्कीर्त्तनात् दीक्षायाश्च यमनियमपरिग्रहरूपायाः पुरुषसंस्कारकत्वस्य गृहपतिं दीक्षयतीत्यादिना स्पष्टत्वादपि स्नानस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम्। अत एव कर्त्तृत्वांशे वैयर्थ्यादनुपयोगेऽपि फलाधानांशे उपयोगकल्पनादस्य याजमानत्वमिति स्पष्टत्वादेवेदं मूले उदाहृतमपि न विचार्यते।

दर्शपूर्णमासयोस्तु, अच्छम्भमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन् धत्त इति श्रुतो मन्त्रपाठः किं शुद्धक्रतुधर्म उत शुद्धपुरुषधर्मं आहो क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति चिन्तायाम्। पूर्ववत्पुरुषस्य प्रागनुपात्तस्यापि सर्वप्रधानभूतायां भावनायां चैत्रादिवद्विशेषणत्वेनोपादानात्प्रवर्ग्यन्यायेन प्राधान्यकल्पनानुपपत्तेर्लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यनेनानुवचनक्रियायां लक्षणत्वेनावगतस्य जृम्भणस्य भाव्यत्वादिना लक्षणत्वायोगान्निमित्तत्वप्रतीतेर्जृम्भणायां निमित्तेऽनुवचनं भेदनहोमवदारादुपकारकम्। प्रागनुपात्तः कर्त्ता त्वर्थप्राप्तत्वादनुवादः।

वस्तुतस्तु। अनुवचनस्यारादुपकारकत्वे समाख्याया आध्वर्यवत्वा-

नुपपत्तेर्यजमानाद्यन्यपुरुषजृम्भायामपि तत्कर्तृकमन्त्रपाठापत्तेः प्राण-जुष्टजृम्भाकर्तृकर्तृकत्वानुवादानुपपत्तेश्चैवमुक्तं जृम्भायाः पुरुषविशेषण-त्वमङ्गीकृत्य जञ्जभ्यमानकर्तृविशिष्टमनुवचनमेवाध्वर्यवं विधीयते आरादुपकारकत्वेन। ततश्च जृम्भायाः क्रियां प्रति निमित्तत्वेनान्व-यायोगादार्थिकमेवास्या वषट्कारादिवन्निमित्तत्वमिति प्रथमः पक्षः।

द्वितीयस्तु जञ्जभ्यमानस्य कर्तृत्वेनानुवचनं प्रति गुणत्वाङ्गीकारे गुणानुरोधेन प्रधानभूतानुवचनस्य क्रतौ पाक्षिकत्वापत्तेर्जञ्जभ्यमानस्य क्रियां प्रति शब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्गादिवदेव प्राधान्यम्। तदा हि प्रधानानुरोधेन पाक्षिकत्वेऽपि न दोषः। यद्यपि च तिङ्-भिहितकारकत्वमेव प्रथमार्थो न तु संस्कार्यत्वम्। तथापि कर्तृ-त्वस्य फलसमानाधिकरणत्वतद्व्यधिकरणत्ववैशिष्ट्यभेदेन भिन्नत्वादुक्त-युक्त्येह फलसमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रथमार्थत्वात् फलभोक्तृत्वरूप-संस्कारसिद्धिरविकलैव। एतदभिप्रायेणैव च कौस्तुभे अधिकारि-त्वस्य प्रथमार्थत्वोक्तिरिति ध्येयम्। अतो जञ्जभ्यमानोद्देशेनानु-वचनविधानात् प्रकरणानुरोधेन च वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावात् शुद्धपुरुषधर्मत्वम्। न च फलकल्पना। प्राणापानधारणरूपस्य फलस्य स्ववाक्य एव क्लृप्तत्वेन तदभावात्। यद्यपि चायमर्थवादः स्यात्, तथापि प्रकरणावगतक्रतूपकारापेक्षयाऽस्यैव स्ववाक्योपस्थितस्य तद्वाचकपदान्तरकल्पनया फलत्वस्यौचित्याच्च। अतः शुद्धपुरुष-धर्मत्वमिति प्राप्ते।

न तावत् फलं क्लृप्तम्। धत्त इति वर्त्तमानत्वनिर्देशेन योग्या-नुपलब्धिबाधितत्वात्। अतोऽस्य स्तुत्यर्थत्वेनान्वयमङ्गीकृत्य फला-

पेक्षायां कामपदयुक्तपदान्तरकल्पनयाऽस्यैव वा भविष्यदर्थकल्पनया फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कथञ्चिल्लभ्यमानकर्तृभोग्यत्वं वाच्यम्। तथा सति फलं तज्जनकत्वं तद्व्यापाररूपापूर्वस्येत्यनेककल्पनातो वरं प्रकरणानुरोधेन क्लृप्तक्रतुफलाधानयोग्यताजनकत्वमात्रं कल्पेऽपेक्षित-त्वात् कल्पयितुमुचितमिति क्रतुयुक्तपुरुषधर्म एवायम्। फलाधान-योग्यतासम्पादकत्वाच्च याजमान इति प्रयोजनम् ॥२॥५८॥

शंयौ॥ अत एव दर्शपूर्णमासयोर्देवा वै शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्यं नोवहेति सोऽब्रवीत् वरं वृणे किं मे प्रजाया इति तेऽब्रुव-न्योब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेदिति श्रुतोदण्डोद्यमनादिरूपावगूरणादिप्रतिषेधोऽपि शुद्धपुरुषधर्म एव। यातनारूपस्य फलस्य क्लृप्तत्वेन प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचायोगात्। अत्र हि आशिषि लिङ्, प्रवर्त्तनाया बाधात्। आख्यातार्थोऽपि लक्षणया भोगरूपानुभवो निस्तारो वा। तमिति द्वितीयार्थो विषयत्वम्। तथाचावगूरणकर्तृविषये शतगुणं यातनानुभवः शतसंवत्सरेण वा तन्निस्तारो भवत्वित्यर्थः।

वस्तुतस्तु आख्यातार्थोऽनुभावनादि, लिङर्थोऽनुकूलव्यापार एव। तथाच तं प्रति भवान् शंयुरनुभावयेदित्यर्थः। अत्र लिङुपादानेन पूर्ववद्वर्त्तमानत्वाप्रतीतेर्यातनायाः साध्यत्वावगमान्निषेध्यफलं काम-पदाद्यभावेऽपि क्लृप्तम्। अतः शुद्धपुरुषधर्म इति प्रत्युदाहरणमा-त्रम्। अतएव सामान्येन शंयोर्वरदानमपि सङ्गच्छते। पुरुषधर्मत्वञ्च पुरुषनिष्ठफलजनकक्रियाविषयतामात्रं, न तु पुरुषस्य संस्कार्यतया प्रेषित्वं प्रमाणाभावादिति ध्येयम्।

न च क्रतौ अवगूरणप्राप्त्यभावादेवास्योत्कर्षविरहेण प्रत्युदाहरणत्वमिति वाच्यम्। अन्वाहार्यस्यानत्यन्ताभावे तस्यापि तदर्थं प्राप्तेः। क्रतूपकारकतया प्राप्त्यभावेऽपि न स्त्रियमुपेयादित्यादिवत्क्रतुमध्यप्रसक्तप्रतिषेधस्यापि क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेश्च। अतश्च फलस्य क्लृप्तत्वादेव पुरुषधर्मत्वम्। अथ चार्थवादोन्नीतस्य वा पदान्तरस्य फलपरत्वं, अस्यैव स्वर्गादिवद्वा तत्परत्वमित्यादि तु स्वयमूह्यम्॥२॥१०॥

प्रागपरोधात्॥ दर्शपूर्णमासयोरेव, मलवद्वाससा न संवदेदिति श्रुतम्। मलवद्वासा रजस्वला। अस्य च प्रतिषेधस्य फलाश्रवणात् क्रत्वङ्गत्वे नानुपपत्तिः। न च यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका स्यात् तामपरुध्य यजेतेति वचनेनैवानालम्भुकापदवाच्यरजस्वलाऽपरोधोत्तरं क्त्वाप्रत्ययेन यागप्रयोगकर्त्तव्यताविधानात् क्रत्वङ्गभूतस्य लौकिकस्य च याजमानस्य आर्त्विज्यस्य वा रजस्वलासंवादस्याप्रसक्तेः कथं प्रतिषेध इति वाच्यम्। अन्यस्याप्रसक्तावपि साधारणद्रव्यतया गौण्यायंशेऽनुमतिरूपस्य तस्य प्रसक्तेः। अनुमतेरपि परम्परया ज्ञातुं शक्यत्वेन संवादाप्रसक्तौ तु पत्न्यतिरिक्तरजस्वलासंवादस्य क्रतुमध्ये रागतः प्राप्तस्यापरोधवाक्यविषयस्य स्मृतौ निषिद्धस्यापि क्रत्वर्थतया प्रतिषेधोऽनृतवदननिषेधवदिति प्राप्ते।

मनुना, रजस्वला च षण्ढश्चेत्यादि प्रक्रम्य,

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम्।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथायथम्।

इत्युक्त्वा, तमप्यनयेत् तत इत्यनेन रजस्वलामाचस्य दैवकर्ममात्रे वाक्येन श्राद्धप्रकरणं बाधित्वा अपनयविधानात् तया सह संवादा-

प्रसक्तेर्न क्रत्वर्थत्वम्। न चेयमेव श्रुतिस्तस्या मूलम्। स्मृतेर्दैवकर्ममात्रविषयत्वेन सामान्यरूपत्वात्। न च रजस्वलामात्रस्थापनये ऽपरोधवाक्यवैयर्थ्यम्। अपरोधवाक्यस्य पत्न्या सहैव पत्युरधिकाराद्रजस्वलायाश्चानधिकारेण तां विना यागाकरणप्रसक्तौ दर्शपूर्णमासकरणविध्यर्थत्वात्। अत एव तच्चत्वमपरुध्येत्यनुवादः। अतश्चाप्रसक्तत्वात् पुरुषार्थ एवायं निषेधः। श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थ इति तु प्रपञ्चते वक्ष्यमिति ध्येयम्॥२॥६ १॥

अप्रकरणे॥ अनारभ्य, सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति श्रुते, न तावत्क्रतुगतहिरण्योद्देशेन सुवर्णत्वविधिः। धारणप्राप्त्यभावेनानुवादानुपपत्तेः। नापि हिरण्यं हस्ते सम्प्रदाय षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विहितक्रतुहिरण्यधारणानुवादेन सुवर्णत्वविधिः। विशिष्टोद्देशापत्तेः। अतो भार्यमिति कृत्प्रत्ययेन सुवर्णस्य कर्मत्वाभिधानात्तदुद्देशेनैव धारणाख्यसंस्कारविधिः। हिरण्यपदस्य तु सुवर्णरजतसाधारणवाचिनोऽनुवादित्वम्। न चैवमपि क्रतुगतसुवर्णोपस्थितावेव प्रमाणाभावः। सुवर्णस्वरूपे आनर्थक्याल्लौकिकक्रियासाधनीभूतग्रहणेऽपि तत्त्वादवस्थ्यात् सुवर्णस्यैव श्रुतकर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या स्वर्गार्थवादिकफलकल्पनस्य चाश्रयाभावादनुपपत्तेः। परिशेषादेव क्रतुगतसुवर्णोपस्थितिलाभोपपत्तेरिति प्राप्ते।

न तावत्प्रकरणात्क्रतुसम्बन्धोपपत्तिरनारभ्याधीतत्वात्। नापि जुह्वादिवदव्यभिचरितत्वात्। लोकेऽपि सुवर्णसत्त्वेन व्यभिचारात्। न वा पारिशेष्यात्। श्रुतकर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या सुवर्णस्यार्थवादिक-

फलसाधनत्वकल्पनाया एव प्रसक्तेः पारिशेष्याभावात्। धारणस्य संस्कारकस्य सुवर्णस्याश्रयापेक्षायां तत्त्वेनाप्यर्थादन्वये बाधकाभावात्। न चेष्टापत्तिः। तथात्वे धारणसुवर्णोभयकरणकयोर्द्वयोर्भावनयोरपूर्वयोस्तत्पदयोश्च कल्पने गौरवापत्तेः। सुवर्णांशेऽप्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गाच्च। अध्वर्युं वृणीते, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ तु उभयोरपि दृष्टार्थत्वादुक्तगौरवाभावेन संस्कारविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनेऽपि न दोषः। प्रकृते तु धारणेन सुवर्णं संस्कुर्यात्तेन च तदाश्रितेन फलं भावयेदिति कल्पने गौरवम्।

अतः फलप्रत्ययलभ्या एकैवात्र भावना। तस्याश्चावश्यकत्वादार्थवादिकस्य फलस्यैव भाव्यत्वं, न तु सुवर्णस्योद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गात्। अतः सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गात् सुवर्णहिरण्यधारणमेवार्थकर्मतया विधीयते। किञ्च सुवर्णस्वरूपे आनर्थक्ये यथैव तत्कार्ये क्रतुरेवं लौकिक्यपि क्रिया। तस्यामपि च नैवानर्थक्यम्। चेचकर्मणि बाह्यविहरणादिवणिग्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन धारणस्य संस्कारोपपत्तेः। अतः पारिशेष्याभावान्न क्रत्वर्थत्वम्। न चोभयार्थत्वम्। एकस्यैव विधेरंशे प्रयोजकत्वमंशे च प्रधानप्रयुक्तत्वादप्रयोजकतेति वैरूप्याच्च। अतः सक्तुवद्विनियोगभङ्गमपि प्रकल्प्य धारणस्यार्थकर्मतैव युक्ता।

न च तस्यापि वैदिकक्रियात्वसामान्यात्क्रत्वङ्गत्वं सादृश्येन क्रतूपस्थितौ धर्मातिदेशस्यैवाङ्गत्वेऽपि बाधकाभावादिति वाच्यम्। विधिबलेनोपस्थितेषु नियमेन सर्वेष्विष्टेषु तद्गतनिरतिशयत्वस्यापि सर्वपुरुषाभिलषितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया स्वर्गस्यैव कल्पनीयत्वात्। आर्थवादिकफलस्य वाक्योपात्तत्वेन ततोऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्च।

क्रत्वर्थत्वे तु स्वगतेन वैदिकक्रियात्वेन क्रतुगतस्य तस्योपस्थितौ क्रतोरुपस्थित्या तदङ्गत्वकल्पने गौरवम्। अत एव विश्वजिन्न्यायवि-षयादौ न तत्कल्पनम्।

प्रकृते तु विशिष्टधारणस्यार्थवादिकमेव फलमिति पुरुषार्थता। तत्त्वं सुवर्णस्य कर्मत्वमेव। तस्यैव त्वार्थवादिकफलम्। तेनेति पदाध्याहारस्य स्तुतिपक्षेऽपि समानत्वात्। न चाचाम्यतापेक्षाविधि-वैयर्थ्यं, तस्य संस्कारविधिनैव परिहारात्। दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो-भवतीत्यत्र भविष्यदर्थकत्वमात्रलक्षणा तु पूर्वपक्षिणोऽप्यविशिष्टा। स्तुतिलक्षणा सुवर्णपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च तवाधिकेति ममैव लाघवमिति ॥२॥६२॥

शेषोऽप्रकरणे॥ अनारभ्यैवाधीतं, येन कर्मणेर्त्सेत् तत्र जयां जुहुयादिति। कर्मणा ऋद्धिं स्वफलाधिक्यं प्राप्तुमित्यर्थः। अतश्च यथावस्थितफलार्थं विनैव जयादीन् कर्माणि। कर्मभ्यः फलाधिक्ये-च्छायान्तु जयादयः कर्माङ्गम्।

तत्र च कर्मत्वस्य क्रतुव्यभिचरितत्वाच्च तावज्जुह्वादिवत्तदुप-स्थितिः। न च लौकिकस्य कर्मणः कृतिभोजनादेर्दृष्टार्थत्वेना-दृष्टार्थजयादिग्राहकत्वायोगः। रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्, पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं बलिं हरेदित्यादिवदत्रापि निर्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन फलोपचयार्थत्वेन वा ग्रहणोपपत्तेः। न च तथापि जयादेराहवनीयसाध्यत्वात्कृष्यादौ तदभावादनङ्गत्वम्। जयादेरेव होमत्वेनाहवनीयप्रणयनप्रयोजक-त्वोपपत्तेः। न च प्रधानस्य देशासम्भवादनङ्गत्वम्। अङ्गगुणविरो-

धन्यायेन तद्वचनवेऽप्यङ्गत्वोपपत्तेः । हविर्देशेऽग्निचयनेन समानदेशत्वसम्भवाच्च ।

वस्तुतस्तु कृष्यादेर्दृष्टार्थतया विधेयत्वाभावेन प्रयोगविध्यभावादङ्गप्रधानयोरेकदेशत्व एव प्रमाणाभावः । अस्तु वा तत्तथापि तस्य लिङ्गादिरूपप्रमाणत्वाभावेन वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेर्लौकिकसाधारणसर्वकर्मार्थत्वमेव जयादीनामिति प्राप्ते ।

अग्निमद्वैदिककर्माङ्गे तस्य परप्रयुक्ताग्नितत्प्रणयनोपजीवित्वं तदन्यकर्माङ्गे च तत्प्रयोजकत्वकल्पनमिति गौरववैरूप्यादिभिया कामश्रुतीनामाहिताग्न्यादिमात्रविषयत्ववज्जयादिविधिनैव स्वार्थवार्थमग्निमत्कर्मार्थतयैव जयादिविधानान्नेतरकर्मार्थत्वम् ॥ २ ॥ ६ २ ॥

दोषात् ॥ अनारभ्य, प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तन्निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदिति श्रुतम् ।

प्रतिग्रहशब्दोऽत्र दानपर इत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । ततश्च यस्मिन्दायादादिभ्यो लौकिकं दानं तत्सम्बन्धिनीयमिष्टिः, किं वाऽश्वदानमात्रसम्बन्धिनी, किं वाऽग्निमत्कर्माङ्गभूताश्वदानसम्बन्धिनीति चिन्तायाम् । अर्थवादानुरोधेन दानविषयत्ववदस्या दृष्टदोषनिर्घातार्थत्वस्याप्यवगमाद्दोषस्य च न केसरिणो ददातीत्यनेनाविहितलौकिकविषयत्वात्तदनुरोधेनास्या अपि लौकिकदानविषयत्वम् । इदं हि वचनं यथानियमेन सामान्यतो विहिते अश्वविषये

इच्छया प्रवृत्तिर्यच वा नैव विहितं तथा मित्रदायादादिभ्यस्तद्विषयम्।

अत एव यच विश्वजिदादौ सर्वस्वदानेऽश्वदानं नियतं तच तत्प्रकरणस्थेन वाक्यान्तरेणैव तस्य पर्युदासेऽप्यस्य शाखान्तरीयवचनस्योक्तविषयनिषेधत्वमेव। अतस्तच निषेधबलेन दोषावगतेस्तन्निर्घातार्थाया इष्टेरपि तद्विषयत्वम्। भेदनहोमस्येव भेदनवद्दर्शपूर्णमासविषयत्वम्। अत एव दोषनिर्घातः फलं, अश्वदानं च निमित्तं न तु शेषि। तथात्वे उक्तफलत्वानुपपत्तेः। अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावाच्च। यदि त्वस्यादोषनिर्घातार्थत्वं नाभ्युपगम्यते, ततो यावच्छब्दसमभिव्याहारेणाश्वदानस्योद्देश्यत्वावगतेस्तावच्छब्दसमभिव्याहृतायाः प्राप्तेष्टेस्तदङ्गत्वापातान्निमित्तत्वानुपपत्तिः। न हि यावच्छब्दो निमित्तवाची।

न च यावत्तावच्छब्दाभ्यां क्रियाद्वयसम्बन्धमात्रावगतौ शेषित्वपक्षे आरादुपकारकत्वेन तच त्वापत्तेस्तावच्छब्दस्य प्राप्त्यभावेन विधेयत्वप्रसङ्गान्निमित्तत्वपक्षे च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिरिति न्यायेनैव तावच्छब्दार्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादिविधिलाघवेन निमित्तत्वावगतिः सिद्धान्ते सुलभेति वाच्यम्। पक्षद्वयेऽपि निमित्तानुरोधेन आवृत्तिप्रसक्तौ कालस्यैक्ये तन्त्रत्वप्राप्तेस्तावच्छब्दस्य प्रतिप्रसवविधित्वावश्यम्भावात्। अत एव इष्टीयादिति लिङः प्रयोजकत्वापरपर्यायहेतुत्वार्थकत्वेऽपि शेषित्वेऽपि तदुपपत्तेर्निमित्तत्वनिश्चयो दुर्लभः। प्रत्युतापेक्षितत्वाच्छेषित्वमेव सिद्धान्ते स्यात्। मम तु दोषनिर्घातार्थत्वात्तन्निश्चय इति वैषम्यम्। अतस्तद्बलेन लौकिक एवाश्वदाने आहिताग्नेः स्यादिति प्रथमः।

द्वितीयस्तु तदर्थवादे जलोदरापरपर्यायो वरुणग्रहाख्यो दोषः । स नैव प्रत्यक्षादिना वैद्यकसंहिताभिर्वाऽश्वदानजन्यतयाऽवगम्यते । अथ मुख्यार्थबाधेऽपि पापमेव वृणोतीति व्युत्पत्त्याऽवयवयोगेन वरुणग्रहशब्देनोच्येत, ततो वैदिके दानेऽपि कथञ्चित् त्यागाद्दुःखदर्शनात्तदेव वरुणग्रहशब्देनोच्यताम् । इच्छाडम्बरविनोदेन च दुःखशमनाच्च एवैनमित्यस्याप्युपपत्तेरस्यादोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावाल्लौकिकमात्रविषयत्वानुपपत्तेर्वाक्यसंकोचायोगेन सर्वविषयत्वम् । न च गृह्णीयादिति लिङा विहितत्वेनोक्तत्वाद्विहितस्योपस्थितिः । उद्देश्यस्य विहितत्वेन विशेषणायोगात् । अतः सर्वविषयत्वमिति प्राप्ते ।

जयादिन्यायेनैव लौकिके फलकल्पना वैदिके नेत्येवं विहितेऽप्यग्निरहिते तत्प्रणयनादिप्रयोजकत्वमितरत्र नेत्येवञ्च वैरूप्यापत्तेर्विधिलाघवानुरोधेनैव स्वसंकोचं कामश्रुतिवदेवानुमन्यते । अतश्चाग्निमत्कर्मसम्बन्ध्यश्वदानमेवोद्देश्यम् । तदपि च न शेषितया । प्रवर्ग्यन्यायेनाश्वदानगतप्रयोजनवत्त्वजिज्ञासायामवश्योपस्थितक्रतोरेव शेषित्वकल्पनौचित्यात् । अतश्चोपसद्वदेव नाश्वदानहेतुत्वं शेषितया अपि तु निमित्ततयैव । अस्तु वा तत्तथापि अग्निमत्कर्मसम्बन्ध्यश्वदान एवेयमिष्टिः ॥२॥६४॥

अचोदितं च ॥ सेयमिष्टिर्न प्रतिग्रहीतुरपि तु दातुरेव । उपक्रमस्थार्थवादे प्रजापतेर्दातुरेव प्रधानभूतस्य स इत्यनेन परामर्शात् । प्रजापतिरेव वरुणायाश्वं दत्वा स्वां देवतां सम्प्रदानरूपां वरुणं जलोदररूपेण प्राप्त इत्यर्थावगमात्तस्यैव तन्निर्मोकार्थमिष्टिकर्त्तृत्वाव-

गतेश्चैन्द्रादिवद्देवोपसंहारस्य प्रतिग्रहीतृपदस्य दातृलक्षणार्थत्वात्। अथवाऽऽख्यातेन साक्षात्प्रयोजकसाधारण्येन कर्तृमात्राक्षेपात्साक्षात्स्वभावे प्रयोजककर्तृत्वमात्राक्षेपेऽपि इष्टोपक्रमानुरोधेन तदाक्षेपात्प्रतिग्रहं यः कारयेदित्यर्थावगतेर्विनैव लक्षणां दातुरिष्टिः।

न चैवं तेन गतार्थत्वम्। मैत्रायणीयशाखायां स एषोऽश्वः प्रतिगृह्यते इत्येवं प्रतिग्रहोपक्रमाया एवास्या आम्नानात्तद्वग्नेनोपक्रमस्येऽप्यर्थवाद एव लक्षणेत्यधिकाशङ्कायाः सत्त्वात्। तन्निवृत्तिस्तु शाखान्तरे प्रतिग्रहीतुरिष्ट्यवगमेऽप्यस्यां शाखायां प्रबलोपक्रमे प्रमाणाभावेन लक्षणानुपपत्तेरेतद्वचनेन दातुरिष्टौ बाधकाभावात् दूरस्थकर्मानुवादेन उद्देश्यसम्बन्धानुपपत्तेरस्य कर्मान्तरविधायकत्वाच्च नामादीनामुपस्थापकानामभावेन शाखान्तरन्यायाभावाच्च। दात्रुपक्रमानुरोधेन मैत्रायणीयशाखास्थोपक्रमस्यापि प्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेण व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च ॥२॥१५॥

पानव्यापच्च ॥ अनारभ्यैव, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यः सोमं वमिति तस्मात्सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेत्सोमवामिन इति श्रुतेष्टिरपि वैदिकस्यैव सोमस्य वमने न तु लौकिकस्य। वैरूप्यगौरवादिभयेन जयादिहोमवद्देवोभयार्थत्वस्य तावदनुपपत्तेः। न चाश्वप्रतिग्रहेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वकल्पनया लौकिकमात्रविषयत्वशङ्का। वमनजन्यस्यार्थवादिकस्येन्द्रियवीर्यनाशाख्यव्यृद्धिरूपस्य दोषस्य वैदिकसोमवमनेऽपि जायमानत्वात्। तन्निर्घातार्थत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाच्च। वैद्यके वमनार्थतयैव सोमपानविधानात् तस्येन्द्रियादिनाशकत्वानुपपत्तेश्च। अत इन्द्रियवीर्यव्यृद्धिपदेन लक्षणया

क्रतुवैगुण्यस्यैवोपादानात्तन्निर्घातार्थत्वमेवास्या इष्टेर्युक्तम् । जायते च मामेका वाक् नाभिमतिगादित्यादिमन्त्रवर्णात्सम्यग्जरणाभावस्यैव भक्षणस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेर्वमने क्रतुवैगुण्यम् । अतश्चाभ्यदान-वद्वमनस्य वैधत्वाभावेऽपि इष्टेरग्निमत्क्रतुविशेषाङ्गत्वमविरुद्धम् ॥ ३॥६६॥

तत्सर्वेच ॥ सैव किं याजमान एव वमने स्यादुतार्त्विज्येऽपीति चिन्तायाम् । ऋत्विग्वमनेऽपि प्रतिपत्तिविलोपादिना वैगुण्यस्याव-श्यकत्वात्तत्समाधानार्थमियमिष्टिः स्यादेवेति प्राप्ते ।

इष्टिस्तावदियं क्रत्वङ्गत्वाद्यजमानेन कार्या । ऋत्विग्भिर्यजमान-द्रव्यस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् । स्वद्रव्येण स्वाग्निषु करणे पुनः क्रत्वर्थ-त्वानुपपत्तेः । यजमानकर्तृकायाश्च न ऋत्विग्वमनस्य निमित्तता, यः सोमं वमितीति यच्छब्दबलेनेष्टेर्वमनसमानकर्तृकत्वावगतेः । तस्य चोपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । अतश्च समानकर्तृकत्वबलाद्य-द्यपीयमिष्टिर्नैमित्तिकी क्रतूपकारिका, यदि वा नैमित्तिक्येवार्थ-वादवशात्क्रतुवैगुण्यसमाधानार्था सती आरादुपकारिका, यदि वा वमनस्य जृम्भावदेवार्थिकं निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तद्वदेवेयमिष्टिः षष्ठ्या क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारिका, सर्वथा यजमानवमन एव स्यात् ऋत्विग्व-मने तु सामान्यविहितं यजुर्भ्रेषनिमित्तम् ॥३॥६७॥

सर्वप्रदानम् ॥ शेषभूतसोमवमनप्रसङ्गात्किमाग्नेयादौ कृत्स्नस्य पुरोडाशादेर्यागसाधनता होमश्चोत द्व्यवदानादेरेव तत्पुरोडाशा-दिस्तु तत्प्रकृतिरुत कृत्स्नः पुरोडाशादिः यागसाधनं होमस्तु तद्द्व्य-वदानस्यैवेति चिन्तायाम् । उत्पत्तिवाक्ये कृत्स्नस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्व

BIBLIOTHECA INDICA:

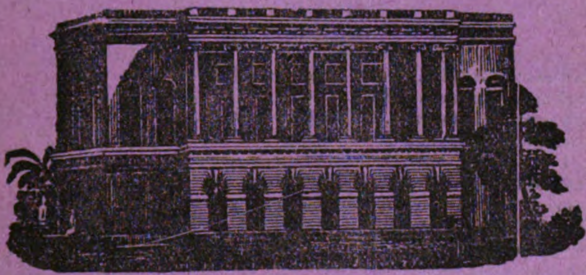
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, No. 993.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MĪMĀṂSĀ SCHOOL OF HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.

VOL. I, FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1901.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ... Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 and Vol. II, Fasc. 1–5 Vol. III, Fasc. 1–5 Vol. IV, Fasc. 1–5 @ /6/	7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4–8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–3	1	2
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–3 @ 2/ each ...	6	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1–4	1	8
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10 @ /6/ each	19	14
Çlokavartika, (English) Fasc. 1–2	1	8
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4–15 @ /6/ each ...	4	8
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 @ /6/ each	5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I. Fasc. 1–2	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1–4	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1–8 @ /6/ each	3	0
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–6 @ /12 each	4	8
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7–19 @ /6/ each	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/	1	8
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1–6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each ...	5	4
Nyayabinduṭīkā, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–3 @ /6/ each	3	6
Padumawati Fasc. 1–3 @ 2/	6	0

तावद्ध्रुवदानस्यैव यागसाधनत्वम्। न हि चतुरवत्तं जुहोतीत्येतदुत्पत्तिवाक्यम्। तथात्वे आग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः। अतश्चोत्पन्नशिष्टत्वेन पुरोडाशावरुद्धे यागे चतुरवत्तविधानानुपपत्तेः चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूद्यावदानाख्यसंस्कार एव निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीतिवद्विधीयते। न हि यागाद्धोमोभिद्यते, येन जुहोतिना नानुवाद इत्याशङ्क्येत। जुहोतिचोदितानामपि, स एष यज्ञः पञ्चविध इत्यादौ यजिनाऽनुवादात्। यजतिचोदितानाञ्च प्रयाजादीनामभिक्रामं जुहोतीति जुहोतिनाऽनुवादाच्च। यागहोमयोर्भेदे प्रयाजानूयाजपशुहमेधीययागादौ प्रक्षेपे प्रमाणाभावाच्च। अतो यागहोमयोरभेदाद्युक्तो जुहोतिना यागमनूद्य प्रदेयपुरोडाशसंस्कारकतयाऽवदानविधिः। अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशस्यावदानेन संस्कार्यत्वात् पुनः पुनरवदाय याग इति ज्योतिष्टोमवद्यागाभ्यासेऽपि न दोषः।

वस्तुतस्तु। सर्वं पुरोडाशं पुनः पुनरवदाय सकृदेव चरुयादिवद्याग इत्यपि शक्यं वक्तुम्। शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि तु प्रकृते विद्यमानशेषाभावाद्धविरन्तराक्षेपकाणि। तद्वाक्यस्यशेषशब्दस्तु अवशिष्टवचनत्वासम्भवादाज्येन शेषं संस्थापयतीतिवदन्यपरः। दृष्टश्च शेषशब्दोऽन्यत्रापि ततः शेषेण विशिष्टदेशजात्यादिमतोजन्म प्रतिपद्यत इति गौतमस्मृतौ स्वर्गारम्भकसुकृतातिरिक्तसुकृतपरः। न हि स्वर्गारम्भकसुकृतशेषेण देहान्तरप्राप्तिरन्यथान्यस्य व्यापारायोगात्। अतस्तत्र शेषशब्दोऽन्यवाच्येवेति प्रकृतेऽपि हविरन्तरमेव पूर्वसदृशं शेषशब्दवाच्यं भविष्यति।

अस्तु वा शेषकार्यानुरोधादस्य कस्यचित् प्रकृतस्यैकस्य हविषः शेषस्थापनं, इतरेषां तु सर्वहोम एव। तदा च तद्विषयमेव मध्य-पूर्वार्धवाक्यमिति प्राप्ते।

न चतुरवत्तवाक्येनावदानविधिः, द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेनैव प्राप्तेः। अनेनैव विधानेऽपि वा निष्ठाप्रत्ययोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाव-दानसंस्कृतस्यैव द्रव्यस्य विधेयत्वाच्च। अतश्च यागानुवादेनावत्तस्यैव हविष्ट्वेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्येऽष्टाकपालपदं पशुसोमवत् प्रकृति-द्रव्यविधायकम्। अतश्चावत्तस्यैव यागसाधनत्वादवशिष्टस्यानुनि-ष्पन्नप्रतिपत्तिशेषकार्याणीति भाष्यकारः॥

वार्त्तिककारस्तु। न यागहोमयोरभेदः। याज्ञिकानां देवतो-द्देशपूर्वकद्रव्यत्यागे प्रक्षेपाङ्गके यजिपदप्रयोगाद्देवतोद्देशद्रव्यत्याग-प्रक्षेपेषु समप्रधानेषु जुहोतिप्रयोगात् प्रक्षेपाङ्गकक्रियावृत्ति-जातिर्यागत्वं, क्रियात्रयवृत्तिजातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात्। अत एव न यजिनाऽङ्गभूतोऽपि प्रक्षेपः शक्योच्यते, अपि तु प्रमा-णान्तरलभ्य एव। तदचाग्नेयादिवाक्ये यागमात्रानुमानेऽपि अङ्ग-भूतस्य प्रक्षेपस्याप्राप्तत्वाच्चतुरवत्तवाक्येनैवावत्तोद्देशेन तद्विधानम्। अतएव तत्र द्वितीयाऽप्युपपद्यते। यागे त्वष्टाकपालः कृत्स्न एव हविः। प्रक्षेपस्तु त्यागसमानकालीनस्तदुत्तरकालीनो वा द्रव्यदानस्य प्रति-पत्तिः। अतएवान्यत्र जुहोतिनोद्देशत्यागयोरुत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तेर्लक्ष-णया प्रक्षेप एव प्रतिपाद्यते। एवं च यत्र प्रकृतौ विकृतौ वा प्रत्यक्ष-वचनेनातिदेशेन वा प्रक्षेपप्राप्तिस्तत्र नाक्षेपः प्रक्षेपस्य। अन्यत्र तु प्रया-जादौ प्रमाणान्तराभावाद्यत्र न प्राप्तिस्तत्र यजिनैवाक्षेपः। तदङ्ग एव

प्रक्रियत्वात्। पात्नीवतादौ तु देवतासम्बन्धेनोद्देशत्यागयोरेव कल्प-नात् पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति विधानेन च प्रक्षेपानतिदेशात् न प्रक्षेपः। स्विष्टकृदादौ तु प्राश्यभागवत् पुनःश्रवणाद्वा तत्करण-मिति विशेषः। अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशस्य देवतायै त्यागादुप-युक्तस्य च द्रव्यदानस्य प्रक्षेपणमिति प्रतिपत्तिः। उत्तरार्धादेश्च स्विष्टकृदादिना। न च त्यक्तस्य स्विष्टकृते पुनस्त्यागानुपपत्तिः। वचनवशेन त्यक्तस्यापि पुनः स्वीकारेण त्यागोपपत्तेः। अतोऽस्ति शेष इति सिद्धम् ॥२॥१८॥

अप्रयोजकत्वात्॥ अत्र भाष्यकारेण शेषकार्याणामर्थकर्मत्वा-देकस्मादेव हविषः शेषकार्याणि कर्तव्यानीति पूर्वपक्षयित्वा प्रति-पत्तित्वं प्रसाध्य सर्वेभ्य इति सिद्धान्तितम्। तच्चतुर्थे एतादृशविषये प्रतिपत्तित्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् पुनरुक्तत्वापत्तेः पूर्वाधिकरण-प्रयोजनकथनार्थान्येतानि सूत्राणीति वार्त्तिककारो व्याचख्यौ।

यदि पूर्वाधिकरणे शेषकार्याणां हविरन्तराक्षेपकत्वं पूर्वपक्षे, तदा स्पष्टमेव प्रयोजनम्। यदा तु शेषकार्यानुरोधेन शेषस्थापनं, तदा तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेनाप्रयोजकत्वेऽप्यर्थकर्मत्वेन तुषोपवाप-कपालवच्छेषस्य गुणभूतत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वा-दुपादेयविशेषणत्वेन तद्गतसङ्ख्याया विवक्षितत्वादेकस्मादेव करणं शेषकार्याणाम्। सकृत्सकृदिति वीप्साश्रवणं तु चतुर्थे चतुर्थेऽवत्त-हीनस्येतिवत्प्रयोगान्तरविषयम्। सिद्धान्ते तु विद्यमानशेषत्वात्स्व-चातुर्थिकन्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वादविवक्षितसङ्ख्यशेषाख्यसंस्कार्यानु-रोधेन सर्वेभ्यः करणम्। वीप्सा चोपपन्नतरा॥ २॥१९॥

एकस्माच्चेत् ॥ परप्रयुक्तद्रव्योपजीविनोऽर्थकर्मणश्च तुषोपवापादेरनेकपुरोडाशीयकपालानां मध्ये एकस्मिन् कपाले गृह्यमाणे अनियमप्राप्तौ आग्नेयस्य मुख्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात् तदतिक्रमकारणाभावेन तदीयकपालस्यैव ग्रहणम्। ग्राह्यतावच्छेदकञ्च प्रथमोपस्थितत्वं न त्वाग्नेयत्वम्। अतो विकृतावन्यविकारस्य तत्त्वेन तदीयमेव कपालं ग्राह्यम्।

यत्तु मूले सङ्गतिलोभेन कृत्वाचिन्तया यदा शेषकार्यानुरोधेन यस्य कस्यचित् स्थापनं तदा कस्येत्यपेक्षायां मुख्यस्येति सिद्धान्तितम्। तदाग्नेयवेलायां शेषकार्याणामबुद्धिस्थत्वाच्छेषस्थापनाक्षेपानुपपत्तेः शेषकार्यानुष्ठानवेलायां चान्यस्यैव स्थापनोपपत्तेरुपेक्षितम्। तत्रत्यमुख्यपदं वा प्रथमोपस्थितपरम्। ततश्च यस्यैव यत्र प्रथमोपस्थितिराद्यस्यान्यस्य वा, तस्यैव तत्र ग्रहणमिति न्यायशरीरार्थः ॥ २ ॥ ७० ॥

भक्षाश्रवणात् ॥ आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धा कृतस्येदं ब्रह्मणः इदं होतुरित्यादिमन्त्रवर्णकल्पितो विभागरूपो व्यादेशः श्रुतः। स किं दक्षिणारूपतया परिक्रयार्थः सन् ऋत्विक्संस्कारार्थः, उत भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थः सन् शेषसंस्कारार्थ इति चिन्तायाम्। भक्षणस्याश्रवणाद् ब्रह्मण इत्यादिषष्ठीश्रुत्या च वासिष्ठादिवद्ब्रह्मादीनां स्वामित्वावगमात् तस्य च दानमन्तरेणानुपपत्तेस्तस्य च त्यक्तेऽपि पुरोडाशे स्विष्टकृद्वदेव स्वीकारकल्पकत्वोपपत्तेः सोमचमसवदृत्विक्संस्कारार्थं दक्षिणादानविधिरेवात्र कल्प्यते। अत एव एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेत्यपि लिङ्गमुपपद्यते। अतः परिक्रयार्थ इति प्राप्ते।

सकलस्यैव पुरोडाशस्याग्नये त्यक्तत्वादन्नीषो यजमानो न शक्तो-त्यन्यांस्तेन परिक्रेतुम्। अतएव मते पुनः स्वीकारो दानं आन-तिरित्यनेककल्पना। स्विष्टकृति तु यागस्य श्रुतत्वात् स्वीकारकल्प-नेऽपि न दोषः। अतोवरम्भक्षणकर्तृत्वमेव सम्बन्धसामान्यवाचिषष्ठ्यर्थं परिकल्प्य शेषापेक्षितशेषप्रतिपत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं मान्त्रवर्णिकविधिना विधीयते। अवश्यं चानतिरप्यनेन भक्षणोप-योगिन्येव अननीया, न तु गृहसुवर्णादिवत् क्रियान्तरोपयोगिनी, अयोग्यत्वात्। अतश्चावश्यकत्वाद्भक्षणमेव सम्बन्धघटकं कल्प्यते न क्रियान्तरं समर्पणादि गौरवात्। अतश्च ब्रह्मसम्बन्धि समर्पणमेव शेषप्रतिपत्तिस्तेन तु गृहे नीत्वा स्वयं अन्यद्वारा वा भक्षणं सम्पाद-नीयमित्यपास्तम्। आवश्यकभक्षणस्यैव तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तित्वोप-पत्तौ क्रियान्तरकल्पने गौरवात्। दक्षिणाश्रुतिस्तु आनुषङ्गिका-नतिसाधनत्वादर्थवादः॥२॥७१॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

अथ पञ्चमः पादः ।

आज्याच ॥ उपांशुयाजप्रयाजाज्यभागानूयाजादिद्रव्याणां जौहवादीनां स्विष्टकृदिडादीनि शेषकार्याणि कर्त्तव्यान्युत नेति चिन्तायाम् । उत्तरार्धात् सकृत्सकृत्समवद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीत्यादिवचनेभ्यो येषां हवींष्यासादयतीतिवदङ्गप्रधानसाधारणहविरर्थत्वप्रतीतेः कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

यत्तावदेषां तत्तद्यागेषु असाधारणं प्रयाजानूयाजेषु जौहवाद्येकदेशरूपं आज्यभागोपांशुयाजेषु च वाचनिकध्रौवोपादानं चतुर्गृहीतं, तस्य तत्तद्व्याच्छिन्नप्रक्षेपरूपविशेषप्रतिपत्तिसत्त्वात् चतुर्गृहीतं जुहोतीति भाष्यकारधृतोपांशुयाजावान्तरप्रकरणस्थवाक्यादेव तत्सत्त्वाद्वा न सामान्यविहितविद्यमानशेषोपक्षीणस्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिग्राहकता । अत एव यत्र प्रयाजशेषाभिघारणादौ विशिष्यैव तद्विधानं, तत्रागत्याऽवयवशस्तयोः समुच्चयः । न चैवमाग्नेयस्यापि विशिष्य चतुर्धाकरणभक्षणरूपप्रतिपत्तिविधानात् स्विष्टकृदाद्यकरणापत्तिः । तत्र भक्षणस्य कल्प्यत्वेन तस्यापि विलम्बोपस्थितिकत्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्तदुपादानभूतात् ध्रौवात् साम्नाय्याद्वा तत्करणं, तयोः सर्वस्मै वा एतदित्यादिवाक्याद् यज्ञादिरूपकरिष्यमाणकर्मार्थत्वस्याप्यवश्यम्भावेनाकीर्णकरत्वाभावात् । न चाकीर्णकरत्वाभावेऽपि आज्ये तावन्मध्य एव प्रतिपत्तिः तत्राये साम्नाय्यस्य पिष्टलेपफलीकरणादावुपयोगसत्त्वेऽपि वचनादेव पत्नी-

संयोगावयवविशेषस्यैव प्रतिपत्त्युपपत्तावपि प्रकृते तादृशवचनाभावेन साधारणद्रव्यस्य प्रतिपत्त्ययोग्यत्वात्। न च सर्वकार्यान्ते क्रमं बाधित्वाऽपि प्रयोजनवशेन तत्करणं, समिष्टयजुरादिविशिष्टप्रतिपत्त्यन्तरविधानेन तत्र तदप्राप्तेः। अतः शेषाभावान्न शेषकार्याणि॥३॥७२॥

साकं प्रस्थाय्ये॥ दर्शपूर्णमासयोः, साकं प्रस्थाय्येन यजेत पशुकाम इत्येव सबलं फलाय विधीयते। तस्य वाक्येन प्रचर्याग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामेदिति वाक्येन सान्नाय्याङ्गभूतमभिक्रमणं आश्रयत्वेनोच्यते, कुम्भ्यौ निरूपकत्वेन, अन्यत् सर्वमनूद्यते। वाक्यभेदश्च न, निपातत्वादिविशिष्टभावनाविधानादित्युक्तं द्वितीये। तदत्र सान्नाय्याङ्गतया स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि कर्त्तव्यानि न वेति चिन्तायां, अभिक्रमणे कुम्भीसाहित्येऽपि आहवनीयदेशङ्गत्वा चतुरवत्तमादायैव होमानुष्ठानाच्छेषसद्भावेन कर्त्तव्यानीति प्राप्ते।

नात्रापूर्वमभिक्रमणमाश्रयः, भेदकप्रमाणाभावात्। अपि तु सान्नाय्यप्रक्षेपाङ्गभूतमेव। तादृशाभिक्रमणकर्त्तुः कुम्भीसाहित्यं च कर्षेभिक्रमणकालीननयनसंस्कार्यत्वं नान्यत्। नयनमपि च नेदमपूर्वं, अपि तु दृष्टार्थत्वलाभाय स्रुक्त्यागानुवादाच्चोक्तप्रक्षेपाङ्गभूतस्रुग्नयनमेव। अतश्च कुम्भ्योरुक्तसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्याऽभिषवयुक्तपूतिकवत् स्रुक्कार्यप्रक्षेपार्थत्वावगत्या तत्स्थस्य हविषोऽपि ध्रुवदानवत्प्रक्षेपप्रतिपाद्यत्वावगतेः सर्वहोमावसायान्न साकं प्रस्थाय्यप्रयोगे सान्नाय्यस्य शेषकर्माणि॥३॥७३॥

सौत्रामण्याम्॥ सौत्रामणी नाम पशुयागाः। तत्रातिदेश-

प्राप्तदेवतासंस्कारार्थे पशुपुरोडाशे द्रव्यतया पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च विधीयन्त इति दशमे सूत्रभाष्यकाराभ्यां वक्ष्यते। तदत्र स्वाभापत्त्या पुरोडाशाङ्गं स्विष्टकृदिडं कर्त्तव्यमेव। न च ग्रहशब्दस्य नामातिदेशकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकशेषकार्यातिदेशशङ्का। ग्रहशब्दस्य प्रथमेयपदवन्नामातिदेशकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते।

न तावदवशिष्टः शेषोऽस्ति। यथागृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज उपाददते उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहानिति वचनेनानवदायैव होमावगमात्। न चोच्छिन्नरिष्टि न सर्वंहुतं जुहोतीति वचनेन हुतशेषावगतेः शेषकार्यकरणम्। तस्य ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं यदि न विन्देत् वल्मीकवपायामवनयेत् ततोऽप्यवशिष्टं शतातृण्णायां विचारयन्ति इति विशिष्य प्रतिपत्त्यन्तरविधानेनातिदेशिकप्रतिपत्तिबाधात्। वल्मीकवपा वल्मीकच्छिद्रं, शतातृण्णा शतच्छिद्रा कुम्भी। इदञ्च सूत्रभाष्यकारमताभिप्रायेणोक्तम्। यदा तु वार्त्तिकरीत्या देवतासंस्कारार्थं यागान्तरमेव सुरापयोद्रव्यकं विधीयते, तदाऽप्यौषधद्रव्यकत्वपयोद्रव्यकत्वाभ्यां दार्शिकपूर्णमासिकविध्यन्तस्याष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन स्विष्टकृदिडादिप्राप्तावपि पूर्ववत्तदभाव इति अधिकरणं व्याख्येयम्॥३॥७४॥

द्रव्यैकत्वे॥ सर्वपृष्ठायामिन्द्राय राथन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेत्यादिषट्हविष्कारायां पशोऽपि निरूप्य सहावघातपेषणे कृत्वा प्रकृतिवद्विभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनादेकमेव रथचक्रमात्रं पुरोडाशं कृत्वा समन्ततः पर्यवद्यतीति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियन्ते। अत्र समन्तत इत्येव कर्मभेदतात्पर्यग्राहकम्।

अन्यथाऽग्नये कृत्तिकाभ्य इतिवत्कर्मैकत्वे सकृदवदानापत्तेः। याज्याभेदाद्वा कर्मभेदः। तत्र च स्विष्टकृदिडादि प्रधानभेदात् प्रत्येकं भवति।

न च द्रव्यैकत्वात् तन्त्रता, अवदानप्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धादीनां भेदात्। न च संस्कारवाक्यानां परस्परान्वये प्रमाणाभावेनोत्तरार्धस्यावदानप्रदेशप्रतियोगिकत्वाभावात् प्रकरणेन हविःप्रतियोगिकत्वप्रतीतेस्तस्य च पुरोडाशैक्येन साधारणत्वात् द्रव्यैकत्वमिति वाच्यम्। तत्तद्देवतायै चतुर्मुष्टिपरिमितस्यैव निरुप्तस्य हविष्ट्वेन पुरोडाशस्य हविष्ट्वाभावात्। न च तथापि हविषः संसृष्टत्वेन साधारणत्वाद्यागकाले इन्द्राय राथन्तराय निरुप्तं यत्तत् तस्मै न ममेति प्रत्येकं सङ्कल्पेऽपि संसृष्टोत्तरार्धादेः अगृह्यमाणविशेषत्वात् तन्त्रत्वं शेषकार्याणामिति वाच्यम्। तथापि न प्रयाजानूयाजानितिवत् द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्हि तस्य वषट्करोतीत्यनेन प्रधानभेदस्य शेषकार्यभेदे हेतुत्वावगमात्। तदन्यथानुपपत्तिकल्पितव्याप्तिबलेन भेदोपपत्तिरिति प्राप्ते।

तेन सकृत् क्रियत इतिवद्विधौ लटा भूतलक्षणापत्तेरपेक्षितस्तुतिमात्रपरत्वावसायाद्गमकमात्रस्य च न्यायप्राप्ततन्त्रत्वबाधकत्वानुपपत्तेः सकृदेव शेषकार्याणि। न ह्यपेत्यत्र तु लक्षणाभावाद्धेतुविधित्वमिति शेषः। ऐन्द्रवायवे तु वचनादेव भक्षावृत्तिरिति वैषम्यम् ॥२॥७५॥

सोमे ॥ ज्योतिष्टोम उत्पत्तिशिष्टोऽपि सोमोऽभिषवादिसंस्कारविधिवशाद्ग्रहप्रकृतिः। स एव तु ग्रहचमसादिपात्रवृत्तिरैन्द्रवाय-

वादिदेवतासम्बन्धाद्धविरिति सर्व एव सज्यते। तस्य चाक्यं जुहो-तीति वचनेनोच्चोद्देशेन प्रक्षेपरूपप्रतिपत्तिविधिर्ध्रुवदानवत्। तच्च च ग्रहैर्जुहोतीत्यादिना पात्रविधिरिति स्थितिः। अतश्च शेषसत्त्वा-द्भक्षणं प्रतिपत्तिः। तत्प्रमाणञ्च समाख्या वचनञ्च।

तत्र समाख्या तावत्प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यादिका वेदे, याज्ञिकानां होमचमस इत्यादिका। अदनार्थस्य चमेर्धातोरधि-करणवाचके औणादिके असच्प्रत्यये कृते चमसशब्दनिष्पत्तेः। सोम-श्चम्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सोमभक्षणसाधनत्वावगतेस्तत्तत्समाख्या-कल्पितश्रुत्या होत्रादिकर्तृकभक्षणस्य सोमप्रतिपत्त्यर्थत्वसिद्धिः। यदि त्वौणादयोऽव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणं, तदा चमसशब्दस्य पात्रे रूढत्वे योग्यतयैव होतृसोमादिसम्बन्धो भक्ष्यभक्षकत्वादिसम्ब-न्धेनैवेति तया भक्षणसिद्धिरविकला। अतश्च होतृब्रह्मोद्गातृयज-मानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकाग्नीध्राणां स्वस्वचमसेषु समाख्यया भक्षः। सदस्यपक्षे तस्यापि स्वचमसे। वचनं त्वग्रे निरू-पयिष्यते ॥३॥७६॥

उद्गातृ॥ तत्रैव, प्रैतु होतुरित्यादिमन्त्रे प्रोद्गातॄणामिति श्रुतम्। तेन किं उद्गातैवैकस्तच्चमसभक्षणे विनियुज्यते उतोद्गातृप्रस्तोतृप्रति-हर्त्तारस्त्रय इति चिन्तायाम्। प्रातिपदिकश्रुत्या उद्गातैव। न च बहुवचनानुरोधेनास्य सर्वतोमुख्यादौ उत्कर्षः, प्रातिपदिकस्य वा लिङ्गसमवायेन त्रितयपरत्वम्, योगेन स्तोत्रछगानकारित्वेन त्रितय-परत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम्। उद्गातृशब्दस्य प्रचुरप्रयोगेनोद्गीथा-परपर्यायसामद्वितीयभागरूपोद्गानकर्त्तरि रूढत्वाद् गुणभूतबहुवच-

नानुरोधेन त्वदुक्ताया द्विविधाया अपि अन्याय्यकल्पनायाः पाशा-
धिकरणन्यायेनानुपपत्तेः। न ह्युत्कर्षायोग एव तदधिकरणविषयः,
प्रकरणबाधापादकतदयोगे श्रुतिबाधापादकलक्षणाद्ययोगस्य सुत-
रान्तदधिकरणविषयत्वात्। अतो बहुवचनमेव व्यत्ययानुशासनादि-
रीत्या एकत्वलक्षणार्थं व्याख्येयम्। न चैकत्वलक्षणायां अजहत्स्वार्थ-
तापत्तेः प्रातिपदिक एवाजहत्स्वार्थता युक्तेति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम्।
मुख्यत्वप्राधान्याभ्यां प्रातिपदिके जघन्यवृत्त्यङ्गीकारे निरस्ते अजहत्-
स्वार्थतायाः फलमुखत्वेनादोषात्।

न च प्रतिहर्त्रादिकर्मस्वपि तत्प्रतिपादकवाक्येषु च औद्गात्रं
कर्म काण्डञ्चेति समाख्यानात् तत्कर्त्तर्यपि प्रतिहर्त्रादावुद्गातृशब्दस्य
शक्त्यैव प्रयोगोपपत्तेरनेकार्थकस्योद्गातृपदस्य बहुवचनानुरोधेन निष-
धोद्गातारः स्तुवत इत्यादिवत्त्रितयपरत्वमविशेषाद्वा चतुश्शब्दश्चतु-
ष्टयपरत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्। अनेकशक्तिकल्पनाभियोद्गान-
कर्त्तृवाचकस्यैवोद्गातृपदस्य लक्षणादिनाऽपि क्वाचित्कसर्वविषयप्रयो-
गोपपत्तेः। अत एव मुख्योद्गातुरेव कर्म मुख्यमौद्गात्रं तद्वेदसंयोगा-
च्चान्यत्रापि औद्गात्रशब्द उद्गातृशब्दश्च गौण इति द्रष्टव्यम्। अतः
पाशाधिकरणन्यायेनोद्गातैवैकः पिबेदिति प्राप्ते।

नोद्गातृशब्दस्य ऋत्विग्विशेषे शक्तिः, कृत्स्नावयवयोगेनैवोत्कृष्ट-
गानकर्तृमात्रवाचित्वेनोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात्। प्रचुरप्रयोगस्याहवनीयेऽग्निपदवन्निरूढलक्षणयाऽप्युपपत्तेः।
न चात्र रथकारादिशब्दवदवयवार्थं विहाय ऋत्विग्विशेषे प्रयोगः,
येनातिरिक्ताऽपि शक्तिः कल्प्येत। न चोद्गायतिरप्युद्गीथवाच्येवेति

नियमः। उद्गायतीनामरत्निमात्रोत्सेधमित्यादावन्यत्रापि प्रयोगात्। अत एव पङ्कजादिशब्दस्य मण्डूकादौ प्रयोगाभावेन योगरूढ़िकल्पनायामपि प्रकृते न तत्कल्पना। अपि तु अग्निशब्दवन्निरूढ़त्वमेव। अतश्च तात्पर्यग्राहकसत्त्वे लाक्षणिकार्थग्रहणेऽपि प्रकृतेऽग्निमुपनिधाय स्तुवत इतिवन्मुख्यार्थसम्भवे लाक्षणिकार्थग्रहणायोगात् बहुवचनानुरोधाच्च निषद्योद्गातार इतिवत्प्रकृतापूर्वीयगानकर्तृणामेव ग्रहणम्। न सुब्रह्मण्यस्य भाष्यकारोक्तस्यापि। गानकर्तृत्वाभावात्। मूलग्रन्थान्यथाकरणं तु युक्त्यनुरोधेन न दोषः, सिद्धान्तेऽन्यथात्वाभावादिति ध्येयम् ॥२॥७७॥

यावन्तः॥ भक्षे समाख्या प्रमाणमुक्ता। वचनमिदानीमभिधीयते। यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्त इति श्रुतम्। तत्र लिप्साशब्देनोपक्रमस्यार्थवादानुरोधाल्लिप्सामात्रग्रहणे अदृष्टार्थत्वापत्तेश्च लक्षणया भक्षणमभिधीयते। तच्च हारियोजने वक्ष्यमाणविधया वषट्कारनिमित्तं होमाभिषवनिमित्तञ्च यद्यपि प्राप्तं, तथाप्यत्र विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेर्भक्षान्तरमेव सर्वकर्तृविशिष्टं विधीयते।

अथवा हारियोजनवाक्यान्तरप्रकरणे पाठात् तदीयभक्षानुवादेनैव पुरस्तादैन्द्रवायवस्य भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिवद्गुणमात्रं विधीयते। विशेषपुरस्कारेण कर्तृविधानाच्च नैककर्त्रवरोधे कर्त्रन्तरविधानानुपपत्तिशङ्का। सर्वथा वाचनिकः कर्तृविशेषः। तदिह सर्वपदं किं चमसिमात्रपरं किं वा प्राकृतसर्वर्त्विक्परमिति चिन्तायाम्। सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वादुपस्थितपरा-

सर्व्विलावयवतेचमसिनामेव पूर्व्वमुपस्थितत्वात् तेषामेव ग्रहणमिति प्राप्ते ।

चमसिशब्दस्यान्यचमसेषु एकैकचमसिनो भक्षणं न्याय्यं अत्र तु चमसिनामन्येषां च सर्व्वेषामेव तद्युक्तमित्येवं स्तुत्यवत्वम्नतत्वेनोपपत्तेर्न पुनः सर्व्वपदसङ्कोचत्वम् । अतश्च परमसर्व्वेण व्यवहारासम्भवादावश्यकेन प्रकरणादिनैव प्रकृतकर्मकरमात्रग्रहणोपपत्तौ पुनश्चमसिभिर्विशेषणे प्रमाणाभावः । न चैवं पत्न्या अपि ग्रहापत्तिः सेष्यौवदेव, पुंलिङ्गेन तस्या ग्रहणानुपपत्तेः । चमसाध्वर्य्यूणान्तु याज्ञिकाचाराभावादेवा-ग्रहणमिति ध्येयम् । न हि ऋत्विज एव सर्व्वशब्देन ग्राह्या इत्यत्रा-न्यत् किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥२॥७८॥

वषट्काराच्च ॥ सोम एव, वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतम् । तत् किं भक्षान्तरवचनं किं वा समाख्यादिप्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्य-मात्रविधिरिति चिन्तायाम् । भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावात् प्राथम्य-मात्रविधिः । न च वषट्कर्त्तुरपि विधेयत्वे वाक्यभेदः । वषट्कारे निमित्ते भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधानात् रथन्तरे निमित्ते प्रस्तोद्देशे-नैकस्याप्यनेकत्वविधिवच्च विजातीयानेकोद्देशे वाक्यभेदाभावात् । अतश्च यत्र चमसे हारियोजने वा अध्वर्य्य्वादेरन्यस्य वषट्कर्त्तुश्च सोमाभिषवाभ्यां समाख्यया लिङ्गवचनेन वा भक्षप्राप्तिस्तत्र वषट्कर्त्तुः प्रथमं भक्षः ततोऽन्यस्येति वचनार्थ इति प्राप्ते ।

प्रथमभक्ष इति समासरूपे एकस्मिन्पदे एकांशेनोद्देश्यत्वे एकां-शेन विधेयत्वे चाङ्गीक्रियमाणे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः कर्मान्तर-मेवेदम् । न च तस्मिन्नूषकताबीजाभावः । सामर्थ्यभङ्गस्यैव तद्बीज-

स्यात् । तथा हि सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्ये विधेयान्वयात्पूर्वमुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेन क्रियान्वयोऽवश्यं वक्तव्यः । अत एव,

यद्वक्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यपि सङ्गच्छते । प्राथम्यं तत्त्वेन प्रथमक्रियान्वयोऽन्यस्याति-प्रसक्तत्वात् । तदुच्च यत्र भिन्नपदस्थले यागेन स्वर्गं भावयेदित्यादौ तत्तत्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन यागस्य च विधेयत्वेन क्रियान्वये प्रथममवगते पश्चादेव विधेयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गेऽन्वय इति स्थितिः । तद्वदेवाप्येकपदस्थले भत्ते प्राथम्यान्वयात्पूर्वं भवस्य क्रियान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्च क्रियान्वयात्पूर्वं भत्तप्राथम्ययोर्विशेष्यविशेषणभावानवगमादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यभङ्गादपरिपूर्णसमासपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ।

यद्यपि चास्मन्मते वैयाकरणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं, तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं विशिष्टार्थबोधकत्वमेव तदिति बोध्यम् । अत्र च क्रियाभिन्नं विधेयं बोध्यम् । क्रियात्मके विधेये तदन्वयात् पूर्वमुद्देश्यस्य तत्त्वेन क्रियान्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यज्ञादिभावनाविधानेऽपि न क्षतिः । अतश्चैकप्रसरताभङ्गभिया भवान्तरमेव विधेयम् । अत एव लोहितोष्णीषा इत्यादावतिदेशात् पूर्वमेव लोहितोष्णीषविशिष्टाः कर्त्तार एव प्रचारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलका इति तत्र तत्रैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारो वक्ष्यते । अतश्च प्रकृते एक-प्रसरताभङ्गभिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मणनिवेशाद्गुणादेव वषट्कर्तृप्राथम्योभयविशिष्टभक्षान्तरमेव विधीयते सोमसंस्कारार्थत्वेन । तत्र च

यागार्थत्वेन वषट्कारस्य क्लृप्तत्वात् कर्तुपलक्षणत्वेनार्थान्निमित्तत्वाव-गतेर्वषट्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं ग्रहेषु चमसेषु चाविशेषात् सिद्धं भवति॥३॥७९॥

होमाभिषवाभ्याञ्च॥ इदमपरं भक्षस्य निमित्तम्। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीत्यत्र हविर्धानादीनां सर्वेषां गुणानां विध्यन्तरादर्थाच्च प्राप्तत्वात् केवलं होमाभिषवसमानकर्तृकत्वं भक्षमात्रे अप्राप्तं विधेयम्। यद्यपि हारियोजनादौ होमाभिषवसमानकर्तुरपि भक्षणं प्राप्तं, तथाप्यव-युत्यानुवादे वाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य विधेयता। सा च न पूर्वविहित-भक्षेषु। सर्वत्रोत्पत्तिशिष्टविशेषविहितकर्तन्तरावरोधात्। अतश्च होमाभिषवसमानकर्तृकं भक्षान्तरमेवेह विधीयते। कर्तृरूपगुणा-नुरोधेन वाऽवेष्टिवद्वषट्कर्तृभक्षस्यैव प्रयोगभेदमात्रम्। न चोत्पत्तौ नियामकाभावः। प्राथम्यस्यैवोत्पत्त्यन्वयिनो वषट्कारवाक्ये नियाम-कत्वात्। प्राथम्यस्यापि प्रयोगान्वये तु कर्मान्तरमेवेति ध्येयम्।

अत्र च होमे अभिषवसमानकर्तृकत्वस्याध्वर्यवसमाख्यावशादेव प्राप्तेः प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वाच्च भक्ष एवाभिषवसमानकर्तृकत्वं होमसमानकर्तृत्ववद्विधीयते। होमाभिषवयोश्च क्लृप्तफलत्वाद्वषट्कार-वदेवार्थान्निमित्तत्वम्। तयोश्च समुच्चितयोर्निमित्ततेति षष्ठे वक्ष्यते। अतश्च यो यदभ्यासे होमाभिषवकर्त्ता अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताऽन्यो वा ग्रहे चमसे वा स तेन भक्षयेत्॥३॥८०॥

प्रत्यक्षोपदेशात्॥ अथ यत्रैकस्मिन्पात्रे अनेकेषां भक्षकर्तृणामेक-स्मिन्कर्त्तरि वा अनेकेषां वषट्कारहोमाभिषवसमाख्यादिकारणानां

समवायस्तत्रैकशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् भक्षणानां विकल्पः । प्रत्यक्षशिष्टानामपि वषट्कारादिभक्षाणां सामान्यविहितत्वात् कल्पिकयाऽपि समाख्यया विशेषनिष्ठया प्रमेयबलाबलन्यायेन बाधाद्वहविषयत्वावगतेर्भिन्नविषयत्वे वा प्राप्ते ऽल्पं भक्षयतीति वचनेन कृत्स्नस्य शेषस्यैकभक्षणप्रतिपाद्यत्वासम्भवादेकेन भक्षणेन प्रतिपादितेऽपि शेषे ऽवशिष्टशेषस्य भक्षणान्तरेण प्रतिपत्तिसम्भवात् प्राथम्यविधेश्च समुच्चयः ।

ननु एवं कर्तृभेदेन केषाञ्चिद्भक्षाणां पृथगनुष्ठानेन समुच्चयोपपत्तावपि यत्रैकस्मिन्नेव कर्त्तरि कारणानेकत्वं, तत्र प्रयोगविध्यवगतसाहित्यसम्पत्त्यर्थं तन्त्रत्वोपपत्तेर्न पृथगनुष्ठानेन समुच्चयः । वस्तुतस्तु समाख्याया ब्रह्मोद्गातृयजमानसदस्यचमसेषु कारणान्तरेणैतत्कर्तृकभक्षस्याप्राप्तत्वात् तद्विधायकश्रुतिकल्पकत्वेऽपि होत्रकचमसेषु वषट्कर्तृत्वेन तेषां तत्र भक्षस्य प्राप्तत्वात् कॢप्तप्रवृत्तिनिमित्ततया न विधिकल्पकत्वावकाशः । एवं हारियोजनेऽपि । येषां कारणान्तरेण न भक्षप्राप्तिस्तत्प्राप्तिफलक एव सर्वत्र विधिरिति न तत्रापि कारणद्वयस्यैकस्मिन् कर्त्तरि समवाय इति चेत् ।

मैत्रावरुणादिहोत्रकचमसेषु वषट्कारात्तेषामिव होतुरपि वषट्कर्तृत्वाद्धोतृचमससाधारण्येन चाध्वर्योरपि होमाभिषवकर्तृत्वाद्ग्रावादीनामपि तद्भक्षणप्राप्तेर्विशिष्य तत्तच्चमस इत्येवंविधसमाख्यायास्तत्तत्कर्तृकभक्षणान्तरविधिमन्तरेणानुपपत्तेः । अत एव तन्त्रानुष्ठाने विधिफलाभावेन न तन्त्रत्वमपि । न चैवमप्येकस्मिन्नेव कस्मिंश्चिद्भ्यासे समाख्यानिमित्तभक्षकरणमात्रेण समाख्योपपत्तौ न समस-

समाख्याभक्षणाभावे तदापत्तिः । समाख्याकल्प्यश्रुतौ अविरोधात् प्रकृतापूर्वसाधनचमसस्थसोमसंस्कारार्थत्वेन तत्तत्कर्तृकभक्षणस्य विधेयत्वेन सर्वत्रैव चमससमाख्याभ्यासे तत्प्राप्तेः । अतः सर्वत्रैव एकपात्रे कर्तृभेद इवैककर्त्तरि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्षस्य पृथगनुष्ठानसमुच्चयः । यदा, हारियोजने तु माऽस्तु समुच्चयः । याज्ञिकानुष्ठानं चेत्तर्हि तेनास्तु सः ॥२॥८१॥

एकपात्रे ॥ भक्षसमुच्चये चिन्तितेऽमुष्य प्रसङ्गात् तत्क्रमो निरूप्यते । तत्रैकस्मिन्पात्रे कर्तृभेदेन भक्षभेदे, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति वचनात्, होतेव नः प्रथमः पाहि इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च वषट्कर्तृत्वनिमित्तः प्रथमो भक्षः । न च होमकर्तुरध्वर्योर्हस्ते पात्रसत्त्वाद्ग्रहणप्राथम्यकल्पने गौरवापत्तेस्तस्यैव न्यायेन भक्षप्राथम्यागतेस्तदपेक्षया च वषट्कर्तुः प्राथम्यविधाने अपूर्वविधित्वापत्तेः समाख्यानिमित्तभक्षापेक्षयैव तेन प्राथम्यविधिर्नियमविधित्वलाघवानुरोधेन युक्त इति वाच्यम् । नियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेवैतस्य वचनस्य प्रवृत्तत्वेन नियमविधित्वानपायात् न्यायेन सङ्कोचानुपपत्तेः ।

अतो वषट्कारनिमित्तं प्रथमं भक्षः । मैत्रावरुणादिचमसेषु च सवनमुखीये ऐन्द्रप्रदाने होत्रा वषट्कारात् मित्रावरुणादिभ्यश्च प्रदाने मैत्रावरुणादिभिर्वषट्काराद्वषट्कर्त्रनेकत्वे तु प्रदानक्रमेण क्रमः । वषट्कर्तृभक्षानन्तरञ्च होमाभिषवोभयकर्तृसत्त्वे तस्य भक्षः । तन्निमित्तभक्षस्य वाचनिकत्वात् । ततो दुर्बलः समाख्याप्रमाणकः । होमाभिषवकर्तृकभक्षाभावे तु तदनन्तरं भिन्नकर्तृकसमाख्याप्रमाणक एव । समानकर्तृके तु होमाभिषवकर्तृकभक्षाभावे द्विरनु-

हानमात्रं न क्रमाभिव्यञ्जकं किञ्चित्। तस्मात्त्वे तु पूर्वोक्तक्रम इति ध्येयम् ॥३॥८२॥

वचनात् ॥ इदं च भक्षणं, नानुपहूतेन सोमः पातव्य इति वचनादनुज्ञयैव। तदपि न लौकिकेन शब्देन, अपि तु आम्नानवशादुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनैव मन्त्रेण। तथापि लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा विभज्यैवैकोऽनुज्ञापने अपरस्यानुज्ञायाम्। निषेधवशात्तानुज्ञापनानुज्ञयोर्विधिकल्पना। मन्त्रवशाच्च। तत्रात्यर्थक्रमेण पाठं बाधित्वा उपह्वयस्वेति प्रथममनुज्ञापने उपहूत इति पश्चादनुज्ञादाने विनियोक्तव्यम् ॥३॥८३॥

तदेकपात्राणाम् ॥ सेयमनुज्ञा यत्रैकस्मिन् पात्रे भक्षप्रसक्तिस्तत्रैव ग्राह्या। दृष्टार्थताऽभावात्। भागाधिक्यादिप्रसङ्गनिमित्तकलहशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात्। उपायान्तरेणापि तु तन्निवृत्तावस्य नियमविधित्वात्। अन्यत्रानुज्ञाने तु अदृष्टार्थत्वमपूर्वविधित्वञ्च दोषः। अत एव यत्रैकस्मिन् पात्रे एक एव भक्षयिता तत्र नैवानुज्ञापनम्। एवं अन्तिमस्यापि भक्षयितुर्नानुज्ञापनं, प्रयोजनाभावात्। याज्ञिकास्त्वाचरन्ति ॥३॥८४॥

याज्यापनयेन ॥ ज्योतिष्टोमे ऋतुयाज्यासु हौत्रप्रवचनाम्नातासु अन्त्या याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विकल्पेन विधीयते। यजमानयाज्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजतीति। तत्र स्वयं याज्यापाठपक्षे वषट्कारभक्षयोः स एव कर्त्ता उत होतेति चिन्तायाम्।

षष्ठीश्रुत्या यजमानस्य याज्यामात्रं श्रुतं न वषट्कारः। तस्य

याज्याया अधिवषट्करोति वचनेन याज्यातो भेदात्। अतश्च वषट्कारे समाख्यानिमित्तोहोतैवेति तन्निमित्तो भक्षः तस्यैव। यत्तु स्वयं वेति वचनम्। तच्च तावद्यागकर्त्तृत्वविधायकं तस्य प्रधानवाक्यादेव सिद्धेः। नापि यागप्रकाशकवषट्कारप्रयोगकर्त्तृत्वविधायकम्। विध्यन्तरत्वे वाक्यभेदापत्तेः। अत आद्यवाक्येन यजमानस्य याज्यायां विहितायां द्वितीयेन प्रैषकर्त्तृत्वविधानात् प्रैषार्थकर्त्तृत्वानुपपत्तेरेव याज्याविकल्पप्राप्ते यागकर्त्तृत्वस्य च याज्याप्रयोक्तृत्वमात्रेणाप्युपपत्तेस्तृतीयमर्थवादः। निगद्येत्यपि याज्यायां निगदत्वस्य सामान्यविधित एव प्राप्तत्वादनुवादः। अनवानं यजतीति तु याज्यान्तरविषयमिति प्राप्ते।

आख्यातश्रवणादाऽनुपपत्तेश्च तृतीयमेव विधायकं, आद्यमर्थवादः। अतश्च याज्यान्तेन वषट्कारेणैव मुख्ययागकर्त्तृत्वाद्वषट्कारोऽपि तस्यैव। याज्यावषट्कारयोः समानकर्त्तृकत्वस्यानवानत्वस्य च बाधापेक्षया वषट्कारे होतृकर्त्तृकत्वमात्रस्यैवैकस्य समाख्याप्रमाणस्य बाधौचित्याच्च। एवञ्चाद्यस्यापि विधित्वे न कश्चिद्दोषः। अतश्च वषट्कारनिमित्तो भक्षोऽपि तस्यैव ॥३॥८५॥

फलचमसः॥ तत्रैव, यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति श्रुतम्। अत्र द्वितीयो निःसन्दिग्धत्वपरः आद्यस्तु निमित्तत्वपर एव। स्तिभिनीः अङ्कुरामूलानि च। तत्रैतस्य फलचमसपदाभिधेयस्य किं भक्षणमात्रं किं वा यागोऽपीति चिन्तायाम्।

निमित्तत्वेनोपक्षीणस्य यागस्य फलचमसाश्रयित्वानुपपत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टस्य च तस्य भक्षान्वयश्रवणात् प्राप्तयागानुवादेनानेकपेषणादिरूपगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्चानेकगुणविशिष्टभक्षान्तरमेव फलचमसकरणकं विधीयते। फलचमसस्य विनियोगाभावेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेः सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गस्यावश्यकत्वात्। तदपि आरादुपकारकमपि यजमानसोमभक्षस्य बाधकं, न सोममित्यनुवादकत्वात्। न गिरा गिरेति ब्रूयादितिवदेककार्यत्वाभावेऽपि कथकत्वरूपाया एव स्थानापत्तेरङ्गीकारात्। अस्तु वा स्वतन्त्र एव तन्निषेध इति प्राप्ते।

यद्यपि भक्षान्तरमिदं तथापि तस्य नारादुपकारकत्वम्। तस्मिन्निति द्वितीयानिर्देशेन फलचमससंस्कारार्थत्वप्रतीतेः। अनुपयुक्तस्य च संस्कारायोगेऽपि अध्वर्युं वृणीत इत्यादिवद्विनियोगकल्पना। तत्रापि यदि सोमं बिभक्षयिषेदित्याद्यनुवादबलाद्यजमानकर्तृकभक्षस्य च तावतैवोपपत्तौ सर्वत्र सोमबाधेन सर्वार्थत्वकल्पने प्रमाणाभावाद्यजमानचमसयागाभ्यासस्साधनत्वमेव फलचमसस्य कल्प्यत इति न काचिदनुपपत्तिः।

वस्तुतस्तु। भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावाद्यजमानसोमभक्ष एव तत्कर्तृकपेषणदध्युन्मृज्युत्तरकालद्वयविशिष्टः फलचमससंस्कारकत्वेन विनियुज्यते। राजा राजसूयेनेतिवत्, तस्य वाचनिकत्वाच्च विनियोगविशिष्टप्रयोगविधानाद्वाक्यभेदः। यजमानचमसाभ्यासोपद्रव्यसंस्कारकभक्षसंस्कार्यत्वात्, पूर्वोक्तयुक्तेश्च, तदीयत्वानुमानात्। कल्पितवाक्येन फलचमसस्य उक्तयागाभ्याससाधनत्वसिद्धिः। नैमि-

श्चिकत्वाच्च तत्र नित्यसोमबाधकत्वम्। एवं च स्थानापत्त्यैव फल-चमसे इतरसोमसंस्कारवद्यजमानभक्षस्यापि प्राप्तिसम्भवे पूर्वप्रवृत्त्या तद्दिध्यङ्गीकरणं गुणद्वयविधानार्थं फलचमसस्य यागसाधनत्वसिद्ध्यर्थं चेति द्रष्टव्यम्। एतेन यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयादित्यत्राभिषवयुक्तपूतीकानामपि यागसाधनत्वं व्याख्यातम् ॥३॥८६॥

अनुप्रसर्पिषु ॥ राजसूये दशपेयो नाम सोमयागविकारो राजकर्तृकः। तत्रातिदेशतो दशसु चमसेषु प्राप्तेषु यजमानचमसे राज्ञो-भक्षणम्। तत्रापरं, शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति दशदशैकैकचमसमनुप्रसर्पेयुरिति वचनद्वयं श्रुतम्।

तत्र न तावच्छ्रुतं ब्राह्मणा इति विधिर्दशदशेत्यनुवादः, भक्षानुवादेन गुणद्वयविधाने वाक्यभेदात्। एकैकस्मिन् भक्षे शतब्राह्मणप्राप्त्यापत्तौ दशदशेत्यस्य प्राप्त्यभावाच्च। अतो दशेत्येव द्विरुक्तश्रवणाद्विधिः। सोऽपि न चमसोद्देशेन, दशत्वस्य प्राप्तत्वात्। नापि तदुद्देशेन भक्षाश्रितदशकर्तृविधिः। चमसोन्नयनादिक्रियान्तरस्याप्याश्रयत्वप्रसङ्गेन भक्षस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात्। याज्ञिकाचारसिद्धचमसाख्यभक्षस्यैव नियमेनोपस्थित्यभावेन वषट्कारनिमित्तस्याप्याश्रयत्वापत्तेश्च। चमसमिति द्वितीयाया अनुप्रशब्दयोगनिमित्तत्वेन प्रतियोगित्वपरतया तस्योद्देश्यत्वोपस्थापकाभावाच्च। नापि चमसानुप्रसर्पणोद्देशेन दशकर्तृविधिः। विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदात्। चमसप्रतियोगिकर्त्विक्कर्तृकानुप्रसर्पणस्याप्राप्तत्वाच्च। प्रयाजेभ्यस्तदितिवत्सर्वचमसेषु एकस्यैव दशकस्य प्रसक्त्यापत्तेश्च। चमसे चैकैकत्वविशेषणे पुनर्विशिष्टोद्देशः। दशदशेति वीप्सार्थविधाने वाक्यभेदः। प्रतिचमसं

विंशत्यापत्तिश्च, अतो दशकर्तृविशिष्टं प्रत्येकचमसप्रतियोगिकमनुप्रसर्पणमेवात्र विधीयते । तयोश्च पार्ष्टिकान्वये एकैकस्मिन् चमसे दश दश कर्त्तारो भवन्तीति वीप्सानुवादः । अनुप्रसर्पणस्य च प्रयोजनापेक्षायां वैश्वधन्यायेन चमसपदान्तर्गत-चमिधातु-प्रतिपाद्यसमाख्यानिमित्तभक्षस्यैव स्ववाक्योपस्थितत्वात्तद्वाचकपदान्तरकल्पनया प्रयोजनवत्त्वम् । अतश्च समाख्यानिमित्तभक्षार्थं प्रतिचमसं दशानामनुप्रसर्पणे चमसानां दशत्वाङ्कृतसङ्ख्यासम्पत्तेः शतवाक्यमनुवादो-विधेयदशत्वस्तुत्यर्थो न तु ब्राह्मणत्वविधायको वाक्यभेदापत्तेः । अतो-ब्राह्मणग्रहणं सोमपदवदेव भूत्वा गौणमिति यजमानचमसे राजत्वजातेरेव न्यायप्राप्तत्वाद्राजन्यादश भक्षयेयुरिति प्राप्ते ।

ब्राह्मणत्वस्य सर्वचमसेषु प्राप्त्यभावेनोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वद्विधेयत्वापत्तेर्गौणत्वे प्रमाणाभावाद् ब्राह्मणत्वमेवेह शतोद्देशेन विधीयते । सोमान् भक्षयन्तीत्यनुवादमात्रम् । वस्तुतस्तु भक्षयतिना पूर्ववाक्ये समाख्याभक्षस्योद्देश्यत्वेनोपस्थितस्यैवोपादानात्तदुद्देशेनैव ब्राह्मणत्वविधानमिति दशत्वेनैकत्वबाधवद्ब्राह्मणत्वेन राजत्वबाध इति यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणाएव फलचमसन्दश भक्षयेयुः । न च स यदि सोममित्यनेन राजकर्तृकभक्षस्य निमित्तत्वावगतेः कथं तदभावे फलचमस इति वाच्यम् । निमित्तद्वयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेराद्येनैव यदि-शब्देन यागगतराजकर्तृकत्वनिमित्तप्रतिपादनात् । अयन्तु यदि-शब्दो निःसन्दिग्धत्वार्थकोऽनुवाद इत्युक्तम् ॥ २ ॥ ८७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

अथ षष्ठः पादः ।

सर्वार्थं ॥ अनारभ्य श्रुतेन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादिना अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्देशेन विधीयमाना पर्णता तद्द्वारेण जुहूमत्क्रत्वङ्गमिति स्थिते, सा किं प्रकृतिविकृतिसाधारणी उत प्रकृतिरेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषात् सर्वोऽपि । न च विकृतावतिदेशेनापि प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वापत्तिः । उपदेशेनैव प्राप्तिसत्त्वे अतिदेशस्य कुशविषयत्ववत्पर्णताविषयत्वाकल्पनात् । न च विकृतौ जुहूप्राप्तेरतिदेशापेक्षत्वांत्तस्य च प्रकृतेः सर्वाङ्गसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन पर्णताविधेः प्रथमं प्रकृतिविषयशाब्दबोधजनकत्वावश्यम्भावे पुनर्विकृतिविषये तज्जनकत्वायोगेन प्राप्तिकालवैषम्यापत्तिरिति वाच्यम् । वैमृधादिवत्पर्णताव्यतिरिक्ताङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य विकृतावतिदेशोपपत्तौ पर्णतायाः पश्चादेव विधानेन साधारण्योपपत्तेः । अन्यथा वैमृधेऽपि वैमृधव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यतिदेशानापत्तेरिति प्राप्ते ।

यत्किञ्चिदितिकर्त्तव्यताक-वैमृधोपेतसकलाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य वैमृधेऽतिदेशकल्पनायामपि येषामङ्गानां स्वाङ्गसम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न वैमृधस्य अङ्गविशेषानवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतश्च पर्णतारूपाङ्गसम्बन्धं विना प्रकृतेः पूर्णत्वाभावादतिदेशतो जुहूप्राप्त्यनन्तरं पुनः पर्णताविधौ प्राप्तिकालवैषम्यापत्तेः प्रकृत्यर्थैव पर्णता । यथा चैवं सति

दीक्षासु यूपच्छिनत्तीत्यत्र अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यसम्बन्ध्युप-
दिष्टातिदिष्टच्छेदनसाधारण्येन दीक्षाकालविधौ न प्राप्तिकालवैषम्यं,
तथाऽग्रेव वक्ष्यामः। वस्तुतस्तु न साधारण्येन विधिः। प्रकृत्यर्थत्वेन
विहितस्यातिदेशतोऽपि प्राप्तिसम्भवात्। तथापि यूपैकत्वं भिन्न-
कालकत्वेनाग्टह्यमाणविशेषत्वात् पात्रवदेव नानुपपन्नम्। प्रयोजनं,
पूर्वपक्षे पर्णतालोपे वेदान्तरीयविकृतौ याजुर्वैदिकत्वात्तद्भ्रेषप्राय-
श्चित्तं, सिद्धान्ते अविज्ञातप्रायश्चित्तं विकृतिवेदीयं वा। भूरादि-
प्रायश्चित्तानामपि उपक्रमानुसारेणोच्चैस्त्वादिवद्वेदधर्मत्वात् ॥३॥८८॥

प्रकरणविशेषात्तु ॥ सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतं
सामिधेन्युद्देशेन विधीयमानं साप्तदश्यं प्राकरणिकपाञ्चदश्यावरो-
धान्न पूर्ववत्प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्निविशते सामिधेनीस्वरूपे आन-
र्थक्यप्रसक्तौ लक्षणीयस्यापूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रकरण**स्थित्युपस्थाप-
नात्। साप्तदश्ये तु अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धेन कथञ्चिदपूर्वसामा-
न्योपस्थितावपि तद्विशेषस्य दिक्कत्वन्यायेनोपस्थित्या विलम्बितत्वात्।
किन्तु विकृतौ।

न च तत्रापि क्लृप्तोपकारपाञ्चदश्यविरोधः। औपदेशिकत्वेन
अरवद्बाधकत्वोपपत्तेः। न चानारभ्याधीतत्वेन दौर्बल्यं, निरवकाशत्व-
रूपप्राबल्यम्। युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात्। अत एव य इष्ट्यानेन
गम्यमानसद्यस्कालत्वादिसर्वविकृतिषु निविशत एव। सर्वविकृतिषु
साप्तदश्यप्राप्तौ कामुचित्यप्युमित्रविन्दादिविकृतिषु तत्पुनःश्रवणं

* सर्व्वत्रैव पुस्तके अत्र किञ्चित् स्थानं रक्षितम्।

मन्यविकृतिषु तत्परिसङ्ख्याफलकोपसंहारार्थम्। न च वाक्यद्वय-वैयर्थ्यापत्तिः। एकेन सामिधेनीसम्बन्धोऽपरेण क्रतुविशेषसम्बन्ध-इति विषयभेदात्। न चैवमपि प्राकरणिकेनैवोभयसम्बन्धसिद्धौ इतरवैयर्थ्यम्। वाक्यद्वयाम्नानबलेनाभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनादिति दशमे वक्ष्यते ॥२॥८९॥

नैमित्तिकम् ॥ यत्तु प्रकरण एव, सप्तदश वैश्यस्येति नैमित्तिकसाप्तदश्यमत्पाञ्चदश्यस्य बाधकम्। अत्र हि षष्ठ्या निमित्तत्वमेव वैश्यस्योच्यते। विजातीयत्वाच्च सामिधेन्युद्देशेऽपि न वाक्यभेदः। वैश्यस्वामिकसामिधेन्युद्देशेन वा साप्तदश्यविधिः। षष्ठ्याः परम्परा-सम्बन्धस्य प्राचां व्युत्पन्नत्वेन न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि। वैश्यो-द्देशेनैव वा स्वस्वामिकसामिधेनीकत्वसम्बन्धेन तद्विधिः। सामि-धेनीरनुब्रूयादित्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वात्। अन्यपक्षद्वये च वैश्याभावे साप्तदश्याननुष्ठानान्निमित्तत्वं तस्यार्थिकम्।

तथा, काम्यमपि गोदोहनादि एकविंशत्याद्यनुवचनादि च नित्यस्य चमसपाञ्चदश्यादेर्नैमित्तिकस्य च साप्तदश्यादेर्बाधकम्। नित्यस्य सामान्यविहितत्वेन ब्राह्मणादिप्रयोगे सावकाशत्वेन च विशेषविहितानिरवकाशाच्च काम्यनैमित्तिकाद्दुर्बलत्वावगतेः। न चैवमपि नैमित्तिकस्य कामनारहितप्रयोगे सावकाशत्ववत्काम्यस्यापि ब्राह्मणादिकाम्यप्रयोगे सावकाशत्वाविशेषेण नैमित्तिकापेक्षया बल-वत्त्वानापत्तिः। साक्षात्पुरुषार्थसाधने पुरुषस्योन्मुखत्वेन काम्यस्य पुरस्स्फूर्तिकतया बलवत्त्वोपपत्तेः।

न च काम्यस्य क्रत्वनङ्गत्वात्तेन क्रत्वङ्गभूतनित्यादेर्बाधे विगुण-

फलाश्रितात् काम्यादपि फलानापत्तिः। काम्यस्य लाघवेन परप्रयु-
क्ताश्रयोपजीवितया स्वातन्त्र्येणानुष्ठानप्रसक्त्यनुपपत्तेराश्रयस्यापि पर-
प्रयुक्तकाम्यगुणेनैवोपकारसिद्धौ नित्यनैमित्तिकवमसाद्यनुष्ठापकत्वा-
कल्पनात्। काम्यप्रयोगे चमसादेरङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्यप्रसङ्गाऽप्रसक्तेः।
अतो दुर्बलस्य नित्यादेः प्रबलानास्कन्दितप्रयोगविषयत्वकल्पनया
प्राप्तबाधविधया बाधकत्वं काम्यनैमित्तिकादेरिति सिद्धम्॥३॥९०॥

इष्ट्यर्थम्॥ अग्नीनामतिदेशेन पवमानेष्ट्यङ्गत्वावगमात्तत्संस्कार-
कत्वेन विहितस्याधानस्यापि प्रकरणस्थहतवाक्यात् पवमानेष्टिसा-
धनीभूताग्निसंस्कारकत्वेन विनियुक्तस्य पवमानेष्ट्यङ्गत्वम्। पवमा-
नेष्टीनां विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पनेति प्राप्ते।

आधानस्य किमुत्पादकत्वमुत यागादिवदग्निनिष्ठातिशयमात्र-
जनकत्वं? उभयथापि लभ्यते अग्निहोत्रादिषु आहवनीयाद्युत्पा-
दकाभावादतिदेशस्यैवासम्भवः। अतोऽग्निहोत्राद्यङ्गभूताहवनीयाद्यु-
त्पादकमेवाधानम्। पवमानेष्टयोऽप्यन्यङ्गभूताः, फलवदाधानाङ्गभूता
एव वा, प्रकरणात्। ततश्च पवमानेष्टिष्वसिद्धत्वादग्नेरतिदेशस्यैवा-
भावः। प्रयोजनं, पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षेऽन्वारम्भणीया, सिद्धान्ते
पृथगारम्भाभावान्नेत्यादि॥३॥९१॥

तत्प्रकृत्यर्थम्॥ तदाधानमग्निवदेव पर्णतान्यायेनाव्यभिचरित-
क्रतुसम्बन्ध्यव्यङ्गत्वेन क्रत्वङ्गत्वावगतेर्विकृतादोषभियैव प्रकृत्यर्थमिति
प्राप्ते।

नाधानस्य क्रत्वङ्गत्वं, प्रमाणाभावात्। जुह्वादयो ह्याकृतिविशेष-
रूपाः पर्णतादिव्यतिरेकेणापि काष्ठान्तरेण जायमाना आनर्थक्य-

भयायुक्तं यत्पर्णतादेः स्वजन्यापूर्वार्थतां बोधयन्तीति। आहवनीया-द्याश्रयस्तु अदृष्टविशेषरूपा आधानं विनोत्पत्तौ प्रमाणाभावादानर्थ-क्याभावेन स्वस्वरूपार्थत्वमेवाधानस्यावबोधयन्ति। अत एव तत्र नाग्निशब्दे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा। अतः क्रत्वर्थत्वस्यैवाभावात् प्रकृ-त्यर्थता दूरापास्तैव। न चैवमाधानाकरणे क्रतुवैगुण्यानापत्तिः। अग्न्यभावेन वैगुण्योपपत्तेः।

वस्तुतस्तु, लाघवेन क्रतुविधीनां आधानविधिसिद्धाग्निपरत्व-मेवोपपत्तौ स्वयं अग्निप्रयोजकत्वाभावादनाहिताग्नेरनधिकारः क्रतु-ष्विति वैगुण्यशङ्का दूरापास्तैव। एवं पवमानेष्टीनामप्यक्रत्वर्थत्वं व्याख्यातम्। प्रयोजनं, पूर्वपक्षे आधानस्य कालान्तराम्नानेन भिन्न-प्रयोगविहिततथा सर्वार्थं सकृदनुष्ठानेऽपि बृहस्पतिसवादिवदधि-कारिविशेषणत्वे प्रमाणाभावान्नित्ये आधानं विनाऽप्यनुष्ठानं यथा-शक्तिप्रयोगे। सिद्धान्ते त्वधिकारसम्पादकत्वान्नेति ॥३॥८२॥

तासाम् ॥ पवमानेष्टीनां दर्शप्रकृतिकत्वादतिदेशेन प्रयाजादि-वदेवाग्निः प्राप्नोति। ते चाधानपवमानेष्टिसाध्या इति ततः पूर्वं कर्त्तव्यमेवाधानम्। पवमानेष्टयश्च। न चानवस्था। यावत्पौर्णमा-स्यादिकालं करणोपपत्तेरिति प्राप्ते।

न तावत्पवमानेष्ट्यादिकं प्रकृतावङ्गं, अग्निमात्रार्थत्वस्य स्थापित-त्वात्। सत्यपि चाङ्गत्वे तेषां नातिदेशः। पवमानेष्ट्यादिषु यत्कि-ञ्चिदितिकर्त्तव्यताकपवमानेष्ट्युपेतसकलाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णतां परिकल्प्य पवमानेष्टिष्वतिदेशाकल्पनाच्छेषाणामङ्गानां प्रकृतौ साङ्ग-सम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न पवमानेष्ट्यादीनाम्।

तेषामङ्गविशेषानवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतोऽन्वारम्भणीयावैमृधन्यायेनैवानतिदेशः ।

वस्तुतस्तु, नाङ्गत्वमपि । अग्नीनां तु सत्यपृथक्त्वे साध्यत्वाभेदातिदेशः । अवश्यं हि ये प्रथमतः आधानेष्ट्यादयः कार्याः तेभ्योऽग्निसिद्धिरङ्गीकर्त्तव्या । ततश्च तेभ्यः कार्यसिद्धावन्येषामकरणम् । यथा चैवं सति पवमानेष्टिहोमादय आधानहोमावाऽऽधानजन्योत्पत्त्यपूर्वरूपाहवनीयादौ भवन्ति, तथा कौस्तुभे वारणाधिकरणेऽस्माभिः स्पष्टम् ॥२॥८॥३॥

तुल्यः ॥ ज्योतिष्टोमे क्रयसन्निधावग्नीषोमीयः पशुराम्नातो वचनात् स एष औपवसथ्येऽहन्यालब्धव्यः इत्यस्माच्चतुर्थेऽहन्यनुष्ठीयते । पशुधर्माश्च तत्रैव पशूपाकरणादयः समाम्नाताः । सवनीयश्च पशुः सौत्येऽहनि समाम्नात आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति इति । अनूबन्ध्यश्चान्ते समाम्नातः । तदिह पशुधर्माणां किं पशुत्रयसाधारण्यमुत सवनीयमात्रार्थत्वमुत सवनीयाग्नीषोमीयोभयार्थत्वमुताग्नीषोमीयार्थत्वमेवेति चिन्तायाम् ।

महाप्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसम्बन्धानां धर्माणां पशुधर्मत्वेन साक्षात्तत्सम्बन्धायोगेनानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पशुयागद्वारकत्वावगतेस्तेषां च मध्ये कस्यचिद्विशिष्य प्रकरणबाधकबलवत्प्रमाणाभावेनाविशेषात्सर्वार्थत्वमित्याद्यः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य पशुधर्मग्राहकत्वे सवनीयावान्तरप्रकरणेन तद्बाधः तस्य चौपवसथ्येऽहन्येवोत्पत्तिः । आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्य ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीय ऐन्द्रोवृष्णिः

षोडशिनि तृतीयः सारस्वती मेष्यतिरात्रे चतुर्थीत्येतैर्वचनैः क्रतु पशूनां विधानात् तस्य च क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गसम्बन्धेऽपि अपेक्षितानां पशुधर्माणां सन्निहितत्वेन प्राकृताङ्गसन्दष्टत्वेन चात्र प्रकरणोपपत्तिः। ऐन्द्राग्नादिपशूनान्तु संस्थाधिकरणन्यायेन समानविधानलाभावादेव न पशुधर्मग्राहकत्वशङ्का। अस्तु वा तेषामप्यवान्तरप्रकरणाद्धर्मग्राहकत्वम्। नैतावता सर्वार्थत्वम्। न च सौत्येऽहनि तद्विधिः। सवनीयोद्देशेन तस्याश्विनग्रहणोत्तरकालत्वमात्रविधायकत्वात्। यूपपरिव्याणस्य चिवृता यूपं परिव्ययतीति सामान्यविधिना आश्विनग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययतीति परिव्याणान्तरविधिना वा प्राप्तत्वेनानुवादात्। परिव्याणान्तरे चिवृत्त्वस्यापि रशनासाधारणाधिकरणे उपपादयिष्यमाणत्वाच्च। न च तथापि दूरस्थकर्मानुवादेन कालविधिरशक्यः। औपवसथ्याहे विहितानामपि क्रतुपशूनां वपया प्रातः सवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयसवने इत्यनेनोत्कर्षविधानात्सौत्येऽहन्यनुष्ठीयमानतयोपस्थित्युपपत्तेः। तेन यथैव क्रयसन्निधावाम्नातस्याग्नीषोमीयस्यौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठीयमानत्वे नैव धर्मग्राहकत्वं सिद्धान्ते, तद्वदिहापीति न दोषः। न चैवमपि क्व सवनीयविधिरित्यत्र विनिगमनाविरहः। धर्मबाहुल्यस्यैव नियामकत्वात्। अतस्त्रावान्तरप्रकरणात्सवनीयार्थ इति।

तृतीयस्तु सत्यं सवनीयार्थाः स्थानादग्नीषोमीयार्था अपि। तस्य हि क्रयसन्निधौ विधिदृशायामेव क्लृप्तोपकारप्रकृताङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृतस्यौपवसथ्येऽहन्युत्कृष्टस्यार्थोपस्थितिमात्रसत्त्वेन स्थानम्। सवनीयवद्वाक्यसन्निध्यभावेन प्रकरणशङ्कानुपपत्तेः। अत एवेतिकर्त्तव्य-

त्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिरिति स्थानलक्षणम्। यद्यपि चात्र पशुधर्माणां श्रुत्यादिविनियुक्तत्वाच्च प्रकरणस्य स्थानस्य वा विनियोजकत्वसम्भावना, तथाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्व-एव विनियोजकव्यवहारो भाक्त इति द्रष्टव्यम्। न चैवमपि प्रकरणेन स्थानबाधापत्तिः। अग्नीषोमीयस्य पशुधर्माकाङ्क्षायामेवातिदेश-कल्पनवदौपदेशिकस्थानस्यैव विनियोजकत्वकल्पनमौचित्यात्। अन्यथा प्रबलौपदेशिकप्रमाणेन प्रकृत्यर्थत्वाद्धर्माणां क्वापि विकृत्यर्थत्वाना-पत्तेः। इन्द्रादेरुपायान्तरेणापि स्मृतिसम्भवाच्च लिङ्गादेः श्रुतिकल्प-कत्वमिति विशेषः। अत उभयार्थत्वमिति प्राप्ते।

न सवनीयस्यावान्तरप्रकरणं, सौत्येऽहन्युपपत्तेः। अन्यथा दूरस्थ-कर्मानुवादेन कालरूपानुपादेयगुणविधानानुपपत्तेः। न च प्रातः-सवन उत्कृष्टत्वादेवोपस्थितिः। आनुष्ठानिक्युपस्थितेरङ्गग्राहकत्वेऽपि प्रकरणान्तरप्रतिबन्धकत्वस्य क्वाप्यदर्शनात्। अस्तु वा तत्, तथापि वपाभ्यासमात्रस्य प्रातःसवन उत्कृष्टत्वेऽपि उपाकरणोत्कर्षे प्रमाणा-भावात्तदुपस्थित्यनुपपत्तेः। यद्यपि चोपाकरोतिना याग एव लक्ष्येत, तथापि मुख्यार्थस्योपाकरणस्याश्विनग्रहणोत्तरकालस्याप्राप्तेरनुवादा-नुपपत्तिः। यद्यपि च वपाप्रचारोत्तरभाविपदार्थानान्तदाद्युत्कर्षन्या-येनोत्कर्षः सम्भाव्येत, तथापि न तत्पूर्वभाविनामुपाकरणादीनामु-त्कर्षे प्रमाणमस्ति। वस्तुतस्तु। पूर्वेद्युर्वेदिकरणन्यायेनापूर्वत्वात्तदुत्तर-भाविनामपि नोत्कर्षः।

वस्तुतस्तु, गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ मुख्यार्थस्य घोषान्वयप्राप्त्यभावे-ऽपि लक्षणादर्शनात्तस्योत्तरकालत्वप्राप्त्यभावेऽपि उपाकरोतिना वपा-

भ्यासलक्षणोपपत्तेः। पशूनपक्रमोपयोगियूपद्वयसम्पादकद्वितीयपरि-
व्याणस्याश्विनग्रहणोत्तरकालताविधित एव तदुत्तरभाविवपायाग-
स्यापि आश्विनग्रहणोत्तरकालत्वसिद्धेरेतद्वाक्यवैयर्थ्यभिया एवाभ्यासा-
देतस्योत्पत्तिविधित्वम्। तथापीतरस्य सर्वस्य द्वितीययूपपरिव्याणा-
देर्वाक्यान्तरप्राप्तत्वात्कालविशिष्टं शुद्धमेव वा द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्म
विधीयते। ततश्चानेनैव वाक्येनाग्नेयसवनीयस्यैतत्समानजातीयैश्च
वाक्यान्तरैरैन्द्राग्नादीनां विधानादौपवसथ्याहे तेषां पुनः श्रवणमनु-
वादमात्रम्। तदपि यथा वै मत्स्योऽविदितोजलमवधूनुते एव-
मेतेऽप्रज्ञायमानाजनमवधून्वते इत्यर्थवादकृतयजमानकरणनिमित्तक-
निन्दोपपादकैतच्छब्दापेक्षितपशुसमर्पणार्थं निन्दोक्तीतदोषपरिहा-
रार्थं च वपया प्रातःसवने चरन्तीत्यादिना वपाप्रचाराद्युद्देशेन
प्रातःसवनादिकालविधिः। स्वपक्षः कालभेदेनानुष्ठाने हि मध्ये
स्तुत्यर्थमवकाशलाभाद्दोषपरिहारः। यद्यपि चात्रापि कालविधान-
न्दूरस्थकर्मानुवादेन न शक्यम्, तथाप्यर्थवादत एव तदुपस्थितेर्न
कश्चिद्दोषः।

यत्तु प्रचारविप्रकर्षस्योपादेयगुणस्य सत्त्वान्न दोष इति मूलोक्तं
समाधानं, तद्विप्रकर्षस्याशब्दस्य विधेयत्वाभावादुपेक्षितम्। अतो न
सवनीयस्यावान्तरप्रकरणम्। स्थानात्त्वग्नीषोमीयाङ्गं पशुधर्माः।
न च ज्योतिष्टोमप्रकरणेन स्थानबाधः। पशुधर्माणां श्रुत्यादिभिः
पशुसंस्कारकतया विनियुक्तानामयोग्यतया ज्योतिष्टोमप्रकरणेना-
ग्रहणात्। अतो यत्रैव श्रुतः सम्बन्धो यथा वाजपेयस्येत्यादौ, तत्रै-
वानर्थक्यतदङ्गन्यायो न त्वत्र। एवं सत्यपि यदि कस्यापि पश्वो-

र्विनिश्च प्रमाणान्तरमपूर्वसाधनत्वेऽपि ज्ञापकं न स्यात्, ततो महा-प्रकरणगृहीतानामेषामानर्थक्यतदङ्गन्यायेन भवेत्सर्वपस्मर्थत्वम्। न तु तदस्ति। स्थानेनाग्नीषोमीयार्थत्वावगमात्। तेन सिद्धमग्नीषोमीय-एवोपदेशोऽन्यत्र त्वतिदेश इति। सामानविध्यप्रयोजनं दशमादौ स्पष्टम् ॥३॥८४॥

दोहयोः॥ दर्शपूर्णमासयोर्दधि पूर्वेद्युरपरेद्युश्च पय उत्पाद्यते। दोहधर्माश्च शाखाहरणादयः पूर्वेद्युः क्रियन्ते। तेषामनुष्ठानसादे-श्याद्दधिमात्राङ्गत्वमिति प्राप्ते।

यद्यपि स्थानं भवेत्तथापि प्रकरणेन तद्बाधः। न ह्यत्र पूर्ववत् क्लृप्तोप-कारकत्वादिना प्रकरणाभावः शङ्कितुं शक्यः। न च स्थानमत्र दधियागस्यास्ति। उत्तरेद्युरेवानुष्ठानात्। दध्नस्तु विद्यमानमपि नान-र्थक्यभिया ऽपूर्वसाधनत्वलक्षणतात्पर्यग्राहकम्। न च स्मारकविधया दध्नैव यागोपस्थितेः स्थानशङ्का। तादृशोपस्थितेर्नैयत्याभावेन ग्राह-कत्वानुपपत्तेः। किञ्च दोहधर्माः परेद्युरेवाम्नातास्तत्रैव च भाव्यापे-क्षायां प्रकरणादुभयार्थत्वेनावगम्यमानाः सामर्थ्यात् पूर्वेद्युरनुष्ठीय-मानदधिसिद्ध्यर्थं पूर्वेद्युस्तन्त्रेण क्रियमाणा अपि न तन्मात्रार्था-भवन्ति। दोहनादयस्तु सामर्थ्यादेवावर्त्तन्त इति विशेषः ॥३॥८५॥

तद्वत्सवनान्तरे॥ ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनिकग्रहणसन्निधौ ग्रह-धर्मा उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोप्ते ध्रुव इत्याद्याः। ते निःसन्दिग्ध-स्थानात् प्रातःसवनिकग्रहमात्रार्था इति प्राप्ते। माध्यन्दिनसवनि-कादीनामपि प्रकरणान्तेन च स्थानबाधात्सर्वार्थत्वं, प्रयाजादीना-मिवाग्नीषोमीयाद्यर्थत्वमिति ॥३॥८६॥

रशना च॥ पशुनियोजनाङ्गत्वेन विनियुक्तस्य यूपस्यानुष्ठानसा-देश्यादग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतपशुनियोजनार्थत्वम्। अतिदेशात्तु सवनीयानुबन्ध्यार्थत्वम्। एवं तदुत्पादकानां छेदनादिसंस्काराणा-मपि। यद्यपि च यूपस्वरूपे आनर्थक्याभावस्तथाप्यनुवादस्य सन्नि-हितगामित्वादेवाग्नीषोमीये निवेशः। विकृतौ त्वभिक्रमणवद्गमनम्। तेषां तु भेदेनानुष्ठाने प्राप्ते दीक्षाकालस्याप्युपदेशातिदेशाभ्यां विहितस्यैकत्वात्तन्त्रेणानुष्ठानादेकस्या एव यूपव्यक्तेः सर्व्वोपकारकत्व-मेकादशे वक्ष्यते। ये च परिव्याणादयः उत्पन्नयूपसंस्कारकास्तेषा-मप्यनुष्ठानसादेश्यातिदेशाभ्यां प्रकृतिविकृत्यङ्गत्वम्। यूपस्वरूपस्य तद्व्यतिरेकेणाप्युत्पन्नत्वात्। यूपव्यक्तेरेकत्वात्तु गृह्यमाणविशेषत्वेऽप्या-तिथ्यायर्थबर्हिःप्रोक्षणन्यायेन प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेर्नावृत्तिः।

न चैवं तन्न्यायेनैवाग्निपाचसम्मार्गादेर्दर्शपूर्णमासिकस्यापि विकृतौ प्रसङ्गापत्तिः। व्रीहिप्रोक्षणादिवद्यत्कार्यकूटोद्देशेन यद्व्यक्तेरुत्पत्ति-स्तत्कार्यकूटाङ्गभूततद्व्यक्तिगतसंस्कारजन्यादृष्टं प्रति तत्कार्यान्तिम-कार्यत्वेन नाशकत्वस्य क्लृप्तत्वेन तदनापत्तेः। न ह्यग्निपाचादेर्यत्कार्य-कूटोद्देशेनोत्पत्तिः तत्कार्यकूटाङ्गं संस्कारः। सम्मार्गस्य ज्योतिष्टोमा-द्यनङ्गत्वात्। अतस्तच तद्व्यक्तिजन्यादृष्टत्वावच्छिन्नं प्रकृति* तत्फली-भूतान्तिमकार्यत्वेन नाशकतेति विशिष्य कार्यकारणभावेनैव तत्प्र-योगवृत्त्यन्तिमफलेन नाश इति वैषम्यम्। एवं च परिव्याणरशना-तद्धर्मादय औपवसथ्येऽह्न्यनुष्ठीयमाना अप्युपदेशातिदेशाभ्यां त्रित-योपकारकाः। सवनीये चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परि-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु, प्रति,—इति पाठः प्रतिभाति।

व्ययतीति विधिनाऽभ्यासात्परिव्याणान्तरं विहितम्। आग्निमारुतोत्तर-कालत्वस्य पाठादुपनिष्क्रमणस्य चार्थादेव प्राप्तेः। तच्च प्रकरणात् सवनीयस्यैवाङ्गन्तदपि च न प्राकृतकार्यापन्नम्। प्राकाशदानवद्विधि-वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव तत्कार्यमदृष्टं यूपदार्ढ्याधिक्यं वेत्यन्यदेतत्। तदिह रशनातद्धर्माश्च त्रिवृत्त्वदर्भमयीत्वादयोऽप्राकृतकार्यापन्ने परिव्याणान्तरे यूपावटबर्हिरास्तरण इव भवन्तीति प्राप्ते।

उत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वानुवादरूपतात्पर्यग्राहकवशाम्नानाच्च प्रकृतापूर्वसाधनीभूत-यूपपरिव्याणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं, न तु विजातीयपरिव्याणत्वम्। तथात्वे उत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वस्याप्राप्तत्वेन विधाने गौरवापत्तेः। अत उद्देश्यतावच्छेदकरूपसत्त्वात्तत्रापि रशनातद्धर्माः। व्याख्यातृणान्तु सङ्गतिलोभेन यूपच्छेदनपरिव्याणरशनातद्धर्माणां सर्वेषामुपदेशेनैव त्रितयसाधारण्यमङ्गीकृत्य सवनीयपरिव्याणान्तरे उपदेशेनैव तत्प्राप्तं व्याचक्षाणानामभिप्रायं न विद्मः ॥२॥६७॥

आराच्छिष्टम् ॥ ग्रहधर्माणां ग्रहस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ ग्रहत्वा-गाभ्यासमाधनत्वमेव ग्रहपदेन लक्ष्यते, दीक्षणीयाशाक्त्यमन्यायेन। न तु ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वम्। अतश्च प्रकरणोपस्थितापूर्वसाधन-त्वस्यैव लक्षणासानारभ्याधीतांश्वदाभ्यापूर्वार्थत्वं धर्माणामिति प्राप्ते।

प्रकरणादन्येषामिवानुष्ठानसादेश्यादनारभ्याधीतानामप्युपस्थिते-र्वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादेव सर्वार्थत्वम्। अत एव प्रबलेन दुर्बलेन वा प्रमाणेन साधनत्वेनावगतानां सर्वेषामेव हविषां वेद्यादिकमङ्गम्। वस्तुतस्तु अंश्वदाभ्ययोरनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकवाक्येनैव कल्प-प्तेति तुल्यत्वमेव ॥२॥६८॥

मन्यथम् ॥ इष्टकाधर्माणामक्ष्णालादीनामनारभ्याधीतचिचि-त्यादीष्टकाविनियोगस्याप्यनारभ्याधीतत्वात् प्राकरणिकेष्टकामाच-धर्मत्वमिति प्राप्ते । पूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादिष्टकाप्रयोज्यचयनापूर्व-सम्बन्धित्वस्यैव सचणीयस्यानारभ्याधीतास्वप्यविशेषाच्चाचाप्युभयधर्म-त्वम् ॥ ३ ॥ ९९ ॥

नैमित्तिकम् ॥ सोमधर्मा अभिषवादयः फलचमसेऽपि समान-विधानाः । सोमस्वरूपे आनर्थक्यप्राप्तौ लचणीयस्य ज्योतिष्टोमापूर्व-साधनीभूतप्रदेयप्रकृतित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य यवेष्विव फलचमसे-ऽप्यविशेषात् । न चाच सोमत्वमपि विवचितम् । फलचमसे स्वाना-पत्त्याऽप्यभिषवाद्यनापत्तेः । न च नित्यानामभिषवादीनां नित्यक्रतु-सम्बन्धे अनित्यस्य फलचमसस्य द्वारत्वानुपपत्तिः । नित्यानामपि नित्यसोमवदनित्यफलचमसस्य द्वारत्वे उद्देश्यत्व एव वा बाधका-भावात् । इत्यतएव हि उपांशु यजुषेत्यादौ नित्यानां नैमित्ति-कानां च होमादीनामुपांशुत्वादिविषयता ।

न च नैमित्तिकस्य नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विलम्बित-प्रतीकत्वादतुल्यत्वम्* । तथात्वे प्रमाणाभावात् । कचित्सत्त्वेऽपि वा संस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकत्वे प्रमाणाभावेन तुल्यत्वाच । अस्तु वा तथापि संस्कारविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य फलचमसेऽप्यनिवा-रणाच । न च संस्कारविधावपूर्वसाधनत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारक-सोमविशेष्यकबोधाङ्गीकारात्र फलचमसस्त्वङ्ग इति वाच्यम् । एव-

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वच । नित्यविनियोगोत्तरप्रतीतिकत्वेन विलम्बित-प्रतीतिकत्वादतुल्यत्वम्,—इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

मप्युपदेशस्य सोमतात्पर्यकत्वाभिवारणेन विकारभूतेऽपि फलचमसे अप्राकृतविशेष्यकत्वप्रसङ्गादभिषवाद्यनापत्तेः । अतश्च सर्वत्र संस्कारविधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसाधनविशेष्यक एव बोध इति तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशेन विकृत्यपूर्वसाधनेऽपि समानविधानत्वाभावेऽपि धर्मप्राप्तिरविरुद्धा । प्रकृते तु फलचमसस्य प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वादेव यवादिवदुपदेशविषयत्वमिति प्राप्ते ।

सर्वत्र संस्कारविधौ प्रकृत्यपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसम्बन्धिविशेष्यक एव पार्यन्तिक उद्देश्यबोधः । तथापि सा सम्बन्धिता यद्धर्मावच्छिन्नस्य संस्कारविधिपार्यन्तिकशाब्दबोधात्पूर्वं प्रमीयते, तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव संस्कारविध्युपदेशविषयत्वेन व्यवहारो नान्यस्य तस्य । घटादेरिव तत्त्वेनाप्रतीतस्योद्देश्यत्वानुपपत्तेः ।

अत्र च तप्ते पयसि दध्यानयतीत्यादौ प्रथमं पयस्त्वावच्छिन्नो-द्देशेन विधीयमानेऽपि दध्यानयने पयस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्व-बोधोत्तरमेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः पार्यन्तिकत्वात् पयस एवोपदेशविषयत्वं पार्यन्तिकपदोपादानाच्च विरुध्यते । प्रकृते च न फलचमसत्वावच्छेदेनापूर्वसाधनताऽभिषवादिविधितः पूर्वं प्रमिता । तथात्वे स यदि सोमं विभक्षयिषेत्तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोम-मित्याद्यनुवादानुपपत्तेः । अतस्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन सत्यप्युद्देश्यता-वच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोपदेशविषयत्वे फलचमसस्येत्यसमानविधानता । अतश्च तस्यैव धर्माकाङ्क्षायां सत्यपि कर्मैकत्वे कल्पितेन स्थानापत्त्या-ख्यातिदेशेन क्रयाभिषवादीनां सोमधर्माणां प्राप्तिः । अत एव प्रकृतोपदेशविषयभिन्नविषयत्वादस्य संस्कारोत्कर्षमाचष्टे ।

वस्तुतस्तु गुणकामवाक्य इवाच भावनान्तरमेव विधीयते। अनेकगुणोपादानाच्च। अतश्च तस्या एवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षयाऽतिदेशकल्पनमित्यपि शक्यं वक्तुम्। अत एव न्यग्रोधस्तिभिनीनामाहरणस्यैवौपदेशिकत्वाच्च क्रय इति केचित्। प्रयोजनं, गुणकामप्रवृत्त्यप्रवृत्ती। सोमपदवतोमन्त्रस्य लोपोहौ च॥३॥१००॥

प्रतिनिधिश्च॥ व्रीह्याद्यभावे नीवारादिसदृशप्रतिनिधेरपि संस्कारविधितः पूर्वं साधनत्वानवगमादसमानविधानत्वम्। सकलाङ्गयुक्तव्रीहिजन्ययागप्रयोगासम्भवे कर्मशास्त्रेण तदाक्षेपादिति प्राप्ते।

सत्यमुत्तरकालन्तदाक्षेपः, तथापि व्रीहिशास्त्रार्थालोचनवेलायामेव व्रीहित्वजातेर्यागसाधनत्वेऽवगते तदन्यथानुपपत्त्या तदवच्छिन्नव्यक्तेस्तदारम्भकीभूतावयवानां च साधनत्वमाक्षिप्यते। अतश्च जातिव्यक्त्यवयवसाधनतानां पूर्वमेवावगतानां सर्वासामसम्भवे कतिपयग्रहणस्योत्तरकालप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वावगतेः समानविधानत्वोपपत्तिः। न हि नीवारत्वेन रूपेण तेषामुपादानं, येन तद्रूपेण साधनत्वबोधस्योत्तरकालिकत्वादसमानविधानत्वापत्तिः। अपि तु व्रीह्यारम्भकावयवसमानजातीयकतिपयावयवारब्धत्वात्। अतश्च तेषां व्रीह्यवयवनिष्ठसाधनतासम्पत्त्यर्थमवर्जनीयतयोपादानेऽप्यवयवसाधनतायाः संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव प्रमितत्वात्समानविधानत्वोपपत्तिः। संस्कारविधिषु हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रदेयद्रव्यप्रकृतित्वावच्छिन्नस्यैव प्रकृतित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वादवयवनिष्ठसाधनताया अवयवनिष्ठसाधनतातोभेदेऽपि* न विरोधः।

---

* अवयविनिष्ठसाधनतातो भेदेऽपि,—इति भवितुमुचितम्।

एवं यत्र नावयवविघटितशास्त्रत्वेन प्रतिनिधित्वं तत्र न समानविधानत्वं, न वा कार्यापत्त्याऽपि धर्मप्राप्तिः। यथाऽवघातप्रतिनिधितया नखनिर्लुञ्चनादेः करणे नखेषु प्रोक्षणादेः। यूपावटस्तरण-बर्हिर्वेदौ-ज्ञिकेतिकर्त्तव्यतोपादानेऽपि चरितार्थत्वात्। फलचमसे तु तमसे भक्षं प्रयच्छेदित्यादिशब्दगतलिङ्गादेवातिदेशकल्पनमिति विशेषः। प्रयोक्षणं, व्रीहीणां मेध इति मन्त्रस्य पूर्वपक्षे लोपः, सिद्धान्ते त्वूहः। मन्त्रान्तर्गत-व्रीह्यादिपदानां व्रीहित्वसाधनताऽवच्छिन्नध-वत्प्रकानामित्यर्थेनावयवेष्वपि प्रयोगोपपत्तेः ॥३॥१०१॥

नियमार्था॥ यत्र तु पूतीकादौ तत्त्वेन विधिस्तत्र सकलाङ्गयुक्त-सोमाभावे यागप्रयोगासम्भवे पश्चादेव तत्प्रवृत्तेर्न समानविधानत्वम्। न चात्र पूतीकगतावयवानां प्रतिनिधिनियमः। तेषां मन्त्रसहकृतत्वेन पक्षेऽप्यप्राप्तेः। पूतीकपदेऽवयवलक्षणाप्रसङ्गाच्च। न च नियमविधित्वाभ्यासानुरोधेन तदङ्गीकारः। तस्य फलमुखत्वेन निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाकिञ्चित्करत्वादिति प्राप्ते।

पूतीकपदार्थस्य हि पूतीकस्यैव यागकरणत्वं श्रुतं, किं तेनावयवानाम्। अतश्च नियमविधित्वाभ्यासानुरोधेन तथा न पूतीकस्य यागसाधनत्वं लभ्यते। अपि त्ववयवनिष्ठसाधनताप्रकारेणैकप्रयोगकत्वमिति न पूतीकपदेऽवयवलक्षणा। सकृत्प्रतिनियतकार्यस्य कार्यान्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेव तस्य विधेः प्रवृत्तेर्नियमविधित्वोपपत्तिः। ततश्चात्रापि कतिपयावयव-सम्पन्नसोमयागादेव सिद्धेः समानविधानत्वम्॥३॥१०२॥

संस्थास्तु॥ ज्योतिष्टोमे चतस्रः संस्था अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रसंज्ञाः। संस्था नाम क्रतुप्रयोगवृत्तिस्तोत्रोपरमः। तत्र द्वादश

स्तोत्राण्यग्निष्टोमे । तथाग्निष्टोमस्तोत्रमन्त्यम् । साऽग्निष्टोमसंस्था नित्या काम्या च । संयोगपृथक्त्वाद्दध्यादिवत् । उक्थ्येऽग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरभावीन्युक्थ्यान्युक्थ्यस्तोत्राणि । सोक्थ्यसंस्था । षोडशिनि तदुत्तरं षोडशिस्तोत्रम् । सा षोडशीसंस्था । अतिरात्रे तदुत्तरं द्वादश स्तोत्रात्मकास्त्रयोरात्रिपर्याया आश्विनस्तोत्रं च । साऽतिरात्रसंस्था । याश्चात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाख्या अन्यास्तिस्रः स्मृतौ गण्यन्ते, ता एतास्वेवान्तर्भूताः । यत्राग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्थ्यान्यकृत्वा षोडशिस्तोत्रं क्रियते, सा अग्निष्टोमसंस्थैवात्यग्निष्टोमपदवाच्या । यत्रावस्थितषोडश्युत्तरं यत्र वाजपेयस्तोत्रं क्रियते, सा षोडशीसंस्थैव वाजपेयपदवाच्या । यत्रातिरात्रे चतुर्थोरात्रिपर्याय-स्तोत्रचयात्मकोवर्धते, तत्रातिरात्रसंस्थैवाप्तोर्यामपदवाच्या । तत्रात्यग्निष्टोमोराजन्यस्य नित्यः । अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति वचनात् । अन्यास्तूक्थ्यादयः काम्याः । पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्, षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत, अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति वचनेभ्यः । अत्राग्निष्टोमादिशब्दानां प्रचुरप्रयोगात् संस्थास्वेव शक्तिः, तदति ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणा, तदपि क्रत्वन्तरे सांप्रतिकी, ग्रहणे स्तोत्रे च गौणीत्येवं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

अतश्च संस्थानामेव फलसम्बन्धः । ग्रहणस्तोत्रादिकं तु तत्तद्वाक्ये वाक्यान्तरप्राप्तमनूद्यते । संस्थापदार्थवृत्तिप्रयोगस्य प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षायाञ्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमक्रतुरेवाश्रयत्वेनान्वीयते । तदेतत्सर्वमिन्द्रियकामाधिकरणे स्थितमेव । इह तु सर्वगुणकामानामयमामानविध्यं न वेति चिन्तायां, फलवत्त्वेन संस्थादीनामपि ज्योति-

ष्टोमादिवत् प्रकरणाविशेषाद्दीक्षणीयादिधर्माणामुभयार्थत्वमिति प्राप्ते।

फलवत्त्वज्ञानं विना धर्माणामङ्गत्वबोधानुपपत्तेस्तस्य च गुणस्थले आश्रयसम्बन्धव्यतिरेकेणाबुध्यमानत्वादाश्रयस्य च स्वविधिविहितस्य स्वाभवश्यत्वे गुणेनोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणामनाक्षेपाद्धर्माणां गुणान्वयात् पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तद्विधिपर्यवसानार्थमवश्यं वाच्यत्वेन विरम्य व्यापारत्वापत्तेर्नोभयार्थत्वम्। न ह्येवमाश्रयनिष्ठफलवत्त्वज्ञानं गुणान्वयाधीनम्। तद्बोधव्यतिरेकेणापि यागस्य क्रियारूपस्य फलवत्त्वबोधोपपत्तिः। गुणे तु फलवत्त्वज्ञापकविधिवैयर्थ्यापत्त्यैव श्रुतिसाध्याश्रयान्वयस्य धर्मान्वयात् पूर्वमवश्यं वाच्यत्वम्। अत एवाश्रयोगुणनिष्ठकरणतासम्पादको गुणकरणतावच्छेदककोटिप्रविष्टो-वेति करणाकाङ्क्षैव वितता आश्रयाकाङ्क्षेति मूलप्रवादः। अतोधर्माणामाश्रयाङ्गत्वमेव। गुणभावनायान्तु आश्रयतोधर्मातिदेश इति सिद्धम्।

प्रयोजनं, यद्यपि न गुणकामप्राप्तिरूपं सम्भवति। संस्थानां विकृतित्वेऽपि तदाश्रयभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य सत्त्वेनैव सदोमानाद्याश्रितगुणकामानां षोडश्याद्यभ्यासाङ्गभूतपदग्रहणाद्याश्रितानां वा गुणकामानां प्राप्त्युपपत्तेः। नाप्युद्भिदादीनां वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतित्वरूपम्। यागत्वसादृश्याधिक्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वस्यैवोपपत्तेः। तथापि यद्यायेत भूर्वैश्वदेव इत्यादौ न यागत्वपरिचायकपदश्रवणं, तत्र वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतित्वं पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वमेवेति द्रष्टव्यम्। संस्थाङ्गभूतधर्मभ्रेषे याजुर्वैदि-

कादिप्रायश्चित्तं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते त्वविज्ञातमपि । तथा, यज्ञस्था-ग्नीदद्दुष्मग्नीयेत्यादि यज्ञपदोपेतमन्त्रे अविकृतः प्रयोगः पूर्वपक्षे । संस्थायामस्य लोपात् । सिद्धान्ते तु यज्ञस्य संस्थायाश्चाग्नीरित्येव मूहितव्यम्, इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥२॥१०२॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ।

प्रकरणाविशेषात् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वेदिबर्हिषी तद्धर्माश्च खननलवनादयः किमङ्गप्रधानसाधारणहविरासादनार्था उत प्रधानाङ्गभूतहविरासादनमात्रार्था इति विचारे । वेद्यां हवींष्यासादयति बर्हिषि हवींष्यासादयतीति वचनेन वेदिबर्हिरासादनस्य हविरुद्देशेन विधानादर्थात्तयोरपि हविरर्थत्वप्रतीतेर्हविः स्वरूपे चानर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकजिज्ञासायां अप्रतिबद्धरूपस्वत्प्रधानाधिकाराख्यप्रकरणस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वावसायात्तेन चाङ्गत्वसम्बन्धस्यैव शाब्दस्य लक्षणाघटकतया श्रवणात् प्रधानापूर्वाङ्गभूतहविरर्थत्वमेवेति प्राप्ते ।

प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावादानर्थक्यपरिहारार्थं यथा प्रधानप्रकरणेन तात्पर्यग्रहस्तथा दुर्बलेनापि अङ्गाधिकाराख्यतत्प्रकरणेनापि । अत एवानारभ्याधीताङ्गानुष्ठानसादेश्यस्यापि तात्पर्यग्राहकत्वमुक्तम् । तेन सर्वार्था एवैते । अस्तु वा प्रधानप्रकरणस्यैव तत् । तथापि नाङ्गत्वं सम्बन्धघटकं, गौरवात् । अपि तूपकारकत्वमात्रं, अभ्युदितेष्ट्यां दधिपयसोरिव । सम्बन्धमात्रं वा स्वर्गादिवद्गम्येत्यच । अतश्च प्रधानापूर्वोपकारकहविरर्थत्वमात्रावगते रङ्गतदङ्ग हविषामपि अनारभ्याधीतानां प्राकरणिकानां वा प्रधानोपकारकत्वाविशेषात् सर्वार्थत्वम् ॥३॥१०४॥

फलसंयोगात्तु ॥ दर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमादौ केशश्मश्रुवपनादयः तावत् क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्था न त्वारादुपकारकाः। केशश्मश्रु वपते, नखानि निकृन्तते, दतोधावते, स्नाति, ऽभ्यङ्क्ते इत्यादावात्मनेपदनिर्देशेन पुरुषार्थत्वावगमात्। क्रियाफलस्य ह्यात्मगामित्वे आत्मनेपदम्। आरादुपकारकत्वे तु तत्फलस्य क्रतुगामित्वस्य क्रतुगतत्वेन नात्मगामित्वम्। यच्चव्यान्तरादृष्टं, न तत् क्रियाफलम्।

यद्यपि कृती अञ्जू च धातुः परस्मैपद्येव, तथापि छन्दस्यात्मनेपददर्शनात्तस्य च स्वार्थकत्वे सम्भवति साधुत्वार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्त्वरितेत्यादिविधेरेवानित्यत्वं परिकल्प्यात्मगामिक्रियाफलत्वाङ्गीकारो न दोषाय। एवं दतोधावत इत्यादौ। दन्तानां द्वितीययाऽपि संस्कार्य्यत्वावगमः। पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादौ षष्ठ्या। स्नानस्य तु मलापकर्षणार्थत्वविज्ञात्। एवं तपसोऽपि वक्ष्यते। अन्ततो यत्र न किञ्चिद्गमकं, तत्र दीक्षासमाख्यैव तथा। यमादिपरिग्रहानुकूलपुरुषसंस्कारवाचित्वात्। पुरुषस्य च क्रतूपयोगित्वं कर्त्तृतया क्रतुजन्यफलभोक्तृतया च। तदिह संस्काराः किं कर्त्तृत्वांशोपयोगिन उत भोक्तृत्वांशोपयोगिन इति चिन्तायाम्।

भोक्तृत्वार्थत्वे समप्राधान्यापत्तेः प्रकरणावगतक्रतुसम्बन्धबाधापत्तिः। अतः कर्त्तृत्वार्थाः। दन्तधावनादीनां शरीरसंस्कारार्थत्वात्तस्य च परलोकभोग्यफलभोक्तृत्वेऽनुपयोगादपि तथात्वम्। अतश्च कर्त्तुरङ्गप्रधानार्थत्वात् संस्काराणामपि तथात्वमिति प्राप्ते।

कर्त्तृत्वस्य शरीरादिवदेव संस्कारव्यतिरेकेणापि जायमानत्वा-

दैवर्थ्याददृष्टरूपभोक्तृत्वार्थमेव युक्तम्। भोक्तृत्वस्य कर्त्तृत्वापेक्षया अभ्यर्हितत्वाच्चैवम्। शरीरादीनामपि स्वावच्छेद्यजीवव्यक्तिगतत्वसम्बन्धेन भोक्तृत्वोपयोगित्वमव्याहतम्। न चैवं प्राधान्यापत्तिः, क्षेत्रसंस्काराणां बीजावपनार्थत्वस्येवात्मसंस्काराणामपि क्रतुजन्यफलाधानयोग्यताजननार्थानां क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः। अत एव सर्वैरेव संस्कारैः स्वस्वावान्तरादृष्टद्वारा समुच्चित्य प्रधानफलानुकूलातिशयविशेषो जन्यते। प्रधानफलमेव चात्मन्युत्पद्यते इति तदर्था एव संस्कारा नाङ्गार्थास्तत्फलस्य क्रतुगामित्वात्। यत्र तु दृष्टविधया वचनादेव वा कर्त्तृत्वोपयोगित्वं, यथा प्राथमिकशुद्ध्यर्थस्नानाचमनादौ हिरण्यमालिनः प्रचरन्तीत्यादौ च बहुवचनात्तत्र कर्त्तृत्व एवोपयोगादङ्गप्रधानार्थत्वम्। अत एव तादृशस्थले अङ्गविकृतिषु तस्यातिदेशः ॥ ३ ॥ १ ० ५ ॥

चिकीर्षया ॥ सोमे षट्त्रिंशत्प्रक्रमादिपरिमाणां वेदिं विधाय श्रुतं, इयति शक्ष्यामहे, स्यां कर्त्तुमिति। सा वेदिर्यद्यपि देशत्वादङ्गप्रधानार्थतया प्रसज्यते, तथापि दीक्षादक्षिणन्यायेन उक्तवचनात् प्रधानमात्रार्था। कर्त्तुमिति हि तुमुना इच्छार्थकेन चिकीर्षितार्थत्वप्रतीतेः प्रधानस्यैव चिकीर्षितत्वादङ्गानाञ्चाचिकीर्षितानामपि चिकीर्षितप्रधानार्थत्वेनैवानुष्ठानात् प्रधानमात्रार्थैव वेदिः। स्थितन्तावदपर्यवसितम् ॥

तथा प्रधानेन ॥ दर्शपूर्णमासयोश्चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यामिति श्रुतम्। तत्राप्येतौ मन्त्रौ पौर्णमास्यमावास्यापदवाच्यप्रधानमात्रसंयोगात्तद्धविरभिमर्शनार्थाविव। न स्वत्र

पौर्णमास्यादिशब्दौ कालपरौ तथात्वे द्वितीयया सप्तम्यर्थलक्षणा-नुपपत्तेः। आमवानि हवींष्यभिमृशतीति प्राप्ताभिमर्शनानुवादेन मन्त्रकालोभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च। काले निमित्तेऽभिमर्शनो द्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदादिकालीनाभिमर्शने मन्त्रानापत्तेश्च। पौर्णमास्यादिपदाभ्यां पौर्णमास्यादिप्रयोगस्याधिकरणत्वविधौ चोभ-यत्र प्रातिपदिके प्रत्यये च लक्षणाप्रसक्तौ वाक्यभेदश्च तदवस्थ एव। प्रयोगस्य निमित्तत्वाङ्गीकारे च लक्षणाद्वयप्रसक्तौ विकृतावप्राप्त्या-पत्तिश्च। अतो लाघवात् प्रातिपदिकेनैव पौर्णमास्यादिप्रधानमात्र-सम्बन्धिहविर्लक्षणात्तदुद्देशेनैव मन्त्रविशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते। मन्त्रमात्रं वा तदुद्देशेन विधीयते। अभिमर्शनं तु प्रकरणप्राप्तानु-वादः। उत्पत्तिवाक्ये च हविःशब्देन प्रधानमात्रहविरुपादानमुप-संहारविधया न विरुध्यते। अतः प्रधानमात्रार्थौ मन्त्रौ॥

स्थितादुत्तरम्॥ यद्यपि चिकीर्षितार्था वेदिस्तथापि साङ्गस्यैव फलसामग्रीत्वेन चिकीर्षितत्वादङ्गप्रधानार्थैव सा। वस्तुतस्तु। देश-त्वात्तस्याः प्रकरणादेवाङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धेरर्थवाद एवायमियति शक्ष्यामह इति। अत एव शक्ष्यामह इति वचनात् कर्त्तृप्रचारमा-त्रार्थत्वमङ्गीकृत्याङ्गप्रधानार्थत्वमप्यपास्तम्। अतः सर्वार्थाया वेदेरग्नी-षोमीयादौ प्राकृतहविरासादनार्थवेदिबाधकत्वं तद्विकृतौ चाति-देशः सिद्धो भवति।

यत्तु द्वादशे प्राकृतवेदेः प्रसङ्ग इति वक्ष्यते। तत्कर्त्तृप्रचार-मात्रार्थत्वं कृत्वा चिन्तया। द्वितीयस्योत्तरम्। सत्यं पौर्णमास्यादि-शब्दाभ्यां प्रधानसम्बन्धिहविर्लक्षणा। तथापि सम्बन्धोनाङ्गत्वाख्यः,

तथात्वे वाक्यभङ्गोपापत्तेः । अपि तूपकारकत्वाच्च इत्यङ्गप्रधानार्थी-वेव मन्त्रौ ॥ ३ ॥ १० ६ ॥ १०७ ॥

दीक्षादक्षिणम् ॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षा, दण्डेन यजमानं दीक्षयतीत्यादिका, दक्षिणा च गौश्चाश्वश्चेत्यादिका, श्रुता साङ्गप्रधानार्था । दीक्षायास्तावद् द्वितीयया पुरुषसंस्कारिकाया वपनाधिकरणन्यायेन फलिसंस्कारकत्वप्रसक्तावपि यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते दीक्षितः सोमं क्रीणातीत्यादौ दीक्षितग्रहणाभिसंध्येनेष्टकाः प्रचंतीत्यादिवद्विशेषणीभूतदीक्षाया अपि कर्तृसंस्कारद्वाराऽग्नीषोमीयद्यर्थत्वप्रतीतेस्तस्य च स्वतन्त्रविध्यूसाधकत्वे गौरवादनुवादविधया दण्डेन दीक्षयतीत्यादौ हिरण्यमालिन इति बहुवचनवत्कर्तृसंस्कारकतातात्पर्य्यग्राहकत्वावगतेः कर्त्तुरङ्गप्रधानार्थत्वेन दीक्षाया अप्यङ्गप्रधानार्थत्वात् । दक्षिणायास्तु कर्त्रानयनार्थत्वादेवाङ्गप्रधानार्थत्वं स्फुटमेव । एवं च दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येति वाक्यद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धसामान्यमादायानुवादः । इतरथा परिसङ्ख्यापत्तेरिति प्राप्ते ।

वचनानर्थक्यभिया प्रधानमात्रार्थत्वम् । फलतः परिसङ्ख्यात्वाच न दोषापत्तिः । न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्तत्वमात्र परत्वेनाप्युपपत्तेरङ्गत्वनिवृत्तिपरत्वे मानाभावः । प्रसङ्गसिद्धोपकारकत्वादेर्निराकर्त्तुमशक्यतया वचनस्याङ्गोद्देश्यतामात्रनिवृत्तिफलवत्त्वावश्यकत्वाच प्रयुक्तत्व इवाङ्गत्वेऽपि प्रविष्टत्वेनोभयनिवृत्त्युपपत्तेः । प्रयुक्तत्वनिवृत्तौ अङ्गत्वाङ्गीकारे फलाभावाच्च । न च दक्षिणावाक्ये परिसंख्यार्थत्वोपपत्तावपि दण्डेनेत्यादिवाक्येन दीक्षायाः प्रसक्तस्य

प्रधानमात्रार्थत्वस्य यो दीक्षित इत्यादिवाक्येन दीक्षायास्तद्-प्राङ्गताविधायकेन बाधितस्य प्रतिप्रसवार्थता दीक्षाः सोमस्येति वाक्यस्याखिति वाच्यम्। गौरवेणाग्नीषोमीयादिवाक्यस्य दीक्षा-विधायकत्वानुपपत्तेः। अतोऽनुवादविधयैव तद्बाधकत्वाद्युक्तमेव परिसङ्ख्यात्वम्।

वस्तुतस्तु गौरवभियैवानुवादविधयाऽपि न बाधकत्वम्। अपि तु प्रधानाङ्गभूतदीक्षायुक्तपुरुषानुवाद एव य एवं विद्वानिति-वद्दीक्षितपदम्। अतश्च दीक्षावाक्यस्यानुवादकत्वमेव दक्षिणाप्रशंसा-फलम्। अतः प्रधानमात्रार्थमेव दीक्षादक्षिणम्। तथापि तु नाङ्गेषु प्राकृती अन्या वा दक्षिणा। प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेर्दाद्शे वक्ष्यमाणत्वात्। प्रयोजनमग्नीषोमीयादिविकारेषु दीक्षादक्षिणयोरनतिदेशः सि-द्धान्ते। अतश्च तेष्वपेक्षितत्वाच्छतोक्थ्यादिवत्प्रकृतितोऽन्याहार्यदक्षि-णायाः स्वतन्त्रादिदेशः, अर्थाक्षिप्त यत्किञ्चिदानतिसाधनं द्रव्यं वा दक्षिणेत्यपि तत्रैव वक्ष्यते॥३॥१०८॥

तथा यूपस्य॥ दर्शपूर्णमासयोर्होतुरन्तर्वेद्येकः पादो भवति बहिर्वेद्येक इति श्रुतम्। तथा सोमेऽग्नीषोमीययूपमानं, प्रकृत्यार्ध-मन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति। तत्रान्तर्वेदिदेश एव तत्तदङ्गत्वेन विधीयते, उतान्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दलक्षितदेशविशेषो वेति चि-न्तायाम्। प्रमाणाभावादन्तर्वेदिदेश एवैकपादोद्देशेन यूपार्धोद्देशेन च विधीयते। तद्विधौ पादार्धान्तरयोर्बहिर्वेदिदेशः प्राप्त एवा-नूद्यत इति प्राप्ते।

आद्योदाहरणे तावद्भुविराशादनार्थायादेक्षिक्यावेदेरेकपादोद्दे-

शेन विधानेकत्वस्योद्देशविशेषणस्याविवक्षापत्तेः बर्हिर्वेद्येक इत्यस्यानुवादायोगाद्विधाने वाक्यभेदापत्तेरगत्या देशविशेषलक्षणया प्रोक्षवस्थानोद्देशेन विधीयते। न च देशविशेषलक्षणापेक्षया लाघवादन्तर्वेदित्वविशिष्टबर्हिर्वेदित्वमेव लक्षणया विधीयतामिति वाच्यम्। विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्।

द्वितीयोदाहरणेऽपि सौमिक्यावेदेर्देशत्वेनाङ्गप्रधानार्थत्वस्य स्थापितत्वाद्यूपार्धद्वयेऽपि वेदेः प्राप्तत्वादर्धोद्देशेन तद्विधाने परिसङ्ख्यापत्तिः। न चाग्नीषोमीयादिरूपाङ्गाङ्गत्वेऽपि वेदेस्तदङ्गभूतयूपमानाङ्गत्वे प्रमाणाभावः। प्रयोगविधिना साङ्गानामेवाङ्गानां प्रयोगविधानात्। अन्यथा तदङ्गप्रयाजपशुपुरोडाशादिष्वविरासादनादौ वेद्यादेरनापत्तेः। न च वाक्येन वेदेर्यूपार्धाङ्गत्वेन विधानात् प्रकरणगम्यसर्वार्थत्वस्य बाधोपपत्तेः परिसङ्ख्यात्वानापत्तिः। षट्त्रिंशत्प्रक्रमपरिमाणार्थवादस्ये यति शम्यामद इत्यस्यार्धमात्रार्थत्वेऽनुपपद्यमानत्वेन सर्वार्थत्वबाधानुपपत्तेः।

न चैवमपि फलतः परिसङ्ख्यात्वात् चेदोष्यानापप्रापकप्रमाणप्रतिबन्धाभावेन शाब्दपरिसङ्ख्यात्वापत्त्या चैदोष्यावश्यकत्वात्। अतो वरं देशविशेषलक्षणैका। न चार्धोद्देशेन बर्हिर्वेदिमात्रविधानादर्धान्तरे च वेदेरेव प्राप्तत्वादनुवादोपपत्तेर्न लक्षणाऽपीति वाच्यम्। अनुवादवैयर्थ्यभियैव लक्षणाङ्गीकारात्। तत्राप्यन्तर्वेदिपद एव लक्षणाङ्गीकारे बर्हिर्वेदेरपि विधेयत्वेन वाक्यभेदापत्तेरर्धमन्तर्वेदि अर्धं बर्हिर्वेदीति पदैर्लक्षितदेशविशेषविशिष्ट-मानस्यैव यूपोद्देशेन मानोद्देशेनैव वा विधानम्। तत्प्रयोजनं तु, यूपैकादशिन्यां

वेदेरविवृद्धिः । वस्तुतस्तु देशविशेषलक्षणायामपि सामान्यतः शास्त्रे विहिताया वेदेरविरोधेनार्थं प्राप्त्युपपत्तेर्यूपैकादशिन्यामपि तदर्थं वेदिविवृद्धिरावश्यकी । अतएव यावद्यूपं वेदिमुद्धन्तीति कल्पसूत्रकारवचनमपि सङ्गच्छते । अतोऽन्यत्प्रयोजनं मृग्यं, देशविशेषलक्षणैव वा शास्त्रीकर्त्तव्येति ध्येयम् ॥३॥१०९॥

सामिधेनी ॥ सोमे, उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति श्रुतम् । यत् यत्र दक्षिणहविर्धानेऽभिषवस्तत्राग्नीषोमीयादिसामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः । तत्र हविर्धानशकटः सामिधेन्यङ्गमुत तदुपलक्षितोदेश इति चिन्तायाम् । पूर्ववत्परिसङ्ख्यावाक्यभेदाद्यभावाल्लक्षणापरिहाराय सोमधारणे कृतार्थस्यापि हविर्धानस्यैव पुरोडाशकपालन्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

हविर्धानस्यान्यत्राप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विधावपूर्वविधित्वापत्तेः प्रकृतिव आहवनीयप्रत्यग्देशस्यातिदेशप्राप्तस्यानियमेन दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपवर्त्तितया प्राप्तेर्दक्षिणहविर्धानलक्षितदेशस्य नियमविधौ लाघवमिति तदनुरोधेन लक्षणाऽपि न दोषः ।

वस्तुतस्तु लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वाभिप्रायादुत्पत्त्यधिकरणन्यायेनोत्तरकालिकत्वाच्च तदनुरोधेन लक्षणाऽनुपपत्तेः यद्यत्र देशे सुन्वन्त्यभिषुण्वन्ति तस्मिन्नभिषवदेशे सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थावगमेन हविर्धानस्याप्रतीतेरभिषवदेशस्यैव श्रौतत्वेन विधेयत्वान्न लक्षणाऽपि । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे हविर्धानोपरि सामिधेनीपाठः । सिद्धान्तेऽभिषवदेशे दक्षिणहविर्धानसमीपे ॥३॥११०॥

शास्त्रफलम् ॥ तदेवं पूर्वैः सह प्रकरणस्थानयोर्विरोधाविरोध-

विचारे समाप्तेऽधुना समाख्यायास्तं कर्त्तुं प्रथमं तावत्स्वाम्यतिरिक्त-कर्त्तृसद्भावः प्रतिसमाध्यते।

अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु यद्यपि तावत्स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्यात्साकाङ्क्षाया अपि यागादिकरणिकायाभावनायाः स्वर्गकामकर्त्तृत्वं प्रतीयते, तथापि कर्त्तृत्वस्य स्वतन्त्रः कर्त्ता तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रद्वयानुसारात् षड्भिर्हलैः कृषतीति प्रयोगाच्च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्येनैवावग-तेरसति प्रमाणान्तरे प्रयोजककर्त्तृत्वायोगेऽपि प्रकृते दक्षि-णाऽऽस्नानादिना प्रयोजककर्त्तृत्वस्याप्यवगतेः स्वाम्यतिरिक्तस्यापि कर्त्तृत्वम्।

कर्मकरानतिसाधनवचनो हि दक्षिणाशब्दोनासत्सु कर्मान्तरेषू-पपद्यते। न ह्यत्रास्ति किञ्चिद्बलवद्बाधकं येन यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभिजुहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनोगौर्द-क्षिणा तं स देय्याय दद्यादित्यत्र देय्यस्य च्छलिङ्गप्रतिषेधादिवा-दृष्टार्थत्वं लक्षणया कल्प्येत। सामानाधिकरण्यस्य प्रयोजककर्त्तृत्वेना-प्युपपत्तेः। आत्मनेपदस्यापि च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्येनाकर्त्तरि फलप्रतिषेधकत्वेनैवोपपत्तेर्न फल्यतिरिक्तस्य कर्त्तृत्वप्रतिषेधकत्वम्।

अत एव यजन्ति याजका इति परस्मैपदप्रयोगः। तेन कस्यापि बाधकस्याभावान्न दक्षिणादानस्यादृष्टार्थत्वकल्पना। अतस्तद्बलाद्दर्श-पूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति वचनाद्धौत्रादिसमाख्यावरणाद्या-म्नानबलाच्च स्वाम्यतिरिक्ता अपि कर्त्तारः। न च स्वामिनोऽशक्तौ दक्षिणादानादिनाऽन्योपादानम्। दक्षिणादेर्नित्यवदाम्नानविरो-

धात्। अतः परकीयस्वत्वस्य परेणोत्स्रष्टुमशक्यत्वादुत्सर्गमात्रं स्वामिना कार्यम्। अन्यत्तु विशेषतः प्रमाणाभावेऽन्येनैवेति सिद्धम्॥३॥१९॥

तत्रार्थात्॥ ते कियन्त इत्यपेक्षायां तत्तत्कर्मणि अध्वर्य्वादिसंज्ञापुरस्कारेण तत्तत्कर्मविधानाद्यावतां यत्र विधानन्तावन्त एव तत्र ज्ञेयाः। अत एवाग्निहोत्रे एक एवाध्वर्युः, दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः, चातुर्मास्येषु पञ्च, पशौ षट्, सोमे सप्तविंशतिः।

न च परिक्रयवशादेकोपादानावश्यम्भावे तस्यैव पाचकत्वावकादिवत्तत्तत्कर्मकरणनिमित्तावह्नः संज्ञाभविष्यन्तीति वाच्यम्। सञ्ज्ञानां कर्मकरणात् पूर्वमेवाध्वर्युं वृणीत इत्यादिना पूर्वप्रयुक्तत्वेन कर्मकरणनिमित्तकत्वाभावात्। अपि तु तत्तद्वरणनिमित्तकत्वं तत्तद्वरणजन्यतत्तद्दानतिनिमित्तकत्वं उक्तविधानतिजन्याध्यवसायनिमित्तकत्वं वा। कृतेऽपि वरणे अहमध्वर्युः स्यामित्यध्यवसायाभावे अध्वर्युशब्दाप्रयोगात्।

वस्तुतस्तु अध्यवसायस्यापि निश्चयरूपस्य क्षणिकत्वात्तज्जन्योऽभिमानविशेष एव निमित्तम्। तस्य च सत्त्रे स्वत एवागतत्वेन वरणाभावेऽपि इच्छात एव सत्त्वादध्वर्युत्वाद्युपपत्तिः। प्रकृतावपि होता अहृतः सामिधेनीरन्वाहेति वरणात्पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोपपत्तिः। अत एव वरणजन्यादृष्टवत्त्वमध्वर्युत्वादिकमिति प्राभाकरमतमपास्तम्। सत्त्रेऽपि ऋतुयाज्यावरणवत् वरणापत्तेश्च।

न चैवमप्येकस्यैव तत्तदभिमानोपपत्तेः कर्तृभेदे प्रमाणाभावः। अध्वर्युं वृणीते ब्रह्माणं वृणीत इति तत्तद्विधिविहितवरणानाम-

भ्यासेन भिन्नानां संस्कार्यभेदं विनाऽनुपपत्तेः। अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवर्त्तनफलकमभ्यर्थनं हि वरणम्। न च तदेकस्मिन् पुरुषे अनेकं सम्भवति। भिन्नानां संस्कार्याणां तत्तत्क्रियासु भिन्नास्वेव विनियोगाच्च विकल्पाप्रसक्तेः। दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्याद्यनुवादवशादप्येवम्।

एवं च ऋत्विजोवृणीत इत्यपि न वरणविधिस्तथात्वे ऋत्विज इति बहुत्वानुवादानुपपत्तेः। अपि तु ऋत्विक्संस्कारकवरणमात्रानुवादो ऋत्विग्धर्माणां तदुत्तरत्वप्राप्त्यर्थस्तद्धर्मविधानार्थश्च। अतो यावन्ति लौकिकानि यावन्ति मन्त्रवन्ति वा वरणानि, तावन्तः कर्त्तार इति सिद्धम् ॥३॥११२॥

चमसाध्वर्य्यवश्च ॥ अध्वर्य्वादिसञ्ज्ञानां रूढत्वादस्तु भेदकत्वम्। चमसाध्वर्युसञ्ज्ञायास्तु चमसेष्वध्वर्युरित्येवं यौगिकत्वादध्वर्युपुरुषा-द्य एवेत इति प्राप्ते। सत्यपि सञ्ज्ञाया यौगिकत्वे चमसाध्वर्यून् वृणीत इति पृथग्वरणाम्नानाद्वरीतव्यानां चमसाध्वर्यूणां पूर्ववदेवा-न्यत्वम्। एवं सदस्यं वृणीत इति वचनात्सदस्यस्यापि। एवं च मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति ऋत्विक्सम्बन्धव्यपदेशोऽपि भेद एवोपपद्यते ॥३॥११३॥

उत्पत्तौ ॥ ते चमसाध्वर्यवोवरणवाक्ये बहुत्वश्रुतेर्बहवः। यद्यपि तथोद्देश्यविशेषणत्वाद्बहुत्वाविवक्षा। तथापि स्वाध्यायोऽध्ये-तव्य इति वत्संस्कारविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनदशायामन्-विवक्षोपपत्तिः। अनयैव दिशा पुरोहितं वृणीते अध्वर्युं वृणीत-इत्यादावप्येकत्वविवक्षा द्रष्टव्या। वस्तुतस्तु तत्र तत्र विनियोगे चम-

चाध्वर्यवसमसानुमयन्ति अध्वर्युः पुरोविभजते इत्यादौ बहुत्वैक-त्वश्रुतेश्चाविवक्षोपपत्तिः ॥३॥११४॥

दशत्वम् ॥ ते च दशैकादश वा। न तु षट्। चमसानामन्ना-वत्वात्। अत एव मध्यतः कारिणां होत्रादीनां चतुर्णां होत्रकाणां च मैत्रावरुणादीनां चमसाध्वर्यव इति व्यपदेशोऽपि सङ्गच्छते। सदस्यपक्षे तच्चमसे एकादशः। एवं च दशपेये क्रतौ विद्वद्दश चमसाध्वर्यव इति व्यपदेशोऽपि सदस्याभावपक्षे सङ्गच्छते। षित्वपक्षे न कथञ्चिदुक्तोपपत्तिः ॥३॥११५॥

शमिता च ॥ पशौ शमितारमुपनयीतेति श्रुतः। शमिता वरणभेदानाम्नानात्सत्यपि सञ्ज्ञाभेदे यौगिकत्वेन प्रकृतेष्वेव ऋत्विक्षु अनृत्विक्षु वा तेषु तस्या उपपत्तेर्नान्यः। तथाप्यध्वर्योः पराङावर्ततेऽध्वर्युः पशोः सञ्ज्ञप्यमानादिति वचनेनासामर्थ्यात्तत्पुरुषः प्रति-प्रस्थाता सञ्ज्ञपयेत्। न च तस्य हिंसादोषभिया अप्रवृत्तिः। दक्षिणादिलोभेन तदङ्गीकारेण प्रवृत्त्युपपत्तेः। अत एवार्त्विज्यं गिन्दति। ब्राह्मणस्य च शामित्रविषये क्वचौ पृथङ् निषेधो-दोषाधिक्यख्यापनार्थः। अत एव क्वचौ शामित्रे ब्राह्मणालाभेन शूद्रेण क्रियमाणे होमार्हं शमितृसञ्ज्ञाह्मणाय दद्यादब्राह्मणः स्यादिति वचनं सङ्गच्छत एव। अब्राह्मणः स्यादिति यजमानपर-मिति तु भाष्यः ॥३॥११६॥

उपगातारश्च ॥ एवं सोमे समाम्नाता उपगातारोऽपि ऋतेष्वेव। न चोपगातॄणां कर्म्मगुणत्वेन लोके प्रसिद्धेर्ऋतानां च तुल्यकवत्वेन तदभावादन्य इति वाच्यम्। तुल्यानामपि प्रैषप्रैषार्थकारित्ववत्पर-

स्वरोपकारित्वस्यैवोचितत्वात् । स्वामिपरिक्रीतानामपि शिल्पकारिणां तथा दर्शनाच्च । तच्चाप्युपगानस्य सामवेदिकत्वादुद्गात्रादीनां चयाणामन्यतरत्वेऽपि* सुब्रह्मण्यो नियतः । अन्ये तु अवरा उपगायन्ति चत्वार उपगायन्तीति वचनान्तरानुसारादनियताः । अत एव नाध्वर्युरुपगायेदिति वचनासावौ ॥३॥११७॥

विक्रयी ॥ सोमविक्रयी त्वन्य एव । वरणादिकं हि क्रत्वर्थत्वात्तद्रूपपदार्थकरणाय पुरुषानुपादातुं क्रियते । विक्रयस्त्वविहितः क्रयान्यथानुपपत्त्या आवश्यकोऽपि दोषस्वीकारेण रागतः प्रवृत्तपुरुषकर्तृकविक्रयोपजीवनेनापि क्रयसिद्धेरनाक्षेपाद्यागनङ्गम् । अतस्तच प्रवृत्तानामप्राप्तेरन्य एवेति ॥३॥११८॥

कर्मकार्यात् ॥ ब्रह्मादयस्समस्ताध्वर्यवस्य सोमे कर्त्तारः समधिगतास्ते सर्वे ऋत्विक्पदवाच्याः । ऋत्विक्पदस्य ऋत्विग् दधृगित्यादिस्मृत्या कर्तृवाचिक्विबन्तत्वनिपातनेन यौगिकत्वावगतेर्वसन्ताद्यृतुकालीनयागप्रयोगकर्तृवाचित्वनिर्णयोनादृष्टरूपऋत्विक्त्वे रूढिमङ्गीकृत्यौणादिकत्वकल्पनाऽनुपपत्तेः । तस्य च सर्वपुरुषेष्वविशेषात् । तस्यैतस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति तु एकं वृणीत इत्यादिवद्वयुत्यानुवादः । इतरथा परिसङ्ख्यायां त्रिदोषत्वापत्तेः । अदृष्टरूपऋत्विक्त्वकल्पनायां गौरवादेव वरणमेव तज्जन्यादृष्टमेव वा ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तम् । रूढिकल्पनायां प्रमाणाभावात् । ब्रह्मादिवरणानां भेदादनेकादृष्टशक्तिकल्पनापत्तेश्च । व्यापकधर्मस्य वरणत्वस्यैव शक्यत्वाङ्गीकारे तु अतिप्रसङ्ग इत्यसम्मत-

---

* श्चाएतत्वेऽपि,– इति भवितुमुचितम् ।

प्रवेशः। यजमाने वरणाभावेन ऋत्विक्त्वानापत्तेश्च। सत्रे ऋत्विक्त्वसम्पत्तये वरणापत्तेश्च। अत एव ऋत्विजो वृणीत इत्यस्यैव वरणविधित्वादेकमेव वरणं पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम्। ब्रह्माणं वृणीत इत्यादिविधीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। एतेन ब्रह्मादिनिष्ठक्रतुयजनान्येव ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम्। अनेकशक्तिकल्पनातादवस्थ्यात्। अतश्च सर्व एव ऋत्विक्पदवाच्या इति सर्वेषामेव हिरण्यमालित्वादि ऋत्विक्कार्यमिति प्राप्ते।

सत्यं, ऋत्विक्पदं यौगिकम्। ऋतुयजनसामान्यवाची च सः। तथापि सप्तदशश्रुत्या उद्भित्पङ्कजादिवदेव रूढिमकल्पयित्वैव सप्तदशश्रुत्युन्नीतप्राचीनप्रयोगस्य सहकारित्वकल्पनयैव सप्तदशानामेव ऋत्विक्पदशक्यत्वोपपत्तिः। न शुक्लिदादिपदेषु अतिप्रसङ्गनिराकरणार्थं रूढिकल्पनम्। तथात्वे सोमादिवन्मन्त्वर्थलक्षणामङ्गीकृत्य गुणविधित्वस्यैवोपपत्तेः। न चैवं सप्तदशश्रुतेः परिसङ्ख्यात्वापत्त्या त्रिदोषत्वापत्तिः। ऋत्विक्पदन्यानकारणताकल्पनवेलायामेव* सप्तदशश्रुतेस्तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेन प्राप्तपरिसङ्ख्यात्वाभावात्। अतश्च सप्तदशानामेव ऋत्विक्कार्यं हिरण्यमालित्वादि ॥३॥११९॥

नियमः॥ के ते सप्तदशेत्यपेक्षायां ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युपक्रम्याग्नीधे ब्रह्मण उद्गात्रे इत्यादीनां षोडशानामेव सङ्कीर्त्तनात्तेषामेव ऋत्विक्त्वम्। अत एव सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वात्तेषामेव यजमानसहितानां दीक्षाश्रवणम्। अतः षोडश तावत्समधिगताः ॥३॥१२०॥

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र।

स्वामिसम्प्रदानः ॥ सम्प्रदानस्तु यदस्य । तत्रापि पृथग्वरणाभावाच्च समविधानाचेति प्राप्ते । यदस्यकर्त्तव्यपदार्थाश्रवणाद्वरणस्य सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं कल्पयित्वा दृष्टार्थत्वावगतेः यदस्यस्य पाचिकत्वेन सम्प्रदानश्रुतेः पाचिकानुवादत्वात्तच्च तस्य दीक्षाभावाच्च स्वाम्येव सम्प्रदानः । कर्मकरत्वेऽपि वा न पत्नी । सम्प्रदानत्वजनकीभूतापेक्षाबुद्धौ लिङ्गवैरूप्याङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ॥३॥१२१॥

ते सर्वार्थाः ॥ तत्तत्क्रतुषु प्रमितानां तेषां कर्त्तृणामध्वर्य्वादीनामेवास्ति विशेषविधौ लिङ्गप्रकरणाभ्यां तत्तत्पदार्थकर्त्तृत्वं, न तु तयोर्दुर्बलतया आध्वर्यवादिसमाख्यया सङ्कोचः ॥ स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥

अग्नयश्च ॥ आहवनीयादयोऽनारभ्याधीतवचनैर्होमाद्यनुवादेन विहिताः पर्णतान्यायेन प्रकृतिहोमाद्यर्था एव विकृतौ हि ये तावद्धोमादयोऽतिदेशेन प्राप्यन्ते, तेषु प्राप्तिकाववैषम्यात् स्पष्टमेव द्विरुक्तत्वम् । येऽप्यामनहोमादयोऽपूर्वास्तेषामपि विकृतिसम्बन्धव्यतिरेकेणाङ्गग्राहकत्वानुपपत्तेर्विकृतेश्च क्लृप्तोपकाराङ्गग्रहणार्थं पूर्वमतिदेशकल्पनाऽवश्यम्भावात्तस्य च प्रकृतावाहवनीयप्राप्तिमन्तरेणानुपपत्तेस्तेष्वपि द्विरुक्तत्वम् । अतस्तेषु नोपदेशेन नापि यूपावटस्तरणवर्हिर्वदतिदेशेनाहवनीयप्राप्तिः । अतोऽधिकरणं विनैव तरति प्राप्ते ।

सत्यमतिदेशप्राप्तेषु नाहवनीयाद्युपदेशः । अपूर्वेषु त्वनारभ्याधीतत्वादतिदेशेन प्राप्तिरविरुद्धा । न ह्यामनहोमानां विकृतिसम्बन्धं विना नाङ्गग्राहकत्वम् । उत्पत्तिवाक्ये दृष्टसामान्यस्य भाव्यत्वबोधेनापि शाब्दबोधस्य पर्यवसन्नतया तदनुवादेनाहवनीयविधानोपपत्तेः । अतस्तेऽपि सर्वार्थाः ॥३॥१२२॥

श्रितादुत्तरम् ॥ नात्र समाख्यया लिङ्गप्रकरणयोर्बाधः। किन्तु ताभ्यामव्यवस्थया प्राप्तानां कर्तृणां व्यवस्थामात्रमपेक्षितं क्रियते। अतश्च हौत्रसमाख्याताः पदार्थाश्च होत्रा कर्त्तव्या आध्वर्यवसमाख्याताः चाध्वर्युणा औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्रा। सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेद-सामवेदेषु ये पदार्था विहिताः तेषामेताः क्रमेण समाख्या याज्ञिकानां प्रसिद्धाः। यौगिकाश्चैते शब्दा न पदार्थानामध्वर्य्वादिसम्बन्धव्यतिरेकेण सम्भवन्तीति तेषु तेषां योग्यत्वात्कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३॥१२३॥

तस्योपदेशः ॥ अयं चोत्सर्गो वचनाद्यजमानस्य याज्येत्यादिकादिशेषसमाख्यया च पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमित्यादिकया अपोद्यते। न चैवं तादृशविषये सामान्यसमाख्याया निर्विषयत्वापत्त्या आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन विकल्पापत्तिः। यथाशक्ति प्रयोगे पोत्रादीनामशक्तौ सविषयत्वोपपत्तेः। वस्तुतस्तु हौत्रादिसमाख्यायाः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ऋग्वेदविहितकर्मत्वमुपलक्षणीकृत्यैव तत्तत्पदार्थेषु होत्रादिविधायकत्वं निरूढसम्बन्धेनाग्नीषोमीयप्राक्कालवृत्तित्वमुपलक्षणीकृत्योपांशुत्वविधायकत्वमिव यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यस्य। अतश्च तद्वदेव केषु चित्पदार्थेषु तदभावेऽपि न क्षतिः। अत एव दक्षिणारहितकाम्यादौ यजमानस्यैव कर्तृत्वेऽपि समाख्यायान काचिदनुपपत्तिः ॥ ३॥१२४॥

प्रैषानुवचनम् ॥ ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति श्रुतम्। सन्ति च तत्र केचित् केवलाः प्रैषाः, अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्यादयः। केवलानि चानुवच-

नानि, प्रवोवाजा अभिद्यवः अञ्जन्ति त्वामध्वर इत्यादीनि उप-
देशातिदेशप्राप्तानि । प्रैषोत्तरत्वाच्चैषामनुवचनत्वम् । कानिचित्तु
प्रैषत्वे सत्येवानुवचनानि, यथा होता यक्षदित्यादीनि । एषां च
प्रेष्येत्यध्वर्युप्रैषोत्तरभावित्वाद्धोतर्यजेत्यन्तं प्रैषत्वाच्चोभयरूपत्वम् ।

तदिह मैत्रावरुणः प्रैषानुवचनोद्देशेन विधीयमानः सर्वत्र स्यान्न
तु प्रैषान्तानुवचनेष्वेव । उद्देश्यविशेषणस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वात् ।
च-शब्दस्यापि प्रैषानुवचनरूपधर्मसाहित्यपरत्वेन प्रैषत्वानुवचनत्वरूप-
धर्मयोरैकाधिकरण्यरूपसाहित्यबोधकत्वाभावात् । तस्य च प्रति प्रधानं
गुणान्वयन्यायेनैवास्मन्मतेऽपि सिद्धेरनुवादकत्वाच्च । अतश्च सर्वत्रैव
समाख्याप्राप्तकर्त्रन्तरबाधेन वाक्यान्मैत्रावरुणनिवेशः । न चाने-
कोद्देशे वाक्यभेदो दोषः । अर्धमन्तर्वेदि मिनोतीतिवदाख्यातैकत्वा-
भावात् । अत एवैकवाक्योपादानगम्यसाहित्यस्योद्देश्यगतस्याप्रतीत-
त्वादेव नाविवक्षापत्तिः ।

न चैवमपि शुद्धप्रैषेष्वध्वर्युकर्तृकत्वस्य शुद्धानुवचनेषु च हो-
तृकर्तृकत्वस्यैव समाख्यया प्राप्तेः कर्त्रन्तरानपेक्षत्वादेव न मैत्रावरुण-
विधिः, प्रैषान्तानुवचनेषु तु प्रैषत्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वस्यानुवचनत्वेन च
होतृकर्तृकत्वस्य प्राप्तेर्विरोधेनोभयोरपि निवृत्तौ कर्त्रन्तरापेक्षायां
तत्रैव मैत्रावरुणविधिरिति पार्थसारथ्युक्तं युक्तमिति वाच्यम् ।
प्रैषान्तानुवचनानामपि हौत्र एव पाठस्य वार्त्तिकोक्तत्वेनाध्वर्युकर्तृ-
कत्वाप्राप्तेः । उभयत्र पाठेन तत्प्राप्तावपि च विकल्पेनोभयनिवे-
शोपपत्तेर्निवृत्त्यप्रसक्तेश्च ।

यदपि वार्त्तिके अग्नीषोमीयाङ्गभूतेषु प्रैषान्तानुवचनेषु सत्रेति

शब्दस्य प्राकृतत्वात्तन्मात्रेऽतिदेशेनाध्वर्योः प्राप्तिः । प्रेष्येति प्रैषान्तराम्नानाद्वा । इतरमन्य इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातुः । सोमाङ्गान्तर्वर्त्ति-यजेति शब्दे तु होतर्यजेति लिङ्गानुरोधेन समाख्यां बाधित्वा मैत्रावरुणस्य । तदतिरिक्तपदान्तरेषु होतुरेव । ततश्चांशभेदेन नानाकर्तृप्राप्तेरेकपदार्थे च कर्तृद्वयासम्भवात् प्रच्युतयोर्मैत्रावरुणविधिरित्युक्तम् । तदपि यजेति शब्दस्याग्नीषोमीयादौ हौत्र एव प्रत्यक्षपठितत्वेन समाख्यया अतिदेशकाध्वर्य्यवादिबाधेन होतृप्राप्तेस्तस्य च होतर्यजेति लिङ्गेन बाधेऽपि तत्पुरुषस्य मैत्रावरुणस्यैव यजेतिपदे तदेकवाक्यतापन्नपदान्तरेषु च प्राप्तेरुपेक्षितम् ।

अबाधेऽपि वा समाख्यायादुर्बलत्वेन यजेति शब्दे तदेकवाक्यतापन्नपदान्तरेषु च प्रतिप्रस्थातुरेवैकस्य प्राप्तेर्न कर्त्रन्तरापेक्षा । एवं सोमाङ्गभूतेष्वपि । अतः सर्वत्रैव मैत्रावरुण इति प्राप्ते ।

वाक्यभेदाङ्गीकारेऽनुषङ्गापत्तेश्च-शब्दवैयर्थ्याच्च पदद्वयेन प्रैषान्तानुवचनान्येवार्धमन्तर्वेदीतिवल्लक्षयित्वा तेष्वेव मैत्रावरुणविधानम् । च-शब्देन धर्मिणोरितरेतरयोगस्य स्वरूपे कार्ये वा असम्भवात्समुच्चयस्य च न्यायादेव प्राप्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन धर्मयोरेव प्रैषत्वानुवचनत्वयोरितरेतरयोगप्रतीतेर्निपातस्थले च परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन वाक्यभेदाभावाल्लक्षणां विनैव परस्परयुक्तप्रैषत्वानुवचनत्वावच्छिन्नोद्देशेन मैत्रावरुणोविधीयते । अत एव प्रैषानुवचनत्वावच्छिन्ने एव लक्षणोपपत्तेर्न युक्तोवाक्यसङ्कोच इत्यपास्तम् । वस्तुतस्तु प्रउगानुवाक्यास्वपि क्वाचित्कमैत्रावरुणस्य याज्ञिकसम्मतत्वाच्चशब्दो नेतरेतरयोगार्थः । अपि तु धर्मिसमुच्चयार्थ एव सन्ननुवादः ।

न चैवं सार्वत्रिकत्वापत्तिः। अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वनियमेन यानि प्रैषानुवचनान्यधिकृत्यायं विधिः प्रवृत्तस्तद्विषयत्वस्यैवाङ्गीकारात्॥ ३॥१२५॥

चमसात्॥ चमसेषु विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्युरूपया तेषामेव होमादौ कर्त्तृत्वम्। समासान्तर्गताध्वर्युपदस्य रूढ्या शुद्धाध्वर्युपदवदेव वरणादिनिमित्तत्वाविशेषात्। इयांस्तु विशेषः, यत्तस्य सर्वकार्येषु विनियोग एतेषां तु चमसेष्वेवेति। यदि तु तत्तद्वरणानां भेदादनेकशक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्येत। ततोऽस्तु एष्वध्वर्युशब्दस्य गौणत्वम्।

न च विनिगमनाविरह इति शक्यम्। चमसाध्वर्युवरणवाक्ये रूढिकल्पने चमसाध्वर्युपदस्यैव तत्कल्पनापत्तेरध्वर्युपदस्य ततोभिन्नस्य शक्त्यन्तरकल्पनावश्यम्भावात्। अतो लाघवात् प्रचुरप्रयोगाच्चाध्वर्युपदस्यैव प्रसिद्धाध्वर्यावेव शक्तिरितरेषु तु गौणी। तथापि तु ग्रहादौ तस्यापि होमादिकर्त्तृत्वाद्धोमकर्त्तृत्वसादृश्यमात्रेणैतेषु गौणत्वोपपत्तेः सामान्यसमाख्यां बाधित्वा चमसेष्वेतेषामेव होमादिकर्त्तृत्वमिति प्राप्ते।

गौणत्वस्यावश्यकत्वे चमसवृत्तिहोमादिकर्त्तृत्वेनापि गौणत्वोपपत्तौ स्वोपजीव्यसामान्यसमाख्याबाधे प्रमाणाभावाच्चमसेष्वप्यध्वर्युरेव होमादिकर्त्ता तस्यान्यत्र व्यापृतत्वे तु गौणसमाख्यया चमसाध्वर्यवस्तेषामप्यसम्भवे इतरमन्य इत्येवं प्रतिप्रस्थात्रादयः॥ ३॥१२६॥

वेदोपदेशात्॥ औद्गात्रे सामवेदे श्येनेन श्रुतो ज्योतिष्टोमोधर्मवान्। तत्र प्राकृताङ्गेष्वतिदेशेन नाना ऋत्विजः प्राप्ता औपदे-

शिकया श्रौद्गात्रसमाख्यया बाध्यन्त इति तेषूद्गातैव कर्त्ता। समाख्या हि कर्त्तृप्रापिका, कर्त्ता च प्रयोगाङ्गं, प्रयोगश्च प्रयोगविधिना साङ्गस्यैवैकोविधीयत इति समाख्यया अङ्गेष्वपि कर्त्तृविधिरूपदेशेन। अतश्च यथैवाध्वर्युरभ्यर्थेन चरन्तीत्यपान्देशलात्साङ्गभावनाविषयत्वप्रतीतेः प्राकृतेषु प्रयाजादिष्वग्निबाधकत्वं, तथा प्रकृतेऽपि।

न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे श्रुताया अपि अङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्याश्रितत्वात्तस्य चातिदेशप्रापिताङ्गविषयत्वेन तदपेक्षत्वात्तदुपजीविचोदकप्रापितनानाकर्त्तृत्वबाधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सत्यपि तृतीयाश्रवणे अपामप्यङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वेनोक्तविधयाऽग्निबाधकत्वानापत्तेः। न हि तृतीयायाः साङ्गष्टत्तिकरणत्वे शक्तिरपि तु प्रधानकरणत्व एव। तत्तु अङ्गवैशिष्ट्यं विनाऽनुपपन्नमिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव।

अतश्च शरादौ कॢप्तोपदेशस्येव कल्प्योपदेशस्याप्यतिदेशबाधकत्वं वाच्यम्। अत एव यत्र प्रकृतावेव स्तोत्रशस्त्रादौ वेदान्तरीयविशेषसमाख्यारूपेणोपदेशेनैव कर्त्रन्तरप्राप्तिस्तत्राङ्गविषये कल्प्यायाः प्रधानसमाख्याया बाध दृष्ट एव। वर्णितं ह्येतद्गुणमुख्यक्रमाधिकरणे। प्रकृते त्वातिदेशिकत्वात् प्रधानसमाख्याया एव प्राबल्यमिति प्राप्ते।

इहापि प्रयोगविध्याश्रितायास्तस्या अङ्गविषये कल्प्यत्वेनोपजीव्यातिदेशापेक्षत्वात्, तेन च कर्त्तृविशिष्टानामेव प्राप्तत्वेन कर्त्रपेक्षाऽभावात्, समाख्याया आकाङ्क्षाविरहे श्रुत्यकल्पकत्वात्, कल्पकत्वेऽपि वा प्राकृताङ्गविषयत्वाभावान्न प्राकृतकर्त्तृबाधकत्वम्। न चैव-

मष्खपि तथात्वापत्तिः। अविधेः प्रत्यक्षत्वात्तासाञ्च धात्वर्थान्वयस्या-व्युत्पन्नत्वात् तृतीयया ऽवभृथकरणकभावनायामन्वयावगतेर्दर्शत्वेन च भावनोत्पत्त्यन्वयित्वाभावेन तत्प्रयोगान्वयित्वात् प्रयोगस्य चाङ्गप्रधा-नसाधारणत्वाद्भावना ऽन्वयद्वारा पाश्चात्यतद्विशेषणान्वये अविशेषणोभ-यान्वयतात्पर्य्यावगत्योपदेशेनैव प्रधान इवाङ्गेष्वमग्निबाधात्*। अत-एव यत्र तृतीयायाः श्रवणाभावो यथा यन्नाथर्वणं वै काम्या इष्टयः ता उपांशु कर्त्तव्या इत्यादौ, तत्र प्रधानकर्मकभावनायामेवान्वया-त्तस्यां चाङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राकृतस्वरादिबाधकत्वम्। प्रकृते तु समाख्यायाः प्रधानमात्रविषयत्वात्तस्य च स्वामिकर्त्तृकत्वे-नान्यकर्त्तृकत्वानुपपत्तेः स्वनिर्विषयत्वापत्त्या कथञ्चिदानर्थक्यतदङ्ग-न्यायेनाङ्गमात्रविषयकत्वकल्पनेऽपि क्लृप्तकर्त्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्र-माणाभावात्कण्डूकविनोदनाद्यौपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते।

वस्तुतस्तु तेषामपि विशिष्य स्वसमाख्ययैव कर्त्तृप्राप्तेर्न प्रधान-समाख्याविषयत्वम्। अपि तु यानि वेदत्रयाविहितानि स्मृत्याद्य-नुमितवेदविहितान्यङ्गानि, तद्विषयैव सेति ध्येयम्। अतः प्राकृता-ङ्गेषु नानेव कर्त्तारः। किं च समाख्यायाः पाठमात्रनिबन्धनत्वे-नोच्चैः ऋचेत्यादिवद्विधाननिबन्धनत्वाभावात् प्राकृतानां च सामवेदे अपठितत्वादपि तद्विषयत्वाभावः ॥३॥१२७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः।

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र। इवाङ्गेष्वप्यग्निबाधात्,—इति प्रतिभाति।

अथ अष्टमः पादः।

स्वामिकर्म॥ वरणं दक्षिणादानं च समाख्ययाऽध्वर्य्वादिभिरेव कार्यम्। अध्वर्युश्च यथा तान् स्वद्रव्येण परिक्रीणीते तमुपायं यजमानः कुर्यात्। अध्वर्योश्चेतरमन्य इति न्यायेन वरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात्। स चाध्वर्युर्दक्षिणाग्रहणात् तेनानतः स्वकृत्यं कुर्यात्। ऋत्विगन्तरार्थं स्वद्रव्यं दातुं यजमान उपायान्तरं कुर्यादिति प्राप्ते।

अवश्यं वृतोऽध्वर्युरन्यान् वृणीते। अन्यथा ध्वर्युत्वासम्भवात्। वरणस्यादृष्टार्थत्वाद्यापत्तेश्च। तद्वरणं च येनादौ कर्त्तव्यं, तस्याध्वर्युगुणत्वसम्पत्तये वरणस्यावश्यकत्वात्तस्य च समाख्यातः सकर्त्तृकत्वावश्यंभावाद्वरणे तावत्समाख्याबाध आवश्यकः। एवं दक्षिणादानेऽपि। उपायान्तरकल्पने गौरवापत्तेः। प्रयोगवाक्यावगतस्वामिकर्त्तृकत्वबाधापत्तेश्च। समाख्याया एव केवलाया बाधः।

वस्तुतस्तु। सर्वत्र स्वामिकर्त्तृकत्वप्राप्तौ वरणेनैव दक्षिणादानेनान्यथान्यकर्त्तृकत्वसिद्धेः समाख्यया नियममात्रं क्रियत इति स्वाम्यवानुरोधेनापि न समाख्यावरणभरणविषयिणी। सत्यपि वा तस्मिन्नुपायान्तरकल्पनाद्यनुरोधेनैव दानमात्रे स्वामिकर्त्तृकत्वम्। यत्र तु वचनं यथा य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान्दद्यादित्यादौ, तत्राध्वर्य्वादीनामपि दानकर्त्तृत्वम्। अत्र हि स्वामिकर्त्तृकत्वे ह्युपधानस्य सामानाधिकरण्येन तत्समानकर्त्तृत्वावगतेरस्यापि तत्कर्त्तृत्वे उपदध्यादिति परस्मैपदानुपपत्तिः। तस्य ञित्परत्वेन उपधातृभिन्न-

गामिक्रियाफलकत्वावगतेः। यदि तु क्रियाफलस्वाम्यादिगतत्वात्प-
रस्मैपदोपपत्तिरित्याशङ्क्येत, ततः प्राप्तोपधानानुवादेन दानस्य तत्-
कर्त्तृत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्त्तृप्राप्तिप्रतीते-
स्तोपधानस्याध्वर्युकर्त्तृकत्वावसायात्तत्समानकर्त्तृकस्य दानस्यापि तत्-
कर्त्तृकत्वसिद्धिः॥ २॥१२८॥

संस्कारास्तु॥ वपनादयः फलिसंस्काराः समाख्यानादध्वर्युक-
र्त्तृकाः। तेनाध्वर्युणा चुरन्दन्तकाष्ठं जलं च गृहीत्वा यजमानस्य
केशवपनादिकं दन्तधावनं स्नानं कारणीयं अञ्जनाभ्यञ्जनवत् इति
प्राप्ते।

वपत इत्यात्मनेपदाद्वपनफलाश्रयस्य यजमानस्यैव तत्कर्त्तृत्वं
प्रतीयते। अस्ति च तस्यापि छेदनाख्यवपनाधारत्वेन स्थाली पच-
तीवत् तत्कर्त्तृत्वम्। तदादायैव च तस्मात् केशान्वपाम्यहमिति
प्रयोगः। यस्तु नापितोवपतीत्यादिप्रयोगः, स च्छेदनानुकूलचुर-
क्रियाकर्त्तृत्वमादाय। तत्प्रयोजककर्त्तृत्वमादायैव नापितो यजमानं
वापयतीत्यादिप्रयोगः। अतश्च वपत इत्यात्मनेपदस्थले आधार-
त्वमादायैव तत्कर्त्तृत्वोपपत्तौ चुरग्रहणकर्त्तृत्वेऽपि तात्पर्यकल्पने
प्रमाणाभावः। तेनार्थाच्छिन्नस्य यजमानकर्त्तृत्वस्य नियम एव।
प्रमाणाभावे अध्वर्युकर्त्तृकत्वनियमस्य कः प्रसङ्ग इति नापित-
कर्त्तृकमपि तत्।

सोमे तु प्रवपति देवश्रु इति परस्मैपदादध्वर्युकर्त्तृकगोदानव-
पनोत्तरं नापिताय चुरं प्रयच्छतीति विधानात्तत्कर्त्तृकमेव तत्।
एवमन्यत्राप्यात्मनेपदयुक्ते द्रष्टव्यम्। अत एव यच तमभ्यनक्ति शरेषी-

कयाऽनक्ति इत्यनेन दीक्षयतीत्यादौ परस्मैपदनिर्देशोऽधिकः श्रुतश्च सत्यप्याधारत्वमादायात्मनेपदोपपत्त्या यजमानकर्तृकत्वे व्यापारान्तरस्यापि विधेयत्वादध्वर्युकर्तृकत्वमिष्टमेव ।

स्नाने तु स्वनिष्ठव्यापार एव स्नातीति परस्मैपदस्यापि प्रयोगादन्यकर्तृके च स्नापयतीत्येव प्रयोगात् यजमाननिष्ठव्यापारस्यैव विधेयत्वेनान्यकर्तृकव्यापारस्याविधेयत्वेन नाध्वर्युनियमः । न चात्र परस्मैपदादन्यकर्तृकत्वनियमः, स्नाधातोः स्वरितेत्त्वाद्यभावेन तदभावात् । अतः पशुसंस्काराः स्वामिकर्तृका एव, कर्तृसंस्कारास्तु हिरण्यमालित्वादयः सामान्यविहिताः सर्वेषामेव, विशिष्य विहितास्तु तेषामेवेति न तत्रापि समाख्यया नियमः । तस्या नियामकमात्रत्वेन प्रापकत्वाभावादिति वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १२९ ॥

तपश्च ॥ सोमे द्व्यहं नाश्नाति त्र्यहं नाश्नातीति श्रुतम् । तत्राशनप्रतिषेधोऽनृतवदनप्रतिषेधवदेवारादुपकारको न पशुसंस्कारकः । आत्मनेपदाद्यभावात् । सत्त्वेऽपि वा स्वरितेत्त्वाद्यभावाच्च । अतश्च समाख्यानादध्वर्युकर्तृकत्वम् । वस्तुतस्तु । अनृतवदेव प्रतिषेध्याशनस्याविहितत्वादभावस्य चाननुष्ठेयत्वाच्च समाख्याविषयत्वमिति कर्तृमात्रविषयत्वे प्राप्ते ।

आरादुपकारकत्वपक्षे अशनस्य क्रतुवैगुण्यजनकत्वं तस्य च फलप्रतिबन्धकत्वमित्यादिकल्पनाऽपेक्षया लाघवेनाशनाभावस्य दुःखजनकतया दृष्टत्वात्तद्दुःखस्य च स्वजनकीभूतपापनाशकत्वस्यापि दृष्टतया केवलं तत्पापस्य सोमफलप्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनया अशनाभावस्य यजमाननिष्ठफलप्रतिबन्धकाभावसम्पादकत्वमेव यदानशनस्तदा मेधार्ह-

इति वाक्यशेषानुसारात् कल्पयितुमुचितम्। अतश्च तस्य ऋत्विग्द्वारैव यजमाननिष्ठत्वम्। न ह्यन्यसमवेतदुःखेनान्यदीयं पापं नश्येत्। न वा ऋत्विग्गतपापस्य स्वामिगतफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनम्। गौरवात्। अत एव यत्र ऋत्विज उपवसन्तीत्यादिवचनं तत्रानृतवदनन्यायेनारादुपकारकत्वकल्पनं व्यधिकरणस्यैव वा फलप्रतिबन्धकत्वादिकल्पनमिति द्रष्टव्यम्। अत एव तत्र न समाख्या नियामिका॥ २॥ १२०॥

गुणत्वाच्च॥ ये ऋत्विक्संस्कारा हिरण्यमालित्वादयः तत्तद्वेदपठितास्ते समाख्यानादध्वर्य्वादिना कर्त्तव्याः, यजमानस्योद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात्। अथाप्यनुवादापेक्षा, तदा तत्पुरुषैः कार्या इति प्राप्ते।

अनियतकर्तृप्राप्तौ समाख्यया लाघवेनापेक्षितनियमसमर्पकरणात् प्रकृते च संस्कार्यस्य प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वस्यैव नियतप्राप्ततया नियमानपेक्षत्वाच्च समाख्याया अनियामकत्वम्। कर्त्रन्तरपरिसङ्ख्यायकत्वं तु वैरूप्यापत्तेरयुक्तम्। यदि तु समाख्यायास्तत्तत्पदार्थवाचिन्याभेदेनास्या हिरण्यमालित्वविषयिण्याः परिसङ्ख्यायकत्वमेवेत्याग्रहश्चेत्, तथापि समाख्यया वचनस्य सङ्कोचायोगादेव सर्वविषयत्वनिश्चयः॥ ३॥ १२१॥

तथा कामः॥ ये गुणजन्याः कामाः, यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदो मिनुयादित्यादयस्ते मानाद्याश्रयस्य तावदाध्वर्य्यवत्वात्तत्समानाधिकरण्याच्च कामयतेस्तत्समानकर्तृकत्वप्रतीतेरध्वर्युनिष्ठा एव। अत एव यत्र दध्नेन्द्रियकामस्येति वैयधिकरण्यं तत्र यजमानगामित्वमेव। प्रक्षेपाख्यहोमस्याध्वर्यवत्वादिति प्राप्ते।

मिनुयादिति श्रुतः परस्मैपदनिर्देशादध्वर्युभिन्नकर्तृकत्वावगतेः

सामानाधिकरण्यबाधेन याजमानत्वमेव। यद्यपि यो वृष्टिकामः स सौभरेण स्तुवीतेत्यादौ न परस्मैपदं, तथापि नोद्गातृगामित्वम्। फलित्वामननाऽनुरोधेन यजमानफलसाधनीभूतनित्यगुणबाधानुपपत्तेः। अतस्तत्र सामानाधिकरण्यमात्मनेपदस्य प्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेणैव व्याख्येयम्। अतएव यत्र न नित्यगुणबाधो बाधेऽपि वा साक्षादेव वचनं, तत्र स्वामिभिन्नगामित्वेऽपि न क्षतिः। यथाऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमुद्गायेदिति। अत्र पृथग्यजमानपदश्रवणादात्मशब्दश्रवणाच्चात्मपदेनोद्गातैवोच्यते। अतएवाऽनुषङ्गेण वाक्यभेदोऽप्यदोषः। तमित्यनेनोभयविशिष्टं वैकल्पिकं कामं परामृश्य उद्गेयत्वविधानाद्वा न वाक्यभेदः। गायतेश्च साधयन्ति यं सामगा इत्यादौ अर्थाभिधानेऽपि प्रयोगान्न कामरूपार्थस्योद्गेयत्वविघातः॥ २॥ १२२॥

मन्त्रश्च॥ इह कार्ये करणभूताः कर्मफलप्रकाशकाः कर्माङ्गभूतमन्त्रा आयुर्दा अग्ने अगन्म स्वरित्यादयः। ते समाख्यानादाध्वर्यवइति प्राप्ते।

यद्यप्येते लिङ्गादिनाऽऽहवनीयोपस्थानादौ विनियुक्ता न सूक्तवाकादिवत्तृतीयया इतिकरणेन वा विनियुक्तत्वाभावादानुषङ्गिकफलकथकास्तथापि कर्मफलमेवोपस्थानादिप्रयोज्यं प्रोत्साहनार्थं प्रकाशयन्ति। तत्र च यद्येतत्प्रकाश्यं फलं कर्मजन्यत्वेन क्लृप्तं, तत्र तत्फलस्यैव नियतमनियतं वा प्रकाश्यते। अत एव दर्शपूर्णमासादौ धर्मायुरादेः फलत्वात्तत्तत्फलार्थप्रयोग एव तत्तन्मन्त्रो न फलान्तरार्थप्रयोगे। यत्र तु नैतत्प्रकाश्यस्य कर्मफलत्वं; तत्र लक्षणया

कर्मफलमेव एतेन मन्त्रेण प्रकाश्यत इति द्रष्टव्यम् । तच्च फलं यजमानगाम्येव । ऋत्विक्फलस्योपस्थानाद्यप्रयोज्यत्वेन तत्प्रकाशने तदङ्गत्वानुपपत्तेः। तस्य यजमानादाशास्यत्वेनाशिषं प्रत्यनाशास्यत्वाच्च। न च यजमानफलमेवाध्वर्युणाऽऽशास्यताम् । महति अगन्म इति चाध्वर्य्यवप्रकाशकत्वेन लिङ्गविरोधात् । अतो याजमाना एवैते । अत एव यथैव नैतादृशं लिङ्गं, तथाध्वर्यवा एव ॥ ३ ॥ १२३ ॥

द्व्याम्नातेषु ॥ ये मन्त्राः सामान्यत आध्वर्यवसमाख्याते काण्डे समाख्याताः पुनश्च याजमानेऽपि विशेषतः समाख्यायन्ते । यथाऽऽज्यग्रहणमन्त्राः स्रुग्व्यूहनमन्त्राश्च । ते तावत्सत्यप्यभ्यासे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्विध्यभावाच्चाभिन्नाः । अतस्तत्र गुणभूतकर्तृद्वयस्य विकल्पः । विशेषसमाख्याबलाद्वा यजमान एव कर्त्ता। आज्यग्रहणस्रुग्व्यूहनादेर्वा निःसन्दिग्धसमाध्वर्यवत्वात्तदङ्गभूतामन्त्रा अपि तत्कर्त्तृका एव । न चैवं द्विःपाठवैयर्थ्यम् । एकत्र स्वरूपज्ञानमन्यत्र विनियोग इत्येवं सार्थक्यादिति प्राप्ते ।

एकपाठेनैवोभयसिद्धौ द्वितीयस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्योच्चारणान्तरविधायित्वावगतेस्तस्य च समाख्यान्तरेण कर्त्रन्तरसिद्धिः । उच्चारणान्तरप्रयोजनं तत्क्रियाप्रत्यवेक्षणमिति नादृष्टकल्पनाऽपि । यद्यपि च तन्नियमेन यजमानस्य न प्राप्तं, तथापि द्विःपाठबलादेव तत्कल्प्यमिति न दोषः । यत्र तु नैवंविधं प्रयोजनं कर्त्तृभेदोवाऽसम्भवी । यथा अयं सहस्रमानव इत्यस्यामौद्गात्रे एव प्रगीताप्रगीतभेदेन समाम्नातायाम् । तत्रागत्याऽभ्युदयशिरस्कत्वं परिकल्प्य उत्पत्तिविनियोगपरत्वेन सार्थक्यमिति विशेषः ॥ ३ ॥ १२४ ॥

ख्याते च ॥ वाजपेयादौ यत्र क्लृप्तीर्यजमानं वाचयतीति श्रुतं, तत्र याजमानो मन्त्रः । वाचनमाध्वर्यवमित्यविवादम् । परन्तु वाचयतेर्ब्रह्मचारिणो गायत्र्युपदेशादौ शिक्षणवाचित्वेन क्लृप्ततया प्रकृतेऽपि शिक्षणविधायित्वावगतेः तस्य चादृष्टार्थत्वप्रसङ्गेन ज्ञातर्थ-सम्भवाद्युक्तविधाङ्गानुरोधेनाज्ञ एव वाजपेयादावधिकारी । अतो-ऽन्येषां क्रतूनामध्ययनविधिसिद्धज्ञानोपजीवनेन ज्ञाधिकारकत्वेऽपि वाजपेयादौ तदसम्भवादज्ञस्यैव वाचनमिति प्राप्ते ।

वाचयतेर्वचनानुकूलव्यापारमात्रवाचित्वेन क्वचिदन्यथानुपपत्त्या शिक्षणपरत्वेऽपि स्मरणमात्रपरत्वेनापि प्रकृते वाचनोपपत्तेरर्थज्ञाना-पेक्षत्वे प्रमाणाभावात् अज्ञस्यैव वाचनम् । तच्च खण्डशो वा इमं मन्त्रं ब्रूहीत्येवं वेत्यन्यदेतत् ॥ २ ॥ १२५ ॥

याजमाने ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजतीत्यादीनि कानि-चित्कर्माण्याध्वर्यवसमाख्यायुक्तानि प्रत्येकं विभिन्नदेशे विधाय, पुनस्तान्येव याजमानसमाख्यायुक्तानि द्वन्द्वशो वत्सञ्चोपावसृजत्युखा-ञ्चाधिश्रयतीत्याद्युक्त्वैतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्य यजेतेति श्रुतम् । तदेषां द्व्याम्नातमन्त्रवदुभयकर्तृकत्वं तावन्न सम्भवति । अदृष्टार्थत्वापत्तेः । न चाभ्यासात्कर्मार्थत्वम् । अन्यपरत्वात् । अत एव एककर्तृकत्वावश्यंभावे विशेषसमाख्यानाद्याजमानत्वे प्राप्ते ।

नैषां याजमानकाण्डे विधानम् । आध्वर्यवे भिन्नदेशविहितानामेव द्वयोर्मिथः प्रत्यासन्नत्वाख्यद्वन्द्वतारूपगुणविधानार्थमेवानुवादात् । अतः पदार्थेषु तावदध्वर्युरेव कर्त्ता । न च द्वन्द्वतायामेव यजमानः शक्तः । अन्येन क्रियमाणानामन्येन द्वन्द्वतायाः सम्पादयितुमशक्य-

त्वात्। दम्पता हि नाम एकया वत्सोपावसर्जनक्रियया धेनुवत्सयोः प्रत्यासन्नत्वसम्पादनं, एकया चावहननक्रिययोलूखलमुसलयोः। एवं द्वादशस्वपि द्रष्टव्यम्।

न च तत्कर्त्रनुरोधेन प्रधानभूतपदार्थानां कर्तृबाधः। अङ्गगुणविरोधन्यायेन तदसम्भवात्। न च तानि सम्पाद्य यजेतेति क्त्वाप्रत्ययबलेनैव दम्पतायाः यागसमानकर्तृकत्वावगतेः वचनादेवाङ्गनिष्ठादपि पदार्थेषु समाख्याया बाध इति वाच्यम्। क्त्वाप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वेनाप्युपपत्तेः प्रधानसमाख्याबाधकत्वानुपपत्तेः। एवं दम्पतानिष्ठसमाख्याऽपि प्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव व्याख्येया। अतः स्मरणमात्रं याजमानं पदार्थास्त्वाध्वर्यवा एव॥ २॥ १२६॥

विप्रतिषेधे॥ दैक्षपशौ यूपपरिव्याणे आध्वर्यवः करणमन्त्रः परिवीरसीत्ययं श्रुतः। तथा, युवा सुवासा इत्ययं क्रियमाणानुवादी हौत्रोऽपि। तौ च द्वावपि यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति प्रैषवशादेतदुत्तरपाठाच्चैतत्प्रैषाव्यवहितोत्तरक्षणे एककालीनौ। आङ्गपरिव्याणभावनाकरणसमकालत्वाच्च क्रियमाणानुवादित्वाविरोधः। सोमविकृतौ च कौण्डपायिनामयने तथैव प्राप्तौ। तत्र च यो होता सोऽध्वर्युरिति च श्रुतम्। तस्य च वचनात्सत्रे चानतिप्रयुक्तवरणजन्यहोतृत्वाध्वर्युत्वादेरानत्यभावेनाभावाद्यो होतेत्यत्र होत्रध्वर्युपदाभ्यां तत्कार्यलक्षणया कार्यद्वयेऽप्येककर्तृकत्वं विधीयते। अतस्तौपदेशिकैककर्तृकत्वबलेन प्राकृतैककालत्वबाधात् प्रथमतः करणं पश्चादपर इत्येकः पक्षः।

होतृत्वादेरध्ववसायमात्रनिमित्तकत्वस्य स्थापितत्वात् सत्रेऽपि

तत्सम्भवेन पदद्वये कार्थलक्षणायां प्रमाणाभावाज्जघन्य एवाध्वर्युपदे तल्लक्षणामङ्गीकृत्याध्वर्यवपदार्थानां होतृसंस्कारकत्वेन विधानम्। अप्राकृतकार्थकारित्वापत्तेः होतृपदे कर्मत्वलक्षणापत्तेश्च होतैव वा तत्कर्तृत्वेन विधीयते। तथापि तु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र परिधित्वाविरोधेनैव होतृत्वाविरोधेनैव कर्तृत्वविधानाद्धौषः क्रियमाणानुवाद्येव तेन प्रयोक्तव्यः। अपरस्तु तेन कालान्तरेऽन्येन वा तत्पुरुषेण तस्मिन्नेव काले प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते।

पुरोडाशकपालवदग्निपरिधानार्थस्यैव परिधेः पशुनियोजने विनियोगाद्युक्तं परिधिधर्माणां सत्वक्रादीनां प्राबल्यम्। प्रकृते त्वध्यवसायनिमित्तहोतृत्वेनैवाध्वर्यवे विनियोगाद्धोतृकार्यस्य प्रयोजकत्वकल्पने प्रमाणाभावादाध्वर्यवस्य करणस्यैव प्रत्यक्षवाक्यावगतप्रैषित्वेन प्राबल्यातिदेशिकसमाख्याप्रमाणकक्रियमाणानुवादिनः प्राथम्यं, न वा कालान्तरे तस्य होता पाठः। स च श्रेयान् भवतीति लिङ्गावगतक्रियमाणानुवादित्वबाधापत्तेः। नापि करणमन्त्राध्यवहितोत्तरक्षणे होता तस्य पाठः। यूपायेत्यादिप्रैषे होतुः कर्तृत्वेन प्रैषार्थे तदसम्भवात्। अतस्तस्मिन् तत्काल एव होतृपुरुषोऽन्यः कश्चिदन्तरङ्गोऽध्वर्य्वादिः कर्ता। तस्य कर्मान्तरव्यापृतौ तु बहिरङ्गोऽपि॥ ३॥ १३७॥

प्रैषेषु॥ प्रोक्षणीरासादयेत्यादयः प्रैषाः प्रैषार्थाश्च प्रोक्षणासादनादयः समाख्यानादध्वर्युणैवैकेन कर्त्तव्याः। न च तस्मिन् स्वस्य प्रैषानुपपत्तिः। चेतो दृषा खिदय इत्यादाविव स्वस्मिन्नपि स्वस्योपदेशसम्भवात्। वस्तुतोनैवायं प्रैषः। अपि तु प्रैषातिदर्शप्राप्त-

कालेषु इत्यादेति चकारेण लोटोऽपि प्राप्तकालतायां विधानात् प्राप्तकालतायामयं लोट् । प्रोक्षणीरासादयेत्यस्य प्राप्तः काल इति । युष्मदर्थकोमध्यमपुरुषस्तु साधुत्वार्थः । अथ वा । हे प्रोक्षणासादन, तव प्राप्तः काल इति क्रियायां चेतनत्वाध्यारोपेण सः । यत्र तु अग्नीदग्नीन्विहरेत्येवं प्रैषः, तत्रापि तु सम्बोधनानुरोधेन प्रैषार्थस्याग्नी-ध्रकर्त्तृकत्वम् । वस्तुतस्तु हे अग्नीत् समाग्निविहरणस्य प्राप्तः काल-इति व्याख्यातुं शक्यत्वात् तत्रापि समाख्याबाध इति प्राप्ते ।

समाख्यानुरोधेन मध्यमपुरुषस्य साधुत्वेन क्रियायां चेतनत्वा-रोपेण व्याख्याने प्रमाणाभावात् सम्बोधनमध्यमपुरुषयोरदृष्टार्थत्वा-पत्तेः प्रैषत्वसमाख्याबाधापत्तेश्च प्राप्तकालार्थकत्वानुपपत्तेः । प्रैषस्यापि चाग्नीत्रौपचारिकत्वापत्त्या एकत्राध्वर्युसमाख्याबाधेनोभयोर्भिन्नकर्त्तृ-कत्वमेव ॥ ३ ॥ १३८ ॥

अध्वर्युः ॥ तत्रापि बहुषु प्रधानभूतेषु प्रैषार्थेषु समाख्याबाधे प्रमा-णाभावादेकस्मिन् प्रोक्षणीरासादयेत्यादिप्रैषे एवाध्वर्युबाधेनान्यकर्त्तृ-कत्वम् । अत एव तिर्यञ्चं स्फ्यमन्वारयित्वा संप्रैषमाह यदन्वञ्चं धारयेत् इध्मोपकल्पयाध्वर्युं चक्षीतेति धारयितुर्भिन्नमध्वर्युं दर्शयतीति प्राप्ते ।

प्रैषार्थेष्वन्यकर्त्तृकत्वेऽपि प्रयोजकत्वेनाप्यध्वर्योः कर्त्तृत्वोपपत्तेः समाख्यायाः क्वचाप्यबाधात् प्रैषार्थानन्य एव कुर्यात् प्रैषोच्चारणं त्वध्वर्युः । स च सोमादावसति विशेषवचने प्रतिप्रस्थात्रादिस्तत्-पुरुषः, दर्शादौ त्वाग्नीध्र एव कर्मकरत्वेन याज्ञिकप्रसिद्धत्वादिति ध्येयम् । यत्तु लिङ्गं, तदप्यध्वर्युरन्यश्चान्वारयेत्तदा स्फ्यस्तं चक्षीते-त्यर्थेऽपि बाधकाभावाद्धारणप्रैषयोराध्वर्यवत्वेऽप्युपपन्नम् । स्फ्यधार-

फलमपि काम्यसूत्रेषु आध्वर्यवमेव प्रसिद्धमिति । अथ वार्त्तिकं प्रौढिवादः ॥३॥१२९॥

ऋत्विक्फलम् ॥ ये इतिकरणेन तृतीयया वा विनियुक्ताः करणमन्त्रास्तेषां मान्त्रवर्णिकक्रियाजन्यफलप्रकाशकत्वं, न तु आयुर्दा अग्न इत्यादिवत् प्रधानफलानुवादकत्वमित्युक्तं कौस्तुभे । तद्यथ-ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णातीत्यादावस्यान्वा-धानक्रिया तावदाध्वर्यवी । मन्त्रलिङ्गवशेन प्रधानभूतक्रियायां यमाख्याप्राप्तकर्त्तृबाधानुपपत्तेः ।

न च याजमानेन मन्त्रेणाध्वर्युगतक्रियाप्रकाशनम् । वयन्त्वेन्धाना इति मन्त्रलिङ्गवशेन क्रियासमानकर्त्तृकत्वस्य मन्त्रे प्रतीतेः । अतश्च मन्त्रक्रिययोरुभयोरप्याध्वर्यवत्वात् फलमपि वर्चःप्रभृति तद्गतमेव । अन्यथा ममाग्ने इति मह्यं न मन्त्रामित्यादिमन्त्रलिङ्गविरोधापत्तेः ।

न च साङ्गप्रधानविधायिफलवाक्यावगतात्मनेपदानुरोधेनाङ्ग-फलानामपि स्वर्गकामकर्त्तृकत्वावगतेर्यजमानगामित्वमिति वाच्यम् । श्रुतस्यात्मनेपदस्य वाचकाशक्तया तेन कल्पितस्यापि लैङ्गिकस्याध्वर्यु-वृत्तित्वस्य बाधानुपपत्तेः । न चात्मनेपदार्थस्यैव तद्विषये बाधे विधेरस्यन्वाधानविषयेऽनुष्ठापकत्वस्यापि बाधापत्तिः । प्रमाणा-भावात् । अतोऽग्निसंस्कारार्थानुष्ठापितक्रियाजन्यानुषङ्गिकफलस्य अनुपयोगिनोऽप्याध्वर्यवत्वेऽपि न काचित् क्षतिरिति प्राप्ते ।

यां काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेत्य-न्यथासिद्धलिङ्गानुगृहीतात्मनेपदश्रुत्या यजमानगामित्वावगतिः । एतल्लिङ्गवशादेव च यत्र नात्मनेपदश्रवणं यथा जुहुयादित्यादौ,

तथापि यजमानगामित्वम्। अतश्च तदनुरोधेन ममेति मम यजमानस्येत्येवं व्याख्येयम्। मह्यमित्यादौ त्वमश्शब्देन यजमान एवोपचाराद्भिधीयत इति न दोषः। प्रयोजनं, सर्वेऽप्यन्वाधानाभावादूहानूहप्रयोजनासम्भवेऽप्यर्थानुसन्धानविशेषरूपं द्रष्टव्यम् ॥२॥१४०॥

कर्मार्थम् ॥ यत्र तु मा मा सन्ताप्तमित्यादावितिकरणविनियुक्त एवासन्तापनादिरूपं फलं स्वलिङ्गामित्वेऽपि क्रतुविरोधिसन्तापनिवर्तकतया तदुपयोगि, तत्र यजमानस्य चेति षष्ठ्याः परम्परयाऽप्युपपत्तेर्लिङ्गानुरोधात्स्वलिङ्गाम्येव ॥२॥१४१॥

व्यपदेशाच्च ॥ एवं यथापि तन्नौ सहेत्यादौ द्विवचनानुपपत्तिस्तथापि स्वलिङ्गामित्वम् ॥२॥१४२॥

द्रव्यसंस्काराः ॥ बर्हिर्धर्माणां प्रकृतावङ्गप्रधानसाधारण्यमुक्तम्। अतश्च दैचपशावपि बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीति विहिते यूपावटस्तरणबर्हिष्यपि दार्शिकबर्हिर्धर्मा भवेयुरिति प्राप्ते।

प्रकृतौ बर्हिषि हवींष्यासादयतीति वचनादङ्गप्रधानसाधारणत्वविरहादासादनार्थएव बर्हिषि धर्मा न कार्यमात्रार्थे इत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते। यद्यपि वा परिभोजनीयादिवत् प्राकृतकार्यमात्रार्थत्वं स्यात्, तथापि नाप्राकृतकार्ये यूपावटस्तरणबर्हिषि भवेयुः। उपकारद्वारभावेनैव पदार्थानामतिदेशेन विकृतावप्राकृतकार्यकारित्वकल्पनाऽनुपपत्तेः। न हि प्रकृतौ येन केनचित्सम्बन्धेन अपूर्वसम्बन्धि बर्हिरुद्देश्यतावच्छेदकम्। येनाप्राकृतस्यापि तत्सम्बन्धाद्धर्मप्रापकत्वं प्रसज्येत। सम्बन्धविशेषप्रापकप्रमाणबलेन तावद्विशेषाणामेव प्रवेशनानुपस्थितसामान्यस्योद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेशात्। न च तथापि

कूपावटस्वरूपभावनाया धर्माकाङ्क्षायामेव प्रकरणसमन्वयेन धर्मप्राप-कत्वम्। लौकिकधर्मस्य स्वेनाप्याकाङ्क्षानिवृत्तौ उपदेशातिदेशयोर-भावात्। प्रकरणसमये तु स्थानापत्त्या भयानुवादकत्वायातिदेश-कल्पनमिति विशेषः ॥२॥१४३॥

विरोधे ॥ प्रकृतावपि च न समन्त्रकबर्हिर्लवनादिधर्मास्तं प्राकृत्यपूर्वसम्बन्धिबर्हिर्मात्रार्थत्वम्। अपि तु हविरासादनार्थबर्हि-र्थत्वमेव। अत एव पवित्रविधृत्यादिबर्हिष्षि नैते संस्काराः। त्रिधातु पञ्चधातु वा बर्हिर्लुनातीति विहितलवनं संस्कृतस्य बर्हिष-स्त्वेव सन्नहनासादनस्य। त्रिधातु पञ्चधातु वा बर्हिर्भवतीति वचनेन सर्वस्यैव स्तरणे विनियोगात्, अमन्त्रलवनमात्रसंस्कृतस्य परिभोजनीयबर्हिषः प्राकृततदितरसर्वकार्यार्थत्वेन तत एव पवि-त्रादिकरणोपपत्तेः ॥२॥१४४॥

आपन्नयः ॥ सोमे पुरोडाशप्रकरणसैन्द्रवायवपात्रे प्रासतिः आ-मिक्षां मैत्रावरुणपात्रे धाना आश्विनपात्र इति श्रुतम्। तत्र प्रकरण-परस्य उत्तरार्धादिपदवदेकदेशवाचित्वेन सतन्त्रपुरोडाशाक्षेपकत्वा-प्रसक्तेः प्रातःसवनिकसवनीयपुरोडाशावयवपरत्वं तावदविवादम्। आमिक्षादौ तु तदभावात्पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति लौकिका-मिक्षादिग्राहकत्वेनोपपत्तौ कृप्तप्रतिपत्तिबाधेन सवनीयगततदुप-स्थिते प्रमाणाभाव इति प्राप्ते।

द्वितीयया प्राथम्यामिक्षादिप्रतिपत्तिवाक्यमात्रदंशे सोपदे-शिकत्वं तथा चातिदेशिकप्रतिपत्तिबाधोपपत्तेः प्रातःसवनिकसव-नीयसम्बन्धिनामेव पुरोडाशादीनां ग्रहणम् ॥२॥१४५॥

विकृतौ ॥ अनारभ्य, यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं प्रधानवदङ्गेष्वपि मन्त्रोच्चारणसत्त्वात्काम्यशब्दस्य च कामप्रयोजकत्वेनाङ्गेष्वपि प्रयोगोपपत्तेर्जनकमात्रपरत्वेऽपि चोद्देश्येष्टिविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वादिष्टीनामेवाविवक्षितत्वे चोमेऽपि तदापत्तेः साङ्गेष्व्यङ्गमिति प्राप्ते ।

अङ्गेषु क्वचिदपि काम्यशब्दप्रयोगाभावाज्जनकत्वसम्बन्धेन प्रधानमात्रपरत्वावगतेः काम्यत्वेष्टित्वोभयपरामर्शकतच्छब्दस्य चोद्देश्यपरत्वेनोभयविवक्षोपपत्तेः प्रकृतौ प्राकरणिकवैस्वर्याविरोधे निवेशासम्भवेऽपि काम्यविकृतौष्टिप्रधानमात्रे निवेशः । न चाग्नीषोमीयः प्रवर्ग्येणाव भृथेनेत्यादिवत्करणविभक्तिनिर्देशो येन साङ्गस्य भवेत् । तव्यप्रत्ययेन कर्मत्वाभिधानात्तु प्रधानमात्र एव निवेशः ॥३॥१४६॥

सन्निधान ॥ श्येने, दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति श्रुतम् । दृतिनवनीतं प्रकरणात् श्येनप्रकरणाङ्गम् । न चाज्यानुवादेन दृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृतिविधिः । आज्यस्य नवनीतप्रकृतिकत्वस्य प्राप्तत्वात् । तदनुवादेन दृत्यधिकरणकत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । अतो बहुव्रीहिसमानार्थ एवैकोदृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृतिकः सन्निधानात् श्येने विधीयते । आज्यपदन्तु तस्यैव नवनीतप्रकृतिकत्वानुवादः अन्यपदार्थतात्पर्यग्राहकश्चेति नानेकविधानता । अत एव श्येनोऽप्याज्यद्रव्यकत्वादुपांशुयाजविकार एव । गमकान्तरसत्त्वे तु सोमप्रत्याम्नायमात्रमिति प्राप्ते ।

विशिष्टविधौ गौरवाद्यापत्तेः अतिदेशप्राप्ताज्यपरत्वमेवाज्यशब्दस्याङ्गीकृत्य तदुद्देशेन दृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयो-

गान्तःपातितया विधीयते । आज्यस्याङ्गत्वेव प्राप्तमिति तत्साध-
विषयता । यत्तु इतिनवनीतपदस्य तत्पुरुषत्वमङ्गीकृत्य इत्यधिकर-
णकनवनीतमेव आज्यपदलक्षिततत्कार्योद्देशेन द्रव्यतया प्रकृत-
रूपाज्यप्रत्याम्नायेन विधीयत इति न्यायसुधाकृतोक्तम् । तदाज्यपदे
सांप्रतिकलक्षणापत्तेस्तदपेक्षया आनुशासनिकनिरूढलक्षणापादक-
बहुव्रीह्यङ्गीकारस्यैव न्याय्यत्वादुपेक्षितम् । यदि तु किञ्चिद्गम-
कान्तरं भवेत्तदा तदेवास्तु ॥३॥१४७॥

आधाने ॥ सर्वत्र धर्माणामनारभ्याधीतप्राकरणिकसाधारण्येना-
पूर्वोपकारे एवान्वयात्पवमानेष्ट्यादीनामपि च स्वेनापूर्वोपकारकत्वा-
त्तत्रापि इतिनवनीतमिति प्राप्ते ।

यदुपकारकता वैधप्रमाणप्रमिता तदुपकारके एव धर्माणां
निवेशः । न त्वर्थसमाजप्राप्तोपकारकत्वेऽपि । स्वेनोपकारकयजमा-
नाज्यभोजनादावपि इतिनवनीतत्वापत्तेः । न चाधानादेः स्वेनोप-
कारकत्वं शास्त्रप्रमितम् । अग्निमात्रार्थत्वस्यैव तत्प्रमितत्वात् । अतः
स्वेनप्रयोगवर्त्तितदुपकारकाज्ये एव तन्निवेशः ॥३॥१४८॥

तत्काले वा ॥ एवं चेत्सुत्याकाले एव स्वेनवैशेषिकाणां सह
पशुनालभत इत्यादीनां दर्शनाद् इतिनवनीतत्वस्यापि सुत्याकाला-
ज्याङ्ग एव निवेश इति प्राप्ते ।

सामान्यतोदृष्टेन वाक्यसङ्कोचायोगात्सर्वार्थत्वम् । न हि पशु-
साहित्यस्यापि सुत्याकालत्वे स्वेनाङ्गत्वं प्रयोजकं, अपि तु प्रधान-
प्रत्यासत्ति-तुल्यकालोत्कर्ष-वाक्याबाधरूपहेतुत्रयम् । न चात्र तदस्ति ।
अतः सर्वार्थतैव ॥३॥१४९॥

मांसन्तु ॥ षट्त्रिंशद्दाक्षिके शाक्यानामयनाख्ये सत्रे, संस्थिते संस्थितेऽहनि ग्टहपतिर्मृगयां याति तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषान्तरसाः सवनीयाः पुरोडाशाभवन्तीति श्रुतम्। मांसं भवतीति विधिना प्रत्यासन्नत्वात् पुरोडाशस्य तदुद्देशेनैव विधीयते। विधेरेव हि प्रवर्त्तनार्थं भावनाभाव्यसाकाङ्क्षत्वम्। अतस्तत्प्रत्यासन्नस्यैव तदुचितं, न सवनीयानाम्। यदा तु पुरोडाशाः सवनीया इति भवदेवादिष्टतः पाठस्तदा प्राथमिकत्वाद्विधेयतरसप्रत्यासन्नत्वाच्च पुरोडाशकार्यस्यैवोद्देश्यत्वं स्पष्टमेव।

न च पुरोडाशस्य सवनीयपदेन विशेषणम्। विशिष्टोद्देशापत्तेः। अतः सर्वपुरोडाशकार्ये तरसं विधीयते। सवनीयपदन्तु सवनीयासवनीयपुरोडाशमात्रे गौणं लाक्षणिकं वा। अतः पुरोडाशमात्रे तरसस्य धानाद्यादिस्थाने इति प्राप्ते।

सवनीयपदवत् पुरोडाशपदेऽपि कार्यलक्षणापत्तेः प्राथमिकसवनीयपदमेव सवनीययागोद्देश्यतापरम्। प्रथमायास्तु द्वितीयार्थे लक्षणा उभयवादिसिद्धैव। अतः सवनीययागोद्देशेनैव धानादिपशुकबाधेन तरसं विधीयते। पुरोडाशपदं लेकं जघन्यस्य पुरोडाशवत्त्वसम्बन्धेन सवनीययागेषु लाक्षणिकमनुवादः। दृष्टश्च पुरोडाशानलङ्कुर्वित्यादौ पुरोडाशशब्दः सवनीयहविःपर इति तस्य सवनीययागलक्षकत्वं सुकरमेव। तदेवं श्रुत्यादिषट्प्रमाणकमाक्षत्वं निरूपितम्। अतः परं प्रयोज्यत्वं निरूपयिष्यते ॥३॥१५०॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

तृतीयस्याष्टमः पादोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः।

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

प्रथमः पादः।

अथातः क्रत्वर्थ ॥ एवं सिद्धे शेषिनिरूपिते शेषत्वे प्रयोजकनिरूपितं प्रयोज्यत्वमिह निरूप्यते। तच्च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वम्। कृतिव्याप्यत्वञ्चानुष्ठाप्यत्वरूपं कालादिव्यावृत्तं वाजपेयाधिकरणे कौस्तुभ एव निरूपितम्। अतश्च कालादेः कृतिकारकत्वघटिताङ्गत्वसत्त्वेऽपि प्रयोज्यत्वाभावः। अङ्गत्वाच्च प्रयोज्यत्वस्य भेदः।

तेन यदुद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं यस्य, तत्तत्प्रयोज्यम्। यथा दध्यानयनप्रयाजा आमिक्षादर्शपूर्णमासादेः। यन्निष्ठकृतिव्याप्यतानिरूपितोद्देश्यताश्रयि यत्तत्तस्य प्रयोजकम्। यथाऽऽमिक्षादर्शादि दध्यानयनादेः। उद्देश्यता चाचानुपादेयपक्षकसाधारणी ग्राह्या। तेन कामनिमित्तादेः प्रयोजकत्वाविघातः।

यद्यपि विधिरेव सर्वस्यानुष्ठापकः। प्रवर्त्तनारूपत्वात्। प्रवर्त्तनारूपो हि विधिरिष्टसाधनत्वमिव कृतिसाध्यत्वापरपर्यायप्रयोज्यत्वमपि विषयस्याक्षिपतीति भवति प्रयोजकः। तथापि स यदुद्देशेन प्रयोजयति तस्यापि प्रयोजकत्वव्यवहारः शास्त्रे।

अत्र च यद्यपि न प्रयोज्यत्वावच्छेदेन तन्निरूपणं प्रति शेषत्वनिरूपणस्य हेतुत्वम्। निमित्ताद्यङ्गत्वाभावेऽपि नैमित्तिकस्य तत्प्रयोज्यत्वेनाङ्गत्वे व्यापकत्वस्यैव पुरोडाशकपालादेस्तुषोपवापं प्रति

कारकत्वेनाङ्गत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यभावेन व्याप्यत्वस्याप्यभावात् । अतो-नावच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावः। तथापि क्वचिद्दध्यानयनादि-निष्ठप्रयोज्यत्वनिरूपणे तन्निष्ठशेषत्वनिरूपणस्योपयोगात् सामानाधिकरण्येन तन्निरूपणं प्रति अङ्गत्वनिरूपणस्य हेतुत्वात् सङ्गत्युपपत्तिः ।

अथ प्रयोज्यत्वं, क्वचित्क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण निरूप्यते, क्वचिदन्यद्वारेण, क्वचित्साक्षादेवेति प्रयोज्यत्वमेवाध्यायार्थः। क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वन्तु तृतीयसिद्धमपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वसिद्ध्यर्थं विचार्यत इति विवेकः ॥४॥१॥१॥

यस्मिन् ॥ वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणमुच्यते । तत्र तन्त्ररत्ने तावत्स्वयं प्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानः पुरुषार्थस्तदुपकारार्थः क्रत्वर्थं इत्युक्तम् ।

तन्न, फले काम्यकाम्यादौ न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधेषु चाव्याप्तेः। अनुष्ठेयत्वाभावात्। निषेधेषु स्वयं प्रार्थितसाध्याप्रसिद्धेश्च । क्रत्वर्थलक्षणे आधानादावतिव्याप्तेश्च ।

यदपि शास्त्रदीपिकायामितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वितत्वं क्रत्वर्थत्वं तद्भिन्नत्वं करणफलवृत्ति पुरुषार्थत्वमित्युक्तम् । तदपि न, क्रत्वर्थ-निषेधानामक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतात्वेन तेष्वव्याप्तेः । आधानाध्ययनयोरुभयभिन्नतया तन्त्ररत्ने त्वदुक्तत्वेन* तत्र पुरुषार्थलक्षणस्यातिव्याप्तेश्च ।

तस्मात् स्वयं प्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधिविषयताकत्वं पुरुषार्थत्वम् । स्वयं प्रार्थितत्वञ्च शास्त्रानधीनेष्टसाधनताज्ञानजन्ये-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । तदुक्तत्वेन, इति तु प्रतिभाति ।

च्छाविषयत्वम् । स्वर्गे काम्यादौ हि इष्टसाधनता न शास्त्रगम्या । इदञ्च स्वर्गस्य देशविशेषरूपत्वे । सुखविशेषरूपत्वे तु शास्त्रा-धीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वं बोध्यम् । यागक्रतूपकारादौ तु शास्त्रगम्येति । तेन स्वयं प्रार्थिताः स्वर्गादयस्तु तथा । अतस्तदु-द्देशेन विधीयमानं यागादि भवति पुरुषार्थम् । फलस्य च पुरु-षार्थत्वव्यवहारो भाक्त इत्युक्तमेव फलं पुरुषार्थत्वादित्यत्र ।

उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिके लक्षणघटके न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेन निषेधस्थले नरकाभावोद्देशेन निवृत्ति-विधानात्फलोद्देशेन च काम्यविधानान्नाव्याप्तिः । पुरुषार्थेष्वभ्यनुज्ञा-विधिषु च दोषाभावोद्देशेन तत्तत्क्रियाविधानान्नाव्याप्तिः । एवञ्च स्वयं प्रार्थितभिन्नष्टत्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वमेवेह क्रत्वर्थत्वम् । क्रतुशब्दो ह्यस्मिन् प्रकरणे स्वयमप्रार्थितपरः । तेनाधानाध्ययनयो-र्ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वाभावेऽपि तादृशाग्न्यर्थज्ञानार्थत्वात्क्रत्वर्थत्वोपपत्तिः ।

क्रत्वर्थनिषेधेषु चोक्तविधया क्रतुवैगुण्यपरिहारोद्देशेन निवृत्ते-र्विधेयत्वान्नाव्याप्तिः । नातिरात्र इत्यादौ तु क्रतुसाद्गुण्यस्याक्रान्तर-जन्यत्वेऽपि षोडशिग्रहणाभावं प्रत्युद्देश्यत्वाविघातान्न सा । एवं क्रत्व-र्थाभ्यनुज्ञाविधिष्वपीति सर्वं समञ्जसम् ।

यद्वा, नानेन लक्षणकरणम् । अपि तु फलस्यापीतरांशवद्भा-वनाविशेषणत्वाद्विधेयत्वम् । न ह्यन्यांशयोरपि विशेषणत्वातिरिक्तं विधेयत्वम् । यदि तु विशिष्टभावनाविधावर्थादितरांशयोर्विधि-रित्युच्येत, तत्फलस्याप्यविशिष्टमिति प्राप्ते ।

विशिष्टभावनाविधाने आर्थिकविशेषणविधेरावश्यकत्वात्तस्य च

यदंशे अप्राप्तिस्तदंश एव कल्पनात् फलस्य च रागप्राप्तत्वेन तत्कल्पने प्रमाणाभावादविधेयत्वम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे श्येनफलस्याभिचारस्य विधेयत्वान्निषेधाविषयत्वम् । सिद्धान्ते तु रागप्राप्तत्वाच्च हिंस्यादिति निषेधविषयत्वम् ।

न च हिंसाशब्दस्य मरणानुकूलव्यापारवाचित्वात्तस्य च वैरिमरणाख्याभिचारफलकश्येनरूपस्य विहितत्वात्कथं निषेधविषयत्वमिति वाच्यम् । अभिचरन् यजेतेति सामानाधिकरण्याच्छ्येनसमानकर्तृत्वावगतेरभिचारपदस्य मरणानुकूलश्येनकर्तृनिष्ठविषदानादिव्यापारवाचित्वावगतेस्तस्यैव श्येनफलत्वावगमाद्रागप्राप्तस्य तस्य निषेधविषयत्वोपपत्तेः । एवञ्चावश्यं श्येनेन विषदानाद्युत्पत्तिस्तेन वैरिमरणम् । न तु श्येनेनैव साक्षादिति ध्येयम् ।

यत्तु वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एवाभिचारपदार्थः । तत्र च यजमानस्य श्येनद्वारा प्रयोजककर्तृत्वमिति तस्य निषेधाविषयत्वेऽपि यजमानस्य पापोपपत्तिरिति केनचिदुक्तम् । तत् श्येनस्यैव तथा सति प्रयोजकव्यापारत्वात्तस्य च विहितत्वात्तत्कर्तृत्वेन यजमाने पापोत्पत्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितम् । यत्र तु वैरिमरणकामो यजेतेति श्रुतं, तत्र वैरिमरणानुकूलकर्तृनिष्ठलौकिकव्यापाराभावेऽपि वैरिमरणरूपपरानिष्टचिन्तनादेव पापमिति ध्येयम् । अभिचारार्थकर्मणस्तामसधर्मत्वस्मरणाद्वा तथा । प्रकृतेऽपि तथैव वाऽस्तु ।

यद्वा गोदोहनादीनां षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वावगमेऽपि प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वम् । इतरथा, प्रणयनस्य चमसरूपेणाङ्गाभावाद्वैगुण्यापत्त्या विगुणप्रणयनाश्रिताद्गुणादपि फलानापत्तेः । अत उपजीव्यत्वाद्दुर्बलमपि प्रकरणं विनियोजकम् ।

अथ वा षष्ठीसम्बन्धमात्रवाचिनी द्वीषादिन्यायेन सार्वकाम्य-वाक्यप्राप्तपशुप्रयोजकप्रणयनजनकत्वसम्बन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशू-द्देशेन गोदोहनं विधत्ते। न तु साक्षादिति प्राप्ते।

दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परम्परासम्बन्धाङ्गीकारे प्रमाणाभावा-द्व्रीषादिवन्नियमविधिलाघवाभावाच्च साक्षादेवोद्देश्यत्वं पशूनाम्। प्रणयनवैगुण्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनजन्योपकारमात्रोपजीवनेन प्रणयनस्य तत्प्रयोगे अनङ्गत्वमसाधारणाहितया अनारभ्यत्वात्पुरुषार्थत्व-मेव तस्येति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनमिति स्वतन्त्रपशुकाममात्रामेव कर्त्तव्यम्।

यत्तु भाष्यकारादिभिर्ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमर्जयेज्जया-दिना राजन्य इत्यादिविधिमुदाहृत्यानारभ्याधीतस्यापि प्रतिग्रहा-दिनियमस्य फलकल्पनाभिया क्रत्वर्थत्वावसायात् तादृशविशिष्टोपा-र्जितद्रव्यमपि सर्वं क्रत्वर्थमेव। अत एवाव्यभिचरितहिरण्यादि-सम्बन्धात् तत्राग्न्याद्यादीनामपि क्रत्वर्थत्वसिद्धिरिति पूर्वपक्षयित्वा। श्रुत्याद्यभावाददृष्टकल्पनस्य च क्रत्वर्थत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वान्नियमस्य क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेरर्जनस्य च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् तदर्जितद्रव्यस्य दृष्टार्थत्वादिविहिताविहितसाधारणपुरुषकृत्यमात्रशेषत्वमेव। इतरथा जीवनपरिलोपात् सर्वतन्त्रपरिलोपापत्तेः। किञ्च द्रव्यार्जनरूपा-द्युपक्रमेण सर्वक्रतूनामुपक्रमाद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदित्यनारभ्यरूपातिपातनदर्शनानुपपत्तिः। अतो द्रव्यार्जनं तावत्पुरुषार्थम्। नियमोऽप्यदृष्टार्थत्वेऽपि पुरुषार्थ-एव। एवञ्च क्षामवत्यादयोऽपि पुरुषार्था एव। क्रत्वर्थत्वे प्रमाणा-

भावादिति सिद्धान्तितम् । तत्प्रतिग्रहस्य फलकल्पनाभिया क्रत्वर्थत्वे ऽपि रक्षणधारणादेरपि तदर्थत्वापत्तेस्तेन गतार्थत्वाच्चोपेक्षितम् ।

किञ्च नियमस्य क्रत्वर्थत्वेन श्रुतिवचनादिवत्तदर्जितद्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वेऽपि भोजनाद्यर्थमनियतद्रव्योपायाक्षेपप्रतिबन्धे प्रमाणाभावाच्च सर्वस्य द्रव्यस्य श्यामवत्यादीनां वा क्रतुकृता । अत एव सिद्धान्ते जीवनस्योपायापादनमयुक्तम् ।

किञ्चास्तु वा तत् । तथाप्यतिपातनस्यानारम्भरूपत्वे प्रमाणाभावाद्यागाकरणस्यासमापनस्यैव वाऽतिपातनत्वाङ्गीकारेण तद्दर्शनोपपत्तिः । अनारम्भरूपत्वेऽपि वा द्रव्यार्जनस्य प्रयोगबहिर्भूतापूर्वत्वाङ्गीकारेण प्रयोगान्तःपातेऽपि वा श्रुतिवचनप्रयाजादिवदेव प्रतिप्रयोगावृत्त्यङ्गीकारेणातिपातनदर्शने न काचिदनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु नायं प्रतिग्रहादिनियमविधिः । फलकल्पनापत्तेः ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

इति तस्य पापजनकत्वश्रुतेश्च । नापि प्रतिग्रहाद्यतिरिक्तोपायान्तरपरिसंख्या । चौर्यादीनां सर्वसाधारणप्रतिषेधेनैव परिसंख्यातत्वात् । शिलोञ्छदायादीनां[१] मुख्यवृत्तित्वेन परिसंख्यानुपपत्तेश्च । अथवाणिज्यादीनां ब्राह्मणपुरस्कारेणापद्वृत्तित्वविधानादेवानापदि प्रतिषेधाच्च । अतो ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहविधिर्दायशिलोञ्छाद्यसम्भवे दोषाभावमात्रबोधकतयाऽभ्यनुज्ञाविधिरेव । दायशिलोञ्छादीनां

---

(१) क्षेत्रे निपतितानां धान्यानामनेकैकगुलिकोच्चयनं शिलम् । तेषामेव मञ्जर्य्युच्चयनमुञ्छः । पित्रादिसकाशादागतं धनं दायः ।

प्रतिषिद्धत्वाभावान्मुख्यवृत्तित्वमेव। सोऽपि च श्रौतानि कर्माणि श्रौतवित्तेनेत्यादिवचनात्प्रकरणाद्यभावाच्च पुरुषार्थः।

न्यायागतेन द्रव्येण कुर्यात् कर्माणि वै द्विजः।

अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः॥

धर्माकाङ्क्षी तु यजते न धर्मफलमश्नुते।

इत्यादिवचनैस्तु मुख्यगौणसाधारणवृत्त्युपायानामधिकारितारतम्येन क्रत्वर्थस्यापि बोधनात् संयोगपृथक्त्वन्यायेनोभयार्थत्वेऽपि न दोषः। यदि तु शिष्टोञ्छादेः कश्चित्फलश्रवणं भवेत्, तदा श्रौतवाक्यात्तथावश्यौ वशिष्टोञ्छनियमस्यैव फलजनकत्वं बोध्यं, न तु प्रतिग्रहस्येति यथाऽयं विचारः। क्त्वाचिन्तात्वेन वा बोध्यः॥४॥१॥२॥

तदुत्सर्गे॥ तस्य व्रतमित्युपक्रम्य,

नेचेतोद्यन्तमादित्यमस्तं यन्तं कदाचन।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥

इत्यादि प्रजापतिव्रतं श्रुतम्। तच्चापि भाष्यकारादिभिः प्रतिषेधत्वे पर्युदासत्वे वोभयथापि फलकल्पनादिभिया क्रत्वर्थत्वमाशङ्क्य, अनारभ्याधीतत्वात्क्रुत्याद्यभावेन च क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेः पर्युदासत्वमङ्गीकृत्य पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम्। तदपि कलञ्जभक्षणप्रतिषेधहिरण्यधारणन्यायेन क्रत्वर्थत्वशङ्कानुपपत्तेरुपेक्षितम्।

विचारस्त्वयमेवात्र कर्त्तव्यः। किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वेति। सिद्धान्ते चार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वात् प्रतिषेधपक्षे च तदभावात् सङ्गत्युपपत्तिः। तत्र नञः प्रधानान्वयव्युत्पत्तेर्धात्वर्थाद्यन्वयस्य लक्षणाभियाऽनुपपत्तेः पर्युदासत्वायोगाद्रागप्राप्तोद्यदादित्ये-

क्षणभावनायाः प्रतिषेध एवायं पुरुषार्थः कलञ्जभक्षणादिप्रतिषेधवत् ।

अतश्च निषेधेनेक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाक्षेपेऽपि फलान्तराकाङ्क्षाभावान्नैतावता श्रेयसा युक्तो भवतीत्याद्यर्थवादिकाक्षयफलकल्पनानुपपत्तेर्नार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वम् । अर्थवादस्त्वीक्षणजन्यप्रत्यवायाभावबोधनद्वारा ईक्षणनिन्देति प्राप्ते ।

तस्य व्रतमिति व्रतशब्देनोपक्रमस्येनानुष्ठेयक्रियाप्रतिपादनात् तदनुरोधेनोपसंहारस्थो निषेधोऽप्यनुष्ठेयामेव क्रियां विधत्ते । अत एव नञ्-ईक्षतिभ्यामीक्षणाभावसंकल्परूपा क्रियैव लक्षणया विधीयते । मानससंकल्पस्य प्रवृत्त्यविनाभूतत्वात् । ईक्षतिरेव वा लक्षको नञ्पदं तात्पर्यग्राहकम् । न चैवमुद्यदादित्यस्य पदार्थैकदेशे ईक्षणे अन्वयानापत्तिः । कारकाणां प्रथमतो भावनान्वयस्यैव स्वीकारेणैकदेशेऽन्वयाप्रसक्तेः । यन्मते हि सोमादीनां प्रथमत एव धात्वर्थेऽन्वयस्तन्मत एवेदं दूषणं न लस्मन्मते । अतोऽनीप्सितकर्मत्वेन सक्तुवल्लक्षितकरणत्वेनैव वा भावनान्वयः । पार्ष्ठिकान्वये तु समस्तपदघटितवाक्यस्यैव कल्पनान्न कोऽपि दोषः ।

अतश्चादित्येक्षणाभावसंकल्पभावनैवोदये निमित्ते विधीयते । चमुत्वादिवच्छतृप्रत्ययेन निमित्तत्वाभिधानात् । तत्फलञ्चार्थवादिकाक्षयः । अतः सिद्धं भावनाभिन्ने नञः समन्धात्पर्युदासः, स च फलप्रयुक्त इति ।

नन्वेवमपि नञोभेदवाचित्वस्य तदन्य-तद्विरुद्ध-तदभावेषु नञ इति प्रसिद्धेरुद्यत्पदेनैव सम्बन्धाङ्गीकारादुद्यन्नादित्येक्षण-

च्छैवाघव्ययफलकत्वेन विधानोपपत्तेर्न संकल्पलक्षणा। न च सुबन्त-सम्बन्धेन नञः समासापत्तिः। नानुयाजेष्विति वदुपपत्तेः। न च नञ-आदित्यपदेन वा सम्बन्धः उद्यत्पदेन वेत्यत्र विनिगमकाभावः। विशेष्यसाकाङ्क्षत्वस्यैव विनिगमकस्य सत्त्वादिति चेत्।

तथात्वेऽपि नोद्यन्तमिति सुबन्तपदस्य निपातान्वयव्युत्पत्त्यभावेन उद्यन्क्रियेऽपि पदद्वयलक्षणाया आवश्यकत्वात्। तथात्वे स्वभावेनैव तादृशादित्येक्षणस्य सर्वदा जायमानत्वेनाघवथोपपत्तेर्विधिवैफल्यात्। स्वरसतः प्रतीयमाननिषेधस्य संकल्पलक्षणयाऽप्यपरित्यागेन भवदुक्त-पर्युदासानुपपत्तेश्च। अस्मिन्नुदाहरणे तथाङ्गीकारेऽपि न वारिस्य-मित्यत्रैकादश्यान्न भुञ्जीतेत्यादौ च संकल्पलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च। प्रयोजनं स्पष्टम्। सूत्राण्यप्यस्मिन्नेव विचारे सुधीभिर्योज्यानि॥ ४॥१॥२॥

द्रव्याणि॥ स्फ्यश्चेत्याद्युपक्रम्य श्रुतस्य यज्ञायुधवाक्यस्य तृतीये उदाहृतस्यैव साक्षात्प्रधानभूताग्नेयाद्युद्देशेनोत्पत्तिवाक्याविहितद्रव्य-कोपांशुयाजोद्देशेनैव वा स्फ्यादिद्रव्यविधायकत्वम्। इतरथा समस्त-वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। यज्ञशब्दस्य तत्साधनोद्धननादिलक्षकत्वापत्तेश्च। तस्मादुद्धननादिवाक्यैः स्फ्यादीनामुद्धननाद्यर्थत्वेऽप्यानेन सह वि-कल्पेनोपांशुयाजार्थत्वमपीति प्राप्ते।

सम्भरणविध्येकवाक्यत्वादस्य तदर्थवादत्वेनाप्युपपत्तेः अनन्यशेष-भूतेन सर्वस्मै वेति वाक्येन विहितस्याज्यस्य पाक्षिकत्वापादकत्वा-नुपपत्तेरुद्धननादिक्रियाभेदेऽपि च दशत्वस्य सम्भरणरूपैकक्रिया-सम्बन्धादेवोपपत्तेरायुधशब्दस्य प्रयोजकत्वलक्षणयाऽप्युपपत्तौ साधन-

लक्षकत्वाभावाद्यज्ञशब्देऽपि तदनापत्तेर्नैतस्य रूपादिविषयकत्वम्। तदेतदर्थवादत्वस्य तृतीयसिद्धत्वेन पूर्वपक्षोत्थानाभावेऽपि शिष्यहितार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम्।

यत्तु भाष्यादिभिः लिङ्गमुक्तं रूपाद्याकारस्य स्रुवदानेन विकल्पत्वात् पूर्वपक्षे परिधानीये कर्मणि आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति यज्ञपात्रकरणकदाहानुपपत्तिरिति। तत्पूर्वपक्षे उद्धननाद्यर्थपात्राणां पृथक्सत्त्वात्तेषाञ्च यज्ञसाधनत्वाभावेऽप्यायुधशब्दाभावेन प्रयोजकतयैव यज्ञपात्रत्वोपपत्त्या दाहोपपत्तेरुपेक्षणीयम्॥ ४॥२॥४॥

तच्चैकत्वं॥ पशुना यजेतेत्यादौ यच्चोपादेयपश्वादिगता संख्या विभक्त्युपात्ता सा किं विवक्षिता न वेति चिन्तायाम्। सत्त्वप्रधानानि नामानीति स्मृत्या प्रातिपदिकार्थस्य पश्वादेर्विभक्त्युपात्तसंख्याविशेष्यत्वरूपसत्त्वसमाख्यया विभक्त्युपात्तसंख्यायाः प्रातिपदिकार्थं प्रति पदश्रुत्या योग्यतारूपलिङ्गेन च विशेषणत्वावगमाद्वाक्यीयक्रियान्वयानुपपत्तेस्तदभावेऽपि क्रियाया अवैगुण्याच्च विवक्षिता संख्या।

न चैकत्वादेः पश्वन्वयेऽपि तद्विशिष्टस्यैव पशोः कारकान्वयद्वारा क्रियासम्बन्धाल्लोहितोष्णीषादिवत्पशुविशेषणस्यापि विवक्षोपपत्तिः। संख्याकारकत्वयोर्विभक्त्या युगपदुपादानेन संख्यायाः प्रथमतः पश्वन्वयमभिधाय पश्चाद्विशिष्टस्य पशोः कारकान्वयाभिधाने विरम्य व्यापारतापत्तेः। न च त्वयापि संख्यायाः पदश्रुत्या पश्वन्वयाङ्गीकाराद्युगपदन्वयद्वयस्य शाब्दबोधस्य च विरुद्धत्वात् प्रथमतः शुद्धस्य पशोः कारकान्वयमङ्गीकृत्य पश्चात्संख्यायाः पश्वन्वयाङ्गीकारे तथापि

विरम्यव्यापारतापत्तिरिति वाच्यम्। तथापि भावनान्वितकारकविशेषणविशेषणस्यासमस्तपदस्थले भावनान्वयव्युत्पत्त्यभावेनाविवक्षोपपत्तेः। इतरथाऽऽरुण्यस्याप्यानुशासनिकमत्वर्थलक्षणया एकहायनीं प्रत्येव विशेषणत्वोपपत्तौ प्रथमतः क्रियान्वयमभ्युपगम्य पार्ष्ठिकैकहायनीसम्बन्धसिद्धान्तभङ्गापत्तेः।

अत्र च लौहित्यादेर्भावनान्वितकारकविशेषणविशेषणत्वेऽपि समस्तपदत्वान्न क्षतिः। वारवन्तीयादेस्तु कृत्वा-शब्दोक्तभावनायामेवान्वय इति न कापि क्षतिः। अत एव सोमारुण्यादीनामपि न प्राथमिको धात्वर्थान्वयोऽपि तु भावनान्वय एवेत्युक्तं तत्र तत्र।

किञ्च न प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य प्रकृत्यर्थं पशुं प्रति प्रकारता। प्रत्ययार्थप्राधान्यभङ्गापत्तेः। अपि तु पशोरेव करणत्वं प्रतीवैकत्वं प्रत्यपि प्रकारता। अतस्तस्यैकत्वस्य करणत्ववद्विधेयभावनायामप्रकारत्वादविवक्षेति प्राप्ते।

पशोः करणत्व एवान्वयो न त्वेकत्वेऽपि, प्रमाणाभावात्। अतश्च पशोस्तद्द्वारा भावनान्वयवत् संख्याया अपि बलीयस्या समानाभिधानश्रुत्या आधेयत्वेन सामानाधिकरण्येन वा प्रथमतः कारकान्वयस्यैवाङ्गीकारात्पश्चाच्च पदश्रुत्यादिना आधारत्वसम्बन्धेन पश्वन्वयोपपत्तेर्निरूढव्युत्पत्त्यैव संख्याया भावनासम्बन्धित्वाद्विवक्षितत्वम्।

न चैवं यदि सोममपहरेयुरेकाङ्गां दक्षिणां दद्यादित्यादावेकपदवैयर्थ्यम्। गामित्यनेनैवैकत्वविधानोपपत्तेरिति वाच्यम्। एकत्वविधिवद्गोत्वविधेरपि प्राप्तदक्षिणाऽनुवादेन धेनुर्दक्षिणेति वत् विशिष्टकारकान्तरविधानेनापत्तौ द्वादशशतसंख्यावत्सामान्यविहिता-

ष्ठादीनामपि बाधप्रसङ्गात् तन्निवृत्त्या दानाश्रितस्यैव गोरुद्देशेन विधानार्थमेकग्रहणोपपत्तेः। अतो विवक्षितैव संख्या। अत एव कर्णयामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्यास्तेषामैन्द्राग्नो दशम इति दशमत्वदर्शनमुपपन्नम् ॥४॥१॥५॥

तथा च॥ भवतु संख्या शब्दार्थत्वाद्विवक्षिता। लिङ्गन्तु उपादेयगतमप्यशब्दार्थत्वादविवक्षितम्। न हि तत्प्रातिपदिकार्थः। सिंहादिपदात् तदप्रतीतेः। तच्च लिङ्गत्रयसाधारण्येन लिङ्गस्यासम्भवव्यभिचाराच्च। नापि प्रत्ययार्थः। व्यभिचारादेव। नापि टादिषु विकाराणां तस्माच्छसो नः पुंसीत्यादीनाम्। त्रिलिङ्गे तटादौ विपरीतलिङ्गे दारमक्षिकादौ च प्रयोगेण व्यभिचारादेव। अतः शब्दानुशासनमात्रमिदं, न लिङ्गं नाम कस्यचिच्छब्दस्यार्थ इत्यविवक्षितमिति प्राप्ते।

सिंहः तिष्ठतीत्यादावनन्यथासिद्धलिङ्गप्रतीतेर्लिङ्गमपि क्वचिङ्ङ्यादिषु विकाराणां क्वचित्तु तटादिप्रातिपदिकविकाराणां वाच्यम्। अतः सुबर्थत्वेन संख्यावत्, क्वचिच्च प्रातिपदिकार्थत्वेनैव विवक्षितम्। यत्र तु बाधस्तत्र साधुत्वार्थं तच्छब्दप्रयोगः॥ ४॥१॥६॥

यागश्चेषु॥ यजति जुहोतीति वा यत्र श्रुतं, तत्र यजेस्तावद्देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागवाचित्वात्त्यागांशस्यादृष्टविधया आरादुपकारकत्वम्। उद्देशांशस्य त्वदृष्टविधया तदुपकारकत्वमेव। अत एवोद्देशाङ्गभूतदेवतायास्त्यागाङ्गभूतद्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वम्। प्रक्षेपस्तु तत्र त्यागाङ्गद्रव्यसंस्कार एव। जुहोतिस्तावत् तदङ्गमेवादृष्टविधये-

तरौ। समप्रधानौ वा। अत एवोभयत्र मन्त्रस्तत्तदङ्गभूतदेवतादि-
प्रकाशनार्थ एवेति स्थितिः।

यत्र तु स्वाहाकारस्विष्टकृत्सूक्तवाकपशुपुरोडाशपिष्टलेपादि-
होमप्राशित्रेड्यादौ परकीयं द्रव्यं देवता वा प्रक्षेपांशेनोद्देशांशेन
मन्त्रेण वा संस्क्रियते। यथा स्वाहाकारसूक्तवाकपशुपुरोडाशादा-
वाग्नेयादिमन्त्रदेवतोद्देशाभ्यां स्विष्टकृति प्रक्षेपांशेन तदीयं द्रव्यं,
मन्त्रेणैव तदीया देवताः। उद्देशांशस्य स्विष्टकृद्देवताकत्वात्। पिष्ट-
लेपादौ प्रक्षेपेण तदीयं द्रव्यमेव। सर्वत्र प्रमाणं तत्र तत्रोक्तं वक्ष्यते।
यस्तु तत्र त्यागांशः सोऽदृष्टार्थ एव। न च तस्य पदार्थैकदेशत्वा-
न्निष्प्रयोजनत्वेऽपि न क्षतिः। विहितपदार्थान्यथानुपपत्त्या तद-
वयवानामप्यर्थाद्विहितत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षोपपत्तेः। अतः सोऽप्यदृष्टार्थ
एव सन्नवघातप्रक्षेपाद्यङ्गं तत्संस्कार्यद्रव्याद्यङ्गमेव वेति तत्संस्कार्य-
द्रव्यदेवतादावेव प्रोक्षणादिवददृष्टं जनयतीति सन्निपत्योपकारक-
त्वप्रयुक्तस्येति प्राप्ते।

विशेष्यतया गृहीतस्य त्यागांशस्य प्रक्षेपाद्यङ्गत्वे प्रमाणाभावा-
द्देवतादेश्च दृष्टमात्रापेक्षत्वेनादृष्टोपकारानपेक्षत्वात् प्रकरणात्त्यागां-
शस्यारादुपकारकत्वमेव प्रयाजादिवत्। तत्र त्वेतावान्विशेषः।
यत्परप्रयुक्तद्रव्यदेवतोपजीवि, तत्र परप्रयुक्त्यभावे स्वातन्त्र्येण तद्द्रव्य-
देवताऽऽक्षेपकम्।

अत एवैककपालस्य सर्वहोमे स्विष्टकृत्यागस्य लोप एव।
स्वोपकारकद्रव्यस्य नाशादिनिमित्ताभावेनाज्येनापि समापना-
योगात्। चयनादावयागे वाचनिकप्रयाजादिविनियोगेऽपि च न

स्वाहाकारयागः । प्रकृतौ तु द्रव्यनाशे यस्य सर्वाणि हवींषि नश्ये-युर्भ्रश्येयुरपहरेयुर्वाऽऽज्येनैतादेवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादा-ज्येन समापनम् । सन्निपत्योपकारकत्वे तु संस्कार्याभावादिडादि-वल्लोप एवेति विशेषः ॥४॥१॥७॥

अर्थे ॥ एवं तावत्क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण प्रयोजकत्वं चिन्तितम् । इदानीन्तु साक्षादेव तच्चिन्त्यते । तच्चित्वर्थस्तु काचित्को-ऽङ्गाङ्गिभावविचार इति सुखग्रहणार्थं प्रतिज्ञामात्रमिदम् ॥४॥१॥८॥

एकनिष्पत्तेः ॥ चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतम् । तत्र दध्यानयन-स्यामिक्षा वाजिनञ्चेत्युभयं प्रयोजकमुतामिक्षैवेति चिन्तायाम् ।

दध्यानयनवाक्ये तावत्तप्तपयोऽधिकरणकं दध्यानयनमात्रं श्रुतं न तु पयसो दध्नो वा प्राधान्यम् । सप्तम्या प्राधान्यानभिधानात् । तथात्वे उद्देश्यविशेषणत्वेन तापस्याविवक्षापत्तेश्च । न चानयतेर्द्विकर्मकत्वात् पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयाऽपि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मक-धातुस्थले हि अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारक-सम्बन्धमात्रविवक्षायाञ्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितञ्चेति सूत्रेण कर्मसंज्ञाकरणाद्द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणा-भावात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितीयकर्म-प्रसक्त्यभावाच्च ।

दध्नस्तूपयोगाभावादेव सक्तुवन्न प्राधान्यावगतिः । न ह्यामिक्षा नाम दधिपयोरूपा । रसघनीभावादिधर्मभेदेनार्थान्तरत्वात् । तस्मै घृतं तस्मै दधि तस्मै आमिक्षा तस्मै वाजिनमिति भेदेन

व्यपदेशाच्च । गोपयसोर्यदिति विकारवाचि-यत्प्रत्ययान्तपयश्शब्द-पर्यायत्वाच्च जुषतां युञ्ज्यं पय इति तु धान्यशब्दवद्विकारपरम् । अतश्च दध्यानयनस्य वाक्ये उद्देश्याभावात् सामर्थ्येन दधिसंसृष्टपयो-अन्यामिक्षार्थत्वाङ्गीकारे च अन्यत्वाविशेषेण वाजिनार्थत्वस्याप्यवगतेः उभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते ।

सा वैश्वदेवीति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वात् पूर्ववाक्ये यत्प्रा-धान्येन निर्दिष्टं तदामिक्षेत्यवधार्यते, न त्वर्थान्तरम् । रसश्च मधु-राम्लरूपयोस्तयोरेवावधार्यत इति न ततोऽप्यर्थान्तरम् । घनीभावस्तु पीयूषादिवदभेदेऽप्युपपन्न एव । पृथङ्निर्देशोऽप्यवस्थान्तरात् । विकारार्थ-यत्प्रत्ययस्मृतिरपि तच्छब्दानुरोधेनावस्थापरैव । तस्मा-दामिक्षाऽर्थान्तरमपि तु दधि पयो वा । तत्रापि विशेषनिर्णय-स्सङ्गतेऽतिदेशसिद्ध्यर्थं निरूपयिष्यते ।

तत्सिद्धं स्ववाक्य एवामिक्षारूपोद्देश्यसम्बन्धित्वावगतेर्दध्यानयनं तत्प्रयुक्तमेव । न तु वाजिनप्रयुक्तम् । तस्य तच्छब्दाभावेनार्था-न्तरत्वप्रतीतेः । तदन्यत्वेऽपि शेषित्वानवगमात् । अतश्च तस्यानु-निष्पन्नत्वात् तद्यागस्य श्लिष्टकृदादिवदनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वावगमेन परप्रयुक्तदध्यानयनोपजीवित्वावगतेर्न तत्प्रयोजकत्वं वाजिनस्य कल्प-नीयं गौरवात् ।

प्रयोजनं, पूर्वपक्षे वाजिनयागस्यार्थकर्मत्वेन समप्राधान्यापत्तेरा-मिक्षायागविकारेऽनतिदेशः, सिद्धान्ते त्वनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वेना-मिक्षायागाङ्गत्वात् तद्विकारेऽतिदेशः ।

सोमेश्वरस्य तु सिद्धान्तेऽपि वाजिनयागे अर्थकर्मत्वं वदत-

आमिक्षायागाङ्गत्वानापत्तेस्तद्विकारेऽतिदेशो न सिद्ध्येत्। अग्नौ हवींषीत्यस्य च विनिगमनाविरहेणावयुत्यानुवादत्वस्य लम्मते* आपत्तेः। यत्तु भाष्यकारादिभिः पूर्वपक्षे वाजिनलोपे आमिक्षायाग-इव पुनर्दध्यानयनेन वाजिनोत्पत्तिः, सिद्धान्ते त्वाज्येन समापनमिति प्रयोजनमुक्तम्। तत् षष्ठे हविर्नाशादिनिमित्ते आज्येन समापनस्य विधिवक्ष्येन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वादुपेक्षितम्॥ ४॥ १॥ ९॥

पदकर्म॥ सोमक्रयार्थमेकहायनीं विधाय क्रयदेशे तन्नयने क्रियमाणे, तस्याः षट् पदान्यनुनिष्क्रामति सप्तमं पदं स्फ्येन लिखेत्। हिरण्यमन्तर्धाय पदे जुहोति। ततः सप्तमं पदमध्वर्यु-रञ्जलिना गृह्णाति। यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि तेनाक्ष-मुपांज्यादिति श्रुतम्†।

तत्राक्षाभ्यञ्जनमपि क्रयवदेवैकहायनीनयनस्य प्रयोजकम्। अन्यत्ववदङ्गत्वस्याप्युभयत्र समत्वात्। अक्षाभ्यञ्जने हि तच्छब्देनैव पदपांशवो निर्दिष्टा इति ते तदङ्गम्। पदस्य चैकहायनीनिष्ठ-पितत्वम्, तस्याः सप्तमं पदमित्युनुषङ्गाच्छाखान्तरवचनाच्चावगत-मिति साऽपि तदङ्गम्।

अतश्च नीयमानसंस्कारार्थस्य नयनस्याप्युभयार्थत्वादुभयप्रयोज्य-त्वम्। न च प्रकरणादेवैकहायनीलाभात् तच्छब्दस्यानुवादकत्वम्। प्रकरणप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोजकत्वफलकाङ्गत्वविध्युपपत्तेः। न च तथापि क्रयप्रयुक्तत्वविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन परामर्शोऽति

* लम्भते,—इति भवितुमुचितम्।

† तेनाक्षमभ्यञ्ज्यादिति,—। इति भाष्यधृतः पाठः।

पुरोडाशकपालन्यायापत्तिः। तथात्वे फलाभावेन तच्छब्दवैयर्थ्या-पत्तेस्तस्यैकहायनीस्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारादिति प्राप्ते।

विधिगौरव-प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवाभ्यां तच्छब्दस्य पूर्व-परामर्शित्वस्वभावेनोपजीव्यप्रकरणप्राप्तानुवादकत्वावगतेस्तैकहायन्याः क्रयमात्राङ्गत्वावधारणात् तदङ्गभूतनयनस्यापि तच्छेषार्थत्वप्रतीते-रक्ष्याभ्यञ्जनं पदहोमादिकं वा क्रयप्रयुक्तैकहायनीनयनलाभेन चरितार्थं नैकहायन्यास्तन्नयनस्य वा प्रयोजकम्।

अतस्तैकहायन्यां क्रयार्थं नीयमानायां दैवाद्ध्वान्ते सप्तमपद-पातेऽक्ष्याभ्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम्। यथाशक्तिप्रयोगादौ क्रय-लोपेऽपि वा नैकहायनीप्रयुक्तिः। अक्ष्याभ्यञ्जनार्थन्तु ये केचित्पांशवो-ग्राह्या एव। गुणलोपे मुख्यलोपानुपपत्तेः। होमस्तु आरादुपकार-कत्वाद्भवत्येव। यथाशक्तिप्रयोगे लाघवनीये निरधिकरणक एव वेत्यन्यदेतत् ॥४॥१॥१०॥

अर्थाभिधान ॥ दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशकपालेन तुषानुपवप-तीति श्रुतम्। तत्र कपालस्य, कपालेषु पुरोडाशं श्रपयतीति श्रपणे विनियुक्तस्यापि तृतीयया तुषोपवापार्थत्वेनाप्यार्थिकविशेषण-विधिना विनियोगात् उभयप्रयुक्तत्वम्। न च पुरोडाशार्थकपाल-त्वेनैव तुषोपवापे विनियोगान्न तुषोपवापप्रयुक्तत्वम्। प्रकृतिविकार-भावाभावेन तादर्थ्यसमासायोगात्। षष्ठीसमासे च सम्बन्धमात्राव-गतेस्तस्य च कपालत्वेनैव विनियोगेऽपि पुरोडाशार्थोपात्तस्यैव प्रसङ्गेन तदर्थोपपत्तेरनुवादकत्वात्।

यदि तु प्रत्यक्षवचनाभावादुपादेयत्वे प्रकृतग्रहणस्य च तानि

द्वैधमित्यत्र निराकृतत्वान्न पुरोडाशार्थकपालनियम इत्याशङ्क्येत, ततोऽस्तु नाम पुरोडाशसम्बन्धविशिष्टस्यैव विधानम्। तत्फलञ्च तद्भिन्नकपालव्यावृत्तिरेव न त्वप्रयोजकत्वमपि। सम्बन्धरूपाङ्गाभावेऽपि अग्निहोत्रहवणीन्यायेन प्रधानभूतकपालबाधानुपपत्तेश्चर्वादौ तन्नियमाभावरूपस्याप्रयोजकत्वफलस्यासम्भवादिति प्राप्ते।

पुरोडाशसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरगम्यस्यालोचने तत्प्रयुक्तत्वस्याप्यवगतेर्न पुनस्तुषोपवापविधिरपि तत्प्रयुक्ते। अतो लाघवादवघातकालीनस्तुषोपवापः परप्रयुक्तकपालोपजीवितया न कपालोपादानासादनयोः प्रयोजकः। निनयनकालीनस्तु कपालधारणस्य प्रयोजको भवत्येव। उपादानस्य तु सोऽप्यप्रयोजकः। प्रयोजनं, चर्वादौ न कपालनियमः। अग्निहोत्रहवण्यान्तु वक्ष्यते ॥४।१।
११॥

पश्वावनालम्भात् ॥ पशौ, प्रकृतस्याविध्यति लोहितं निरस्यतीति श्रुतं निरसनं, पश्वालम्भस्य प्रकृतलोहितस्यैव वा प्रयोजकम्। न हीयं तस्य प्रतिपत्तिः। हृदयादीनामेव हविष्ट्वेन तस्यानुपयुक्तत्वादपूर्वसाधनत्वाभावाच्च। अतस्तादर्थ्यकर्मैवेदं प्रकृतलोहितस्य तावत्प्रयोजकम्। पश्वालम्भोऽपि च विशसनवाक्ये श्रुतः प्रयोजनाकाङ्क्षः सन् हृदयादेरिव लोहितादेरपि पशुप्रकृतिकत्वमाक्षिपति। न हि हृदयादेस्तदुत्पत्तिवाक्याधीनम्। तस्य तदभावे हविष्ट्वेनैव तद्विधायकत्वात्। अतस्तत्रत्यपशुपदमपि देवतासम्बन्धसिद्ध्यर्थं वस्तुतोऽनुवाद एव।

अस्तु वोत्पत्तिवाक्यावगतं पशोर्यागसाधनत्वम्, विशसनवाक्यानुरोधात् हवीरूपहृदयादिप्रकृतित्वरूपमेवेति विशसनवाक्यस्यापि

BIBLIOTHECA INDICA:

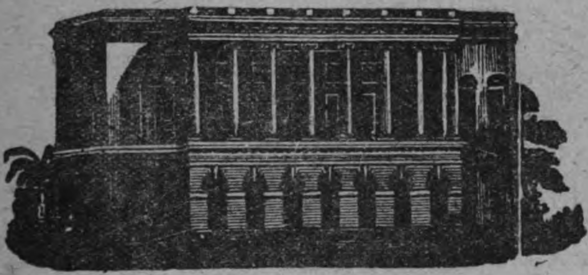
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1043.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF

HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKALANKĀRA.

VOL. I, FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO., 46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1		0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/		7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1		0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each		2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each		10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-4		1	8
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each		1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each		1	8
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1-2		2	4
Catadusani, Fasc. 1		0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each		0	6
Çatapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-6		6	0
Catasahasrika Prajnaparamita, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		2	10
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each		1	14
Catadusani, Fasc. 1		19	14
Catasahasrika-prajna-parimita Part I, Fasc. 1-5 @ /6/		0	6
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-3		1	14
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each		2	4
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each		5	4
Çri Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each		5	10
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2		1	2
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-5		0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each		1	14
Kāla Viveka, Fasc. 1-5		1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each		1	14
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each		4	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each		10	8
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each		3	6
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each		2	4
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each		4	2
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each		6	0
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-6 @ /12 each		1	2
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each		4	8
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/		4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/		1	2
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each		1	14
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/		5	4
Nyayabinduṭıkā, (Text)		2	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each		0	10
		3	6

तत्परत्वमेव । तथापि निरसनस्यार्थकर्मत्वाङ्गीकारेऽपि लौकिकमन्त्र-लोहितप्रयोजकत्वे न किञ्चिद्बाधकमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया निरसनस्य प्रकृतित्वावगमात् लोहितादिप्रयोजकत्व-मपि । उपयुक्तत्वाभावेऽपि चानुनिष्पन्नत्वेन प्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् परम्परयाऽपूर्वसम्बन्धस्य सत्त्वेन चानर्थक्याभावात् प्रतिपत्तिकर्मत्वोप-पत्तेः । प्रयोजनं, पशुलोहिताद्यभावनाशयोस्तल्लोपः । प्रायश्चित्तं परं तल्लोपनिमित्तं भवत्येव । सोमेश्वरलिखितरचोभागत्वसत्त्वे तु त्यागांशस्याश्येन येन केनचिद्वा द्रव्येण समापनं भवत्येवेति द्रष्टव्यम् ॥४॥१॥१२॥

एकदेश ॥ यथोत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीत्यादौ न द्वितीयादिनिर्देशस्तच्च प्रतिपत्तित्वे प्रमाणाभावादपादानत्वेन श्रुत-स्योत्तरार्द्धस्य यागं प्रति गुणत्वादुत्तरार्द्धस्य तावद्यागः प्रयोजको भवत्येव । तस्य च ससम्बन्धिकत्वेन स्वप्रतिसम्बन्धियत्किञ्चिद्द्रव-यवाक्षेपकत्वं सुलभमेव । न च प्रकृतपुरोडाशरूपावयविसत्त्वे न स्वतन्त्राक्षेपकत्वम् । प्रकृतस्य स्वकार्य्ये सर्वस्य विनियुक्तत्वेनान्यत्र विनियोगासम्भवात् । न च तस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रक्षेपांशेनास्य प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । प्रक्षेपांशस्याग्नेयादिप्रक्षेपवत्स्वयागाङ्गत्वेनैव प्रयो-जनानपेक्षत्वात् । उत्तरार्द्धस्यांशभेदेनापि गुणत्वप्रधानत्वयोरङ्गी-कारे वैरूप्यप्रसङ्गाच्च । प्रधानमात्रत्वस्वीकारेऽपि लक्षणायास्तावद-निवारणाच्च । अतः स्विष्टकृद्यागोऽर्थकर्मैव प्रयाजादिवत्तमुत्तरार्द्ध-तदवयविनोः प्रयोजक इति प्राप्ते ।

यद्यपि तावदर्थकर्मैव स्यात्तथापि ससम्बन्धिकत्वात्प्रतिसम्बन्ध्यपे-

क्षायां यावत्प्रकृतप्रतिसम्बन्धिलाभस्तावन्नान्याक्षेपकत्वकम्। गौरवात्। अस्ति च प्रकृते प्रतिपत्त्यपेक्षः शेषः। अतस्तदुपजीवकत्वमेव। अत एव शेषात्स्विष्टकृत इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते। एवञ्चोत्तरार्द्धस्य त्यागं प्रति गुणत्वेन विनियुक्तस्यापि प्रधानगतप्रतिपत्त्यपेक्षानुरोधेन वाक्यान्तरकल्पनया प्रक्षेपांशं प्रति प्राधान्येऽपि न क्षतिः। श्रुतयागविधिनाऽपि धारणप्रयोजकत्वकल्पनाभिया तदनुपपत्तेश्च।

अत एवानुमितप्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजकत्वादिकल्पना। दोषो नानुमिते स्यातामिति न्यायात्। अनुमानस्य फलमुख-त्वाच्च। अत एव सर्वाणि हवींषि समवद्यतीति लिङ्गमपि प्राधान्या-दुपपन्नम्। अत एव स्विष्टकृत्प्रक्षेपोऽपि प्रधानाङ्गभूतस्तत्प्रयुक्त एव सन् स्विष्टकृत्त्यागस्याप्यङ्गं तत्प्रयुक्तस्य। प्रतिपाद्यत्वाविशेषात्। अतः स नावयविनो नोत्तरार्द्धस्य वा प्रयोजकः। आज्यप्रक्षेपस्य तु प्रयोजको भवत्येवेति सिद्धम् ॥४॥१॥१३॥

अभिघारणे॥ दर्शपूर्णमासयोः, प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारय-तीति श्रुतम्।

तत्र प्रयाजशेषोऽभिघारणस्य तृतीयाद्वितीयाभ्यामुपयुक्तसंस्कारा-पेक्षया चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्याभ्यर्हितत्वाद्धविःसंस्कारकत्वमेव। न तु प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वं, लक्षणाप्रसङ्गात्। न च हविःसंस्कार-कत्वे अदृष्टकल्पनापत्तेरपेक्षितदृष्टरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वलाभाय लक्षणा-द्यङ्गीकरणमपि न दोषायेति मिश्रमतं युक्तम्। निषादस्थ-पत्यधिकरणन्यायेनादृष्टकल्पनादेः फलमुखत्वात्। किञ्च द्वितीयायाः सप्तम्यर्थलक्षकत्वे हविषामभिघारणं प्रत्युपादेयत्वापत्तेस्तद्गतसङ्खत्वस्य

विवक्षापत्तौ त्रिष्वेव करणापत्तिः। तथा च ग्रहैकत्वाधिकरणे तदविवक्षाऽभिधानं वार्त्तिककारीयं नोपपद्येत।

यत्तु अभिघारणं प्रत्याधारत्वेनान्वितानामपि हविषामाधारतानियमं प्रत्युद्देश्यत्वाद्विशेषणाविवक्षेति। तन्न। श्रुताभिघारणं प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितत्वे आर्थिकाधारतानियमं प्रत्यपि त्रयाणामेवोद्देश्यतापत्तेः। किञ्च यदर्थो नियमाश्रयस्तदर्थो नियम इति सर्वत्र क्लृप्तेराधारतानियमोऽपि अभिघारणनियमवत्तद्द्वारा प्रयाजेष्वेवोपयुज्येत। इतरथा पशुश्वआघनीतुषोपवापादिवाक्येष्वपि करणतानियमस्य आघनीप्रतिपत्त्यर्थत्वकपालसंस्कारकत्वापत्तेरेकत्वाविवक्षापत्तिः। एतेन पदद्वयेऽपि लक्षणामनङ्गीकृत्याधारतानियमोद्देश्यतामात्रेणैव हविःसंख्याविवक्षामुक्तवतो भट्टसोमेश्वरस्यापि मतं प्रत्युक्तम्।

यत्तु केचित् तृतीयाया एव द्वितीयार्थे लक्षणामङ्गीकृत्याभिघारणस्योभयार्थत्वं विजातीयानेकोद्देश्यकत्वाच्च न वाक्यभेद इत्युक्तम्। तदपि न। निषादस्थपत्यधिकरणविरोधस्य तादवस्थ्यात्। अतोद्देश्यसत्त्वे लाक्षणिकत्वस्यान्याय्यत्वाच्च। न्याय्यत्वेऽपि वा श्रुतहवीरूपोद्देश्यसंस्कारस्यैव धारणप्रयोजकत्वापत्तेश्च।

किञ्च वैजात्यं न तावन्निमित्तफलादिवत्। उभयोरपि स्फीतत्वात्संख्योद्देश्यत्वस्य समानत्वात्। अथ वैजात्याभावेऽपि साकाङ्क्षत्वादेव नानेकोद्देश्यता। तथात्वे गोदोहनादेरपि पशुप्रणयनाद्युभयोद्देश्यतापत्तेः। अतोऽभिघारणस्य केवलहविःसंस्कारार्थत्वात्प्रिनयनकालीनतुषोपवापपुरोडाशकपालन्यायेन शेषोत्पादना-

प्रयोजकत्वेऽपि धारणप्रयोजकत्वोपपत्तिः। अतश्च दैवे इद्द्या-द्यभिघारणार्थं वाजपेये प्राजापत्यवपाभिघारणार्थं धारणीय एव पात्रान्तरे प्रयाजशेषः। प्रकृतौ हि प्रयाजोत्तरं वपायागमात्रं कृत्वा कालान्तरे इद्द्यादियागः। वाजपेये च प्राजापत्यान् क्रतु-पशूंश्चोपक्रम्य दशप्रयाजोत्तरं पर्य्यग्निकरणान्ते कृते प्राजापत्यानां वैकल्पिको ब्रह्मसामकाले उत्कर्षः। अतश्च पर्य्यग्निकरणोत्तरभाव्यु-त्तरप्रयाजशेषेण क्रतुपशुवपाभिघारणवत्कालान्तरभाविप्राजापत्यव-पाभिघारणार्थमपि धार्य्यः शेष इति प्राप्ते।

सत्यं प्रयाजशेषाभिघारणं हविःसंस्कारार्थमेव वाक्येन विधीयते। तथापि तु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् तदनुरोधेन स्विष्टकृद्देव वाक्यान्तरकल्पनयाऽभिघारणस्यैव तत्प्रतिपत्त्यर्थमङ्गीक्रियते। न च प्रयाजेषु सर्वहोमस्यैवापत्तेर्न प्रतिपत्त्यपेक्षा। आर्थिकप्रतिपत्त्यन्तर-विध्यभावेऽपि प्रयाजशेषकरणकाभिघारणविधिनैव द्वितीयतुषोप-वापवद्धारणाक्षेपापत्त्या सर्वहोमानापत्तेः।

न च स्विष्टकृदादिवांशभेदाभावादभिघारणस्य श्रौतेन हवि-रर्थत्वेनाक्षेपमात्रप्रमाणकप्रतिपत्त्यर्थत्वबाधः। श्रौतविधेर्धारणाद्या-क्षेपशक्तिकल्पनगौरवपरिहारार्थमेव फलमुखप्रतिपत्तिकल्पनानुमतेः। अतएव स्नानाद्याक्षेपशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थमधिकारिसङ्कोच-वत् सन्निहितहविःसङ्कोचोऽपि न दोषाय। अत एव यत्र न प्रतिपत्तिर्यथा द्वितीयतुषोपवापकपालादौ, तत्र न तत्कल्पना। आघन्यान्तु वक्ष्यते।

न चार्थिकप्रतिपत्तिविधेरपि धारणाक्षेपशक्तिकल्पनाऽऽवश्यकत्वे

श्रौतविधेरेव तत्कल्पकत्वौचित्यमिति वाच्यम्। पूर्वाधिकरणवद्देवानुमानिके तत्कल्पनस्यादोषत्वात्। अनुमानस्य फलमुखत्वाच्च। अतश्च प्रतिपन्निबलेनैवाच्छिन्नस्य धारणस्योपजीवनादिनिगमनाविरहेण सन्निहितसर्वहविःषु अभिघारणोपपत्तावपि न कालान्तरीयहविरर्थं धारणमिति। अत एव प्राजापत्यवपानां क्रतुपशुभिः सह करणपक्षे सह पशूनालभते वपानामभिहृतत्वायेति लिङ्गं अन्यसामकालीनत्वपक्षे तदभावं दर्शयति। स्पष्टञ्च सव्या वा एतर्हि वपा यर्हि अनभिहृता इति रूक्षत्वाख्यं सव्यत्वमस्मिन्पक्षे दर्शयति। न चाभिघारणान्तरेण रूक्षत्वनिवृत्तिः। तस्य तापमात्रनिवर्त्तकत्वेन रूक्षताया अनिवारणात् ॥४॥१॥१४॥

समानयनं॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजार्थं जुह्वां चतुर्गृहीतं विधाय, अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति वचनेन चौपभृतं विधाय पुनर्ध्रुवायां चतुर्गृहीतं विहितम्। तत्रैव चातिहार्येडो बर्हिः प्रतिसमानयते जुह्वामौपभृतमिति श्रुतम्।

तत्र किं प्रयाजाः समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य प्रयोजकास्तदर्थञ्चेदमुभयं, उत ते अप्रयोजकाः अनूयाजा एव तु तयोः प्रयोजकास्तदर्थञ्चेदमुभयमिति चिन्तायाम्।

प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति द्वन्द्वान्ते श्रुतस्य बहुवचनस्य प्रत्येकं सम्बन्धादुद्देश्यगतस्याप्यप्राप्तत्वेनानुवादायोगादौपभृतस्य न्यायत एव सर्वप्रयाजार्थत्वप्रतीतेः प्रयाजार्थस्याद्र्धस्य सर्वप्रयाजादौ समानीतत्वाद्बर्हिःप्रयाजकाल उपभृति अनूयाजार्थस्यैव सत्त्वेन तस्यैवेदं समानयनं तत्संस्कारार्थमनूयाजप्रयुक्तं न तु प्रयाजप्रयुक्तम्। अत एव जौहव-

स्याप्यविशेषेण सर्वप्रयाजार्थत्वादौपभृतेन विकल्पः। त्रिरतः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति तु अवयुत्यानुवादमात्रमिति प्राप्ते।

कालविशिष्टसमानयनस्यानूयाजान्यसंस्कारकत्वे अदृष्टार्थत्वापत्तेर्विशिष्टविधिगौरवात् त्रिरित्यस्यावयुत्यानुवादत्वापत्तेश्च प्रयाजार्थमेवेदं समानयनम्। तच्च जुह्वा जुहोतीति वचनादर्थप्राप्तमेवेति तदनुवादेन कालमात्रमनेन विधीयते। अतश्च प्रयाजानूयाजेभ्य इत्यत्र प्रयाजाभ्यामनुयाजेभ्य इत्यपि विग्रहे न दोषः। अत एव जौहवमपि परिशेषादाद्यप्रयाजत्रयार्थमेवेति न विकल्पप्रसङ्गोऽपि।

एवञ्चातिथ्यायामिडान्तत्वेनानूयाजाभावेऽपि चतुर्गृहीतान्याज्यानीति बहुवचनं जौहवोपभृतचतुर्गृहीतयोः प्रयाजेषु समुच्चयात् ध्रौवचतुर्गृहीतमादाय सङ्गच्छते। इतरथा तयोर्विकल्पादनूयाजाभावे ध्रौवमादाय चतुर्गृहीतद्वित्वापत्तेर्बहुवचनानुपपत्तिः। अतश्च प्रयाजद्वयं समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य च प्रयोजकमिति सिद्धम्। सत्त्रादौ तु समानयनपदं तत्कालीनप्रयाजद्वयपरम्। आज्यसंस्कारस्य समानयनस्याज्यप्रयोजकत्वसिद्धान्तानुपपत्तेः ॥४॥१॥१५॥

तच्च ॥ एवं तावदौपभृतस्य प्रयाजार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रयोज्यत्वं विचारितं, तदेव चाक्षिप्य समाधीयते। चतुर्जुह्वां गृह्णाति अष्टावुपभृति गृह्णाति चतुर्ध्रुवायां गृह्णातीत्यसंयुक्तोत्पन्नान्याज्यानि लिङ्गप्रकरणाभ्यां यावत्सर्वप्राकरणिकद्रव्यापेक्षकार्य्यार्थत्वेन विनियुज्यन्ते, तावच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदष्टावुपभृति गृह्णाति अनूयाजेभ्यस्तत्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते तत् ध्रुवाया-

माज्यमित्यादिवचनैस्तत्कार्य्यार्थत्वेन विनियोगादौपभृतस्यानूयाज-मात्रार्थत्वम्। यत्तु अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति वचनम्। तच प्रयाजत्वानूयाजत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकभेदे वाक्य-भेदापत्त्याऽनूयाजानां प्रयाजोत्तरत्वानुवादमात्रमिति प्राप्ते।

उभयतोऽप्यनुवादावश्यकत्वे समानयनादिविधिदृष्टार्थत्वाद्यनु-रोधेन शुद्धानुवादवचनस्यैवानुवादत्वम्। न च वाक्यभेदः, यद्वैकत्वा-धिकरणव्युत्पादितकौस्तुभोक्तरीत्याऽध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति वद्वाक्यभेदात्। अत औपभृतं प्रयाजानूयाजार्थमिति सिद्धम्॥ ४॥१॥१५॥

तदष्टसंख्यं॥ अष्टावुपभृतीत्यनेनाष्टसंख्याकं ग्रहणं विधीयते, उत चतुःसंख्याकग्रहणद्वयमिति चिन्तायाम्। श्रुतत्वादष्टसंख्यैव विवक्षिता न चतुःसंख्याद्वयं, लक्षणापत्तेः। न चानारभ्याधीतेन चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनेनानिर्दिष्टद्रव्यकसर्वहोमानुवादेन चतुर्गृही-तविधानात्प्रयाजादिष्वपि तत्प्राप्तेः प्रयाजानूयाजार्थचतुर्गृहीतद्वयो-द्देशेनोपभृत्पात्रमात्रस्याच विधिप्रतीतेरष्टपदं चतुष्कद्वयलक्षणार्थ-मिति वाच्यम्। अनारभ्यविधिना जुहोतिचोदनाविहितप्रधान-भूतहोमोद्देशेन चतुर्गृहीतविधानेऽपि प्रयाजादिषु यजतिचोदना-चोदितेषु प्रक्षेपाख्यहोमस्य तदीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन तमुद्दिश्य चतु-र्गृहीतविधानानुपपत्तेः। अत एवोपांशुयाजादौ चतुर आज्यस्य गृह्णाति आहेत्यादिविध्यन्तरादेव ध्रुवादितश्चतुर्गृहीतविधानम्।

अस्तु वैतादृग्विषये तत्प्राप्तिस्तथापि वाचनिकेन प्राकरणिकेन वा अष्टत्वेन बाधात् तस्य प्रयाजाद्यतिरिक्तविषयत्वमेवावश्यकम्।

न च होमाङ्गभूतचतुःसंख्यायाः प्रधानाश्रितत्वादङ्गाश्रितया ग्रह-णाङ्गभूतयाष्टसंख्यया बाधासम्भवः, उभयोरपि ग्रहणाङ्गत्वात् ।

अस्तु वा चतुःसंख्याया होमाङ्गत्वं, तथापि होमस्याप्यवाङ्गत्वा-देव न तदङ्गचतुःसंख्याया बलवत्त्वम् । किञ्च होमोद्देशेन चतु-र्गृहीतविधिना प्रतिव्यक्ति तद्भेदापत्तेर्यावत्प्रयाजानूयाजव्यक्तिभेदेन चतुर्गृहीतभेदात् तावच्चतुर्गृहीतोद्देशेनैकपात्रविधावष्टत्वानुवादानुप-पत्तिः । न हि तवाज्यभागयोरिवावयवशो होमे किञ्चिन्नियामक-मस्ति ।

अस्तु वा तत्तथापि यथैवावयवशो होमेऽपि चतुर्गृहीतस्य प्रया-जानूयाजसाधनत्वाविघातस्तथैवाष्टसंख्याकग्रहणेनानुष्ठितेऽपि तदन्त-र्गतत्वेन चतुष्कद्वयस्य सत्त्वादुभयोरपि संख्ययोः साधनत्वाविघातः । किञ्चैवं तव प्रयाजद्वयानुयाजत्रये मिलित्वैकं चतुर्गृहीतमवयवशः प्राप्येतेत्यष्टत्वानुवादानुपपत्तिः । अतस्तत्तत्संख्याकग्रहणसंस्कृताज्यान्ये-वैतैर्वाक्यैस्तत्तत्कार्योद्देशेन विधीयन्ते । न चास्मन्मतेऽपि प्रति-प्रधानं भेदप्रसङ्गः । विनियोगवाक्यानुसारेण तथा प्राप्तावपि पृथ-गुत्पत्तिवाक्यवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या तथोत्पन्नस्यैकस्यैवावयवशो विनि-योगाङ्गीकारात् । अतोऽष्टत्वं विवक्षितमिति प्राप्ते ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानूयाजान्यक्ष्यन् भवति इत्यातिथ्यायामिडान्तायां श्रुतस्य चतुर्गृहीतस्य बहुत्वे अनूयाज-सामान्याभावरूपस्य हेतोरेव तात्पर्य्यग्राहकतया अष्टत्वमविवक्षितम् । अयं हि न तेन ह्यक्षं क्रियत इति वदर्थवादोऽपि तु लक्षणाद्यभावा-द्धेतुविशिष्टचतुर्गृहीतबहुत्वविधिरेव चतुर्गृहीतनिवृत्तिफलकः ।

अतस्तद्द्वारेण व्याप्तिकल्पनायां यत्र यत्रानूयाजसामान्याभावोऽन्यत्रापि, तत्र चतुर्थचतुर्गृहीतनिवृत्तिरूपसाध्यसिद्धिः। अतश्च व्यतिरेकमुखेन चतुर्थचतुर्गृहीतमनूयाजार्थमितरच्च प्रयाजार्थमिति सिद्धं भवति। तच्चाष्टत्वस्य चतुष्कद्वयलक्षणार्थत्वे उपपद्यत इति तत्सिद्धिः। इतरथा ह्यनूयाजाभावेऽप्यष्टगृहीतस्यानिवृत्तत्वेन औपभृतचतुष्कद्वयस्यैव प्राप्तेर्भूतत्वानुवादानुपपत्तिः। कथञ्चित् प्राप्तावपि वा समस्तवाक्यानर्थक्यम्। न च वाचनिकवद्भूतत्वे विधेरेवायमर्थवादः हेतुपरत्वे सम्भवति। स्तुतिलक्षणाभावात्। वस्तुतस्तु नाष्टपदेऽपि लक्षणा। हेतुवचनेनैवार्धस्यानूयाजार्थत्वेऽर्धस्य प्रयाजार्थत्वे चावगते आतिथ्यादावनूयाजाभावेनैवाष्टत्वस्य बाधोपपत्तेः। अस्तु वा मा। प्रयोजनं, पूर्वपक्षे प्रयाजद्वयार्थं अर्धन्यूनसमानयनम्। अष्टगृहीतस्य सर्वं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन पञ्चस्वपि विभागात्। सिद्धान्ते त्वर्धं समानेयम्॥ ४॥१॥१६॥

इति भाट्टदीपिकायां चतुर्थस्य प्रथमः॥

स्वरुः॥ दैक्षे पशौ, यूपस्य स्वरुं करोति स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतम्। तत्र स्वरुशब्दवाच्यस्याप्रसिद्धत्वादाद्यवाक्येन स्वरुकर्मका* भावनैव विधीयते। तत्र च साधनीभूतद्रव्यापेक्षायां, तत्र यः प्रथमः शकलः परापतेत्तत् स्वरुरिति वचनेन शकलस्य साधनत्वावगमादितिकर्तव्यतापेक्षायां यूपपदेन तद्धर्मलक्षणया अञ्जनप्रोक्षणादयो-विधीयन्ते। अथ वा यथैव यूपावयवकत्वं सिद्धान्ते षष्ठ्यर्थस्तथैव मन्मते यूपधर्मकत्वसम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति न लक्षणा। एवमुत्पन्नस्य

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। स्वरुकर्म्मिका,—इति तु भवितुं युक्तम्।

च द्वितीयवाक्येन विनियोगः। अस्तु वा द्वितीयवाक्याच्छिन्नस्वरु-कर्मकभावनानुवादेन यूपधर्ममात्रविधिरिति न विशिष्टविधिरपि।

न चैवमपि प्रकृतशब्दस्य सन्निधिकत्वादेवोत्तरार्धादिवद्यूपी-यत्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वोपपत्तिः। स्वतन्त्रकाष्ठाप्रयोजकत्वेऽपि स्वरु-निष्ठाञ्जनप्रोक्षणादिधर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेः। अतएव धर्मप्रयोजनक-त्वेन काष्ठान्तरप्रयोजकत्वशङ्कायां तन्निवर्त्तकत्वेन, यदन्यस्य* वृक्षस्य स्वरुं कुर्यादन्येऽस्यां लोकमन्वारोहेयुरिति निन्दाऽपि सङ्गच्छते। धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च यूपैकादशिन्यां यथानुपूर्व्यं स्वरुभिः पशून् समंज्येति यूपभेदेन स्वरुभेदे दर्शनं नानुपपन्नम्। न चैवमपि षष्ठ्या यूपावयवकत्वसम्बन्धेनाप्युपपत्तेर्यूपधर्मकत्वयूपसम्बन्धपरत्व एव नियामकाभावः। प्रकृतकरणकत्वादेव यूपीयत्वसिद्धेराद्यवाक्यवैय-र्थ्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते।

न यूपधर्मकत्वसम्बन्धः षष्ठ्यर्थः। आनुषाङ्गिकयूपावयवकत्व-सम्बन्धस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेः। अतएव यथाशक्ति प्रयोगादौ यूपा-भावेऽपि स्वर्वर्थमेव वनगमनादिसिद्धिः पश्वाञ्जनसिद्ध्यर्थम्। न च प्रकृतश्रुत्यैव प्राप्तत्वात्तद्विधिवैयर्थ्यम्। एतद्विध्यभावे यूपपदरहितानां परश्वादान-वनगमन-वृक्षच्छेदन-शाखाऽऽहृत्यादीनां यूपार्थत्ववत् स्वर्व-र्थत्वस्यापि सम्भवेन प्रकृतश्रुतेर्वृक्षप्रतियोगितयैवोपपत्तेः। द्वितीय-यूपच्छेदनादि, यूपच्छिन्नत्तीत्यादिवाक्येन विहितं यूपाभावे परं निवर्त्तताम्। न तु वनगमनाद्यपि। अतस्तन्निष्पत्तिफलकयूपानु-

---

* यद्यन्यस्य,—इति भाष्यधृतः पाठः।

† अन्यस्य, इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

निष्पन्नत्वसिद्ध्यर्थं यूपावयवकत्वविधिरर्थवानेव। अतएव यूपानुनिष्पन्नप्रथमशकलमात्रे येन केनचित्काष्ठेनाञ्जनं पशोः। तेन प्रोक्षणादेः स्वर्वर्थत्वे प्रमाणाभावान्न स्वरुस्तेषां प्रयोजकः। सूत्राणि च सुधीभिरस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि न तु भाष्यकारोक्ते ॥ ४॥२॥१॥

शाखायां ॥ दर्शपूर्णमासयोः शाखामधिकृत्य, प्राचीमाहरतीति श्रुतम्। तच प्राचीशब्दस्तावद्दिग्विशेषवाची। प्राचीमुदेति सवितेति प्रयोगात्। देशवाची वा, न तु तद्देशस्थशाखावाची। अतश्चोपक्रमस्थप्रातिपदिके लक्षणाऽपेक्षया वरं द्वितीयैव सप्तम्यर्थे व्याख्यातुं युक्ता। प्रतिशब्दाध्याहारो वा। (१)कर्माकाङ्क्षायां च प्रकृतत्वादेव शाखा तत्त्वेन सम्बध्यते। प्राग्देशस्य च पूर्वोत्तरावध्यपेक्षायां प्रत्यक्षोपस्थितत्वात्सामर्थ्याच्च वन-विहारदेशौ तत्त्वेन सम्बध्येते। तेन वनाद्विहारोपलक्षितप्राचीं प्रति शाखामाहरतीति वाक्यार्थो न तु वृक्षस्य प्राचीं शाखामिति। तथात्वे छिनत्तीति स्यान्न त्वाहरतीति प्राप्ते।

प्रधानभूतविभक्तौ लक्षणायाः प्रतिशब्दाध्याहारस्य वा कर्माध्याहारस्य पूर्वोत्तरावध्यध्याहारस्य चाकृतस्यापेक्षया एकस्मिन् प्रातिपदिकएव प्रकृतशाखालक्षणया वाक्यार्थोपपत्तेः, प्राक्तस्य वृक्षावयवविशेषत्वरूपशाखात्वेनैवोपस्थितवृक्षावधिकतयाऽप्युपपत्तेः शाखावादएवायम्। तेन वृक्षस्य प्राग्देशभवां प्राचीं शाखां छित्वा आहरतीत्यर्थः। प्रयोजनानुरोधात्तु विहारदेशं प्रतीति लभ्यते। शाखायां

(१) प्रतिशब्दाध्याहारे प्राचीं प्रति आहरतीति लभ्यते। तत्र च किमाहरतीत्यस्याहरणस्य कर्म्माकाङ्क्षा। तत्र प्रकृता शाखैव कर्म्मत्वेन संबध्यते इति भावः।

प्राग्देशभवत्वमात्रविधानफलकत्वाच्च लाघवम्। तत्र तु शाखाहरणो-द्देशेन प्राग्देशभव-विहारावधिकत्वविधाने गौरवम्। याज्ञिकास्तु द्विस्वादमेव वदन्ति ॥ ४॥२॥१॥

शाखायां ॥ तत्रैव, शाखामाच्छिनत्ति, शाखामाहरति, मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं* करोतीति श्रुतम्। तत्र शाखाशब्दस्ता-वदाद्यवाक्ययोः समूलस्यैव वाचको न लग्रमात्रस्य। अतस्तृतीयवाक्ये-ऽपि तत्पर एव। तदर्थं च परिवासनं अग्रमूलविभागार्थम्। अत-स्तृतीयवाक्ये मूलत इति पदं द्वितीयार्थे तृतीयार्थे वा तसिं व्याख्यायोपवेशं करोति इत्यत्रान्वेति। न त्वपादानार्थकं सत्परि-वासने। तथात्वे अग्रस्याप्युपवेशत्वप्रसङ्गेन मूलत इत्यस्योत्तरत्रान्वया-वश्यकत्वात्। अतः परिवासनेनाग्रं मूलं च शाखापदाभिधेयं विभज्य मूलमुपवेशसंज्ञमुपादत्त इति तृतीयवाक्यार्थः। तस्य च विनियोगापेक्षायामग्रस्य वत्सापाकरणादौ मूलस्य कपालोपधानादौ वचनाद्विनियोगः। अत उभयमपि छेदनाहरणपरिवासनादीनां प्रयोजकम्।

अस्तु वा शाखाशब्दोऽग्रमात्रवाची। तथापि मूलत इति द्वितीयार्थे परिवासनस्य कर्मेति परिवासनमुभयप्रयुक्तम्। यथा वा मूलापादनकपरिवासनमुपवेशकरणार्थं विधीयत इति सोऽपि प्रयो-जक इति प्राप्ते।

मूलत इति तसिः पञ्चम्यर्थक एव। सार्वविभक्तिकत्वानुशासनं तु लाक्षणिकम्। अन्यथा विशिष्य पञ्चम्यर्थकत्वानुशासनवैयर्थ्य-

* उपवेषशब्दो मूर्द्धन्यषकारयुक्तो भाष्ये सर्व्वत्र।

प्रसक्तात्। अतो मूलापादानकं परिवासनं द्वितीयाश्रुत्या शाखासंस्कारकमेव। न तु वाक्यादुपवेशकरणाङ्गम्। न चोभयसंस्कारकम्। द्वितीयाश्रुतेर्बलीयस्त्वात्। उद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गाच्च। अतः शाखाशब्दोऽपि मूलापादानकपरिवासनसिद्ध्यर्थं न विरुध्यते। अतएव वत्सापाकरणादौ शाखापदेनैवास्य विनियोगः। अतो मूलं परिवासनाङ्गमेव। एवं च व्यवहितकल्पनाऽपि न प्रसज्यते। अतएव परिवासनानुनिष्पन्नमूलस्यैवोपवेशरूपं संज्ञान्तरकरणम्(१)। अन्यथा शाखापदेनैव सर्वत्र विनियोगेन संज्ञान्तरवैयर्थ्यापत्तेः। अतो न व्यवहितकल्पनाया आवश्यकत्वम्। अतः संज्ञाकरणमात्रफलक उपवेशं करोतीत्ययमनुवादो ह्यवन्तापेक्षितक्रियान्तरप्रदर्शनार्थः। अतो न मूलं छेदनादीनां प्रयोजकम्। प्रयोजनं, पौर्णमास्यां शाखाऽभावेन येन केनचित्काष्ठेन कपालोपधानं न तूपवेशकरणम्॥ ४॥२॥२॥

हरणे॥ तत्रैव, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति च श्रुतम्। तत्राद्यवाक्ये तावन्मान्त्रवर्णिकदेवतासम्बन्धाद्धोमविधिरित्युक्तम्(२)। न तु द्वितीयवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन प्रस्तरमुद्दिश्य सूक्तवाकविधिरिति तन्त्रसारोक्तम्। यागस्यापि विधौ वाक्यभेदापत्तेः। यागविधायकवाक्यान्तरकल्पने गौरवाच्च। अतश्च द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होममनूद्य शाखासाहित्यमात्रविधिः। सहशब्दस्य निपातत्वेन परस्परान्वयव्युत्पत्तेश्च न शाखा साहित्यं

---

(१) योऽयं समाहृतायाः पलाशशाखायाः परिवासनानुनिष्पन्नो मूलभागः प्रादेशमितः, तस्यैवोपवेशसंज्ञेत्यर्थः।

(२) तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे सूक्तवाके चेति पञ्चमाधिकरणे।

चेति विधेयानेकता । अतश्च यथैव होमे प्रस्तरो गुणभूत एवं शाखाऽपि । तच त्वेतावाश्विशेषः । प्रस्तरस्य द्वितीयया प्रक्षेपांशं प्रति प्रतिपाद्यत्वावगमाच्च त्यागांशस्तस्याक्षेपक इत्युक्तम् । शाखायास्तु वत्सापाकरणादाविव गुणत्वस्यैवावगतेः प्रस्तरहोमः प्रयोजक एवेति पौर्णमास्यामपि तदर्थं शाखोत्पादनीयेति प्राप्ते ।

आद्यवाक्ये सूक्तवाकान्वयानुरोधेन प्रहरतिना होमलक्षणायामपि द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होमलक्षणायां प्रमाणाभावात् प्रहरणस्यैव शाखासाहित्यसम्बन्धमात्रं क्रियते । अतश्च यथैव प्रहरणं प्रति प्रस्तरस्य कृतार्थस्य संस्कार्यत्वं, तथा शाखायाः । कृतार्थत्वाविशेषात् । न च तृतीयया तस्याः करणत्वावगतिः । सह-शब्दयोगेन तस्याः करणत्वानभिधायकत्वात् । न चैवं शाखां प्रहरतीत्येवमेव वक्तव्यत्वावगतेः प्रस्तरादिपदवैयर्थ्यम् । प्रस्तरप्रहरणकालीनैतत्प्रहरणसिद्ध्यर्थत्वात् । अतएव प्रस्तरप्रहरणकालविशिष्टप्रहरणस्यैव शाखोद्देशेनाच विवक्षितगत्या विधानम् । न तु प्रस्तरप्रहरणव्यक्तेरेव शाखोद्देशेन विनियोगः । तथात्वे यथाशक्ति प्रयोगादौ प्रस्तराभावेऽपि शाखाप्रहरणानापत्तेः । अतश्च प्रतिपत्तित्वात् प्रहरणमपि न शाखायाः प्रयोजकम् । तेन पौर्णमास्यां न शाखोत्पादनम् । यथा तु प्रस्तरप्रहरणव्यक्तावेव शाखाया न गुणत्वम्, तथा षष्ठे वक्ष्यते ॥ ४॥२॥४ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् ॥ तत्रैवापः प्रणयतीत्यनेन विहितप्रणयनसंस्कृतानामपां, प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति वचनेन संयवनार्थत्वेन विनियोगवदन्ते, अन्तर्वेदि प्रणीतानिनयनार्थत्वेनापि विनियोगादुभयप्रयुक्तत्वम् । न च निनयनवाक्ये द्वितीयानिर्देशात् प्रतिपत्तित्व-

प्रह्वा। कुम्भलेनाध्वर्युणा यावत्संयवनोपयोगिनीनामेवापां प्रणयनेन शेषाभावात् प्रतिपत्तित्वानुपपत्तेः। अतः सक्तुन्यायेन निनयनस्यार्थकर्मत्वात् प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते।

द्वितीयासंयोगादाकीर्णकराणां प्रतिपत्तिरेवेयम्। न च शेषाभावः, तस्यावर्जनीयत्वात्। अनन्यथासिद्धप्रतिपत्तेर्धारणप्रयोजकत्वाच्च। अतः संयवनमेव प्रयोजकम्। अत्र चाग्नेयादिहविःपाकत्वेनैव संयवनस्य उद्देश्यता। तेन चर्वादावपि प्रणीताः भवन्त्येव। अत एवाभ्युदितेऽष्टौ दधिपयसोरपि प्रणीताधर्मावच्छन्ते। वस्तुतस्तु कपालं प्रति सोपन्यपाकत्वेनैव पिण्डसंयवनत्वेनैवोद्देश्यता। अतिप्रसक्तधर्मेण तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। दधिपयसोः प्रणीताधर्मास्तु क्त्वाचिन्तया। याज्ञिकास्तु चर्वादावपि प्रणीताः कुर्वन्ति। प्रयोजनं, संयवनोत्तरं प्रणीतानामग्ने निनयनार्थं तदनुत्पत्तिः॥ ४॥२॥५॥

प्रासनवत्॥ सोमे, दण्डेन दीक्षयतीत्यनेन दण्डस्य दीक्षाभिव्यञ्जकत्वं विधाय, क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति श्रुतम्। तत्र पूर्ववदेव द्वितीयासंयोगात् मैत्रावरुणसम्बन्धि दानं दण्डप्रतिपत्तिः चतुर्थी षष्ठ्यर्थलक्षका*। वेदविदे गान्ददातीति वद्वा प्राधान्याभावेऽपि सम्प्रदानार्थिकैव। अतश्च दीक्षितदण्डस्य दानमात्रेण प्रतिपत्तिसिद्धेर्नावश्यं स एव दण्डो दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यनेन प्रैषानुवचने विनियुज्यते। तेन न प्रैषानुवचनं दण्डदानस्य प्रयोजकमिति निरूढपश्वादावपि न तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते।

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। लक्षिका,—इति तु भवितुमुचितम्।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति स्मृत्या क्रियां प्रति व्याप्यमानं कर्मकारकं प्रत्यपि सम्प्रदानस्य व्याप्यमानत्वावगतेर्विधिबलेन कस्य चिद्व्याप्यमानस्येप्सितत्वे कल्प्यमाने व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वमिति न्यायेन मैत्रावरुण एव तदवगतेस्तस्यैवोद्देश्यत्वम् । सम्भवति च मैत्रावरुणस्योपयोगादुद्देश्यत्वम् । वेदविदादौ तु बाधात् स्वर्गादेरेवोद्देश्यता । दृष्टस्यावलंबनं दण्डस्य प्रयोजनमिति भाट्टस्यार्थत्वमपि । न चैवं दण्डमिति द्वितीयाऽनुपपत्तिः, सक्तुवत्करणत्वलक्षणार्थत्वात् ।

यत्तु मूलेऽनीप्सितकर्मत्वेन तदुपपत्तिरित्युक्तम् । तज्जुहोतेरपि, तृतीया च होश्छन्दसीत्यादिस्मृत्या* सकर्मकत्वावगतेः सक्तुष्वपि तदापत्तेरनीप्सितकर्मत्वेऽपि चोद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापरिहार्यत्वस्य कौस्तुभ एवोक्तत्वादुपेक्षितम् ।

अस्तु वा दण्डस्यानीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयः । सम्प्रदानस्य च सत्यपि प्राधान्ये सम्प्रदानत्वेनैवान्वयात् न द्विकर्मकत्वापत्तिरित्यपि बोध्यम् । अतश्च दण्डविशिष्टदानस्योपयोगापेक्षायां दण्डी प्रैषान्न्वाहेत्यादिना प्रैषानुवचनार्थत्वेन विनियुज्यते । अतो निरूढपश्वादौ दीक्षासोमक्रयाभावेऽपि दण्डदानानुष्ठानं तस्य प्रैषानुवचनप्रयुक्तत्वान्नानुपपन्नम् ।

इदन्त्विह वक्तव्यम् । प्रदानस्य दण्डं प्रत्यर्थकर्मत्वे दीक्षादण्डस्य कथं दानाङ्गत्वम् । न हि स्वत्वत्यागे कृते यजमानेन पुनः स्वयं

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । स्मृत्या इति तु भवितुमुचितम् । तृतीया च होश्छन्दसि इति हि पाणिनिसूत्रम् । न त्वियं श्रुतिः ।

व्यवहर्तुं शक्यम् । न चैतावतैव दण्डकार्यदीक्षाभिव्यञ्जकालंबन-समाप्तिः, येनोपादानलाघवानुरोधेन प्रकृत एव गृह्येत । न च दानविध्यनुरोधेन कार्यसङ्कोचः, तस्य लौकिकदण्डेनाप्युपपत्तेः । प्रतिपत्तित्वे तु कृष्णविषाणावदेव युक्तस्तत्सङ्कोच इति ।

अत्र ब्रूमः । श्रौतविधेरर्थकर्मपरत्वेऽप्यसंयुक्तप्रयाजशेषाभिधारण-न्यायेनार्थिकदानप्रतिपत्तिविध्यन्तरकल्पनया प्रकृतेऽपि कार्यसङ्को-चोपपत्तिः । न चात्र मध्ये प्रतिपत्त्यपेक्षाऽभावात्कल्पकाभावेन तन्न्यायवैलक्षण्यम् । दानविधेर्दण्डान्तरप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनाभिया कार्यसङ्कोचमङ्गीकृत्यापि मध्ये तदपेक्षोपपत्तेः । दृष्टश्च लोकेऽन्यानु-रोधेनाप्यवस्थापेक्षविषये स्वकार्यसङ्कोचेनाकाल एव तदाकर्षः । शक्यते चात्र त्यागांशस्य मैत्रावरुणोपकारकत्वाभावात्तदंशे दण्ड-प्रतिपत्त्यर्थत्वं वक्तुम् । स्वत्वत्यागाभावेऽपि समर्पणमात्रेणापि प्रैषानु-वचनोपपत्तेः । अतश्च प्रतिपत्त्यनुरोधेन दीक्षितदण्डविषयत्वसिद्धिः । अत एव पक्षे सर्वेषां दण्डानां दानम् । एवं च परप्रयुक्तदण्डोप-जीवित्वाच्च श्रौतदानविधिः, प्रैषानुवचनादेर्वा दीक्षितदण्डसत्त्वे दण्डान्तराक्षेपकत्वम् । तत्राग्रादौ तु दण्डान्तराक्षेपकत्वम् अक्षा-भ्यञ्जनन्यायेनेष्टमेव । श्रौतदानविधावेकत्वश्रवणादेकदण्डदानमेव मैत्रावरुणोपकारकमिति पक्षे प्रैषानुवचन एक एव दण्ड इत्यपि बोध्यम् ।

इदं च दीक्षितदण्डप्रापकवचनस्य पार्थसारथ्यादिमीमांसकैर-लिखनात्तदभावमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायां, यद्दी-क्षितदण्डं प्रयच्छतीति सार्थवादकवाक्यान्तरश्रवणात् क्रीत इति

दीक्षितपदरहितवाक्ये प्रतिपत्तिविध्यन्तराकल्पनेऽपि न क्षतिः । तैत्तिरीयवाक्येनैव मैत्रावरुणपदाश्रवणेन दानस्य प्रतिपत्तित्वसिद्धेः । क्रीतवाक्ये तु मैत्रावरुणपदश्रवणेन तत्प्राधान्यावगतेः तदुपकारार्थत्वमेव । अतश्च तैत्तिरीयवाक्ये श्रुतसम्प्रदानापेक्षया क्रीतवाक्ये स्वतन्त्रदण्डाक्षेपप्रक्रियाकल्पनागौरवपरिहारार्थं च परस्परापेक्षिततया दीक्षितदण्डस्यैव मैत्रावरुणोपकारार्थत्वसिद्धिः ।

न च क्रीतवाक्यविहितदण्ड एव तैत्तिरीयवाक्येन दीक्षासम्बन्धविधानोपपत्तेः न प्रतिपत्तिविधायकत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे दण्डोद्देशेन दीक्षितत्वविधावेकप्रसरताभङ्गापत्तेः । न चैवमप्येतद्वाक्यविहितप्रतिपत्त्यनुवादेन क्रीतवाक्ये राजक्रयोत्तरकालत्वस्यैव विधानोपपत्तेर्नार्थकर्मत्वम् । मैत्रावरुणसम्प्रदानस्यापि विधौ वाक्यभेदापत्तेः । अत उभयथापि दानविधिः । तत्र च दीक्षितवाक्ये प्रतिपत्तिविधिः । सम्प्रदानाश्रवणात् । दीक्षितपदश्रवणाच्च । क्रीतवाक्ये उक्तयुक्त्याऽर्थकर्मत्वमेव । उभयप्रयोजनं पूर्ववत् ।

वस्तुतस्तु क्रीतवाक्येऽपि प्रैषानुवचनोपयोगिदण्डसंस्कारकत्वमेव दानस्येति दण्डस्यापीप्सितकर्मत्वमेव । न त्वेतावता दण्डप्रतिपत्तित्वं, उपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य न्याय्यत्वात् । मैत्रावरुणस्य तु सम्प्रदानत्वेनैवान्वय इति न कश्चिद्दोषः । यद्वा मैत्रावरुणोद्देशेनैव दण्डदानं मैत्रावरुणसंस्कारकम् । कल्पितेन विधिना उपयोक्ष्यमाणदण्डसंस्कारकमपि । अपेक्षावशात् । सप्ते प्रैषादौ दण्डैकत्वं तु दण्डी प्रैषानन्वाहेति द्वितीयपदे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकवचनाम्नानेन व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य समर्थनीयमिति दिक् ॥४॥२॥६॥

उत्पत्तौ ॥ सोमे, कृष्णविषाणया कण्डूयते इति कण्डूयनाङ्गत्वेन कृष्णविषाणां विधाय पुनराम्नातम् । नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । तत्र निरवयनवत्प्रासनं प्रतिपत्तिरेव, द्वितीयासंयोगात् । न च दक्षिणादानोत्तरकालमपि दीक्षितस्य कण्डूयनसम्भवात् कृतकरत्वाभावेन न प्रतिपत्त्यर्हता । अनन्यथासिद्धप्रतिपत्तिविधिबलादेव दक्षिणादानप्राक्कालीनकण्डूयनस्यैव कार्यत्वावधारणात् ।

न च प्रतिपत्तिमात्रे कार्यस्य जातत्वेन संस्कारवैयर्थ्यापत्ते-र्विनियोगभङ्गेन चानुपदर्थकर्मत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि कार्ये उपयुक्तादि द्रव्यं निक्षेप्तव्यमिति अपेक्षाऽस्त्येवेति प्रतिपत्ति-नियमविधेरुपयोगोपपत्तेः । तस्यान्यनियमादृष्टस्य चोत्पत्त्यपूर्वं जाते-ऽपि तद्व्यवहितकार्योत्पत्त्युपयोगियागापूर्वनिष्ठयोग्यताजनन एवो-पयोगः । न तु एतदकरणस्य तत्कार्यनाशकत्वकल्पनम् । प्रयाजा-दावप्यकरणस्याग्नेयादिकार्यानुत्पादकत्वकल्पनापत्तेः । अकरणत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वादिकल्पने गौरवाच्चेत्यादि कौस्तुभे अपूर्वाधिकरणे स्पष्टम् । अत एवाहिताग्नेः परिधानीये कर्मणि पाषाणादनादिरूप-प्रतिपत्तेरपि ऐहिककर्मातिरिक्तकर्माङ्गत्वस्यैव वचनबलेन कल्पनादै-हिकफलोत्पत्तावपि न क्षतिरित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥४॥२॥७॥

सौमिके च ॥ सोमे, एव वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्ति इत्य-नेनावभृथसंज्ञकं कर्म विधाय, यत्किञ्चित्सोमलिप्तं तेनावभृथं यन्तीति श्रुतम् । तत्र तृतीयया सोमलिप्तस्य करणत्वावगमात्तस्य च पानेऽसम्भवेऽप्यवभृथं प्रत्युपपत्तेः न द्वितीयार्थलक्षणया प्रतिपत्ति-

कर्मत्वम् । न च प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्दृष्टार्थत्वलाभाय तल्लक्षणायामपि न दोषः । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणानुपपत्तेः । यत्तु केश्चिद्भावनाभेदमात्राङ्गीकारेण तस्मिन्नेवावभृथे समुच्चयेन निवेशः पूर्वपक्षितः, तदाज्जिनेऽपि तथापत्तेरुपेक्षितम् । अतोऽवभृथस्यापि दीक्षोन्मोचनरूपैककार्यत्वेन विकल्पापत्तेः द्रव्याणामपि विकल्पः । अदृष्टार्थत्वे तु तन्त्रेणानुष्ठानात्समुच्चय इति प्राप्ते ।

कर्मान्तरत्वेऽवभृथशब्दस्य नामातिदेशकत्वे गौणत्वापत्तेः वाचकत्वेऽनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाद्देवताऽभावेन चारूपत्वापत्तेः[1] वारुणेनेत्यनुषङ्गस्य देशलक्षणयाऽप्युपपत्तावन्याय्यत्वाद्यागरूपधात्वर्थ एव सोमलिप्तप्रतिपत्तित्वेन विधीयते । एवं च धात्वर्थाविवक्षा परपदार्थसम्बन्धविधानं कर्मान्तरत्वादिकल्पना च नाश्रिता भवति । न च तेनेत्यनेन करणत्वत्यागेन कर्मत्वलक्षणा । आनुग्रासनिकसहयोगतृतीयाऽङ्गीकारेण साहित्यमात्रोक्तौ कर्मत्वेनैव तदाश्रयणाल्लक्षणायाअप्रसक्तेः । अवभृथपदं परं देशलक्षणार्थमिति न कश्चिद्दोषः ॥४॥ २॥८॥

कर्त्तृ ॥ तत्र तत्र कर्त्तारोऽध्वर्य्वादयः, कालाः पौर्णमास्यादयो, देशाः समादयो, द्रव्याणि व्रीह्यादीनि, गुणाः शुक्लादयः, संस्काराअवघातादयस्तत्तद्वाक्ये श्रुताः कर्मचोदनयैवाक्षेपेण प्राप्तत्वान्न विधीयन्ते । अतो न कर्मविधिभिर्नियमेन प्रयुज्यन्त इत्याशङ्काऽऽभावे प्राप्ते ।

---

(१) द्रव्यदेवते हि यागस्य रूपमित्यनुपदं वक्ष्यते ।

यावदाक्षेपेणानियताः प्राप्यन्ते, तावदनेन नियमफलकविधिकरणान्नियमेनैव प्रयोजकत्वम्। नियमविधिप्रकारश्च सर्वोऽप्यनागतावेक्षणन्यायेनात्र कौस्तुभे च मन्त्राधिकरण एव दर्शितः ॥४॥२॥९॥१०॥११[१] ॥

यजतिचोदना ॥ प्रसङ्गाद्यागादिपदार्था विध्यनुष्ठाप्याः के इति विचार्यन्ते। यत्र प्रक्षेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको द्रव्यत्यागोऽनुष्ठीयते, स यागपदार्थः। प्रयाजादिषु प्रक्षेपसिद्ध्यर्थमाद्यं विशेषणम्। तत्र यागाक्षेपेणैव प्रक्षेपसिद्धेः। शक्यतावच्छेदकं चोक्तविधत्यागत्वसमव्यापकं जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमित्युक्तमेव। प्रक्षेपप्रधानक उक्तविधस्त्यागो होमपदार्थः। सम्प्रदानस्वत्वापादनपूर्वको द्रव्यत्यागो दानपदार्थः। उभयत्रापि शक्यतावच्छेदकं तत्तद्धर्मसमव्यापकं पूर्ववदेव सामान्यम्। एतत्सूत्रव्याख्यानान्तराणि तु गतार्थत्वान्न लिखितानि ॥४॥२॥१२॥१३॥

विधेः ॥ सोमे, यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमीयस्येति श्रुतम्। तत्र देवदत्तस्य गौर्यज्ञदत्ताय दीयतामिति वद्दातिथ्यायां बर्हिस्तत्तत आच्छिद्य उपसदाद्यर्थे विधीयते। तेनातिथ्यायां बर्हिष उपादानमात्रं प्रयुज्यते। अन्ये धर्मा आस्तरणादिकार्यं स्वेतराभ्यामिति प्रथमः पक्षः।

उपादानमात्रस्यातिथ्याप्रयुक्तत्वे अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेरति-

(१) अत्र भाष्यकारेण त्रीण्यधिकरणानि कल्पितानि। प्रथमं कर्तृदेशकालानां नियमार्थम्, द्वितीयं द्रव्यगुणयोः, तृतीयं संस्कारविधानस्य। ग्रन्थकृता तु त्रयमेकत्र संगृहीतम्। एवमुत्तरापि संग्रहो द्रष्टव्यः।

देशप्राप्तधर्मादिलोपे प्रमाणाभावाचाच्छिद्य विधानानुपपत्तेरातिथ्यायामुपयुक्ताया एव बर्हिर्यन्त्रोरुभयोरुद्देशेन निरिष्टिकोपदेशः। ततश्च बर्हिर्धर्माणामातिथ्यार्थं कृतानान्तदपूर्वोत्पत्तौ नाशात्तेषामेव व्यक्तावुपसदाद्यर्थं पुनः पुनरुपादानवर्ज्यं करणम्। यद्यपि च कृप्तोपकारकप्राकृताचारपुनःश्रवणादुपसदामपूर्वत्वं वक्ष्यते, तथापि प्रकृतौ बर्हिषोऽङ्गप्रधानसाधारणत्वात् सौवाचारार्थमेव तत्करणम्। बर्हिर्यन्त्रेरपि च तेनैव सम्बन्धेनोपसदुद्देशेन विधानम्। इतरथा प्राकृतकार्यकारितापत्तेः। बर्हिःप्रतिपत्तेस्तु दाशाख्यायाः प्रकृतावुत्पत्त्यपूर्वनिष्ठयोग्यतायाश्चादृष्टत्वेन तत्र नाशादग्नीषोमीयान्ते करणेऽपि नातिथ्योपसदर्थत्वम्। चक्षेष्टिनाशात् तयोस्तल्लोपः। तेन निरिष्टिकोपदेश इति द्वितीयः पक्षः।

विना वचनमन्यथोपयुक्तस्यान्यथोपदेशे शिष्टाचारविरोधादतिदेशप्राप्तलवनादिबाधे प्रमाणाभावाच्च आतिथ्याप्रकरणपठिततदङ्गाश्ववालादिबर्हिर्धर्माणामुभयोरतिदेशो वाचनिक इति तृतीयः पक्षः। अस्मिंश्च पक्षे न किञ्चिदपि व्यत्ययम्।

सिद्धान्तस्तु। बर्हिःपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् किञ्चिदपि व्यत्ययविधानम्। ततश्चातिथ्योपक्रमे श्रूयमाणं बर्हिस्त्रितयसाधारणमिति तत्र क्रियमाणा धर्मा अपि प्रतिपत्तिवर्जं सर्वसाधारणाः। न चाश्ववालादिधर्माणां प्रकरणेन तन्मात्रार्थत्वापत्तेः प्रसङ्गे चोपकारकत्वेऽपि* इतरार्थत्वे प्रमाणाभावः। अश्ववालादिवाक्यानामेत-

---

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र। मम तु प्रसङ्गेनोपकारकत्वेऽपि,—इति पाठः प्रतिभाति।

द्वाक्याद्यवधानेन चितयापूर्वसाधनीभूतैतद्धर्मैरेवोद्देश्यत्वात् । अथ च लक्षणया एतत्‌चित्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । अतो न वाक्यभेदः । बर्हिःपदेन च तद्धर्मैक्यं लक्षणया विधीयते । न चैवं लक्षणाद्वया-वश्यकत्वे धर्मातिदेशपक्षात्को विशेषः । जहत्स्वार्थलक्षणाया विशेषात् । आम्यावाद्यादिधर्माणामुपसद्वाद्यर्थत्वस्य वाक्यीयत्वेन प्राकरणिकाति-थ्यार्थत्वबाधापत्तेश्च । अतस्तदुद्देशेनापि विधाने त्रिष्वपि पदेषु चित्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । यथा च श्याम-व्युत्पत्तिधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽप्येकैकविकारेऽतिदेशस्तथा कौस्तुभे षष्ठैकमाधिकरणे निरूपितम् ॥४॥२॥१४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

द्रव्य ॥ अनारभ्य, यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति श्रुतं द्रव्यम् ; सोमे, यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इति श्रुतः संस्कारो, वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै इति श्रुतं कर्म च, मापापश्लोकश्रवणादिरूप-फलार्थम् । कामशब्दाद्यभावेन वर्त्तमानापदेशस्य फलपरत्वानुपपत्त्या-ऽर्थवादत्वस्यौदुम्बराधिकरणे साधितत्वात् । न च स्तुतिपरस्याप्यस्य लक्षणया फलपरत्वम् । एकस्यार्थद्वयपरत्वे वाक्यभेदात् । न च रात्रि-सत्रवदुपस्थितत्वेन कामयुक्तपदान्तरकल्पनया फलार्थत्वम् । तद्वदिह वाक्यादिप्रमाणेन जुह्वाद्यर्थत्वस्यावगततया फलाकाङ्क्षाविरहात् ।

न च कर्मोदाहरणे प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वापेक्षया स्ववाक्योप-स्थितफलपदकल्पनायामेव वैमृधवल्लाघवमिति वाच्यम् । विजातीय-फलभाव्यभावकल्पनातः क्लृप्तक्रतूपकारस्यैव फलत्वौचित्यात् । इयत-एव हि प्रबलप्रमाणेनोपस्थापितसाकाङ्क्षावश्यकवैकृताङ्गत्यागेनापि दुर्बलनिराकाङ्क्षप्राकृताङ्गग्रहणं विकृतौ क्लृप्तत्वमात्रेण । अतो नैते फलप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा, अपि तु क्रतुप्रयुक्ता एवेति फल-कामनायामसत्यामप्यनुष्ठेयाः । औदुम्बराधिकरणसिद्धस्याप्यस्यार्थ-प्रयुक्तत्वरूपप्रयोजनसूचनार्थं पुनरुक्तिः ॥४॥३॥१॥

नैमित्तिके ॥ काम्यं गोदोहनादि कामाभावेऽपि नित्यप्रयोगे

उपस्थितत्वेऽपि न ग्राह्यम्। तथा, बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात् पार्थुरश्मं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति ब्राह्मणाद्यधिकारकत्वे निमित्ते द्वादशाहसम्बन्धि-ब्रह्मसामस्तोत्रोद्देशेन विहितं बार्हद्गिरादि नैमित्तिकं निमित्ताभावेऽनुलोमाधिकारके प्रयोगे न ग्राह्यम्। निमित्ताभावेऽप्यनुष्ठाने निमित्तसम्बन्धस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

न च कामाभावे तत्साधनानुष्ठाने फलानुत्पत्तावपि क्रतुसाद्गुण्योपपत्तेर्न कश्चिद्विरोध इति वाच्यम्। तस्य क्रत्वर्थत्वे प्रमाणाभावेन तदा तदनुष्ठाननैयत्ये प्रमाणाभावात्। क्रत्वपेक्षायास्तार्थाक्षिप्त-यत्किञ्चित्-साधनग्रहणेनैव निवृत्त्युपपत्तेः। अत एव प्रबलप्रमाणेनाङ्गत्वेऽवगतेऽपि प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्ववदस्यापि नित्यप्रयोगार्थत्वमित्यपास्तम्।

यदा तु कामनिमित्तसम्बन्धरहितं वारणीवर्त्तादाम्नातमेव, तदा कः प्रसङ्गः काम्यनैमित्तिकग्रहणस्य। यत्र तु तन्नाम्नातं, तत्रार्थाक्षिप्तस्य यस्य कस्यचिद् ग्रहणम्। सिद्धोऽप्ययमर्थः प्रयोज्यत्वरूपप्रयोजनकथनार्थमुच्यत इति न विरोधः॥४॥३॥२॥

एकस्य॥ यत्र तु विध्यन्तरं दध्ना जुहोतीत्यादि श्रुतम्, तत्र काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः। द्रव्यान्तरविध्यभावे तु तस्यैव ग्रहणम्। न च दध्ना जुहोतीत्यादिर्दध्यादेरुत्पत्तिविधिः। उक्थ्यव्यूढादिवदस्यालौकिकत्वाभावात्। नापि काम्यदध्यादेराश्रयविधिः। तस्य प्रकरणलभ्यत्वेन वैयर्थ्यात्। अतो नित्यप्रयोगेऽङ्गताबोधार्थमेव स विधिरिति तस्योभयप्रयुक्तत्वम्॥४॥३॥३॥

द्रव्याणां॥ सोमे, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्यामिक्षा

वैश्यस्येति श्रुतम् । ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतब्राह्मणादिरूपाधिकारिसंस्कारार्थत्वेन विहितं पयोव्रतादि तत्प्रयुक्तमित्यविवादमेव । अत्र च न बार्हद्गिरादिवद् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम् । दृष्टविधया तस्योद्देश्यत्वे सम्भवति निमित्तत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव रागप्राप्तभक्षणद्वारैव पयोनियमाद्यस्य रोगादिनाऽशनाप्रसक्तिः, तस्य न पयःप्रयोजकतेति ध्येयम् ॥४॥३॥४॥

चोदनायां॥ विश्वजिता यजेतेत्येकाहकाण्डपठितविश्वजिदादावश्रुतफलके भावनायां भाव्यापेक्षायां समानपदश्रुत्युपनीतोऽपि यागो न भाव्यः । ततोऽप्यन्तरङ्गविधिश्रुत्यवगतप्रवर्त्तकत्वबलेन पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वावगतेः(१) । तृतीयान्तनामधेयसामानाधिकरण्येन यागस्य करणत्वावगतेश्च । अतोऽश्रुतेऽपि फले तद्वाचककामपदान्तफलपदाध्याहारेण पुरुषार्थफलकत्वमेव । तच्च पदमध्याहृतमपि वेदाकाङ्क्षयाऽध्याहृतत्वाद्वैदिकमेव । वेदतुल्यं वा ।

तच्च फलमेकमेव कल्प्यते न सर्वाणि, एककल्पनयैव निराकाङ्क्षत्वात् । तदप्येकं स्वर्ग एव न तु पुत्रपश्वादि । यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादिवाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमात्रवाचित्वेन विजातीयस्वर्गत्वस्यैव(२) जन्यतावच्छेदकत्वे लाघवात् । पुत्रादीनान्तु सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च । स्वर्गस्य

---

(१) यागस्य क्लेशरूपतया स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन फलस्यैव भाव्यत्वमुचितमिति भावः ।

(२) इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । विजातीयसुखत्वस्यैव इति तु समीचीनः प्रतिभाति ।

बहुभिः प्रार्थ्यमानतया शास्त्रस्य महाविषयत्वलाभाच्च। लाघवाद्य-विशेषेऽपि च न सुखत्वस्यैहिकामुष्मिकसाधारणस्य, विलम्बोप-स्थितिकत्वाच्च जन्यतावच्छेदकत्वम्। स्वरूपतोदुःखासम्भिन्नसुखस्यैव इच्छाविषयत्वाद्दुःखसम्भिन्नसुखस्य फलत्वानुपपत्तेः[१]। व्याप्यधर्मेण जन्यत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारेण सुखत्वस्य स्वर्गत्ववदेव कार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः[२]। अतो विश्वजित्त्वावच्छिन्न-कारणतानिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वं विजातीयस्वर्गस्यैव[३] युक्तम्।

मोक्षोऽपि च यद्यपि दुःखध्वंसरूपस्तदा पापक्षयादिवदेव न विश्वजिज्जन्यः जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्[४]। यदि त्वानन्दावाप्तिरूप-स्तदा तस्य ज्ञानैकजन्यत्वान्न विश्वजिज्जन्यत्वम्[५]। यदापि हि,

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।

इत्यादिवचनात्कर्ममात्रजन्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयो वा प्रामा-णिकः[६], तदापि त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम् इत्याद्युपक्रमोपसंहारपर्या-

(१) ऐहिकसुखन्तु दुःखसम्भिन्नमेवेत्याशयः।

(२) अन्यथासिद्धत्वं व्यभिचारे, व्यभिचारश्च जन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तौ हेतुः। विजातीयसुखत्वपर्य्यवसितं स्वर्गत्वं यथा कार्य्यतावच्छेदक-मुपपद्यते, तथा सुखत्वं नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः।

(३) इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। विजातीयस्वर्गत्वस्येति भवितुमुचितम्। विजातीयसुखत्वस्येति तु युक्तं प्रतिभाति।

(४) अभावस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वेन तस्य जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवमिति भावः।

(५) ज्ञानादेव मुक्तिरिति हि वेदान्तडिण्डिमः।

(६) मोक्षस्य कर्म्ममात्रजन्यत्वमिति मतन्तु दार्शनिकैर्नादृतं। समुच्चित-ज्ञानकर्म्मकार्य्यत्वं प्राचामनुमतमपि शङ्कराचार्य्येण निराकृतम्। इत्यत उक्तं यदापि प्रामाणिक इति।

लोचनया कर्मशब्दस्य सर्वकर्मपरत्वावशाथादश्रुतफलकविश्वजिदादि-मात्रपरत्वे प्रमाणाभावः ।

न चैवमपि कर्मान्तरसाधारण्येनास्यापि तत्फलकत्वोपपत्तेर्विश्व-जिद्दाक्यस्योत्पत्तिपरत्वेनापि चरितार्थत्वात् फलकल्पनाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । उक्तवाक्येन कल्पनालाघवानुरोधेन क्लृप्तप्रयोगविधिका-नामेव कर्मणां मोक्षफलकत्वावगमेनाक्लृप्तप्रयोगकस्य विश्वजिदादे-र्ग्रहणे वैरूप्यप्रसङ्गेन विश्वजिद्दाक्येऽपि प्रयोगविधिसिद्ध्यर्थं फल-कल्पनाया आवश्यकत्वात् । एतेन विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्या-त्कर्मणा पितृलोक इत्यादिवाक्याद्दा विविदिषादिमात्रार्थत्वं पितृ-लोकमात्रार्थत्वं वा विश्वजिदादेरपास्तम् । अत एव प्रयोगान्तर-कल्पनाभियैव प्रयाजादीनां न विविदिषाद्यर्थत्वम् । एतेन धर्मेण पापमपनुदतीत्यादि वाक्येन पापक्षयफलकत्वं विश्वजिदादेरपास्तम् । तस्य नित्यस्थले निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वेन विश्वजिति प्रयोजकत्वकल्पने वैरूप्यापत्तेः ॥४॥३॥५॥६॥७॥

क्रतौ ॥ ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौत्याणि कर्माणि विधाय, प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एताराचीरुपयन्तीत्यादि श्रुतम् । तत्र रात्रिसत्रादौ पूर्ववत् स्वर्गकल्पने स्वर्गोपस्थितिस्तद्दा-चकपदोपस्थितिः कामपदान्ततत्कल्पना चेति गौरवापत्तेर्लाघवात् श्रुतप्रतिष्ठादेरेव भाव्यत्वकल्पनम् ।

तत्र त्वियं व्यवस्था । यत्र श्रुतानामेव पदानां लक्षणया फल-परत्वसम्भवो यथोदाहृते वाक्ये तिप्प्रत्ययस्य लृडर्थत्वं कल्पयित्वा भविष्यत्कालवृत्तित्वेन साध्यत्वावगतौ प्रतिष्ठादिस्वाभाव्यादीचितत्व-

सिद्धा भाव्यत्वम्। धातोरेव वा सर्वत्वं परिकल्प्येच्छाविषयत्वावगतौ स्वर्गादिवदेव साध्यत्वावगतिः। तत्र प्राथमिकफलापेक्षायां श्रुतवाक्यस्यैव लक्षणया फलपरत्वे प्रमिते पश्चात् स्तुत्यपेक्षायां अप्राप्तिफलसम्बद्धविधेरेव स्तावकत्वम्।

यत्र श्रुतेष्वर्थवादपदेषु न स्तावकत्वकल्पनां विना फलपरत्वमात्रेणोपपत्तिः, यथा यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनमित्यादौ। तत्र तेषां स्तावकत्वमेव। फलाकाङ्क्षायां तु उपस्थितपदसमानजातीयपदान्तरस्यैव कामपदयुक्तस्य कल्पनेति न सर्वथा स्वर्गप्रयुक्तत्वम् ॥४॥३॥८॥

काम्ये॥ यत्र श्रुतब्रह्मवर्चसादिफलकेष्वपि शास्त्रस्य महाविषयत्वलाभार्थं स्वर्गफलकत्वकल्पना। ब्रह्मवर्चसादिकन्त्वायुरादिवदानुषङ्गिकम्। तत्र किं वाच्यम्। रात्रिसत्र इति शङ्कामन्दविषन्यायेन शिरस्थितार्थं परिहर्तुं सूत्रम्। फलाकाङ्क्षायाः श्रुतपदेनैव शान्तेरुद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदप्रसङ्गाच्च न स्वर्गकल्पना। महाविषयत्वाभावस्तु विशेषश्रवणे न दोषः। आयुरादौ प्रमाणद्वयसत्त्वादानुषङ्गिकत्वेऽपि प्रकृते तदनुपपत्तेश्च ॥४॥३॥९॥

सार्वकाम्यं॥ एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः, एकैकस्मै कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति श्रुताभ्यां वचनाभ्यां संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वफलार्थत्वम्। न तु तत्तत्प्रकरणस्थगुणकामानामपि दर्शादिप्रयोज्यत्वात्तदभिप्रायेणानुवादत्वम्। वैयर्थ्यादौपचारिकत्वाङ्गीकारे तादर्थ्यस्य प्रमाणाभावाच्च। अतोऽप्राप्तार्थत्वादेव विधिभावनावाचि-

पदाध्याहारेण सर्वफलार्थत्वेन विनियोगः। न चैवं स्वर्गार्थत्वबोधकविधिवैयर्थ्यम्। गोबलीवर्दन्यायेन भिन्नविषयत्वकल्पनयाऽभ्युदयशिरस्कत्वार्थत्वोपपत्तेः।

अत्र चाविशेषत्वात् सर्वफलानि ज्ञेयानि। न तु यान्यर्थवादगतानि अन्यशब्दस्य सदृशत्वाचित्वाज्ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासलदृशसोमयागान्तरेष्वन्तरजन्यफलानि, तन्मात्रपरस्तत्र तत्र यथायोगं सर्वशब्दः। अर्थवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनैवोपपत्तौ द्वारियोजनगतसर्वशब्दन्यायेन सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः। अत एव सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाद्वैदिकफलमात्रपरत्वमपि नाशङ्क्यम्। वैदिकानामपि पूर्वमनुपस्थितत्वात्। कथञ्चिदुपस्थितेर्लौकिकेऽप्यविशेषात्। यानि तु शशविषाणप्राप्त्यादीनि केनापि प्रमाणेनाप्रसिद्धानि, तेषां न सर्वशब्देन ग्रहणम्।

यत्त्वतीन्द्रियार्थापरोक्षज्ञातृत्वलक्षणसार्वज्ञ्यादेरपि न सर्वशब्देन ग्रहणं, तस्य लोकवेदयोः क्वचिदप्युपायान्तरजन्यत्वादर्शनादित्युक्तं तन्त्रसार-तन्त्ररत्नादौ। तत् प्रत्यक्षलोकन्यायात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं, भुवनज्ञानं सूर्यसंयमादित्यादिपातञ्जले ;

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि।

मां तत्र मनसा ध्यायन्विश्वं पश्यति चक्षुषा॥

इत्यादिपुराणेषु च सिद्धिमात्रे योगधारणाविशेषस्य साधनत्वेनोक्तत्वादुपेक्षितम्। निरतिशयसार्वज्ञ्यस्याजन्यत्वेऽपि भुवनज्ञानादेः सम्भवेन ग्रहणोपपत्तेः। न चैवमपि मन्वादीनामपि सर्वज्ञत्वोपपत्तेः स्मृतीनां वेदमूलत्वानापत्तिः। अष्टकास्वर्गसाधनत्वस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धौ योगेनापि द्रष्टुमशक्यत्वात् ॥४॥३॥१०॥

तच्च सर्वं॥ एकस्मिन् प्रयोगे किं सर्वाणि फलान्युत्पद्यन्ते उतैकमिति चिन्तायाम्। सर्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वात्कारणेन च तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमात्सर्वाण्युत्पद्यन्ते। अस्तु वा तच्छब्दादाविव पुंस्त्वादिनैवोद्देश्यता। सर्वत्वस्य तद्विशेषणत्वादविवक्षितम्। तथाप्येकस्मिन् प्रयोगे कारणसत्त्वात्सकलकार्योत्पत्तौ बाधकाभावः। न ह्येकं कारणं कार्यद्वयं नोत्पादयति। एकस्माद्यपि* घटाद्रसरूपक्रियाद्यनेकोत्पत्तिदर्शनात्।

एककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नान्तरस्यानुत्पत्तिदर्शनात्तु पुत्राद्यन्तरनोत्पद्यताम्। कार्यतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नस्य तु पश्चाद्युगपत् क्रमेण वोत्पत्तौ बाधकाभावः। न च सर्वेषां युगपत्कामनाऽभावादनुत्पत्तिः। कामनायाः कर्माङ्गत्वे फलं प्रति जनकत्वे वा प्रमाणाभावेन तदभावेऽप्युत्पत्तौ बाधकाभावात्। प्रवृत्तिं प्रति परं फलेच्छायाः कारणत्वादन्यतरफलेच्छामात्रेण प्रवृत्तौ जातायां कारणसत्त्वेन सर्वकार्योत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकम्। अतएव विश्वजितसमीहितसाधनत्वमप्यन्यतरसमीहितत्वबोधनेनोपपन्नम्। न च सर्वफलोत्पत्तौ तेषां भोक्तव्यत्वेन मोक्षानुपपत्तिरिति तन्त्रधारोक्तं युक्तमिति वाच्यम्। ज्ञानेन तत्पूर्वाणां नाशात्।

यदा स्वर्गवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्यैव मुख्यफलत्वम्। अन्येषान्त्वेकैकस्मै कामायेत्यर्थवादादन्ये क्रतव एकैकस्मै, अयन्तु नैकैकस्मा एव, किन्तु सर्वेभ्योऽपीत्यर्थावगतेरानुषङ्गिकत्वमिति तन्त्रधारोक्तमाश्रीयते।

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। एकस्मादपि,—इति तु भवितुमुचितम्।

तदा तेषां कामनाऽभावेऽप्यायुरादिवदुत्पत्तौ नैव किञ्चिद्बाधकम्। वस्तुतस्तु सर्ववाक्यस्याभ्युदयशिरस्कत्वेनाप्युपपत्तेरर्थवादस्य च साध्यत्व-समुच्चायकत्ववन्मुख्यत्वसमुच्चायकत्वस्याप्युपपत्तेरिदं मतमुपेक्षितमिति पूर्वोक्तयुक्त्यैव सर्वोत्पत्तिः। अस्तु वा अकाम्यमानस्यानुत्पत्तिः। तथापि यत्र द्विरात्राणामेव फलानां कामना, तत्र तावतामु-त्पत्तिः केन वार्यते। न चायमेव सिद्धान्त इति तन्त्रसारोक्तं युक्तम्। भाष्यादिष्वकथनेनापसिद्धान्तात्।

अत एव यद्यप्यनुपस्थितत्वान्न पुत्रत्वादिकमुद्देश्यतावच्छेदकम्। सर्वशब्दस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वान्न सर्वत्वमपि। अपि तु पूर्ववाक्ये कामशब्दोपादानात्तस्यैव सर्वशब्देन सर्वनाम्ना परामर्शात्कामना-विषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं चेत्याश्रीयते। तदापि यत्र समूहालम्बनात्मिकाऽनेकविषयिणी कामना, तत्र तावता-मुत्पत्तिरनिवार्य्यैवेति प्राप्ते।

उक्तयुक्त्या प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम्। अनुष्ठानोत्तरकालभाविकामनाविषयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिवारणाय प्रवृ-त्तिप्रयोजकतया क्लृप्ताया एवोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशार्थं प्रवृत्ति-प्रयोजकेति कामनाविशेषणम्। अतश्चानुष्ठानोपक्रमे या कामना तद्विषयत्वावच्छिन्नस्यैकस्यैवोत्पत्तिर्नान्यस्य।

न च समूहालम्बनस्थले विषयताया व्यासज्यवृत्तित्वादनेको-त्पत्तिप्रसङ्गः। समूहालम्बनज्ञान इव समूहालम्बनेच्छायामपि प्रत्येकविषयत्वस्यावश्यकत्वात्। इतरथा तादृशकारणात् समूहा-लम्बनात्मकयोरेव स्मृतियत्नयोरुत्पत्त्यापत्तेः। अत एककार्यताव-

च्छेदकावच्छिन्नस्यैवोत्पत्तिनियमादेकमृदादिभ्यो घटान्तरानुत्पत्तिवत्फलान्तरस्याप्यनुत्पत्तिरित्येकप्रयोगे एकमेव फलम्।

निमित्तपक्षे च तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्पापक्षयकामनायाः सत्त्वाभावेन पापक्षयरूपोक्तविधकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेन युगपन्नित्यकाम्यप्रयोगे पापक्षयेण सह स्वर्गादिफलोत्पत्तावपि न क्षतिः।

अत एव स्वातन्त्र्येण यत्र विविदिषापरमेश्वरप्रीत्याद्यर्थत्वेन तत्तद्विधिबलेन यज्ञानुष्ठानं, तत्र कारणसत्त्वेन स्वर्गाद्युत्पत्तौ प्रसक्तायां, त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादि स्मृत्या फलान्तरद्वेषस्यापि तत्राङ्गत्वेन विधानादितरफलाभावविशिष्टविविदिषादेरेव वा, अकामः सर्वकामोवेत्यादिना फलत्वाभिधानात् न तदुत्पत्तिः। सार्वकाम्यवाक्येन पश्वाद्यन्यतरत् स्वर्गवाक्येन स्वर्ग इति तु इष्टमेव। इदमपि तु स्वर्गवाक्यस्य प्रयोजनमित्यपि ध्येयम्। प्रयोजनं, तत्तत्कामोल्लेखः ॥४॥३॥११॥

एवं वा—

स्वर्गस्तावदामुष्मिक एव।

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्॥

इति वाक्यशेषावगतनिरतिशयप्रीतिरूपस्य तस्येह जन्मन्यसम्भवात्। तत्रार्थवादादौ* देशविशेषभोग्यत्वप्रसिद्धेश्च। पशुपुत्रादीनां लैहिकामुष्मिकत्वम्। न तु केवलामुष्मिकत्वम्। तत्रापि

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र। तस्यार्थवादादौ,—इति तु समीचीनं प्रतिभाति।

भोगप्रतिबन्धकदुरितसत्त्वे तु आमुष्मिकत्वम्। तदभावे ऐहिकत्व-मेव। न च कर्मणां शरीरान्तरारम्भद्वारैव फलसाधनतेत्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति। येन केवलामुष्मिकत्वं भवेत्। न चैषां केवलैहिकत्वम्। इह जन्मनि पुत्रपशुराज्यादिसत्त्वे तदयोग्यत्वे वा जन्मान्तरे तन्मे स्यादिति कामनायादुरपह्नवत्वात्। अतो-मुमूर्षुणाऽपि पश्वाद्यर्थं चित्राद्यनुष्ठेयमेव। यत्र तु वृष्ट्यादावैहिक्येव कामना, तत्र केवलैहिकत्वम्। अस्तु वा वृष्ट्यादेरपि तादृशकाम-नासत्त्वे उभयरूपत्वम्। केवलैहिकत्वं तु पुत्रगतपूतत्वादावाहवनी-यादौ च द्रष्टव्यम् ॥४॥३॥१२॥

समवाये॥ अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृह-स्पतिसवेन यजेतेत्यग्नि-वाजपेयप्रकरणे श्रुतम्। तत्र प्रकरणान्तर-न्यायेन प्रसिद्धसौत्रामणी-बृहस्पतिसवापेक्षया कर्मान्तरमेव तत्त-द्धर्मकं अग्नि-वाजपेय-पूर्वकालत्वविशिष्टं विधीयते। तस्य च फलापेक्षायां प्रकरणादिनाऽग्नि-वाजपेयाङ्गत्वमविवादमेवेति तत्तत्प्रयुक्तत्वं तत्तत्कर्मान्तरस्य। समाप्तेऽपि बृहस्पतिसवाद्यतिरि-क्ताङ्गविशिष्टवाजपेयादिप्रयोगे तदुत्तराङ्गमिदं फलानुकूलयोग्य-तायाः परमापूर्वनिष्ठायाजननार्थं न विरुध्यते।

अत्र च पूर्वपक्षोनिर्बीजोगतार्थश्चेति नातीव तत्रादरः। तत्तदधिकरणादेः प्रयोजनमात्रं तु शिष्यहितार्थं कथ्यत इति द्रष्टव्यम्। एवं यत्राप्यन्यत्र पूर्वपक्षानुक्तिः, तत्रेदमेव प्रयोजनम्॥ ॥४॥३॥१३॥

उभयार्थं॥ दर्शपूर्णमासयोः, संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुवर्त्त-

चतीति श्रुतोवैमृधोऽपि प्रकरणादुभयोर्दर्शपूर्णमासयोरङ्गम्। न च वाक्येन पौर्णमासीमात्राङ्गत्वावगमः। वाक्यस्थ-पौर्णमासीपदस्य ल्यप्प्रत्ययोपात्तकालप्रतियोगिसंस्थापदवाच्यसमाप्तिविशेषणत्वेनाङ्गि-परत्वाभावात्। तत्त्वेऽपि वा संस्थाप्येतिपदस्य साकाङ्क्षताऽऽपत्तेः। न च फलापेक्षायामङ्गार्थमप्युपात्तस्योपस्थितत्वाद्राश्रिप्रतिष्ठावत्तद्वाचक-पदान्तरकल्पनया पौर्णमासीमात्राङ्गत्वमिति वाच्यम्। प्रयाजादि-वत्प्रकरणेनोभयार्थत्वक्लृप्तौ भ्रातृव्याभिभूतिवदेव पदान्तरकल्पनाऽनुप-पत्तेः। अतः स्वतन्त्रकालविधानात् पौर्णमास्युत्तरमेव तद्दिने क्रिय-माणोऽयमुभयाङ्गमुभयप्रयुक्त इति प्राप्ते।

प्रयाजेष्वक्लृप्तभ्रातृव्याभिभूतेः कल्पने गौरवात् युक्तं विलम्बोप-स्थितस्यापि क्लृप्तक्रतूपकारस्यैव फलत्वम्। प्रकृते पौर्णमास्युपकारस्यापि क्लृप्तत्वाद्युक्तं स्ववाक्योपस्थिततत्पदकल्पनया वाक्येनैव तन्मात्रार्थत्वम्। अतश्च पौर्णमासीप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालविशिष्टं कर्मैव पौर्ण-मास्युद्देशेन विधीयते। न चैवं तस्यापि विकृतित्वादतिदेशेन च इष्टेति वचनेन वा अमावास्याकालकत्वापत्तिः। अनुशब्देन पौर्णमास्यानन्तर्यस्यापि विधेयत्वेन तद्बाधात्। न चैवमप्यनुनि-र्वाप्यदेविकाहविर्वत् प्रधानमात्रोत्तरत्वस्यैवापत्तेः प्रयोगबहिर्भावाना-पत्तिः। संस्थाप्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, यच्छक्नुयात्तद्द्यादिति दक्षिणा-भेदाम्नानाच्च, प्रयोगभेदस्य सद्रूपे वक्ष्यमाणत्वात्।

उपयोगस्तु परमापूर्वजननानुकूलायां फलानुकूलायामेव वा समुदायापूर्वनिष्ठायां योग्यतायां द्रष्टव्यः। प्रयोजनं, पूर्वपक्षे अमा-वास्यायां तन्त्रमध्ये वैमृधः कार्य इति तन्त्रसारः। तत्र, स्वतन्त्र-

कालक्रमयोराश्रानात्। अतोऽमावास्याविकारेष्वतिदेशः प्रयोजनम्। यदा तु पार्वणहोमवदस्यापि विकृतावतिदेशोनेष्यते, तदा सङ्कल्पे उभयोरुल्लेखः, सिद्धान्ते पौर्णमासस्यैवेति द्रष्टव्यम् ॥४॥२॥१४॥

अनुत्पत्तौ ॥ सोमे, प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति, आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतम्। तत्र प्रहरणान्तावद्द्वितीयया परिधिसंस्कारकम्। परिधयश्च यद्यपि न सोमयागाङ्गं, तथापि तदङ्गभूतसवनीयादङ्गत्वेन प्राप्ता एवेति तेषां फलवत्त्वम्। अतश्च हारियोजनस्यापि यद्यपि नेदमुत्पत्तिवाक्यं, तथापि तदुत्पत्तिवाक्ये फलाश्रवणात्तस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम्। यद्यपि चायं सोमयागाभ्यास एव, तथाप्येतदभ्यासस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम्। अभ्यासान्तराणां स्वर्गार्थत्वेऽपि उद्गात्रपच्छेदनिमित्त-पुनःप्रयोगस्येव न विरुध्यते।

एवं द्वितीयवाक्ये अनूयाजायद्यपि न सोमयागे प्रकृताः, तथापि तदङ्गसवनीयाद्यङ्गत्वेन सन्त्येव फलवन्तः। आग्निमारुतशस्त्रस्य तु यागवत्प्रकरणात्(१) क्रत्वङ्गत्वं कल्प्यते, तावद्वाक्येनैवानूयाजाङ्गत्वम्। न वा तत्र वैमृधवत्पदान्तरकल्पनाऽपि। अङ्गभूतकालविशेषणत्वेनैवाङ्गत्वोपपत्तेः। न च वैमृधवदस्यानुत्पत्तिवाक्यत्वादुत्पत्तिवाक्ये च फलाकाङ्क्षायां प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वकल्पनेति मूलोक्तं युक्तम्। उत्पत्तिवाक्ये तदपेक्षायामपीष्टसामान्यस्य भाव्य-

---

(१) इत्यमेव पाठः सर्वत्र। मम तु, यावत् प्रकरणात्,—इति पाठः प्रतिभाति।

त्वमङ्गीकृत्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेनाङ्गत्वकल्प-नाऽनुपपत्तेरिति प्राप्ते।

हारियोजनस्य तावज्ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गादिरूपस्य फलस्य क्लृप्तत्वात् वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्रहरणाङ्गत्वे प्रमाणमस्ति। आग्निमारुतस्य यद्यपि विशिष्य वाक्येन न क्रत्वङ्गत्वम्, तथापि द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोम इत्याद्यनन्यथासिद्धलिङ्गोपष्टब्धप्रकरणवशेनैव क्रत्वङ्गत्वसम्भवे वाक्येनाङ्गत्वकल्पनाऽयोगात्।

वस्तुतस्तु, प्राप्तानूयाजोद्देशेनोर्ध्वत्वस्याग्निमारुतस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः परस्परान्वयवादिनां प्राचामपि विशेषणविधि-कल्पनागौरवापत्तेर्नानेन वाक्येनाग्निमारुतस्यानूयाजाङ्गत्वेन विधा-नम्। अत एवाग्निमारुतादूर्ध्वमित्यत्र पदद्वयेन लक्षणया तत्प्र-तियोगिकोर्ध्वकाल एवानूयाजोद्देशेन विधीयते। दर्शपूर्णमा-साभ्यामिष्ट्वेत्यादौ तु तृतीयान्तस्येष्ट्वेत्यत्रैवान्वयात् लक्षणेति ध्येयम्।

वस्तुतस्तु, न प्रकृतेऽपि लक्षणा, तां चतुर्भिरितिवदिष्टि-भावनाबोधेऽप्यूर्ध्वत्वमात्रविधिपरतया विधेयानेकत्वाभावात्। प्रयो-जनं, पूर्वपक्षे सवनीयविकारे सोमयागानङ्गे हारियोजनाग्निमा-रुतयोः करणं, सिद्धान्ते नेति ॥४॥२॥१५॥

उत्पत्ति ॥ सोमप्रकरणे एव, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति श्रुतम्। तत्र यद्यपि फलार्थतया सोमयागस्य क्लृप्तत्वात् प्रकृते प्रत्यभिज्ञानबलेन न कर्मान्तरत्वशङ्का, तथापि प्रकरणान्त-रन्यायेन दर्शपूर्णमासधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्सोमयागोद्देशेन

विधेयपूर्वकालविशेषणतया विधानम्। न चाच वाक्यभेदः। परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति प्राप्ते।

सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ आख्यातसमानाधिकरणत्वेन व्यवस्थितपरामर्शकत्वस्य कौस्तुभादौ स्थापितत्वात्कर्मान्तरत्वानुपपत्तेः स्वफलप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालत्वस्यैव सोमयागोद्देशेन विधानमिति कालार्थ एवायं संयोगः। प्रयोजनं, पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्वस्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मान्तरं तदनुष्ठानं कृत्वा शुद्धकालं दर्शो वा पूर्णमासो वा कार्यः, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥ १६॥

फलसंयोगः। वैश्वानरेष्टिस्तावत् पूतत्वाद्यर्थवादिकफलार्था। सत्यपि निमित्तसंयोगेनाकरणे प्रत्यवाये भावनाभाव्यत्वेन पापक्षयापेक्षया पूतत्वादेरेव लघुभूतस्यान्वयात्।

तच पुत्रगतपूतत्वादिफलप्रयुक्ता सा, उत कर्तृगतपूतत्वादिप्रयुक्तेति चिन्तायाम्। विधानात् कर्तृसमीहितस्यैवाक्षेपादाधानगतात्मनेपदेन चाग्निप्रयोज्यफलस्याधातृगामित्वावगतेरिष्टिकर्तुरेव फलम्। न च यस्मिन् जाते इत्यादिना धर्मिग्राहकप्रमाणेन पूतत्वादेः पुत्रगतत्वावसायः। तस्यापि स तेजस्वीति सर्वनाम्ना निर्वपतिकर्तुरेव समानाधिकरणविभक्तिनिर्दिष्टस्य परामर्शनाविरोधित्वादिति प्राप्ते।

यच्छब्दसमभिव्याहारे सति तच्छब्दस्य तदर्थपरामर्शित्वनियमेन पुत्रगतपूतत्वादेरेव फलत्वावसायात्तस्यापि कर्तृसमीहितत्वेन विध्यात्मनेपदयोरविरोधात् पुत्रगतपूतत्वादिप्रयुक्तैव सा। प्रकरणे

प्रत्यवायस्तु कर्त्तृनिष्ठ एव। प्रयोजनं, पुत्रमरणेऽपि जातेष्टिः पितरि फलिसंस्कारास्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥४॥३॥१७॥

एवं वा—

इयमिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव कार्या सप्तम्या जननस्य निमित्तत्वावगमेन निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्योचितत्वात्। न चात्र सप्तम्या जननोत्तरकालविधिरिति तन्त्रधारोक्तं युक्तम्। पुत्र इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। अतोभिन्न इतिवन्निमित्तपरैव सप्तमी। सापेक्षत्वाच्च हविरार्त्तिन्यायेनोभयविवक्षा। यद्यपि पुत्रमात्रं निमित्तं स्यात्तथापि निमित्तानन्तर्यलाभेन नैमित्तिकस्याशौचकालबाधेनाप्यनन्तरमेव करणम्।

न च स्तन्यपानाभावे पुत्रमरणेन श्रेषिविरोधापत्तिः। जातकर्माङ्गभूतस्य घृतमधुप्राशनपूर्वकस्य वैधप्राथमिकदक्षिणस्तन्यप्राशनस्यौत्तरकालिकत्वेऽपि रागतोयत्किञ्चित्प्राशनस्य सम्भवेन मरणानापत्तेः। न च जननानन्तर्यस्य जातकर्मण्यप्यावश्यकत्वादविनिगमनाविरहः। प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वस्यैव विनिगमकत्वादिति प्राप्ते।

जातकर्मणोनालच्छेदपूर्वभावविधानात्, अच्छिन्ननालस्य च प्राशननिषेधादिष्टेर्जननानन्तरमेव करणे मरणापत्तेः श्रेषिविरोधापत्त्योत्कर्ष एव। तत्र निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्त्तनिषेधस्यानाहिताग्निपरत्वम्(१)। भूतनिमित्तस्थले निमित्तस्य नैमित्तिकानुष्ठाप-

(१) इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु, ततश्च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्त्तनिषेधस्य नानाहिताग्निपरत्वम्,—इति पाठः प्रतिभाति।

समाचे विधेस्तात्पर्य्येणानन्तरानुष्ठानस्यासति बाधके उत्सर्गसिद्धत्वेन निमित्तश्रुत्यनुरोधान्निषेधसङ्कोचानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु, निमित्तत्वमनन्तरावस्थानुष्ठापकत्वमेव । अन्यथा भेदनहोमादेरपि पदार्थगतकृप्तक्रमबाधानुरोधेनान्ते करणापत्तेः । जातकरणनामकरणादौ मलमासादावनुष्ठानानुपपत्तेश्च । अतो-निमित्तश्रुतिविरोधेऽपि जातकर्मणोऽपि निमित्तानन्तर्यश्रवणादव-श्यमन्यतरस्य तद्बाधे निषेधस्यापि सङ्कोचापत्त्या जातेष्टावेव तद्बाधः । वरं हि स्मार्त्तानामप्यनेकेषां बाधे श्रौतस्याप्येकस्य बाधः । प्रमेय-बलाबलस्य बलवत्त्वात् । अतोयथैवैतादृग्बलवद्बाधकं कालवि-धिर्वाऽगत्या तत्रैवानन्तर्याघटितमेव निमित्तत्वं लक्षणयाऽऽश्रीयते । अतश्च तत्रातिदेशप्राप्तानां सामान्यविहितानां वा शौचकालादीनां बाधे प्रमाणाभावादाशौचापगमे मलमासादिरहिते शुद्धे पर्वणि जातेष्टिः कार्या ॥४॥३॥१८॥

प्रधानेन ॥ बृहस्पतिसवोवाजपेयोत्तरं शरद्येव कार्यः । यद्यपि हि क्त्वाप्रत्ययेन नानन्तर्यमभिधीयते, पूर्वकालमात्रे स्मरणात् । तथाप्यौपदेशिकशरत्कालस्य साङ्गप्रधाने विहितत्वेनाङ्गैः प्रयाजा-दिष्वग्नेरिवातिदेशिकस्य वसन्तादिकालस्य बाधोपपत्तिः । एवं सौत्रामण्यपि चयनाङ्गत्वात्तदुत्तरकालमेव कार्या । न तु पर्वणि यागप्रयोगोत्तरकालीने । तदानीं चयननियमादृष्टस्य नष्टत्वे सौत्रामण्या अनुपयोगात् । न हि स क्रत्वङ्गं, धातुसम्बन्धाधिका-रविहितेन क्त्वाप्रत्ययेन चयनमात्राङ्गत्वप्रतीतेरिति प्राप्ते ।

शरत्कालस्य वाजपेयप्रयोगविशेषणत्वेन विधेयत्वाद्वाजपेयेने-

द्वेति तृतीयया च बृहस्पतिसवस्य तद्बहिर्भावावगतेस्तत्र प्रर-विध्यभावात्कालापेक्षायां नामातिदेशप्राप्तवसन्तादिकालबाधे प्रमाणाभावः । एवं सौत्रामण्यामपि पर्वबाधे । अग्निं चित्वेत्यनेन हि चयनेन क्रत्वपूर्वसाधनीभूताग्निं संस्कृत्येत्यर्थावगतेस्तस्यां चयनभावनोत्तरकालत्वसिद्धिः । न चानुपयोगः । चयनप्रयोज्यक्रत्वपूर्व एवोपयोगेऽपि चयनाङ्गत्वोपपत्तेः । न त्वेतावता क्रत्वङ्गत्वमिति तन्त्रयारोक्तं मन्तव्यम् । प्रमाणाभावात् । क्रत्वङ्गं वा चित्यङ्गत्वेनोपपद्यत इति सङ्कर्षसूत्रं क्रत्वपूर्वोपयोगाभिप्रायं व्याख्येयम् । अत एतेऽपि कालप्रयोजकाः ॥४ ३॥१९॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ।

प्रकरण ॥ राजसूयप्रकरणे, इष्टिपशुसोमयागा अयागाश्च होमविदेवनादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुतेन न स्वाराज्येन फलेन सम्बध्यन्ते । भावार्थाधिकरणन्यायेन यजेरेव फलभावना-करणत्वादयागानान्तदङ्गत्वोपपत्तेः । राजसूयपदस्य यजिनामाना-धिकरण्येन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोमः सूयतेऽभिषूयते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागमात्रवाचित्वात्तेषा-मेव फलसम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राज्ञा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वप्यनुपपन्नत्वेन(१) यजिसङ्कोचे प्रमा-णाभावात् । अत एव राजा क्षत्रियः सुनोति स्नाति यत्रेति व्युत्पत्त्याऽभिषेचनीय एव तन्माहेन्द्रस्तोत्रकालाभिषेकवत्त्वसम्बन्धेन राजसूयपदप्रसिद्धेस्तस्यैवफलसम्बन्ध इत्यपास्तम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्व-परत्वसम्भवे यजिसङ्कोचे प्रमाणाभावात् । अतः सर्वे यागा एव फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनान्तत्तदङ्गतावतिदेशः ॥ ४ ॥ ४ ॥ १ ॥

मध्यस्थं ॥ विदेवनादीनामङ्गत्वे सिद्धे सन्निधानादव्यान्तरप्रक-

(१) असमीचीनोयं पाठः सर्व्वेष्वप्युपपन्नत्वेन,—इति तु समीचीनः प्रतिभाति ।

रणादाऽभिषेचनीयमात्राङ्गत्वस्य तृतीये एव निराकृतत्वात्सर्वराजसूयाङ्गत्वस्यैव महाप्रकरणादवगतेः सर्वप्रयुक्तत्वम् । तार्त्तीयाधिकरणप्रयोजनकथनार्थञ्चेदमधिकरणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ २ ॥

प्रकरणविभागे ॥ राजसूये एव, सौम्यस्य चरोर्भृङ्गं चिनोति विधाय, पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरतीति श्रुतम् । तत्रापि सत्यप्युपसदां राजसूयान्तर्गतदग्नपेयाख्यसोमयागाङ्गतया फलवत्त्वे पश्चाः पुरस्ताच्छब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गेन पश्च्यतमर्थप्रत्ययेनेति सूत्रानुसारात् द्वियोगनिमित्तायास्तादर्थ्यपरत्वाभावात्सौम्यस्यैतदर्थत्वानुपपत्तेर्वैमृधवत्पदान्तरकल्पनया तदर्थत्वस्य चानुत्पत्तिवाक्यतयाऽनुपपत्तेरुत्पत्तिवाक्ये च फलाश्रवणेच्छायां सामान्यविधिनाऽपि कृत्स्नेन स्वाराज्यफलार्थत्वस्यैवावगमात्क्वाल्वार्थ एव संयोगः ।

वस्तुतस्तु, उत्पत्तिवाक्येऽपि प्रवर्ग्यन्यायेन तन्निष्ठफलवत्त्वज्ञानस्य स्वाराज्यवाक्याधीनत्वात्तदर्थत्वमेव युक्तम् । अतः सौम्यः फलप्रयुक्त एव पाठक्रमात् स्वपूर्वपठितकर्मानन्तरं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्नोति देशप्राप्तोपसत्पूर्वं विधीयते । ततश्च न तद्विकृतौ कर्त्तव्यः । पूर्वपक्षस्यापि तद्विकृतौ कर्त्तव्यता प्राप्ताऽपोद्यत इति सङ्गतिः । तेन सङ्गत्यभावादिदमधिकरणं विदेवनाधिकरणात् पूर्वं द्रष्टव्यमिति तन्त्वमारोक्तिः परास्ता । आचार्योक्तत्वादिति हेतुश्चित्वनुपलब्धिबाधितैव ॥ ४ । ४ ॥ ३ ॥

फलवद्वा ॥ वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति प्रकृत्यामनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आङ्गहोर्जुहोतीति श्रुतम् । तत्रामनहोमानां साङ्ग्रहण्यङ्गत्वम् । तस्याविकृतित्वेन प्रकरणा-

भावेऽपि सन्निधानादेव तदङ्गत्वोपपत्तेः । यत्प्रयाजानां पुरस्ताज्जुहुयादभिरात्मनः सजातानां दध्याद्यदनूयाजानामुपरिष्टाज्जुहुयात् स्वर्गलोकमपक्रामेन्मध्ये जुहोतीति प्रकृताङ्गमध्यवर्त्तित्वश्रवणादपि तदुपपत्तेश्च ।

वस्तुतस्त्वकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ प्रमाणाभावान्नेदं प्रकरणमिति ध्येयम् । एवं प्रयोजनवत्त्वोपपत्तौ न ग्रामकामपदानुषङ्गेण स्वतन्त्रफलार्थत्वकल्पना । प्रमाणाभावात् । इध्मकूपरिधिपरिधानाङ्गभूतवैश्वेविकमन्त्रैर्व्यवायाच्च । अतः सांग्रहणीप्रयुक्ता एव ते । न तु चौम्यवत्फलप्रयुक्ताः । अतः सर्वदैव प्रयाजानूयाजमध्येकर्त्तव्याः न तु ग्रामान्तरकामनायामेव ॥४॥४॥४॥

दधिग्रहः ॥ सोमे, यां वै काश्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्च्यते प्राजापत्यं* दधिग्रहं गृह्णातीति दधिग्रहो नैमित्तिक एव । यद्यपि चायं यच्छब्दो न निमित्तत्वप्रतिपादकः, देवतापदसमभिव्याहृतस्य तस्यान्तरायनिष्ठनिमित्तत्वाप्रतिपादकत्वात् । देवतायास्त्वन्तरायान्वितायानित्यायाः स्वरूपेण निमित्तत्वायोगाच्च । तथापि देवतान्तरायनिमित्तदोषपरिहारफलत्वावगमात्तस्य च कादाचित्कत्वान्नैमित्तिकत्वम् । अर्थवादान्वयार्थं यदा तदा पदाध्याहारस्यावश्यकत्वाद्वा नैमित्तिकत्वम् । ज्येष्ठो ह वा एष ग्रहाणां यद्दधिग्रह इति तु वैगुण्यपरिहारार्थत्वेनापि श्रेष्ठत्वादुपपन्नमिति प्राप्ते ।

---

* तस्या आवृश्चेत यत्प्राजापत्यं,—इति माध्यन्दिनतः पाठः।

न तावदार्थवादिकं फलं, पर्णमयीन्यायविरोधात्। अर्थवादान्वयस्तु, यत्र देवताभावे प्रधानस्यैव लोपापत्तेस्तन्निमित्तकमपि वैगुण्यं परिह्रियते, तत्रेतराङ्गवैगुण्यपरिहारे प्रधानसाद्गुण्ये वा का सम्भावनेत्येवं नानुपपन्नः। न चान्तरायजनितवैगुण्यध्वंसस्य कृप्तत्वेन तं प्रत्येवार्थवादिकफलजनकत्वस्य कल्पनयोपपत्तौ द्वारीभूतादृष्टान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम्। ज्योक्त्वसंस्तवस्याऽऽश्रयस्यानुपपत्तेः। पचद्वयेऽप्यन्यतरार्थवादस्याऽऽनाश्रयस्यावश्यकत्वे प्रकरणपाठस्य पाचिकत्वपरिहारार्थं अन्तरायार्थवादस्य तदौचित्याच्च। लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन प्रमाणविरोधेऽकिञ्चित्करत्वात्। अतो देवतान्तरायनिमित्तवैगुण्यपरिहारस्य दधिग्रहेण कर्त्तुमशक्यत्वान्नित्यमेवाङ्गं दधिग्रहः ॥४॥४॥५॥

वैश्वानरः* ॥ अग्नौ, यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामि गर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति श्रुतो यागस्त्वात्त्वस्यादिना वत्सरपर्यन्तमुख्यधारणासम्भवे प्रायश्चित्तरूपः नैमित्तिक एव। कर्त्तृसमानाधिकरणेन यच्छब्देन क्रियाकर्त्तृत्वयोरुद्देश्यत्वावगमान्निमित्तत्वप्रतीतेः। अतोभेदनहोमादिवदयं समन्वितक्रतुनिमित्तोभयप्रयुक्तः ॥४॥४॥६॥

षट्चितिः ॥ योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत इति श्रुता षष्ठी चितिरपि उपक्रमस्थकर्त्तृसमानाधिकरण-यच्छब्दबलेनाप्रतिष्ठाया निमित्तत्वावगतेर्नै-

---

* वैश्वानरो,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्श पुस्तकेषु। वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्यत्वादिति हि सूत्रम्।

मित्तिक्येव। यत्तूपसंहारे षष्ठीमिति षष्ठ्यां पूरणार्थकः प्रत्ययः, सोऽभिधानापेक्षो न त्वनुष्ठानापेक्षः। पञ्च चितयः पूर्वमभिहिता इदानीमियं षष्ठ्यभिधीयत इति। तस्मादग्निचयनोत्तरमप्रतिष्ठायां निमित्ते एकैव चितिरियमदृष्टार्था, चयनाङ्गतया प्रयोगभेदेन प्रतिष्ठाफलार्थतया वा विधीयते ॥४॥४॥७॥

पितृयज्ञः ॥ अनारभ्य श्रुतममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति। तत्रायं पिण्डपितृयज्ञः दर्शाङ्गम्। अमावास्यापदेन कर्मवाचिना तत्र जर्या जुहुयादितिवद्वाक्याद्दर्शाङ्गत्वप्रतीतेः। यद्यपि चायं कालेऽपि मुख्यस्तथापि फलकल्पनाभिया अत्र कर्मपरत्वमेव युक्तम्। यद्यपि काले एव मुख्यः कर्मणि तद्योगाञ्चिरूढलक्षणा, प्रकृते च कालपर एव अपराह्णसामानाधिकरण्यात्। तथापि तस्मात्पितृभ्यः पूर्वद्युः करोतीति वाक्ये दर्शेष्टिपूर्वद्युःकालश्रवणादैन्द्रधन्यायेन दर्शेष्टेरुपस्थितत्वात्तदङ्गत्वमिति प्राप्ते।

अमावास्याशब्दस्य कर्मपरत्वं भवतैव निराकृतम्। लक्षणा तु प्रमाणाभावात्कालसामानाधिकरण्यविरोधाच्च दूरापास्तैव। पूर्वद्युर्वाक्यमपीष्टेरनुपस्थितत्वाच्च तत्प्रतियोगिकं कालं विधत्ते। अपि तु तिथिद्वैधे पूर्वद्युः कालम्,

यथा ऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते।

इति स्मृतिप्राप्तमनूद्य देवतामात्रम्। केचित्तु द्वैधे चन्द्रदर्शनात् पूर्वद्युरिति व्याख्याय खण्डपर्वणि परेद्युः पितृयज्ञमनुतिष्ठन्ति।

सर्वथा न दर्शाङ्गं पितृयज्ञः। एवञ्च पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवानामावास्यां हत्वा भ्रातृव्यममावास्यया यजेत पिण्ड-

पितृयज्ञेनैवामावास्यायां प्रीणातीति दर्शस्याभावेऽपि पिण्डपितृयज्ञदर्शनं सङ्गच्छते । एतद्बलेनैव पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानो देवेभ्यः प्रतनुत इत्यादि पिण्डपितृयज्ञार्थवादे यज्ञोपस्थितावपि न क्षतिः । यत्तु,

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ।

इति मनुवचनम् । तच्छ्राद्धं कृष्णपक्षश्राद्धं दर्शनामावास्यया विनाऽऽहिताग्नेर्न भवति अनाहिताग्नेरिव तिथ्यन्तरेष्विति व्याख्येयम् । न तु दर्शेष्टिं विना श्राद्धं पितृयज्ञो न भवतीत्येवं व्याख्येयम् । दर्शपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् । तेनायं स्वर्गार्थ इति सूत्रानुयायिनः ।

वस्तुतस्त्वकरणे सप्तहोतृहोमरूपप्रायश्चित्तस्यापस्तम्बादिभिः स्मरणात् ज्योतिष्टोमादिक्रतुभिस्तुल्यत्वश्रवणाच्च नित्य एवायम् । प्रयोजनं, दर्शाभावेऽपि करणम्, तद्विकारेषु च नातिदेशः ।

यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने कृतेऽमावास्यायां दर्शस्याभावात् पूर्वपक्षे अकरणमित्युक्तम् । तद्द्वादशरात्रिषु पवमानेष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकालाभावे च बोध्यम् । यदा तु तदुत्तरदिने कालसत्त्वं पौर्णमासस्य, तदाऽऽधान एव सेष्टि सान्वारम्भणीयं पौर्णमासान्वाधानं कृत्वा श्वोभूते पौर्णमासेनेष्ट्वाऽग्निमदर्शस्याकृततयैव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठाने न कश्चिद्विरोधः ॥४॥४॥८॥

पञ्चमम् ॥ सवनीयसन्निधावाश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य*

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । निष्क्रम्य,—इति तु भवितुमुचितम् । भाष्ये तु आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति,—इति पठितम् ।

यूपं परिव्ययतीति श्रुतेन वचनेन पशुचयार्थसाधारणयूपपरिव्याणा-पेक्षया यूपपरिव्याणान्तरं सवनीयाङ्गतया प्रकरणान्तरन्यायेन दार्ढ्यप्रयोजनकं[१] विधीयते । आश्विनोत्तरकालता उपनिष्क्रमणस्य पाठादर्थाच्च प्राप्तमनूद्यत इत्युक्तमेव । अतस्त्वाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति उत्पत्तिवाक्ये पुनः श्रुतं परिव्याणं न यूपसंस्कारार्थम् । वैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु यूपमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । परिवीयेत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां पशुमित्यस्यानु-षङ्गः । तथा च त्रिवृत्करणक-यूपाधिकरणक-पशुसंस्कारक-परि-व्याणोत्तरकालविशिष्टयागविधानात्पश्वर्थमेव परिव्याणं पशूपनिष्क्रमणार्थमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया परिव्याणस्य दृष्टविधयैव यूपार्थत्वे सम्भवति लक्षणाऽनुषङ्गयोः प्रमाणाभावः । न च वैयर्थ्यम् । रशनाधर्माणां दर्भमयीत्वादीनां एतत्परिव्याणसाधारण्यसिद्ध्यर्थमनुवादत्वस्य तृतीये साधितत्वात् । अन्यथा रशनाधर्माणामौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठीयमानयूपपरिव्याणाङ्गत्वस्यैवानुष्ठानसादेश्यादापत्तौ अप्राकृतकार्यतत्परिव्याणार्थत्वासिद्धेः । सति तस्मिन् त्रिवृत्करणकयूपपरिव्याणानुवादत्वेनैव प्रकृतयागीययूपव्यक्तिसम्बन्धिपरिव्याणमात्रस्यैवोद्देश्यताऽवगमात्साधारण्यसिद्धिः । अस्तु वा निर्वपतिवदेव प्रकृतिलिङ्गसादृश्येन प्राकृतपरिव्याणातिदेशसिद्ध्यर्थमस्मिन् यूपपरिव्याणे त्रिवृत्त्वानुवादः । सर्वथा न परिव्याणं पशुसंस्कारार्थम् । प्रयोजनं, यूपे दैरशन्यसत्त्वेऽपि

---

(१) यूपस्य दृढ़तासम्पादकमित्यर्थः ।

पश्वावपि ईरशन्यं पूर्वपक्षे प्रकृतौ विकृतौ च, सिद्धान्ते तु नेति ॥ ४ ॥ ४ ॥ ९ ॥

स्वरुस ॥ यूपस्य स्वरुं करोतीति षष्ठ्या स्वरोर्यूपार्थत्वावगमात् स्वरुणा पशुमनक्तीत्यञ्जनं प्रतिपत्तिर्यत्किञ्चित् सोमक्षिप्तं तेनावभृथं यन्तीति वदिति प्राप्ते । स्वरोर्यूपार्थत्वेऽदृष्टार्थत्वापत्तेः षष्ठ्याश्चाव-यवत्वेनाप्युपपत्तेः स्वरुणेति तृतीयादिवशात्पश्वञ्जनार्थत्वमेव । सोम-क्षिप्ते तु अवभृथपदे गौणत्वाद्यनेकदोषभिया तदङ्गीकरणमित्युक्त-मेव । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे एकयूपके पशुगणे एकस्यैव पशोः समञ्जनं, सिद्धान्ते सर्वेषामिति । पार्थसारथिमते तु प्रयाजशेषाभिघारणन्या-येनाधारनियमस्य पशुसंस्कारार्थत्वोपपत्तेः पूर्वपक्षेऽपि सर्वेषामञ्ज-नप्रसङ्गात् प्रयोजनानुपपत्तिरिति । भाष्यविरोधोऽपि ॥ ४ ॥ ४ ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः ॥ प्रयाजादिसर्वयागसाधारण्येन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन वचनेन राजसूयवद्यजिना न सम्बन्धः, किं त्वाग्नेयादीनां षण्णामेव । दर्शपूर्णमासनाम्ना अग्नेयादिषड्यागेष्वेव प्रसिद्धार्थकेन यजेरवच्छेदात् । तथा च* दर्शपूर्णमासनाम्नः प्रसि-द्धार्थकत्वं, तथोपपादितं पौर्णमास्यधिकरणे । तदधिकरणप्रयोज-नकथनार्थं त्विदमधिकरणं प्रयुक्तिसिद्ध्यर्थं न विरुध्यते । राज-सूयनाम्नस्तु यथा प्रकृतसर्वयागपरत्वं, तथा तदधिकरणे स्पष्टमेव । अतश्च प्रयाजादीनामङ्गत्वाद्विकृतावतिदेशः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन स्वर्गफलस-

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । यथा च,—इति तु भवितुमुचितम् ।

न्वो न सोमयागस्यैव । अपि तु प्रायणीयादीनां सर्वेषामेव । यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फलोद्देशेनोपादानात् । सर्वेषां ज्योतिष्टोमनामकत्वाविशेषाच्च ।

न च स्ववाक्यविहितस्यैव ज्योतिष्टोमसंज्ञकस्य फलोद्देशेन विधानादितरेषान्तदङ्गत्वमिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयाद्यपेक्षया कर्मान्तरे प्रमाणाभावात् । अत एवैतद्वाक्यविहितकर्मणोऽप्रसिद्धत्वादग्नीषोमीयाद्यनुवादेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोमविशिष्टयागस्यैव विधानम् ।

न च विशिष्टविधिगौरवभिया लाघवसहकृतवाक्यान्तरोपात्तगुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्येन कर्मविध्यङ्गीकारः । तथात्वेऽपि नित्यवाक्येऽपि कर्मान्तरस्य विनिगमनाविरहेणापत्तौ सोमवाक्ये एवोत्पत्त्यन्वयिगुणेन विशिष्टविध्यङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतश्च प्रकृतत्वाविशेषाद्राजसूयवत्सर्वेषां फलसम्बन्धः ।

न च तानि वाएतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति वाक्यशेषात्सोमयागस्यैव ज्योतीरूपत्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धेन ज्योतिष्टोमनामस्तत्रैव प्रसिद्धार्थकत्वाद्दर्शपूर्णमासपदवद्व्यवच्छेदकत्वोपपत्तेस्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतस्यार्थवादत्वेन गौणतयाऽप्युपपत्तौ अर्थान्तरवाचिनो ज्योतिःशब्दस्य स्तोमवाचित्वाभावात् । ज्योतीरूपस्तोमाङ्गत्वस्य च फलसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेनाविशेषात् ।

न च यद्दं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीत्यनेन वचनेन स्तोत्रोपकरणस्य सोमयागाङ्गभूतग्रहणाद्यङ्गत्वावगमात् स्तोमा-

नामपि स्वसाध्यस्तोत्रोपाकरणद्वारा सोमयागसम्बन्धावगतेर्विशेषकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाकरणस्य दृष्टविधया स्तोत्रोपकारकत्वेन द्वितीयया च स्तोत्राङ्गत्वावगमेनास्य कालार्थत्वात् ।

न च कालद्वारैव सम्बन्धेन विशेषकत्वम् । कालस्य फलसम्बन्धोत्तरापेक्षत्वात् तस्य च स्तोत्रगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वात्तस्यापि च यागगतफलवत्त्वबोधकवाक्याधीनत्वेन तत्प्रवृत्तेः पूर्वमेतद्वाक्यप्रवृत्त्यभावेनैतत्सम्बन्धानवगतेर्नास्यो विशेषकत्वाभावात् । यद्यपि च पदार्थानां प्राप्तत्वेनास्य वाक्यस्य क्रमविधायकत्वं स्यात् । तथापि वेदं कृत्वा वेदिं करोतीतिवच्छ्रौतक्रमविधायकत्वात्तस्य च प्रातिस्विकविधिविधेयत्वेनेतरक्रमवत्प्रयोगविधिविधेयत्वाभावेऽपि क्रमस्यानुष्ठानावगमोत्तरापेक्षत्वात्तस्य च फलवत्त्वज्ञानोत्तरकालीनत्वेनोक्तविधया न विशेषकत्वमिति प्राप्ते ।

क्रमादेरुत्तरकालसमाकाङ्क्षायामपि निराकाङ्क्षत्वज्ञानाभावमात्रेण वाक्यस्य पूर्वप्रवृत्त्युपपत्तेस्तेन च कालस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन विशिष्य तद्घटितसम्बन्धस्य सोमयागेऽवगमात्तस्य प्रसिद्धार्थकत्वेन तस्यैव फलसम्बन्धावगमेन प्राधान्यम्, अन्येषां च तदङ्गत्वमिति तद्विकृतावतिदेशः । तदेवं प्रयोज्यवर्गो निरूपितः ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

श्रुति ॥ तदेवमङ्गप्रधानसाधारण्येन प्रयोज्यवर्गेऽवगतेऽधुना-प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते । एकादशे त्वङ्गानां प्रधानानाञ्चैकेनैव प्रयोगविधिना विधानमिति वक्ष्यते । अतश्चैकविधिविधयत्वेन सर्व-साहित्यस्य विवक्षितत्वादेकेन कर्त्रा युगपत्सर्वकरणाशक्तेरवश्यम्भाविनि कस्मिंश्चित्क्रमे नियामकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्य्यम् । तच्चैकप्रति-योगिकमेकवृत्ति । यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरण-प्रतियोगिकमानन्तर्य्यं वेदिकरणवृत्ति । अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि सोमांगत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमास-पूर्वकालताकत्वमात्रं क्त्वाऽर्थः न त्वव्यवहितांशोऽपि ।

न च सोमविधेस्तदपेक्षा । येनाव्यधान एव तत्पर्यवस्येत । सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्ष-त्वात् । अतस्तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयं न क्रमः । क्रमश्च सर्वत्रो-त्तरपदार्थाङ्गम् । तस्यैव, काहं कर्त्तव्य इत्यपेक्षणात् । न तु पूर्व-पदार्थाङ्गम् । मदुत्तरं कः पदार्थः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायाः कस्यचिदप्य-

दर्शनात्। पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं, दर्शपूर्णमासादि-रिव पूर्वकालतया। एतेनोभयपौर्वापर्यरूपक्रमः पदार्थद्वयाश्रमिति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम्। प्रमाणाभावात्। अस्तु वा प्रथमभक्ष इत्यादौ प्राधान्यं पूर्वपदार्थाश्रमेव क्रमपदार्थः।

तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्य-समुदायरूपविततिरेव क्रम इति तु मूलोक्तः पक्षोऽशाब्दत्वादिदूषितो क्वचिदेकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायस्यासम्भवाद्यत्-क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्तेरुपेक्षितः।

अस्य च क्रमस्य प्रयोज्यनिष्ठत्वात् तन्निरूपणोत्तरमारम्भः। तन्नियमे च षट् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि। तेषां लक्षणानि तत्त-न्निरूपणावसरे वक्ष्यन्ते। तत्र श्रौतः क्रमः प्रातिस्विकविधिना-विधीयते, आर्थादिक्रमास्तु प्रयोगविधिनैवेति मूलानुयायिनः। वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्यापि क्त्वादिनाऽवगतेस्तत्पन्नस्य वाक्येन विनियोगः। क्रमान्तरे त्वर्थादिनोत्पन्नस्य प्रकरणादिकल्पितश्रुत्या विनियोगः। प्रयोगस्तु सर्वस्यैवाङ्गान्तरवत्प्रयोगविधिनैव। इदञ्च तत्र तत्र स्फुटी करिष्यते। युज्यतेऽत्र क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत्पदार्थविशेषणत्वेन विधानम्।

तदिह श्रुतिर्नाम वृत्त्या क्रमबोधकः क्लृप्तः शब्दः। स चाथ-शब्दादिः। तत्राथशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं प्रसिद्धमेव। क्त्वाप्रत्ययादीनान्तु पूर्वकालवाचिनामपेक्षाऽनुरोधात् क्रमपरत्वं लक्षणया। अर्थादिषु कल्प्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् क्लृप्तेति विशेषणम्। तत्र वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यादौ क्रमविशिष्टभक्षविधानात् प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्या-

क्त्वाङ्गत्वम्। वेदं कृत्वेत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्तक्रममात्रविधानाद्वाक्यादेव तदङ्गत्वम्।

यत्र तु पाठादिप्रमाणेन सम्भवत्प्राप्तिकता, धात्वर्थस्य सम्भवत्-प्राप्तिकोऽपि भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रयोजनार्थं विधीयते। तत्र क्रमबोधिका श्रुतिरप्यनुवाद एव। न तु क्रमे प्रमाणम्। विशिष्ट-विधिगौरवापत्तेः। यथैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्। हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादौ। अत्र हि ग्रहणावदानादेरेव फलार्थं हृदयादिमात्र-विहितविध्यर्थस्य विधिरिति वक्ष्यते।

यत्र तु धात्वर्थस्य कॢप्तप्रमाणेन प्राप्त्यभावेऽपि कथञ्चित् सम्भवप्राप्तिकस्य पुनर्विधाने न किञ्चित्प्रयोजनं विधेयान्तरस्य नान्य-त्किञ्चित्, तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते। यथा सत्रात्मके द्वाद-शाहेऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुः ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तार-मुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषित इति श्रुते वाक्ये। अत्र हि न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्संस्कारकत्वेन वा विधिरतिदेशप्राप्त-त्वात्। प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्था दीक्षाऽतिदेशेनैव सत्रे प्राप्यते। सत्रे च ये यजमानास्त ऋत्विज इति वचनेन ऋत्विक्कार्यातिदेशेन

यजमानविधानाद्ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः।

न च ऋत्विगर्थे यजमानविधानादेव वरणादिनिवृत्त्या ब्रह्माद्यप्राप्तिः। तद्विधानेन वरणादिनिवृत्तावपि ऋत्विक्त्वनिवृत्तौ प्रमाणाभावेनाध्यवसायमात्रेणैव ब्रह्मत्वादेरुपपादितत्वात्। न च प्राप्तमानाया अपि दीक्षाया अपूर्वत्वाद्यर्थं पुनः श्रवणम्। ब्रह्मादि-प्राप्त्यर्थमतिदेशस्यावश्यकतया निवारयितुमशक्यत्वात्। न च दीक्षायामध्वर्युविधिः। अतिदेशादेव सिद्धेः। न च दीक्षान्तरे-ऽध्वर्युनिवृत्त्या प्रतिप्रस्थात्रादिविधानम्। अध्वर्युर्दीक्षायामध्वर्यौ दीक्षि-ष्यतिरत्वा पुनातिति मन्त्रवर्णविरोधादेवाप्राप्तेः। न चाध्वर्युकर्तृकत्वा-नुरोधेनोहेन मन्त्रप्रयोगः। कर्तुः साङ्गप्रधानाङ्गत्वेन चरमापेक्षित्वेन च कर्मनुरोधेन त्वापदीक्षायोगात्। अतो मन्त्रमनूहितमेव प्रयुञ्जा-ध्वर्युकर्तृकत्वबाधावश्यम्भावे इतरमन्यस्मेषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्युदीक्षायां प्राप्नोति।

ब्राह्मणाच्छंस्यादिदीक्षासु तु अध्वर्योर्न पूतः पावयेदिति वचनेन सत्रप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षाख्यसंस्काररहितपुरुष-कर्तृविधायकेन पर्युदासात्प्रतिप्रस्थात्रप्राप्तिः सुलभैव। एवं प्रति-प्रस्थात्रादिदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थात्रनन्तरस्य, नेष्ट्रादिदिक्षासु चोन्नेतुर्नेष्ट्रनन्तरस्य प्राप्तिर्न्यायादेवेति न विधेयान्तराशङ्का। अतः क्रम एवात्राप्राप्तस्तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते श्रौतः क्त्वाप्रत्ययोक्तः ततः-पदोक्तश्च। अत एवैतानि द्वादश वाक्यानि श्रौतक्रमविधाय-कानि। अधिकारोद्देशतावच्छेदकमङ्गीकृत्य षडेव वा। उक्तदीक्षा-

वाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानाद्धृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः। निपातत्वाच्च वा-शब्दस्य ब्रह्मचारिविशेषणत्वेन न वाक्यभेदः। अभावपक्षे च ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यविधानाद्ब्राह्मण इत्याद्यनुवादः। ब्रह्मचारिणश्चाचार्याधीनत्वस्मृतेराचार्यप्रेषित इत्यपि।

यत्तु मूले विततिरूपक्रमपक्षमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्येकवाक्यत्वमुक्तम्। तद्याज्याया विततेर्विधेयत्वायोगादनेकदीक्षोद्देशेन विधाने वाक्यभेदापत्तेरनेकदीक्षायां कर्तृविधेरावश्यकत्वाच्चोपेक्षितम्। वस्तुतस्तु आनन्तर्यरूपक्रमपक्षेऽपि तत्तत्संस्कार्यविशिष्टदीक्षोद्देशेन क्रमविधाने वाक्यभेदापत्तेः संस्कार्यमात्रोद्देशेन विधौ च दीक्षानिष्ठत्वालाभादनेकवाक्य एव तदुद्देशेन कर्तृविधिः। इतरस्तु सर्वोऽपि पदसमुदाय औचित्येन तत्स्तुत्यर्थोऽनुवादः। कर्तुर्दीक्षानिष्ठत्वलाभस्त्वनुवादबलादिरापदस्यैव नानुपपन्नः। एवञ्च सर्वस्याप्येकवाक्यत्वलाभः। क्रमस्त्वनुवाद एव तादृशपाठादवधेयः। निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन श्रूयमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यानेकवाक्यकल्पनस्यादोषत्वात्। अन्यथा हृदयादिवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यापत्तेः। न च श्रौतक्रमस्य पाठक्रमस्य च कश्चिदनुष्ठाने विशेषः। अतो मूलोक्तं श्रुतिक्रमोदाहरणमनादरणीयमिति ध्येयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥

अर्थाच्च ॥ अर्थः प्रयोजनम्। तच्च व्युत्क्रमेऽनुपपद्यमानत्वात्क्रमे प्रमाणम्। यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति यवागूपाकस्य पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंस्कृतायाः यवाग्वाः होमरूपस्य यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्य प्रयोजनस्यानिष्पत्तेः

पाकस्य च यवागूत्पादकत्वेऽपि अनुपयुक्तायास्तस्याः प्रयोजनत्वानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमः। न च तृतीया च होश्छन्दसीति स्मरणाद्धोः कर्मणि तृतीया चकाराद्द्वितीया चेत्यर्थाद्यवाग्वा जुहोतीत्यत्र यवाग्वाः तृतीयया कर्मत्वावगमेन होमस्य प्रयोजनत्वासिद्धिः। तथात्वे यवाग्वा अन्यत्रोपयोगाभावेन होमवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गाङ्गीकारात्। पाकस्य तु दृष्टार्थकत्वात् संस्कारकर्मत्वमेव।

वस्तुतस्तु करणत्वे एव तृतीयायाः शक्तिः। कर्मत्वे तु आनुशासनिकी लक्षणा। न चात्र तद्बीजमस्ति। अत एव यत्र चतुरवत्तादौ उपयोगक्लृप्तिस्तत्रैव चतुरवत्तेन जुहोतीत्येतादृशवाक्यसत्त्वेऽपि कर्मत्वप्रतीतिरित्येवम्परं स्मरणम्।

अत्र चार्थोपस्थितः क्रमः प्रयोगविधिनैव विधीयते। एवं पाठादिष्वपीति प्राञ्चः। अङ्गान्तरवत्तु अर्थकल्पितश्रुत्या विनियोगः, प्रयोगमात्रं प्रयोगविधिनेत्यपि शक्यं वक्तुम्। वस्तुतस्तु प्रयोजनवशेन पदार्थानुष्ठाने विहिते आनुषङ्गिकः क्रम इति न तदंशे विधानमिति ध्येयम्।

अर्थोऽपि क्रमनियामक इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु अर्थाविरोधिपाठस्थले अन्यलभ्यत्वादनुवाद एव। विरोधिस्थले चापूर्वस्यैव तस्य ज्ञापक इत्यप्यनुसन्धेयम्॥ ५॥ १॥ २॥

अनियमोऽन्यत्र॥ यत्रोक्तवक्ष्यमाणक्रमनियामकप्रमाणाभावस्तत्रानियम एव। यथा प्रयाजानुमन्त्रणानां वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यादीनां एको ममेत्यादीनाञ्च शाखाभेदेनाम्नातानां परस्परम्।

अत्र हि यद्यपि वसन्तादिप्रकाशकानां न देवताकल्पकत्वम् । उभयाकाङ्क्षाप्रमाणकाङ्क्षाभावद्वयाभ्यामन्त्रकल्प्यसमिदादिदेवतावरोधेऽन्यतराकाङ्क्षाप्रमाणकाङ्क्षाभावानुमन्त्रणेन तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः । एवमेको मन्त्रेत्यादीनामपि न फलकल्पकत्वम् । निर्ज्ञातपारार्थ्यात् । श्रुत्यविनियुक्तत्वाच्च । न चोत्कर्षः । प्रयाजानुमन्त्रणसमाख्ययाऽत्रैवान्वयेनान्यत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावात् । तथापि मनोतामन्त्रवल्लक्षणया प्रयाजीयक्रतूपकाराख्यफलदेवताप्रकाशकत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि भिन्नकार्यत्वात् समुच्चय एवोभयोरेकैकस्मिन् प्रयाजे ।

यत्तु तन्त्ररत्नादौ अदृष्टार्थत्वेन समुच्चयाभिधानम् । तद्दृष्टार्थसम्भवे तदयोगात् ।

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् ।
श्रेयिष्ठं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

इत्यनुमन्त्रणलक्षणाऽनुपपत्तेश्चोपेक्षितम् । तत्र चैकैकस्मिन् प्रयाजे द्वयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पठ्यमानयोः न क्रमनियमः । प्रमाणाभावात् ।

ननु समित्प्रयाजे नियामकाभावेऽपि येन क्रमेण समिदनुमन्त्रितस्तेनैव तनूनपातादयोऽपि प्रवृत्तिक्रमादिति चेत् । प्राजापत्यपशुषु हि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतेषु पदार्थानुसमये सति प्रकृतौ पाठेन क्लृप्तक्रमयोरुपाकरणनियोजनयोरौपदेशिकपशुसाहित्यानुरोधेन षोडशक्षणव्यवधानेऽपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावाद्येनैव क्रमेणोपाकरणं तेनैव क्रमेण नियोजनमिति प्रवृत्तिक्रमो युक्तः । प्रकृते तु एकप्रयाजगतयोर्बाधाशाखास्थानुमन्त्रणयोः पाठाद्यभावेनाक्लृप्तक्रमत्वात् सत्यपि च सर्वप्रयाजानामेकप्रयोगविधि-

परिग्रहे पदार्थानुसमयासम्भवादेकैकस्मिन् प्रयाजे द्वयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पठनीयत्वाच्च प्रयाजान्तरीयमन्त्रस्य प्रयाजान्तरीयमन्त्रेण प्रवृत्तिक्रमः ।

न च नानाशाखास्थयोः कृतक्रमत्वाभावेऽपि एकशाखास्थानां पञ्चानामपि मन्त्राणां पाठेन कृतक्रमत्वाच्छाखान्तरीयेणाप्यनियत-व्यवधाने प्रवृत्तिक्रमबाधापत्तिः। पञ्चानां मन्त्राणां पञ्चप्रयाजाङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वाभावादवान्तरप्रयोगविधिभेदेन भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानां पाठेन क्रमानियमात् । दृश्यते च पाशुकानूयाजानामैष्टिकपिष्टलेपफलीकरणहोमस्य च महाप्रयोगैकत्वेऽपि भिन्नावान्तरप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनाकृतक्रमत्वम् । तस्मादनियमः ॥५॥१॥२॥

क्रमेण ॥ पदार्थबोधकवाक्यपाठक्रमोऽपि पदार्थक्रमनियामकः । न च विधीनां तत्पदार्थविधायकत्वात् क्रमस्य च स्वाध्यायत्वसिद्धार्थत्वेनाध्ययनविध्युपयुक्तत्वाच्च पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पदार्थानामनुष्ठानकाले स्मारकापेक्षायां मन्त्रादीनामुपस्थितत्वेन स्मारकत्वनियमात् तत्क्रमेणैवानुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः । अत एव यत्र मन्त्राम्नानं, तत्र तत्क्रम एव नियामकः। यत्र तु न तत्तत्र विधायकत्वेनोपयुक्तस्यापि विधिवाक्यस्यैवोपस्थितस्य स्मारकत्वेन नियमात् तत्क्रमस्यापि पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पाठोपस्थितस्य च क्रमस्य विनियोजकवाक्यकल्पनयाऽङ्गत्वेऽवगते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् । वाक्ये पदार्थबोधकत्वञ्च क्वचिदनुष्ठेयपदार्थबोधकत्वं क्वचित्तत्सम्बन्धद्रव्यदेवतादिबोधकत्वम्। तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपदार्थक्रमनियमः। अत एव देवताबोधकयाज्यादिक्रमादपि यागक्रमः । अतः पाठोऽपि क्रमनियामकोऽपेक्षितत्वात्। अत एव यत्र न क्रमा-

पेक्षा यथा साम्नाय्यादौ। एकप्रयोगविधिपरिग्रहेऽपि सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन सहानुष्ठीयमानत्वात्। यत्र वा भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहः यथा तत्तत्काम्यकर्मणाम्। तत्र न पाठोऽपि नियामकः। तत्र तु स स्वाध्यायत्वसिद्ध्यर्थ एवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥४॥

प्रवृत्त्या ॥ एवं सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभतेत्यादावेकैकस्मिन्पशौ उपकरणादीनां पदार्थानामावर्त्तनीयानां पदार्थानुसमयस्य वक्ष्यमाणत्वादाद्य उपाकरणपदार्थो येन क्रमेण कृतस्तेनैव क्रमेण नियोजनादिद्वितीयप्रभृतिपदार्थाः कर्त्तव्याः। अन्यथा प्रकृतिप्राप्तस्योपाकरणनियोजनयोरव्यवहितानन्तर्यस्यौपदेशिकपशुसाहित्यानुरोधेन षोडशक्षणव्यवधानेऽप्यधिकक्षणव्यवधानापत्तेः। अत्र चोत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति प्रयोगवाक्ये च साङ्गानां सप्तदशानां साहित्यावगमादङ्गसाहित्यानुरोधेनैकैकाङ्गेन सप्तदशयागानां युगपदुपकर्त्तव्यत्वावगतेरावर्त्तनीयाङ्गेषु चैकेन कर्त्रा युगपदुपकारासम्भवादवश्यं षोडशक्षणव्यवधानेऽपि तदधिकव्यवधाने औपदेशिकसाहित्यस्यातिदेशिकानन्तर्यस्य च बाधः स्पष्ट एव। अत एव केषु चित्पशुषु न्यूनक्षणव्यवधानमपि दोष एव।

अत एव पूर्वपदार्थक्रम एव प्रयोगविध्यवगतप्रत्यासत्त्यनुगृहीतोत्तरपदार्थक्रमनियमे प्रमाणम्। अत्र पूर्वेत्युपलक्षणम्। उत्तरपदार्थप्रवृत्तिक्रमेणापि पूर्वपदार्थक्रमनियमस्य न्यायतौल्येन वक्ष्यमाणत्वात्। अयञ्च प्रवृत्तिक्रमोऽनुष्ठानकालीनोऽपि प्रयोगविधिप्रवृत्तेः पूर्वमपेक्षावशादवगम्यमानस्तदवगम्य-प्रवृत्त्यासत्त्यनुगृहीतः पदार्थान्तरक्रमं बोधयति। ततश्च तद्विनियोजकवाक्यकल्पनया तस्याङ्गत्वेऽव-

धारिते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् । तदुत्तरञ्च प्रयोगविधेः पर्यवसानमिति ध्येयम् ।

न चेदं सर्वसाहित्यानुरोधेन स्यात् तत्रैव प्रमाणाभावो बोधकशब्दाभावादिति वाच्यम् । एकेन पदेनानेकोपस्थितौ क्रियान्वये एककालावच्छिन्नत्वरूपसाहित्यस्यानुभूयमानस्य शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणाऽङ्गीकारात् । प्रतीयते हि ग्रतावधानवांश्चैवः पृथिव्यां राजानो बभूवुरित्यादौ बहुत्वावच्छिन्नानामवधानादीनां चैतावत्क्षयोऽसति बाधके एककालावच्छिन्नः । अतः प्राजापत्यपदादौ तल्लक्षणेत्यपि ध्येयम् ॥५॥१॥५॥

स्थानाच्च ॥ स्थानं च क्रमनियमे प्रमाणम् । तच्च कृतक्रमकपूर्वपदार्थोपस्थितिः । सा चैकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेनोत्तरपदार्थस्य झटित्युपस्थापिका । अतस्तत्साहित्येन विहितानामन्येषां पदार्थानां तदनन्तरानुष्ठानसिद्धिः । यथा प्रकृतावग्नीषोमप्रणयनानन्तरमौपवसथ्याहे दैवः पशुः, आश्विनग्रहणोत्तरकालञ्च सौत्याहे सवनीयः, उदयनीयानन्तरं सुत्योत्तरमानुबन्ध्यः, साद्यस्के च सर्वमग्नीषोमप्रणयनादि सौत्ये ऽहन्येव क्रियते ।

तद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि तत्र सह पशूनालभत इति श्रुतम् । तच्च प्रधानेनात्यन्तप्रत्यासत्तिलाभादाश्विनोत्तरमेवेति स्थितं तृतीये । अतश्चाश्विनस्योपस्थापकस्य सत्त्वात्सवनीयस्यैव स्थानात्प्रथमतउपाकरणम् । न तु दैवस्य । तदुपस्थापकस्य भ्रष्टत्वेन स्थानाभावात् । प्राकृतपाठस्य च व्यवधायकपदार्थान्तरसत्त्वेन नियामकत्वाभावात् । अत एवोपाकरणोत्तरभाविनियोजनादिपदार्थेषु

प्रधानसहितेष्वपि प्रकृत्यैव क्रमसिद्धेर्न स्थानोदाहरणता । प्रधाने स्थानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यक्रमाशङ्का । अतः स्थानादेव सवनीयस्य प्रथममुपाकरणं, तदनन्तरं दैक्षस्य, तदनन्तरमानुबन्ध्यस्य । प्रकृतिदृष्टपूर्वापर्यस्यैव* नियामकान्तराभावे नियामकत्वाङ्गीकारात् । अत्रापि स्थानावगतस्य क्रमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगे कृते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ॥५॥१॥६॥

मुख्यक्रमेण ॥ मुख्यक्रमोऽप्यङ्गक्रमनियमे प्रमाणम् । मुख्यत्वञ्च प्रधानत्वम् । यत्र अनेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सहकर्त्तव्यता, तत्र प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन यावदनुष्ठातव्यवधानस्वीकारेऽपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहाय मुख्यक्रमेणैवाङ्गे क्रमनियमः । अत एव प्रवृत्तावङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजम्, मुख्यक्रमे तु प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रह इति तयोर्भेदो वैपरीत्येन बलाबलञ्चेति वक्ष्यते ।

मुख्यक्रमोदाहरणञ्च सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत्सरस्वती सरस्वांश्चेति वाक्यविहितप्रधानद्वयक्रमात् तन्निर्वापक्रमः । अत्र हि द्रव्यसामान्याधिकरण्याभावेऽपि सम्बन्धसामान्यवाचिनस्तद्धितस्य दैव्यमिति वाक्यशेषाद्देवतापरत्वोपपत्तेर्द्विवचनेन देवताकल्पितयागद्वयं विधीयते । अत एव न यागद्वयेऽपि सरस्वानेव देवता । अर्थवादस्य विरूपैकशेषतात्पर्यग्राहकत्वेन सरस्वतीसरस्वद्देवत्यत्वावगमात् ।

* इत्थमेव सर्व्वत्र पाठः । पौर्व्वापर्य्यस्यैव,—इति तु भवितुमुचितम् ।

न चैवमपि सरस्वती सरस्वांश्च सरस्वन्तौ, सरस्वन्तौ देवते ययोस्तौ इति व्युत्पत्त्या एकैकस्य द्विदेवत्यत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । एकैकदेवत्ययाज्यानुवाक्यापाठेनैकैकदेवत्यत्वावगतेः । अत एव प्राजापत्यवत्संप्रतिपन्नदेवताकत्वाभावेन मन्त्रपाठक्रमात्प्रधानक्रमे सति मुख्यक्रमेणैव तन्निर्वापयोः क्रमः ।

वस्तुतस्तु तुल्यन्यायतया पूर्वपदार्थप्रवृत्तेरिवोत्तरपदार्थप्रवृत्तेरपि पूर्वपदार्थक्रमनियामकत्वस्योक्तत्वात् प्रकृते च याज्यानुवाक्यादिरूपोत्तरपदार्थप्रवृत्त्यैव निर्वापक्रमोपपत्तेर्यद्यपि नेदं मुख्यक्रमस्यासंकीर्णमुदाहरणम् । तथापि दध्नः पूर्वं ग्रावाहरणादयो धर्माः पठिताः पश्चादाग्नेयस्य निर्वापादयः, याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीतः पाठः, ततश्च पूर्वोत्तरभाविप्रवृत्तिद्वयवशात् प्रयाजाग्नेयाभिघारणेऽनियमप्रसक्तौ मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य प्रथममभिघारणं पश्चाद्दध्न इत्युदाहरणं वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥७॥

प्रवृत्तौ ॥ तदेवं षट् प्रमाणानि निरूपितानि । तेषाञ्चाधिकरणोक्तक्रमेण पारदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । न तु सूत्रक्रमेण । तत्र श्रुतिविरोधेऽर्थस्यैवान्यथाकल्पनाद्दौर्बल्यम् । अर्थविरोधे पाठस्य वक्ष्यते । एवं वैकृतपाठविरोधे प्राकृतस्थानबाधोऽपि । प्राकृतक्रमस्थानविरोधे प्रधानप्रयोगविध्याश्रितमुख्यक्रमस्य दौर्बल्यं वक्ष्यत एव । मुख्यक्रमविरोधे प्रवृत्तिक्रमस्यापि दौर्बल्यं तथैव ।

तदिह पाठक्रममुख्यक्रमयोर्बलाबलं चिन्त्यते । दर्शपूर्णमासयोराग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयरूपमुख्यक्रमादाज्यस्योपांशुयाजीयस्य प्रथमं निर्वापः पश्चादग्नीषोमीयद्रव्यस्य । पाठक्रमात्तु विपरीतः

क्रमः। तत्र पाठस्य स्मारकवाक्यवृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रोपस्थितेश्च बलवत्त्वम्। मुख्यक्रमस्तु मुख्ययोरेव प्रथमं केनापि प्रमाणेनावगम्य तदपेक्षया तत्साहित्यसम्पत्तये कल्प्यमानो विलम्बित इति दुर्बलः॥ ५॥१॥८॥

मन्त्रतस्तु॥ पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान्न तु ब्राह्मणपाठः। तस्योत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेऽपि पाठस्य स्मारकक्रमविधयैव क्रमनियामकत्वोक्तेः मन्त्रसत्त्वे च तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वाभावान्मन्त्रपाठक्रम एव बलीयान्। तेन याज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठक्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं पश्चाच्चोपांशुयाजोत्तरमग्नीषोमीयस्य। न तु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चादुपांशुयाजोत्तरमाग्नेयस्य। अत एव तत्र पाठक्रमः स्वाध्यायादावुपयुज्यते॥५॥१।९॥

वचनात्तु॥ इदानीमातिदेशिकपाठक्रमापेक्षया विकृतौ मुख्यक्रमस्य बलाबलं चिन्त्यते। अध्वरकल्पायामाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वत्याज्यभागा बार्हस्पत्यश्चरुरिति श्रुतम्। अत्र सत्यपि वाक्यत्रयेण यागत्रयविधाने, एतयैव यजेताभिचर्यमाण इति वाक्यान्तरेणाभिचाराख्यफलोद्देशेन मिलितानां विधानात्त्रयाणामप्येकप्रयोगविधिपरिग्रहः।

तत्राद्यस्य यागस्य द्विदेवत्यत्वौषधद्रव्यकत्वादैन्द्राग्नाग्नीषोमीयान्यतरविध्यन्तः। केचित्समानाक्षरतद्धितान्तपदकत्वसादृश्यादग्नीषोमीयस्यैवेति वदन्ति। द्वितीयस्याज्यद्रव्यकत्वादुपांशुयाजविध्यन्तः। तृतीये एकदेवताकत्वौषधद्रव्यकत्वादाग्नेयविध्यन्तः। तत्राज्यद्रव्यक-

याजधर्मापेक्षया आग्नावैष्णवस्य धर्माः आतिदेशिकपाठमुख्यक्रमयोरविरोधादेव प्रथमतः कार्याः । बार्हस्पत्यस्य तु मुख्यक्रमात्पश्चात्कार्या उतातिदेशिकपाठक्रमात्पूर्वमिति चिन्तायाम् ।

मुख्यक्रमस्यौपदेशिकप्रयोगविध्युन्नीतत्वेनौपदेशिकत्वात्तस्यात्यतिदेशोत्तरकालिकत्वे शरादिवद्बाधोपपत्तेर्मुख्यक्रमस्य बलवत्त्वमिति प्राप्ते ।

प्रयोगविधेरौपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण मुख्यक्रमस्य कल्प्यत्वाच्छरन्यायानुपपत्तेः कल्पनायाश्चापेक्षायामूलत्वेन प्रयोगविध्युपजीव्यप्राथमिकातिदेशप्रापितपाठक्रमेणैवाकाङ्क्षाया उच्छेदात् श्येनादावातिदेशिकमानर्लिङ्गादिवदेवातिदेशिकपाठक्रमप्रापितक्रमस्यैव बलीयस्त्वम् । तदेतत्सिद्धमपि चोदकस्य प्रयोगविध्यपेक्षया बलवत्त्वं स्पष्टीकरणार्थं क्रमलक्षणे पुनरुच्यते इति मन्तव्यम् ।

न चैवमाग्नावैष्णवबार्हस्पत्यधर्माणामपि प्राकृतक्लृप्तक्रमेणैवाष्टानापत्तेर्याजिकानां वैकृतमुख्यक्रमानुरोधेनाग्नावैष्णवस्य प्रथमं निर्वापाद्यनुष्ठानं विरुध्येतेति वाच्यम् । प्रकृतौ हि यत्र पाठादिप्रमाणकः क्रमस्तत्र तत्पदार्थानन्तरं तत्पदार्थः कार्य इति विशिष्यैव वाक्यकल्पनम् । मुख्यक्रमे तु लाघवाद्धर्मिग्राहकप्रमाणबलाच्चाद्यप्रधानधर्मानन्तरमुत्तरप्रधानधर्मा अनुष्ठेया इत्येव कल्पनम् । न तु विशिष्य, न वा आग्नेयत्वादिप्रवेशः ।

अत एव विकृतावपूर्वाङ्गप्रवेशेऽपि न वाक्यान्तरकल्पनमित्यपि लाघवम् । एवं प्रवृत्तिक्रमेऽपि क्लृप्तक्रमकाङ्गप्रवृत्तिक्रमेणेतरे पदार्थाः कर्तव्या इत्येव वाक्यकल्पनम् । अतश्च विकृतावपि आद्यप्रधान-

धर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रधानधर्मानुष्ठानमित्याग्नावैष्णवस्य प्रथमं निर्वापः पश्चाद्बार्हस्पत्यस्य । एवं साद्यस्के स्थानगम्यक्रमप्राप्तक्रमकोपाकरणस्य वाचनिकातिदेशवत्यां कस्यांचिद्विकृतौ वाचनिकोपाकरणव्यत्यये व्यत्यस्तोपाकरणप्रवृत्त्यैव नियोजनादिक्रमः । एवं च केषाञ्चिद्देवताद्वयविषयद्वयेऽपि याज्ञिकाचारे मुख्यं चिन्त्यमिति प्रकृतिक्रमप्राप्तक्रमेणैव सिद्धान्तकरणं मुख्यस्योक्तत्वादुपेक्ष्यम् । अत आतिदेशिकपाठविरोध एव मुख्यक्रमादेर्दौर्बल्यमिति स्थितम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १० ॥

विकृतिः ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्व । तत्र कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां काश्चिदिष्टयो विहितास्तासु वक्ष्यमाणेनैव न्यायेन यद्व्येति वाक्यवशेनान्येष्टिवत्सद्यस्कालत्व एवेत्यविवादम् । यानि तु द्व्यहं साकमेधेन यजेतेति वचनेन तत्पूर्वदिनकर्त्तव्यानि कर्माणि— अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमित्येवंविधवाक्यत्रयविहितानि, तानि किं द्व्यहकालान्युत सद्यस्कालानीति क्रमविशेषौपयिकतया सन्देहे, प्रकृतिप्राप्तत्वात् द्व्यहकालत्वम् । न चाचान्यविकृतीष्टिन्यायः । तत्र हि यद्व्येत्यादिवाक्येन साङ्गप्रयोगस्य पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकद्व्यहकालत्वानुपपत्तेः च तद्बाधप्रसङ्गाद्युक्तं सद्यस्कालत्वम् । प्रकृते तु प्रातरादिकालकत्वस्य दिनद्वयेऽपि सम्भवात् द्व्यहकालत्वमेव ।

अतश्च चयोदश्यां प्रातरादिकालेषु चयाणामप्यन्वाधानं कृत्वा चतुर्दश्यां प्रातरादिकालेषु याग इति द्रष्टव्यम् । कर्ममध्ये कर्मा-

न्तरारम्भस्तु द्वाहं साकमेधेन यजेतेति वचनादेव दुष्यति। यदि तु प्रसङ्गविद्भिराश्रीयेत, तदाऽस्तु* चयोदश्यां प्रातः सकृदेवान्वाधाय चतुर्दश्यां प्रातरादिकालेषु यागाः। अङ्गानुष्ठानं तु पूर्वाङ्गानामनीकवत्या सहोत्तराङ्गानां सान्तपनीयया। गृहमेधीयस्य त्वपूर्वत्वादेव नाङ्गापेक्षा। अन्वाधानं त्वाज्यभागार्थमिति द्रष्टव्यम्। केचित्तु एकादश्यौप्रभृतिद्व्यहकालं पृथक्प्रयोगमिष्टिचयं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यमिति वदन्ति। तेषां द्वाहं साकमेधेनेति वचनानुपपत्तिरिति प्राप्ते।

एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गतत्तत्प्रयोगस्य द्व्यहकालत्वपक्षे औपदेशिककालैकत्वबाधापत्तेः सद्यस्कालत्वम्। न च सायंप्रातःशब्दयोरव्ययत्वेनैकवचनान्तत्वे प्रमाणाभावः। एकवचनान्तमध्यन्दिनपदप्रायपाठादेवैकवचनान्तत्वनिर्णयोपपत्तेः। द्वाहं साकमेधेनेति साङ्गस्यैव द्व्यहकालत्वश्रुतेश्च। अतश्च विशेषणस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वात् सद्यस्काला एवैता इष्टयः॥ ५॥ १॥ ११॥

आङ्गानां॥ दैक्षपशौ प्रकृतितोहविरासादनोत्तरभाविनां प्रयाजानां अपकर्षस्तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनेन श्रुतः। तथा सवनीये हविरासादनोत्तरभाविनामनूयाजानामुत्कर्षः आग्निमारुतादूर्द्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतः। तौ किमुत्कर्षापकर्षौ तन्मात्रविषयावुत तदन्तस्यापकर्षस्तदादेश्चोत्कर्ष इति चिन्तायां, प्रयाजादिग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् पूर्वोत्तरपदार्थानां च प्रयाजाद्यनङ्गत्वेन तदुत्कर्षापकर्षयोरुत्कर्षापकर्षशङ्काऽनुपपत्तेस्तत्तत्पदार्थानां प्रधानप्रत्यासत्तिबाधापत्तेश्च तन्मात्रस्यैवोत्कर्षापकर्षाविति प्राप्ते।

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र। तदा सन्तु,—इति तु भवितुमुचितम्।

प्रकृतौ पाठादिक्रमेण पदार्थानां क्लृप्तक्रमत्वात्पूर्वपदार्थोपस्थापितस्यैवोत्तरपदार्थस्यानुष्ठेयत्वावगतेः श्रुतवचनयोस्तन्मात्रविषयत्वेऽप्यनूयाजोत्तरपदार्थस्य सूक्तवाकादेरनूयाजानन्तर्यानूयाजोपस्थापितत्वादिधर्मानुग्रहलोभेनोत्कर्षः। न च प्रधानप्रत्यासत्त्यनुरोधेन तदभावः। तस्याः प्रयोगविधिना क्लृप्तप्रमाणगम्यक्रमानुरोधेनैव प्रकृताविव विकृतावपि कल्पनीयत्वात्। एवमपकर्षेऽपि प्रयाजानामाघारादिरूपपूर्वपदार्थानन्तर्यस्य तदुपस्थापितत्वस्य च बाधे प्रमाणाभावेन पूर्वपदार्थभाविनामपि तदुपपत्तेः। न चापकर्षे पूर्वभाविनां काचित् क्षतिः। प्रधानप्रत्यासत्तेः प्रकृताविवाकिञ्चित्करत्वात्। न चापकर्षे हविरासादनोत्तरक्रियमाणपदार्थस्य सामिधेन्यादेस्तदानन्तर्यतदुपस्थापितत्वादिरूपधर्मबाधापत्तेरपकर्षानुपपत्तिः। तद्बाधस्योत्तरकालिकत्वेनाविरोधात्। सामिधेनीनाञ्च प्रयाजाङ्गत्वादपि हविरासादनानन्तर्यादिबाधेऽप्यदोषः॥ ५॥ १॥१२॥

प्रवृत्त्या॥ सोमे सुत्यायां प्रातरनुवाकप्रैषं प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो होतरनुब्रूहीत्येवंविधं होत्रे दत्वा प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वपस्वेति प्रेष्यतीति प्रैषं विधाय होत्रा प्रातरनुवाके उच्यमानेऽध्वर्योरुपास्तिर्विहिता आप्रातरनुवाकसमाप्तेः। सा च वचनादेव वैकल्पिकी। ततो यत्र होतुरभिजानादभूदुषारुशत्पशुरिति तत्प्रचरण्यां स्रुचि चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यादिना प्रचरणीहोमादिकान् पदार्थान्विधाय सवनीयहविर्विधिः। ततो बहिष्पवमानायन्ते अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशानलंकुर्विति प्रैषः समाम्नातः। तत्र सवनीयहविष्षु धानादिषु दार्शिकविध्यन्ते निर्वापप्रोक्षणादिरूपे प्राप्ते

निर्वापान्तस्य प्रैषविधानादपकर्षोऽलङ्करणादेरुत्कर्षोऽविवाद एव। मध्यतनानां प्रोक्षणादीनां ललङ्करणात्प्रागेव करणं न तु निर्वापोत्तरं, प्रधानाङ्गानां प्रचरणीहोमादीनां क्लृप्तकालत्वेन नैर्व्यवधाना-दिति प्राप्ते।

प्रोक्षणादीनां निर्वापरूपपूर्वपदार्थोपस्थितानामतिक्रमे प्रमाणा-भावान्निर्वापोत्तरमेव करणम्। न च सौमिकैर्व्यवधानम्। उपास्ति-पक्षे तावत्प्रधानाङ्गभूतायामुपास्तावध्वर्युकर्तृकत्वस्यावश्यकत्वादतिदेश-प्राप्तनिर्वापसमानकर्तृकत्वानुरोधाच्च प्रोक्षणादावितरमन्य इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वावगतेः सौमिकस्य व्यवधायकत्वानुपपत्तेः।

न चैवं सति निर्वपस्वेति प्रैषे प्रोक्षणादिलक्षणापत्तिरित्यादि-तन्त्ररत्नोक्तदूषणावकाशः। न्यायेनैव तत्प्राप्त्यङ्गीकारेण लक्षणा-द्यापादकाभावात्। उपास्त्यभावपक्षे तु यद्यप्यध्वर्युरेवातिदेशप्राप्तः प्रोक्षणादौ कर्तेति निर्वापेण भिन्नकर्तृकेण न शक्यते प्रोक्षणादिक-मुपस्थापयितुं, तथापि अध्वर्योरपि निर्वापे प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृ-त्वेन समानकर्तृकत्वोपपत्तेर्युक्तमेव निर्वापोपस्थापितत्वं प्रोक्षणादौ। न चास्मिन् पक्षे प्रधानाङ्गप्रचरणीहोमादिभिर्व्यवधानम्। तस्या-भूदुषेत्यादिप्रातरनुवाकपरिधानीयाकालकत्वेन प्रोक्षणाद्युत्तरत्वात्। प्रातरनुवाकर्चामपि बहुत्वेन तन्मध्य एवैष्टिकपदार्थसमाप्त्युपपत्तेश्च।

यत्त्वत्र तन्त्ररत्नस्वरसादन्यैरपि बहुक्रमाणामैष्टिकपदार्थानां बहुत्वात् प्रचरणीहोमकालविधिरुपास्तिपक्षाभिप्रायेणैवेत्युक्तम्। तत् प्रचरणीहोमस्य उपास्त्यभावपक्षे कालविध्यभावे प्रतिप्रस्थातरित्यादि-प्रैषोत्तरभाविपाठक्रमेण क्लृप्तक्रमकाणां प्रचरणीहोमादीनां प्रधा-

गाङ्गतया क्रमबाधे प्रमाणाभावात् प्रोक्षणादीनां सौमिकपदार्थो-त्तरत्वस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वस्यैव वाऽऽपत्तेरुपेक्षितम्। इतरथो-पात्तिपक्षेऽपि तस्या एव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वापत्त्या प्रोक्षणादौ तद्-नापत्तेश्च।

यत्तु ऐष्टिकानां बहुत्वादभूदुषेत्येतदुत्तरमपि तदापत्तेः प्रचरणी-होमकालवाक्यस्य सङ्कोच इत्युक्तम्। तदस्तु नाम तथा। तथापि यावन्त एवैष्टिकास्तत्कालावधि कर्तुं शक्यास्तावतां पूर्वं करणापत्ते-रन्येषां च तदुत्तरं प्रतिप्रस्थात्रा वा करणापत्तेर्वाक्यसङ्कोचे प्रमाणा-भावः। वस्तुतस्तु सर्वे पूर्वं कर्तुं शक्या एवेत्युक्तम्॥ ५॥ १॥ १३॥

असंयोगात्तु॥ सौमिकाग्नीषोमप्रणयनानन्तरं पश्वङ्गतया यूपञ्छि-नत्ति इत्युत्पन्नं यूपच्छेदनं दीक्षासु यूपञ्छिनत्तीत्यनेनापकृष्टं प्रथा-अन्यायेन प्राचोऽपि पदार्थानग्नीषोमप्रणयनादीनपकर्षतीति प्राप्ते।

भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनाच पाठस्य क्रमानियामकत्वा-न्महाप्रयोगविध्यैक्येऽपि वा उत्पत्तिविधिवेलायां प्रयोज्यत्वानवगमेन क्रमानाकाङ्क्षत्वात् पाठस्य क्रमाकल्पकत्वेन बहुक्रमत्वाभावाद्दीक्षा-कालविधिवाक्ये च प्रयोज्यत्वावगमेन तत्रैव क्रमापेक्षतया भिन्न-प्रयोगपरिगृहीतैरपि सोमाङ्गदीक्षाकालीनपदार्थैः पाठेन क्रम-कल्पनात्तत्रैव सप्तहोतृहोमानन्तरं यूपच्छेदनमात्रं यूपोत्पादकधर्म-मात्रं वाऽपकृष्य कार्यं, न तु तदन्तापकर्षः। एतेन यूपच्छेदनस्य दीक्षान्ते करणमिति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम्। दीक्षासु यूपं छिनत्ती-त्यस्य सप्तहोतृहोमानन्तरं पठितत्वात्॥ ५॥ १॥ १४॥

प्रासङ्गिकञ्च॥ सवनीयपशुतन्त्रं सवनीयहविष्षु प्रसज्यते, दैव-

पशुतन्त्रञ्च पशुपुरोडाशे इति वक्ष्यते। प्रसङ्गे च ये उपकाराः प्रयाजानूयाजादिजन्यास्तन्निमित्तो लब्धास्तज्जनकीभूतपदार्थांशे नातिदेशापेक्षा। ये तु न लब्धा आज्यभागपिष्टलेपफलीकरणहोमादिजन्यास्तत्पदार्थांशेऽस्त्येवातिदेश इत्यपि वक्ष्यते। तदिह पाशुकानूयाजानां दैवे हृदयादियागोत्तरत्वात् सवनीये चाग्निमारुतशस्त्रोत्तरत्वात्तत्पूर्वभाविसवनीयहविःपशुपुरोडाशादीनामङ्गभूताः पिष्टलेपफलीकरणादिहोमाः किमनूयाजोत्तरं उत्कर्ष्टव्या उत नेति चिन्तयाम्। प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमानां परप्रयुक्तानूयाजैरेव बद्धक्रमत्वादिहापि सत्यपि भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहे अङ्गभूतस्यान्याङ्गभूतानूयाजोत्तरत्वस्यापि सम्भवेनोत्कर्षे प्राप्ते।

न तावदिह तावेव क्रमक्लृप्तिः। भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहात्। पुरोडाशादिप्रयोगविधिना विहितानां पिष्टलेपफलीकरणहोमेडाभक्षणानां व्यवधायकाभावविशिष्टप्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्य क्रमकल्पकत्वेनोत्कर्षे तत्क्रमबाधप्रसङ्गाच्च। पाशुकप्रयोगविधिविहितानां समिष्टयजुःपत्नीसंयाजानामुक्तप्रमाणेनैव क्रमक्लृप्तेस्तद्बाधस्यापि प्रसङ्गाच्च। नापि प्रकृतितोऽनूयाजोत्तरत्वक्लृप्तिः। प्रकृतौ हि पाठकल्पितवाक्येन क्रमनियम एव विधीयते, न तु क्रमोऽपि। तस्य प्रयोगविध्याक्षेपादेव प्राप्तेः। अतश्च प्रकृते भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानां सामान्यतः क्रमस्याप्राप्तौ तदाश्रितस्य नियमस्याप्राप्तिः। न ह्याक्षेपात्पूर्वमेवावघातविधिवत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेण कल्पितवाक्यस्य क्रमविधायकत्वमेवेति शक्यं वक्तुम्। तदिह पाठकल्प्यस्य विधेः

क्रमत्वाभावेन समानतया आक्षेपप्रतिबन्धायोगात् । इतरथा दधियागपयोयागयोरपि पाठेन क्रमापत्तेः । अतश्च प्रकृतेऽप्यनूयाजोत्तरत्वस्याप्राप्तेः पुरोडाशशकलेडाभक्षणोत्तरमेव पिष्टलेपफलीकरणहोमौ ॥ ५ ॥ १ ॥ १५ ॥

तथाऽपूर्वम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरं वेदिकरणमाम्नातम् । तस्य च पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति वचनेनापकर्षः अतः पूर्वभाविनोऽपि हविरभिवासनादीनपकर्षेत् । एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन पाठस्य क्रमकल्पकत्वात् । अमावास्यापदस्य कर्मपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गेन कालपरत्वावश्यायाद्धविरभिवासनोत्तरभाविवेदिकरणविधेरेव पौर्णमासाङ्गताबोधकत्ववद्दर्शाङ्गताबोधकत्वाच्च । न च कालद्वयविधाने वाक्यभेदः । सामर्थ्यादिदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतवेदकरणानन्तर्यबलेनैव च पूर्वेद्युष्ट्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादात् । प्रधानप्रत्यासत्तिलाभात् पौर्णमासस्यातीतत्वाच्च दार्शिकवेदिकरण एवायं विधिः । अतश्च पौर्णमाससाधारण्येन पाठस्य क्रमकल्पकत्वासम्भावात् । अत एव च यूपच्छेदनवैलक्षण्यात्तदन्तापकर्षे प्राप्ते ।

कालपरत्वेऽपि कालविधेः प्रयोगविधित्वेन दार्शिकवेदिकरणस्य तत्रैव प्रयोज्यत्वावगमात्तदवगमोत्तरञ्च क्रमापेक्षायां पाठस्य नियामकत्वासम्भवाच्छ्रौतक्रमान्तरसत्त्वाच्च न हविरभिवासनेन बद्धक्रमत्वम् । अतश्च पाठोऽपि परिशेषात् पौर्णमासविषय एव । यदि तु खण्डपर्वणि चतुर्दश्यां प्रातरन्वाधानदिने वेदिकरणसिद्ध्यर्थं लक्षणामप्यङ्गीकृत्यामावास्यापदेन कर्मैवोच्येत, तदा दार्शिकवेदिकरणस्याय-

मेव विनियोगविधिरिति हविरभिधायनेन दार्शिकवेदिकरणस्य सुतरां न बहूक्रमता । न चैवं पूर्वेद्युःकालविशिष्टवेदिकरणस्य दर्शाङ्गतया वाक्येन विनियोगात् प्रकरणेन पौर्णमासाङ्गत्वायोगः । वेदेः सर्वसाधारण्येन तत्करणस्याप्यङ्गतयाऽपेक्षासद्भूतपौर्णमासप्रकरणेन गर्दभाभिधान्यां आदानस्येवाक्षेपोपपत्तेः । अत एव वाक्येन श्रुत्या वोभयत्र न प्रकरणस्यार्थाक्षेपस्य वा बाधः । तयोः पूर्वेद्युःकालमन्त्ररूपगुणमात्रविधिफलकतया क्रियाविधिफलकत्वाभावात् । अतो न प्रकृते तदङ्गापकर्षः ॥ ५ ॥ १ ॥ १६ ॥

सान्तपनीया ॥ दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धान्मध्यन्दिने क्रियमाणसान्तपनीयाया उत्कर्षे स्वकालेऽग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यो न वेति चिन्तायां, स्वकालकरणे सान्तपनीयायां प्रणीतस्याग्नेः* पुनः प्रणयनासम्भवान्मन्त्रवत्प्रणयनलोपेन वैगुण्यापत्तेः कालस्य च पदार्थगुणत्वेन प्रयोगविधिविशेषणतयोत्तरकालप्रतीतिकत्वेन च लोपेऽपि वैगुण्याभावादुत्कर्ष इति प्राप्ते ।

अनुपादेयत्वात्कालस्य नित्ये यथाशक्ति उपादेयाङ्गत्यागस्यैव तदनुरोधेन षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् प्रणयनलोपेनापि कालानुग्रह एव न्याय्यः । कालस्य निमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुपादेयत्वाच्च । वस्तुतस्तु अग्निहोत्रस्यान्यतः प्रणयनजन्योपकारलाभे तदनाक्षेपकत्वस्य दर्शादौ कृप्तत्वात्तल्लोपेऽपि न वैगुण्यम् । अतः स्वकाल एवाग्निहोत्रं कृत्वा

* प्रणीतस्याग्नेः,—इत्यादर्शपुस्तकेष्वशुद्धः पाठो लिपिकरप्रमादज इत्यनुमीयते ।

शान्तपनीया कर्त्तव्येति शान्तपनीयाङ्गानां नैव क्रम आदरणीयः। अत्र च शान्तपनीयेत्युपलक्षणं प्रारब्धकर्ममात्रस्य, अग्निहोत्रेत्यपि आवश्यकमात्रस्य। अनावश्यकविषये अपवाद* एतस्यास्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे विततेऽन्यस्य तन्त्रं प्रतायत इति निषेधात्। न चैवमनीकवत्युत्कर्षेऽपि मध्यन्दिने शान्तपनीयाऽऽपत्तिः। तथात्वे शान्तपनीयाया अनीकवत्युत्तरकालत्वैकप्रयोगविध्यवगतस्य प्रचयनस्य च बाधेन वरमेकस्यैव मध्यन्दिनकालस्य बाधात्।

केचित्तु निमित्तविशेषणीभूतकालस्यैवानुपादानत्वं न तु कालमात्रस्येत्यङ्गीकृत्य शान्तपनीयायाः काम्यवन्मध्येऽनावश्यकत्वादकरणमिति वदन्ति। तन्न, चातुर्मास्यानामपि नित्यत्वान्मध्यन्दिनस्यापि निमित्तविशेषणत्वापत्तेरुपेक्ष्यम्॥ ५॥ १॥ १०॥

षोडशी॥ दैवान्मानुषाद्वाऽपराधादेवोकृष्येषूत्क्रष्टेषु षोडश्युत्कृष्यते न वेति चिन्तायां, समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति वचनविहितसमयाध्युषितकालबाधे प्रमाणाभावादुत्कर्षः। न च तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो गृह्णाति षोडशिनमिति वचनेन ग्रहणे उक्थ्यपरभावस्य विहितत्वात् स्तोत्रस्य च ग्रहं वा गृहीत्वेति वचनेन ग्रहग्रहणोत्तरकालत्वात्तदनुरोधेन समयाध्युषितकालबाधः। तं पराञ्चमित्यनेन षोडशिग्रहयागाभ्यासस्यैवोक्थ्यपरभावविधानेन ग्रहग्रहणस्य स्तोत्रपूर्वकालत्वेऽपि बाधकाभावात्। अतएवात्र गृह्णाति

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु अप वा,—इति पाठः प्रतिभाति। वै,—इति प्रश्निद्विद्योतकोनिपातः। अपच्छिद्यते इति व्यवहितेन संबन्धः।

निर्वपतिवद्यागपर एव* । अस्तु वा ग्रहणपरस्तथापि तैत्तिरीयशाखायां षोड़शिनः सवनत्रयेऽपि आम्नानात्सवनान्तरविषयकं तं पराञ्चमिति वाक्यम् । अस्तु वैतदपि सर्वविषयं, तथापि षष्ठं वेत्यस्य सामान्यविषयत्वादुत्कृष्योत्तरकालं ग्रहणेऽपि समयाध्युषिते स्तोत्रकरणे न कश्चिद्विरोधः ।

यदि तु सामान्यविशेषरूपबाधस्य यथावस्थितशास्त्रार्थविषयत्वेन दैवाद्यपराधे अप्रवृत्तेः सर्वपदार्थानां तुल्यबलत्वमुच्यते । तथाप्युत्कृष्यपरभावस्य क्रमत्वेनोपादेयत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेन बाधोपपत्तेः समयाध्युषितकालानुग्रहो न्याय्य एव । न च कालस्याङ्गत्वेन प्रधानाङ्गक्रमापेक्षया दौर्बल्यम् । उभयोरप्यङ्गाङ्गत्वात् । न च ग्रहणस्यावदानवत् प्रदानोपक्रमता । तद्वदिहैकपदार्थत्वाभावादिति प्राप्ते ।

ग्रहणस्य षोड़शियागाभ्यासकल्पकत्वेनान्तरङ्गत्वात्तत्क्रमस्य प्राबल्यम् । वस्तुतस्तु तं पराञ्चमित्यस्यापि कालपरत्वमेवेत्यन्तरङ्गतद्बाधो न्याय्य एव । न च ग्रहणस्योत्तरकालं करणेऽपि स्तोत्रस्यैव कालानुग्रहः शक्यः । तथात्वे स्तोत्रग्रहणोत्तरकालत्वस्य प्रधानप्रत्यासत्तेश्च बाधप्रसङ्गेनैकस्यैव समयाध्युषितकालबाधस्य न्याय्यत्वात् । अतस्तस्याप्युत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १८ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

पञ्चमस्य प्रथमपादः ॥

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, उत्क्रान्तिनिर्व्वपतिवद्यागपर एव,— इति पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सन्निपाते ॥ यथानेकेषां प्रधानानामङ्गानां वा एकेन प्रयोगवि-धिनोपसङ्ग्रहात् साङ्गानां साहित्यावगमः, तत्र दर्शपूर्णमासप्राजाप-त्यादौ किं एकस्य प्रधानस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गकाण्डं कृत्वेतरस्य कर्त्तव्यमित्येवं काण्डानुसमयोऽथ वा एकैकमङ्गं एकैकस्य कृत्वेतरस्य कर्त्तव्यमित्येवं पदार्थानुसमय इति चिन्तायां, प्रधानप्रत्यासत्त्यनु-ग्रहात् प्रकृतितः परस्परसंश्लिष्टानामेवोपाकरणनियोजनादीनामेकैक-स्मिन् पशौ प्राप्तत्वाच्च काण्डानुसमयः । एकप्रयोगत्वस्य आरादुप-कारकाङ्गाभिप्रायेणेति न कश्चिद्विरोध इति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनैकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोगविधानात् प्रधानसाहित्यवदङ्गेष्वपि साहित्यावगमादेकैकाङ्गेन सर्वप्रधानानां युगपदुपकर्त्तव्यमित्यर्थावगमेनैकमुपाकरणाख्यमङ्गं सर्वपशूनां कृत्वा नियोजनं कार्य्यम् । प्रधानप्रत्यासत्तिस्तु प्रत्यक्षवचनावगताङ्गसाहि-त्यानुरोधेनैव कल्पनीया । उपाकरणानन्तरमेव च नियोजनमिति यथाप्रकृत्येवानुष्ठानम् । आनन्तर्याकृतत्वं तु प्रधानसाहित्यानुरो-धेनेति न कश्चिद्विरोधः । अतः पदार्थानुसमयः । प्रवृत्तिक्रम-विचारस्त्वेतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥

कारणात् ॥ यत्र तु प्रधानविरोधो यथाऽश्वप्रतिग्रहेष्टयां ग्रते सहस्रे वाऽश्वदाने तावत्सु पुरोडाशेषु अप्यमाणेषु यदि सर्वेषा-

मधिश्रयणं हव्योद्वासनं क्रियेत, ततो दुष्येरन्। अतस्तत्र काण्डानुसमय एव कतिपयाङ्गानाम्।

यत्तु वार्त्तिके निमित्तगतस्य यावत्त्वस्याविवक्षितत्वान्नैमित्तिकगतस्य च तावत्त्वबहुत्वादेः पृष्ठशमनीयन्यायेनानुवाद्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात्साहित्यबोधकवचनाभावेनानेकेष्वपि अश्वदानेषु प्रत्येकप्रयोगेनैव वारुणेष्टिकर्त्तव्यत्वावगतेर्भाष्यस्थमेतदुदाहरणं साहित्यबोधकवचनान्तरसम्भावनयेत्युक्तम्।

तन्न। सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्नित्यत्र हि उदवसानसमानकर्तृकत्वबलेनैव पृष्ठशमनीये बहुत्वादेः प्राप्तत्वाद्युक्ता साहित्याविवक्षा। प्रकृते तु निमित्तसमसङ्ख्याकत्वस्यैव तावच्छब्दार्थस्य नैमित्तिकविशेषणतया अप्राप्तस्य विधेयत्वाद्युक्तमेवानेकनिमित्तसन्निपाते नैमित्तिकसाहित्यम्। तावच्छब्दाभावे हि युगपदनेकनिमित्तसन्निपाते तन्त्रेण नैमित्तिकेष्टिरेकैव प्रसज्येतेति युक्त एव तावच्छब्दार्थविधिः।

यद्यपि हि पुरुषार्थतया न क्रत्वन्तःपातित्वं यथा युगपदनेकचाण्डालादिस्पर्शादावनेकगृहदाहादौ च, तथापि नैमित्तिकस्य सकृदनुष्ठानं। किमुत क्रतुप्रयोगमध्यवर्त्तितदङ्गवारुणीष्टेः। अतश्चाश्वादिभेदेऽपि प्रयाजाद्यङ्गतन्त्रत्ववद्युगपदनेककपालभेदने होमतन्त्रत्ववच्च वारुणीष्टेस्तन्त्रत्वप्रसक्तौ निमित्तसमसङ्ख्याकत्वविधानेन तावत्त्वप्रतीतावपि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन साहित्यप्रतीतेर्युक्तमेवोदाहरणत्वम्।

तच्चारादुपकारकेषु बहुधा प्रसक्त एव। सन्निपातेषु बहुधा

पदार्थानुसमय एव। क्वचिदेव तु प्रधानविरोधे काण्डानुसमयः। प्रधाने तु सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वात्तन्त्रत्वमेव। पुरोडाशमात्रे तु निमित्तसमसङ्ख्याकत्वं प्राजापत्यवदिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ २ ॥ २ ॥

मुष्टि॥ पदार्थानुसमयप्रसङ्गात् क्रियानेकः पदार्थ इति चिन्त्यते। किमेकैकमुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्तेन चाग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोरनुसमयः, किं वा चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्तावता चानुसमयइति चिन्तायाम्। एकैकमुष्टिनिर्वापे फलसमाप्तेर्मन्त्रसत्त्वाच्च तस्यैवैकपदार्थत्वमिति प्राप्ते।

अस्तुपर्यायः पदार्थशब्दस्तस्यैव प्रयोगविधिना विधानात्। विहितस्य चाङ्गत्वम्। न चैकमुष्टिनिर्वापोविहितः, किन्तु चतुर्मुष्टिनिर्वापएव। चतुरश्चतुरोमुष्टीन् निर्वपतीति विधानात्। अत्र हि अर्थप्राप्तनिर्वापानुवादेन न गुणमात्रविधानम्। संख्यामुख्युभयविधाने वाक्यभेदात्। पुरोडाशमात्रपर्याप्तव्रीहिमतः पृथक्करणरूपनिर्वापस्य नियमेनाप्राप्तत्वाच्च। अतश्चतुर्मुष्टिनिर्वापेणैवानुसमयः। अत एव वीप्साऽप्युपपद्यते।

एवं कपालान्युपदधाति* अष्टौ दक्षिणत एकादशोत्तरत इति संख्यादिविशिष्टोपधानविधानात् सर्वकपालोपधानेनानुसमयः। यद्यपि कपालगतबहुत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं, तथापि अष्टत्वादिसंख्याया उपधानविशेषणत्वाद्विवक्षोपपत्तिः। यद्यपि च तत्तन्मन्त्रादिभेदादेकैकोपधानविधिरपि कश्चिदुन्नीयेत, तथापि

* भाष्ये तु, कपालानुपदधाति,—इति पाठः।

वक्ष्यमाणकृष्णाजिनास्तरणन्यायेनैकपदार्थत्वं सर्वोपधानस्य द्रष्टव्यम् । अतः आग्नेयस्य सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधेयानि ।

एवं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यत्रापि द्वित्वविशिष्टावदानविधानाद्द्विर-वदानेनानुसमयो न त्वेकैकावदानेन । न च मध्यादवद्यति पूर्वार्धा-दवद्यतीति वाक्याभ्यामेव द्विरवदानप्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । एत-द्विध्यभावे चतुरवत्तवाक्यस्य चतुःसंख्या मध्याद्भिः पूर्वार्धाद्भिरित्येवं चविध एव सम्पाद्येत । एतत्पक्षे तु तद्विरोधादुपस्तरणाभ्यभि-घारणाभ्यामिति तद्वाक्यस्था चतुःसंख्याऽनुवाद एव ।

इदञ्च साान्नाय्यविषयं द्विरवदानानुसमयकथनम् । आग्नेया-दाववदानादिप्रदानान्तेनानुसमयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । साान्नाय्ये तूपस्तरणाभिघारणयोस्तन्त्रत्वाद्दध्नोऽद्व्यवदानं गृहीत्वा पयसोग्रहणम् । कल्पसूत्रेषु तु पयसोऽद्व्यवदानं गृहीत्वा पश्चाद्दध्न इत्युक्तम् । तैत्ति-रीयश्रुतौ तादृशक्रमस्य वाचनिकत्वात् । होमस्तन्त्रेणैव सम्प्रतिपन्न-देवताकत्वात् ।

एवमञ्जनाभ्यञ्जनपवनपावनेष्वपि तत्तद्विधिसत्त्वादेकैकेन नेत्रेण शरीरावयवेन वाऽनुसमयोऽपि तु अनेकयजमानकेऽहीने एकस्य नेत्रद्वयेऽप्यञ्जनं कृत्वा यजमानान्तरे तत्कार्यम् । सर्वावयवोपेताभ्य-ञ्जनादिना च प्रत्येकमनुसमयः । सत्रे त्वध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयि-त्वेत्यादिना तत्तत्संस्कारकदीक्षोत्तरकालत्वविधानात् काण्डानु-समय एव ५ ॥ २ ॥ ३ ॥

संयुक्ते ॥ साान्नाय्यवदाग्नेयाग्नीषोमीयादौ भिन्नदेवत्येऽपि द्व्यव-दानेनानुसमय इति प्राप्ते ।

चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेनावत्तोद्देशेन होमाख्यसंस्कारविधानाद्दर्शादेवावदाने प्राप्ते हविर्हविषोऽवद्यतीत्यनेन द्वित्वमात्रविधानादुक्तविधचतुरवत्तहोमस्यैवैकपदार्थत्वेनावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः। वस्तुतस्तु अवत्तस्योद्देश्यत्वेन ततः पूर्वमवदानप्राप्तेर्दुरुपपादत्वाद् ह्यवदानवाक्ये चावदानमात्रे द्वित्वविधानेऽलङ्करणाद्यर्थाख्यावदानेऽपि स्रुववद्द्वित्वप्राप्त्यापत्तेर्हविरुद्देशेनैव द्वित्वविधाने होमादावपि तदापत्तेर्हविर्विशिष्टोद्देशेन तद्विधाने च वाक्यभेदापत्तेरवश्यं द्वित्वविशिष्टावदानविधिस्वीकारेऽपि उपस्तरणादिविधिन्यायेन दृष्टार्थत्वलाभाय चतुरवत्तहोमविध्युपपादकत्वस्याप्यङ्गीकारादवदानादिप्रदानान्तस्यैवैकपदार्थत्वावगमेन तेनैवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ४ ॥

वचनात्तु ॥ यूपधर्मा अञ्जनोच्छ्रयणसम्मानपरिव्याणादयो यूपगणेऽतिदेशप्राप्ताः पृथक्पदार्था अपि न प्रत्येकमनुसमेयाः। अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गस्य विहितस्येहाप्यतिदेशात्। न चानेन रागप्राप्ते कादाचित्कयूपसंयोगे सति त्यागनिषेधविधिः। पाक्षिकत्वाद्यापत्तेः। अपि तु संयोगाभावाभावरूपसंयोगाख्यस्यानवसर्गस्यैव साहायार्थं नियमविधिः। अतश्च तदनुरोधेन सत्रातिरिक्ते यूपगणे तावत्काण्डस्यानुसमयः। सत्रे तु येन केनापि यजमानेन धारणसम्भवात् पदार्थानुसमय एव। अन्यत्रापि तावदतिरिक्तपदार्थानां प्रत्येकमेवानुसमयः ॥५॥२॥५॥

पशुगणे ॥ प्रकृतौ साम्नाय्येऽवदानादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्वादतिदेशेन दैक्षेऽपि तथैव प्राप्तौ, दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं, सौविष्टकृतान्यवद्यति, सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं,

ऐडमन्यवद्यतीति* वचनेन क्रमान्यत्वविधायिना पदार्थभेदावगतिः + न चासन्निधिपदार्थान्तरव्यवधाने प्राकृतैकपदार्थता सम्पद्यते । अतश्चैकदेवत्ये पशुगणे प्राजापत्यन्यायेन दैवतावदानादिना प्रत्येकमनुसमयः । अन्ते च तन्त्रेण दैवतहोमः ।

न च प्रकृतावेकस्य पशोर्दैवताद्यवदानत्रयमानन्तर्येण कृतमितीहापि तथैव कार्यमिति युक्तम् । प्राजापत्यन्यायेनैव पश्वेकत्वस्य प्रकृतावार्थिकत्वेन चोदकविरोधाभावात् । अत एव यत्र विभिन्नदेवताके पशुगणे चोदकविरोधस्तत्रावदानत्रयं होमश्चैकस्य कृत्वाऽपरस्याप्यवदानत्रयपूर्वकप्रदानान्तं कार्यम् । स्विष्टकृदिडाभक्षणे तु तन्त्रेणैव । तत्रापि पदार्थानुसमये द्वितीयहोमस्यातिदेशप्राप्तैडावदानानन्तर्यबाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु असन्निधिपदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पश्चावत्तहोमसम्पादकत्वेन दैवतावदानस्यात्रापि प्रदानावयवत्वोपपत्तेर्विभिन्नदेवताकस्थलेऽपि दैवतावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । एकदेवताके तु पदार्थावयवानामेवानुसमय इति न कोऽपि विरोधः ॥५॥२॥६॥

नानाबीजेषु ॥ राजसूये, अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालं कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकञ्चरुमिति नानाबीजेष्टिराम्नाता । तत्रातिदेशप्राप्तानि कृष्णाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्त्तनबीजावापाद्यवघातपरावपनविवेचनफलीकरणपात्र्यधिकरणकतण्डुल-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । भाष्ये तु, दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं सौविष्टकृतान्यवदेयानि सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं ऐडान्यवदेयानि,—इति प्रकृतौ श्रूयते, इत्युक्तम् ।

प्रक्षालनानि तत्तद्विधिविहितत्वेन पृथक्पदार्थत्वात् प्रत्येकमनुसमेयानि। न चात्र ध्रुवदानस्यावत्तहोमविध्याक्षिप्तत्ववत्सर्वेषामवघातविध्याक्षिप्तत्वं, येनैकपदार्थत्वं प्रसज्येत। तद्व्यतिरेकेणापि अवघातसम्भवात्। नापि सर्वेषामवघातपदार्थत्वम्। उलूखलमुसलसंयोगविशेषस्यैव सर्वौषधावघातवत्तत्पदार्थत्वात्। अतः प्रत्येकानुसमये प्राप्ते।

तत्तद्विधिविधेयत्वेऽपि पृथक्पदार्थत्वे अदृष्टार्थत्वापत्तेः सर्वेषामेषां तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातविधिविशेषत्वेनैव विधेयत्वादेकपदार्थत्वावगतेस्तावताऽनुसमयः। एवं सत्युलूखलमपि एकमेवेति सिध्यति, पात्री च। इतरथा हि कृष्णाजिनमुसलशूर्पाणां एकत्वेनोपकारकत्वसम्भवेऽप्युलूखलपात्र्योर्भेदावश्यंभावात्। तस्मात् कृष्णाजिनास्तरणादिप्राशित्रे तत्प्रक्षालननिनयनान्तेनानुसमयः। उत्करे तत्प्रतिपत्तिस्तु तन्त्रेणैवेति विवेकः। एवं कृष्णाजिनास्तरणादिपेषणान्तेन तस्याप्यनुसमयः। तेषामपि पेषणविध्येकवाक्यतया एकपदार्थत्वात्।

नन्वत्र किमनुसमेयपदार्थानां पदार्थत्वम्? न तावदनुष्ठेयत्वम्, एकमुष्टिनिर्वापादावतिव्याप्तेः। नापि विहितत्वघटितमङ्गत्वम्, द्रव्यादावतिव्याप्तेः। नापि क्रियात्वविशेषितं तत्, उपस्तरणकृष्णाजिनास्तरणादावतिव्याप्तेः। नापि परानवयवत्वे सति निरुक्तं क्रियात्वम्, अवयवत्वस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात्। दृष्टविधया क्रियान्तरोपकारकत्वमिति चेत्। अवघातस्यापि दृष्टविधया यागपेषणाद्युपकारकत्वेनावयवत्वापत्तावबघातादिपेषणान्तेनानुसमयापत्तेः। अवघातकालीन-

तदङ्गजपादिमन्त्राणामदृष्टविधयोपकारकत्वेनावयवत्वानापत्तेश्च। किं च सत्यप्यवयवत्वे कृष्णाजिनास्तरणोपस्तरणादीनां विहितत्वेनाङ्गत्वात् प्रयोगविध्युपसङ्ग्रहेण साहित्यावगतेः प्रत्येकानुसमयः किं न स्यात्। एवं ध्रुवदानस्यापि होमवद्धविःसंस्कारकत्वात्पेषणावघातन्यायेन प्रत्येकानुसमयः किं न स्यादिति चेत्।

न। सत्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनां स्वातन्त्र्यविधिविधेयत्वे ऽङ्गत्वेन प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वे वा अवघाताद्यङ्गत्वेन तद्द्वारैव प्रयोज्यत्वावगमात्तदनुसमयेनैवानुसमय इति न प्रत्येकमनुसमयः प्रत्येकं साहित्यानवगतेः। एवं, परावपनादिप्रकाशननिनयमन्त्राणामपि तण्डुलस्वरूपावघातफलोपयोगितयाऽवघातार्थत्वाच्च पृथक्पदार्थता। अत एवादृष्टार्थमपि तदङ्गं न पृथक्पदार्थः। एवमुपस्तरणादेरपि स्रुच्यसंसर्गद्वारा होमार्थत्वाच्च स्वातन्त्र्येण प्रयोज्यतेति न पृथगनुसमयः। ध्रुवदानस्य तु हविःसंस्कारकस्याप्यवत्तोद्देशेन होमविधानाल्लाघवेनावत्तहोमस्यैव प्रयोज्यत्वेऽवदानांशेऽपि पृथक्प्रयोज्यत्वाकल्पनाच्च पृथक्पदार्थत्वम्। अत एव पदार्थत्वं नाम स्वातन्त्र्येण प्रयोगविधिविधेयत्वम्। पदार्थावयवत्वेन सम्मतानां हि कृष्णाजिनास्तरणादीनां नावघातादिनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं विना प्रयुक्तिविषयत्वं ज्ञायते। अवघातादीनां तु नान्यनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानोत्तरकालत्वनियतज्ञानम्। प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानोभयविशिष्टभावनाप्रयुक्तिज्ञापनेनाङ्गप्रयुक्तेरपि प्रधानप्रयुक्त्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतत्वाभावात्। अतश्च यत्प्रयुक्त्यन्यथानुपपत्तिं विनैव यत्प्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं, स ततः पदार्थान्तरमिति सिद्धम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ७ ॥

विकारे ॥ दैक्षे पशावनूयाजानां पृषदाज्येनानूयाजान्यजतीति पृषदाज्यं श्रुतम् । प्रयाजानां शुद्धमेवाज्यं प्रकृतिप्राप्तम् । प्रकृतौ चोपभृत्येकस्मिन्नेव पात्रे प्रयाजाङ्गभूतं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तस्मिन्नेव कालेऽनूयाजार्थं चतुर्गृहीतं गृहीतमासीत् । अत्रापि तथैव ग्रहणे प्रयाजाज्यस्य दधिसंसर्गेणोत्पवनावेक्षणयोरदृष्टार्थत्वप्रसङ्गेनाप्राकृत-कार्यकारिताऽऽपत्तेः । समानयनवेलायां प्रयाजाज्यस्य न्यूनत्वापत्तेश्च । अतोऽवश्यं पात्रैकत्वमनुष्ठेयम् क्रमोबाध्यतां, विपरीतं वेति चिन्तायाम् ।

पात्रैकत्वस्य श्रुतत्वात् पदार्थत्वाच्च बाधानुपपत्तेः क्रमस्यैव मन्त्र-पाठकल्प्यत्वेन पदार्थगुणत्वेन च दौर्बल्याच्छिष्टाकोपाधिकरणन्यायेन बाधः । एवमष्टावुपभृतीत्येतद्वाक्यावगतचतुष्कद्वयसाहित्यवत्कल्प्यैक-कालत्वस्यापि । न च प्रकृतौ तयोः क्लृप्तकल्प्यत्वादिना बलाबलेऽपि विकृतावतिदेशेन प्राप्तयोस्तयोः समत्वाच्च बलाबलमिति प्रकृतम् । क्लृप्तकल्प्यत्वादिरूपबलाबलस्य विकृतावसम्भवेऽपि पदार्थतद्गुणत्वादि-कृतबलाबलस्य विकृतावपि नियामकत्वोपपत्तेः । सम्भवति च विकृतौ नियामकान्तरासत्त्वे प्राकृतस्यापि बलाबलस्य सप्तदशशरावे चरौ चतुःसंख्यामुष्टिनिष्ठप्राथम्यजघन्यत्वस्येव नियामकता । अत-स्तस्मिन्नेव पात्रे अनूयाजकरणवेलायां पृषदाज्यग्रहणमिति प्राप्ते ।

पात्रैकत्वस्य पदार्थत्वेऽपि अनुष्ठेयपदार्थमात्रवृत्तिक्रमस्य तद्धर्म-त्वाभावात् प्रत्युत साक्षाद्ग्रहणाङ्गभूतक्रमकालाद्यपेक्षया ग्रहणाङ्गभू-तपात्राङ्गत्वेकत्वाङ्गगुणविरोधन्यायेन दौर्बल्यात्तदैवोपभृद्द्वयं सम्पाद्य शुद्धं दधि संसृतञ्च चतुर्गृहीतद्वयं ग्राह्यम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

प्रकृतेः ॥ अग्नये कान्तिकाम्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नवचेष्टिं विधाय सोऽत्र जुहोतीत्युपहोमाविहिताः । प्रकृतौ च प्रधानस्विष्टकृतोर्मध्ये वाचनिकानारिष्ठहोमाः* समाम्नाताः । तद्वोपहोमानां नारिष्ठेभ्यः पूर्वमनुष्ठानम् । औपदेशिकप्रधानपाठक्रमेण प्रधानानन्तर्यस्य विहितत्वात् । उपहोमानामौपदेशिकत्वेन नारिष्ठेभ्यः प्रथममन्वितत्वाच्चेति प्राप्ते ।

उपकारसाकाङ्क्षया विकृतिभावनया क्लृप्तोपकारणामातिदेशिकानामङ्गानां प्रथमं गृहीतत्वेनोपहोमानामन्यतराकाङ्क्षया पश्चादन्वयादतिदेशस्य च प्रधानवाक्यशेषत्वस्यैव लाघवादभ्युपगमेनोपहोमानामातिदेशिकाङ्गयुक्तप्रधानोत्तरमेव पाठेन क्रमावगतेः पश्चादेव करणम् । तथापि ब्राह्मणतर्पणान्ते कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते मध्ये जुहोतीति वचनेनोपहोमसमाख्यया चापेति स्थानमिर्देशाच्च नारिष्ठेभ्योऽनन्तरं कार्याः ॥ ५ ॥ २ ॥ ९ ॥

कृतदेशात्तु ॥ राजसूये अभिषेचनीयसोमयागानन्तरं दाशपेयादिदेवनाद्योऽभिषेकान्ता राजसूयधर्मा अक्षैर्दीव्यति राजन्यञ्जिनाति शौनःशेपमाख्यापयति अभिषिञ्चत इत्यादिभिर्विहिताः । तत्राभिषेकस्तावद्वचनादेव माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चत इत्यभिषेचनीयमाहेन्द्रकालेऽपकृष्टः । तदपकर्षेऽपि च न तत्पूर्व्वपठितानामपि विदेवनादीनामपकर्षः । वेदिकरणन्यायेनापूर्व्वाणामेषां बहु-

* भाष्ये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे च नारिष्ठहोमाः इति पाठः । दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादिमन्त्रैराम्नाता आज्याहुतयो नारिष्ठहोमा इति माधवाचार्य्याः ।

क्रमत्वाभावात् । अभिषेचनीयोत्तरमपि पाठस्य सत्त्वेन पूर्ववत् प्राकृताङ्गोत्तरमेव करणमिति प्राप्ते ।

पूर्वं प्रयाजादिवद्बहुक्रमत्वाक्लृप्तावपि इदानीमेव प्रत्यक्षेण पाठेन एकराजसूयप्रयोगविधिपरिगृहीतानां विदेवनाद्यभिषेकान्तानां बहुक्रमत्वोपपत्तौ अभिषेचनीयपाठेन प्राकृताङ्गानामानुमानिकत्वेन तैः सह विदेवनादीनां भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानां क्रमकल्पनानुपपत्तेरभिषेकापकर्षेणापकर्ष एव विदेवनादीनाम् ॥ ५ ॥ २ ॥ १० ॥

प्राकृताच ॥ दीक्षणीया ज्योतिष्टमप्रकरणे समाम्नाता, चयनस्थानारभ्याधीतं, वैकल्पिकं सोमयागाङ्गम् । तत्प्रकरणे च सावित्रहोमाश्वाभिधानपूर्वकं मृदाहरणाद्यश्चयनाङ्गभूताधर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयनज्योतिष्टोमाङ्गदीक्षणीयाप्रयोगोद्देशेन केचिद्गुणाः श्रुताः । तदत्र दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमप्रकरणाम्नातदीक्षणीयाऽपूर्वपदार्थैः सह पाठेन बहुक्रमत्वावगमाच्चयनप्रकरणे दीक्षणीयाया गुणमात्रश्रवणेन पाठाभावाच्च सावित्रहोमामागन्तुकानां दीक्षणीयादिनकृत्यान्ते निवेश इति प्राप्ते ।

गुणेनापि गुणिन उपस्थितेस्तदाक्ये गुणिन उद्देश्यतया सन्नीर्त्तनाच्च गुणगुणिनोरेकस्थानावगतेः प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण च पाठेन सामान्यरूपस्य पाठस्य बाधात् पूर्वं सावित्राद्यः पश्चाद्दीक्षणीयेति सिद्धम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ११ ॥

सन्निपातः ॥ चयनप्रकरण एव तत्रैव दीक्षणीयागुणश्रवणानन्तरं रुक्मप्रतिमोचनादि चयनाङ्गं श्रुतम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे च सामान्यतो दीक्षणीयोत्तरं दीक्षितसंस्कारादण्डदानादयः । तदत्रापि

विशेषपाठेन सामान्यपाठस्य बाधाद्दीक्षणीयोत्तरं कृष्णप्रतिमोचनादि कृत्वा दीक्षितसंस्कारा इति प्राप्ते।

विशेषपाठस्य पश्चाद्भावमात्रबोधनेनान्यथासिद्धस्यावर्जनीयतयाऽप्युपपत्तौ दीक्षणीयानन्तर्यानियामकत्वात्सामान्यपाठेन क्लृप्तक्रमान् दीक्षितसंस्कारानेव दीक्षणीयानन्तरं कृत्वा तद्भिन्नकृत्यान्ते कृष्णप्रतिमोचनादि कार्य्यम्॥ ५॥ २॥ १२॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
पञ्चमस्य द्वितीयः पादः।

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

तृतीयः पादः।

विवृद्धिः॥ विकृतावेकादश प्रयाजान्यजति षडुपसद इत्यादिवेकृतौ अनेकव्यक्तिवृत्त्यधिकसंख्या श्रुता। सा प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन पृषदाज्यादिवदेकैकस्मिन् प्रयाजादौ प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति एकैक एकादशवारमावर्त्तनीय इति प्राप्ते।

द्वित्वादिसंख्यायाः पृथक्त्वनिवेशित्वादेकैकस्मिन् पञ्चस्वपि वा पृषदाज्यवदावृत्तिं विना एकादशत्वानुपपत्तेरुत्पत्तिवाक्यगतत्वेन च कर्मभेदकत्वायोगाद्‌दावश्यके जघन्ये प्रयाजपदे प्रयोगलक्षणया संख्याविधौ वरं सहितैरेव प्रयाजैस्तल्लक्षणात्सहितप्रयाजप्रयोगाणां सहितानामेवोद्देशात्सर्वसंपाद्या संख्येति प्राञ्चः।

वस्तुतस्तु प्रयोगो नाम न पदार्थान्तरं येन लक्षणा स्यात्, अपि तु प्रयाजानामेव व्यक्त्यन्तरम्। अतश्च यथैव प्रकृतौ पञ्च प्रयाजा इत्यादौ तत्तद्व्याप्यजात्यवच्छिन्ना एव व्यक्तयः प्रयाजत्वरूपव्यापकजात्यवच्छेदेनोच्यन्ते। तथाऽत्रापि एकादशत्वसंख्यासम्पत्त्यर्थं तावद्व्यक्तीनामुक्तौ क्व लक्षणा। अतस्तदभावेऽपि व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देशेन विहितैकादशत्वादिसंख्या अनेकत्र व्यासज्यवृत्तित्वस्वाभाव्या व्यक्त्यन्तराण्याक्षिपन्ती लाघवात् प्रकृतिकृप्तव्यक्त्यधिकव्यक्तीः षडेवाक्षिपति नाधिका इति सर्वसम्पाद्यसिद्धिः। न चैवं प्रयोगलक्षणाभावे तिस्र आहुतीरित्यादावपि व्यक्तिभेदापत्तिः। तत्र

विधेयतावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैकस्य पूर्वमकृप्तत्वेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया त्रयाणामेव तेषां कल्पनयोपपत्तौ तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य विधेयतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् । प्रकृते तु कृप्तप्रयाजत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् संख्यायाश्च विधेयत्वाच्च काचित्कल्पनेति विषमम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ १ ॥

स्वस्थानात्तु ॥ तत्र प्रयाजैकादशत्वादिसंख्या स्वसम्पत्त्यर्थं व्यवधानराहित्याधिपत्तौ चतुर्थोत्तमप्रयाजजातीयान्येवाक्षिपति । तदङ्गभूतयोः प्राकृततदङ्गदेवताप्रकाशकयोरपूर्वयोः प्रैषयोर्मध्ये पञ्चामन्येषामप्राकृतदेवत्यमन्त्राणां पश्चावाचानात् । तद्वाद्यानां त्रयाणामभ्यासः स्यात्ततो मन्त्राणामपकर्षापत्तिः । सन्निपातगत्वस्यानुपस्थितेश्च । अतः सन्निधानाविशेषाच्चतुर्थोत्तमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुर्वारं आवृत्तिः । उभयत्राभ्यासपक्षे च प्राकृतदेवताबाधो लक्षणया वा तद्देवताप्रकाशनमित्यन्यदेतत् ।

एवमनूयाजेष्वपि मन्त्रलिङ्गवशादेव प्रथमानुयाजस्याद्यावृत्त्यारोदशमस्य द्वितीयस्याष्टमपर्यन्तं पञ्चमप्रभृत्यभ्यासः नवमैकादशौ तृतीयस्येति । यत्र तु न किञ्चिद्गमकं, तत्र विषमसम्पाद्यसंख्याकस्थले अवश्यकल्प्याया अधिकाया आवृत्तेरन्तिमविषयत्वात् सर्वस्याप्यन्तिमविषयकत्वमेवेत्यपि वक्ष्यते ।

यत्र तु समसंख्याकैवावृत्तिर्यथा तिसृषूपसत्सु षट्त्वश्रवणे, तत्रैकैकस्य द्विरावृत्त्याऽपि षट्त्वसम्पत्तौ नान्तिमाया एव चतुरावृत्तिः । समुदाये विहितकार्य्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानाया आवृत्तेः सर्वविषयत्वौचित्यात् । तत्र च त्रिरनूवाकः पद्यतामित्यादौ सम्पूर्णानु-

वाकस्थावृत्तिदर्शनेन प्रकृतेऽप्युपसत्त्रयमेकवारं कृत्वा पुनः कार्यमिति दण्डकलितवदावृत्तिरिति प्राप्ते ।

प्रथमद्वितीययोर्हि तृतीयातः पूर्वं करणं क्लृप्तं, तद्दण्डकलितवदावृत्तौ बाध्येत । अतः प्रथमां त्रिःकृत्वा द्वितीयाच त्रिरभ्यस्य तृतीयाऽपि तथैव कार्येति स्वस्थानविवृद्धिरेवेति सिद्धम् ॥५॥२॥२॥

समिध्यमानवतीम् ॥ पञ्चदशसामिधेनीनां यत्रैकविंशतिरनुब्रूयादित्यत्राधिका संख्या श्रुता, तत्रागमेन संख्यापूरणं दशमे वक्ष्यते । तदत्रागम्यमानानां ऋचां यद्यपि न्यायेनान्ते निवेशः प्रसज्यते, तथापीयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्धाय्या इति द्यावापृथिव्यन्तरालत्वेन स्तुतस्य समिध्यमानवतीसमिद्धवत्यन्तरालस्याप्राप्तिवशकल्पितविधिविहितस्य सत्त्वात्तदन्तराल एव सर्वासामागम्यमानानां निवेशः । न च धाय्यापदपरिभाषितानामेव मन्त्रविशेषाणामन्तरालनिवेशोऽन्येषां त्वन्त इति वाच्यम् । धीयमानत्वयोगेन सर्वेषामेव धाय्यापदवाच्यत्वादिति प्राप्ते ।

नायं यौगिकः, स्तोत्रादावागम्यमानास्वपि धाय्याशब्दप्रयोगापत्तेः । पाणिनिना सामिधेनीष्वेव धाय्याशब्दस्यानुशिष्टत्वाच्च । अतो रूढ एवायम् । सोऽपि यत्रैव वेदे पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इत्यादिना परिभाषितस्तत्रैव । तेषामेव चान्तराले निवेशः, अन्येषां त्वन्ते इति । अत एव वेधातव्यायामधाय्याशब्दकाया अग्न आ याहि वीतये इत्यस्याः पश्चात्त्रिष्टुभा परिदधातीत्यन्तनिवेशदर्शनमुपपद्यते ॥५॥२॥३॥

स्तोम ॥ प्रकृतौ बहिष्पवमाने त्र्यस्तृचाः स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्यास इत्येवंसंज्ञाः । विवृद्धस्तोमकायाञ्च विकृतौ बहिष्पवमाने

ऋगागमो वक्ष्यते। तत्रागम्यमानानामृचां प्राक् पर्यासात् निवेशः। पर्यासशब्दस्य नदीपर्यासः क्षेत्रपर्यास इत्यादावन्तवचनत्वेन प्रसिद्धेः समाख्ययैवान्तिमस्थानत्वावगतेस्तद्बाधार्थं प्राक् पर्यासादागन्तूनां निवेशकल्पना। अत एव द्वादशाहे पार्ष्ठिके द्वितीयेऽहनि पञ्चदशस्तोमके स्तोत्रीयानुरूपौ पठित्वा वृषण्वन्तौ तृचौ समाम्नाय पश्चात्पर्यासः पठित इति प्राप्ते।

प्रकृतिक्लृप्तस्यानुरूपानन्तर्यस्य पर्यासे बाधे प्रमाणाभावात् समाख्यायाश्च प्रकृतौ पाठप्राप्तान्तिमस्थानत्वानुवादकत्वेन स्थानविधिकल्पकत्वाभावादन्त एवागन्तूनां निवेशः। द्वादशाहे पार्ष्ठिके द्वितीयेऽहनि तु वाचनिकं वृषण्वतोस्तृचयोः प्राक् पर्यासादनुष्ठानं, तदपि तयोरेव। तद्विकारेष्वन्येषामागमस्त्वन्त एव ॥ ५ ॥ २ ॥ ४ ॥

अन्ते तूत्तरयोः ॥ यत्र तु विष्टुत्स्तोमकेष्वेव क्रतुषु उत्तरयोर्माध्यन्दिनार्भवपवमानयोर्वक्ष्यमाणः सामागमस्तत्र स नान्ते। अनारभ्याधीतेन त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुबत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति वचनेनाप्राप्तिबललब्धविधिशक्तिकेन गायत्र्यादिष्वेव सामावापविधानात्। अतो नान्त इति प्रत्युदाहरणमात्रमिदम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ५ ॥

ग्रहैष्टकम् ॥ यानि प्राकरणिकानि ग्रहणान्यैन्द्रवायवादीनि, तानि यथापाठमेव व्यवस्थितानीति न तेषु चिन्ता। यानि त्वनारभ्याधीतानि तेष्वपि यत्रांशुदाभ्यादौ प्राकरणिको विनियोगस्तत्र विनियोगविधिपाठबलादेवानुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविषयत्वम्। अत एव न तयोरन्ते करणम्। अपि तु प्रातःसवन एव

धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव। यत्र त्वनारभ्याधीतमेव तेषां यागाङ्गतयाऽपि विनियोजकं वाक्यं, तत्र ग्रहणस्य यागाभ्यासोपकारकस्य सामर्थ्यादभ्याससमुदायात्मकसवनद्वारकतयैव यागाङ्गत्वाद्द्वारीभूतसवनभेदेन प्रतिसवनं ग्रहणानुष्ठानं निर्वापाङ्गस्य मन्त्रस्येव मुष्टिरूपद्वारभेदेन। एवमनारभ्याधीतानां चित्रिणीरुपदधातीत्यादीनामपि प्रतिचिति भेदेनानुष्ठानम्। चित्रिण्यादीष्टकानां हि अनारभ्याधीतानामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगापेक्षायां तस्मादग्निचित्सर्वमायुरेतीत्याद्यर्थवादवशादग्न्यङ्गत्वप्रतीतावपि अग्निपदाभिधेयस्थण्डिलारम्भकचितिद्वारकतयैव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचित्यावृत्तिः। यां काञ्चिदिति वचनन्तु प्राकरणिकेष्टकाभिप्रायमिति प्राप्ते।

ऐन्द्रवायवादिग्रहणवदेवाभ्याससंपादनद्वारा यागोपकारकत्वस्यैव सिद्धेः सवनारम्भस्यानुषङ्गिकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणाभावाच्च प्रतिसवनमावृत्तिरपि त्वन्त एवानुष्ठानम्। एवं चित्रिण्यादेरपि न प्रतिचित्यनुष्ठानम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ६ ॥

अन्ते ॥ चित्रिण्यादीनान्तु यां काञ्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपदध्यादिति वचनेन मध्यमचितावुपधानम्। अत्र ह्यभिपूर्वस्य जानातेः प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वाद्वाक्यार्थवत्त्वाच्च प्रत्यक्षब्राह्मणविहितेष्टकोद्देशेन मध्यमचितिरूपदेशविधानम्। उपधानन्तु प्रकरणप्राप्तमाश्रयः। प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वञ्च इष्टकावाचिश्रुतशब्दविनियुक्तमन्त्रोपधेयत्वमित्युक्तमेव भूमाधिकरणे। न च प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वस्योद्देश्यविशेषणता। तच्छब्देन विशिष्टपरा-

मर्थ्येन विशिष्टोद्देशोपपत्तेः । अतो मध्यमचितावेवोपधानम् । न चेदं प्राकरणिकविषयम् । अविशेषात् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ७ ॥

प्राक् लोकंपृणायाः ॥ मध्यमायामपि प्राकरणिकेष्टकोपधानानन्तरमेवोपधानं चित्रिण्यादीनाम् । न तु प्राक् लोकंपृणायाः । आगन्तुकत्वात् । न च यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति लोकं पृण छिद्रं पृणेति वचनेन लोकंपृणायाः पूरणार्थत्वात्तस्यान्ते निवेशावगतेः ततः प्राङ्निवेशश्चित्रिण्यादीनाम् । लिङ्गादेव मन्त्रस्य छिद्रपूरणार्थत्वे अस्य वचनस्य तदर्थताविधायकत्वाभावात् । कथञ्चिन्मन्त्रस्य तद्विधायकत्वेऽपीष्टकायास्तदर्थत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अस्तु वा मन्त्रे छिद्रपूरकत्वस्येष्टकायास्तत्पूरकत्वं विनाऽनुपपत्तेस्तस्या अपि तत् । तथापि तस्य चित्यन्तरे सावकाशत्वाच्च चित्रिण्यादीनामन्ते निवेशन्यायस्य निरवकाशस्य बाधः । न च लोकंपृणाया अपि प्रत्यक्षशाखावत्त्वात् मध्यमचितिमात्रविषयत्वम् । इति करणविनियुक्तत्वेनास्य मन्त्रस्येष्टकावाचिश्रुतपदविनियुक्तत्वाभावात् । न च तथापि तत्तच्चित्यवान्तरप्रकरणपठितत्वेन तत्रैव निवेशापत्तेश्चयनमहाप्रकरणपठितत्वे चान्तिमचितावेव निवेशापत्तेः कथं सावकाशत्वमिति वाच्यम् । पूरणार्थत्वलिङ्गादेव द्वारभेदेन भेदोपपत्तेः सर्वविषयत्वादिति प्राप्ते ।

चित्रिण्यादीनामन्ते निवेशे लोकंपृणायां छिद्रपूरणरूपफलस्यैव बाधापत्तेर्वरं पूर्वपठितेष्टकोपधानोत्तरत्वरूपक्रमबाधेन चित्रिण्यादीनां प्राक् लोकंपृणाया अनिवेशः ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८ ॥

संस्कृते ॥ आधानस्य नैरपेक्ष्येणोत्पत्तिवाक्येऽग्निनिष्पादकत्वाव-

गमादाधानमात्रेणैवाग्निनिष्पत्तिरिति सिद्धत्वादग्नीनामाधानमात्रानन्तरमेवोत्तरक्रतूनां प्रवृत्तिः। पवमानेष्टयस्तु यदि भाष्यकारमतादग्न्यङ्गं, तदा स संसिद्धेष्वेवाग्निषु स्वोत्तरभाविक्रतूपयोगितया संमार्गवत्संस्कारविशेषाधायकाः । यदि तु वार्तिककारमतादाधानाङ्गं, तदा बृहस्पतिसववद्देवैता अग्नीनां स्थापका इति न केषाञ्चित्क्रतूनामाधानानन्तरमेव करणेऽपि पवमानेष्टीनां वैयर्थ्यापत्तिः। अग्निं वै सृष्टमग्निहोत्रेणानुद्रवतीति पवमानेष्टिभ्यः प्रागेवाग्निहोत्रप्रवृत्तिं दर्शयति। अतश्चाहिताग्निर्न किञ्चन्दार्वभ्यादध्यादित्याद्याहिताग्निव्रतवदेवाधानोत्तरमेव क्रतुप्रवृत्तिरिति प्राप्ते।

भाष्यकारमते तावत्तत्तद्वाक्ये नैरपेक्ष्यश्रवणेऽपि एकस्योत्पादकत्वमितरस्य संस्कारकत्वमित्यत्र प्रमाणाभावः। प्रत्युत पवमानेष्टीनामेव स्वविनियोजकवाक्ये आहवनीयोत्पादकत्वावगतेराधानस्य गुणवाक्यावगताहवनीयोत्पादकत्वं विलम्बोपस्थितिकम्। न चैवमस्तूभयोरुत्पादकयोर्विकल्पः। यथा निर्वपेद्वादशरात्रिषु निर्वपेदित्यादिकालविधिवशादेव समुच्चयसिद्धेः। वार्त्तिककारमते साङ्गस्यैवाधानस्याग्न्युत्पादकत्वान्न तदभावेऽग्निसिद्धिः। न च स्थापकत्वं बृहस्पतिसववत्। पवमानेष्टीनामाधानप्रयोगबहिर्भावेऽपि तदङ्गाधानकरणभावनाबहिर्भावस्याश्रुतत्वेन स्थापकत्वकल्पनानुपपत्तेः। अतः पवमानेष्टिव्यतिरेकेणाहवनीयनिष्पत्तेरभावात्तदुत्तरमेवाग्निहोत्रादीति। आहिताग्निव्रतेषु तु आधानोत्तरमेव पुरुषस्याहिताग्निपदवाच्यत्वोपपत्तेस्तदनन्तरं करणम्।

यत्तु निदर्शनमुक्तं, तत्तूष्णीं होमस्याधानाङ्गभूतस्य स्तुत्यर्थं

नाग्निहोत्रस्य पूर्वप्रवृत्तिसूचकम् । तूष्णीं होमो हि नाग्निहोत्र-होमः । प्रमाणाभावात् । नाप्यग्निहोत्रधर्मकः । अर्थवादगतस्य नाम्नोऽनतिदेशकत्वात् । एतद्धोमस्याप्याधानद्वाराऽग्निप्रयोजकत्वाग्नि-सम्बन्धित्वाविशेषात्प्रायणीयादिपदवदनतिदेशकत्वाच्च । अतोऽपूर्वस्यैव होमस्यैवं स्तुतिरिति नाग्निहोत्रस्य पूर्वप्रवृत्तौ लिङ्गम् । भिन्न-प्रयोगपरिगृहीतानामपि च पौर्वापर्यमात्रं प्रसङ्गान्निरूपितम् । व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन पौर्वापर्यमेतन्न्यायार्थ इत्यपि ध्येयम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

यज्ञिते ॥ वर्षति न धावेदित्यादीन्यग्निचित्व्रतान्यामरणं वर्षमात्रं वा चयने निमित्ते पुरुषार्थतया, आधाने निमित्ते आहिताग्निव्रतवदेव विहितानि । अत्र व्रतपदश्रवणादेवोभयत्रापि संकल्प*श्चणा । पुरुषार्थत्वस्य वाचनिकफलश्रवणाद्दृष्टव्यम् । तदिद-मग्निचित्व्रतं भूतचयनमात्रस्यैव भूताधानवन्निमित्तत्वाच्चयनमात्रे कृते कर्त्तव्यमाहिताग्निव्रतवदिति प्राप्ते ।

कर्मणि, भूत इति चानुवर्त्तमानेऽग्नौ चेरिति सूत्रेण कर्त्तरि-चिनोतेः क्विप्प्रत्ययविधानात्कर्मत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या च भावनाक्षेपा-दग्निकर्मकचयनकरणकभावनाया एव भूताया निमित्तत्वावगतेरग्नि-शब्दवाच्यस्य च स्थलनाख्यस्याग्नेः स्वरूपेण चयनकर्मत्वाभावाच्चयन-निष्पादितस्थण्डिलाधारत्वद्वारा कर्मत्वावगतेराधारतायाश्च याग-यागसमाप्तिं यावदनिष्पत्तेः क्रत्वन्त एवाग्निकर्मकचयनकरणक-

* संकल्प्य,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

भावना*भूतत्वावगतेस्तदन्त एवाग्निचिह्नतानि । आहिताग्निपदे तु यद्यपि क्त-प्रत्ययेन तथैव लक्षणया भावनावगतेस्तस्या एव भूताया-निमित्तत्वावगतिः, तथापि अवनाख्यस्याग्नेराधानकर्मत्वस्य स्वजन्या-वान्तरापूर्वाधारत्वेनैव वाच्यत्वात्तादृशस्य चाधानान्ते एव निष्पत्ते-स्तदन्त एवाहिताग्निव्रतानि । न ह्यावहवनीयत्वादिना कर्मत्वं श्रुतं, येन पवमानेष्ट्यन्ते तन्निष्पत्तिः प्रसज्येत ॥ ५ । २ । १० ॥

परेण ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति दीक्षणीयेष्टेस्तावद्दीक्षार्थत्वं ऌट्प्रत्ययस्य क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितस्य श्रवणादवगम्यते । दण्डेन दीक्षयति मेखलयादीक्षयति कृष्णविषाणया दीक्षयतीत्यादिना तृतीययैव दण्डादीनां दीक्षार्थ-त्वम् । न च दण्डादीनामभिव्यक्त्यर्थत्वं, दीक्षाभिव्यक्तेरश्रुतत्वात् । अनेकेषु दीक्षयति-पदेषु तल्लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च ।

किञ्चादृष्टरूपयमनियमपरिग्रहानुकूलयोग्यतारूपाया दीक्षाया अभिव्यक्तिर्न तावदनुमित्यात्मिका । दण्डादीनां व्यभिचारित्वात् । नापि स्मरणात्मिका । सम्बन्धित्वस्य प्रागज्ञानात् । अस्तु वा दीक्ष-णीयाया एव दीक्षोत्पादकत्वं, तथापि न तदन्ते दीक्षितधर्मा यम-नियमादयः । दीक्षितोऽपि दीक्षितवादं वद सत्यमेव वद नानृत-मित्याद्यावेदनप्रैषेण दण्डादिदानोत्तरमेव यमनियमपरिग्रहविधा-नात् । इतरथा आवेदनस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । अत एव यमनियम-परिग्रह एव दीक्षेति पार्थसारथिलिखनमप्यपास्तम् । आवेदनप्रैषे दीक्षासम्बन्धोत्तरकालं यमनियमपरिग्रहाभिधानात् । स्वयमेव

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भावनायाः,-इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

BIBLIOTHECA INDICA:

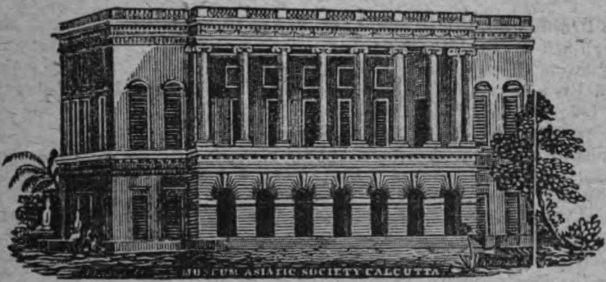
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1097.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK

BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.

VOL. I, FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ... Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1–2	0	12
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 and Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–5 @ /6/	7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2–5 @ /6/ each	1	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each	9	0
Bāla Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1	0	6
Baudhayana Srauta Sutra, Fasc. 1–2 @ /6/ each	0	12
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4–8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–4	1	8
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1–2	0	12
Catadusani, Fasc. 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. III, Fasc. 1–4 ...	4	2
Çatasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1–7 @ /6/ each ...	2	10
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1	20	4
Çlokavartika, (English) Fasc. 1–4	3	0
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4–17 @ /6/ each ...	5	4
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4; Vol. III, Fasc. 1–4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	6	0
Çri Bhāshyam, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1–6...	2	4
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1–6	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1–9 & Vol. II, Fasc. 1–11 @ /6/ each	7	8
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–8 @ /12 each	6	0
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7–19 @ /6/ each	4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/	2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1–6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each ...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1–7 (Text) @ /6/	2	10
Nityacarapradiph Fasc. 1–4	1	8
Nyayabinduṭikā, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1–6 Vol. II, Fasc. 1–3 @ /6/ each	3	6

दीक्षाया अदृष्टरूपत्वाभिधानाच्च । अतो दण्डादीनामपि दीक्षार्थत्वात्सर्वान्ते सा । न चैवं नैरपेक्ष्यश्रवणाद्विकल्पापत्तिः । अदृष्टार्थतयैकप्रयोगविधिपरिग्रहेण समुच्चयावगतौ अवान्तरकार्ये नैरपेक्ष्योपपत्तेरिति प्राप्ते ।

दीक्षणीयावाक्ये दीक्षिष्यमाण इति लृट्प्रत्ययेन तस्यादीक्षार्थत्वं तावदवगन्तव्यम् । दण्डादीनां तु णिजन्त-दीक्षयति-पदश्रवणान्न दीक्षार्थत्वमवगम्यते । अपि तु तदनुकूलव्यापारार्थत्वमेव प्रथममवगम्यते । पश्चात्तु तत्सम्बन्धात्प्रयोज्यव्यापाररूपदीक्षार्थत्वं दण्डेन घटं कारयतीत्यादिवत्कथञ्चित्कल्प्येत । न च शीघ्रावगतदीक्षणीययैव कृतार्थत्वाद्दीक्षाया दण्डादिजन्यत्वकल्पनाऽवसरः । सिद्धरूपत्वाच्च दण्डादीनां न क्रियाव्याप्तत्वज्ञानमन्तरेण दीक्षार्थत्वसम्भवः ।

न च प्रथमावगतप्रयोजकव्यापारार्थत्वमेव वचसैव कारयतीत्यादिवत्तदर्थमस्त्विति वाच्यम् । तथात्वे साक्षाद्दीक्षणीयार्थत्वाङ्गीकारेऽदृष्टार्थत्वापत्तेः । तदरं दीक्षाफलीभूतयमनियमपरिग्रहोपयोगिदीक्षावत्त्वज्ञानजनकतयैव दीक्षणीयार्थत्वम्, दीक्षार्थत्वमेव वाऽङ्गीकर्त्तुमुचितम् । अगम्येति मन्त्रस्य यागफलप्रकाशकतया यागाङ्गत्वमिव । अत एव परम्परासम्बन्धस्य सम्बन्धविधयैव बोधोपपत्तेर्न लक्षणाऽपि । ज्ञानजनकत्वञ्च स्मारकविधया । सम्बन्धस्य च मानान्तरादनवगमेऽपि विध्यन्यथानुपपत्त्यैवावगमात् स्मारकत्वोपपत्तिः । तत्तद्विध्यन्तरैरेव च दण्डादीनां धारणकण्डूयनादिरूपक्रियाविधानात्तत्क्रियाविष्टानां स्मारकत्वसम्भव इति शङ्कनीयम् ।

अत एव तत्तत्क्रियार्थानामप्येषां दीक्षाऽभिव्यञ्जकत्वमप्यानु-

षङ्गिकम्। अत एव दण्डादीनां दीक्षाऽभिव्यक्तौ समुच्चयः। अतश्चान्त एव दीक्षितधर्मा दीक्षितो न जुहोति न दीक्षितस्यान्नमश्नीयादित्यादयः। न चैवमावेदनवैयर्थ्यमभिव्यक्तिवैयर्थ्यञ्चेति वाच्यम्। तद्विध्याम्नानबलेन तत्प्रैषपठितधर्माणामेव तदुत्तरत्वप्रतीतेः॥ ५॥ ३॥ ११॥

अङ्गवत्॥ काम्यानामुद्भित्सौर्यादीनां नैमित्तिकानाञ्च भेदनहोमादीनां समिदादिवदेव पाठक्रमात्क्रमे प्राप्ते।

उपायप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति फलेच्छायाः कारणत्वान्नैमित्तिकानुष्ठानस्य च निमित्ताधीनत्वात्तदनुरोधेनैव क्रमावगतेर्न पाठस्य नियामकता। वस्तुतस्तु यत्रैकप्रयोगविधिपरिग्रहोऽनेकेषां, तत्रैव क्रमापेक्षायां पाठादीनां क्रमनियामकता। न तु यत्र भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहः। अत एव तादृशस्थले पाठः पारायणादावुपयुज्यते॥ ५॥ ३॥ १२॥

य एतेन॥ स्थिते भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानां क्रमानियमे क्वचिद्वचनात्पौर्वापर्यम्। यथा एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्भवतीति। तत्रैतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोममात्रपरामर्शी, तथापि न सर्वसंस्थस्य ग्रहणम्। अपि त्वग्निष्टोमसंस्थस्यैव। संस्थान्तराणामन्यशब्देनाभिधानस्याग्रिमाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन तास्वपि ज्योतिष्टोमोत्तरत्वस्यावश्यकत्वात्परिशेषादेवाग्निष्टोमसंस्थस्य पूर्वकरणसिद्धेः। अत एवातिरात्रसंस्थाकस्यातिरात्रमेके प्रथममाहरन्तीति वचनादेव प्रथमं करणम्।

अस्तु वाऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमपरामर्शकत्वमेवैतच्छब्दस्य। अग्निष्टोमसंस्थामभिप्रेत्यैव ज्योतिष्टोमे सकलधर्मविधानात्। अत-एव तस्य नवतिशतं स्तोत्रिया इत्युपपद्यते। अग्निष्टोमसंस्थाकज्योति-ष्टोम एव हि तावत्यः स्तोत्रिया न संस्थान्तरयुक्ते। एवञ्चातिरात्र-प्रथमाहारोत्तरमपि[१] अग्निष्टोमसंस्थां कृत्वा एवोद्भिदादयः कार्या-इति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ १ ३ ॥

अथान्येनेति ॥ एतच्छब्दार्थे निरूपितेऽन्यपदार्थो निरूप्यते। अन्यशब्दस्य पूर्वप्रकृतादितरार्थत्वभिहितं तदा चित्वात्संस्थानाञ्च सन्निहितत्वेन तास्वेवाऽग्निष्टोमोत्तरत्वस्य विधिरिति प्राप्ते।

न तावत्संस्थानां प्रकरणेन सन्निधानं विकृतित्वात्। अधि-कारोऽपि ज्योतिष्टोमस्यैव। एष वावेत्यादिवाक्यशेषे तस्यैव संकीर्त्त-नाच्च। यज्ञानां ज्योतिष्टोमोद्भिदादीनां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थाक एव प्रथममित्युक्तेऽन्येषामप्युद्भिदादीनां यज्ञपदेनोपादानाच्च।

न चैवं संस्थानामयज्ञत्वादग्रहणम्। तास्वप्याश्रयस्य यज्ञत्वात्। अतस्याग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमान्य-तद्विकारमात्रे तदुत्तरकालत्व-विधिः। न च ज्योतिष्टोमे यज्ञान्तरापेक्षया प्राथम्यमेव प्रकरणा-नुग्रहाय विधीयतामिति वाच्यम्। एष वावेत्यस्यार्थवादत्वेना-विधायकत्वात्। अथान्येनेत्यनेन तृतीयविधिप्रकारलिप्सया यागा-न्तरेष्वेवाग्निष्टोमपूर्वकालकत्वस्य तदुत्तरत्वस्यानियतस्य विधानसम्भवे प्रकरणबाधस्यादोषत्वाच्च।

न च प्रकरणान्तरन्यायेनास्य कर्मान्तरत्वशङ्का। एष वावेत्यने-

---

(१) अतिरात्रस्य प्रथमं य आहार आहरणं तदुत्तरमपीत्यर्थः।

नार्थवादेनोद्भिदादीनां यज्ञान्तराणां सन्निहितत्वात् । न च तत्रैव कर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । तस्योत्तरकालत्वाच्चिन्नप्राथम्यस्तावकत्वेनोपादेयत्व-सामानाधिकरण्येन विधेयत्वानाच्चेपकतया कर्मान्तरानापेक्षकत्वात् । अतः सिद्धमग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमान्यतद्विकारमात्रे तदुत्तर-कालत्वविधिरिति ॥ ३ ॥ ३ ॥ १४ ॥

एकस्तोमो वा* ॥ ननु यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशः स तं यः सप्तदशः स तं य एकविंशः स तमिति वाक्यशेषे एकस्तोमकानामेव संकीर्त्तनात्तेषामेवान्यशब्देन ग्रहणात्तत्रैवोत्तरकालत्वविधिरक्ताधिकरणन्यायेनेति चेन्न । वाक्य-शेषस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । यो हि त्रिवृत्स्तोमः प्रकृतावनुष्ठितः चोदके-नान्यं क्रतुमापद्यते प्राप्नोति स स्तोमस्तं यज्ञक्रतुमभ्यस्तत्वाद्दीपय-तीति तस्यार्थः । सम्भवति च स्तोमान्तरसत्त्वेऽपि त्रिवृदादेरपि सत्वादनेकस्तोमकक्रतुदीपकत्वम् । पुत्रान्तरसत्त्वेऽप्येकस्य गुणवत्त्वविव-क्षया पितृदीपकत्ववत् ।

वस्तुतस्तु गुणविशेषस्य प्रकृते अविद्यमानत्वात्त्रिणवादिमात्रस्तोम-कक्रतौ च त्रिवृदादेरभावेन दीपकत्वानुपपत्तेर्वाक्यशेषस्य क्रतु-विशेषोपस्थापकत्वेऽपि विधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वार्थत्वप्रतीतेः सन्देहाभावेनाक्ताधिकरणन्यायाभावान्न वाक्यशेषस्य विधिसंकोच-कत्वकल्पनाऽवसरः । अतस्त्रिवृदादिग्रहणं ज्योतिष्टोमीयाङ्गमात्रोप-लक्षणम् । तदङ्गमात्रस्य तद्विकृतावभ्यस्तत्वेन तद्विकृतिदीपकत्वा-

---

* एकस्तोमे वा,–इति भाष्यपुस्तके पाठः ।

स्तदुत्तरकालत्वस्तुत्युपपत्तेः । अत एवान्यपदेन न सौर्यादिग्रहणम् । तत्र सौमिकाङ्गाभ्यासाभावात् । अतस्तद्विकृतिमात्रस्योत्तरकालतेति सिद्धम् ॥ ५ । ३ ॥ १५ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

पञ्चमस्य तृतीयः पादः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

क्रमकोपः ॥ तदेवं निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषूत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं प्रागेवास्माभिर्निरूपितम् । सुबोधत्वात्तु न सूत्रकारेणोच्यते । शिष्यानुग्रहार्थन्तु क्वचिदुच्यते । श्रुतिविरोधे पाठस्य दौर्बल्यम् । यथाऽऽश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीत्यत्र । पाठादैन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीत्येवंविधादाश्विन-ग्रहणस्य तृतीयस्थाने प्राप्तस्य श्रुत्या दशमस्थानेऽनुष्ठानम् । तं तृतीयमिति तु पाठप्राप्तानुवाद एव । प्रवृत्तेः पाठेन बाधात् । एवमर्थेनापि पाठस्य बाधः । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति । व्याख्यातं पूर्वमिदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ १ ॥

अवदान ॥ एवं मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य बाधः । यथा दर्शः पाठादर्थाच्च पूर्वं धर्मादोहनादयः, पश्चादाग्नेयस्य निर्वापादयः । तत्प्रवृत्तिक्रमेणैव हविरासादनप्रयाजशेषाभिधारणस्विष्टकृदवदाना-न्यपि कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तानि मुख्यक्रमात्प्रथममाग्नेयस्य कार्याणि पश्चाद्दध्नः । प्रधानानां हि पाठादेव प्रथममाग्नेयस्य पश्चात्सान्नाय्य-स्यानुष्ठानम् ।

यद्यपि चासादनादीनां याज्यापुरोऽनुवाक्याप्रवृत्तिक्रमात्ताद्रू-प्यानुष्ठानमपि प्रसज्यत इति भूतभाविप्रवृत्तिक्रमाभ्यामनियमप्रसक्तौ मुख्यक्रमस्य नियामकत्वमात्रमिति नेदं विरोधोदाहरणं सम्भवति,

तथाप्यन्यदीयाद्गमुदाहरणं मृग्यम्। दूषकतावीजन्तु मुख्यक्रमे प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहः। प्रवृत्तिक्रमे त्वङ्गानां परस्परप्रत्यासत्तिः। अतस्तस्य बाधः। अथ च न प्रधानावदानमुदाहरणम्। तस्य प्रधानेनैकपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात्॥ ५॥ ४॥ २॥

वचनात्॥ आधानप्रकरणे यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नर्त्तुं प्रतीक्षेत न नक्षत्रमिति श्रुतम्। न च तेन सोमस्याधानानन्तर्यं विधातुं शक्यम्। आनन्तर्यस्याश्रवणात्। आधानानन्तर्य-कालानादरोभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। अतो विहितकालानादरमात्र-माधानोद्देशेन विधीयते। सोमेन यक्ष्यमाण इति त्वनुवादः। तेन दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितदर्शपूर्णमासो-त्तरकालत्वमेव सोमस्येति प्राप्ते।

आधानमात्रोद्देशेन विहितकालानादरविधाने सोमेन यक्ष्यमाण-इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, आधानकर्त्तुश्च सर्वस्यापि सोमाधिकारित्वाद्वि-शेषणस्य व्यावर्त्त्याभावेन वैयर्थ्यापत्तेः, सोमेनाधानान्तरं यक्ष्यमाणो-ऽग्निमित्यर्थावगतिः। न च रथकाराधानव्यावृत्त्यर्थं विशेषणोपपत्ते-र्नानन्तर्यकल्पना युक्तेति वाच्यम्। यक्ष्यमाण इत्यद्यतनवाचिप्रत्यय-श्रवणेनानन्तर्यस्याकल्पनीयत्वात्। रथकाराधानस्यादृष्टार्थत्वेनाग्नि-मिति द्वितीयाऽनुपपत्तेश्च। रथकाराधाने कालानादरस्य यदृच्छ-रेवैनमिति वचनेनैव सिद्धतया तस्य प्रसक्त्यभावेन निवारणीयत्वा-नुपपत्तेश्च।

अतोऽत्र सोमाव्यवहितपूर्वकालीनाधाने निमित्ते विहितकाला-नादरो विधीयते। कर्तृसमानाधिकरणेन भाष्यकारोदाहृतेन

यच्छब्देन निमित्तत्वावगतेः सकलकारकाणामन्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः। अतश्च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन विध्यन्तरेणोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वत्सोमाङ्गतया आधानानन्तर्यं विधीयते।

अथवा अहतपाप्मानो वा ऋतव असौ खलु वाव आदित्य ऋतव एषां पाप्मानमपघ्नन्ति तस्माद्यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेद्यादधीताथ यजेतेति वचनेनाथ यजेतेत्यनेनाधानानन्तर्यं सोमे विधीयते। यजेतेत्यनेन सोमस्यैव परामर्शात्। अत एवाथादधीतेत्यनेनाधान एव कालबाध इति वक्ष्यते। अतश्च निमित्तश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि न विध्यन्तरकल्पनम्।

अत एवेष्टिपूर्वत्व एव यदेष्युत्तरमग्निविनाशादिनिमित्ताधानाव्यवहितोत्तरं सोमकरणं, तदा सोमे कालानादरविधानोपपत्तेर्न विध्यन्तरकल्पनया विकल्पाङ्गीकरणं युक्तमित्यप्यपास्तम्। प्रत्यक्षविधिनैवापूर्वाधानानन्तर्यस्य विहितत्वात्। न ह्यथादधीतेत्यत्र पुनराधानप्रसक्तोऽस्ति। तस्य निमित्तवशप्रवर्त्तित्वेन तत्र कालानादरविधिवैयर्थ्यात्। अतश्चापूर्वाधानानन्तर्य एव कालानादरविधानादिष्टिपूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन युक्त एव विकल्पः।

केचित्तु सोमेन यक्ष्यमाण इति भिन्नं वाक्यम्। नर्तुं पृच्छेदिति भिन्नम्। तत्राद्येन प्रकरणात्तृतीयविधिप्रकारे आद्यवाक्याधानोद्देशेन सोमाव्यवहितपूर्वकालता विधीयते। सोमपूर्वकालमात्रविधाने वाक्यवैयर्थ्यात्। अतश्च वाचनिकेन सोमपूर्वत्वेनेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्प इत्याहुः।

तन्न। वाक्यभेदे प्रमाणाभावात्। आधानाङ्गभूतसोमपूर्वत्वेन सोमाङ्गभूतेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्पापादनायोगाच्च। किञ्चैवमस्मिन्नेव वाक्ये विशिष्टाधानविधिराधानमात्रविधिर्वाऽस्तु। सोमेन यक्ष्यमाण-इत्यस्यैन्द्रवायवाग्रानितिवदनुवादोपपत्तिः। न चेष्टापत्तिः। वसन्तादिवाक्यानां निमित्तार्थत्वापत्तेः। न च यक्षच्छब्दस्य धात्वर्थांश एव विधिप्रतिबन्धकत्वं न विशेषणांश इत्यत्र प्रमाणमस्ति। प्राप्तमात्र एव तस्य विधिप्रतिबन्धकत्वात्।

न चास्याधानोत्पत्तिविधित्वे अग्निमित्येकवचनादाधानस्यैकाग्न्युत्पादकत्वापत्तिः। अग्निगतस्यैकत्वस्य बहुत्वस्येवोद्देश्यगतत्वेन प्रमाणान्तरसिद्धसंख्योपलक्षणार्थत्वात्। अनेकाग्न्युत्पादकत्वन्तु आयतनेषु सम्भारान्निदधातीत्यायतनबहुत्वविवक्षाबलादित्युक्तं यद्वैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे।

किञ्चैवं विहितकालाम्नानादरः शुद्धाधानेऽपि स्यात्र सोमाव्यवहितपूर्वाधान एव। उत्तराधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या कालाम्नानादरस्य सोमाङ्गत्वेऽपि चेष्टिपूर्वत्वपक्षेऽपि स्यात्र सोमपूर्वत्वपक्ष एव। अतस्त्वस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान्। आधानानन्तर्येऽपि न पवमानेष्टिभिर्न वा अधिकारपशूनां व्यवधानम्। तेषां सोमोपकारकत्वात्। अत एव सोमाधानपक्षे पवमानेष्टीनां सद्य एव करणम्। सोमेनायक्ष्यमाणस्यैव संवत्सरादिकालाम्नानात् ॥ ५॥ ४ ॥ २ ॥

उत्कर्षात् ॥ एवं स्थिते कल्पद्वये आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया

स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति यदेवाद: पौर्णमासं हविस्तदनु* निर्वपेदिति वचनेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते एकदेशोत्कर्षेण समस्तदर्शपूर्णमासोत्कर्षप्रतीतेर्ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव। न हि सहितयागसाध्यत्वेन श्रुतं फलं एकदेशाद्भवितुमर्हति। न च सोमोत्तरं तन्त्रेण क्रियमाणोत्कृष्टहविर्मात्रसहकृतपूर्वयागेभ्य: फलसिद्धि:। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेनेत्यनेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यसर्वयागोत्तरत्वस्यैव सोमे विहितत्वेन तथा कल्पनाऽनुपपत्ते:। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाबलेन परमापूर्वोत्पत्तेरप्यवगतत्वाच्च। अत इतरयो: क्षत्रियवैश्ययो: कल्पद्वयमिष्टिपूर्वत्वमेवेति प्रथम: पक्ष:।

द्वितीयस्तु नैकदेशोत्कर्षेण सर्वदर्शपूर्णमासोत्कर्ष:। प्रमाणाभावात्। साकाय्याधिकरणे ऐन्द्राग्नविध्यनुपपत्त्या फलवाक्ये सर्वसाहित्यस्याविवक्षितत्वाच्च। अतो यस्य यावत्स्वधिकारस्तस्य तावद्भ्य एव फलसिद्धि:। अतश्च ब्राह्मणस्याप्युत्कृष्टहविर्भिन्नयागकरणोपपत्ते: कल्पद्वयम्। उत्कर्ष: परम्पौर्णमासीहविर्मात्रस्य। विधावविशेषश्रुतस्योद्देश्यपरस्य पौर्णमासपदस्यार्थवादेन संकोचानुपपत्ते:। यदेवेत्यनेन साकल्यप्रतीतेश्चेति प्राप्ते।

पौर्णमासीमात्रस्थत्वेनाच पौर्णमासपदव्यपदेशादाग्नेयस्योभयत्र विद्यमानत्वेन विशिष्य तात्पर्यग्राहकाभावे व्यपदेशानुपपत्ते:, प्रत्युतोपक्रमस्यार्थवादस्यैवाग्नीषोमीयहविर्मात्रतात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वेन तस्यैवोत्कर्ष:। यदेवेत्यनेकापेक्षन्तु वचनमुपांशुयाजस्याप्यग्नीषोमीयदेवताकत्वात्तदभिप्रायेण न विरुध्यते।

* तमनु,–इति भाष्ये पाठ:।

अत्र च सोमोत्तरकालत्वविधावुद्देश्यसमर्पकं पदं समभिव्याहृत-सर्ववाचि-तच्छब्द एव। न त्वग्नीषोमपदं हविःपदं वा। तस्यार्थवादस्थत्वेन पौर्णमासपदवत्तच्छब्दार्थतात्पर्यग्राहकत्वात्। विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। उद्देश्यतावच्छेदकमपि च नाग्नीषोमदेवताकहविष्ट्वम्। तथात्वे यागे उत्तरकालताया अक्लृप्ततानापत्तेः। नापि तद्देवताकयागत्वं तद्देवताकप्रकृतयागत्वं वा। तद्देवताकत्वस्य विशेषणत्वे तद्विकृतौ देवतान्तरयुक्तायां सोमोत्तरत्वस्यातिदेशानापत्तेः। उपलक्षणत्वे च विष्णुप्रजापतिदेवत्यस्याप्युपांशुयाजस्य सोमोत्तरत्वापत्तेः। किन्त्वग्नीषोमदेवतानिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतो यस्तत्तदपूर्वसाधनतावच्छेदकव्याप्यो धर्मस्तद्वत्त्वम्। अस्ति हि व्रीहियवादिवैकल्पिकसाधनस्थले व्यभिचारपरिहारायाग्नेयत्वोपांशुयाजत्वादिव्याप्योधर्म इत्युक्तं तेषामर्थाधिकरणे कौस्तुभे।

तत्र यद्यपि नान्यत्रावघातादिसंस्कारविधावुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं गौरवात्तथाप्यत्रार्थवादवशात्तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाविघातः। अतश्च विष्णुप्रजापतिजन्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मयोर्व्यापकधर्मोपांशुत्वस्य च स्वव्याप्यस्याप्यग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वाभावान्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वम्।

अग्नीषोमीयपुरोडाशे तु अपूर्वसाधनतावच्छेदकीभूतस्याग्नीषोमीययागत्वस्यैवाग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वात्तद्व्याप्यत्वाच्च नोद्देश्यतावच्छेदकत्वविघातः। तत्तद्विकृतौ देवतान्तरयुक्तायां तत्तद्विकृतित्वस्यैव तत्तद्देवताजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्व्याप्यधर्मस्यानापन्नतयोक्तविधव्याप्यत्वसत्त्वान्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वविघात इति ध्येयम्।

अथ चानुपादेयगुणयोगेऽपि न कर्मान्तरत्वाशङ्का। दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वात् ॥५॥४॥४,६*॥

स्वकाले ॥ एवं, यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नर्त्तुं प्रच्छेन्नानक्षत्रमित्यनेन विधीयमानः कालानादरोऽपि प्रकरणादाधानोद्देशेनैव विधीयते। न तु सोमोद्देशेन। अङ्गगुणविरोधन्यायेनोपकारके आधान एव कालबाधस्य न्याय्यत्वाच्च। तेन स्वकाले सोमं कुर्वता अव्यवहितपूर्वमाधाने क्रियमाणे नाधानकालप्रतीक्षा कार्येति प्राप्ते।

अस्यामेव शाखायां यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीतेति वचनान्तरेणाधानमात्रे कालानादरस्य विहितत्वात्तत एव सोमाव्यवहितपूर्वाधानेऽपि कालानादरप्राप्तेरनेकवाक्येन स्ववाक्योपस्थितस्य सोमस्यैवोद्देश्यवाचकपदकल्पनयोद्देश्यत्वमिति तस्यैव कालानादरः।

यत्तु शतपथे अपहतपाप्मानो वेत्यादिवचनेनोभयोरपि कालानादरविधानम्। तच्छाखान्तरत्वादाधानकालबाध इव न दोषः। वस्तुतस्तु तत्राथ यजेतेति वचनेनाधानानन्तर्यमेव सोमस्य विधीयते। अथादधीतेति पूर्ववचनेन त्वाधान एव कालबाध इत्युक्तमेव। अत्र चाधमन्तर्वेदीतिवल्लक्षणया विहितकालमात्रस्यानादरविधा-

---

* वाक्यस्य अनुत्कर्षाधिकरणं षष्ठं भाष्ये श्रुत्यादितम्। अनेन तु अत्रैवाधिकरणे तद्विचारितमित्यनुसन्धेयम्।

† नर्त्तुं स प्रतीक्षेत,—इति भाष्ये पाठः। नर्त्तुं सृक्षेत,—इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पाठः। सृक्षतिर्धातुर्दर्शनार्थे वर्त्तते इति तत्रैव व्याख्यातम्।

नात्पौर्णमास्यादिपर्वणोऽप्यनादर इति केचित्। नन्वेवं याज्ञान-वैयर्थ्यात्तु वाक्यभेदमप्यङ्गीकृत्य तत्कर्त्तुर्न्नक्षत्रमात्रानादर एव। अन्यथा पञ्चाहत्वादेरपि बाधापत्तेरिति तत्त्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ५॥

विकृतेः॥ य इष्ट्वेति वचनेन न तावत्प्रतीष्टौ पौर्णमास्यादि-कालविधिः। पञ्चाङ्ता उपवस्तव्याः पञ्चादयोऽभियष्टव्या इत्यादि-वचनैस्तस्याः प्रतिपत्कालत्वविधानात्। अत एव पौर्णमास्यां पौर्ण-मास्या यजेतेत्यादिवचनेषु पौर्णमास्यादिशब्दावपि आरम्भद्वारकौ, पर्वप्रतिपत्समुदायवाचकौ वा। अत एव प्रकृतौ शुद्धकालत्वं प्राकर-णिकम्। अतश्चेदमनारभ्याधीतं वचनं विकृतीष्टिविशेषपरं विकृति-पशुपरञ्च। अग्नीषोमीयस्यौपवसथ्येऽहनि विहितत्वात्।

अतिदेशप्राप्तोऽपि च विकृतौ पौर्णमास्यादिकालोयथा पौर्णमासीविकाराणां पौर्णमास्यां करणं अमावास्याविकाराणाममा-मावास्यायां करणमित्येवं व्यवस्थया प्राप्तानां व्यवस्थार्थं, तथा साङ्गानान्तासां पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकशुद्धकालत्व-बाधार्थमपि।

न च तत्तद्विकृतीनां तद्विधावेव प्रयोगस्य प्राप्तत्वाच्च प्रयोग-विध्यभावेन प्रधानमात्र एव पौर्णमास्यादिकालविधानोपपत्तेः प्रतिपत्कालत्वादिबाधेऽपि चतुर्दश्यामन्वाधानकरणेन प्राकृतशुद्ध-कालत्वबाधे प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। कालस्य प्रयोगान्वयितया प्रयोगसम्बन्धित्वेन विधानादन्वाधानेऽपि पौर्णमास्यादिकालस्यौप-देशिकत्वात्। अतः साङ्गमपि विकृतिप्रधानं पौर्णमास्यादिकाले कर्त्तव्यम्।

तत्र पूर्णपर्वणपराह्णसन्धौ वा विकृतिं कृत्वा प्रकृतेरन्वाधानं निर्विवादमेव । अन्वाधाने प्रातःकालस्तु उपदिष्टोऽपि अङ्गगुणत्वादातिदेशिकेनापि विकृतिप्रधानाङ्गप्रातःकालेन बाध्यते । पूर्वाह्णसन्धावपि औदयिकपर्वणः प्रकृत्यवरुद्धत्वात्पूर्वपर्वण्येवोपदिष्टपर्वकालत्वानुरोधेनातिदेशप्राप्तप्रातःकालं मुख्यकालत्वञ्च बाधित्वा विकृत्यनुष्ठानं ततः प्रकृत्यन्वाधानमिति बोध्यम् । एवं सोमेऽपि । पूर्वेद्युरेवाधिककालव्याप्तिसम्भवात् ।

यत्तु धूर्त्तस्वाम्यादिभिर्वैदिकैरावर्त्तन-तत्पूर्वसन्ध्योः प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं सन्धिदिन एव विकृत्यनुष्ठानम् । पौर्णमास्यादिशब्दानां पर्वाग्न्यचणवचनत्वात् । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्येति गोभिलसूत्रात् । अतश्च सन्निकर्षविप्रकर्षचणावच्छिन्नाहोरात्रस्यैव पौर्णमास्यमावास्यापदवाच्यत्वात्तस्य च पूर्वाह्णसन्धौ द्वितीयदिन एव सत्वात्तत्रैव विकृत्यनुष्ठानम् । तदपि न प्रकृतेः पूर्वन्तस्या मुख्यकालत्वेन विकृतौ प्रसङ्गसिद्ध्यापत्तेः । अतोऽगत्या प्रातःकालबाध एवेत्युक्तम् ।

तन्न । सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पत्नय आसन्तासाममावास्याञ्च पौर्णमासीञ्च नोपैदित्याद्यर्थवादादापामरप्रसिद्धेः ज्योतिःशास्त्रादिवशाच्च पौर्णमास्यादिशब्दानां तिथिवचनत्वात् । न हि सूर्याचन्द्रमसोः परमसन्निकर्षविप्रकर्षचणावच्छिन्नाहोरात्रवाचित्वे पौर्णमास्यादिशब्दानां,

पर्वणो यश्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

इत्यादेर्व्यवहारस्य, द्वैधे पूर्वविद्धाग्राह्यत्वत्याज्यत्वादिव्यवहारस्य

च कथमप्युपपत्तिः सम्भवति। द्वैधस्यैवाप्रसक्तेः। अतस्तिथिपरा एवैते शब्दाः। तिथिर्नामामासंज्ञकचन्द्रकलाव्यतिरिक्तचन्द्रकलानां मध्ये एकैकस्याः कलायाः सूर्यमण्डलेन आद्यावयवविप्रकर्षादारभ्यान्त्यावयवविप्रकर्षे आद्यावयवसन्निकर्षादारभ्यान्त्यावयवसन्निकर्षौ वा[१]यावता कालेन जायते, तावान्कालो यथाक्रमं शुक्लकृष्णपक्षगतः प्रतिपद्द्वितीयादिशब्दप्रतिपाद्यः।

अमा षोडशभागेन देवि. प्रोक्ता महाकला।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी॥
अमादिपौर्णमास्यन्ताया एव शशिनः कलाः।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने॥
तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः॥
पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदशैव ताः।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे तु पौर्णिमान्ताश्च शुक्लके॥

इत्यादि वचनात्। अत एव तिथिशब्दः प्रतिपदादिशब्दाश्च कलास्वेव शक्ताः काले तु निरूढलक्षणयेति ध्येयम्।

एवञ्च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावपि न योगेनाक्तिमक्षणवचनौ तदवच्छिन्नाहोरात्रविषयौ वा। गोभिलसूत्रमपि उक्तविधसन्निकर्षविप्रकर्षकालोपलक्षणमेव व्याख्येयम्। तस्मिद्धं न विहतीनां शुद्धकालमिति॥५॥४॥७॥

---

(१) अत्र विप्रकर्ष सन्निकर्षौ शुक्लकृष्णपक्षीयतिथ्यभिप्रायेण द्रष्टव्यौ।

साम्नाय्य ॥ नासोमयाजी संनयेदिति असोमयाजिनः साम्नाय्य-पर्युदासः। तेन तस्याप्यग्नीषोमीयवत्सोमोत्तरत्वमेव। अतस्तदुभय-विकारेष्वपि सोमोत्तरत्वमेव। न चासोमयाजिनोऽधिकारपर्युदासो-ऽनेन विकृतौ नातिदिश्येत। कर्तृसामानाधिकरण्यात्तु यागकर्तृत्व-पर्युदास एव। अतश्च युक्तोऽतिदेशः।

अत्र च दैक्षस्य नोदाहरणत्वम्। औपदेशिकसोमप्राक्कालत्व-विधानात्। तद्विकाराणाञ्च प्रकृतावनङ्गत्वाच्च सोमोत्तरत्वनियमः। न चान्वाहार्यस्येव प्रकृतावभावेऽपि प्रकृति-प्रकृतितो ग्रहणमिति वाच्यम्। अपेक्षितविषय एव तथा ग्रहणेन सोमोत्तरत्वस्यानपेक्षि-तत्वात्। वस्तुतस्तु अपेक्षाया उपायान्तरेणापि निवृत्त्युपपत्तेर्नान्वा-हार्यांशेऽपि ग्रहणम्। अन्यथा पितृमेधविकारे होतृवरणस्याप्यति-देशापत्तेः। न चैवं दैक्षविकाराणामनिर्दिष्टकालविशेषाणामौपव-सथ्यकालकत्वापत्तिः। तस्याङ्गत्वनिबन्धनतया तदभावे अप्राप्तेः। अतस्तद्भिन्नविकाराणां सोमोत्तरत्वमेव।

यत्तु याज्ञिकानां प्रागप्यनुष्ठानं, तच्छाखान्तरे साम्नाय्याग्नी-षोमीययोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम्। एवमैन्द्राग्नविकाराणामपि सोमप्राक्कालकत्वमेवेति सूत्रं तस्याप्युपलक्षणमिति केचित्। वस्तुतस्तु असन्नयत इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य कर्तृसामानाधिकरण्याभावादधिकारि-विशेषणत्वस्यैव प्राधान्यादवगतेस्तस्य चानतिदेशाद्युक्तं तद्विकाराणा-मनियतकालत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

तथा सोमे* ॥ सोमे इष्टिपूर्वत्वमाधानाद्यवहितोत्तरत्वञ्च

* तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम्,– इति भाष्यग्रन्थे सूत्रपाठः।

वैकल्पिकमयुक्तम् । अतस्तद्विकारेषु तथैवातिदेशप्राप्तावपीष्टिपूर्वत्वमेव । एष वाव प्रथम इति वाक्यविहितज्योतिष्टोमोत्तरत्वबलेनाधाना-व्यवहितोत्तरत्वस्य तेषु कर्तुमशक्यत्वात् । अतश्चाधानानन्तर्यस्य प्रकृत्य-वद्धत्वेनानतिदेशादिष्टिपूर्वकत्वमेवातिदेशिकं तेष्विति सिद्धं क्रमस्य षट्प्रमाणकत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां पञ्चमस्य
चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

द्रव्याणाम् ॥ एवं सक्रमके प्रयोज्यवर्गे निरूपितेऽधुना तत्राधिकारी निरूप्यते ।

तत्राधिकारो नाम फलभोक्तृत्वसमानाधिकरणं कर्तृत्वम् । श्राद्धादौ पित्रादेर्ऋत्विजाञ्चाधिकारव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम् । न चैवं जातेष्टौ पितुः फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः । सत्यप्यकरणे प्रत्यवाये करणस्य पूतत्वादिफलकत्वेन पापक्षयफलकत्वाभावादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । जातेष्टिश्राद्धादावपि फलस्यान्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छायायजमाननिष्ठत्वादधिकाराविघातः । ऋत्विजामपि यजमानस्य फलम्भूयादितीच्छयाः स्वनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वात् अधिकारापत्तिरतः प्रवृत्तीत्युक्तम् । दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयादितीच्छाया एव ऋत्विक्प्रवृत्तिजनकत्वेन उक्तविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् ।

अयञ्चाधिकारोविध्याक्षिप्तेष्टसाधनत्वसमानाधिकरणस्वकृतिसाध्यत्वबलत्वभ्यत्वादिधिप्रमाणकः । अयमेव चाधिकारविधिरित्युच्यते । तत्र चाधिकारस्येष्टरूपप्रवृत्तिफलघटितत्वात्तदेवेष्टरूपं फलं भावनायामस्ति न वेति प्रथमं विचार्यते ।

तत्र भावनाया भाव्यापेक्षायां पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव सर्वत्र भाव्यत्वं न स्वर्गादेः । अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात् । पश्वादिफला-देरिव स्वर्गशब्दस्यापि चन्दनं स्वर्ग इत्यादिप्रयोगात् द्रव्यवाचित्व-मेव । सुखविशेषदेशविशेषवाचित्वप्रवादकस्यान्यपरत्वाच्च । कामशब्द-स्त्वर्जनकामनानुवादः । अथवा स्वर्गकामशब्दः कर्तृविशेषणमेव यागा-ङ्गत्वेन विदधद्विशेषणीभूतं कामनामपि तदङ्गत्वेन विधत्त इति न कश्चिद्विरोधः । न च विधिश्रुतिविरोधादिष्टभाव्यकत्वावगमः । विधेः प्रवृत्तिजननस्वरूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधानस्यावश्यत्वा-भावात्* वृत्तिविरहेऽपि अरण्यरुदितवद्विधेः प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः । न हि फलोपहितप्रवृत्तिजनकत्वं विध्यर्थः । विधिश्रवणेऽपि केषाञ्चिदप्रवृत्तदर्शनात् । अत एव प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वाक्षेपक-त्वमपि विधेर्न प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रोक्तौ वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः शङ्क्येत, ततो यागस्य समानपदश्रुत्या भाव्य-त्वावगमेऽपि यागे भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिकारणेष्टसाधनत्वज्ञानस्यै-वाक्षेपात् । भ्रमात्मकेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नेष्टसाधनता-ऽऽक्षेपकत्वम् ।

अथ वा, अस्तु स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति वत्स्वर्गकाम-नाया अपि निमित्तत्वम् । ततश्च निमित्ते[१] नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायमात्रं, न तु करणे किञ्चिदिष्टम् । अकरणे प्रत्यवायभियैव

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । स च लेखकप्रमादजः । फलोपधानस्यैयत्वा-भावात्,—इति तु भवितुमुचितम् ।

(१) निमित्ते सतीत्यर्थः ।

च पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेर्न विधिवैयर्थ्यमपि । सर्वथा यागस्यैव भाव्यत्वेनेष्टसाधनत्वाभावाच्च प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयजन्यफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वरूपाधिकारसिद्धिरिति प्राप्ते ।

न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रं विध्यर्थः । वैयर्थ्यापत्तेः । नापीष्टसाधनत्वानुमितेर्भ्रमत्वम् । ज्ञानानां स्वतः प्रमाणत्वेन बाधकं विना भ्रमत्वानुपपत्तेः । अतश्चोत्सर्गसिद्धप्रमात्वनिर्वाहार्थं यागे इष्टसाधनत्वं विषयोऽपि वक्तव्य एवेति भावनायामिष्टभाव्यकत्वमनपभ्रष्टमेव ।

यदपि कामनाया निमित्तत्वमङ्गीकृत्य विधेरकरणजन्यप्रत्यवायाक्षेपकत्वेन प्रवर्त्तकत्वमित्युक्तम् । तन्न । कामनायाः प्रवृत्तिजनकत्वेऽपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । स्त्रीकाम इत्यादावपि न तस्या निमित्तत्वम् । प्रायश्चित्ताकरणे प्रत्यवायान्तरप्रसङ्गात् । अपि तु प्रमाणान्तरसिद्धकामनाजनितप्रत्यवायनाशार्थत्वमेवेति तत्रापीष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वमेव विधेः ।

अतश्च सर्वत्र नैमित्तिकस्थले अकरणे प्रत्यवायाक्षेपकत्वापेक्षया लाघवादिष्टसाधनत्वमेव विधिना आक्षिप्यत इति तद्वशाद्भावनायां इष्टभाव्यकत्वसिद्धिः । यथा चैवं सति नैमित्तिकस्थले पापक्षयभाव्यकत्वं, तथा यावज्जीवाधिकरणे निरूपितम् ।

तच्चेष्टं स्वर्गपुत्रादि स्वर्गकामादिपदैः समर्प्यते । योग्यत्वात् । कामशब्दयोगाच्च । कामना हि स्वरसतः फले, द्रव्ये चौपचारिकी । अत एव स्वर्गशब्दोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवशाद्दुःखासंभिन्नसुखयोग्यदेशविशेषवाची । आकृत्यधिकरणन्यायेन वा तादृशसुखमात्रवाची । न तु चन्दनादिवाची । तत्रत्याधुनिकप्रयोगस्यौपचारि-

कत्वात्। अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणया स्वर्गपरं, प्रथमा च कर्मत्वपरेति भावनान्वयोपपत्तेर्नान्योपसर्जनत्वेन स्वर्गस्य तदन्वयाशङ्का(१)।

स्वर्गकामोऽधिकारित्वेनान्वीयीत* इति स्वर्गादिवाचकद्वितीयान्तपदाध्याहारेण तदन्वय इति केचित्। तन्न। फलापेक्षायाः प्राथमिकत्वात्। लक्षणाया अध्याहारापेक्षया लघुत्वाच्च। एवञ्च बलवत्तरविधिश्रुत्याद्यनुरोधेन स्वर्गादेरेव भाव्यत्वावगतेः सामान्यप्रवृत्ता पदश्रुतिरपि यागादेः करणत्वमेव लक्षणया प्रतिपादयतीति सिद्ध उक्तरूपाधिकारः। अत्र चोक्तविधेच्छाफलान्यतरसमानाधिकरणं कर्त्तृत्वं अधिकार इति बोध्यम्। तेन नित्यस्थले पापक्षयेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविघातः॥ ६॥ १॥ १॥

फलार्थत्वात्॥ सिद्धेऽधिकारे स केषामिति चिन्त्यते। तत्र

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। नान्वीयते इति तु समीचीनं प्रतिभाति।

---

(१) इदमत्र बोध्यम्। विधिवाक्येषु भावनैव विधिप्रत्ययार्थः। भावना चोत्पादना भावयितुर्व्यापारः। भावना च किं, केन, कथमित्यंशत्रयमपेक्षते। तत्र किमिति फलाकाङ्क्षा। सैव भाव्याकाङ्क्षेत्युच्यते। फलस्य भाव्यत्वात्। केनेति करणाकाङ्क्षा। करणस्योपकारकं इतिकर्त्तव्यतापरनामधेयं यत्, कथमिति तस्याकाङ्क्षा। तत्र स्वर्गकामपदेन लक्षणयाऽवगतः स्वर्गः भाव्यत्वेनान्वेति। स्वर्गकामपदोत्तरवर्त्तिनी प्रथमा कर्मत्वमवगमयति। सुपां सुलुगित्यादिना द्वितीयैकवचनस्य स्वादेशसम्भवात्। धात्वर्थो यागादिः करणत्वेनान्वेति। प्रयाजाद्यङ्गकलापश्चेतिकर्त्तव्यतात्वेन। तथा च प्रयाजादिभिरुपकारं सम्पाद्य यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः पर्य्यवस्यति। एवमर्थभावनाबोधः। शब्दभावनाबोधस्तु प्रकृतानुपयोगादिह न प्रदर्शितः।

स्वर्गकामत्वाविशेषाच्चेतनमात्रस्याधिकारः। न च तिरश्चां स्वर्गादिकामनाऽसम्भवः। परकीयेच्छाया अप्रत्यक्षत्वेन तदभावनिश्चयानुपपत्तेः। श्येनस्यादीनामष्टम्युपवासादिदर्शनेन तदनुमानाच्च। न च शास्त्रकरणासामर्थ्यादनधिकारः। शक्यमात्रस्यैव करणोपपत्तेरिति प्राप्ते।

भावनाया अंशत्रयान्वयोत्तरं पश्चाद्विधिवशेनाधिकारिकल्पनात्पूर्वावगतसाङ्गप्रधानभावनाऽनुष्ठानसमर्थ एवाधिकारी। अतस्तत्समर्थत्वादविद्वत्त्वादद्रव्यत्वाच्च तिरश्चामधिकारः। विष्णुक्रमणाद्यसमर्थत्वाच्च न पङ्ग्वन्धबधिरमूकादीनाम्। देवादीनान्तु विग्रहाद्यभावादेव नाधिकारः। ऋष्यादीनान्तु अनादित्वात्संसारस्य* प्रवरवरणादौ ऋष्यन्तरस्यापि सम्भवादधिकारोऽस्त्येवेति भाष्योक्तमनधिकारप्रतिपादनमनादर्त्तव्यम्॥ ६॥ १॥ २॥

लिङ्ग॥ क्रतुषु पुंस एवाधिकार उत स्त्रिया अपीति चिन्तायाम्।

स्वर्गकाम इति पुंलिङ्गश्रवणात्पुंस एव। न चेदमधिकारिविशेषणम्। कर्तृसमानाधिकरणत्वेन तद्विशेषणस्यास्याश्रुतत्वादधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तेः। अतश्चाख्यातोपात्तैकत्ववदेव पुंस्त्वस्याप्यविवक्षा नानुपपन्ना। किञ्च अद्रव्यत्वादपि स्त्रिया नाधिकारः।

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते† तस्य तद्धनम्॥

---

* आदित्वात् संसारस्येत्यशुद्धः पाठः आदर्शपुस्तकेषु वर्त्तते। तन्त्रान्तरेऽप्यत्रैवोक्तम्,—"अनादि र्हि कालोऽस्माकं मीमांसकानाम्",—इति।

† इत्थमेव पठितमिदमन्यत्र। आदर्शपुस्तकेषु, "तस्यैते"—इत्यसमीचीनः पाठः।

इति वचनात् । शतमधिरथं दुहितृमते* दद्यादार्षे विवाहे गोमिथुनमित्यादिना पित्रा भर्त्रे मौल्येन दासवद्विक्रीतत्वाच्च । अत एव गर्भेणाविज्ञातेन हतेन भ्रूणहेति यज्ञसाधनपुङ्गर्भहननप्रयुक्त्या भ्रूणपदवाच्ययज्ञहन्तृत्वलिङ्गमवकल्पते । अन्यथा स्त्रीत्वेन विज्ञातेऽपि यज्ञहन्तृत्वाविशेषात् । तथाऽऽत्रेयीं हत्वा भ्रूणहेति लिङ्गम् । आत्रेयी सगर्भा । अतः पुमानेवाधिक्रियत इति प्राप्ते ।

यद्यपि कर्तृविशेषणं पुंस्त्वं, तथापि प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अपि अधिकारावगतेर्विधिलाघवानुरोधेन साधुत्वार्थमवश्यत्यानुवाद एव पुंस्त्वम् । यथा वसन्ते ब्राह्मण इत्यादौ[१] । प्रकृते त्वनपेक्षितत्वाच्चास्य कर्तृविशेषणत्वमपि तु योग्यत्वादधिकारिविशेषणत्वमेव । ततश्च तस्य फलं प्रत्यपि प्राधान्यादुद्देश्यत्वेन तद्विशेषणाविवक्षा ।

वस्तुतस्तु । प्रथमापेक्षितत्वात्स्वर्गकामादिपदस्य फलपरत्वमेवेति क्व पुंस्त्वस्य विवक्षाप्रसक्तिः । न चाद्रव्यत्वम् । कर्त्तनादिभिरर्जनसम्भवात् । पित्रादिदत्तस्य दायस्य वा स्मृतिसूक्तत्वाच्च । धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येति स्मृत्याऽर्जितस्याप्युभयसाधारणत्वाच्च । भमदा वा एताः परगृहाणामैश्वर्यमवरुन्धत इति स्मरणाच्च । सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतामित्यादि मन्त्रवर्णात्पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु, तथा पुण्यफलेष्विति स्मृतेश्च पत्न्या अप्यधिकारः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति स्मृतेः पत्नीशब्दस्य स्वामित्वाभावेऽनुपपत्तेश्च ।

---

* दुहितृमन्ते,—इत्यसमीचीनः लेखकप्रमादजः पाठः आदर्शपुस्तकेषु ।

---

(१) आधाने दम्पत्योः सहाधिकारस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत इत्यत्र ब्राह्मण इति पुंस्त्वमवश्यत्यानुवादो यथेत्यर्थः ।

यत्तु भार्या पुत्रश्चेति वचनं, क्रीतत्वादिवचनं च, तत्, न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति वचनान्तरानुसारादस्वातंत्र्यपरम्। मौल्यदानं त्वदृष्टार्थम्। कन्यायां कन्यात्वातिरिक्तस्वत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तद्दानस्याप्यौपचारिकत्वाच्च। आत्रेयी चाचिगोत्रोत्पन्ना न त्वापन्न-गर्भा। सत्यपि च स्त्रियाः क्वाचित्कर्माधिकारे असति मन्त्रकाण्डे जपादिरूपस्ववैदिककर्मानधिकारात्। अविज्ञातलिङ्गदर्शनं पुंवधे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम्। तस्मात्सिद्धं स्त्रिया अप्यधि-कारः॥ ६॥ १॥ ३॥

स्ववतोः॥ सिद्धे द्वयोरधिकारे किं दम्पती पृथक् पृथक् यजेयातामुत सहेति चिन्तायाम्। स्वर्गकामपदोपात्तस्यैकत्वस्य पुंस्त्ववदविवक्षितत्वेऽपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणभूतोपादेयकर्तृ-गामित्वेन विवक्षितत्वादेकैकशः प्रयोग इति प्राप्ते।

प्रत्येकप्रयोगे अन्यतरकर्तृकावेक्षणाम्वारम्भादिपदार्थलोपेन वैगु-ण्यापत्तेरन्यतरेणान्यतरस्य परिक्रयादिनोपादाने च फलभोक्तृत्वा-भावात् स्वामित्ववाचिपत्नीयजमानशब्दप्रयोगानुपपत्तेरङ्गसाकल्यार्थं सहैव प्रयोगः। न हि आज्यावेक्षणादीनां कर्तृसंस्कारकत्वं, येन तत्तत्प्रयोगे व्यवस्था लभ्येत। क्रतुधर्मत्वात्तूभयकर्तृकमवेक्षणद्वयं अदृष्टविधया क्रतोरङ्गम्।

यच्च त्वन्यतररोगनिवृत्त्यर्थमेव दर्शादिप्रयोगस्तत्रेतरस्य पत्नी-त्वाद्यभावेऽपि गुणलोपे चेति न्यायेन परिक्रयाद्युपात्तेतरकर्तृ-काज्यावेक्षणेऽपि न सर्वत्र तथा कल्पनायां प्रमाणमस्ति। साहि-त्यस्य पुण्यफलेष्वपि स्तुत्यादिप्रमितत्वात्, धर्मे चेत्यादिवाक्यपर्या-

चोदनया च तयोः संसृष्टद्रव्यत्वादिभागप्रतिषेधाच्च यद्वैव प्रयोगः। अतएव उभयस्वत्वस्य संसृष्टत्वाद्द्रव्यत्यागे दक्षिणादानादौ चोभयोरेव कर्तृत्वम्।

यत्तु भाष्ये द्वादशशते षट्पञ्चाशद्वेकेनापरेणापि तावद्देवेत्येवं विभागः कथितः। स द्वादशशतस्यैव विहितत्वात्तत्राप्युभयोः संसृष्टत्वोपपत्तेरुपेक्षितम्*। यदपि तत्कारस्यात् पुंस एव त्यागेऽपि कर्तृत्वं तस्यास्त्वनुमतिद्वारं तदिति केषां चिन्मतम्। तदनुमतेः फलसमन्वाश्रवणात्तद्वारकत्वे प्रमाणाभावेन पूर्वाधिकरणव्युत्पादिता-धिकारभङ्गापत्तेरुपेक्षितम्।

यत्त्वाख्यातोपात्तं एकत्वं सहाधिकारे नावकल्पत इति। तन्न, एकवचनश्रवणादेव दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्त्येकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात्। इतरथा कर्तृभेदात्सवचनबहुवचनाद्यापत्तेः। अतएव क्रियाऽऽश्रिपयोः कर्तृत्वतदाश्रययोर्मध्ये आवश्यकत्वात्कर्तृत्वांश एव प्राबल्यसिद्ध्यर्थं लक्षणामङ्गीकृत्य तत्रैव पार्ष्टिक एकत्वाद्यन्वयः। चौमे वसाना-वित्यादौ लगत्या क्वचित्तदाश्रयेऽपि।

अत्र च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमनियतं अखण्डोपाधिरूपं द्रष्टव्यम्। न तु कृत्याश्रयत्वमेव। तस्य प्रत्यात्मं कृतिभेदेन भेदात् व्यासज्य-वृत्तित्वानुपपत्तेः। तस्मात्सह प्रयोगः॥ ६॥ १॥ ४॥

ज्याधानं॥ आधानप्रकरणे, चौमे वसानावग्निमादधीयातामिति श्रुतम्। तेन चाधाने कर्तृत्वद्वित्वविधानात् द्वौ पुमांसौ सस्त्रीका-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। उपेक्षित इति तु समीचीनं प्रतिभाति।

† वसोनमग्नि,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु। भाष्यधृतः समीचीन-पाठ एवोपरि निवेशितः।

वाधानेऽधिकारिणौ, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-मितिवत् ।

न चात्र कुक्कुटानानय मिथुनं करिष्याम इतिवत् पुमान् स्त्रियेत्याद्यनुशासनानुरोधेन स्त्रीसद्वितीयतया विरूपैकशेषस्याप्यु-पपत्तेर्वाक्यस्य सोमविधिमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तावुत्पत्तिशिष्टकर्त्रैकत्व-बाधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सरूपैकशेषस्य सम्भवे लक्षणाऽऽपादक-विरूपैकशेषस्यान्याय्यत्वात् ।

तथा हि। औकारस्तावद्द्वित्वं पुंस्त्वं चाभिधत्त इत्यरुणैकहाय-नीवद्द्वित्वावच्छिन्ने पुंस्त्वं पुंस्त्वावच्छिन्ने च द्वित्वमिति परस्पर-नियमात् पुंद्वयप्रतीतिः सुलभा। विरूपैकशेषे तु पितरावित्यादौ मातृत्वादेः कुक्कुटौ इत्यादौ स्त्रीत्वस्य च प्रत्यायकाभावाल्लक्षणा आवश्यकीति तस्यास्ततो दौर्बल्यम् ।

न च भवन्मतेऽप्युपक्रमस्थ-सोमपदे मलिनत्वसादृश्याद्गौणी तु शब्दे इत्यनुसाराद्वा युवयोग इति अनन्यलभ्यत्वाश्रयणमनुवादवैयर्थ्यं उत्पत्तिवाक्यस्यैकवचनस्य च साधुत्वमात्रार्थत्वमित्याद्यनेकदोषताद-वस्थ्यमिति वाच्यम्। सोमवाक्य एवोभयविशिष्टाधानविधानाङ्गी-कारात्। वसन्तादिवाक्ये तु ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्ता-दिकालविधानम् ।

अतएव ब्राह्मण इत्येकत्वं पुंस्त्वं चाविवक्षितम्। आदधीतेत्यपि च ब्राह्मणो यदि शूद्रसहित आदधीत तदा वसन्त इत्येवं कादाचित्क-ब्राह्मणैकत्वादनुवादः। तस्माद्द्वौ पुमांसौ सस्त्रीकावधिकारिणौ।

यत्तु भाष्यादौ सरूपैकशेषसाधकं प्रमाणान्तरमुपन्यस्तं; इन्द्राप-

वादत्वादेकशेषस्य द्वन्द्वार्थ एवैकशेषार्थ इत्यवगम्यते। द्वन्द्वश्च युगपदधिकरणे द्वन्द्वो भवतीति कात्यायनस्मरणाद्युगपदधिकरणतावाची। अधिकरणं शब्दप्रतिपाद्योऽर्थः। स यत्रानेकोयुगपदेकेन पदेन बोध्यते, तत्र द्वन्द्वः।

तथा च धवखदिराविव्यत्र धवपदं लक्षणया खदिरसहितधवपरम्। इतरसहितधवपरमेव वा। इतरस्तु खदिरपदान्निर्णीयते। एवं खदिरपदमपि। सेयं युगपदधिकरणता। इतरेतरयोगोऽप्ययमेव। अस्मिन्नेव चार्थे द्वन्द्वः। चकारस्य हि चत्वारोऽर्थाः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराः। तत्र विभक्त्यर्थान्वये परस्परनिरपेक्षत्वेऽपि क्रियान्वये दण्डचक्रादिवत्परस्परसापेक्षत्वे सति समत्वं समुच्चयः।

अतश्च नेतरेतरयोगेन विकल्पे अन्वाचये अतिव्याप्तिः। यथा अहरहर्नयमानोगामश्वं पुरुषं चेत्यादौ। अन्वाचये लैकस्य प्रयोजकत्वमपरस्य नेति न साम्यम्। यथा काचान्याहर शाकञ्चाहरेति। इतरेतरयोगे तु व्यासज्यवृत्तिविभक्त्यर्थे परस्परसाहित्येनान्वयः। यथा अग्निश्च सोमश्च देवतेत्यादौ।

अत्र धवं च खदिरं चेत्यादावितरेतरयोगविवक्षायां युगपदधिकरणवचनता आवश्यकी। अन्यथा प्रत्येकविभक्त्यर्थान्वयेनेतरेतरयोगस्य समुच्चयाद्भेदानापत्तेः। अतएव निरपेक्षयोरेकक्रियान्वयित्वं समुच्चय इति तन्त्ररत्नोक्तमपास्तम्। अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति एकवाक्योक्तविकल्पेऽतिव्याप्तेः।

इतरेतरयोगसमाहारयोस्तु साहित्यस्य पदार्थान् प्रति गुणत्वप्रधानत्वकृतोविशेषः. इतरेतरयोगत्वं तुल्यम्। एषु चार्थेषु इतरे-

तरयोग एव द्वन्द्वः । अतएव चार्थानामनेकत्वेऽपि इतरेतरयोगरूप-चार्थे द्वन्द्व इति चार्थे द्वन्द्व इति सामान्यसूत्रं महाभाष्यकारादिभिर्विशेषपरतया व्याख्यातम् । अतश्च युगपदधिकरणतावाचिद्वन्द्वापवादत्वादेकशेषस्यापि तद्वाचित्वप्रतीतेर्वचनाविरोधात् पुंद्वयप्रतीतिरिति ।

तच्च, विरूपैकशेषाङ्गीकारेऽपि स्त्रीसहितपुंसः पुंसहितस्त्रियाश्च युगपदभिधानोपपत्तेः । न चैवं पुंद्वयं स्त्रीद्वयं चेति चतुष्टयापत्तिः । धवखदिरद्वयवत् स्त्रीपुंद्वयोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु कात्यायनोक्तं युगपदधिकरणतावाचित्वं पतञ्जलिनैव दूषितम् । तत्रायमाशयः । धवपदे खदिरपदे च लक्षणायां प्रमाणाभावात् । इतरेतरयोगस्य च शब्देनैव तात्पर्ये सति बोधोपपत्तेः । अतएव धवं च खदिरं चेत्यादौ तात्पर्यानुरोधेन धवखदिरवृत्तिव्यासज्यकर्मत्वे लक्षणेत्यपि बोध्यम् । द्वन्द्वे तु विभक्तेरेकत्वादेकेतरेतरयोगो लक्षणां विनैव निरपवादः । यत्तु शमिधयोर्वरणयोरिति वेदे क्वाचित्कं विग्रहप्रदर्शनम् । तच्छान्दसम् । अतएव विभक्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मपरत्वे द्वन्द्व एव तादृशस्थले तात्पर्यग्राहक इत्यपि बोध्यम् ।

किं च द्वन्द्वापवादत्वेऽप्येकशेषस्य न तदुत्तरविभक्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मपरत्वं वचनान्वयस्य विभक्त्यर्थान्वयोत्तरकालीनत्वेन ततः पूर्वमेकशेषत्वग्राहकप्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु एकशेषानुशासनमपि परिभाषामात्रमेव सरूपद्वन्द्वनिराकरणार्थम् । एकप्रातिपदिकार्थस्यैव द्विवचनादिवशेनानेकत्वप्रतीत्युपपत्तेः । विरूपैकशेषे तु तात्पर्यग्राहकानुरोधेनानुशासनिकी

ऽङ्गीकारे लक्षणेति शेषः । अतस्तद्भिया सरूपैकशेषस्यैवाङ्गीकारात्पुंस्त्वाधिकार इति प्राप्ते ।

वसन्तादिवाक्ये आदधीतेत्येकवचनस्य पाक्षिकानुवादत्वापत्तेर्ब्राह्मणद्वयकर्तृकाधाने वसन्तप्राप्त्यनापत्तेरन्यसहितपदाध्याहारापत्तेश्च वसन्तादिवाक्येष्वेवाधानविधानम् । यजमानवाक्ये तु एककर्तृविशिष्टाधाने कर्तृत्वद्वित्व-क्षौमोभयविध्ययोगादानुशासनिकीं लक्षणामङ्गीकृत्य वरं विरूपैकशेषोऽधिष्ठानलक्षणया तस्मिन्द्वित्वान्वयोऽपि पार्ष्ठिकोयुक्तः समाश्रयितुम् ।

अतएव तत्र क्षौममात्रं वसनक्रियोद्देशेन विधीयते । युक्तश्च तदुपात्तभावनायामपि कारकसम्बन्धः । विधायकत्वादधातिपर एव प्रत्यय उपक्रमस्थ-क्षौमपदे श्रुत्यर्थलाभाय च विप्रकृष्टस्यार्थस्यापि विधायकः । अन्यत्तु सर्वं प्रकरणप्राप्तत्वादनूद्यते ।

यद्यपि चोत्पत्तौ पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियमादाय द्वित्वं न प्राप्यते, तथापि विशिष्टगौरवपरिहाराय यजमानवाक्ये वाक्यभेदपरिहाराय धर्मं चेत्यादिवाक्यसङ्कोचपरिहाराय च ब्राह्मणादेरधिकारित्वेनैवान्वयाङ्गीकारात्तस्य चोद्देश्यत्वेन तद्विशेषणपुंस्त्वस्याविवक्षोपपत्तेः स्त्रियमादाय द्वित्वप्राप्त्यविघातः । द्विवचनं चाधाधिष्ठानानेकत्वमात्रपरम् । तेन पत्न्यनेकत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अतएव पुमान् स्त्री-सहितोऽस्य आधानेऽधिकारो ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

तस्याः ॥ स्थिते स्त्रिया सहाधिकारे यत्र तावद्व्यत्यागस्तत्प्रदानं दक्षिणादानादि च द्वाभ्यां कार्यमित्युक्तमेव । अतएव वरणादिद्वारा आर्त्विज्येष्वपि उभयोरपि प्रयोजककर्तृत्वम् । ये च पत्निसंस्काराः

कर्तृसंस्काराश्च, ते फलित्वकर्तृत्वयोरविशेषादुभयोरपि। तथापि यत्र योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यति मेखलया यजमानमित्यादौ प्रतिनियतनिर्देशः, तथाधमन्तर्वेदि इति वलक्षणया पुंस्त्वादेरपि उद्देश्यान्तर्भावाङ्गीकारेण सत्यप्युभयोरेकापूर्वसाधनत्वे व्यवस्थैव। विशेषनिर्देशाभावेऽपि च यत्र केशश्मश्रु वपत इत्यादौ केशश्मश्रुणोः शरीरसंस्कारार्थवपनं प्रति उपादेयत्वेन द्वन्द्वावगतसाहित्यविवक्षा, तथापि पत्न्याः श्मश्रुभावेन न केशानां वपनम्। न हि तत्केशश्मश्रुसंस्कारकं, तेषामनुपयुक्तत्वात्। अतस्तदपि यजमानस्यैव। अतएव यजमानानेकत्वे पत्न्यनेकत्वे च द्विविधस्यापि प्रत्येकं करणम्।

यत्र तु क्रत्वर्थघृताज्यावेक्षणादिषु प्रतिनियतो निर्देशस्तत्रोपादेयविशेषणस्य विवक्षितत्वात्तेन तेन प्रतिनियतेनैकेन च कर्त्रा करणम्। अतएव पत्न्यनेकत्वे सन्निहितया ज्येष्ठयैव। यत्र तु याजमानमिति विशेषसमाख्यया कर्तृनियमस्तत्र यजमानप्रातिपदिकस्योभयपरत्वोपपत्तेर्विरूपैकशेषाङ्गीकारेण द्विवचनबहुवचनान्तविपरिणामेन चोभयोरपि वैकल्पिककर्तृत्वमिति प्राप्ते।

यजमानशब्दस्य पुंस्येव प्रचुरप्रयोगाद्विरूपैकशेषद्विवचनान्तादिविपरिणामस्य चासति तत्तात्पर्यग्राहकप्रमाणे अनाश्रयणीयत्वात्प्रत्युत तदाश्रयणे तद्विषये शक्त्यन्तरशक्तिकल्पनापत्तेः प्रसिद्धशक्तिमन्तं पुमांसमादायैव समाख्योपपत्तेस्तस्यैव कर्तृत्वम्। यद्यपि स्वाध्यायविधौ लिङ्गविशेषानुपादानेन न स्त्रियो व्यावृत्तिप्रतीतिस्तथाप्युपनयनवाक्ये तदुपादानात्तत्र च तस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि अष्टवर्षत्वादिवदेव तमध्यापयीतेत्यत्र तच्छब्देन पुंस्त्वोपादानादध्ययने तद्व्यावृत्तिः।

अत्र हि अध्यापनस्य वृत्त्यर्थत्वेन रागप्राप्तत्वाल्लक्षणया प्रयोज्य-व्यापाररूपाध्ययन एव कर्त्तृविधिः। अतएवोपनयनवाक्ये तत्संस्कार-कत्वेनाचार्यकर्त्तृकमुपनयनं माणवककर्त्तृकमुपगमनमेव वा नियम्यते। तेन आचार्यसिद्धेरानुषङ्गिकत्वात्तामादायैवात्मनेपदोपपत्तेर्नाचार्य-करणे नयतेर्धातोरात्मनेपदं भवतीत्यनुशासनबलादुपनयनस्याचार्या-त्वर्थे तस्य रागप्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यात्।

अतः उपनयनविधौ लिङ्गस्याविवक्षायामप्यध्ययने तस्य विव-क्षितत्वात् न स्त्रियोऽधिकारः।

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां न त्रयी श्रुतिगोचरः। इति

प्रतिषेधाच्च तथा। अतश्च आनाक्षेपकल्पनाभिया यजमानस्ये-दमित्येव विग्रहात् तस्यैव तत्र कर्त्तृत्वम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥

चातुर्वर्ण्यं॥ यद्यपि कामश्रुतयोऽविशेषप्रवृत्तास्तथापि तासां लाघवाद्याधानाध्ययनविधिसिद्धाग्निविद्योपजीवकत्वस्य द्वितीये साधि-तत्वाच्छूद्रस्य तदाक्षेपकल्पनानुपपत्तेस्तस्य वेदाक्षरश्रवणप्रतिषेधाच्चाप-शूद्राणां त्रयाणामेवाधिकारो न शूद्रस्य अग्निसाध्ये तदसाध्ये च वैदिके कर्मणि। द्वितीयसिद्धस्यैव प्रयोजनाधिकरणमिति नाती-वात्र पूर्वपक्षादरः।

अतएव सर्वत्र वेदे त्रयाणामेव वर्णानामनुकीर्त्तनम्। यत्तु पयोव्रतं ब्राह्मणस्येति वर्णत्रयमनुकीर्त्य मस्तु शूद्रस्येति कीर्तनं, तत् मस्तु शूद्रस्यानधिकारिणो भक्ष्यमुचितं न तु ब्राह्मणादेरिति तस्मिन्निन्दया पयआदिस्तुतिः॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥

त्रयाणां॥ अग्निविद्ययोरिव द्रव्यस्यापि प्रतिग्रहादिपुरुषार्थो-

पायविधिवशादेव लब्धतया क्रतुविधिभिरनापेक्षात्पुरुषप्रयुक्तत्वेऽपि द्रव्यवत एवाधिकारो न लब्धद्रव्यस्य तदर्थमर्थित्वेति प्राप्ते ।

प्रतिग्रहाद्युपायविधेरभ्यनुज्ञाविधिमात्रत्वस्य स्थापितत्वात् द्रव्यस्य स्वतन्त्रविधिप्रयुक्तत्वाभावेन जीवनादिकार्येणेव क्रतुनाऽपि तदाक्षेपोपपत्तेः प्रतिग्रहादेरपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थस्य स्थापितत्वात्प्रयाजादिवत् क्रतुनाऽपि तदाक्षेपोपपत्तेस्तादृश्योऽपि द्रव्यमर्थित्वाऽधिक्रियत एव ॥ ६ ॥ १ ॥ ८ ॥

अङ्गहीनः ॥ एवं चक्षुराद्यङ्गहीनोऽपि आध्यावेक्षणादिमति कर्मणि प्रतिसमाधाय चक्षुराद्यङ्गमधिक्रियते । अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्ये तु काम्ये नाधिक्रियते। नित्ये तु यथाशक्तिन्यायादधिक्रियत एव । यत्तु पार्थसारथिना आहिताऽग्निर्नित्येऽधिक्रियत इत्युक्तम् । तदाधानस्यापि नित्यत्वेनोपेक्षितम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ९ ॥ १० ॥

अत्र्यार्षेयस्य ॥ दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीत इति श्रुतम् । तत्र तावदेकं विधायकं अन्येऽनुवादा इत्यविवादम् । अन्यथा सर्वेषां विधित्वे वाक्यभेदविकल्पयोरापत्तेः । अतस्त्रीन्वृणीत इत्येव विधिः एकं वृणीते द्वौ वृणीते इत्यवयुत्यानुवादस्त्रित्वस्तुत्यर्थः । न चतुरो वृणीत इत्याद्यनुवादस्तदर्थ एव । अतश्च त्र्यार्षेयत्वं चार्षेऽयोपि* त्रीनेव वृणुयात् । एकद्व्यार्षेययोस्तु नास्मिन्पक्षेऽधिकारोऽपि तु

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु, त्र्यार्षेयवत् पञ्चार्षेयोऽपि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अथ हैके मनुवदित्येवैकार्षेयं सार्ववर्णिकं प्रतिदिशन्तीति वचनान्तरविहितमनुवत्पञ्चाम्नायत्व एव।

तदेतद्भगवतो जैमिनेर्मतं सूत्रकारैरपि अभ्युपगतम्। तथा च कात्यायनः। मनुवदिति पुरस्तादर्वाञ्चि त्रीणि इति। आपस्तम्बोऽपि। त्रीन्नार्षेयान्मन्त्रकृतो वृणीत इति। तेषु पञ्चान्तराण्युक्तानि। यावन्तो वा मन्त्रकृत इति कात्यायनः। अपि चैकं द्वौ त्रीन् पञ्च वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीत इत्यापस्तम्बः। आहुः परस्परं प्रथममित्याश्वलायनोऽपि। तेषां चायमभिप्रायः। आर्षेयं वृणीत इत्ययं विधिरितरेऽनुवादास्तत्स्तुत्यर्थाः।

अतश्च त्रीन्वृणीत इत्यप्यनुवाद एव। ईदृशोऽयं वरणसामान्यविधिर्यत् तत्तदार्षेयं प्रति तत्तत्संख्याकवरणं प्राप्यत इति स्तुतिः। इतरथा भवन्मतेऽपि सामान्यवाक्येनैव वरणविधिमभ्युपगम्याप्येकवाक्यतालाभात्पञ्चार्षेयस्यैवाधिकारापत्तेस्त्रयाणामप्येतेषां अवयुत्यानुवादत्वापत्तिः। न चैवं चतुःषडादीनामपि वरणप्रसक्तौ तन्निषेधेन वाक्यभेदापत्तिः। एकद्वित्रिपञ्चार्षेयाणामेव प्रवराध्याये समाम्नानेन चतुःषडादेरप्रसक्तेः। अतोऽस्मिन्नपि पक्षे वाक्यभेदाद्यनापत्तेरेकद्व्यार्षेययोरधिकारः, पञ्चार्षेयस्य च पञ्चानां वरणं न विरुद्धमिति।

यत्तु द्व्यामुष्यायणानामुभयतः कुलद्वयेऽपि वरणविधानादस्ति चतुःषडादीनां प्राप्तिरिति। तन्न। आश्वलायनेन द्व्यामुष्यायणानानुक्रम्य, तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरतो द्वावितरतः द्वावेकतस्त्रीनितरत इति आवश्यकश्रुत्यन्तरमूलकेनैव तन्निषेधात्। अतो-

भार्गवच्यावनेत्यादिविशेषरूपेण वरणपक्षेऽपि मनुवत्पक्षवदेव एक-द्व्यार्षेययोरप्यधिकार इति पक्षान्तरमतं बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ११ ॥

वचनात् ॥ त्रयाणां वर्णानामाधानं विधाय, वर्षासु रथकार आदधीतेति श्रुतम्। तत्र विध्याक्षेपशक्तिकल्पने गौरवापत्तेर्ब्राह्मणादीनामेव रथकरणे निमित्ते आधानोद्देशेन वर्षाविधिरिति प्राप्ते।

रथकारशब्दस्य प्रसिद्धिबलेन सौधन्वनापरपर्याये जातिविशेषे रूढत्वात्तस्यैवाधं कालविशिष्टाधानविधिः। न च तथापि योगेनैवोपपत्तौ रूढिकल्पनायां प्रमाणाभावः। रथमकुर्वत्यपि सौधन्वने प्रयोगेण तद्बाधात्। न च प्रोक्षणीशब्दवद्योग्यतामात्रेण तदुपपत्तिः। योग्ये ब्राह्मणादावप्रयोगेण रूढिकल्पनाया आवश्यकत्वात्। रथकरणयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वस्य कादाचित्कत्वाभावेन निमित्तत्वानुपपत्तेः रथकारपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। अतः प्रसिद्धिबलात्सौधन्वन एव रथकारः। सुधन्वा च,

व्रात्यात्तु जायते वैश्यात्सुधन्वाऽऽचार्य्य एव च।

इत्यादिनोक्तस्त्रैवर्णिकात्किञ्चिन्न्यूनोवेदानधिकृतो जातिविशेषः। यद्यपि च रथकारपदं,

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते।

माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात्।

शूद्रायां करणो वैश्यात्।

इत्यनेनोक्तेऽपि रूढम्। तथापि ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्यादध्यादिति वाचनिके मन्त्रे ऋभुशब्दप्रयोगात्तस्य च सौधन्वना ऋभव इति मन्त्रान्तरे सामानाधिकर-

ऽग्निर्हि ग्रामौधन्वन एवात्र रथकारपदेनाभिधीयते। अतस्य तस्या-विद्वत्त्वादिन्याक्षेपन्तावन्मात्रविषयमङ्गीकृत्यापि कर्तृकालोभयविशि-ष्टमाधानान्तरमेव विधीयते। सर्वाधानेषु च प्रकरणात्साधारण्ये-नैव धर्मविधानम्।

यद्यपि च विद्याऽभावादग्न्योक्तरक्रतुष्वनधिकारस्तथाप्याधान-माचमरथिभाव्यलौकिकाग्निगुणकं काम्यस्वर्गफलं सधर्मकमनुष्ठेयम्। एवं चाहवनीयादेरनुपयोगादभावेन तद्ग्रणेन विहितानां गार्ह-गार्हपत्यमादधातीत्यादीनां धर्माणां लोपेऽप्येकस्मिन्नेव कुण्डे स्थण्डिले वा त्रिषु वा तेष्वग्न्याधानं द्वतराग्न्युक्तं कार्यमिति तन्त्र-रत्नाभिप्रायः।

मम तु प्रतिभाति। नास्याधानस्यार्थकर्मत्वं, प्रमाणाभावात्। अग्निमिति द्वितीयान्तपदे श्रवणादेरावश्यकत्वे रथकारपदे योगाङ्गी-कारस्यैव न्याय्यत्वाच्च। अपि चाहवनीयाद्युत्पादकत्वमेव। न च तेषामनुपयोगः। अविद्वत्तया क्रत्वधिकाराभावेन तत्रानुपयोगेऽपि आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति वचनविहिते दाहे उपयोगसम्भवात्।

न ह्येवं दाहः कर्मोपयुक्ताहिताग्निशरीरप्रतिपत्त्यर्थो येन कर्मा-भावेनाभावः शङ्क्येत। तथात्वे आहिताग्निपदेनाधानस्यैवोपस्थिते-स्तदङ्गत्वैवापत्तौ क्रत्वङ्गत्वानापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। तथात्वे प्रति-पत्तिं विना आधानफलाहवनीयादेरनिष्पत्त्यापत्तेः। अतः फल-श्रवणादर्थकर्मैवेदमिति युक्तस्तत्राहवनीयादेरुपयोगः। पवमानेष्ट्यङ्ग-भूतपात्रसत्त्वाच्च यज्ञपात्रसमुच्चयेऽपि न क्षतिः। अतएव पवमानेष्ट्य-

नन्तरं प्राक् क्रतुभ्यो मरणेऽग्निभिः पात्रैश्च दाहः। पवमानेष्टिभिः प्राक् मरणे तु केवलाग्निभिरेव दाहः॥ ६॥ १॥ १२॥

स्थपतिः॥ रौद्रं वास्तुमध्ये चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्यैतया निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रुतम्। तत्र यद्यपि निषादः स्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पदद्वयेऽप्यन्यपदार्थलक्षणेति स नाश्रीयते। तथापि निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषे तद्भावाद्विद्यापेक्षकल्पनाभिया कर्मधारयानङ्गीकारेण स एवाश्रीयते। न च तथापि पूर्वपदे निषादसम्बन्धिलक्षणा। प्रमाणाभावात्। यद्यपि हि क्लृप्तावयवार्थयोगेनैवोपपत्तौ न समासे विशिष्टार्थशक्तिकल्पना प्रामाणिकी, तथापि कर्मधारये अभेदस्येव षष्ठीतत्पुरुषादावपि स्वस्वामिभावादिभेदसम्बन्धस्य संसर्गविधयैवाभानोपपत्तेर्लक्षणायामनुपपत्त्यभावः*। न च नैयायिकवदस्माकं नामार्थयोरभेदान्वय एवेत्यत्र प्रमाणमस्ति। राजा पुरुषोऽस्तीत्यादौ सर्वत्र नामार्थस्य विभक्त्यर्थे तस्य चाख्यातार्थेऽन्वयाङ्गीकारेण परस्परान्वयस्य समासातिरिक्ते क्वाप्यप्रसक्तत्वात्। अतः समास एव प्रसक्तस्य संसर्गविधयैव भानोपपत्तेर्न लक्षणेति प्राप्ते।

समानाधिकरणपदस्थले राजपुरुषोऽस्तीत्यादौ क्रियान्वयोत्तरं पार्ष्ठिकान्वयस्याभेदसम्बन्धेनैवानुभवाद्राज्ञः पुरुषोऽस्तीत्यादौ व्यधिकरणपदस्थले च भेदसम्बन्धेनैवानुभवाल्लाघवेन नामप्रयोज्यतदर्थान्वयबोधस्याभेदविषयत्वमेवेति नियमकल्पनात्स्वस्वामिभावादिसम्बन्धस्य

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु, संसर्गविधयैव भानोपपत्तेर्लक्षणायां प्रमाणाभावः,—इति पाठः प्रतिभाति।

षष्ठीतत्पुरुषादौ संसर्गविधया भानानुपपत्तेरवश्यं पूर्वपदे स्वार्थसम्बन्धिलक्षणामङ्गीकृत्य तस्योत्तरपदार्थे अभेदेनान्वय इत्यङ्गीकार्यम् ।

अतएव नामप्रयोज्यतन्नामार्थविशेष्यकनामार्थप्रकारकाभेदसंसर्गकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति एकाधिकरणवृत्तिप्रातिपदिकार्थतावच्छेदकनामद्वयसमभिव्याहारस्य द्वन्द्वभिन्ननामद्वयसमभिव्याहारस्य वा तन्त्रत्वमित्यपि बोध्यम् । तेन धवखदिरौ नीलघटावित्यादौ नाभेदबोध इत्यपि बोध्यम् ।

न चैवं सति समासे सम्बन्धिनः अभेदेनान्वयाद्विग्रहे च राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य भेदेनान्वयाद्वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वापत्तेरेकविधानेनेतरनिष्पत्त्यनापत्तौ विभाषासूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । एकतरबोधे इतरबोधस्यावश्यकत्वेनार्थैक्याभिप्रायात् ।

अतश्च षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणापत्तेर्निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारय एवायम् । तेन तावद्विषये विद्यामात्रेणाध्यानाहिताग्नेरपि निषादस्यैवाधिकारः । अतएव कूटं दक्षिणा स हि तन्निषादानामिति लिङ्गमपि सङ्गच्छते । तत्र च परप्रयुक्तोपजीवित्वादाहवनीयाद्यनाक्षेपेऽपि यत्र क्वचन होष्यन् स्यात्तत्र भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाग्न्यन्तराभावे होममात्रोद्देशेन लौकिकाग्निविधानात्तमेव तदुद्देशे स्थापयित्वा तस्मिन्निष्टिः कर्तव्येति बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
षष्ठस्य प्रथमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

पुरुषार्थैक ॥ ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यादौ अनेककर्त्तृक-सत्रप्रयोगादेकं फलं सर्वैः कर्त्तृभिरवयवशो भुज्यते, उत कृत्स्नमिति विचारे ।

यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं, यदि वा दम्पत्योरिव व्यासक्तं, उभयथाऽप्येकसत्रप्रयोगादनेकफलनिष्पत्तौ दर्शादावप्येकस्मादेव प्रयोगाद्युगपत् क्रमेण वाऽनन्तस्वर्गोत्पत्त्यापत्तेरेकप्रयोगादेकफलोत्पत्ति-नियमस्यावश्यं वाच्यत्वादेकमेव फलं सर्वैरवयवशो भुज्यत इति प्राप्ते ।

न तावदेकस्य फलावयविनो मुख्या अवयवाः सम्भवन्ति । सुखादिरूपस्य तस्यावयवासम्भवात् । सत्रजन्यतावच्छेदकधर्मत्वादेः तावत्पुरुषनिष्ठधर्मेषु व्यासज्यवृत्तित्वमात्रं परं वाच्यम् । न च तत्र प्रमाणमस्ति । श्रुतर्धिकामादिशब्दानां तावत्फलमात्रप्रतिपादनपर-त्वात् । ऋद्धिकामकर्त्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादके कल्प्याधिकारविधा-वपि ऋद्धिकामनायां व्यासज्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्यासज्यवृत्ति-कामनात्वरूपातिरिक्तधर्माङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च ।

अतः प्रत्येकमेव ऋद्धिकामत्वावगमात्प्रत्येकमेव फलावगतिः । न हि तत्र बहुवचनान्तर्द्धिकामपदेन बहुत्वावच्छिन्नानां ऋद्धि-कामत्वं प्रतिपाद्यते, येन व्यासज्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत् । अपि तु ऋद्धिकामत्वावच्छिन्नानां बहुत्वं पशूनित्यादिवत् । न च कर्तृत्वस्य

व्यासज्यत्वात्फलत्वस्यापूर्वत्वस्य च व्यासज्यत्वम्। फलादौ कर्तृत्वसामानाधिकरण्यस्य प्रत्येकं वृत्तित्वेऽप्युपपन्नत्वेनैतादृशनियमे प्रमाणाभावात्। अतश्च दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृकत्वेऽपि अपूर्वं फलं च भिन्नमेव अन्यतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणं वाच्यम्। प्रकृते तु बहुवचनश्रवणेन कर्तृत्वभेदस्यैवावगतेर्न फलत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनावसरः।

न चैकप्रयोगादनेकफलानुपपत्तिः। समवायसम्बन्धेनैकफलत्वावच्छिन्नं प्रति फलत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादात्मान्तरे तदुत्पत्तौ बाधकाभावात्। न चैवमपि प्रत्येकवृत्तित्वापेक्षया फलत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने गौरवादेरभावान्नियामकाभावः। अन्यतावच्छेदकद्वित्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने तत्पर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकस्य सर्वे यावत्कर्तृनिष्ठतत्तदन्यफलकूटत्वादेः कल्पनीयत्वेन गौरवापत्तेः। तद्वरं सर्वजन्यफलत्वादेरेव तत्त्वकल्पनायां लाघवात् प्रत्येकमेव फलम्। प्रयोजनं, सङ्कल्पे तादृशानुसन्धानम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १ ॥

प्रयोगे ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्याद्येकवचनश्रवणे मूले तावदित्यस्य पूर्वपक्षः हत इत्यत्रान्वयः। मूले तावदेकत्वमविवक्षितम्। स्वर्गकामपदस्य स्वर्गमात्रपरत्वात्। अधिकारिपरत्वेऽपि वा तस्योद्देश्यत्वेन तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात्।

अतश्च तत्सामानाधिकरण्यादाख्यातेऽपि तदविवक्षितम्। किं चाख्यातस्य प्राप्तिमात्रमर्थः। ततश्च यागेन स्वर्गं पुरुषः प्राप्नुयादित्यर्थः। तेन तत्रापि तस्योद्देश्यत्वादिविशेषणाविवक्षा। अस्तु वा करोतिना विवरणाल्लिङः प्रवर्त्तनाभिधायित्वाच्च तस्य प्रवृत्तिरेवार्थः। तथापि

फलोद्देश्यकाया स्तुत्या लोकत एव प्राप्तत्वाच्च यागमात्रविधानेन तस्या अनुवादत्वाच्च तद्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य चैकत्वस्याविवक्षेति द्वौ बहवो वा कर्त्तार इति पूर्वः पक्षः कृतः । तत्फलोद्देश्यकस्य विजातीयपुरुषप्रयत्नस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्र तत्र स्थापितत्वा-त्तद्विशेषणस्य कर्त्रैकत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदेन तदविवक्षा-यामपि तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावादुपेक्ष्यम् ।

अथ पूर्वपक्षोरच्यते । आख्यातोपात्तस्यैकत्वस्य विवक्षायामपि अनेकेषां कर्त्तृत्वम् । तद्धि कर्त्तृत्वेऽन्वेति न तु तदाश्रये । अन्यथा दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्त्तृत्वानुपपत्तेः । अतश्च तदाश्रयाणामनेकत्वस्य पत्नीरादायावश्यकत्वे पुरुषानादाय तत्करणे बाधकाभावादनेकेषा-मपि कर्त्तृत्वमिति ।

अपति विशेषणग्राहकप्रमाणे तदाश्रयस्यापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकस्यैव प्रतीतिरानुभाविकी । अतएव सन्ध्यावन्दन-श्राद्धादावेकस्यैवाधिकारः । तत्र धर्मं चेत्यादिवाक्यस्य प्रमाणान्तर-सिद्धपत्न्यधिकारककर्ममात्रविषयत्वे पत्न्या अपि ग्रहणे प्रमाणा-भावे पुरुषान्तरस्याप्रसक्तेः ।

यत्र तु पत्नीग्राहकप्रमाणसद्भावस्तत्र सत्यपि तासां कर्त्तृत्वाधि-ष्ठानत्वे पुरुषस्यैकस्यैव तत् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । स्वर्ग-कामो यजेत, यजमानः केशश्मश्रु वपते, मेखलया यजमानमित्यादौ विना कारणं बहुपात्तैकत्वस्य पाक्षिकानुवादत्वानुपपत्तेश्च । अतः पुरुष एक एवाधिकारी । काम्यं कर्म कामनायां प्रक्रान्तं नीतायां फलेच्छायां अवाप्ते वा फले प्रयोजकाभावान्न समापनीयमिति ।

सत्यं, नास्ति फलरूपं प्रयोजकम्। तस्येच्छाविषयत्वेन प्रयोजकत्वात्(१)। तथापि प्रारम्भ एव समाप्तेर्निमित्तम्। न च तत्र प्रमाणाभावः। शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणत्वात्। शिष्टा हि प्रारब्धापरिसमापने प्राक्रमिकोऽयमिति विगर्हन्ते। तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतौ प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेर्नैमित्तिकत्वेन विधानात्तस्यावश्यकत्वम्।

न च वस्तुतः शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादाचारस्य भ्रान्तिमूलकत्वमिति वाच्यम्। सर्वेषां शिष्टानां भ्रान्तिकल्पने प्रमाणाभावात्। देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते चैधातवीयेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्यैवाकरणे निन्दाप्रायश्चित्तयोर्विभानात्प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वावगमाच्च। अतः प्रयोजकान्तराभावेऽपि निमित्तवशात्समापनीयमेव।

समापनीये च तस्मिन् कारणसत्त्वात् फलमपि भवत्येव। एकफलप्राप्तावपि फलान्तरोपपत्तेः। न च कामनारूपाङ्गाभावाद्वैगुण्यशङ्का। तस्याः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमात्रत्वेनाङ्गत्वे प्रमाणाभावात्। प्रवृत्तिपूर्वक्षणे तस्याः सत्त्वाच्च। अन्यथा समापनोत्तरमिच्छाऽपगमेऽपि फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥ २ ॥ २ ॥

लोके ॥ लौकिकस्य तु गृहरथकर्मादेरशास्त्रीयतयाऽसमापने च विशिष्टविगर्हणाभावात्* प्रयोजकाभावेनासमापनम्। न च

* इत्थमेव पाठ आदर्शपुस्तकेषु। शिष्टविगर्हणाभावात्,—इत्येवं पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति।

(१) फलं स्वस्येच्छाविषयत्वेनैव प्रयोजकं भवति। वीतायां फलेच्छायां फलस्येच्छाविषयत्वाभावात् तदानीं तस्य न प्रयोजकत्वमित्यर्थः।

तस्यापि शिष्टश्रुतिमूलत्वाच्छास्त्रीयत्वम्। तस्या अर्थसुखादिवश-वर्त्तितया लोकमूलकत्वेन श्रुतिमूलकत्वाभावात्।

यत्तु गृह्यकरणाद्याश्रितं पुरुषार्थं नैमित्तिकं वास्तुशान्त्यादिक-मारम्भाग्रे इन्द्रबाऊर्बद्धव्यः पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्यः इत्यादि च, तस्य शास्त्रीयत्वादिष्टमेव समापनम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ४ ॥

प्रतिषेधेषु ॥ न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिषु किं स्वर्गकामस्या-धिकार उत प्रवृत्तमात्रस्येति चिन्तायाम्। नञो निपातत्वेन क्रिया-न्वयनैयत्याभावात् क्रियान्वयाङ्गीकारे च प्रधानभूतायास्तस्या एवा-न्यथात्वापत्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन क्रियाविशेषणेष्वन्वयावगमात्तत्रापि कलञ्जान्वये सुबन्तसम्बन्धेन नञ्समासापत्तेः कलञ्जातिरिक्तभक्षणस्य च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्पारिशेष्येण धातुसम्बन्धावगतेर्भक्षणाभावस्य च कर्त्तुमशक्यत्वेन प्रजापतिव्रतवदेव लक्षितस्य भक्षणाभावसङ्कल्पस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वेन विधानमिति प्राप्ते।

तस्य व्रतमित्युपक्रमानुसारात् प्रजापतिव्रतेषु लक्षणाङ्गीकारेऽपि प्रकृते लक्षणायां प्रमाणाभावात्प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वेन नञभाव-वाचकस्य प्रतियोगितासंसर्गेण भावनायामेव स्वकारकविशिष्टाया-मन्वयः। न चान्यथात्वापत्तिः। पुरुषे भावनानुत्पत्तावपि प्रत्ययेन तस्या एव बोधनेनान्यथात्वाभावात्।

अतएव निषेधस्थले लिङर्थभूतव्यापारस्य न विधिवाक्यवत् स्वप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन भावनान्वयोऽपि तु नञस्तात्पर्यग्राहकस्य सत्वात्स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वेनेति तस्य निवर्त्तनारूपत्वसिद्धिः। स्वप्रयोज्यत्वं च प्रवृत्त्यभावे प्रवृत्तिविषयस्यानिष्टसाधनत्वज्ञानं विना-ऽनुपपन्नमिति तस्य प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते।

तेन पुरुषमात्रस्यैव रागतः प्रवृत्त्युन्मुखस्य निषेधेष्वधिकारः । अतएव प्रत्यवायसाधनीभूतस्यानुष्ठेयस्य भक्षणस्य रागत एव ज्ञातत्वात्तदनुष्ठाने सति प्रत्यवायोत्पत्त्युपपत्तेर्न तदंशे तन्निषेधांशे वाऽध्ययनविधिसिद्धज्ञानापेक्षाऽपि । यत्त्वत्र निवर्त्तनाप्रकारकथनं प्रकारान्तरेण तत्स्मरणे कृतं, तदर्थवादाधिकरणे कौस्तुभ एव निरस्तम् । लोकरीतिश्च विस्तरेणोपपादिता ॥ ६ ॥ २ ॥ ५ ॥

तस्मिन् ॥ श्रौतेषु स्मृत्युक्तेषु च निषेधेषु, तथा स्मार्त्तेष्वेवाग्निसाध्येषु अनग्निसाध्येषु च विधिषूपनयनात्पूर्वमपि प्रकृतस्याधिकारः । स्मार्त्तविधावुपनयनादिनियमे प्रमाणाभावात् । उपनयनस्य वेदमात्राध्ययनाङ्गत्वात् । निषेधेषु तु जातमात्रस्याधिकारो ब्राह्मणो न सुरां पिबेदितिवत् परप्रेरणादिजन्याया अपि भक्षणादिभावनाया निषेधात् । तत्र च स्मृत्याद्यध्ययनस्यानुपयोगादिति प्राप्ते ।

स्मृत्यध्ययनस्यापि ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिनोपनयनाङ्गत्वविधानात् स्मार्त्तविधीनामप्युपनीताधिकारकत्वम् । निषेधेषु तु प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षा इति स्मृत्यैवाभ्यनुज्ञानादुपनयनोत्तरकालकत्वम् । अतएव वर्णपुरस्कारेणाम्नातानां सुरापानादिनिषेधानां जातमात्राधिकारकत्वमेव स्मृतिसिद्धम् । येषां तु शूद्रादीनामुपनयनाभावः, तेषां विवाहविधितः । तत्स्थानत्वेन विवाहविधानात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ६ ॥

अभ्यास ॥ जीवनादिनिमित्तकाग्निहोत्रादौ निमित्तस्य प्रतिक्षणं भेदात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्या सन्ततानुष्ठानप्रतीतेस्तदनुरोधेन चाग्न्याद्यङ्गत्यागस्य वक्ष्यमाणत्वात्कालस्यापि चाङ्गत्वेन त्यागो-

पपत्तेः काम्यविषयत्वेन तस्य सार्थक्याच्च यान्तत्यानुष्ठानम्। अतएव सोमे वसन्तस्य निमित्तत्वान्तर्नैकैकस्मिन् सङ्कत्करणप्रतीतेः कालानुपष्टेऽपि न क्षतिरिति प्राप्ते।

आहारविहाराद्यनुरोधेन निमित्तश्रुतेरवश्यं सङ्कोचनीयत्वादग्निविद्याभ्यामिव कालेनापि सङ्कोच्यते। न हि कालस्याङ्गत्वेऽपि यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वम्। यस्यैव हि प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन शक्तावनुष्ठानप्रसक्तिस्तस्यैवाशक्तौ निमित्तश्रुत्यनुरोधेन त्यागः। ततश्च यथैवाग्निविद्ययोर्विध्यन्तरप्रयुक्तत्वुपजीवकत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वाच्च तत्। तथा कालस्यापि स्वरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्* यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वानुपपत्तेः कालविधिनाऽपि निमित्तश्रुतिसङ्कोचाच्च याञ्चत्येनानुष्ठानम्। अतएव यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदिति काले नैमित्तिकातिक्रम एव प्रायश्चित्तम्॥ ६॥ २॥ ७॥

तेषाम्॥ कालशास्त्रेण निमित्तशास्त्रस्य सङ्कोचेऽपि यदा कालावच्छिन्नस्य निमित्तस्य पुनः सन्निपातस्तत्र नैमित्तिकावृत्तिः। इतरथा स्वोत्पत्तौ अवश्यानुष्ठापकत्वरूपनिमित्तत्वानुपपत्तेः। अतएव यत्र तस्मिन्नेव निमित्ते कालमात्रस्यावृत्तिस्तत्र न नैमित्तिकावृत्तिः। यथा एकस्मिन्नेव वसन्ते पर्वावृत्तौ। अत्र च पूर्वपक्षस्यातितुच्छत्वात्सुखङ्कलोपदेश इति मन्तव्यम्॥ ६॥ २॥ ८॥

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। स्वरूपेणाननुष्ठयस्याप्रयोज्यत्वात्,—इति तु भवितुमुचितं प्रतिभाति।

तथात्वः ॥ पुरुषार्थनैमित्तिकवदेव क्रत्वर्थं नैमित्तिकस्यापि भेदनहोमादेरेकस्मिन् प्रयोगे भेदनानेकत्वे यदि तावद्धोमात्पूर्वं तदनेकता, तदा अदृष्टप्रमाणविशेषत्वादप्रतिपत्तेश्चिन्तव तावच्छङ्का-भावात् तन्त्रेणैव होमकरणेऽपि होमोत्तरं तदनेकत्वे नैमित्तिकावृत्तिः स्यादेव ।

न च तत्र क्रतुजन्यापूर्वोत्पत्तेः पूर्वं होमजन्यादृष्टस्य सत्त्वात्तेनैव सिद्ध्याशङ्का । तथात्वे निमित्ते सति नैमित्तिकाकरणे निमित्तत्व-व्याघातात् । अतएव निमित्ताभावे होमाभावेऽपि क्रतूपकारसिद्धिः, तत्सत्त्वे तदनुष्ठानेन, तदावृत्तावावृत्तेनेत्यपि बोध्यम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ९ ॥

आचारात् ॥ आचारप्रमाणकेषु गुरुगमनादौ शिष्यानुगमनादिषु आवृत्तस्यैवाचारस्य दर्शनात्तन्मूलभूतश्रुतौ गुरुगमनादेर्निमित्तत्व-कल्पनावगतेः प्रतिनिमित्तमावृत्तिः । न चाचरितॄणामावृत्तेर्दृष्ट-विधया गुरुप्रीत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेर्निमित्तत्वे प्रमाणाभावः । गुरु-प्रीतेरुपायान्तरेणापि सिद्धेरधीतविद्येनाप्यनुष्ठानान्नियतानुष्ठानबलेन नैमित्तिकत्वप्रतीतेः । यत्तु तन्त्ररत्ने शास्त्रेणैव सप्तमीशतृप्रत्ययादिना निमित्तत्वावगतिर्गुरुगमनादेरित्युक्तम् । तच्छ्रुतिस्मृतिरूपशास्त्रसत्त्वे सूत्रकारोक्तस्याचारप्रमाणकत्वस्यानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य ॥ सोमस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वचनादेव नित्यत्वम् । न चायं कालविधिः । वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सारहितवाक्येनैव तद्विधानात् । न च विनिगमनाविरहः । गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेरप्राप्ततया वीप्सार्थस्यापि विधेयत्वे वाक्यभेदापत्तौ प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायप्राप्तवीप्सार्थानु-

वाद्वत्वाद्वाक्यस्थाया एव सप्तम्या निमित्तत्वपरत्वावगमात्। अग्नि-होत्रादीनान्तु नित्यत्वं स्थितमेव। एवं विद्याया अपि अध्ययन-सहितायाः

स्थाणुरयम्भारहारः किलाय-

मधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम्।

अनधीयानाम्नात्याभवन्तीत्यादिनिन्दोक्तीताकरणे प्रत्यवायश्रवणेन नित्यत्वम्। एवमुपनयनस्यापि षोडशादिवर्षोत्तरमकरणे प्रत्यवाय-श्रवणादेव नित्यत्वम्। यत्तु षष्ठेऽन्नाद्यकामस्योपनयीतेत्यादिफल-श्रवणं, तदुपनयनाश्रितषष्ठादिकालस्येति ज्ञेयम्।

यत्तु तन्त्ररत्ने क्रतूनामावश्यकत्वात्तदपेक्षितविद्यादेरप्यावश्यकत्वे फलतो नित्यत्वमुक्तम्। तत्क्रतूनां विद्याप्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वात्तदत-एवावश्यकक्रत्वकरणे प्रत्यवायावगतेर्विद्यादेरकरणे क्रतूनामनधि-कारादेवानावश्यकत्वादुपेक्षितम्।

एवं प्रजोत्पादनमपि,

अनुत्पाद्य सुतान्मोहान्मोक्षमिच्छन् प्रजत्यधः।

इत्यविरक्तस्य प्रत्यवायश्रवणान्नित्यम्। अतएव जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाँ जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्यपि सङ्गच्छते। न चात्र ब्राह्मणपदश्रवणात्तस्यैवैते नित्या-इतरयोस्त्वनावश्यक इति शङ्क्यम्। अस्यावदानविधिशेषत्वेनार्थवादस्य विधायकत्वाभावेनाचत्यब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात्॥ ६॥ २॥ ११॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य द्वितीयः पादः।

अथ षष्ठोऽध्यायः।

तृतीयः पादः।

सर्व्वशक्तौ ॥ नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां काम्यवत्सर्वाङ्गोपसंहारेणैव प्रयोगः। एकादशे सर्वेषामङ्गानां साहित्येन क्रतूपकारजनकत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। तिर्यगधिकरणे यथाविनियोगमधिकारकल्पनस्य स्थितत्वाच्च। न चैवं नित्येऽपि तथा कल्पने सर्वाङ्गोपसंहारासामर्थ्ये सति अनुष्ठानाभावान्निमित्तत्वव्याघातः। अवश्यानुष्ठापकत्वरूपस्य निमित्तत्वस्य कालाग्निविद्यादिभिरवच्छेदवच्छक्त्याऽप्यवच्छेदोपपत्तेः। अतश्च यथैव कालाद्यवच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वादकालादौ निमित्ताभावादेव नैमित्तिकाकरणे न प्रत्यवायस्तथा शक्त्यभावेऽपीति बोध्यम्।

न च कदाऽपि सर्वाङ्गोपसंहारासामर्थ्यम्। काम्येऽपि तदापत्तेः। न वा सकृदेव सर्वाङ्गकरणसामर्थ्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति; येन वीप्साद्यनुपपत्तिराशङ्क्येत। काम्यस्याप्यावृत्त्यनुपपत्तेः। किञ्च निमित्तस्यानुष्ठापकतया कालदेशादिवत्प्रयोगान्वयित्वाद्यथैवाश्ववभृथेन चरन्तीत्यादावपां देशत्वात्साङ्गप्रधानान्वयित्वं, तथा निमित्तस्यापि। अतश्चानेकेषु प्रधानेषु यथा न यथाशक्त्युपबन्धस्तदकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनादेवमङ्गानामपीति न तेषु यथाशक्त्युपबन्धः। अतएव तद्वदेव तृतीयानिर्देशोऽपि सङ्गच्छते। प्रयोगान्वयितया च निमित्तश्रुतेरङ्गविनियोगोत्तरकालीनत्वाच्छक्त्यवच्छेदकल्पनेऽपि न दोष-

इति। एवं सत्यपि यदि निमित्तस्य प्राधान्यं स्यात्, तदा तदनुरोधेनाङ्गेष्वेव प्रत्यवच्छेदः कल्प्येत, न त्वेतदस्तीति प्राप्ते।

न निमित्तस्यानुष्ठापकत्वम्। अपि तु विधिबोधितस्यैवानुष्ठानस्यावश्यकताबोधकत्वमात्रम्। तद्बोधस्य च फलं नैमित्तिकाकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधः। अन्यथा चेतनप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः। एवं चोक्तावश्यकत्वमेव सप्तम्यादिना बोध्यमानं नैमित्तिकाम्वयि। क्षुधायाम्भुञ्जीतेत्यादौ तथा क्लृप्तत्वात्। अतश्च यथैव काम्ये प्रवर्त्तनाऽऽचितेष्टसाधनत्वं प्रधानांशएव न तु साङ्गे, तथैव निमित्ताचित्तप्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपि प्रधान एव न तु साङ्गे। अतएव निमित्तस्यापि विनियोगविधावेवान्वयः। अतएव विनियोगोऽपि प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतधर्मरूपोभयसाधारण एव। अत एवाङ्गान्वयोऽपि प्रधानस्यैतदुत्तरकालीन एव। तस्य प्रधानगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वात्।

तत्र त्वयं विशेषः। यत्काम्ये विध्याचितेष्टसाधनत्वज्ञानोत्तरमेवाङ्गविनियोगः। नित्ये तु विधिसहकृतनिमित्ताचितप्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वज्ञाने जातेऽपि नाङ्गान्वयोऽनपेक्षितत्वात्। अपि तु तदुत्तरं प्रधानकरणकभावनायाभाव्यापेक्षायां पूर्वकृतपापक्षयस्य भाव्यत्वेऽवगते स इति बोध्यम्।

अत्र हि पापक्षयस्यैव भाव्यत्वं नित्यस्तवे धर्मेण पापमपनुदतीत्यादि वाक्येभ्यः प्रतीयते। अतएव विश्वजिन्न्यायेन न स्वर्गकल्पनं, न वा अपुरुषार्थस्यापि यागध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्पनं, यागस्यैव वा तत्। तृतीयानिर्देशात्। समानपदश्रुतेः करणत्वेनाप्युपपत्तेश्च।

न च दर्शपूर्णमासादौ कृप्तानामेव स्वर्गादीनां नित्येऽपि भाव्यत्वोपपत्तौ धर्मेणेत्यस्यान्यपरत्वं शङ्क्यम् । तथात्वे मुमुक्षोः स्वर्गादीनामनिष्टत्वेन तदुत्पत्तौ शास्त्रस्याहितसाधनानुष्ठापकत्वे अप्रामाण्यापत्त्या यावज्जीवादिवाक्यस्यामुमुक्षुविषयतया सङ्कोचापत्तेः । पापक्षयस्य तु सर्वाभिलषितत्वान्निमित्तस्यैव प्रयोजकतया तस्य नैमित्तिकाप्रयोजकत्वेऽपि निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वे बाधकाभावः । न चोद्देश्यानेकत्वम् । तत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावेनावाक्यभेदात् । अतश्च पापक्षयभाव्यकत्वावगमोत्तरमेवाङ्गान्वयात्पूर्वावगतनिमित्तान्वयानुरोधेनाङ्गेष्वेव शक्त्यवच्छेदकल्पनम् ।

न चोत्पत्तिवाक्य एवाङ्गान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात्तत्र चेष्टसामान्यस्यैव भाव्यत्वात्तदवगमोत्तरत्वेऽपि न निमित्तसम्बन्धावगमोत्तरत्वमङ्गान्वयस्येति वाच्यम् । सामान्यगतविशेषापेक्षायां अन्तरङ्गत्वेन प्रथमं कामं यावज्जीववाक्यैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवाङ्गवाक्यैकवाक्यतयाऽङ्गान्वयाङ्गीकारेण तत्रैव शक्त्यवच्छेदोपपत्तेः । अत एव काम्ये निमित्ते च यस्याधिकारिणो यावन्ति प्रमाणान्तरप्रमितान्यङ्गानि, तस्य तावद्भिः सहितैराग्नेयादेरुपकुर्यादिति महावाक्यार्थकल्पनात्काम्ये सर्वाङ्गसाहित्यं नित्ये च शक्त्यवच्छिन्नमित्यर्थलाभः । अतश्च यथैवैकस्यैव काम्यवाक्यस्य यावज्जीववाक्यस्य च सोमयाज्यसोमयाजिरूपाधिकारिभेदेन प्रधानसाहित्यभेदेऽपि यस्याधिकारिणो यावन्ति प्रमाणान्तरप्रमितानि प्रधानानि, तस्य तावतां काम्ये निमित्ते च विधायकत्वं, तथाचापीति न कोऽपि दोषः । अतः सिद्धं निमित्तश्रुत्यनुरोधेन यथाशक्त्यङ्गहानेनापि प्रयोग इति । अत एव विध्य-

पराधे तदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति विगुणस्य समाप्तिं विश्व-
पराधे प्रायश्चित्तं च दर्शयति ॥ ६ ॥ ३ ॥ १ ॥

काम्येषु चैवं ॥ काम्ये तु यद्यपि फलसम्बन्धोत्तरमेवाङ्गान्वय-स्तथापि साङ्गस्य प्रयोगविधिनाऽनुष्ठानावगमोत्तरं प्रवृत्तिकारणत्वे-नोपस्थितायाः कामनाया अधिकारिविशेषणत्वकल्पने शक्तवच्छि-न्नाया एव तत्कल्पनादकरणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च सर्वाङ्गोपसंहार-समर्थस्यैवाधिकार इति प्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ २ ॥

क्रियाणां ॥ एवं यथाशक्त्युपबन्धे निरूपिते तच्छेषत्वेन प्रति-निधिविचारे कर्त्तव्ये उपोद्घाततयेदं विचार्यते। तत्र मूले तावद्द्रव्यस्य क्रियातोऽत्यन्तभेदाभावाद्द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेर्न नीवाराद्युपादाने विहितक्रियासिद्धिरिति पूर्वपक्षिते।

अत्यन्तभेदाभावेऽपि अत्यन्ताभेदस्याप्यभावात् कर्त्तृदेशकाला-दिवद्द्रव्यभेदेऽपि तदेवेदं यजनं यजनमित्यादिप्रत्यभिज्ञाबलात् क्रियैक्यप्रतीतेः प्रतिनिध्युपादानेऽपि न क्षतिः। तत्र च जगतीत्व-वत्त्र्यैकैव कर्मव्यक्तिरभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते। अथ वा शब्दान्तरादि-प्रमाणैरेव व्यक्तिभेदः। द्रव्यदेशकालकर्तृत्वत्वादिभिस्तु तस्या एव व्यक्तेरभिव्यक्तिभेदमात्रम्। अथ वाऽस्तु तथापि व्यक्तिभेदः। शब्दा-न्तरादिप्रमाणैराश्रेयत्वात्क्रियातत्र एव भिद्यन्त इति सिद्धान्तितम्।

तद्द्रव्याश्रितत्वेऽपि क्रियायाः तद्भेदे वैजात्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वा-द्वैक्यसिद्धान्तस्य च पूर्वपक्षत्वापत्तेस्तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे च यजिपदे लक्षणापत्तेरुपेक्षितम्।

अत एवं विचारो वाच्यः। सत्यपि शब्दान्तरादिप्रमाणैराश्रेय-

त्वादिवैजात्ये विधेयतावच्छेदकविजातीययागत्वावच्छिन्नं प्रति व्रीहित्वादिनैव कारणत्वावगतेस्तस्यैव तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वावधारणाच्च नीवाराद्युपादाने तज्जात्यवच्छिन्नासिद्धिरिति प्राप्ते ।

सत्यपि तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तत्त्वादिना कारणत्वे न तस्य प्रत्येकं तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वम् । व्रीहित्वादिना कर्मान्तरेऽपि कारणत्वेन व्यभिचारात् । अपि तु सामग्रीत्वेनैव । सामग्री च मुख्यस्य व्रीहित्वघटिता, अमुख्यस्य तु तदघटिता । अतश्च व्रीह्यभावे नीवाराद्युपादानेऽपि विजातीययागत्वापूर्वत्वफलत्वावच्छिन्नं जायत एव । एवं परं नित्य एव तारतम्येन जायते । काम्ये त्वारम्भोत्तरममुख्यस्य शिष्टविगर्हणदोषपरिहारार्थं समापनेऽपि न फलोत्पत्तिः । सर्वाङ्गोपसंहारेणैव तदुत्पत्तेः । प्रयोगसमाप्त्यकरणे दोषमात्रोत्पत्तेः करणे फलान्तराभावाच्चापूर्वोत्पत्तिरिति केचित् । नैमित्तिकत्वाविशेषात्तु तत्रापि पापक्षयकल्पनेति, तत्रापि तारतम्यमित्यपि ध्येयम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ काम्ये आरम्भोत्तरं, नित्ये ततः पूर्वमपि श्रुतद्रव्याद्यलाभे द्रव्याद्यन्तरं प्रतिनिधेयं न वेति चिन्तायाम् । अमुख्यावग्रहानेन प्रयोगेऽप्यनङ्गग्रहणे प्रमाणाभावः । तथाहि । न तावद्द्रव्यादिशास्त्रम्[1] । तस्य व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन नीवाराद्यविधायकत्वात् । न हि तेषु व्रीहित्वमस्ति । नापि कर्मशास्त्रं तदाक्षेपकम् । द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारण्याक्षेपप्रति-

---

(१) द्रव्यादिशास्त्रमनङ्गग्रहणे न प्रमाणमित्यर्थः ।

बन्धेन व्रीह्यादिविधानाद्द्रव्यान्तराक्षेपानुपपत्तेः। न हि व्रीहिमात्रं शब्दतो नियमविधिरपि त्वाक्षेपप्रतिबन्धद्वारा फलतः। अतश्च यथैवाग्निविद्ययोः स्वविधिप्रयुक्तयोरेव लाभादाक्षेपप्रतिबन्धेनाशक्तस्य शूद्रादेर्वा न तदाक्षेपोऽपि तु अग्निविद्ययोरधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्य तद्वत एवाधिकारः। एवं द्रव्यांशे प्रधानविधिना अनाक्षेपात्क्लृप्तव्रीह्यादिद्रव्यवत एवाधिकारित्वकल्पनेन न द्रव्यान्तरोपादानमिति प्रयोगोत्सर्गो युक्त इति प्राप्ते।

द्रव्यमात्रेण द्रव्यान्तरसाधारणेनाक्षेपप्रतिबन्धेऽपि व्रीह्यादीनामग्निविद्ययोरिव स्वतन्त्रप्रयोगविधिविधेयत्वाभावात्प्रयाजादिवत्प्रधानविधेरेव व्रीह्यादिप्रयोगविधायकत्वात्प्रयोगविधिविषयीभूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तौ निमित्तवशादशक्तौ त्यागेनापि प्रधानकर्त्तव्यतावगतेस्तस्य च द्रव्यान्तरमन्तरेणायोगाद्युक्तं तदाक्षेपकत्वम्। अग्निविद्ययोस्तु स्वतन्त्रप्रयोगविधिसिद्धयोरेतत्प्रयोगविधिविषयत्वाभावेन यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वाभावाद्युक्तमधिकारिविशेषणत्वमिति वैषम्यम्।

न चैवमपि द्रव्यस्योत्पत्तिवाक्ये श्रुतस्य निमित्तान्वयात्पूर्वमेव यागान्वयात्पश्चादवगम्यमाननिमित्त एव द्रव्यावच्छेदकल्पनाद्द्रव्यावच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगतेः कथं द्रव्यान्तरेण याग इति वाच्यम्। विशिष्टविधौ निमित्तान्वयात्पूर्वं भावनायामन्वितस्यापि द्रव्यस्य विशेषणविधौ यागाङ्गताबोधदशायां यागगतफलवत्त्वज्ञानार्थं कामयावज्जीववाक्याभ्यामेकवाक्यत्वाङ्गीकारेण निमित्तपापक्षयाद्यन्वयोत्तरमेव द्रव्यस्य यागाङ्गताबोधेन प्रयाजादिवत्तथापि यथा-

शास्त्रानुपबन्धोपपत्तेः। अतस्तदा कर्मशास्त्रेण विसदृशसाधारण्येन द्रव्यान्तराक्षेपायुक्तः प्रतिनिधिः। तस्य चाङ्गत्वाभावेऽपि उपकारकत्वमात्रेण ग्रहणं बोध्यम्। एवञ्च कर्मचोदनया यत्किञ्चिद्द्रव्यप्राप्तौ युक्त्यन्तरेण सदृशस्य वचनेन च पूतिकायां नियम इति वक्ष्यते॥ ६॥ ३॥ ४॥

न देवता॥ एवं सर्वत्र प्रतिनिधौ प्रसक्ते देवतायां स न सम्भवति। यदि हि अर्थमात्रस्यैव देवतात्वं त्यागकालीनोच्चारणकर्मीभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपं भवेत्, ततस्तस्य शब्दविशेषापेक्षायां प्रतिपादकत्वेन विधिगतस्योपस्थितस्य शब्दस्य नियमेऽपि रोगादिना तच्छब्दोच्चारणासम्भवे तादृशार्थस्य यागाङ्गत्वानपायात्तद्बोधकश्रौतलाक्षणिकशब्दान्तरप्रसक्त्या भवेदपि प्रतिनिधिः।

यदा तु दशमाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या विधिगतशब्दविशिष्टस्यार्थस्य तादृशशब्दमात्रस्य वा देवतात्वं, तदा कः प्रसङ्गः शब्दान्तरस्य। न हि हविस्त्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दत्वसमनियतं अखण्डोपाधिरूपं इन्द्रव्यवहारसिद्धं देवतात्वं शब्दान्तरे समस्ति।

यदि त्वर्थस्यापि देवतात्वं कथञ्चिदङ्गीक्रियेत, ततस्तत्रापि तादृशविधिगतशब्दप्रतिपाद्यत्वसमनियतमेव तदङ्गीकृत्य प्रतिनिध्यभावः समर्थनीयः। अतएव यागस्य देवताऽपेक्षत्वेऽपि विधेयत्वघटितत्वद्विषये आक्षेपकत्वासम्भवाद्देवताविधिरपूर्वविधिरेव। तदसम्भवे च यागपदार्थस्य लोप एव। यदा तु देवताऽपचारे प्रजापतिरिति वचनं सभावे विधिविधया प्रामाणिकं, तदा तथैवानुष्ठानम्।

एवमग्नेरपि होमाधिकरणस्य न प्रतिनिधिः। तथाहवनीयादे-

स्यावदाधानविधिसिद्धत्वादेव क्रतुप्रयोगविध्यविषयत्वात्तेषामधिकारि-विशेषणत्वप्रतीतेर्यथाग्निन्यायाविषयत्वादेव न प्रतिनिध्याशङ्का । यत्र तु लौकिकाग्नेरेव वाचनिकमधिकरणत्वं, यत्र वा पद्धादेः, तत्रापि यद्यपि तस्य प्रयोगविधिविषयत्वे ऽदृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रतिनिधिः । न हि पूर्वदेशविभागानुकूलव्यापाररूपप्रक्षेपमात्ररूपस्य होमस्याधारापेक्षाऽस्ति । अतएव तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव । पद्धादिनाऽऽहवनीयादिबाधस्तु पतनप्रतिबन्धकत्वरूपाधिकरणताया एवादृष्टोत्पादकत्वादेकेन तत्सिद्धेः यथासम्भवयोगादनुसंधेयः । अतश्च तत्प्रतिनिधेरदृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्च सः । क्वचित्तु वाचनिकोग्न्युपघातादिरभावे विधिरेव ।

एवमर्थप्रकाशनार्थेष्वपि मन्त्रेषु न प्रतिनिधिः, शब्दान्तरस्य मन्त्रान्तरस्य वा । स ह्युपायान्तरेण ध्यानादिनाऽर्थेऽनवगते तत्प्रतिपादकत्वप्रमाणाभावादेव नाशङ्क्यः । अवगते तु तस्मिन् स्मारकानपेक्षत्वादेव न तदुपादानम् ।

न चैवं यत्र स्मृतएवार्थः स्मर्तव्यस्तत्र विहितमन्त्रपाठानापत्तिः । तत्र नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं मन्त्रजन्यस्मृतेरेवाभ्युदयकारित्वकल्पनेन मन्त्रपाठावश्यकत्वात् । प्रतिनिधेस्तु कर्मचोदनाऽऽक्षिप्तस्य नियमादृष्टजनकत्वे प्रमाणाभावाच्च पाठ इति वैषम्यम् ।

एवमन्यस्मात्तददृष्टोत्पत्तौ प्रमाणाभावेनादृष्टार्थप्रयाजादिक्रियाया अपि न प्रतिनिधिः दृष्टार्थावघातादिक्रियायास्तु स सम्भवत्येव ।

यत्तु केचिददृष्टार्थस्य षोडशिग्रहणाभावादेरपि न प्रतिनिधिः । तेन षोडश्यभावयुक्तक्रतुप्रयोगस्वरूपे ज्ञाते यदि दैवादन्यदपि तत्र

षोडशी क्रतस्तदा षोडश्यभावस्याभावे तददृष्टार्थं नाभावान्तरं प्रतिनिधेयमित्युक्तम्। तन्न। नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इत्यनेन षोडशिग्रहणाभावेऽपि इतराङ्गमात्रादेव क्रतूपकारसिद्धिरित्यवगमात् षोडशिग्रहणाभावस्यादृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात्। अतएव च तत्र षोडशिग्रहणे वृथाचेष्टाकृतप्रायश्चित्तमात्रम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ५ ॥

प्रतिषिद्धं च ॥ अनारभ्य श्रुतेन अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इत्यनेन माषादीनां यज्ञाङ्गत्वप्रतिषेधाच्च साक्षात्तेषां विधानं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषेधः। अथवा, यत्र धान्यत्वादिना सामान्यधर्मेण विधानं। तत्र स्वेच्छाप्राप्तमाषाद्यङ्गप्रतिषेधो बर्हिषि रजतं न देयमितिवत्।

अतश्च कर्मशास्त्रानुरोधेन माषादीनां प्रतिनिधित्वे साधनत्वे-ऽप्यङ्गत्वाभावान्न प्रतिषेधः। वक्ष्यमाणयुक्त्या द्रव्यशास्त्रानुरोधेन माषादिरूपसदृशप्रतिनिधित्वे गौणयवत्वादिनैव तेषां सदृशाद्-वर्जनीयतया माषाद्युपादानादङ्गत्वाभावेन न प्रतिषेधः। अतस्तेऽपि प्रतिनिधेया इति प्राप्ते।

अयज्ञिया इत्यत्रार्थप्रत्ययेन साधनत्वमात्रनिषेधाद्विशेषविहि-तातिरिक्तत्वे सर्वत्रैव माषादिप्रतिषेधप्रतीतेर्न प्रतिनिधेयाः। द्रव्यसामान्याभावे तु ग्राह्या एवेति ध्येयम्। अत्र च लक्षणया यज्ञो-द्देशेन माषनिषेधविधानान्नैकप्रसरताभङ्गः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ६ ॥

तथा स्वामिनः ॥ मृते तावद्यजमाने पत्न्यां वा नान्यतरेणान्य-तरस्य प्रतिनिधिः। यजमाने मृते पत्न्या अन्यभावादेवानधि-कारात्। पत्न्यां मृतायां यजमानस्यापि,

आधाय पूर्वमारिष्टी दत्वाऽग्नीनन्यकर्मणि।

इति पक्षे तावदग्न्यभावादेव विवाहात्पूर्वमनधिकारात्। तथापि विधुराधानपक्षे श्रौत्तरवैदिककर्मणां पत्नीव्यतिरेकेणैव वाचनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिध्यप्रसक्तेः। यदा तु साग्नीनां पत्न्यै दानं, तदाऽपि तदाऽऽ-रपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनात्पत्नीव्यतिरेकेणैवाऽग्निहोत्र-मात्रानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसक्तिः। यदा तु कस्यचित्कर्मणो-मध्येऽन्यतरस्य मृतिस्तदा दाहात्पूर्वमेव तत्समापने वक्ष्यमाणरीत्या प्रोषितादिवदेवानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसक्तिः।

रोगादिना अशक्तौ कार्य्यान्तरव्यापृते चान्यतराधिकारिक-कर्मसु यद्यपि स्वामिनः कालादिवत्प्रयोगविध्यविषयत्वाच्च तदेक-त्वादिवदेव प्रतिनिधिप्रसक्तिस्तथापि,

संध्यामिष्टिं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्।

इत्यादि वचनबलाच्छिष्टाचाराच्चानुमतिद्वारा कर्त्रन्तरेणाप्यनु-ष्ठानम्। स्वत्वत्यागमात्रं तु सति सम्भवे स्वयं कार्यं, नो चेत्तदपि तेनैवाग्नय इदं न मदीययजमानस्येत्येवं कार्यम्। उभयाधिकारि-केषु दर्शादिषु तु त्यागघटितं कर्मान्यतरेणैव कार्यम्। द्वयोरपि संसृष्टस्वत्ववत्त्वात्। अतएव त्यागोऽपि तादृशस्थले मम यजमानस्य च नेत्यादिरूपः। उभयोरप्यशक्तावध्वर्युणैव। असति बाधे सामान्य-समाख्यया तत्प्राप्तेः। एवं यजमानप्रवासेऽपि। पत्न्यास्तु प्रवासेऽग्नि-विच्छेद एव। एवमाज्यावेक्षणादियाजमानपदार्थानामध्वर्युणैव करणं पत्नीपदार्थानां च। सामान्यसमाख्याऽनुरोधेन यजमानस्याप्राप्तेः। एवं फलिसंस्कारेष्वपि आनीयमाने फलाभावाच्च प्रतिनिध्याशङ्का।

अतस्तेषामशक्त्यादौ लोप एव। न तु दम्पतीभ्यां परस्परमपि करणम्। तत्तद्वाक्ये यजमानत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। अध्वर्य्वादीनामशक्त्यादौ अध्वर्य्वाद्यन्तरमेवोपादेयमिति न तत्र प्रतिनिधिः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ७ ॥

बहूनां ॥ एवं तावत्स्मृत्याचारप्रमाणात् कश्चित्कर्मान्तरस्थलेऽपि न्यायेन न प्रतिनिधिरिति स्थितेऽपवादः क्रियते। सत्रमध्ये कस्यचिद्यजमानस्य मरणे तत्प्रतिनिधिरन्यः कार्य एव। काम्यस्यापि प्रारब्धस्यावश्यं समापनीयत्वात्। यद्यपि च मुख्यकर्त्तुः प्रयोगविध्यविषयत्वाच्च प्रतिनिधिर्न वा मृतेन तदुपादानसम्भवः, तथापि साङ्गकर्त्तरि सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति वाक्येन साप्तदश्यविधानात्साप्तदश्यरूपाङ्गसम्पत्त्यर्थं अन्योपादानमवशिष्टैः कार्यम्।

न च तस्याख्यातोपात्ताधिकारिसङ्ख्याविशेषत्वादानीयमानस्य च वक्ष्यमाणरीत्या फलभोक्तृत्वाभावादधिकारित्वानुपपत्तेः कथन्तमादाय साप्तदश्यसम्पत्तिः। फलभोक्तृत्वाभावेऽपि कर्त्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव साप्तदश्योपपत्तेः। अतएवार्त्विज्येऽपि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यनेन ऋत्विक्पदे आर्त्विज्यलक्षणामङ्गीकृत्य तदुद्देशेन यजमानानां कर्त्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्य च शानजन्ततया आत्मनेपदरूपत्वेन फलभोक्तृत्वविशिष्टकर्त्तृवाचित्वेऽपि यथाशक्तिप्रयोगे भोक्तृत्वाभावेऽप्यानीयमानस्य कर्त्तृत्वसत्त्वात्सङ्ख्यासम्पत्त्यविघातः। ततश्च सङ्ख्यासम्पत्तये न्यायेनैवात्र प्रतिनिध्युपादानम्।

एवं च न्यायप्राप्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन, यदि सत्राय दीक्षितानां प्रमीयेत योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह

यजेरन्वित्यनेन वचनेन नैरन्तर्यविशिष्टत्वविधानार्थं पुनर्विधिः। अतएवेदमधिकरणं विशिष्य व्युत्पत्तिमात्रार्थम्। एतदभावेऽपि वचनेनैवान्यागमोपपत्तेः।

अथ च पत्नीमरणेऽपि तेन सह यजेरन्निति पुंलिङ्गनिर्देशा-द्यजमानसाहित्येनैव च सह्याया अपि सम्पत्तेस्तत्कर्त्तव्यपदार्थानां च पत्न्यन्तरेण यजमानैरेव वा सिद्धेर्नान्यानयनम्। अतएव तादृश-स्थले पत्न्या नाग्निभिर्दाहः किं त्वन्यन्तरेणैव। यजमानस्य तु मृतस्य पृथक्कृतस्याग्निभिर्दाहेऽपि अनाहिताग्निसाधारणेनानीतस्याग्निसंसर्गे प्रमाणाभावाल्लिङ्गवदेव कर्तृत्वोपपत्तिः॥ ६॥ ३॥ ८॥

स स्वामी॥ पूर्वापेक्षेदम्। आनीयमानस्य न कर्तृत्वमात्रमपि तु स्वामित्वमपि। तत्स्थानापन्नत्वात्। दीक्षारूपफलिसंस्कार-श्रवणाच्चेति प्राप्ते।

न तावदत्र सत्रफलम्। तस्य वैगुण्ये सत्यनुपपत्तेः। तद्धि न तावदानीतस्य। साङ्गकर्तृत्वाभावात्। अतएव न मृतस्यापि। नाप्य-वशिष्टानाम्। सप्तदशस्वामिककर्तृत्वाभावात्। अवशिष्टैस्तु शिष्ट-विगर्हणादोषपरिहारार्थमवश्यकर्त्तव्ये समापने सामाद्युपायैः सह्या-सम्पत्त्यर्थमन्यः समानीयते। अतएव प्रारम्भनिमित्तसमापनसाध्य-पापक्षयोऽपि अवशिष्टानामेव। न त्वानीतस्य। प्रारम्भरूपनिमित्ता-भावात्। अतस्तस्य कर्तृत्वमात्रमिति सिद्धम्॥ ६॥ ३॥ ९॥

स तद्धर्मा॥ फलिसंस्कारा ब्रह्मचर्यपयोव्रतादय आनीतस्य फलित्वाभावादप्रस्तुतकार्यकारित्वापत्तेर्न कर्त्तव्याः। अवशिष्टानां तु सत्रफलाभावेऽपि प्रारम्भनिमित्तकपापक्षयस्य सत्त्वात्कर्त्तव्याः। अत-

एव फलिसंस्काराणां प्रकृतौ प्रधानफलाधानयोग्यताजननार्थत्वाद्यदा प्रधानकरणात्पूर्वं मृतिस्तदैव तेषां फलिसंस्काराः पापक्षयस्य प्रधानजन्यत्वात् न तु ऊर्ध्वमिति ध्येयम्। दीक्षाकरणं तु आनीतस्य वाचनिकमप्राकृतकार्यमिति प्राप्ते।

यद्यपि तस्य न फलित्वं, तथाप्यन्येषां फलिसंस्कारकर्त्तरि साप्तदश्यसम्पत्त्यर्थमानीतस्यापि ते कार्याः। न च मन्त्रवर्यादिषु पुरुषस्य संस्कार्यत्वेन कर्त्तृत्वस्यार्थिकत्वात् सङ्ख्यायास्य वैध एव कर्त्तृत्वे निवेशात्फलिसंस्कारकर्त्तरि साप्तदश्याभावः। वैधावैधसाधारणावश्यककर्त्तृत्वद्वारेणैव लाघवात्साप्तदश्यस्य सङ्ख्यात्वोपपत्तेः। अतस्तत्सम्पत्त्यर्थं कर्त्तव्या एव फलिसंस्काराः।

ननु सप्तदशावरा इत्यनेन सत्त्रप्रयोगे कर्त्तृपरिच्छेदकत्वेन साप्तदश्यं विहितं न तु प्रत्येकं तत्तत्पदार्थे। प्रत्येकपदार्थानां सप्तदशभिरकरणात्। न चानुमतिद्वारा सप्तदशानां सर्वत्र कर्त्तृत्वं, तथात्वे फलिसंस्कारेष्वपि अनुमतिद्वारेणैव साप्तदश्योपपत्तेरानीते फलिसंस्कारकरणानापत्तिः। किं चैवं मृतस्यैव पूर्वकालेऽनुमतिसत्त्वात्सङ्ख्यासम्पत्तिसम्भवेनानयनवैयर्थ्यम्। मृतकर्त्तव्यपदार्थानुष्ठानार्थमानयनमिति चेत्। तेषां कर्मान्तरेष्विवाध्वर्य्वादिसमाख्यया इतरमन्यस्तेषामिति न्यायेन वा कर्त्रन्तरैरेव सिद्धेः। अतस्यानयन एव प्रमाणाभावे कुतः संस्कारकल्पनमिति चेत्।

न। न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव तत्सिद्धेः। अतएवोक्तवचने दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदिष्ठसाहित्याद्यनेकगुणविशिष्टनैमित्तिकव्याप्ततावत्पदार्थप्रयोगस्यैव विधानाच्च वाक्यभेदः। दीक्षा

चाप्राकृतकार्थोऽपि वचनादेव विधीयते। तस्याश्च चमनियमपरि-ग्रहरूपत्वाद्दृष्टार्थादिसिद्धिः। एवं च ये केचित्तद्भिन्नाः संस्कारास्ते न कार्या इति प्रतिभाति। यथाच दीक्षितानामिति श्रवणाच्च नाध्वीने तदानयनम्॥ ६॥ २॥ १०॥

सामान्यं॥ एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं सति सम्भवे सदृश-एव प्रतिनिधिरिताग्नियम इति। कर्मचोदनया यत्किञ्चिद्द्रव्य-मात्राक्षेपाद्द्रव्यशास्त्रस्य च नीवारेषु व्रीहित्वाभावेन सदृशनीवा-रादिनियामकत्वाभावाच्च सदृशनियमः। न च व्रीह्यवयविनः स्वावयवैरत्यन्तभेदाभावात्तदवयवानामेव कतिपयानां नीवारो-पादानतया नीवाराभिन्नतया व्रीहिशास्त्रेणैव तद्विधानमिति वाच्यम्। तथात्वे व्रीहिसत्त्वेऽपि नीवारोपादाने वैगुण्याभावप्रसङ्गा-दिति प्राप्ते।

व्रीहिशास्त्रेण व्रीहित्वजातेः साधनत्वे प्रमिते अमूर्त्तायास्तस्याः साधनत्वासम्भवादर्थात्तत्परिच्छिन्नस्यावयविनः साधनत्वमवगम्यते। तस्यापि चावयवोपादानव्यतिरेकेण साधनत्वासम्भवात्तदवयवानामपि साधनत्वमर्थादेवावगम्यते। तज्जातीयावयवानामेव च कतिपयानां विजातीयावयवान्तरोपेतानां नीवारारम्भकत्वमिति यथाशक्तिप्रयोगे जातेरवयविनोऽवयवान्तराणां च साधनत्वासम्भवेऽपि कतिपयावयवा-नामेव तत्सम्पत्त्यर्थमवनेयतया नीवारविजातीयतदवयवोपादान-मिति सदृशप्रतिनिधिनियमसिद्धिः। अतएव सादृश्यं समान-जातीयावयवारब्धत्वेनैव नियामकं, न तु समानजातीयधर्मा-न्तरेण। तस्य व्रीहिशास्त्राविषयत्वात्। एवं च व्रीह्यभावे सुसदृशं,

तदभावे षड्गुणं, तदभावे मन्दषड्गुणमित्यादि क्रमेण बोध्यम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ११ ॥

निर्देशात्तु ॥ वैकल्पिकेषु खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादिश्वेकेन प्रक्रान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारस्तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपादेयम् । न तु पूर्वोपात्तसदृशम् । वैकल्पिकान्तरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विहितस्य तस्मिन्नपि प्रयोगे प्रकृतत्वस्वरूपयोग्यतया मुख्यत्वेन जातिव्यक्तिसर्वावयवानामेव साधनत्वसम्भवे पूर्वोपात्तारम्भककतिपयावयवमात्रग्रहणे प्रमाणाभावादिति प्राप्ते ।

तस्मिन्नपि प्रयोगे इतरस्याङ्गत्वे तदभावविकृत*वैगुण्यापत्तेरवश्यं वैकल्पिकस्थले तत्तद्वाक्ययोस्तत्तद्घटितप्रयोगमात्रविषयत्वावसायात् तत्तत्प्रयोग इतरस्याङ्गत्वाभावेऽपि न †पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयम् । अतएवाग्नेयत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव व्रीह्यादेः कारणत्वमित्युक्तं कौस्तुभे । तथापि वैकल्पिकानामादितोऽवधारणमित्यस्य प्रामाणिकत्वे सङ्कल्पोत्तरमेव, तदभावे त्वेकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १२ ॥

वचनाच्च ॥ यदि सोमं न विन्देत्पूतीकानभिषुणुयादित्यादौ किं सोमाभावे पूतिकत्वेन रूपेण पूतीकानां विधानमुत प्रतिनिधिविधया पूतीकगतसोमावयवानां नियम इति चिन्तायाम् ।

---

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र ; ममतु, तदभावकृत,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्थमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु । इतरस्याङ्गत्वाभावेन,—इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

प्रतिनिधिनियमे पूतीकपदस्य तद्गतसोमावयवलक्षणापत्तेरभावे विधिरेवायम्। न च नियमविधिलाघवानुरोधेन तदङ्गीकरणमप्यदोषः। निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनापूर्वविधिगौरवस्य फलमुखत्वात्। अभावे विधिपक्षेऽपि प्रतिनिधिनियमस्यार्थसिद्धत्वेन लाघवस्य मन्मतेऽपि सत्त्वाच्च। न ह्ययं त्वन्मतेऽपि शाब्दः प्रतिनिधिनियमः। अपि तु फलतः। तच्च फलं ममाप्यविशिष्टमेव। किं च सोमाभावे सुसदृशस्यान्यस्यैव प्राप्ते मन्दसदृशानां पूतीकानां पक्षप्राप्त्यभावादेव नियमविषयत्वानुपपत्तिः। अतः पूतीकत्वेन रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वात्तदपचारे पूतीकसदृशमुपादेयमिति प्राप्ते।

नाभावे विधिरयम्। तथात्वे पूतीकत्वस्य तदवच्छिन्नव्यक्तेस्तदवयवान्तराणां च सोमावयवविजातीयानां कारणत्वकल्पने गौरवापत्तेः। प्रतिनिधिनियमे तु कॢप्तसोमावयवनिष्ठकारणताऽऽक्षिप्तोपादानकपूतीकपरिच्छेदकत्वेन यागोद्देशेन पूतीकत्वनियममात्रविधानात्पूतीकव्यक्त्यवयवानां यागकारणत्वाकल्पनाल्लाघवम्। अतएव न लक्षणाऽपि। पूतीकानभिषुणुयादित्यत्र तु तृतीयायाश्रवणाद्द्वितीयया यागप्रयोजकत्वस्यैव निरुक्तसम्बन्धेन लक्षणेऽपि न दोषः।

यद्यपि च तेन सम्बन्धेन पूतीकत्वस्यैव तद्विध्यभावे न पक्षे प्राप्तिः। पूतीकानां मन्दसदृशत्वेन सोमाभावे सुसदृशस्यैव प्राप्तेः। तथापि कर्मचोदनया यत्किञ्चित्प्रतिनिधिप्रसक्तौ सदृशन्यायेन नियमकरणात्पूर्वमेवैतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्तेः। अतएव पूतीक-

गतसोमावयवनियमफलकपूतिकत्वनियमकरणेऽपि न पूतीकानां मुख्यसादृश्याभावे उपादानम्। किं तु सोमाभाव एव। वचनस्यैव शौघ्रप्रवृत्तिकतया नियामकत्वात्। 'यदि सोम' मित्यनुवाद-सामर्थ्याच्च। एवं च पूतीकापचारे सोमपूतीकोभयसदृशं ग्राह्यम्। पूतीकत्वस्यापि कारणकोटौ प्रवेशात्।

यत्तु शास्त्रदीपिकायामेतादृशविषये सोमसदृशमेव ग्राह्यमित्युक्तम्। तत्तन्त्ररत्नविरोधादुपेक्षितम्। तदभावे तु सोममात्रसुसदृशं पूतीकत्वावच्छिन्नसंसर्गस्य सोमावयवाङ्गत्वेन गुणलोपे चेति न्यायेन बहुतरसोमावयवानामेवानुग्राह्यत्वात्। अभावे विधिपक्षे तु सोमाभावे निमित्ते पूतीकानामेवाङ्गत्वात्तत्सदृशमेवेति विशेषः। अतएव यत्र श्रीह्यादौ तदवयवत्वेनैव नीवारप्रतिनिधिः, तत्र नीवारत्वस्यानङ्गत्वात्तदपचारे श्रीहिसदृशमेवोपादेयं, न तूभयसदृशमित्यपि सुलभम्। अतएव मूले उभयविधप्रतिनिध्यपचारे अधिकरणद्वयं कृतम्। तन्न्यायस्यबलादुपेक्षितम्*। यदा मुख्यमलभ्यं मत्वा प्रतिनिधिमुपादातुं प्रवृत्तः, उपादाय वा दिक्षादयः सर्वे वा संस्काराः कृताः, कार्यं न कृतं, तत्र कार्यकरणात्पूर्वं मुख्यलाभे तमेवोपादाय पुनः संस्कारान्कृत्वा तेनैव प्रधानं कार्यम्। मुख्यसम्भवे विकल्पोपादानस्य वाचनिकस्याप्यन्याय्यत्वात्।

न च प्रतिनिधित्यागे सङ्कल्पबाधः। द्रव्यांशे पृथक्सङ्कल्पे प्रमाणाभावात्। सत्त्वेऽपि वा यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयिष्य इत्येव सङ्कल्पात्। प्रधानानुरोधेन पुनः संस्कारकरणस्य न्याय्यत्वाच्च। यदा

* असङ्गतोऽयं पाठः मूले स्खलत्वान्निवेशितः।

तु प्रतिनिधिनैव कार्यं निष्पन्नं, तदा प्रयोजनाभावात् न मुख्यमुपादेयम्। मुख्याभावनिमित्तकप्रायश्चित्तमात्रमेव तु कार्यम्। यदा नियोजनादिकार्यमात्रयोग्यो मुख्यः तक्षणादिसकलसंस्कारयोग्यस्तु प्रतिनिधिः, तदा मुख्यस्यैवोपादानम्। संस्काराणां तु गुणलोपे च मुख्यस्येति न्यायेन लोपेऽपि न दोषः। न चान्यत्र तथात्वेऽपि यूपस्य दृष्टादृष्टसंस्कारसमूहरूपत्वाच्च संस्काराणां काष्ठाङ्गत्वमिति वाच्यम्। लाघवेन सकलसंस्कारजन्यपरमापूर्वविशिष्टकाष्ठस्यैव यूपपदार्थत्वात्। अतएव यूपं तक्षतीत्यादौ काष्ठस्यैव संस्कार्यत्वाच्च काऽप्यनुपपत्तिः।

यत्र तु प्रधानभूतनियोजनासमर्थमेव मुख्यं, तत्र तदनादरेण प्रतिनिधिनैव कार्यसम्पादनं द्रष्टव्यम्। यत्र त्वष्टकपालपरिमाणशेषकार्याद्यपर्याप्ताः पुरोडाशजातिमात्राभिव्यक्तिसमर्था व्रीहयो लभ्यन्ते, तत्र तैरेव पुरोडाशं कृत्वा प्रधानमनुष्ठेयम्। शेषकार्याणां लोपः। न च बहूनां शेषकार्याणां पुरोडाशाङ्गभूतानां पुरोडाशाङ्गभूतैकव्रीह्यनुरोधेन लोपासम्भवः। व्रीहीणामपि यागोद्देशेन विहिततया यागाङ्गत्वेन पुरोडाशाङ्गत्वाभावात्। न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधाद्व्रीहिभिरिति तृतीया प्रयोजकत्वपरेति वाच्यम्। पुरोडाशरूपव्यापारकत्वेऽपि करणत्वस्य काष्ठैः पचतीत्यादिवदुपपन्नतरत्वेन लक्षणायां प्रमाणाभावात्। अतश्चैकप्रधानाङ्गानुरोधेनानेकेषामपि अङ्गाङ्गानां लोपो नायुक्तः ॥ ६ ॥ २ ॥ १२ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य तृतीयः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

शेषात् ॥ दर्शादौ यदा सकलस्य पुरोडाशस्य दधिपयसोरन्यस्य वा हविषः सम्पूर्णस्य नाशस्तदा प्रधानानुरोधेन हविरन्तरोत्पत्तौ प्रसक्तायां यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनैतादेवताः परिसङ्ख्याय यजेतेति श्रुतेनाज्येनैव याग इत्यविवादम् । अत्र हि नाशादीनां प्रत्येकं निमित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पन्नहविरयोग्यत्वमेवार्धमन्तर्वेदीतिवल्लक्षणया निमित्तम् । न तु हविरलाभः । नाशाद्युल्लेखवैयर्थ्यापत्तेः । अतएवानुत्पन्नपुरोडाशाद्यसम्भवे नाज्यनियमः, किन्तु यत्किञ्चिदनियतप्रतिनिध्युपादानमेव ।

एकदेशनाशादौ च यदि ह्यवदानग्रहणोत्तरं पात्रीस्थस्य कुम्भीस्थस्य वा नाशस्तदा भाष्यकारमते तावद्ध्यवदानस्यैव हविष्टाच्छेषकार्याभावेऽपि तेनैव यागः । वार्त्तिककारमते तु यावन्निरुप्तव्रीहिपरिमितपुरोडाशस्य, यावद्दुग्धं साम्नाय्यस्य च हविष्टाद्धविर्नाशसत्त्वेन पात्रीस्थनाशेऽपि आज्येनैव यागः । एवं तन्मते ह्यवदाननाशेऽपि हविर्नाशाविशेषाद्धविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तौ वचनादाज्येन यागः । भाष्यकारमतेऽपि तादृशविषये आज्येनैव यागो न पुनः पात्रीस्थादवदानम् । मध्यात् पूर्वार्धाच्चावद्यतीत्यनेन हस्तस्थस्य यावदुपात्तस्य प्रकृतस्य पुरोडाशादेर्यो मध्यादिदेशः तदुपादानतया तदुपरितनभागस्यैवावदेयत्वात् । तस्य च नष्टत्वेन पुनरवदाने मध्यादेरेवावदेयत्वप्रसङ्गात् । अतस्तत्रापि हविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तावाज्येन यागः ।

न च सर्वमते हविश्छावच्छिन्ननाशादिना हविरयोग्यत्वस्य निमित्तत्वे द्विश्यवयवनाशेऽपि आज्येन यागापत्तिः। निमित्तज्ञानस्यैव नैमित्तिकानुष्ठापकतया तादृशनाशस्य नियतया च निमित्तत्वानुपपत्तेः। अङ्गुष्ठपर्वन्यूनावर्जनीयातिरिक्तावयवनाशे तु भवत्येवाज्येन यागः।

तदेवं मीमांसकमर्यादा। याज्ञिकास्तु तां न मन्यन्ते। तेषामयमाशयः। एकदेशनाशवदेकैकदेशनाशस्य न निमित्तत्वम्। एकदेशनाशेऽपि पुरोडाशाज्यपयोदधित्वादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। तस्यैव हविश्छावच्छेदकत्वेन यावच्चिरुप्तव्रीहिपरिमितत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात्। तन्नाशस्यावर्जनीयत्वाच्च। अत एकदेशनाशेऽप्यवशिष्टस्यैव यागः। होमः परं मध्यापादानकत्वाभावे द्व्यवदानासम्भवात् लुप्यताम्। वस्तुतस्तु यावदवशिष्टं तस्यापि हविरन्तमध्यापादानकत्वं सम्भवत्येवेति होमोऽपि कार्य एव। अत एवाश्वलायनः। द्व्यवदाननाशे पुनरायतनादवदानमिति। अतश्च यद्यपि मीमांसकमतं न्यायसिद्धं भवेत्तथापि स्मृत्यनुमितवचनेन तद्बाधः। अग्निष्टुति सुब्रह्मण्योहवत्। कृत्स्नहविर्नाशे तु अनेकहविष्कायामिष्टौ कतिपयहविर्नाशे हविरन्तरोत्पत्तिरेव। सर्वहविर्नाश एवाज्येन पुनरुत्पादितेन* यागः। अतएवापस्तम्बः। यद्यन्यत्तदेवतं हविर्व्यापद्येतान्यत्तद्धविस्तद्दैवतं निर्वपेत्, यस्य सर्वाणि हवींषि आज्येनैतादेवताः परिसङ्ख्याय यजेतेति। यद्यपि चोत्तरवाक्ये श्रुतौ च सर्वत्वमवि-

---

* पुनरुत्पादितेन वा,—इति भवितुं युक्तम्।

वचितं, तथापि पूर्ववाक्यवैयर्थ्यापत्तेर्द्विरभ्यस्तवद्विरुद्धा सर्वमात्रस्य निमित्तता ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ यत्र तु त्यागांशयुक्तानि शेषकार्याणि, यथा स्विष्टकृदादौ। तत्रोत्तरार्धादिनाशे उत्तरार्धान्तराभावादवशिष्टस्य प्रतिपत्त्यन्तरगृहीतत्वाच्च न तावच्छेषेण करणम्। नापि हविरन्तरोत्पत्तिः। अप्रयोजकत्वात्। किं त्वाज्येनैव समापनम्। उक्तवचनस्य श्रुतद्रव्यनाशे द्रव्यापेक्षामात्रेणैव प्रवृत्तेः। याज्ञिकमते तु यदि प्रसक्तदेवतमाज्येन शेषं संस्थापयेदित्यापस्तम्बवचनादवधेयम्। अविशेषप्रवृत्तमपि इदमपेक्षानुरोधात् स्विष्टकृत्परमेव। अतस्त्यागांशाभावादिज्यादेर्लोप एव। इदं चोत्तरार्धत्वादिनाऽनेकप्रतिपत्तिविधाने। शेषत्वेनानेकप्रतिपत्तिविधाने तु शेषैकदेशाविनाशेऽपि अवशिष्टेनैवावयवशः सर्वप्रतिपत्तिकरणमिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ २ ॥

निर्देशात् ॥ शेषप्रसङ्गादिदम्। दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्षाः श्रुताः। तत्रेडाभक्षे यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति श्रुताः कर्त्तारः। तथा, प्राशित्रभक्षे प्राशित्रं ब्रह्मणे परिहरन्तीति श्रुतः। चतुर्धाकरणभक्षेऽपि व्यादेशाम्नानाच्चत्वार ऋत्विजः। यजमानभागब्रह्मभागयोस्तावेव। शंयुवाककालभक्षे तु हविःशेषान् भक्षयन्तीत्याम्नातेन बहुवचनेनाध्वर्यवसमाख्याबाधेऽपि कर्मकरत्वात् सर्वर्त्विजो भवन्ति।

न चेडाभक्षे न्यायप्राप्तर्त्विक्पुनःश्रवणस्य परिसङ्ख्यार्थत्वाच्छंयुवाककालभक्षे तदन्य एव भवेयुरिति वाच्यम्। ऋत्विजां प्राप्तत्वेऽपि अप्राप्तयजमानसाहित्यस्यैव तत्र विधेयत्वेन तस्य भक्षान्तरे ऋत्विक्परिसङ्ख्यार्थत्वाभावात्।

अत्र हि इत्योद्देशेन कर्त्तृविशिष्टभचान्तरविधानेऽपि विशेषण-विधिवेलायां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भचो यजमानसाहित्यञ्च विधीयते। ऋत्विजां तु भचस्य प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्त्तृसंस्कारकत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वेनानर्थ्यर्थत्वात् प्राप्तिसम्भवेन न विधानम्। अत एवा-नतत्वाच्चाप्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते।

यदि तु करिष्यमाणकर्मणि बलाधानार्थत्वमपि भचस्येति विभाव्यते, तदाऽस्तु यजमानपञ्चमत्वग्रहणं पत्नीपरिसङ्ख्यार्थम्। सर्वथा भचान्तरे कर्त्तृपरिसङ्ख्याऽभावाच्छंयुवाककालेऽपि भचे ऋत्विज एव कर्त्तारः। अस्मिंश्च पचे तस्मिन् पत्नीयजमानयोर्निवृत्तिरचै-वर्त्विजो हविःशेषान् भचयन्तीति कल्पसूत्रकारवचनादवगन्तव्या॥ ३॥ ४॥ २॥

अर्थसमवायात्॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्ताधिकारे भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति श्रुतम्। तत्र कृत्स्नभेद एवेदमुतैकदेशभेद-एव उतोभयत्रापीति चिन्तायाम्। द्वयोः सङ्घर्षे सति एकदेशभेद-स्यावर्जनीयत्वेन नित्यत्वात् निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्वभेद एवेदं चूर्णतादशायां प्रायश्चित्तमिति प्रथमः पचः।

सङ्घर्षेण कतिपयावयवानां चूर्णीभावेऽपि भिन्नमितिप्रतीत्य-भावात्कपालिकादिस्थूलावयवविभाग एव भेदनप्रतीतेस्तस्य चानि-त्यत्वेन सर्वभेदनवदेकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेस्तत्रैवायं होमः। अयं हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य प्रयोजनापेचायां सन्निपत्योपकारकत्वाभावाच भिन्नकपालसंस्कारार्थः। कपाले हि भेदनेनोक्तपरिमाणबाधादेशुण्यप्रसक्तौ तत्परिहाररूपः होमेन

संस्कारो नानुपपन्नः। तस्य चानुपयुक्तस्य संस्कारायोगात्सर्वभेदने चोपयोगाभावादेकदेशभेदनं एव निमित्तम्। अस्तु वा सप्तमीयं संस्कार्यत्वपरैव न तु निमित्तत्वार्थिकाऽपि। न च भिन्नस्य कादाचित्कत्वान्नित्यानित्यसंयोगविरोधः। रथन्तरस्य कादाचित्कत्वेऽपि सप्तमीश्रवणादिधर्मविधिवदुपपत्तेरिति प्राप्ते।

भाव्युपयोगित्वे भूतोपयोगित्वे वा तस्योपधानावश्यकत्वे भिन्नं कपालमप्सु प्रक्षिपति अन्यदुपदधातीति वाक्यविरोधान्नायं स्वतन्त्रो होमो भिन्नसंस्कारकः। नापि प्रकरणपठितहोमानां तत्संस्कारकत्वम्। एतेन प्राकरणिकहोमानुवादेन लौकिकस्य भिन्नकपालस्य एवाधिकरणत्वेन विधिराहवनीयबाधेनेत्यपास्तम्। होमस्य प्राकरणिकस्य कपालोपधानोत्तरत्वादन्यदुपदधातीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। प्रायश्चित्तसमाख्याऽनुपपत्तेश्च। अत एवेदं कर्मान्तरम्। तच्च नैमित्तिकं आरादुपकारकं क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थं क्लृप्तत्वेन विधीयते। अतः सर्वभेदनमेकदेशभेदनमुभयमप्यत्र निमित्तम्॥ ६॥ ४॥ ४॥

क्षामे॥ तत्रैव यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति यदा तद्धविः सन्तिष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति श्रुते प्रायश्चित्ते सर्वपुरोडाशदाहरूपं क्षाणमेव निमित्तम्। अग्निपाक्ये हविषि एकदेशक्षाणस्यावर्जनीयत्वात्। न चावर्जनीयक्षाणातिरिक्तैकदेशक्षाणस्यैव निमित्तत्वम्। तस्यैव परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्। न च तद्धविः सन्तिष्ठत इति श्रवणात् अवशिष्टेन हविषा यागप्रतीतेरेकदेशक्षाणस्यैव निमित्तत्वम्। प्रयोगसमाप्तावेवैवंजातीयकशब्दप्रयोगस्य

सर्वत्र दर्शनेन प्रयोगसमाप्तेरेव लक्षणया प्रकृतेऽपि प्रतिपादनात् । अतः सर्वनाश एवेदं पुनः प्रयोगरूपं प्रायश्चित्तम् । सर्वदाहे प्रायश्चित्तं यदि वा ऽवदानेभ्यो न प्रभवेदित्यापस्तम्बेन सर्वदाहे अवदानापर्याप्त्येकदेशदाहे वा पुनः प्रयोगविधानेन तद्भिन्नैकदेशदाहे प्रायश्चित्तानुपपत्तेः । अत एवैकदेशदाहस्य परिच्छेत्तुं शक्यत्वेऽपि एतन्मूलभूतश्रुत्यैव तत्र प्रायश्चित्तासम्भवः । तादृशैकदेशनाशे तु नाशाधिकरणन्यायेनाज्येन दध्नाऽवशिष्टेन वा प्रयोगसमाप्तिमात्रम् । एवं सर्वनाशेऽपि प्रयोगसमाप्तिराज्येन पुरोडाशान्तरोत्पत्त्या वा द्रष्टव्या ॥ ६ ॥ ४ ॥ ५ ॥

यथाश्रुति ॥ दधिपयसोरेकैकस्य नाशे प्रायश्चित्तमुक्त्वा, यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्याम्नातम् । तत्र च नार्त्तिमात्रस्य निमित्तता । सर्वदैव कस्य चिदार्त्तिसत्त्वेन नित्यतया निमित्तत्वानुपपत्तेः । अतोऽर्धमन्तर्वेदीति वल्लक्षणया हविरार्त्तिर्निमित्तमिति तावदविवादम् । अतश्च तद्वदेवोभयत्वमपि उभयपदवैयर्थ्यापत्तेर्लक्षणया निमित्तकोटिप्रविष्टमित्युभयहविरार्त्तिरेव निमित्तम् । न चैकवचनादिवत्साधुत्वादिकं प्रयोजनमस्तीति प्राप्ते ।

ग्रहैकत्वाधिकरणन्यायेनेप्सितोद्देश्यविशेषणस्येव निमित्तरूपोद्देश्यविशेषणस्यापि विवक्षाऽयोगाद्विशिष्टलक्षणायाश्चैकवचनाद्यनुरोधेनवोभयपदानुरोधेन हविरादिपदेषु करणे प्रमाणाभावात् उभयपदस्य चोभयमपीत्येवं पूर्वोक्तैकैकनाशप्रायश्चित्तापेक्षया अस्योत्कर्षेण स्तावकतयाऽप्युपपत्तेरुभयत्वस्य निमित्तकोटिप्रविष्टत्वाभावादेकैकहविर्नाशेऽपि इदं प्रायश्चित्तम् ।

वस्तुतस्तु उभयार्त्तिरेवात्र निमित्तम्। न च तस्या अपि नित्यत्वात् निमित्तत्वानुपपत्तिः। प्रकरणादेव हविर्विशेषविषयत्वोपपत्तेः। इतरथा भवन्मतेऽपि दधिपयोविषयत्वानुपपत्तेः। अतोदोहद्वयनाश एवेदं प्रायश्चित्तम्। हविःपदमेव त्वविवक्षितम्। अधिकरणं तु हविःप्राप्त्यभावं कृत्वा चिन्तायाम्।

वस्तुतस्तु। पक्षद्वयेऽपि न हविरादिपदे लक्षणा। सर्वेषां पदार्थानामाख्यातार्थान्वयोत्तरं पश्चात्परस्परान्वयोपपत्तेः। एवं च विशिष्टस्य निमित्तत्वानादरो निमित्ततावच्छेदकगौरवभियाऽन्यतरविवक्षयाऽपि निमित्तत्वत्युपपत्तेरन्यतरपदस्य चाधानवाक्यगतपुंस्त्वस्येवानुवादत्वेनाप्युपपत्तेश्च द्रष्टव्यः॥ ६॥ ४॥ ६॥

सोमाभिषव॥ सोमे हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीत्यत्र हविर्धानाधिकरणकग्रावकरणकाभिषवस्य आहवनीयाधिकरणकहोमस्य प्रत्यग्गमनस्य सदोधिकरणकत्वस्य च प्राप्तत्वाद्धोमाभिषवसमानकर्त्तृकभक्षान्तरमेवेदृग्गुणाद्विधीयत इत्युक्तम्। तत्र च होमाभिषवयोः क्लृप्तप्रयोजनयोरेव कर्तुपलक्षणत्वान्निमित्तत्वमिति तद्विशेषणस्यैकवाक्योपादानलभ्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वम्।

यदि त्वार्थिकं निमित्तत्वं होमाभिषवकर्तुरेवोपादेयत्वात्तद्विशेषणं साहित्यं विवक्षितमित्याग्रहस्तेन। तथापि प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन भक्षस्य तद्गतकर्त्तृनियमस्य वा कर्त्तृसंस्कारकत्वाद्धविर्विशेषणस्येव तद्विशेषणस्याप्यविवक्षा। अतोऽभिषवमात्रकर्त्रा नेष्टादिना होममात्रकर्त्तृभिः चमसाध्वर्युभिरपि स भक्षः कर्त्तव्य इति प्राप्ते।

नियमं प्रति कर्त्तुः संस्कार्यत्ववादिनः पार्थसारथेर्मते तदापत्तावपि पार्ष्टिकेन विधिना भक्षं प्रति संस्कार्यत्वे उच्यमाने श्रूयमाणे विधौ कर्त्तॄणामुपादेयत्वाद्विशेषणविवक्षोपपत्तौ आर्थिकेन विधिना विशेषणविशिष्टस्यैव कर्त्तुरुद्देश्यत्वाङ्गीकारेण साहित्याविवक्षाऽनापत्तिः। अतोऽत्र मिलितयोरेव होमाभिषवयोरार्थिकं निमित्तत्वम् ।

यदि तु क्त्वाप्रत्ययस्य द्वितीयक्त्वाप्रत्ययान्तपदोपात्तक्रियायामप्यन्वयोनाव्युत्पन्न इत्यभिषवसमानकर्त्तृकत्वं होम एव विशेषणं, विशिष्टहोमसमानकर्त्तृकत्वस्य च भक्षणभावनायामन्वय इत्युच्यते । तदा सुतरां विशेषणविवक्षा । इतरथाऽभिषवस्याप्यविवक्षाऽऽपत्तेः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ७ ॥

पुनराधेय ॥ यस्योभावग्नी अनुगतौ आदित्योऽभ्युदियादस्तमियाद्वा पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतं प्रायश्चित्तं किमेकैकाग्न्यनुगमेऽपि भवेदुत सर्वाग्न्यनुगतावेवेति चिन्तायाम् ।

उभयत्वस्य निमित्तविशेषणत्वेन लक्ष्यतेऽप्यविवक्षितत्वादेकैकाग्न्यनुगमेऽपीदं प्रायश्चित्तम् । न च हविरुभयत्ववदेकैकाग्न्यनुगमे प्राजापत्यादिप्रायश्चित्तान्तराम्नानादस्योभयविषयत्वम् । तस्यादित्योदयाद्यभावविषयत्वात् । न चैवमपि प्रकरणादेवकारश्रवणात्पुनःपदप्रयोगाच्च कर्मान्तरत्वानुपपत्तेराधानस्य चोत्पत्तिवाक्ये सर्वाग्निजनकत्वस्यैव क्लृप्तत्वेन विधेयसामर्थ्यानुरोधेन उद्देश्यनिर्णय इति वाच्यम् । उत्पत्तिवाक्येऽप्यग्नीनामुद्देश्यत्वेनाविवक्षितविशेषणत्वात् । अतएव योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनाधानस्य प्रत्यग्नि भिन्न एव प्रयोग इति प्राप्ते ।

आयतनेषु चत्वारांसि निर्वपति इत्यत्रायतनबहुत्वस्य विवक्षितत्वाद्बाधानसंबेनैव प्रयोगेण सर्वाम्युत्पादकत्वावगतेर्विधेयस्य सामर्थ्यानुसारेण सर्वानुग्रम एवेदं प्रायश्चित्तम्। अतएव दक्षिणाग्नेर्भिन्नयोनित्वपक्षाभिप्रायेणोभाविति श्रवणम्। समानयोनित्वे तु चितयाग्निनाग्ने बोध्यम्॥ ६॥ ४॥ ८॥

पञ्चशरावस्तु॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र हविर्नाम्ने आख्यादिना समापने प्रसक्ते प्रतिनिधित्वेन लाघवात् सान्नाय्यानुवादेन पञ्चशरावपरिमितौदनमात्रविधानम्। न च वाक्यभेदः। पञ्चशरावौदनयोः समानाधिकरणत्वेनाग्नये दात्र इतिवद्विशिष्टविधानोपपत्तेः। ओदनपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन पञ्चशरावमिति बहुव्रीहिणैवौदनस्योक्तत्वाच्च। ऐन्द्रमिति सान्नाय्यस्येन्द्रदेवताकत्वस्यापि सत्त्वात्तावद्भूतामितिवत्प्राप्तिकानुवादः। अथ वा तत्तदुत्पत्तिवाक्ये इन्द्रमहेन्द्रभेदेन सान्नाय्यस्य भेदादैन्द्रयागानुवादेनैव प्रतिनिधिविधानमिति प्राप्ते।

सुबन्तपदद्वयस्य परस्पराम्वयाव्युत्पत्तेर्बहुव्रीहिणा सामान्यतो-द्रव्योपादानेऽपि ओदनत्वादिरूपेणोपादाने प्रमाणाभावात्तात्पर्य्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्यैकत्रैव पदे विशिष्टलक्षणाङ्गीकारे च क्वापि प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधाने वाक्यभेदानापत्तेर्वाक्यभेदापादकगुणाद्देव कर्मान्तरमिदं प्रायश्चित्तत्वेन विधीयते। समाप्तित्वाभ्यादिनैव। अग्नये दात्र इत्यत्रापि तु न देवतामात्रविधिपरत्वमवचनम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अपि तु भावनान्तरविधिपत्र एव।

न चैवमत्रापि भावनान्तरत्वापत्तेर्यागान्तरत्वानापत्तिः। उत्पत्त्य-

ग्निष्टोमुखस्य वाजिनयागभेदकत्वावश्यम्भावात्। अभ्युदितेष्टौ तु पूर्वदेवताऽपनयविधानाद्यपेक्ष्यश्रवणाच्च विशिष्य पूर्वयागीयत्वप्रतीतेर्भावनामात्रभेद इति विशेषः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ९ ॥

स प्रत्यामनेत् ॥ तदिदं कर्मान्तरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन सान्नाय्याङ्गतया विधीयते। न तु तत्फलार्थं तत्स्थाने। तत्फलस्य पापक्षयादेः शिष्टविगर्हणनिमित्तकस्य वा सान्नाय्ययागेनैवसिद्धेः साधनान्तरानपेक्षत्वात्। न हि द्रव्यनाशे यागलोपः। द्रव्यान्तरोत्पत्त्या आज्येन वा तत्समापनोपपत्तेः।

न च स्वर्गादिरूपस्य फलस्य वैगुण्ये सत्यनुत्पत्तेस्तस्य साधनापेक्षायामस्य विधानमिति वाच्यम्। तथात्वे तत्कामनाऽभावे तदननुष्ठाने निमित्तश्रुतेः सङ्कोचापत्तेः। अतोऽपेक्षितवैगुण्यसमाधानार्थत्वेनैवास्य विधानम्। अपेक्षा च सान्नाय्ययागस्यैवेति तस्यैव विशिष्योपस्थितत्वात्तद्वाचकपदकल्पनया वाक्यात्तदङ्गत्वमेव। न तु प्रकरणात् सर्वाङ्गमनुष्ठानसादेश्याद्दर्शमात्राङ्गं वा। अतएव हविर्नाशे निमित्ते प्रयोगान्तःपात्येवेदमङ्गं, न तु घाणनिमित्तकपुनःप्रयोगवत्प्रयोगवहिर्भूतम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ १० ॥

विश्वजित् तु ॥ सत्र प्रकरणे, यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेतेति श्रुतेः सङ्कल्परूपमागूरणं कृत्वा यः सत्रं न करोति तस्येदं सत्रफलार्थत्वेन विधानम्। न तु सत्राङ्गतया। तथात्वे आगूरणनिमित्तत्वश्रवणवैयर्थ्यात्। न चैवं सत्राकरणस्यापि निमित्तान्तःप्रवेशाद्गौरवापत्तिः। अतः संकल्पमात्रे निमित्ते नैमित्तकमिदं फलान्तरार्थं विधीयत इति वाच्यम्। फलान्तरकल्पनापेक्षया सत्रफलस्यैव साधनसाकाङ्क्षस्य फलत्वकल्पने लाघवात्।

तच्च फलं यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादिफलत्वेन कल्पयितुं शक्यं, तथात्वे वीतायां फलेच्छायां संकल्परूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन नैमित्तकाननुष्ठाने निमित्तसङ्कोचापत्तेः। तथापि प्रारब्धाकरणनिमित्तदोषपरिहाराय त्रैधातवीयास्थाने विधीयते । अतएव तादृशफलवाचकपदकल्पनयैवाकरणविषयत्वसिद्धेर्न तस्यापि निमित्तान्तःप्रवेशः। अतएवैकस्याप्यकरणे अन्यैः कर्मांतरं संपाद्यासंपाद्यैव वा सत्रप्रयोगेऽपि अनेनैव विश्वजित्कार्य इत्येकवचनस्याप्युपपत्तिः ॥६॥४॥११॥

वत्स ॥ सत्रे अप्रवृत्तस्य विश्वजित्युक्ते प्राजाप्ये अप्रवृत्तस्यैव व्रतमित्युक्तमर्थमुत्तराधिकरणम् । तदुपोद्घातत्वेनेदं विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामिति श्रुतम्।

तत्र तृतीयया वत्सकरणकभक्षणापरपर्यायव्रतविधिः, रागप्राप्तभक्षणानुवादेन अमाषममांसं सर्पिष्कं व्रतं व्रतयतीति वचनान्तरप्राप्तभक्षानुवादेन वा वत्समात्रविधिरिति प्राप्ते।

न तावद्वत्सस्य व्रते इध्मादिवत्करणत्वं, नापि भक्ष्यत्वेनाशक्यत्वात्, नापि मांसप्रकृतित्वेन विना वचनं विधाने प्रमाणाभावात् ।

अतः पुरा वत्सानकर्त्तोर्दंपती अश्नीयातामितिवचनान्तरैकवाक्यतालाभाय बर्हिषा पौर्णमास इत्येतत्प्रायपाठाच्च वत्सप्रातिपदिकेन वत्सापाकरणं लक्षयित्वा तृतीयां चेत्थंभूतलक्षणे व्याख्यायामावास्योद्देशेन वत्सापाकरणपूर्वकालीनानशितत्वेन विधीयते, व्रतं च प्रकरणप्राप्तमिति न कश्चिद्विरोधः ॥६॥४॥१२॥

कालस्येत् ॥ यद्यपि वत्सापाकरणं कालोपलक्षणं न तु स्वयमङ्गं परार्थत्वात्, तथापि तदभावे कालस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वात्तस्याप्य-

याजिन एव वत्सापाकरणसत्त्वाद्व्रतम् । अतएव एकपुरोडाशीयाया-मग्नीषोमीयाभावेऽपि आग्नेयसत्त्वात्कालोपलक्षणसत्त्वेनोपांशुयाजेऽपि न क्षतिरिति प्राप्ते ।

अस्तुवेलायामागन्तव्यमित्यादौ उपलक्षणाभावेऽप्युपलक्ष्यकालानपा-याद्वत्सापाकरणाभावेऽपि अन्वाधानपश्चाद्भावरूपतत्कालानपायात्सां-नाय्याभावेऽपि कर्त्तव्यमेव व्रतम् ॥६॥४॥१३॥

प्रस्तरे ॥ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरणएव शाखा-साहित्यं प्रस्तरस्य न तु होम इत्युक्तं चतुर्थे । तच्च न समप्रधानत्वेन । प्रस्तरप्रहरणस्येव शाखाप्रहरणस्यापि शाखाप्रतिपत्तितया । किन्तु प्रस्तरप्रहरणे शाखासाहित्यस्य गुणत्वेन । मैत्रावरुणग्रह इव पयःसाहि-त्यम् । सहयोगेऽप्रधाने इत्यनुशासनेन गुणत्वावगमादिति प्राप्ते ।

शाखाबोधे गुणत्वश्रवणेऽपि प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेनार्थिक-प्रतिपत्त्यन्तरविधिकल्पनेन प्रस्तरवच्छाखाया अपि कृतार्थत्वाविशेषात् प्रतिपाद्यत्वम् । अतएव शाखाबोधे गुणत्वश्रवणमपि प्रस्तरप्रहरणकाल-प्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं न तु स्वयं तन्त्रम् । अतश्चासन्नयतः शाखां विनैव प्रस्तरप्रहरणं, पौर्णमास्यां च । यथाशक्ति प्रयोगे प्रस्तराभावे-ऽपि गुणलोपे चेति न्यायेन शाखाप्रहरणम् ॥६॥४॥१४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य चतुर्थः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्ययः।

पञ्चमः पादः।

अभ्युदये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा-अभ्युदियात् त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं इति श्रुतम्। तत्र निमित्तं तावच्चन्द्रमाभ्युदयावच्छिन्नदिने* प्रारम्भ इति वक्ष्यते। स च निमित्तस्याभाव्येन दर्शस्येत्यपि सिद्धमेव। नैमित्तिकं पुनरत्र कर्मान्तरं किं वा गुणान्तरयुक्तं तदेवेतिचिन्तायाम्।

वाक्यभेदापादकगुणात्कर्मान्तराण्येवात्र त्रीणि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते। न ह्यग्न्यादयो देवता दातृत्वादयस्तद्गुणा मध्यमादीनि द्रव्याणि अष्टाकपालत्वादयस्तद्धर्मा दधिशृतयोरधिकरणत्वं चरुत्वं चेत्यनेकार्थविधानं प्राप्ते कर्मणि सम्भवति।

न चाष्टाकपालस्याग्नेये प्राप्तत्वेनाविधानं, तत्र प्राप्तत्वेऽप्यैन्द्राग्ने अप्राप्ततया विधावश्यकत्वात्†। न च दात्रादिपदानां यौगिकत्वात्सामानाधिकरण्याद्देवाऽदि‡ पदार्थैक्यस्योपपत्तेर्दातृत्वादिगुणवि-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। चन्द्रमोऽभ्युदयावच्छिन्नदिने, इति तु भवितुमुचितम्।

† विधानावश्यकत्वात्, इति तु भवितुमुचितम्।

‡ देवाग्न्यादि,—इति भवितुमुचितम्।

शिष्टाग्न्यादिविधानम् । आग्नेयोऽष्टाकपालः, पञ्चदशान्याज्यानी-त्यादिवद्दसमस्तपदानां क्रियाव्यतिरेकेण परस्पराऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव प्रकृतमध्यमादिद्रव्योद्देशेन देवतान्तरमात्रविधिरित्यप्यपास्तम् । देवतातद्गुणरूपानेकविधौ वाक्यभेदतादवस्थ्यात् ।

किं चैवं स्थविष्ठादिवाक्ययोर्द्रव्यद्वयोद्देशाद्वाक्यभेदः । न चासौ स्वीक्रियत इति तत्रत्यरत्नोक्तं युक्तम् । प्रमाणाभावात् । सर्वथैव तदापत्तेश्च । किञ्च मध्यमादिषु यच्छब्दप्रयोगेण प्रकृतग्रहणेऽपि दधिघृतयोस्तदभावात् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेनोद्देश्यत्वानुपपत्तिः ।

न च तथापि प्रयोगान्तरमात्रस्यैव स्वीकारेण कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । निमित्तस्य विनियोगान्वयित्वस्यैव यावज्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेन प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिनवदेव तद्भेदानुपपत्तिः । अतएवोत्पत्त्यन्वयिनोगुणस्य कर्मभेदकत्वादेव न वाजिनवदेव भावनामात्रभेदकत्वम् । अतः पञ्चशरावदेव कर्मान्तराण्येव तत्तद्द्रव्यदेवताविशिष्टानि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते । तत्प्रकृतिभूततण्डुलानाञ्च त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यनेन मध्यमादिभावेन त्रेधा विभागः प्रयोगान्तःपातितया विधीयते । न तु देवताऽपनयादि । तथात्वे लक्षणापत्तेः । देवतान्तरविधिबलेनैव तत्सिद्धौ अपनयविधिवैयर्थ्याच्च ।

अतएव संस्कारविधिवशादेव प्रसिद्धत्वाद्ये मध्यमा इत्यादियच्छब्दोऽप्यनुवादः । दधिघृतयोश्च न मन्मतेऽप्यधिकरणत्वेन विधिः । तथात्वे प्रणीताकार्यापन्नत्वेन सहश्रपणस्यार्थसिद्धत्वादभ्युदितेष्टिप्रकरणस्थ-सह श्रपयतीत्येतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अनेन हि न

सर्वेषामेव भिन्नदेवताकानामपि हविषामेककालावच्छेदेन सह श्रपणं विधीयते। एकप्रयोगविधिवशेनैव तत्प्राप्तेः। अतस्तेन संप्रतिपन्नदेवताकानां सह श्रपणं विधीयते। अतएवैतद्वैयर्थ्यभियैवोत्पत्तिवाक्ये दधिशृतयोर्नाधिकरणत्वविधिः, किन्तु करणत्वेनैव। लक्षणापि च सिद्धान्तवन्न दोषः। अतश्चरुत्वाधिकरणत्वयोरर्थप्राप्तत्वादेवाविधानम्। एतेषाञ्च नैमित्तिकानां कर्म्मणां स्वकालक्रियमाणदर्शाङ्गत्वं प्रकरणात्। तथाकालोपक्रमनिमित्तदोषनिघातार्थत्वाद् द्वादशाधिकरणन्यायेन निरस्यते। यदि त्वकालेऽनुष्ठितस्याविहितत्वेन वृथाचेष्टारूपत्वाद्विहितानुष्ठाननिषिद्धानुष्ठानप्रयुक्तदोषाभावेन तन्निर्घातार्थत्वानुपपत्तेरदृष्टार्थत्वमेवैषां नैमित्तिकानामिति विभाव्यते, तदाऽस्तु समुच्चयः। यस्त्वग्नेरायतनाद्बहिर्नयनप्रयुक्तः प्रणयनपक्षे दोषो नासौ दर्शवैगुण्यापादक इति न तमादायाप्यस्य निघातार्थत्वमिति प्राप्ते।

भेदकप्रमाणाभावान्न कर्मान्तरम्। न च वाक्यभेदापादको गुणः। द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधानेन तस्य वाक्यभेदानापादकत्वात्। देवतायाश्चोपपादकीभूतयागापेक्षायामैन्द्रवायवादिवत्प्रकृतानामेवोपपादकत्वोपपत्तेः। भवदुक्तरीत्यैव च चरुत्वाधिकरणत्वयोरर्थप्राप्तत्वादनुवादः। यच्छब्दयोगादुद्देश्यत्वाच्च मध्यादेर्दध्यादेश्च प्रकृतस्यैव ग्रहणम्। देवताकारकस्यैकत्वाच्च। परस्परविशेषणविशेष्यभावेनाग्निपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्यैकपदोपादानेन वा विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वान्न विधेयानेकता। यथा चाष्टाकपालत्वस्य प्राप्तिस्तथा अष्टमयतोऽधिकारप्रस्तावे वक्ष्यते। अन्ययोरुद्देश्यानेकत्वनिमित्तो-वाक्यभेदः परमगत्या स्वीक्रियत इति मूलानुयायिनः।

वस्तुतस्तु स्वीकारे प्रमाणाभावात्पञ्चशराववाक्येऽपि चेन्द्रदेवतोद्देशेन त्वत्पक्षे नैमित्तिकपञ्चशरावौदनरूपैककारकविधानापत्तेः। प्रकृते उद्देश्यानेकत्वाङ्गीकारे च तत्र विधेयानेकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधिपक्षानुपपत्तेर्द्रव्यदेवताविशिष्टभावनान्तरविधिपक्षेणैव सिद्धान्तोपपत्तिः।

न चास्मिन्नपि पक्षे उत्पत्त्यन्वयिनो गुणस्य वाजिनवद्यागभेदकत्वापत्तिः, भावनामात्रभेदकत्वेऽपि वा पञ्चशराववाक्येऽपि तदापत्तिरिति वाच्यम्। यच्छब्देन पूर्वपरामर्शकेन पूर्वयागीयत्वोपस्थित्या यागान्तरत्वप्रमाणकत्वानुपपत्तेः। अतएव वाक्यभेदपरिहारार्थं परम्भावनाभेदमात्रमभ्युपगम्यते। वाजिनपञ्चशरावादौ तु तदभावाद्यागान्तरत्वमिति विशेषः।

अतएव धर्मिग्राहकप्रमाणेन यागैकत्वेऽवधारिते पूर्वद्रव्यावरुद्धे तस्मिन् द्रव्यान्तरयोर्दधिपयसोर्विकल्पेन समुच्चयेन वा निवेशायोगात्तयोरपि तत्तद्यागीययोरेव विधेयभावनाविशेषणत्वम्। अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टभावनान्तरविधानेऽपि पूर्वयागीयद्रव्याणां मध्यमादीनामेतद्भावनां प्रत्युपादेयत्वाच्च लौकिकमध्यमादिग्रहणप्रसक्तिर्न वा लौकिकदध्यादिग्रहणम्। भवदुक्तरीत्यैव चरुत्वाधिकरणत्वयोरनुवादत्वेन समाप्यविधेयत्वात्।

वस्तुतस्तु स्वविष्टादिप्रकृतिकपुरोडाशेन दध्यादेः सह श्रपणापत्तेर्न चरुत्वप्राप्तिरिति तद्विधिरावश्यक एव। दध्यादिना च सह श्रपणविधानात्तदधिकरणत्वं परमनुवादः। सर्वथा न लौकिकग्रहणम्। किञ्च त्रेधा तण्डुलान् विभजेदित्यस्यापनयविधित्वादप्ययमर्थो-

निर्वापते। तथा हि न तावदत्र तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रेधा विभागोविधीयते तस्य मध्यमादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वात्।

न च मन्यते चिनेष्टितण्डुलवत्पुरोडाशादिप्रकृतित्वेनापि लोकसिद्धानामेव मध्यमादीनां तण्डुलानां याज्यत्वापत्तेः प्रयोगान्तःपातिविभागसिद्ध्यर्थं विधिरर्थवानितिवाच्यम्। लोकसिद्धमध्यमादिग्रहणे तण्डुलप्रकृतिभूतव्रीहिसंस्कारकनिर्वापप्राप्त्यभावेन मध्यारात्र एव हवींषि निर्वपेदित्यनुवादानुपपत्तेः। व्रीहीणामेवावश्योपादेयतया विभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात्। सह अपणसत्त्वेन चिनेष्टिन्यायाभावाच्च। अतस्त्रेधा तण्डुलानिति पदद्वयमानर्थक्यभिया प्रकृतहविःपरमङ्गीकृत्य तस्यापरित्यक्तयागान्वयस्यैव प्रकृतदेवताभ्योऽपनयोविधीयते। आनर्थक्यभिया च लक्षणापि न दोषः। तदपनये च प्रकृतदेवतानां यागसम्बन्धोऽप्यपनीतो भवति।

न चायमपनयोऽपि नैमित्तिकदेवतान्तरविधिवशादेव सिद्ध इति विधिवैयर्थ्यम्। एतद्विध्यभावे पूर्वयागस्य पूर्वदेवताऽवरुद्धतया देवतान्तरानपेक्षत्वेन तत्र नैमित्तिकदेवतान्तरस्य तद्विशिष्टभावनान्तरस्य वा विधानानुपपत्तेः। नैमित्तिकस्य हि निरवकाशतया नित्यबाधकत्वं वक्ष्यते। कर्मान्तरविधानेनैव च सावकाशत्वोपपत्तेर्न निरवकाशता। अतएव यत्र कर्मान्तरविध्यसम्भवः प्रमाणान्तरप्रमितस्तत्र फलचमसादौ निरवकाशेन नैमित्तिकेन नित्यापनयाभावेऽपि नित्यस्य बाधः।

अत एवापनयविध्यभावादेव पशुशरावशाक्ये कर्मान्तरम्। यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात् ये मध्यमास्ता-

ष्णिष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं, ये स्वविष्टास्तानग्नये वसुमतेऽष्टाकपालं, येऽपिष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरमिति वचनेन विहितायां पशुकामेष्टावपि चापनयविध्यभावादेव कर्मान्तरम्। यच्छब्दस्तु लोकप्रसिद्धानुवादकतयैव कथञ्चित्तत्र व्याख्येयः।

अतश्चापनयविधिरेव पूर्वदेवतासम्बन्धं पूर्वयागानां अपनयंस्तेषां देवतान्तराकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तत्र देवतान्तरसम्बन्धमुपपादयत्कर्मान्तरत्वं प्रतिबध्नाति। प्रकृतानामेव च मध्यमादीनां दधिपयसोश्च भावनान्तरे उपादेयत्वमापादयति। यद्यप्यगृहीतं हविरभ्युदियादित्येव श्रुतमथापि यदि गृहीतं हविरभ्युदियाद्यो तर्हि एतानेव तण्डुलान् सुफलीकृतान् दधि पयसेत्यादिलिङ्गाद्भावयमर्थो विज्ञायते। तेन मध्यमादिभेदेनाग्नेयस्य शारत्रयमावृत्तिः। दधिपयोयागयोस्तु स्वविष्टापिष्टयाग्योर्याभ्यासेन। सह अपयतीति वाक्याच्च अपणमपि तेषां सम्प्रतिपन्नदेवताकानां सहैव।

अतएव दधिशृतयोः अपणाप्राप्तावपि साहित्यविध्यन्यथानुपपत्त्यैव अपणम्। प्राक्षासाहित्यवशेन तत्प्रहरणवत्। साहित्यं हि केनचिदावश्यकम्। तच्च संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्प्रदानवेलायां तेन तदावश्यकत्वे अपणवेलायामपि तस्यैव साहित्यप्रतियोगिकत्वकल्पनात्। अतश्चाभ्युदितेष्टिर्न कर्मान्तरमपि तु निमित्ते नैमित्तिकं तद्यागानामेव भावनान्तरं स्वकाले क्रियमाणदर्शप्रयोगाङ्गम्। तस्यैवाकालप्रारम्भनिमित्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तम्। अकालप्रारम्भस्य दोषजनकत्वं सामान्यमुखेन। अत्रैव वा वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तमित्यादिवाक्य-

शेषादवगन्तव्यम् । एवञ्चातञ्चनाभ्यासदर्शनं ; यदि बिभीयादभिमोदिष्यतीति महाराज एव हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत अर्धं दधिहविरातञ्चनार्थं निदध्यादर्धं न यद्यभ्युदियात्तेनातञ्च प्रचरेत् यदि न प्रातरेतेन ब्राह्मणान् भोजयेदित्यकर्मान्तरत्वे उपपद्यते । बिभीयात् शङ्केत । महाराजे चन्द्रोदयात् पूर्व्वम् । उपासीत प्रतीक्षेत । आतञ्चनार्थं स्वकालक्रियमाणदर्शार्थदध्यातञ्चनार्थम् । अर्धं न, किं तु तदभ्युदितेष्टावेव विनियुञ्जीत, न चेत् सान्नाय्ययाग एव । तेनातञ्चनार्थंनिहितेन । एतेनातञ्चनार्थं स्थापितेनैवेति तस्यार्थः ।

ननु यदि कर्मान्तरं स्यात्तदा तेनाकालप्रारम्भनिमित्तदोषपरिहाराद्दर्शार्थमुत्पादितेन दध्ना कर्मान्तरकरणानुपपत्तेः, स्वकालक्रियमाणदर्शस्यैव तेन करणापत्तेस्तच्च हविरन्तरोत्पादाप्रसक्तौ तच्चातञ्चनाप्रसक्तेरर्धविध्यनुपपत्तिः । कर्मान्तरे च दध्यन्तरस्यैव संस्कारविशिष्टस्योत्पादनापत्तेर्दर्शार्थोत्पादितस्य दध्नः प्रसक्त्यभावादर्धविधानानुपपत्तिः ।

यत्तु मूले कर्मान्तरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधानाल्लौकिकस्यैवासंस्कृतस्य दध्नोपादानापत्तेर्दर्शोत्पादितस्य प्रसक्त्यभाव इत्युक्तम् । तत्तु अपयतितीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तुल्यत्वेन हविर्द्वैनैव विधानस्यावश्यकत्वादुपेक्षितम् । सिद्धान्ते तु प्रायश्चित्तस्य दर्शत्वानपायादेव सर्वस्य दध्नः प्रसक्तौ स्वकाले क्रियमाणदर्शेन च दध्यन्तरोत्पादनार्थमातञ्चनप्रसक्तौ अभ्युदयशङ्कायां निमित्ते आतञ्चनसाधनत्वेनार्धमात्रविधिरुपपद्यते । अर्धान्तरस्य चार्थादेवाभ्युदितेष्टौ प्राप्तत्वादनुवादो विधिर्वेत्यन्यदेतत् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १ ॥

उपांशुयाजे ॥ तत्रैवोपांशुयाजद्रव्यस्याज्यस्यापनयोऽस्ति न वेति चिन्तायां, तण्डुलग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्देवतान्तरसंयोगाभावाच्च नापनय इति प्राप्ते ।

तण्डुलग्रहणस्य विवक्षितत्वे दधिशृतयोर्हविष्ट्वानुपपत्त्याऽधिकरणत्वापत्तेः सह अपयतीति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरेव तण्डुलग्रहणस्य हविःपरत्वावसायादाज्यस्याप्यपनयः । देवतान्तरसंयोगाभावान्नूपांशुयाजोऽनुष्यते । प्रजापतिविधिरप्युपचारविषयत्वात् नेह प्रवर्त्तते ।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण पक्षान्तरमुक्तं, विभजेदित्यनेन नापनयविधिः, किं तु पूर्वयागीयं हविर्वैहतीभ्योदध्यादिति सामान्यतोविभागरूपदानं उपांशुयाजाज्यसाधारण्येन विधीयते । अपनयस्तु पूर्वदेवतसामर्थ्यात् । तत्र विशेषवचनाद्द्रव्यान्तराणां व्यवस्थायामपि आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव त्रिभ्योऽपि दानमिति । तदपनयविध्यभावे प्रकृतहविर्ग्रहणे प्रमाणाभावात्सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयकसामान्यविधित्वापत्तेरुपेक्षितम् ।

अस्तु वा कर्मान्तरे सामान्यविधिवैयर्थ्यापत्तेरेव तथा । सर्वथा आज्यस्यापि पूर्वदेवतापनयः । न चैवं प्रयाजादिद्रव्यस्यापि तदापत्तिः । चन्द्राभ्युदयकालीनकर्मप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तादृशकर्मसम्बन्धिहविष एव देवतापनयात्प्रयाजादीनाञ्चैकपश्वादिवत् पृथगारम्भाभावात्तदीयद्रव्यस्यापनयानुपपत्तेः ।

इदं चोपांशुयाजद्रव्यस्यापनयाभिधानं शाङ्खायनानां, अथ यत् संनयन् सान्नाय्यस्यान्तरेणोपांश्वाज्यस्य यजति तस्योक्तं ब्राह्मणमिति वचनेनामावास्यायामपि उपांशुयाजविधानादवगन्तव्यम् । दाशमिकं

तु पौर्णमास्यामेवोपांश्वाज इत्यधिकरणं कृत्वा चिन्तया । चयो-दश्यामावास्यायामिति चावयुत्यानुवादः । एतद्बलादेवामावास्यायां विकल्प इत्यपि गुरवः ॥ ६ ॥ ५ ॥ २ ॥

निरुप्ते ॥ यस्य हविर्निरुप्तमिति श्रवणान्निर्वापोत्तरकालीन-चन्द्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वादमावास्यायां च सूर्योदयात्प्रागेवेष्ट्या-रम्भविधानान्निर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयज्ञानेनेदं प्रायश्चित्त-मिति प्राप्ते ।

हविरभ्युदियादित्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापग्रहण-स्याविवक्षितत्वादभ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वं लाघवात् । पौर्णमास्यां च तस्य नित्यत्वादेव निमित्तत्वानुपपत्तेः परिशेषादेव दर्शविषयत्वम् । अतश्च निर्वापात् प्रागपि प्रक्रममात्रेण प्राय-श्चित्तम् । अतएव यद्यग्रहीतं हविरभ्युदियादिति लिङ्गमप्युप-पद्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ ३ ॥

अनिरुप्ते ॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि नैमित्तिकोदेव-तापनयस्तण्डुलग्रहणात्तण्डुलावस्थायामेव कर्त्तव्यः, पूर्वं तु प्राकृतीभ्य-एव निर्वापादि कार्यमिति प्राप्ते ।

तण्डुलग्रहणस्य विवक्षितत्वे दधिपयसोरपनयाभावेन देवतान्तर-सम्बन्धानापत्तौ सह अपयतीतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य हविर्मात्रोप-लक्षणत्वात्पूर्वमप्यभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ४ ॥

विनिरुप्ते ॥ अर्धनिरुप्ते चन्द्राभ्युदये ज्ञाते अवशिष्टामुष्टयो न तावत् प्राकृतीभ्योनिर्वप्तव्याः । निमित्तसत्त्वेन नैमित्तिकस्यापनयस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । नापि वैकृतीभ्यः । पदार्थैकदेशस्या-

विहितत्वेन तत्र देवतान्तरसंयोगाप्रवृत्तेः। यथैव हि फलं न भक्षयेदित्यादिनिषेधा अवयवावयविसाधारण्येन प्रवर्त्तन्ते, एवमपनयात्मकोनिषेधोऽपि। यथैव च फलं दद्यादित्यादिविधयोऽवयविन्येव प्रवर्त्तन्ते, एवं देवतान्तरसंयोगोऽपि। अतश्च तूष्णीमेवावशिष्टोनिर्वापः। याज्ञिकास्तु पदार्थैकदेशस्याप्यार्थिकत्रिधिविहितत्वमङ्गीकृत्य वैकृतीभ्य एवानुतिष्ठन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥

सान्नाय्य ॥ किमियमभ्युदितेष्टिः संनयत एवोतासन्नयतोऽपीति चिन्तायां, द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधिपक्षे यद्यपि द्रव्यसाहित्यमविवक्षितं, तथाप्युद्देश्यानेकत्वादेवैतत्पक्षापरितोषाद्भावनान्तरविधिपक्षे च तद्विशेषणयोर्दधिशृतविष्टयोः शृतापिष्टयोश्च साहित्यस्य विवक्षितत्वाद्विधेयसामर्थ्यानुरोधेन सन्नयन्मात्र* विषयत्वमिति प्राप्ते।

न चेदन्येन शिष्टा इति न्यायेनाप्राप्ताविशेषणस्यैव कल्प्यविशेषणविधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तद्यागसाहित्यवशेनैव प्राप्ततया विशेषणविध्यकल्पनादविवक्षितत्वेनासन्नयतोऽपि अभ्युदितेष्टावधिकारः। अतश्चैन्द्राग्नस्याप्यौषधद्रव्यकत्वान्मध्यमादिभेदेनाग्नेयवदावृत्तिः। तत्रापि सह अपयतीति वचनेनाग्नयैन्द्राग्नहविषोः सह अपणे विहितेऽष्टाकपालत्वद्वादशकपालत्वयोर्विरोधे मुख्यत्वादष्टाकपालस्यैवानुग्रहेण सर्वेऽप्यष्टाकपाला एव कार्याः। अथवा आद्य एवाष्टाकपाल उत्तरौ तु अन्य एव चरू ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥

साम्युत्थाने ॥ यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्थिष्ठेरन्सोममपभज्य

* सर्व्वत्रेत्थमेव पाठः। सन्नयन्मात्र,– इति तु समीचीनं प्रतिभाति।

विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेर-ञ्जिति श्रुतम्। तत्र विश्वजिदयं सोमक्रयोत्तरमुत ततः पूर्वमपि उत्थाने भवेदिति चिन्तायाम्।

यद्यपि त्यागापरपर्यायं व्युत्थानमात्रं निमित्तं, न तु सामि-पद्वाच्यार्धत्वमपि विशेषणं, नापि सोमक्रयः, तथापि सोम-विभागस्यापि विश्वजिदङ्गत्वेन विधेयत्वात्पुनराधानवदेव नैमित्ति-कत्वरूपपर्यालोचनया सोमक्रयोत्तरमेव विधीयते। न हि पूर्वं सोमोऽस्ति, येन सोमविभागरूपमङ्गमनुष्ठीयेत। न च बौधायनादि-कल्पपर्यालोचनया पूर्वमपि सोमस्य सत्त्वादिभागोपपत्तिः। विक्रेतृ-सोमस्यैव क्रयात्पूर्वमुपकल्पनेन तस्मिन् यजमानस्वत्वाभावात्। अतः सोमक्रयोत्तरमेव व्युत्थाने विश्वजिदिति प्राप्ते।

नात्र विभागविधिः, संसृष्टद्रव्याणां व्युत्थाने द्रव्यविभागस्यार्थ-प्राप्तत्वात्। अतएव सोमपदं संसृष्टवस्तुमात्रपरम्। अतश्च सोममप-भज्येतयस्यानुवादत्वात् विश्वजिन्मात्रं नैमित्तिकं सोमक्रयात्पूर्वमपि व्युत्थानस्य निमित्तस्य सत्त्वात्कर्त्तव्यमेव।

किं च यद्यपि विभागोविधीयते, तथापि तस्यादृष्टविधया विश्वजित्यागादुपकारकाङ्गत्वाभावश्च क्रीतस्यैव स्वस्यैव वा सोमस्य विभागः। किं तु लौकिकस्यैव सत्रायमन्विनोयस्य कस्यचित्सोमस्य प्रत्येकं विभागः। अतश्च तादृशनैमित्तिकस्य पूर्वमपि सम्भवादविशेषः। अयं विश्वजिद्गुणात्कर्मान्तरं स्वर्गार्थविश्वजिदपेक्षया आगूरणविश्व-जिदपेक्षयाऽपि। तयोस्त्वेतदपेक्षया कर्मान्तरत्वे अभ्यासः प्रकरणा-न्तरं च प्रमाणं बोध्यम्। एतत्फलस्यागूरणविश्वजिद्वदेव द्रष्टव्यम्।

वस्तुतस्तु निमित्तभेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्छास्त्रान्तरन्यायेनैक एव विश्वजिदावाक्यद्वयेन विधीयत इति नागूरणविश्वजितोऽस्य भेदः । प्रवृत्तस्य विश्वजिदुताप्रवृत्तस्येति विचारस्तु एतद्वचनाभावं कृत्वा चिन्तयेति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥

दीक्षा ॥ सोमे एका दीक्षा तिस्रोदीक्षेत्येवं बहवोदीक्षापक्षाः श्रुताः । तत्र सोमे द्वादशदीक्षापक्ष एव । द्वादशरात्रीर्दीक्षितोभृतिं वन्वीतेति विहितस्य भृतिपदवाच्यदक्षिणाद्रव्यार्जनानुकूलयाच्ञारूपस्य भृतिवननस्य पक्षान्तरेष्वसम्भवात् । अतोऽन्ये पक्षाविकृतिविषयाः एकं वृणीत इत्यादिवदनुवादा इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वार्त्तिककाराशयस्तु भिन्नप्रदेशस्थत्वेनैकं वृणीत इतिवदर्थवादत्वायोगात्सर्व एव विधय इति तावदविवादम् । प्रकरणानुरोधाच्च नानेकेषामुत्कर्षकल्पना । तदपेक्षमेकस्यैव भृतिवननवाक्यस्य पाक्षिकत्वकल्पना । द्वादशरात्रिशब्दोवा दीक्षापरिमाणमात्रपरः ।

वस्तुतस्तु लक्षणाऽपीयक्ष विधौ, दीक्षितकर्तृकभृतिवचनस्यैव पक्षप्राप्तस्य प्रयोगमध्ये अत्यन्ताप्राप्तस्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रि शब्दस्यानुवादत्वोपपत्तेः । अतोनैतस्य पाक्षिकत्वकल्पनाऽपि । दीक्षापक्षाणामेव परं व्रीहियववद्विकल्पः । अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि लक्षणा, तथापि न दोष इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

द्वादशाहस्तु ॥ द्वादशाहे द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यादिति वाक्येन यवमयश्चरुरितिवद्द्वादशदीक्षाकत्वस्यैव नियमनान्न विकल्प इति प्रत्युदाहरणमात्रम् ।

अतएव षट्त्रिंशदहो वा एष यद्द्वादशाह इति लिङ्गं उपपद्यतु-

त्वानां द्वादशत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्दीक्षा अपि द्वादशेति गमयति। तथाभीर्धत एव दीक्षाभिरिति दीक्षावक्तव्यं विधाय द्वाभ्यां लोमा-वद्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृग्द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमिति तद्वाक्यशेषे षट्द्विकानुक्रमणमपि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ९ ॥

पौर्णमास्यां ॥ गवामयने, एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका इत्युपक्रम्य आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते यदेकाष्टकायान्दीक्षन्ते, व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते यदेका-ष्टकायां दीक्षन्ते, अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभ्यवयन्तीत्यनेन तत्र दोषानभिधाय, चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः तस्य न काचन निर्या भवतीत्यनेन चैत्रीं स्तुत्वा, चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन्नेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकां न च्छंबट् कुर्वन्तीति श्रुतम्।

आर्त्तं दुःखयुक्तं शीतात्, व्यस्तं अपमपराद्धत्या*, अपोनाभि-नन्दन्ति शीतादेव, निर्या दोषः, च्छंबट् रिक्तम्। अत्र जैमिनि-न्यायगून्यायेन सर्वमिदमेकं वाक्यमिति तावदविवादम्। अतश्चतु-रह इत्येव विधिः पयोहोमन्यायेन। तत्र च पौर्णमासीवाक्यशेषे चैत्र्याः स्तुतत्वाच्चैत्र्येव।

न च वाक्यशेष एवोपक्रमोपसंहारयोरेकाष्टकायामाद्युत्तरा-ष्टमीरूपायाः परामर्शात्तस्याः क्रयसम्पत्त्याऽनुग्राह्यत्वोक्तेश्च माघ्येव ग्राह्येति वाच्यम्। अष्टकाशब्दस्य कर्मविशेषनामतया तत्कालेना-

* पाठोऽयं न समीचीनः। व्ययनपराद्धत्या,–इति तु समीचीनं प्रतिभाति।

ष्टम्यामष्टकाशब्दप्रयोगे हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-ष्वष्टका इति चतुर्ष्वपि तदष्टमीषु प्रयोगेण माघ्युत्तराष्टमीग्रहणे एव प्रमाणाभावात् । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका इति श्रुत्यन्तरे सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतश्चैत्र्युत्तराष्टम्या अपि तत्त्वानपायाच्चैत्र्या-एव पौर्णमासीपदेन ग्रहणात् तस्याः पुरस्ताच्चतुरहे एकादश्यां दीक्षेति प्राप्ते ।

वृद्धव्यवहारे एकाष्टकाशब्दस्य माघ्युत्तराष्टम्यामेव प्रयोगात्त-स्याश्च संवत्सरपत्नीत्वेनोपक्रमे स्तुतत्वात् माघ्युत्तराष्टमीस्थकर्माङ्ग-देवतायाश्च, यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गलीति तन्मन्त्रे संवत्सर-पत्नीत्वेन सङ्कीर्तनात् । माघ्युत्तराष्टम्या एव एकाष्टकात्वप्रतीतेस्तस्यां क्रयसम्पत्त्यनुरोधेनोपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन च माघ्या एव पौर्ण-मासीपदेनाभिधानात्ततः पुरस्तादेकादश्यां दीक्षेति सिद्धम् ।

अतएव सर्वोऽप्ययमर्थवाद एवं व्याख्येयः । यद्यपि दोषान्तरा-भावादेकाष्टकैव दीक्षायां प्रशस्ता, तथाप्यार्त्तत्वव्यस्तत्वानभिनन्दकत्व-रूपदोषत्रयात्तामतिक्रम्यापि चैत्र्येव परं प्रशस्ता, माघ्येकादशी तु तदपेक्षयापि प्रशस्ततरा । एकाष्टकाया द्वादशदीक्षोत्तरक्षयोदश-दिनरूपायाः क्रयसम्पत्त्याऽनुगृहीतत्वादिति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १० ॥

दीक्षाकालस्य ॥ सोमे दीक्षितो न जुहोतीत्यादिना पुरुषार्था-नामग्निहोत्रादीनां क्रत्वङ्गत्वेन पर्युदासः प्रतिषेधो वा दीक्षितस्य श्रुतः । अवभृथे च कृते दीक्षामुक्तिः । तद्यदि दैवादिना कारणेन सन्ध्यातः पूर्वं क्रियमाणावभृथस्योत्कर्षस्तदा कालेऽग्निहोत्रं कर्त्तव्यमेव ।

यावन्तं कालं शास्त्रवशेन दीक्षानुवृत्तिः, तावत्कालं न जुहोतीति प्रतिषेधशास्त्रार्थावधारणादिति प्राप्ते ।

कालविशेषलक्षणायां प्रमाणाभावाद्दीक्षैव निषेधावधिः । तस्याश्चा-निवृत्तत्वाच्च कर्त्तव्यमेवाग्निहोत्रादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ११ ॥

तत्र प्रतिहोमः ॥ दीक्षायां सत्यां सोमाङ्गत्वेन अग्निहोत्रप्रति-षेधेऽपि अग्निहोत्रवाक्ये दीक्षितभिन्नस्य कर्त्तृत्वाश्रुतेः काले तद्-करणनिमित्तप्रत्यवायस्यावश्यकत्वात्तत्परिहारार्थं गौणकाले प्राय-श्चित्तपूर्वकं कार्य्य एवाग्निहोत्रहोमः । दैवापराधकृतदीक्षोत्कर्षे तु सुतरामिति प्राप्ते ।

यावज्जीवादिवाक्ये कालाद्यवच्छिन्नस्य जीवनादेर्निमित्तत्व-मित्यविवादम् । तेषां च न सायंकालत्वशुचित्वादिना तत्तेन तत्तेनावच्छेदकत्वं गौरवात् । अपि तु शब्दतोऽर्थतोवा यो निषिद्धः कालस्तद्भिन्नकालत्वेन । सायमादिकालविधेर्हि नियमविधित्वात्त-दितरकालनिवृत्तिरार्थिकी । एवं शुचित्वादिना अशुचिकाल-निवृत्तिरपि । निषेधोऽपि चात्र न विधेयक्रियाङ्गभूत एव विव-क्षितोऽपि अविशेषात्,* तस्मिन् सति विधेयक्रियाया अकरणस्य तत्राप्यावश्यकत्वाच्च ।

अतश्च यथैव पश्वर्थेनापि गोदोहनेनावरुद्धस्य प्रणयनस्य न चमसप्रयोजकत्वं, तस्मिन् सति तस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । अतएव न तदभावकृतं वैगुण्यमपि । एवं सोमाङ्गभूतेनापि निषेधेनावरुद्धस्य दीक्षाकालावच्छिन्नजीवनस्य नैमित्तिकानुष्ठापकत्वानुपपत्तेः न

* विवक्षितोऽविशेषात्,–इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

तदकरणे प्रत्यवायादि। अतो ऽपशुकामस्यैव पशावेऽधिकारवद्दीक्षितस्यैवाग्निहोत्रादावधिकारो निषेधपक्षेऽपि कल्पितो भवति।

यदा तु दीक्षितो न जुहोतीत्यस्याग्निहोत्रादिविध्येकवाक्यतया पर्युदासत्वमङ्गीक्रियते, तदा स्पष्ट एव दीक्षितस्य तत्रानधिकारः। अतश्च मुख्यकालेऽनधिकारात् गौणकाले करणमनावश्यकम्। एवं दैवादिनाऽवभृथोत्कर्षेऽपि दीक्षावत्त्वस्य कथमप्यविशेषान्मुख्यकालेऽनधिकारस्य तुल्यत्वेन न गौणकाले प्रतिहोमकरणम्॥ ६॥ ५॥ १२॥

प्रतिषेधश्च*॥ क्रते ऽवभृथे यद्युदवसानीयोत्कर्षो दैवादिना भवेत्तदा काले प्राप्तेऽग्निहोत्रहोम एव कर्त्तव्यः। तदकरणे वा प्रतिहोमः कार्यः। दीक्षाया अवभृथेनोन्मोचितत्वात्। यत्तु एतया पुनराधेयसंमितयेष्ट्याऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनं, तत्प्रकरणान्तरन्यायात् सोमाङ्गतयोदवसानीयेष्ट्यङ्गतयैव वा कर्मान्तरविधायकमिति प्राप्ते।

निषेधप्रतियोगित्वेनाग्निहोत्रादेरपेक्षितत्वात्तदपेक्षितावधिसमर्पकत्वेनाप्युपपत्तौ कर्मान्तरविधायित्वानुपपत्तेर्दीक्षोन्मोकेऽपि उदवसानीयेष्टिप्रतीक्षाया आवश्यकत्वात्पूर्ववदेवानधिकाराच्च प्रतिहोमादिकरणम्। यदा तु दीक्षा सञ्जाता यस्येति दीक्षित इति व्युत्पत्त्या वृत्तदीक्षोत्पत्तिकत्वमेव प्रतिषेधप्रयोजकं रूपमाश्रीयते, तदा दीक्षाभावेऽपि सर्वदा निषेधप्रसक्तौ उदवसानीयाया अवधित्वमव्याहतमेवेति न तदुत्कर्षे प्रतिहोमादि॥ ६॥ ५॥ १२॥

---

* प्रतिषेधाच्च,—इति भाष्यधृतः पाठः।

प्रतिहोमश्चेत् ॥ यदा अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमस्तदा तस्य चिन्तया विचार्यते । अग्निष्टोमसंस्थाके ज्योतिष्टोमेऽवभृथस्य सायङ्कालात्पूर्वमेव कर्त्तव्यत्वेन तदुत्तरं रात्रौ करणे एकस्यैव सायंहोमस्य दीक्षाविमोकोत्तरं गौणकाले करणम् । आप्रातराहुतेः सायंहोमस्य गौणकालो वाचनिकः । प्रातर्होमस्य सायंकालावधिवद्गौणकालस्याभ्यतिक्रमे स्वकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्य होमविधया तन्त्रेण करणम् । अवभृथोत्कर्षेणानेकहोमकालातिपत्तौ तु सर्वान् सायंहोमान् प्रातर्होमांश्च पक्षहोमविधिना समस्य होमविधिना च स्वकालक्रियमाणहोमेन सह तन्त्रेण कुर्यात् । न चातिपत्तिक्रमेण होमानां क्रमेणैव करणं युक्तम् । एकदेशकालकत्वेन समस्य होमपक्षे होमविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन चानेकदर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकृद्वदेव पृथक् करणानुपपत्तेः ।

अतएव सर्वान् सायं होमान् सायङ्काले प्रातर्होमांश्च प्रातःकाल एव कुर्यादित्यपास्तम् । स्वकालक्रियमाणहोमात् पूर्वमेवातिपन्नहोमानां कर्त्तव्यत्वात् । एवं षोड़शिस्तोत्रवति क्रतौ तस्य समयाध्युषितकालीनत्वेनावभृथस्य रात्रावेव क्रियमाणत्वात्तस्य द्वितीयदिने उत्कर्षे प्रातर्होमस्यैव पूर्वोक्तविधयाऽनुष्ठानम् । अनेकहोमकालातिपत्तावपि तथैव ।

न च दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमास्युपक्रमयोरेव मिलितयोः फलसाधनत्ववत्सायमुपक्रमयोरेव सायंप्रातर्होमाभ्यासयोरेकफलसाधनत्वस्य कल्पसूत्रेष्वभिधानात् षोडशिनि सायंहोमे अनधिकारे कथं प्रातर्होमेऽप्यधिकार इति वाच्यम् । प्रातस्तु षोडशिनीति जैमिनि-

सूत्रसन्दर्भनादेव सायमुपक्रमकालस्य नैयत्याभावप्रतीतेः । अतएव क्वचित्किलोद्घाटनेऽपि यद्युद्वसानीयायाराची करणं तदा प्रातर्होमानुष्ठानं जैमिनिमते नानुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तं ॥ भिन्ने जुहोतीत्यादिप्रायश्चित्तं नैमित्तिकमपि फलापेक्षायां प्रकरणात् क्रत्वङ्गम् । निमित्तमपि भेदनादि न लौकिककपालादेः । प्रायश्चित्तसमाख्याबलेन क्रत्वङ्गभूतकपालादिभेदननिमित्तवैगुण्यपरिहारार्थत्वस्यैव कल्पनेन स्वतन्त्रादृष्टकल्पने गौरवात् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १५ ॥

व्यापन्नस्य ॥ व्यापन्नमप्सु प्रहरतीति वाक्ये श्रुतस्य व्यापन्नशब्दस्य यदार्याणामभोज्यं केशकीटावपन्नादि तदर्थः, तत्रैव तेषां प्रयोगादिति शिष्टस्थितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १६ ॥

विभागश्रुतेः ॥ ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानात् प्राक् बहिष्पवमानार्थं तद्देशं कक्षं धृत्वा प्रसर्पतां उद्गातृप्रतिहर्तृप्रस्तोतॄणां मध्ये यद्युद्गाताऽपच्छिन्द्याददक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्याद्यदि प्रतिहर्त्ता सर्ववेदसन्दद्याद्यदि प्रस्तोता ब्रह्मणे वरं दद्यादित्यादिना तत्तत्कर्त्तृकापच्छेदे निमित्ते प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तत्रापच्छेदोनाम विभागरूपं फलमेव, यदि वा तज्जनकक्रिया, सर्वथा तज्जनकक्रियाकर्त्तृत्वादेवात्र तत्कर्त्तृत्वव्यवहारः । तस्यां चान्यतरक्रियाजन्ये उभयक्रियाजन्ये च विभागे एकैकस्यापि प्रत्येकमस्त्येव कर्त्तृत्वमिति उद्गातृमात्रनिष्ठक्रियाजन्यविभाग इव उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेऽपि उद्गातृकर्त्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्भवत्येव तत्रापि प्रायश्चित्तमित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ १७ ॥

न च विप्रतिषेधात् ॥ यौगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयमविरोधात्समुच्चये-नैव । प्रतिहर्तृपच्छेदनिमित्तं हि सर्वस्वदानं उद्गातृपच्छेदनिमित्ते पुनः प्रयोगेऽपि शक्यत एव कर्त्तुम् । अथ वा दक्षिणोत्कर्षविशिष्ट-पुनःप्रयोगमात्रं तन्नैमित्तिकं न पुनरदाक्षिण्यमपि । तस्यार्थप्राप्तत्वे-नानुवाद्यत्वात् । अतः पूर्वप्रयोगेऽपि सर्वस्वदाने न कश्चिद्विरोध इति प्राप्ते ।

न तावत् पूर्वप्रयोगे एव सर्वस्वदानं अस्तत्यप्यदाक्षिण्यस्य नैमित्तिकत्वे दक्षिणोत्कर्षस्यैव पूर्वप्रयोगे सर्वस्वदानेऽनुपपत्तेः । नापि पुनः प्रयोगे सर्वस्वदानम् । प्रतिहर्तृपच्छेदवति प्रयोग एव तद्वि-धानात् । अन्यथा एकस्मिन् प्रयोगे प्रतिहर्तृपच्छेदे कृतोत्सदत्वा-विशेषादुत्तरसर्वप्रयोगेषु सर्वस्वापत्तिः । निमित्तवति प्रयोगे नैमि-त्तिकस्य दैवादकरणे प्रयोगान्तरेऽपि तदापत्तिः । अतो विरोधाद-दाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्ययोर्विकल्प एव । पुनः प्रयोगमात्रं परमविरो-धाद्भवत्येव । तेनापि विकल्पं केचिदिच्छन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १८ ॥

पौर्वापर्ये ॥ यदा क्रमेण निमित्तद्वयसन्निपातस्तत्रासञ्जातविरो-धित्वादाद्यनिमित्तकमेव नैमित्तिकम् । अथ वा नात्र शास्त्रद्वयस्य सामान्यविशेषादिरूपतया बलाबलं, नापि प्रमाणतदभावरूपतया । उभयोरपि समतयैव प्रमाणत्वात् । अनुष्ठानवेलायां पौर्वापर्यन्तु न शास्त्रार्थावधारणायालम् । अतो विकल्प एवेति प्राप्ते ।

यथैव नित्यं द्वादशशतं नैमित्तिकेन सर्वस्वेन बाध्यते, परत्वात् । तद्बलेन च द्वादशशतविधेर्निमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पनम् । तथैव परस्यापि नैमित्तिकत्वेन पूर्व्वस्य नैमित्तिकस्यापि परत्वाविशेषादेव

बाधः। पूर्व्वनैमित्तिकविधेश्च परनिमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पना, तद्वदेव चानुष्ठानकालीनमेव पौर्वापर्यं शास्त्रार्थावधारणवेलायां पूर्वमालोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनेति न कश्चिद्विरोधः ।

न च मध्यातविरोधित्वेनेह परविज्ञानस्यानुत्पत्तिः। ज्ञापकप्रमाणस्य कृप्तत्वेन तदयोगात्। न ह्युत्तरं प्रमाणं पूर्वप्रमाणेनैकवाक्यतया स्वार्थबोधजनकम्। येन तदुपजीवित्वेन तदानुगुण्येन वर्त्तेत। अत उत्तरमेव निरपेचतयोत्पद्यमानं पूर्वप्रमाणस्य परनिमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वं कल्पयति ।

न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वं किमिति न कल्पयेत्। न ह्यत्र नित्यापेचया नैमित्तक इव निरवकाशत्वमस्ति। उभयोरप्येकैकनिमित्तकप्रयोगे सावकाशत्वादितिवाच्यम्। पूर्वनिमित्तोपनिपातवेलायां परप्रमाणजन्यज्ञानस्य नियमेनोपस्थित्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात्तद्गतस्य पूर्वनिमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। परनिमित्तोपनिपातवेलायां पूर्व्वविज्ञानस्य चिकीर्षितविषयत्वेन पुरःस्फूर्त्तिकत्वाद्धर्मिज्ञानसत्त्वेन तद्गतमिथ्यात्वकल्पने न किञ्चिद्बाधकम्। यदि तु परनिमित्तोपनिपातोत्तरमेव पूर्व्वस्य मिथ्यात्वकल्पनमित्याग्रहस्तेन, तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्वप्रमाणविस्मरणं तदाऽनेनोत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनानुपपत्तेरवश्यमवश्याते पूर्वप्रमाणस्मरणं कल्प्यम्। मन्मते तु यदा दैववशात् पूर्वप्रमाणस्मरणं, तदा तस्य मिथ्यात्वकल्पनेऽपि विस्मरणे परनैमित्तिकस्यैवानुष्ठानाय किञ्चित्कल्प्यम् ।

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1199.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK
BELONGING TO THE PŪRVVA MĪMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY

KHAṆḌA DEVA

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. I, FASCICULUS VI.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*, AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, *Leipzig, Germany.*

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1–3 @ /10/ each		1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3–14 @ /10/ each		7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each		14	6
Aitareyalocana		2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya (English), Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each		1	14
Ātmatattvaviveka, Fasc. I		0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–6 Vol. II, Fasc. 1–5 @ 1/ each		11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each		3	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each		1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1–3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each		2	8
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each		3	2
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each		0	10
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–5 Vol. III, Fasc. 1–7; Vol. V, Fasc. 1–4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1–2 @ 1/4/ each		2	8
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1–12 @ /10/ each		7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1–10; Vol. IV, Fasc. 1–6 @ /10/ each		36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each		1	4
Çlokavartika, (English), Fasc. 1–7 @ 1/4/ each		8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each		5	10
Ditto Çānkhāyana, Vol I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4; Vol. III, Fasc. 1–4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each		10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1–3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1–2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. 1, Fasc. 1–7 @ /10/ each		4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1–3 @ /10/ each		1	14
*Gobhilīya Gṛhya Sūtra, Fasc. 4-12 @ /10/ each		5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 1–2 @ 1/4 /each		2	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fasc. 1–6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each		17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each		4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each		3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each		2	8
Madana Pārijāta, Fasc 1-11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāsya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1–8 @ /10/ each		18	2
Manuṭīkā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each		9	0

तथा चायमत्र क्रमः। परनिमित्तोपनिपाते नैमित्तिकवाक्यार्थज्ञानं, ततः पूर्वविज्ञानस्मरणं, ततः परविज्ञानस्य तेन सह विरोधज्ञानं, ततस्तेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकेन विनष्टद्वयेन चतुर्थक्षणे पूर्वज्ञानस्य भ्रान्तित्वकल्पना, विरोधज्ञानदशायां तदुत्तरं वा परनैमित्तिकवाक्यार्थस्मरणकल्पनेति न विरोधः। अतः सिद्धं परेण पूर्वस्य बाध इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १९ ॥

यद्युद्गाता ॥ क्रमेऽपि यद्युद्गातुरपच्छेदो जघन्यस्तदा तन्निमित्तपुनःप्रयोगे सर्वस्वमेव देयं, न तु द्वादशशतम्। परनिमित्तपातात्पूर्वं तस्यैव देयत्वेन प्रसक्तत्वात्। तच्च दद्यादित्यनेन यत्पूर्वप्रयोगे परनिमित्तपातात्पूर्वं देयत्वेन प्रसक्तं, तस्यैव दक्षिणात्वेन विधानात्। द्वादशशतस्य पूर्वनिमित्तेनैव बाधितत्वेन देयतयाऽप्रसक्तेः।

अतश्च यद्यपि सर्वस्वमप्यदाक्षिण्येन दक्षिणोत्कर्षेणैव वा पूर्वप्रयोगे वस्तुतो बाधितमेव, तथापि परनिमित्तपातात्पूर्वं बाधज्ञानाभावाद्देयत्वेन प्रसक्तेर्न काचित् क्षतिः। यदा तु प्रतिहर्त्रपच्छेदो जघन्यस्तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं देयं, न तु पूर्वापच्छेदनिमित्तकः पुनःप्रयोगः कार्यः। न च सर्वस्वदानेनादाक्षिण्यस्यैव विरोधात्तद्बाधेऽपि पुनःप्रयोगबाधे प्रमाणाभावः। अदाक्षिण्यपुनःप्रयोगयोः समुच्चितयोरेव नैमित्तिकत्वेन एकाभावे इतरस्यानुपपत्तेः। अतश्च यथैव पत्न्याः श्मश्रूणामभावात्केशानामपि न वपनं साहित्यस्य विवक्षितत्वात्तथैवादाक्षिण्याभावे पुनःप्रयोगस्याप्यभावः।

यद्यपि च दक्षिणोत्कर्षस्य पुनःप्रयोगाङ्गतया विधानस्यावश्यकत्वादेव पूर्वप्रयोगे अदाक्षिण्यस्यार्थप्राप्तत्वाददक्षिणत्वमित्यस्यानुवाद-

त्वमुच्यते। तथापि पाक्षिकानुवादभियैवादाक्षिण्यलोपे पुनःप्रयोगलोप इति द्रष्टव्यम्।

वस्तुतस्तु सोममपभक्ष्येतिवत् पाक्षिकानुवादत्वेऽपि पुनःप्रयोगलोपे प्रमाणाभावः। न च तस्य संसृष्टद्रव्यमात्रोपलक्षणत्वान्न पाक्षिकानुवादत्वमिति वाच्यम्। संसृष्टद्रव्यनाशेऽपि विश्वजित आवश्यकत्वेन पाक्षिकानुवादत्वानिवारणात्।

वस्तुतस्तु नायमनुवादः। तत्र तद्दद्यादित्यनेन पूर्वप्रयोगे दातव्यदक्षिणायाः पुनःप्रयोगाङ्गतया विधानेऽपि पूर्वप्रयोगाङ्गभूतकर्मानत्यर्थं तस्मिन्नपि तस्या आवश्यकत्वेनादाक्षिण्यप्राप्त्यभावात्। न चैवं पुनःप्रयोगस्य ज्योतिष्टोमत्वादेव द्वादशशतादिरूपदक्षिणाप्राप्त्युपपत्तेः तत्र तद्दद्यादित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तस्य पूर्वप्रयोगे एकविंशत्येत्यादिपक्षकरणेन पुनःप्रयोगे द्वादशशतादेरपि प्राप्त्यापत्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात्। उद्गातुर्जघन्यत्वे सर्ववेदसप्राप्त्यर्थत्वाच्च।

न चैवं केशश्मश्रून्यायेन पुनःप्रयोगबाधः। तत्र द्वन्द्वेन साहित्यस्योपादेय-केशश्मश्रुगतत्वेनोक्तत्वात् साहित्यावच्छिन्नस्यैव क्रियाङ्गत्वेन प्रत्येकं तदङ्गत्वाभावात्। प्रकृते त्वरुणैकहायन्योरिवापनयदेवतान्तरसंयोगयोरिव च प्रत्येकमेव क्रियान्वयादेकवाक्योपादानादिना पश्चात् साहित्यावगमेऽपि नैकलोपे परस्य लोपः। न ह्यारुण्यासम्भवे एकहायनीलोपः, उपांशुयाजे देवतान्तरसंयोगाभावे चापनय इष्टः। प्रतिहर्त्तुः परत्वे पूर्वप्रयोगे सर्वस्वं दत्त्वा पुनःप्रयोगेऽपि तद्देयमिति सिद्धम्।

यदा त्वाद्यप्रयोगे उद्गातृमात्रापच्छेदस्तन्निमित्तकद्वितीयप्रयोगे

च प्रतिहर्त्रपच्छेदस्तदा तत्रैव सर्वस्वमेव देयम्। नैमित्तिकत्वेन नित्यदक्षिणाबाधकत्वात्। न च पुनःप्रयोगस्य प्रायश्चित्ततया पूर्वप्रयोगाङ्गत्वात्तत्र तद्द्द्यादित्यनेन च पूर्वप्रयोगाङ्गभूतदक्षिणाया एवोत्तरप्रयोगवृत्तित्वमात्रविधानादङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गभूतपुनः-प्रयोगाङ्गसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानभूतपूर्वप्रयोगाङ्गदक्षिणाया एव देयत्वमुचितमिति वाच्यम्। अपूर्वविधित्वाददृष्टार्थत्वादिदोषप्रसङ्गेनोत्तरप्रयोगवृत्तिदक्षिणायाः पूर्वप्रयोगाङ्गत्वानुपपत्तेः। अतस्तस्यापि पुनःप्रयोगाङ्गत्वात्परेण नैमित्तिकेन पूर्वस्य बाधात् सर्वस्वमेव देयम्॥ ६॥ ५॥ २०॥

अहर्गणे॥ द्वादशाहाद्यहर्गणे यद्येकस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि उद्गातुरपच्छेदो भवति, तदा कृत्स्नस्याहर्गणस्यावृत्तिः। सुत्यागणस्यैव द्वादशाहपदवाच्यत्वेन फलसाधनत्वात्तस्यैव प्रायश्चित्तादिरूपाङ्गग्राहित्वात्। अस्तु वोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं करणत्वावगमाद् द्वादशाहपदेनापि च समुदायिनामेवोक्तेः प्रत्येकमेव फलं प्रति करणत्वम्। एकपदोपादानाच्च करणानां समुच्चयः। अतस्याङ्गग्राहित्वमपि प्रत्येकमेव। तथापि यत् क्रतुसम्बन्ध्युद्गाताऽपच्छिद्यात्तेन क्रतुना यजेतेत्यर्थावगमादुद्गातुस्य एकस्यैव सर्वसाधारणत्वेन सर्वावृत्तिरिति प्राप्ते।

नोद्गातुः क्रतुसम्बन्धो विवक्ष्यते, अपि त्वावश्यकत्वात्तत्क्रतुसम्बन्धिबहिष्पवमानार्थं प्रसर्पणमुद्गाताऽपच्छिद्यात्तेन* क्रतुना यजे-

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। प्रसर्पेण उद्गाताऽपच्छिन्द्यात्तेन,—इति भवितुमुचितम्।

तेत्यर्थावगतेस्तस्य च प्रतिसुत्यं भेदेन तत्सुत्याया एवावृत्तिः। तत्सुत्याया अपि च तत्सुत्याव्यवहितोत्तरमेवावृत्तिः। याङ्गपूर्वसुत्या-करणव्यतिरेकेणोत्तरसुत्यायामनधिकारात्। अतएव पूर्वाङ्गानामप्यत्र नावृत्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ २१ ॥ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
षष्ठस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठः पादः ।

सन्निपाते ॥ दर्शपूर्णमासादौ कल्पभेदः श्रुतः, वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादिना । अत्र हि तनूनपातं यजतीत्यनेन एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तनामधेयमङ्गीकृत्य विहितस्य द्वितीयप्रयाजस्य क्रमेण शाखाभेदेन समाम्नातयोर्नराशंस-तनूपान्मन्त्रयोरव्यवस्थया विकल्पेन द्वितीयप्रयाजसंबन्धित्वेन प्राप्तयोर्वासिष्ठसंबन्धमात्रं नराशंसस्य क्रियते । अतएव नाराशंस इति तद्धितो द्वितीयप्रयाजपदस्यानुवादः । ततश्च परिशेषादेव तनूनपान्-मन्त्रे अन्यसम्बन्धसिद्धेस्तनूनपादन्येषामित्यपि षोडश्युत्तर इति वदनुवाद एव ।

न च नराशंसमन्त्रस्य पशुप्रकरणे पाठेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठाभाव इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् । पशुप्रकरणे आप्रीसूक्ते वैकल्पनाराशंसमन्त्रपाठेऽपि नराशंसोऽस्य आज्यस्य वेत्वित्यस्य दर्शपूर्ण-मासप्रकरणे पाठात् । अतएवाश्वलायनादिभिरपि तत्रैव स पठितः । यत्तु नराशंसवाक्ये द्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजान्तरविधिस्तस्य च वासिष्ठसम्बन्धित्वेन विधानादन्येषामभाव इति । तन्न । तथा सति समिद्यागोत्तरत्वरूपद्वितीयत्वस्य नराशंसयागे विधानेऽपि वासि-ष्ठानां तनूनपाद्यागबाधे प्रमाणाभावान्नराशंसोत्तरं तत्करणापत्तेः ।

न हि द्वितीयपदेन तत्कार्य्यकारित्वेन नाराशंसविधिः, येन तेषान्तनूनपाद्बाधः शङ्क्येत। तथात्वे सिद्धान्ते वासिष्ठानामप्युद्देश्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः।

न च तनूनपादन्येषामित्यनेनान्येषामेव तनूनपाद्विधानाद्वासिष्ठानां तद्बाधोपपत्तिः। तस्यैकवाक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यभेदाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। विशिष्टविधिकर्मान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च। अतः पूर्व्वोक्तप्रकारेण मन्त्रस्यैव वासिष्ठसंबन्धविधानेन कल्पभेद उपपादनीयः। स च दौत्रणीयादिद्वाराऽनेककर्त्तृकेषु सत्रादिषु प्राप्तः। अतः सत्रादौ भिन्नकल्पानामप्यधिकारः उत समानकल्पानामेवेति चिन्तायाम्।

अविशेषाद्भिन्नकल्पानामपि। न चैककल्पकरणेऽन्येषां वैगुण्यप्रसङ्गः। वासिष्ठानामित्यत्र मन्त्रस्य शुद्धवासिष्ठार्थत्वविधाने प्रकरणबाधाद्यापत्तेः, क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे च परिसङ्ख्यापत्तेर्वासिष्ठत्वस्य नराशंसमन्त्रे हौत्रे वैश्वामित्रविधानात् साक्षात्कर्तरि परिच्छेदकत्वेन विधानायोगेऽपि प्रयोजककर्तृभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेन वासिष्ठत्वविध्युपपत्तेः। सत्रादावौदुम्बरीसम्मानवदेकवासिष्ठकर्तृकत्वेऽप्यन्येषां वैगुण्यानापत्तेः। अतो भिन्नकल्पानामप्यधिकार इति प्राप्ते।

विकल्पेन प्राप्तयोर्नियमार्थत्वेन वाक्यसार्थक्योपपत्तौ नियतप्राप्तावासिष्ठव्यावृत्तिरूपपरिसङ्ख्याफलकत्वायोगाद्वासिष्ठोद्देशेनैव प्रमाणान्तरवशाद्वासिष्ठाभिलषितफलसाधनीभूतदर्शपूर्णमासाङ्गभूतद्वितीयप्रयाजद्वारा नराशंसमन्त्रविनियोगविधिः। अतश्च नराशंसमन्त्रस्यावासिष्ठेषु विनियोगाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्परिसङ्ख्यायावाक्य-

प्रवृत्तिफलत्वम्। अतश्च भिन्नकल्पानामधिकारे एकाङ्गभूतमन्त्रपाठे इतरेषां कल्पानापत्तेः समानकल्पानामेवाधिकारः॥६॥६॥१॥

वचनात्तु॥ एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-मित्यत्रापि न भिन्नकल्पयोरधिकारः। द्वन्द्वस्य युगपदधिकरण-वचनत्वेन पदद्वयेऽपि लक्षणाहत्तत्वात्। तदनङ्गीकारेऽपि वा साहित्यबोधार्थं पदद्वये लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च। अन्यथा देवता-त्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तेः। अतस्तत्पुरुष एवायमाद्युत्तरस्यैकशेषः। अतश्च समासादुत्पन्नं द्विवचनन्तदर्थस्यैव द्वित्वमाह। तस्माद्राजद्वय-सम्बन्धिनौ द्वौ पुरोहितौ समानकल्पावेव यजेयातामित्याद्यः पक्षः।

द्विवचनस्य विशेष्यान्वयित्वव्युत्पत्तेः सङ्ख्याधिकरणे व्युत्पादित-त्वात् एकस्यानेकस्य वा राज्ञो द्वौ पुरोहितावित्यपरः।

अथ वैकशेषकृत्वैव तत्पुरुषः कार्यः। इतरथा पदद्वयावृत्ति-प्रसङ्गात्। राजपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। अत एकस्यैव राज्ञो द्वौ पुरोहितावित्यन्यः।

पूर्वपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् पुरोहितं वृणीत इत्युपादेय-द्वयाथामेकस्यैव विवक्षितत्वेनैकराज्ञः पुरोहितद्वयाभावाच्च कर्मधारय एवायमिति प्राप्ते।

ब्राह्मणानामेव पौरोहित्यश्रवणात् कर्मधारयानुपपत्तेर्द्वन्द्व एवायम्। न च तत्र पदद्वये लक्षणा, युगपदधिकरणवचनत्वस्य निराकृतत्वात्। साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वेनाप्युपपत्तौ लक्षणायां प्रमाणाभावात्। समाहारे परं एकत्वान्वयार्थं पदद्वयेऽपि समुदाय-लक्षणेति विशेषः।

वस्तुतस्तु इतरेतरद्वन्द्वेऽपि व्याप्त्यभावेन साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वायोगादवश्यं प्रतीयमानस्य तस्य यद्यपि लाक्षणिकत्वमावश्यकमेव, तथापि तल्लक्षणाया एकशेषेऽपि समानत्वेन सर्वपक्षेष्वावश्यकत्वात् पूर्वोक्तयुक्त्या द्वन्द्वत्वोपपत्तिः । अतश्च राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नकल्पयोरप्यधिकारः । पुरोहितोऽपि च तस्यैव राज्ञः । पुरोहितत्वस्य ससम्बन्धिकत्वेन राजप्रतियोगिकत्वावश्यम्भावे ऐहिकस्यैकराज्यप्रतियोगिकत्वरूपसायुज्यफलकत्वस्यान्यथानुपपत्तेः । अस्तु वाऽन्यस्यापि ।

भिन्नकल्पत्वं च यद्यपि न नराशंसमन्त्रे, राज्ञोऽनुरोधेन पुरोहितस्यापि नराशंससमानकल्पस्यैव सम्भवेन तादृशयोरेव तयोरधिकारोपपत्तेः। तथापि सोमफलचमसरूपभिन्नकल्पयोरप्यधिकारः । तथापि न विकल्पः । राज्ञः प्राथमिकत्वान्निमित्तत्वाच्च तन्नैमित्तिकेन सोमस्य बाधात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

सत्राणि ॥ सत्रे ये यजमानास्त ऋत्विज इति श्रुतम् । तत्र न तावद्यजमानानां क्रतुयजनकर्तृत्वरूपमृत्विक्त्वमादाय द्वयोः प्रथमान्तयोः समानाधिकरण्येनान्वयः । स्वामिसप्तदशा इति न्यायेन प्राप्ततया वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतोऽत्र ऋत्विक्पदं परिक्रयक्रीतर्त्विक्परम् । तेनापि च न यजमानपदस्य यागकर्तृभिन्नाः* इत्येवं सामानाधिकरण्येनान्वयः । स्वात्मनि परिक्रयासम्भवेन बाधात् । न च ऋत्विक्पदेन प्रकृतौ वस्तुतो ये परिक्रयक्रीतास्तत्कार्यकर्तृनभिधाय तेन सह यजमानपदस्याभेदान्वयः । सुबन्तयोः परस्परान्वयस्या-

---

* यागकर्त्रभिन्नाः,—इति भवितुमुचितम् ।

व्युत्पन्नत्वात् । विशिष्टकर्तृलक्षणाऽपेक्षया तत्कार्यलक्षणाया एव ऋत्विक्पदे न्याय्यत्वाच्च ।

अतो यो होता सोऽध्वर्युरितिवच्चयन्ये ऋत्विक्पद एव तत्कार्यं लक्षयित्वा यजमानसंस्कारार्थत्वेन तद्विधीयते । यच्छब्दप्राथम्याभ्यां यजमानस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः । अतएव फलमुखत्वादप्राकृतकार्यकल्पनाऽपि न दोषः । एवं च ऋद्धिकामत्वाविशेषात्त्रयाणामपि वर्णानामार्त्विज्यसंस्कार्यत्वावगतेस्त्रयाणामपि सत्रेऽधिकारः । अतएव दाद्ग्रामे वार्हद्गिरं ब्राह्मणस्येत्यादि लिङ्गमपि सङ्गच्छते । एवं च यजमानसंस्कारकैरेव ऋत्विक्पदार्थैः प्राकृतक्रतूपकारस्यापि सिद्धेः न तदर्थं परिक्रयादिभिः ऋत्विगन्तरसम्पादनमित्यपि द्रष्टव्यमिति प्राप्ते ।

ज्ञापकसत्त्वे व्यवहितान्वयकल्पनया शाब्दबोधस्य लोके दृष्टत्वादिनाऽपूर्वविधित्वादिरूपाप्राकृतकल्पनादिदोषभिया यच्छब्दस्य व्यवहितान्वयेन स्वरूपप्राप्तिमात्रसूचनेन वा ऋत्विक्कार्यस्यैवोद्देश्यत्वमङ्गीकृत्य यजमानाः कर्त्तारोविधीयन्ते । न चैतावताऽनार्त्विज्यकर्तृकत्वं संभवं, यजमानानामपि ऋत्विक्त्वस्य बाधितत्वात् । वरणादिविधुनीतं यजमानभिन्नत्वं परमतिदेशप्राप्तमुपदेशेन बाध्यते । न त्वेतावताऽब्राह्मणकर्तृकत्वमपीति तदनुग्रहाय ब्राह्मणानामेवाधिकारः । बार्हद्गिरादिदर्शनन्त्वहीनाभिप्रायेण ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

वासिष्ठानां ॥ प्रकृतौ वासिष्ठो ब्रह्मा वैश्वामित्रो होतेति ब्रह्मत्वाद्युद्देशेन वासिष्ठादिविधानात्तयोश्च विरुद्धकल्पत्वात्सत्रे विकल्प इति प्राप्ते ।

य एव कश्चित् सोमभागानधीयते* स एव वासिष्ठ इत्यर्थवादेन स्तेनपदस्येव विधित्ववासिष्ठपदस्य लक्षणया सोमभागाध्येतृमात्रपरत्वावसायाच्छक्यार्थविध्यभावेन वैश्वामित्रसमानकल्पानामेवाधिकारः।

भाष्ये तु य एव कश्चित् सोमभागानधीयीत स एव ब्रह्मा भवेदिति वाक्यमुदाहृत्य तस्य विधित्वाङ्गीकारेण वासिष्ठो ब्रह्मेत्यस्य तदर्थवादत्वाच्छक्यार्थविध्यभाव इत्युक्तम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ४ ॥

विहारस्य ॥ सारस्वतसत्रे, परःशतैर्वा एते स्वर्गं लोकं यन्ति ये अनाहिताग्नयः सत्रमासत इति विधौ सत्रग्रहणस्य प्रकरणेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् सर्वसत्रेष्वपि अनाहिताग्नीनामपि आहिताग्निसहितानामधिकार इति मन्यते ।

अत एव सारस्वतसत्रवदेवेतरसर्वसत्रव्यतिरिक्तविषयमेवाधानगतात्मनेपदम् । इष्टिसोमोत्तरकालता तु क्रत्वङ्गत्वादेकं कश्चित्साद्गुणं इष्टिसोमकर्त्तारमपेक्ष्योपपन्नैव। न हि तत्रेष्टिसोमसमानकर्त्तृकत्वमपि विधीयते वाक्यभेदप्रसङ्गादिति प्राप्ते ।

एकपदोपादानेन वाक्यभेदाभावादिष्टिसोमसमानकर्त्तृकत्वावगतेस्तत्र आधानगतात्मनेपदानुरोधादाहिताग्निमात्रकर्त्तृकत्वावगतेः सारस्वतसत्रे प्रकरणस्य विधिवाक्येन च ब्रीह्यादिवत्तत्रैवानाहिताग्नेरभ्यनुज्ञानादात्मनेपदानुरोधेनैवेतरसत्रेषु आहिताग्नीनामेवाधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ५ ॥

जुह्वादीनां ॥ जुह्वादिष्वात्मनेपदाश्रवणादौदुम्बरीसंमानवद्गुणत्वाच्च यस्य कस्य चिद्यजमानस्य पात्रैरपि सत्रेऽधिकार इति प्राप्ते ।

---

* अधीयीत इति समीचीनं प्रतिभाति ।

यस्यैव पात्रैरुपक्रान्तः प्रयोगस्तस्यैव यजमानस्य सत्रप्रयोगमध्ये कदाचिन्मरणे यदि तत्पात्रैस्तस्य दाहः तदा सत्रवैगुण्यम्। यदि न दाहस्तदा आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयतीत्यादिना विहितस्य पात्रप्रतिपत्तिपूर्वकस्य पात्रगुणकदाहस्य लोपप्रसङ्गः। अतः साधारणान्यन्यानि पात्राण्युत्पाद्य सत्रेऽधिकारः॥ ६॥ ६॥ ६॥

पुरुषकल्पे॥ यासु विकृतिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुतं, तासु वैश्यस्यैवाधिकारः। प्रकृतौ सप्तदश वैश्यस्येत्यनेन तत्तद्विकृतिस्थसाप्तदश्यानुवादेन वैश्यस्य कर्तृत्वेन विधानात्। वैश्योद्देशेनापूर्वसाप्तदश्यविधौ पांचदश्यबाधापत्तेः। वासिष्ठानामित्यत्र तु व्यवस्थार्थत्वात्तथाऽङ्गीकरणमिति विशेषः। अतश्च वैश्यकर्तृकसाप्तदश्यानुरोधेन तस्यैव तास्वधिकार इति प्राप्ते।

सामिधेनीसाधनीभूतसाप्तदश्योद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः, साप्तदश्यमात्रोद्देशे च विकृत्यपूर्वसाधनीभूतसामिधेनीनामेव विशिष्योपस्थापकाभावेनानुवादायोगात् यूपसाप्तदश्यादावपि विधानापत्तेः, प्रकरणानुग्रहाच्च वैश्योद्देशेनैव तदधिकारकदर्शपूर्णमाससम्बन्धिसामिधेनीवृत्तित्वसम्बन्धेन साप्तदश्यं विधीयते। अर्थाच्च वैश्यस्य निमित्तत्वं विकृतौ चानैमित्तिकार्थं पुनः श्रवणमिति सर्वाधिकारः॥ ६॥ ६॥ ७॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
षष्ठस्य षष्ठः पादः।

अथ षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमः पादः।

स्वदाने ॥ विश्वजिति सर्व्वस्वं ददातीति श्रुतम्। तत्र पित्रादीनामपि ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वाद्धनवदेव दानम्। न च पित्रादिषु यथेष्टविनियोज्यत्वरूपस्वत्वस्य, स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्यादिस्वत्वहेत्वभावेनासम्भवात्पितृत्वाद्यतिरेकेणात्मीयत्वाभावात्स्वत्वत्यागघटितददातिकर्मत्वानुपपत्तिः। कन्यापुत्रदानादेरपि स्मृतिपूर्वकत्वेन तत्रापि स्वत्वाङ्गीकारात्। अस्तु वा तदनुरोधेन परस्वत्वापादानमेव दानपदार्थ इति प्राप्ते।

परविधेयीकरणमात्रेण लोके दानशब्दप्रयोगाभावात्स्वत्वत्यागपूर्वकपरस्वत्वापादानमेव दानपदार्थः। न च पित्रादौ स्वत्वे प्रमाणमस्ति। स्वत्वहेतूनामभावात्। कन्यादानादौ ददातेर्गौणत्वात्। न चेह तदाश्रयणं युक्तं, स्वशब्दस्य स्वत्वाश्रयीभूतधनपरत्वेनाप्युपपत्तेः। किञ्चायं स्वशब्दः प्रत्येकमात्मैवात्मीयज्ञातिधनेषु वर्त्तते। सर्वानुगतैकशक्यतावच्छेदकाभावात्। अतश्चैकस्मिन्प्रयोगे एकस्यैवार्थस्य ग्राह्यत्वाद्ददात्यनुरोधेन धनस्यैव ग्रहणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ १ ॥

न भूमिः ॥ येयं महापृथिवी तस्याः सार्वभौमधनत्वात्तेन दानमिति प्राप्ते।

सार्वभौमस्यापि न तस्यां स्वत्वम्। यतस्तस्यापि प्रभुस्वामिकधन-क्षेत्रादिविषय एव स्वत्वोत्पादकत्वात्। महापृथिव्यां तु राज्यमात्राधिकारस्यैव जयेन सम्पादनात्। राज्यं हि स्वविषयपरिपालनं कण्टकोद्धरणरूपम्। तन्निमित्तकं च तस्य कर्षकेभ्यः करादानं दण्ड्येभ्यश्च दण्डादानमित्येतावन्मात्रम्। न त्वेतावता तस्यां स्वत्वम्। तथात्वे वनगततृणकाष्ठादावपि स्वत्वापत्तौ तत्र स्वत्वोत्पादकपरिक्रयविधिविरोधापत्तेः। तद्विषयस्थप्रजादिस्थगृहादिष्वपि स्वत्वापत्तेश्च। तस्मान्नासौ देया माण्डलिकेनापि मण्डलम्। परिक्रयादिलब्धं गृहक्षेत्रादिकं तु देयमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ २ ॥

अकार्यत्वात् ॥ अश्वादयः केसरिणोऽपि न सर्वस्वे देयाः। न केसरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति तेषां पर्युदासात्। यद्यपि चानारभ्याधीतेनानेन रागतः प्राप्तस्यैव भिक्षादिभ्योऽश्वदानस्य, यथा* श्राद्धे दक्षिणां ददातीत्यादावनियमेन विहितस्यापि श्राद्धविषये ऐच्छिकस्य दानस्य प्रतिषेध एव क्रियते, तथापि विश्वजित्प्रकरणस्थेनानेन पर्युदास एव। सर्वस्वपदेन नियमत एव सर्वदानस्य विहितत्वेनाश्वांशेऽपि तत्प्रवृत्तेर्वैधतया निषेधपक्षे विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्। आवश्यकी चेयं वाक्यद्वयकल्पना। इतरथाऽश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणादौ लौकिकाश्वदाननिषेधकथनानुपपत्तेः। नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति पुरुषार्थः प्रतिषेधो दानलक्षणया वा पर्युदास इत्यप्यवधेयम्।

वस्तुतस्तु प्राकृतस्यैव नैमित्तिकस्य सर्वस्वदानस्यानैमित्तिकत्वाद्यं

* तथा,— इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति।

विधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च दक्षिणार्थभागे द्रव्यस्यैवाश्वानां प्रसक्तेरनारभ्याधीतेनैव तन्निषेधोपपत्तौ न विश्वजित्प्रकरणे वाक्यान्तरकल्पनमपि। अत एव ज्योतिष्टोमतद्विकारानङ्गे सर्वस्वदानेऽश्वानां दानमिष्टमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ३ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ यत्किञ्चित्पुरुषस्य भोग्यं स्वकुण्याकुण्यशयनासनगवादि, तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थावधारणाद्यस्यापि यन्नास्ति सोऽपि तदर्जयित्वा दद्याद्द्वालर्थविधित्वाभादिति प्राप्ते।

षष्ठविधिप्रकारापत्तेश्चोदकप्राप्तदानानुवादेन सर्वतामात्रविधानात्प्रसिद्धस्वत्वेष्वेव सर्वशब्दस्योपपत्तौ अप्रसिद्धस्वत्वार्जनाक्षेपकत्वानुपपत्तेश्च नार्जयित्वा देयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ४ ॥

शूद्रश्च ॥ धर्मार्थं भृत्यर्थं वा परिचारकत्वेनावस्थितः शूद्रोऽपि न देयः। तत्रास्य स्वत्वाभावात्। परवश्यत्वानभ्युपगमसम्भवाच्च। गर्भदासादयस्तु देया एव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ५ ॥

दक्षिणाकाले ॥ दक्षिणाकाले यत्रास्य स्वत्वं तस्यैव दानं न तु ततः प्रागपि यत्प्राप्तोपभोगं धनं तदनुपभुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयम्। धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात्। भाविनस्तु तदानीं स्वत्वाभावादेवाशक्यं दानम्। न च भाविन्यपि प्रतिश्रवणमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिः। तथात्वे दत्तस्य पुनर्दानासम्भवेन, देयं प्रतिश्रुतं चैवेति विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। ददातेः समर्पणमात्रार्थत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च। प्रतिश्रवणेन च स्वोपभोगान्यदानायोग्यता परं जन्यते। उक्तदाननियमात्। यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यन्यस्मै दाननिषेधाच्च। न तु स्वत्वं, निर्वापवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

अशेषत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे तद्विकारे तदन्यस्मिन्यत्र सर्वस्वदानमाम्नातं तत्र हृत्ता कथा। तत्र तु कर्मारम्भे एव त्रिधा यजमानेनात्मीयं धनं वचनाद्व्यवस्थापितं, भक्षार्थं क्रत्वर्थं दक्षिणार्थं चेति। तत्र सर्वस्य स्वत्वाविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थभागस्यैव सर्वता। तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिवैयर्थ्यम्। तदभावे भागत्रयस्याप्यविशेषाद्दक्षिणार्थोऽयं भाग इति व्यवहारानुपपत्तिः। अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्टसर्वस्वदानवशेन अतिदेशप्राप्तकर्मशेषलोपः। पदार्थानां प्रधानत्वादङ्गभूतदक्षिणानुरोधेन बाधस्य प्रमेयबलाबलन्यायेनानुपपत्तेर्वा किञ्चित्क्रतवे शिष्ट्वा सर्वमन्यत्प्रदीयतामिति प्राप्ते।

दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तत्सम्बन्धप्राप्तौ सर्वतामात्रविधानेन लाघवमिति तस्यैव सर्वस्य दानम्। न चैवं प्रकृतावपि तस्य दानापत्तेरत्र विधिवैयर्थ्यं, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। यद्येतावता ऋत्विजोनाममेयुरपि तु सर्वस्वेनेत्यनेन वचनेन द्वादशशतेनानत्यसम्भवे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात्। अत्र दक्षिणार्थभागस्यैव देयत्वेऽवस्थिते पूर्वतनानि षडधिकरणानि कृत्वा चिन्तयेति केचित्।

वस्तुतस्तु पित्रादीनामपि दक्षिणाभागान्तःपातेन विचारोपपत्तेः न कृत्वाचिन्तात्वम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अहर्गणे ॥ अत्यष्टरात्रोऽहीनः। तत्र, विश्वजित्प्रथममहः, ततोऽभिप्लवः षडहः, ततोऽभिजित्, पशुकामो ह्येतेन यजेतेति श्रुतः। तत्र विश्वजिति प्रकरणान्तरोक्तन्यायेन कर्मान्तरे नामाति-

देशेनैकाहकाण्डपठितविश्वजितो धर्मः सर्वस्वं, अन्येषु तु गणत्वाद्द्वादशशतो ज्यौतिष्टोमिको। द्वादशाहे च प्रतिसुत्यं भेदेनातिदेशोऽपि प्रयोगैकत्वेन कर्त्रैकत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात्। तदानत्यर्थाया अपि दक्षिणायास्तन्त्रेणादावन्ते वा देयत्वप्रसक्तौ अन्वहं द्वादशशतं ददातीत्यनेनावृत्तिफलकोऽन्वहकालो विधीयते। द्वादशशतस्यापि तु विधाने वाक्यभेदापत्तेः। प्राकृतषष्टिपचादिदक्षिणामात्रोपलक्षणं तत्। तेन या दक्षिणा तन्त्रेण देयत्वेन प्रसक्ता, तां प्रत्यहं ददातीति तद्वाक्यार्थः। तद्विषाष्टरात्रे नामातिदेशप्राथम्याभ्यां विश्वजिद्धर्मानुषङ्गप्राप्तावपि भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वाद्द्वादशशतस्यैव तन्त्रेणोपकारकत्वप्रसक्तेः तस्यैवान्वहमित्यनेनावृत्तिकरणाद्द्वादशशतमेव प्रत्यहं देयमिति वार्तिककाराशयः। भाष्यकारीयस्त्वष्टरात्रप्रकरणस्थेनैव हीयते वा एष पशुभिर्यो विश्वजिति सर्वस्वं न ददातीत्यनन्यथासिद्धलिङ्गोपष्टम्भप्राथम्यादिना तत्कल्प्यविधिनैव वा सर्वस्वविधानादाद्य एव सर्वेषु वा अहःसु सर्वस्वं देयमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विकारः ॥ प्रकृतिभूते विश्वजिति द्वादशशतादिन्यूनधनस्यापि सर्वस्वपदवाच्यत्वोपपत्तेस्तद्वतोऽप्यधिकार इति प्राप्ते।

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यद्येतावता ऋत्विजो नानमेयुरपि तु सर्वस्वेनेत्यनेन द्वादशशतासाध्यायामानतौ सर्वस्वविधानात्तत्र च तदधिकस्यैव योग्यतया प्राप्तेस्तादृशस्यैव चात्र पक्षप्राप्तस्य नियममात्रकरणाद्द्वादशशताधिकधनवत एव विश्वजित्यधिकारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ९ ॥

अपरिमिते ॥ आधाने एका देया षट् देया द्वादश देयाः

शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति श्रुतम्। तत्रापरिमित-शब्दः परिमाणशून्यमवयवव्युत्पत्त्याऽभिधीयते। न च परिमाणशून्यस्य दानं सम्भवतीत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः। अतः प्रकृतपरि-माणप्रतिषेध एवायं इति प्राप्ते।

ज्ञातपरिमाणेऽपि बाहुल्यमात्रेण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगा-द्वाहुल्ये शक्तिः। ततश्चाश्वकर्णादिवद्रूढ्या योगबाधान्नायं पूर्वपरि-माणप्रतिषेधः। अपरिमितशब्दस्य नञ्समासे तदन्तर्गतस्य नञः क्रियान्वयव्युत्पत्त्यभावेन निषेधायोगाच्च। प्रकृतपरिमाणाति-रिक्तानियतपरिमाणकदानान्तरविध्यङ्गीकारे च सहस्रस्यापत्तेर्वरं बहुत्वावच्छिन्नद्रव्यकदानान्तरविधिरेवायम्। बहुत्वस्य चापेक्षितत्वेन पूर्वप्रकृतसहस्रत्वावधिकत्वनिश्चयात्तदपेक्षयाऽधिकमेवापरिमितम्॥ ६॥ ७॥ १०॥

परकृति॥ दर्शपूर्णमासयोरिति प्रस्तुत्य वट्कु*र्वाष्णिर्माषान्मे पचतेति श्रुतम्। इदं चैककर्तृकोपाख्यानरूपत्वात्परकृतिः। अयं चारण्याशनविधेः शेषः। बहुकर्तृकोपाख्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः। सत्रे उल्मुकैः सह पूर्वे समाजग्मुः तानसुरारक्षांसि निर्जघ्नुरिति। अयं च गृहपतेरेवाग्निषु निर्मन्थ्यं निर्वपेरन्निति निर्मन्थ्याग्निसंसर्ग-स्तुत्यर्थं उल्मुकसंसर्गनिन्दकः संस्तद्विधेः शेषः, न तु स्वतन्त्रो विधि-रिति औदुम्बराधिकरणे निर्णीतमेव। परकृत्युदाहरणं तु यदि विधिस्तदा कृत्वा चिन्तया विचार्यते।

---

* वक्कु, इति भाष्यधृतः पाठः।

दृष्टिगोचोत्पन्नाधिकारकदर्शपूर्णमासोद्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थतया वा माषपाकविधिरिति तद्गत एव माषपाकेऽधिकारो वैश्यनिमित्तकसान्नाय्यवत् । न ह्यत्र प्राथम्यवद्दृष्टिगोचत्वं दुर्वचं, येन तत्कल्प्यविधेः सामान्यविषयत्वं स्यादिति प्राप्ते ।

स्तुत्युपादेयत्वेनोपात्तस्य दृष्टिगोचत्वस्य विधेयमाषपाकविशेषणत्वकल्पने प्रमाणाभावान्माषपाकमात्रविधानेन सर्वाधिकारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ११ ॥

सहस्रसंवत्सरं ॥ पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति श्रुतम् । अत्र पञ्चाशच्छब्दः संख्यापर एव, त्रिवृत्संवत्सरशब्दौ तु लक्षणया त्रिवृत्स्तोमकसंवत्सरसाध्यक्रतुवृत्तिपरौ, पञ्चाशच्छब्दविशेषणं पञ्चशब्दोऽपि । तेन तादृशक्रतुवर्त्तिनी इयं पञ्चसंख्यावच्छिन्ना पञ्चाशत्संख्येति पार्ष्टिकान्वयवेलायां फलितार्थः । तदिह त्रिवृदादिस्तोमकत्वं यद्यपि साक्षात्सम्बन्धेनाहन्येव, तथापि तादृशाहर्घटितत्वात्सम्वत्सरेऽपि तत्सम्भवतीति न कोऽपि दोषः । तत्र सम्वत्सरशब्दोऽपि मुख्यया वृत्त्या संवत्सरमेवाभिधत्ते । तेन मनुष्याणां सहस्रायुष्वाभावाच्चित्र्यंगधिकरणे निराकृतोऽपि श्रुतिबलाद्गन्धर्वादीनामेवाधिकारः । तेषां लभ्यायुपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामेव वा रसायनलब्धसहस्रायुषां सः । रसायनादेरेतावदायुःसम्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्छतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेश्चैकेनारब्धस्य पुत्रादिपारम्पर्येण समापनमिति कुलकल्पो वा । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायस्य विना वचनमपवादे

प्रमाणाभावात्समस्तकर्मानुष्ठानाभावे विकल्पानुष्ठायिनां फलानुत्पत्ति-प्रसङ्गात्सञ्चारस्यादेव सहस्रायुष्ट्वं जायत इति वा कल्प्यम्। एतादृशकल्पनेऽपि प्रमाणाभावात् पञ्चपञ्चाशत इति यजमानाभिप्राया संख्या। तेनैकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकयाग उक्तः संवत्सरः पञ्चपञ्चाशत्संख्याकैर्यजमानैः सम्बध्यमानस्तावत्संख्य इत्युपपद्यते। अतश्च चतुःसंवत्सरमिदं सत्रं सार्धशतद्वयैर्यजमानैः कार्यमिति वा पक्षान्तरम्। अस्यापि बुद्धावत्यन्तमनारोहात्सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा इत्यातिदेशिकपरिमाणबाधापत्तेश्चानुपपत्तिः।

तस्मात्संख्याशब्दं संवत्सरशब्दं वा गौणमाश्रित्यैवात्र मनुष्याधिकारः समर्थनीयः। तत्रापि संख्याशब्दयोर्मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः। संवत्सरपदं तु जघन्यत्वात्सौर्यचान्द्रादिभेदेनैकार्थनिश्चयासमर्थं भवति गौणम्। तत्र यो मासः स संवत्सर इति दर्शनान्मासेष्वेवेत्येकः पक्षः। तत्रापि त्वशक्तिस्तदवस्थैव। न ह्याधानोत्तरं सहस्रमासपर्यन्तं जीवनं सम्भवति। अतः संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्द्वादशरात्रिष्वित्यपरः।

प्रतिमाशब्दविशेषणं त्वत्र संवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोगः। तेन त्रिवृदादिशब्दसामञ्जस्याद्दिवसेषु संवत्सरशब्दः। त्रिवृदादिपदैर्हि स्तोममात्रवाचकैरपि तद्विशिष्टमहरेव लक्षणया प्रकाश्यते। लक्ष्यतावच्छेदकगौरवाङ्गीकारेण वा। अतस्तद्भिया संवत्सरपदं दिवसपरमेवेति सिद्धान्तः।

इदं च कृतादियुगान्तरेष्वपि मनुष्याणां शतमेव परमायुरितिकृत्वा चिन्तया। यदा तु स्मृतिपुराणेतिहासादौ श्रुतस्य

प्रकृष्टतरज्ञापकबलेन सहस्रवत्सरपरिमितस्यायुषोऽपि प्रकृतश्रुत्युपष्टब्धस्य प्रमाणिकत्वं; एतज्ज्ञापकबलेनैव च शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतौ शतान्यायुर्यस्येतिविग्रहः, कलियुगाभिप्रायकत्वं वाऽऽश्रयणीयं, तदा त्रिवृदादिशब्देनाहःसङ्घमेव त्रिवृत्स्तोमकाहर्घटितत्वसम्बन्धेन लक्षयित्वा संवत्सरशब्दो यथाश्रुत एव। सचस्य गोवधादिवद्युगान्तरस्थतावदायुष्कमनुष्यपरमिति ध्येयम् । न हि मीमांसकमते युगादिव्यवस्थाऽस्वीका । तत्तद्युगधर्मव्यवस्थापकस्मार्त्तविधीनां निर्विषयत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ १२ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य सप्तमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अष्टमः पादः ।

इष्टिपूर्वकत्वात् ॥ सन्ति चतुर्होतृसंज्ञकामन्त्राः पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादयः। तैर्जपाहोमाश्च विहिताः। तत्र ये तावत्क्रत्वर्थाः पुरुषार्था अपि वा वचनात्क्रतुप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाद एव नास्ति। ये तु पृथग्भूताः काम्याजपास्तेष्वप्यविवाद एव। आहिताग्न्यनाहिताग्निसाधारण्यात्। ये तु तादृशाहोमास्तेषां यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयाधिकरणकत्वस्य विहितत्वादितरहोमवदेवाहिताग्निमात्राधिकारकत्वम्। यत्त्वेषा वै अनाहिताग्नेरिष्टिरिति चतुर्होतृसन्निधौ वचनं, तच्चेयमनाहिताऽग्नेः क्रिया जपादिरूपा, सा इष्टितुल्या। एवमिष्टिसादृश्यमात्रानुवादेन जपाद्यभिप्रायकतया नानुपपन्नम्।

यदि तु विध्यन्तरशेषत्वाभावेनार्थवादत्वानुपपत्तेर्जपे इष्टिसादृश्यस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च येयं त्यागघटितत्वसादृश्याच्चतुर्होतृहोमरूपेष्टिः साऽनाहिताग्नेरित्यर्थाङ्गीकारेण विधिरित्याश्रीयते, तथापि तस्यानाहिताग्निपरिसंख्यार्थत्वे, प्रमाणाभावात्पिण्डपितृयज्ञवदुभयाधिकारकत्वमिति प्राप्ते।

प्रत्यक्षवचनेनानाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तत्र एव आर्त्ताम्यधि-

करणत्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणत्वस्यासम्भवादेव बाधात् परिसंख्यात्वानापत्तेरनाहिताग्नेरेवाधिकारः। पिण्डपितृयज्ञे तु एवमनाहिताग्निरिति वचनेनानाहिताग्नेरप्यभ्यनुज्ञानादुभयाधिकारइति विशेषः॥ ६॥ ८॥ १॥

उपनयन्॥ उपनयनाङ्गभूता होमा आचार्यकर्त्तृकामाणवककर्तृकाश्च उभये अप्युपनयनद्वारा माणवकसंस्कारार्था इत्यविवादम्। तत्र ये तावदाचार्यकर्त्तृकास्तेषां सत्यप्याचार्यस्याहिताग्नित्वे आधानगतात्मनेपदविरोधान्नाचार्याग्निषु कार्याः, अपि तु लौकिके एवाग्नौ।

ये तु माणवककर्त्तृकास्ते सुतरां। क्रतुविधीनामिवोपनयनाङ्गभूतहोमानामपि आधानप्रयोजकत्वात्*। प्रयोजकत्वेऽपि वा ऽऽधानस्येतरकर्मवत् ज्ञानाद्यपेक्षत्वाभावेनोपनयनात्पूर्वं कर्त्तुमशक्यत्वाच्च। आक्षेपकत्वेऽपि चोभयाधिकारकस्याधानस्य भार्य्याऽभावेऽनुपपत्तेश्च। भार्य्यायाश्च स्नात्वा भार्य्यामधिगच्छेदिति समावर्त्तनोत्तरकालं विवाहविधानेन पूर्वमसम्भवात्।

न च प्रयोजनानुरोधेन कालादिबाधः। एतद्वाक्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः। न चापत्यार्थं दारान्तरकरणे कालविधिः। धर्मे चार्थे चेत्यादिपर्यालोचनया धर्मार्थमपत्यार्थं च दारान्तरानुपपत्तेः। दारक्रियायामपि स्वतन्त्रकामाधानेन क्रतुविधीनामाधानाक्षेपकत्ववदेव दारक्रियाप्रयोजकत्वाभावाच्च। अतएव विरक्तस्य न कर्मार्थं

---

* आधानाप्रयोजकत्वादिति भवितुमुचितम्।

द्दारक्रिया क्रिन्नाश्रमान्तरमेव। किं चोपनयनात्पूर्वमाधानकरणे जातपुत्रत्वाद्याधानकाललोपोऽष्टवर्षत्वाद्युपनयनकाललोपो वा प्रसज्येत। अतस्तेऽपि लौकिकाग्नावेव ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

स्थपतीष्टिः ॥ निषादेष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वादतिदेशेनाहवनीयादिप्राप्तौ तेषामाधानाधीनत्वादसत्यपि तस्य स्वतन्त्राधानविधौ निषादेष्टिरेव तस्याधानं प्रयोजयेदिति प्राप्ते।

सत्यपि तस्या अग्निजनकाकाङ्क्षत्वे जनकीभूतस्याधानस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वेनैवोत्पन्नत्वान्निषादकर्तृकेन तेनाग्निनिष्पत्तौ प्रमाणाभावात्, प्रकृतौ परप्रयुक्ताग्न्युपजीवनेनेहाहवनीयादिप्राप्तेरेवाभावाच्च, न तेषु सा। विद्यायास्तु तद्व्यतिरेकेण निषादेष्टेरेवासम्भवात्तदुपायस्य लौकिकत्वेनाक्षेपोपपत्तिरिति वैषम्यम्। तेनाहवनीयाद्यनाक्षेपकत्वेऽपि, यत्र क्वचन होष्यन् स्यात् पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाग्न्यन्तराभावे होममात्रोद्देशेन लौकिकाग्निविधानात्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तेष्विष्टिः कार्या।

यत्तु तस्मिन् गृह्याणीति गौतमवचनं लौकिकाग्निप्रापकत्वेन तन्त्ररत्ने उदाहृतं, तद्गौतमस्मृतौ तच्छब्देन स्मार्त्ताग्नेरेव परामर्शान्निषादेष्टेश्च गृह्यत्वाभावाच्चोपेक्षितम्। न हि गृहशब्दवाच्यदम्पत्योर्हितमिति व्युत्पत्त्या अस्या अपि गृह्यपदवाच्यत्वम्। अभियुक्तप्रसिद्ध्या गृह्यपदस्य गृह्यसूत्रोक्तकर्मस्वेव रूढत्वेन योगस्याप्रयोजकत्वात्। इतरथा दर्शादेरपि गृह्यत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ८ ॥ ३ ॥

अवकीर्णि ॥ यो ब्रह्मचर्यावकिरेत्स नैरृतं गर्दभं पशुमालभेतेति श्रुतो यागोऽपि लौकिके एवाग्नौ। सत्यपि त्रैवर्णिकत्वे विद्यत्वे

वा भार्याऽभावेनाधानासम्भवात् । न चावकीर्णिनोऽपि स्नात्वा विवाहे बाधकाभावः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

इति वचनेन विप्लुतब्रह्मचर्यस्यावकीर्णिनोऽकृतप्रायश्चित्तस्य विवाहनिषेधात् । न चात्राविप्लुतब्रह्मचर्यपदेन कृतब्रह्मचर्याश्रमोत्तराश्रमयोः पौर्वापर्य्यमात्रस्थानेन विधानादवकीर्णिनोऽपि विवाहे बाधकाभावः । स्नात्वा भार्यामुपेयादित्यनेनैव स्नानपूर्वभाविनो ब्रह्मचर्यस्य स्नानोत्तरभाविना विवाहेनार्थात्पौर्वापर्यसिद्धेरस्य वचनस्य साङ्गब्रह्मचर्यवत एव विवाहाधिकार इत्येवमर्थतयाऽवकीर्णिनो विवाहानुपपत्तेः । अतः सोऽपि लौकिकाग्नावेव । आपस्तम्बादिवचनाद्प्सु वा ।

अथस्यावकिर्णियागो न दैवप्रकृतिकः गर्द्धभं पशुमिति पशुशब्दोपादानवैयर्थ्यात् । किं तु अथ पशुकल्प इत्याश्वलायनोक्तायाः स्मार्त्तपश्वितिकर्तव्यताया एतदङ्गत्वमिति केचित् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ४ ॥

उदगयन ॥ श्रुतौ स्मृतौ वा यस्मिन् कर्मणि दैवे पित्र्ये वोदगयनशुक्लकृष्णपक्षादिर्यः कालः प्रत्यक्षवचनेनान्यार्थदर्शनकल्प्यविधिना वा विहितः, सोऽविरोधे समुच्चयेन विरोधे विकल्पेन ग्राह्य इत्येवं मुखङ्कृत्वा सूत्रकारः शिष्येभ्य उपदिष्टवान् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ५ ॥ ६ ॥

याज्ञाक्रयणं ॥ दीक्षितोऽभृतिं वृणीतेति याञ्चा यस्यापि दक्षिणादानार्थं द्रव्यमस्ति तेनापि कार्या, न त्वविद्यमानद्रव्येणैव । नित्यवच्छ्रवणेन सर्वदैव क्रतुना अपूर्वेण च प्रयुक्तत्वात् । न चास्या द्रव्यप्राप्तिद्वारा द्रव्यसंस्कारकत्वाद् द्रव्यसत्त्वे च तत्प्रापणोपायवैय-

स्यात्, असत्यपि निमित्तश्रवणे प्रयोजनवशादेवाकाङ्क्षितविधि-
न्यायेन नियमविधित्वोपपत्तिरिति वाच्यम्। अनाकाङ्क्षितविधानस्य
फलकल्पकत्वेन दोषत्वात्। प्रकृते चाविद्यमानद्रव्यस्थले द्रव्य-
प्राप्तिरूपफलवद्विद्यमानद्रव्यस्थलेऽपि तत्फलत्वाविशेषात्कल्पनाऽभावेन
दोषत्वाभावाच्चाप्राप्तद्रव्यस्यैव क्रत्वपूर्वेण ग्रहणात् नित्यत्वोपपत्तेः।
एवं विद्यमानेऽपि सोमे क्रयस्याप्यावश्यकत्वम्॥ ६ ॥ ८ ॥ ७ ॥

तथा भक्ष॥ एवं पयोव्रताद्यपि विद्यमानेऽविद्यमानेऽपि भक्षा-
न्तरे स्यात्। अग्नीदग्नीन्विहरेति च प्रैषोऽन्यतोऽनवबुद्धेऽवबुद्धेऽपि च
स्यात्। बुद्धेऽप्यर्थे एतद्बोधजन्यनियमादृष्टसिद्ध्यर्थं प्रैषावश्यकत्वात्।
अत एव प्रैषजन्यबोधानुष्ठितेनैव फलसिद्धिरिति कल्पनमपि
प्रामाणिकम्। प्रैषग्रहणं च मन्त्रमात्रोपलक्षणम्। तथा दर्भमयं
वासो वाजपेये वासोऽन्तरसत्त्वेऽपि परिधेयमेव।

तथा यत् पशुभिर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते अग्निर्मा तस्मा-
देनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस इति मन्त्रेण विहितस्य संज्ञप्तहोमस्यापि
पशुयागे नित्यं करणम्। न च संज्ञप्तहोमस्य मान्त्रवर्णिकशब्द-
करणादिजन्यदोषनिर्घातार्थत्वप्रतीतेस्तदनुरोधेन मायुपदवाच्यशब्द-
करणादावेव होम इति वाच्यम्। शब्दादिकरणस्य दोषजनकत्वे
प्रमाणाभावेन मान्त्रवर्णिकफलकल्पनानुपपत्तेः। एतद्बलेनैव दोष-
कल्पने गौरवाच्च। किं च नात्र शब्दादिकरणाद्दोषोऽपि तु तदनु-
कूलयत्नरूपादाख्यातार्थात्। तस्य च प्रतिबन्धकवशाच्छब्दाद्य-
नुत्पत्तावप्युत्पत्त्यावश्यकत्वेन संज्ञप्तहोमस्य नित्यत्वम्।

तथा योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मन्त्रोऽपि द्वेष्य-

निश्चयसत्त्वेऽसत्त्वे वा सर्वदैव प्रयोक्तव्यः। न च मन्त्रलिङ्गवशेन प्रकरणसङ्कोचः। परकर्तृकदेवस्याशेयत्वेन तदभावनिश्चयायोगात्। स्वनिष्ठदेवविषयत्वान्ततः पापादेरपि सम्भवेन मन्त्रलिङ्गा-विरोधात्॥ ६ ॥ ८ ॥ ८ ॥

अनर्थकं॥ पयोव्रतं यदि रोगोत्पत्त्यादिना मरणादिहेतुः सम्भाव्यते, तदा क्रतुविरोधप्रसङ्गान्न कार्यमपि। जातेष्टिन्यायेन गतार्थमपीदं ग्रिथ्यहितार्थमुक्तम्॥ ६ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पशुचोदनायां॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ पशुशब्दो-न सामान्यवचनः। न हि पशुत्वं जातिः, प्रमाणाभावात्। कार्य-तायाः कारणताया वाऽनवच्छेदकत्वात्। नापि पुच्छादिमत्त्वं, तस्याननुगतत्वाभावेन सामान्यत्वाभावात्। अतः पशुशब्दोव्यक्तिवाची। ततश्च सर्वासां अश्वादिव्यक्तीनामप्युक्तत्वाज्जायं सन्दिग्धः। तथा च नार्थवादवदच्छागस्य वपाया इति मन्त्रस्य निर्णायकत्वम्।

यद्यपि चायं सामान्यवाची भवेत्तथापि मन्त्रस्य भिन्नवाक्यत्वा-त्सङ्गतिरेकेणैव विधेः सर्वविषयतया पर्यवसानाच्च तत्सङ्कोचकत्वम्। एवं सत्यपि यदि मन्त्रस्य विधायकता भवेत्तदाऽऽग्नेयं वृणीते चैन्द्रं वृणीत इतिवद्भवेदपि विशेष्यविशेषणभावः। न त्वेतदस्ति। अतोमन्त्रस्थं छागपदं छिन्नपुंस्त्वाद्यगमनवत्त्वयोगेन वयोविशेषवच-नत्वेन वा सर्वपशुपरम्। छागपक्षे वाऽयं मन्त्र इति प्राप्ते।

छागशब्दस्याजे रूढत्वेन यौगिकत्वानुपपत्तेः पुंस्त्ववतो विहितत्वेन यौगिकार्थग्रहणानुपपत्तेश्च न तावद्यौगिकम्। वयोऽवस्थाविशेष-वचनत्वेऽपि च गोपादिशब्दवदजगतस्यैव वयसो वाच्यत्वादश्वादि-

ग्रहणानुपपत्तेः, छागग्रहणेनापि पशुत्वस्याविरोधोपपत्तौ मन्त्रस्य पाक्षिकत्वकल्पनानुपपत्तेः, छागस्यैव ग्रहणम्।

यद्यपि पशुशब्दोव्यक्तिवचनः स्यात्तथापि युगपत्सर्वव्यक्तिग्रहणाभावेनैकव्यक्तिग्रहणे मन्त्रस्य निरवकाशत्वाच्छागव्यक्तिमात्रग्रहणेऽपि न किञ्चिद्बाधकम्। वस्तुतस्तु सामान्यवाच्येवायम्। तदपि यद्यपि न पुच्छवत्त्वादि, तथापि पुच्छत्वावच्छिन्नवत्त्वस्यैवानुगतस्य वक्तुं शक्यत्वान्न विरोधः।

वस्तुतस्तु पुच्छाद्यप्रतीतावपि पशुत्वप्रतीतेः पशुत्वं जातिरेवेति सामान्यवचनत्वमप्यव्याहतम्। तेन युक्त एव मन्त्रेण निर्णयः। भिन्नवाक्येऽपि च पशुच्छागशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावोवाक्यैकवाक्यतया न विरुध्यते। इदं च सर्वमग्नीषोमीय इति शाखान्तरवाक्यं नास्तीति कृत्वा चिन्तया बोध्यम्। तस्मिद्धं छागवत एवाधिकारइति निरूपितोऽधिकारः॥ ६॥ ८॥ १०॥

इति श्रीभाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ षष्ठस्याष्टमः पादः॥

अध्यायश्च समाप्तः॥

समाप्तञ्च पूर्वषट्कम्॥

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1203.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK
BELONGING TO THE PŪRVVA MĪMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY

BY
KHAṆḌA DEVA

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.

VOL. II, FASCICULUS I.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, *Leipzig, Germany.*

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1–3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3–14 @ /10/ each	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each	14	6
Aitareyalocana	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–6 Vol. II, Fasc. 1–5 @ 1/ each	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1–3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	2	8
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–5 Vol. III, Fasc. 1–7; Vol. V, Fasc. 1–4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1–2 @ 1/4/ each	2	8
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1–12 @ /10/ each	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1–10; Vol. IV, Fasc. 1–6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each	1	4
Çlokavartika, (English), Fasc. 1–7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	5	10
Ditto Çānkhāyana, Vol I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4; Vol. III, Fasc. 1–4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1–3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1–2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. 1, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1–3 @ /10/ each	1	14
*Gobhilīya Gṛhya Sūtra, Fasc. 4-12 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 1–2 @ 1/4 /each	2	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	2	8
Madana Pārijāta, Fasc 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāsya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-8 @ /10/ each	18	2
Manuṭīkā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0

भाट्टदीपिका ।

उत्तरषट्कम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ एवं साधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुना तदधीनसिद्धिरतिदेशो निरूप्यते । अतिदेशो नाम, यः पदार्थो यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति हि प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्येवमादिवाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाद्यङ्गत्वेनावधारितानामाग्नेयादिसम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारा सौर्याद्यङ्गत्वबोधकम् । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीत्यपि च तदीयब्राह्मणवत्त्वज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां ब्राह्मणार्थभूतानामुक्तरीत्यैव विकृत्यङ्गत्वबोधकम् । मासमेकमग्निहोत्रमित्यग्निहोत्रनामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया गौण्यैव चोदकविधाङ्गत्वबोधकम् । एवं स्वामापत्यतिदेशे आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

अत्र च दर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेनावधारितानां तेनैव द्वारेण पापक्षयाद्यङ्गताबोधके यावज्जीवादिवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाय तत्सम्बन्धित्वरूपेणेति विशेषणम् । न हि दर्शादेः स्वर्गसम्बन्धित्वेन रूपेण पापक्षयार्थता । प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शत्वादिनैव ।

प्रकृते तु प्रयाजादीनामाग्नेयेतिकर्तव्यतात्वेनैवानुगमात्तदेव विकृतिसम्बन्धितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपालादेश्च पुरोडाशसम्बन्धित्वेनावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात्तद्बोधकवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाय तादृशोपकारद्वारेति विशेषणम् । पुरोडाशे अधिकरणत्वेन तुषोपवापे करणत्वेनेति* तत्र द्वारभेदात् । केचित्तु सादृश्यकल्पितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुः । तदतिदेशान्तरेष्वव्यापकत्वादुपेक्षितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्घातत्वेन चेदं निरूप्यते । किं प्रयाजादीनामुपदेशेन प्रकृतिमात्रार्थत्वमुत प्रकृतिविकृतिसाधारण्यमिति । साधारण्ये हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्घातता । तत्र यद्यपि प्रयाजादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेर्विशेषविषयत्वं, तथापि तत्कल्प्यस्य वाक्यस्य प्रयाजादिभिर्यजेतेत्येतादृशस्यैव कल्पनं, न तु प्रयाजादिभिराग्नेयादिः कार्य इति । आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्यकल्पनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासौ कार्याविति । तथात्वे तु उद्देश्यवाचकस्य विधिवाचकस्य पदद्वयस्य च कल्पनापत्तेः । तत्र च यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थत्वसिद्धिः ।

न हि तत्र प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्येन विशिष्टक्रयविधिवत्प्रयाजादीनां प्रकृतभावनायामेवान्वयात्पार्ष्ठिकान्वयेऽपि प्रकृतयाग एवान्वय इत्याशङ्क्येत । भावनानां ह्युत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तत्वाच्च विशिष्टविध्याशङ्का । उत्पत्तिवाक्येष्वेव तु

* पुरोडाशे स्वप्रयोजकीभूतरूपाधिकरणत्वेन तुषोपवापे स्वाप्रयोजकीभूतोपवापकरणत्वेनेति,—इति सो॰ पुस्तके पाठः ।

प्रयाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवासम्भवि । न हि तत्तद्वाक्यार्थ-बोधवेलायामनन्वितस्य प्रयाजादेर्वाक्यैकवाक्यतावेलायामन्वयसम्भवः । सकृदुच्चरितस्य विधेरेकरूपेणैकशाब्दबोधजनकत्वमिति नियमात् । अतो न प्रयाजादीनां प्रकृतिमात्रगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं न स्वर्ग-सम्बन्धपरम् । सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु समिदादि-वाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रयाजादिविधिपरम् । अतश्च तत्र यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थता ।

न च तत्र दर्शपूर्णमासपदं उद्देश्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकमेव वाऽस्त्विति युक्तम् । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । धातोरुद्देश्य-परत्वे सम्भवति उपपदस्याऽन्याय्यत्वाच्च । अतश्च तत्रत्यदर्शपूर्णमासपदं इष्ट्या कालपरमेव सत्सर्वयागेषु य इष्ट्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-कम् । अधिकरणस्यापि करणत्वाच्च तृतीया । तथा स्वर्गकामपदं चावयुत्यानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वमुपदेशेनैवेति न क्वचिदतिदेशः । एवं च समानमितरत् श्येनेनेत्याद्यनुवाद एव । अग्निहोत्रमित्यादि नामापि डित्थो देवदत्त इतिवत्सिद्धवस्तुबोध्यं तत्प्रख्यन्यायमेव वाऽऽदायानुवादकमिति प्राप्ते ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिस्तथापि अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वनियमाद्व्रीहिभिर्यजेतेतिवत्प्रकृतिमात्रगामि-त्वम् । विशेषतश्च नवमाद्यन्यायेन यागस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्व-साधनत्वलक्षणार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्तूत्पत्तिवाक्येष्वाकाङ्क्षाबलेनेष्टसामान्यस्य भाव्यत्वकल्पन

वदितिकर्तव्यतासामान्यस्यापीत्थमिति पदकल्पनयाऽन्वयस्वीकारा-त्स्वर्गादिवाक्यवच्च प्रयाजादिवाक्यानां विशेषसमर्पकतया तद्वदेव वाक्यैकवाक्यतोपपत्तेरंशत्रयविशिष्टविजातीयभावनाया एव विधाना-त्यार्थिकान्वये च प्रकृत एव तद्भावनाकरणीभूते यागेऽनुग्राहकत्व-कल्पनाच्च सर्वार्थमौपदेशिकम्। उत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामा-न्यान्वयाच्च न सकृदुच्चरितस्य विरूपानेकबोधजनकता। वाक्यैक-वाक्यताजन्यबोधस्तु न श्रुतशाब्दबोध इति न सरूपनानाबोधजन-कत्वमप्येकस्य। अतः पारिप्लवकत्वाभावाद्धर्मकाणामैन्द्राग्नादीनां धर्माकाङ्क्षायामतिदेशसिद्धिः।

यत्तु मूले अतिदेशसिद्ध्यर्थं यजिप्रयुक्तत्वं वा धर्माणां अपूर्व-प्रयुक्तत्वं वेति चिन्तान्तरं कृतं, तद्यजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतयजिप्रयुक्त-त्वोपपत्तेरितरथाऽपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेर्नाविशेषेण पौनरुक्त्यापत्ते-श्चोपेक्षितम्। स चातिदेशो द्विविधो वचनातिदेशो नामातिदेशश्चेति। आद्योऽपि प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽनुमितवचनातिदेशश्चेति। अनुमित-वचनातिदेशोऽपि त्रिविधः। सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः। स्थाना-पत्तिकल्पितवचनातिदेशः। आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेश-श्चेति ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

समान ॥ तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते। इषुर्नामैकाहो ज्योतिष्टोमविकारः। तत्र प्राकृते साम्नि वषट्कारनिधनमाम्नातम्। प्राकृतत्रिष्टुतौ च इव्याकारत्वं, स्तोचे प्राकृते सप्ताहाख्यं साम। ततः समानमितरच्छ्येनेनेति श्रुतम्। तत्किमनुवाद उतातिदेशविधि-रिति चिन्तायाम्। इतरशब्दस्य सन्निहितवचनत्वेन लोके प्रसिद्धत्वा-

नास्य असन्निहितश्येनवैशेषिकधर्मवाचित्वम् । तेषामसन्निहितत्वात् । अपि तु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन सन्निहितास्तत्परत्वमेव । तेषां च श्येनेऽप्यतिदेशप्राप्तत्वेन श्येनसादृश्योपपत्तेरनुवाद एवायमिति न श्येनवैशेषिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते ।

इतरशब्दस्य सन्निहितवाचित्ववत्पूर्वोक्तेतरतत्सदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धम् । चैत्रमैत्रयोः कम्बलकौशेये देये इतरद्विष्णुमित्रायेत्यत्र सन्निहितपूर्वोक्तेतरतत्सदृशवस्त्रादेरेव प्रतीतेः । अतश्च वार्त्तिककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्य अवाच्यत्वोक्तिरुपेक्षणीयैव । ततश्च यत्सन्निहितं प्राकृतं, न तत्पूर्वोक्तसदृशम् । अप्राकृतानां सप्तदशादीनां पूर्वोक्तत्वात् । यच्च सदृशं श्येनवैशेषिकं अप्राकृतत्वसाधर्म्यात् न तत्सन्निहितम् । ततश्चावश्यावच्छेद्ये अन्यतरस्मिन्वचनार्थवत्त्वाय सन्निधिं हित्वा सादृश्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणामेव इतरशब्देन ग्रहणम् । न ह्यन्यथा विध्यन्तराशेषभूतस्यानुवादस्यार्थवत्त्वं सम्भवति ।

ततश्च श्येनसादृश्यवत्पूर्वोक्तसदृशं पूर्व्वोक्तभिन्नं, तद्विधौ कुर्यादितिवाक्यार्थः । श्येनसादृश्यं च श्येननिष्ठाङ्गवृत्तिधर्मसमानजातीयधर्मवत्त्वम् । भवति हि श्येननिष्ठाङ्गानां कण्टकवितोदनादीनां ये धर्माः कण्टकवितोदनत्वादयस्तत्समानजातीयास्त एव तद्वत्त्वं कण्टकवितोदनादौ । अतएव श्येनपदं श्येनाङ्गपरम् । न तु यथाश्रुतम् । न हि श्येनप्रतियोगिकं सादृश्यं कण्टकवितोदनादौ सम्भवति । अतश्च फलतः श्येनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्तभिन्नाश्च कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः । पूर्वोक्तसादृश्यं चाप्राकृतत्वेन प्राकृताङ्गमुद्दिश्यविहितत्वेन वा । तेन श्येने ये अपूर्वाधर्माः कण्टक-

वितोद्गाद्यस्तु इत्याद्यतिदिश्यन्ते । ये वा श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहिता लोहितोष्णीषादयस्त एवातिदिश्यन्ते ।

यत्त्वस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियम इति तन्त्ररत्नोक्तं, तद्वान्तरसादृश्यत्यागे प्रमाणाभावादुपेक्षितम् । अस्मिंश्च पक्षे इषुयागोद्देशेनानेकपदार्थविधानायोगात्पदद्वयेन अथवा श्येनीयप्राकृताङ्गसम्बन्धिविकारमात्रस्येषूद्देशेन विधानम् । यद्वा इतरपदे सन्निहितत्यागे प्रमाणाभावात्प्राकृताङ्गानामपि चोदेश्यतया पूर्वमुक्तात्पूर्वोक्तप्राकृताङ्गभिन्नतत्सदृशप्राकृताङ्गान्तराणामेवेतरपदेन* ग्रहणम् । तेषामतिदेशेन सन्निहितत्वात् । तादृशप्राकृताङ्गोद्देशेनैव च श्येनसादृश्यविधिः ।

सादृश्यं चास्मिन् पक्षे श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वम् । स च धर्मः श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विकारो लोहितोष्णीषादिः । अतएव सादृश्यं न श्येननिरूपितम् । अपि तु श्येनीयप्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेन श्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीषादेस्तेनैव सम्बन्धेन प्राकृताङ्गेष्वभावात् । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेनोपमेयवृत्तित्वे एवोपमानियमात् । अतएवास्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा एव इष्वपूर्वसाधनीभूततादृशप्राकृताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते ।

अतएव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन श्येने यो विकारो यत्प्राकृताङ्गे विहितस्तत्प्राकृताङ्ग एव सोऽत्र विधीयते । इतरथाऽप्राकृतकार्य्य-

---

* प्राकृताङ्गान्तराणामितरपदेन,—इति आ॰ पुस्तके पाठः ।

कारितापत्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या इष्टुसम्भिन्त्वे-
नैव तादृशश्येनीयविकारविधिः । न चैवमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वा-
भावादानुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येऽपि श्येनेन समान-
मिति पदद्वये तादृशविकारलक्षणाया आवश्यकत्वान्नामातिदेशा-
पेक्षया प्राबल्ये प्रमाणाभावः । नामातिदेशस्थलेऽग्निहोत्रपदेनान-
भिहितानामेव धर्माणां लक्षणा, वचनातिदेशे तु समानपदे-
नोक्तानामेव तादृशधर्माणां विधेयतावच्छेदकीभूतश्येनीयप्राकृताङ्ग-
वृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टं लक्षणेति तस्य तदपेक्षया प्राब-
ल्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चसञ्चरेषु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च
हवींषि सधर्मकाणि विधाय वरुणप्रघासेषु विहितानि । तेषां
च विनिगमनाविरहेण अभ्यासात्कर्मान्तरत्वम् । वरुणप्रघासस्य
हविःसन्निधौ चैतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणि
इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अत्र च ब्राह्मण-
स्यैवातिदेशः ।

यद्यपि चान्यत्रोपकारस्य तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामेव चाति-
देशो न तु पदार्थबोधकशास्त्राणां प्रयोजनाभावात्तथापीह लक्ष-
णायां प्रमाणाभावाच्छास्त्रस्यैवातिदेशः । न च शास्त्रस्यैवातिदेशे
तद्बोधितपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनापत्ते-
रुक्तबाधानुपपत्तिः । शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारजनकविजातीय-
पदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकल्प-
नानुपपत्त्योक्तबाधोपपत्तेः । वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाक्य-

स्तोकत्वाल्लाघवा*दपेक्षितत्वाच्चार्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश-वचनमपि नावश्यकम् ।

तदिह हविर्विधायकवाक्यस्यैवेह प्राशस्त्यपदेनोक्तत्वात्तार्थवादक-स्यैव विधायकत्वादाकाङ्क्षाऽभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्तुति-मात्रस्यातिदेशो न त्वङ्गानाम् । तेषां स्वस्वाङ्गविधिविधेयत्वेन हवि-र्विधिविधेयत्वाभावात् । अतएव वरुणप्रघासेषु अग्निं मन्थन्ति प्रस्तुवो भवन्ति, इत्यादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथाऽतिदेशादेव प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यमिति प्राप्ते ।

अङ्गविधीनामप्येतद्धविःसम्बन्ध्यङ्गविधायकत्वेनैतद्वाक्यशेषत्वोपपत्तेः प्राशस्त्यस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं अङ्गानां स्तुतेश्चातिदेशः । न चापेक्षाक्रमेणैव सर्वत्रान्वयादर्थभावनाया इतिकर्तव्यतापेक्षाया-मङ्गातिदेशेऽवगते पश्चात्तद्विशिष्टार्थभावनाया विधिसम्बन्धावग-मोत्तरं तस्य स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेश इति विरम्य व्यापारत्वा-पत्तिः । दृष्टसामान्यवदितिकर्तव्यतासामान्याक्षेपादेव तद्विशिष्ट-भावनाविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षावेलायामेवातिदेशप्रवृत्तेः । अतएवानु-मानिकवचनाद्यतिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिः । या त्वेवं सति विश्वजिति आतिदेशिकार्थवादिकफलकल्पनाप्रसक्तिः, सा कौस्तुभे एव निरस्ता ।

वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वादुत्प-त्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याक्षेप आवश्यक एव । न च प्राश-

---

* लाघवात्,—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

स्यातिदेशे तस्य नियताङ्गत्वे प्रमाणाभावा*दितिदेशलक्षणस्याव्याप्तिः । लक्षणेऽङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतस्त्वार्थभावनेतिकर्त्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य शाब्दभावनेतिकर्त्तव्यतात्वस्य च दृष्टिरूपा† तत्करणोपकारजनकज्ञानविषयत्वाख्यस्य द्विविधस्य सङ्ग्रहः । अन्वितपदोपादानादार्थिकप्रासङ्गिकोपकारजनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतभावनानन्वितत्वात् । तस्मादुभयातिदेशः । अग्निमन्थनादीनां तु दक्षिणविहारे प्राप्त्यभावादुक्तत्वादयं पुनर्विधिः । अतएव नवप्रयाजत्वादेरतिदेशादाजिनोयजति आकृतीनां सम्पत्त्यै त्रिंशत्त्वायेति लिङ्गमप्युपपद्यते । इतरथा त्रिंशत्त्वानुपपत्तेरिति सूत्रकारभाष्यकारौ ।

वस्तुतस्तु मारुतीयागस्यापि वैश्वदेविकामिक्षायागविकारत्वान्नवप्रयाजत्वादिवदेवाग्निमन्थनादीनामपि प्राप्तिसम्भवादयं वैयर्थ्यपरिहारः । आमिक्षैककपालानुरोधेनैव च नवप्रयाजत्वादिसिद्धेस्त्रिंशत्त्वस्याप्युपपत्तिः । न च भूयसा‡ दर्शपूर्णमासविकारत्वात्तदनुरोधेन पञ्चप्रयाजत्वम् । पशुपुरोडाशवत्सवाहृत्तावपि पशुत्वाविरोधात् । अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयम् । अग्निमन्थनादिवाक्यानामौचित्येनातिदेशविधिस्तुत्यर्थत्वाच्चेतरार्थत्वादिति सूत्रं विधायकत्वातिरिक्तज्ञापकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव चाति-

---

* नियताङ्गत्वाभावेन,—इति सो॰ पुस्तके पाठः ।

† दृष्टिरूप,—इति नास्ति सो॰ पुस्तके ।

‡ भूयसां,—इति आ॰ पुस्तके पाठः ।

देशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः । अतः सिद्धं अङ्गानामप्यतिदेश इति । न चाग्निवैककपालयागानुरोधेनैव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदेशविध्यानर्थक्यम् । यत्र धाय्याविराजादिविरुद्धधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसक्तिस्तद्विषये वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ ३ ॥

एककपाल ॥ एवं साकमेधे श्रुतयोरैन्द्राग्नैककपालयोरपि एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नो यद्ब्राह्मण इतरः, एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतर इति वाक्याभ्यां सार्थवादकसाङ्गविधिकाण्डस्यातिदेश इत्युत्तरविवक्षया स्मार्यते ॥ ७ ॥ १ ॥ ४ ॥

एककपालानां ॥ एककपालस्य प्रकृतिभूतएककपालो वारुणप्रघासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वक्ष्यमाणात्सर्वैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः । अनन्यलभ्यकतिपयधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघासिक एव । एवं चैन्द्राग्नप्रायपाठोऽप्युपपद्यते । तत्र हि न दार्शिकैन्द्राग्नातिदेशविधिः । चोदनालिङ्गातिदेशादेव सिद्धेः । नाप्यैन्द्राग्नान्तराणाम् । अनुपस्थितत्वात् । अतएव चातुर्मास्यप्रकरणस्थत्वेनोपस्थितत्वाद्वैश्वदेवे चैन्द्राग्नाभावाद्वारुणप्रघासिकस्यैव । अतस्तत्प्रायपाठादपि साकमेधैककपालस्य वारुणप्रघासिकैककपालप्रकृतित्वम् । धर्माश्च हिरण्मयः स्रुचो भवन्तीत्यादयः सामान्यविहिता इति भाष्यकारः ।

वस्तुतस्तु साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा ? अन्त्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेर्भूयोऽनुग्रहाय न हिरण्मयत्वादिप्रसक्तिः । आद्येऽपि एतदधिकरणन्यायस्यान्यलभ्यत्वस्याभावाद्धर्मभूय-

तस्याभाव वैमृदेविकपशुप्रस्तराणामेव धर्मातिदेशात्तथैव वारुण-प्रघासिकहिरण्मयत्वाद्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु वाचिकाचाराधव वरुणप्रघासेषु स्रुगन्तरोत्पत्ति-प्रसक्ति*स्तथैव हिरण्मयत्वशमीमयत्वादेर्विध्यौचित्येन दर्विणविहार-एव तन्निवेशादैन्द्राग्नैककपालयोरपि न हिरण्मयत्वाद्यतिदेशः । अस्तु वा सः, तथापि यद्यैन्द्राग्नाद्यतिदेशविधिवैयर्थ्यभियैव भूयसा-मनुपहतमप्यनङ्गीकृत्य हिरण्मयत्वाद्यनुष्ठानमित्युच्येत, तत ऐन्द्राग्नैक-कपालयोर्मध्येऽन्यतरातिदेशेनैव तत्प्राप्तिसिद्धेरितरानर्थक्यम् । अतो-ऽवश्यं तत्तद्विशेषविहितधर्मप्राप्तिसिद्ध्यर्थमेवेदमतिदेशद्वयम् । विशेष-विहितास्चैन्द्राग्ने याज्यादयः । एककपालेऽपि केचिद्वाचान्तरेष्वनु-सन्धेया इति ध्येयम् ॥ ७ ॥ १ ॥ ५ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

---

* वाचिकसमाचारात् यत्र सामान्यविहिता स्रुगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः,— इति सो॰ पुस्तके पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

साम्नः॥ प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अभिवत्यामुत्पन्नं रथन्तरं विकृति-विशेषे अविवाक्याद्दौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन श्रूयते, कवतीषु रथन्तरं गायतीत्यादिना। तथा यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायतीत्यादि च श्रुतम्। तत्र रथन्तरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टायां ऋचि-प्रयोगादिशिष्टवाचित्वे प्राप्ते। आकृत्यधिकरणन्यायेनैव गीति-विशेषमात्रं विजातीयगीतित्वमात्रं वा वाच्यम्। एवं सामशब्द-स्यापि गीतिमात्रं गीतित्वमात्रं वा वाच्यम्। न तु गीतिविशि-ष्टा वा ऋक्। तस्या व्यक्तिन्यायेनारुणपद इव सति मुख्यार्थबाधे लक्षणया बोधोपपत्तेः।

आकृत्यधिकरणेव तु प्रयोजनकथनार्थानि सूत्राणि। यदि हि ऋग्वाचित्वं भवेत्तदा ऋचि ऋच्यतिदेशासम्भवात्* कवतीशब्दः कार्यलक्षणार्थः। तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवत्या कुर्या-दितिकवतीकार्ये ऋगन्तरस्यातिदेशः। देशलक्षणार्थो वा। कवती-देशे अभिवतीं पठेदिति। अथवान्यं रथन्तरपदं वा तद्धर्मलक्षणार्थं तद्धर्मातिदेशार्थं कवतीषु यत्नीलनादीन् रथन्तरधर्मान् कुर्यादि-त्यर्थः। अन्ये तु भाष्यस्थाः पक्षा अयथाभवदुक्तिकत्वान्न लिखिताः।

---

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र। ऋचि ऋचोऽतिदेशासम्भवात्,—इति तु भवितुमुचितं प्रतिभाति।

सिद्धान्ते तु यवणायां प्रमाणाभावादृच एव बोधस्यैवाभावेन गीतिमात्रस्यैव कवतीष्वतिदेश इति । प्रयोजनम्, प्रसङ्गादात्यधिकरणसिद्धस्यैव गीतिवाचित्वस्योपष्टम्भकानि कानिचिल्लिङ्गदर्शनसूत्राणि इति द्रष्टव्यम् ।

न च यद्योन्याङ्गायतीत्यादौ योनिसम्बन्धित्वेन रूपेण विधेयत्वादतिदेशलक्षणोपपत्तावपि कवतीषु रथन्तरं गायतीत्यादौ रथन्तरत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथापि धर्मग्राहककॢप्तोपकारलाभार्थमभिवतीसम्बन्धित्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु गृहमेधीये आज्यभागविधेरतिदेशत्वाभाववदस्याप्यतिदेशत्वाभावे न काचित्क्षतिः । लाघवेनाभिवतीषु येन रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतीषु उपकारकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तेः ॥ ७ ॥ २ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् ॥ इदानीं नामातिदेशः प्रस्तूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नैयमिकाग्निहोत्रवाचिनो नाम्नो न तावत्कर्मान्तरवाचकत्वम् । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । दर्विहोमत्वेन चोदनालिङ्गातिदेशाभावान्नामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकत्वे प्रमाणाभावेन तत्प्रख्यन्यायानुपपत्तेश्च ।

न च यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तत्वादग्न्यधिकरणकत्वेन योगोपपत्तिः । तस्यातिप्रसक्तत्वेन रूढ्यादिकल्पने पुनर्गौरवतादवस्थ्यात् । अन्तोदात्तस्वरस्य सप्तमीषष्ठीद्वावनुपपत्तेश्च । सप्तमी तत्पुरुषस्य शौण्डादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेश्च । यदि तु नित्याग्निहोत्रे इवाग्नेर्होत्रं होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्वं षष्ठ्यर्थमङ्गीकृत्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आश्रीयेत, तथापि प्रचुरप्रयोगादग्निहोत्रपदस्य निरूढलक्षणया नित्याग्निहोत्रे प्रयोगात्तस्यास्य शक्तितुल्यत्वेन मासाग्निहोत्रे तदसम्भवाद्गौणत्वमावश्यकम् । अनयैव च दिशा मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गौणत्वोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा च इषेत्यादिना पौर्णमासीकालकत्वप्राप्तेरुभयत्र लाक्षणिकत्वाविशेषात् । दर्शादिकालाप्राप्तावपि वा एकत्र मुख्यस्यापरत्र गौणत्वनियमात् । प्रसिद्धदर्शादौ निरूढलक्षणाया आवश्यके च यौगिकचोदनालिङ्गातिदेशेनैव रूपलाभोपपत्तौ तदभावस्याप्यपा-

साधकत्वाच्च । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकत्वसादृश्येन चोदनालिङ्गातिदेशादेवाग्निहोत्रधर्मलाभ इत्यपास्तम् । उभयत्र निरूढलक्षणायां प्रमाणाभावेनैकनामकत्वासिद्धेः ।

न च तथापि देवताकालादिरूपगुणविधायकत्वेनैवोपपत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्प्रख्याधिकरणोक्तकौस्तुभरीत्या समाससम्भवेन देवताविध्यनुपपत्तेः । कालस्य प्राप्तत्वादिना विध्यनुपपत्तेश्च । अतश्चाग्निहोत्रादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तत्र वत्यर्थरूपधर्मलक्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राञ्चः । तत्सिद्धिसूत्रोक्तकौस्तुभरीत्या तु गौणीशानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोत्रीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरशाब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तत्र च सिंहो देवदत्त इतिवत्प्रमाणान्तरसिद्धसादृश्येन गौणत्वासम्भवेऽपि अस्मिन्नेव वाक्ये तदीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन साध्यसादृश्येन गौणत्वोपपत्तिरिति सिद्धो नामातिदेशः । पदार्थातिदेशोऽपि च निरूपितरूपस्यैवातिदेशादूहबाधसिद्धिः ॥ ७ ॥ २ ॥ १. ॥

अपि वा ॥ द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं सधर्मकं विधाय गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीति श्रुतम् । तदेते द्वे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति निर्णीतं प्रकरणान्तराधिकरणे कौस्तुभे । तदत्र गावामयनिकप्रायणीयपदं पूर्वन्यायेनैव द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनालिङ्गातिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेर्नामातिदेशवैयर्थ्यम् । गणत्वसाम्येऽपि द्वादशाहान्तर्गतदशाहस्यैव चोदनालिङ्गातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति प्राप्ते ।

येनैव प्रथममयनमनेनेति व्युत्पत्त्या प्राथम्यगुणयोगेन द्वादशाहिकेऽहनि प्रवृत्तिस्तेनैव गावामयनिकेऽपीति प्राथम्ययोगेनोभयत्रापि मुख्यतयैव प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः। न चात्र पूर्ववद्द्वादशाहिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तत्रैव रूढिर्निरूढलक्षणा वा अन्यत्र तु गौणीत्याश्रीयेत। अतोऽत्र न नामातिदेशः प्रायणीयपदे। वैश्वानरपदं तु प्रकरणे वैश्वानरग्रहविधानात्तत्प्रत्यभिज्ञानेन नामधेयमपि वैश्वानरसंज्ञकस्य सधर्मकस्य कर्मान्तरस्याप्रसिद्धेर्नैवातिदेशकम्। ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिपत्त्यर्थं सत्त्वात्तदेवातिदेशकम्।

तेनैव तत्तुल्यायां* विरोधे न गणत्वसामान्याद्द्वादशाहिकद्वितीयाहर्धर्माः। अपि तु ज्यौतिष्टोमिकाः। साधारण्यात्तु भूयोऽनुग्रहाच्च द्वादशाहिका एव। इदं चाधिकरणं गावामयनिके प्रथमेऽहनि प्रायणीयपदस्य भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानादवगन्तव्यम्। यदा तु छन्दोगसूत्रानुसारेण प्रायणीयपदस्य गावामयनिके द्वितीये चतुर्विंशेऽहनि प्रयोगस्तदाऽतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम्॥ ७॥ ४॥ २।

विश्वजिति॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र इत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादोऽथवा षाडहिकानां रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानां साम्नां विधिरिति चिन्तायाम्। पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रवाचित्वात्सामपरत्वे विधौ लक्षणापत्तेर्ज्योतिष्टोमे च पृष्ठैः स्तुवत इत्यनेन षण्णां पृष्ठस्तोत्राणां विधानस्य चित्राधिकरणे कौस्तुभे व्युत्पादितत्वाद्विश्वातिदेशेन बहुत्वप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवाच्चानुवाद एवायमिति प्राप्ते।

* तेनैतत्तुल्यायां,—इति सो॰ पुस्तके पाठः।

अनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः। पवमाने रथन्तरमार्भवे बृहदन्यत-रतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः आकूपारमच्छावाकस्येति सन्निवेशमात्रविधिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन सर्व-पृष्ठशब्दस्य निरूढलक्षणया षाडहिकरथन्तरादिसामपरत्वावगतेस्तेषा-मेव विधिः। निरूपितश्च पृष्ठशब्दस्य निरूढलक्षणान्वाख्यानार्थोऽर्थ-वादः कौस्तुभे। अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकल्पिकयोर्बृहद्रथ-न्तरयोः समुच्चयविधिरित्यप्यपास्तम्। होतुः पृष्ठे वैरूपस्योपदेशिक-त्वेन तयोर्बाधात्। सर्वशब्दस्य बहुत्वापेक्षत्वेन द्वयोरसम्भवाच्च। अतः षाडहिकानां विधिः। यन्मते तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रं पृष्ठद्वयं वा, तन्मते अप्राप्तत्वादपि नानुवादः।

अयं च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वपृष्ठशब्दस्य षड्हवाचित्वा-भावात् विश्वजिति बहुव्रीहिणैव प्रवृत्तेर्गौणत्वाभावाच्च। न चायं वचनातिदेशः। अश्वमेधीये आज्यभागौ यजतीतिवदेव षडहीय-त्वस्य विधेयतानवच्छेदकत्वात्। तथापि उपदेश एवायं रथन्तरा-दीनाम्। अतएव न षड्हधर्मान्तराणामिह करणम्। अन्य-कर्माङ्गत्वस्यैतद्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वावगमसाम्यात्। कर्मसमानाधिकरण-पदगम्यत्वसाम्याच्च। सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावे समारम्भः। प्रधानं नीयमानमिति न्यायेनैव च रथन्तरादिधर्माणां आवश्यकस्तोभा-दीनां च पवमानादिकार्यान्तरोपयोगिरथन्तरादिसाधनत्वेऽपि प्राप्ति-रविरुद्धा ॥ ७ ॥ १ ॥ ३ ॥

तथावभृथः ॥ वरुणप्रघासेषु वारुणनिष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति श्रुतम्। तत्र दार्शपूर्णमासिकमपां व्युत्सेकमवभृथपदेनानूद्य

स्नावयास्तुषनिष्कासौ विधीयेते। षष्ठीवचनात्। यच्छब्दस्य निपातत्वाच्च परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन न विधेयानेकता दोषाय। अस्ति चापां व्युत्सेकेऽप्यवभृथपदप्रयोगः, एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इत्यादौ। अतो नात्र विशिष्टकर्मान्तरविधिः। अवभृथशब्दस्य च विधौ गौणत्वमप्रसिद्धस्य नामातिदेशकत्वमिति प्राप्ते।

अनेकशक्तिकल्पनाभिया अपां व्युत्सेके आर्थवादिकावभृथशब्दस्य जलसम्बन्धित्वसादृश्येन गौणत्वात्प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च कर्मान्तरविधिरेवायम्। सत्यामपि च निपातस्योपपदार्थान्वयव्युत्पत्तौ उपपदार्थद्वयस्य परस्परान्वयव्युत्पत्त्यभावाद्विधेयानेकता स्पष्टैव। अतश्च गुणात्प्रकरणान्तराद्वाऽत्र कर्मभेदः। शास्त्रीनिष्कासस्य वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया संस्कार्यत्वात्।

एकादशे वक्ष्यमाणमर्थकर्मत्वं परं तुषांश इत्युक्तं प्रकरणान्तराधिकरणे कौस्तुभे। अतश्च तत्रावभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्मातिदेशः। अतएव, नाप्सुदाज्जुहोति, न साम गायति, न गमनमन्त्रं जपतीत्यादिनिषेधोऽपि युज्यते। अतिदेशेऽपि च न तदीयद्रव्यस्यैककपालस्यातिदेशः। औपदेशिकेन विशेषविहितेन च तुषनिष्कासद्रव्येण लाघविकस्य सामान्यविहितस्यातिदेशप्राप्तस्य द्रव्यस्य बाधात्॥ ७॥ २॥ ४॥

गुणविधिश्च॥ सोमे आतिथ्येष्टिर्वैष्णवो नवकपाल इत्यनेन वैशेषिकधर्मयुक्ता विहिता। राजसूये च वैष्णवस्त्रिकपाल इति श्रुतम्। तत्र वैष्णवशब्दस्य न धर्मातिदेशकत्वम्। सत्यपि उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधादिनोभयकर्मविधित्वे वैष्णवशब्दस्योभयत्रापि देवता-

विधायकत्वेन धर्मातिदेशकत्वानुपपत्तेः। न चातिदेशेनैव देवतायाः प्राप्तिसम्भवेन वक्तव्यलाभाय धर्मातिदेशकत्वाङ्गीकरणम्। गौणत्वे प्रमाणाभावात्। वक्तव्यलाभाय अचन्यत्वाद्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात्॥ ७॥ २॥ ५॥

निर्मन्थ्यादिषु चैवम्॥ अग्नौ निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति, पश्चौ वर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आज्येन पशुमनक्ति इति श्रुतम्। तत्र पूर्ववदेव निर्मन्थ्यशब्दो मन्थन*क्रियाविधायकत्वेन गौणत्वायोगात् पाशुकानां मन्थनधर्माणामतिदेशार्थः। वर्हिराज्यशब्दौ च द्रव्य-विधित्वात् दार्शपूर्णमासिकवर्हिराज्यधर्मातिदेशार्थौ। न च चिकपाचस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन निराकाङ्क्षत्वात् गौणत्वाङ्गीकारः। प्रकृते तु धर्माकाङ्क्षयैव गौण-त्वाङ्गीकारान्नामातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम्। लोकतोऽपि मन्थ-नादिधर्मलाभेन श्रुत्यर्थत्यागे प्रमाणाभावात्॥ ७॥ २॥ ६॥

सौमिकन्तु॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघासशाकमेधशुना-सीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र, द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद् द्वाभ्यामेतीति श्रुतम्। तत्र भाष्यकारः सप्तभिः सूत्रैरधिकरण-द्वयमेवं व्याचख्यौ। तत्राद्ये तावत्सौमिकं सधर्मकं प्रणयनमिदं, उत-प्राकृतमधर्मकं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतीति चिन्तायाम्।

प्राकृतस्य चोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनार्थवत्त्वाय प्रणयतिरयं सौमिकप्रणयनपरस्तद्विधानार्थः। अतएव तत्रोत्तरवेदेः

---

* मथन,—इति सो॰ पुस्तके पाठः। एवं परत्र सर्वत्र।

सत्त्वेन तत्प्राप्तौ, न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति* न शुनासीरीय इति तत्पर्युदासोऽपि सङ्गच्छते। तेन तयोरुत्तरवेदिव्यतिरिक्ताः सौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः। यत्तु उपाञ्च वपन्तीत्युत्तरवेदेरुत्पत्तिवाक्यं, यस्योत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति तस्या विनियोगवाक्यं, तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयने एवोत्तरवेदिविधायकमिति प्राप्ते।

न प्रणयतिः सौमिकप्रणयनस्यैव विशिष्योपस्थापकः। सन्निहितत्वात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति। अतस्तस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या विधिरनुवाद एव वा। तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिसंख्या, वैदोष्यापत्तेः। प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरग्न्यभावेन यागानुपपत्तेश्च। नाप्यर्थवादोपपत्तिः, विध्यभावे अर्थवादत्वस्यैवानुपपत्तेः। तथाप्युत्तरवेदिरूपगुणार्थं पुनः श्रुतिः। एतदभावे हि चतुर्ष्वपि प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं चतुर्ष्वपि प्राप्नुयात्। एतत्सत्त्वे तु पर्वद्वयवृत्तिप्रणयनस्यैव विशिष्योपदेशेनोपस्थितत्वात्तत्रैवोत्तरवेदिस्तदीयाग्निनिधानमेव च द्वारमिति सिध्यति। अत इतरपर्वणोरुत्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति॥

द्वितीयाधिकरणे तु सोऽयमनुवादः प्रथमोत्तमयोर्मध्यमयोर्वेति चिन्तायाम्। मध्यमविषयत्वे तत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोत्तमयोस्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रसङ्गात्प्रथमोत्तमविषयत्वमेव। ततश्च तत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तौ तत्रैवायं निषेध इति तयोरुत्तरवेदेर्विकल्पः।

---

* सुपवन्ति,—इति सो॰ पुस्तके पाठः।

द्वाभ्यामेत्यूह्य वा एतद्यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्चेति प्रणयनार्थवादस्तु लक्षणया प्रथमोत्तमपर इति प्राप्ते ।

लक्षणाया विकल्पस्य चान्याय्यत्वान्मध्यमविषय एवायमनुवाद उत्तरवेद्युपसंहारार्थः । एवं च प्रथमोत्तमयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्र तत्प्रतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं चोपात्त वपन्तीत्यादेर्वरुणप्रघासावान्तरप्रकरणबाधः । एतदभावे हि तदवान्तरप्रकरणे पठिताया उत्तरवेदेस्तन्मात्राङ्गत्वप्रसक्तौ तदितरेषु त्रिषु पर्वसु नित्यानुवादः स्याच्च द्वयोः । अतो द्वयोर्नित्यानुवादबलादवान्तरप्रकरणबाधेन महाप्रकरणात्सर्वाङ्गत्वप्रसक्तौ द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोरुत्तरवेद्युपसंहारो युज्यते ।

न चैवमपि प्रथमोत्तमयोः पर्युदासवशेनावान्तरप्रकरणबाधवन्मध्यममात्रविषयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीत्यनेन हि न निधानानुवादेनोत्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् । नाप्यग्निनिधानानुवादेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः । नाप्यग्निमात्रोद्देशेन, गार्हपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः ।

किं तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविशिष्टप्राकृतनिधानमेवाभ्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकम् । अतश्चौपदेशिकप्रणयनविध्यभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपाल-तापार्थाग्निनिधानेऽपि तदापत्तिः । औपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वे तु तस्यैव पुरःस्फूर्तिकस्य देशापेक्षायामातिदेशिकविधितः पूर्वमुत्तरवेदिरूपदेशविधानाच्च तापार्थाग्निनिधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अत-

एवौपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वेऽपीतरयोरातिदेशिकप्रणयनसत्त्वादुत्तरवेद्यापत्तिरित्यपास्तम् । औपदेशिकप्रणयनस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तत्रैवोत्तरवेदिविधानात् । अतो भाष्यकारमतेऽपि न वार्त्तिकोक्तदूषणावकाशः ॥

वार्त्तिककारमतोपपादनं त्वेवम् । सप्तभिः सूत्रैस्त्रिपद्यमेकमधिकरणम् । तत्र प्राकृतं सौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पक्षद्वयं कृत्वा । अपूर्वं प्रणयनान्तरमत्र विधीयते । न तु सौमिकम् । तस्यानुपस्थितत्वात् । नापि प्राकृतम् । प्राकृतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादकत्वेनाहवनीयापादानकत्वासम्भवात् । आहवनीयाद्धावग्नी प्रणयतोऽध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चेति शाखान्तरवचने अवश्यं प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगतेः । साकमेधेऽपि च बौधायनादिकल्पसूत्रानुसारेणैतत्समानार्थकस्याहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकविधेः कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानावगतेः । तदुभयसमानार्थकतया द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्यापि आहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकत्वस्यैव निश्चयेन प्राकृतप्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः । अतः प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तरमपूर्वं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादान्मध्यमयोरेव । तस्य चापेक्षितो देशविशेष उत्तरवेदिरुत्पत्तिविनियोगविधिभ्यां विधीयतइति तावपि मध्यमविषयावेव । एवं च प्रथमोत्तमयोस्तत्प्रतिषेधोऽपि नित्यानुवाद एव, भाष्यकारमते इवावान्तरप्रकरणबाधार्थ इति सर्वमनाकुलम् । याज्ञिकास्तु पशुबन्धवत्सौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदि-

परिमाणं परं शम्यामात्रमौपदेशिकं कुर्वन्ति। तन्मते प्रणयन्तीति बहुवचनमपि शम्यादोषादिसद्भावादुपपद्यत इति ध्येयम् ॥ ७ ॥ २ ॥ ७, ८ ॥*

स्वरसाम ॥ पूर्वं उत्तरवेदिप्रतिषेधरूपेण लिङ्गेन सौमिकप्रणयनातिदेशे निरस्तेऽधुना लिङ्गादप्यतिदेशोऽस्तीत्येवं तदपवादः प्रस्तूयते। गवामयने त्रयः स्वरसामानः सप्तदशस्तोमकत्वादिधर्मकायागाः समाम्नाताः। अन्यत्रापि द्वौ स्वरसामानाविति। तथा वैश्वदेवे पर्वणि, वैश्वदेव्यामिक्षा, द्यावापृथिव्य एककपाल इति सधर्मकौ यागौ। अन्यत्रापि मैत्रावरुण्यामिक्षा काय एककपाल इत्याद्यामिक्षैककपालद्रव्यकायागाः श्रुताः। ते किं स्वरसामानो गावामयनिकस्वरसामविकृतयः†। अन्ये आमिक्षायागास्तु वैश्वदेविकामिक्षायागस्य। अन्ये एककपालास्तु वैश्वदेविकैककपालस्य। उत नेति चिन्तायाम्।

सत्त्वादिनैव कल्पितेनातिदेशेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः स्वरसामादिशब्दानां च स्वराख्यसामादिरूपगुणविधायकत्वेनानतिदेशकत्वात्सोमयागप्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते। गणत्वादिसादृश्यापेक्षया स्वरसामकत्वादिविशेषसादृश्येन लिङ्गोपष्टम्भितेनातिदेशकल्पनाच्चोदनालिङ्गातिदेशेन तत्प्रकृतित्वम्।

लिङ्गानि च, स्वरसामस्तु तावत्पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानावित्युक्ता षडहे यत्तृतीयं सप्तदशमहस्तदन्यस्य त्रयस्त्रिंशस्तोमकस्य

---

* वार्त्तिककारमते नात्राधिकरणद्वयं किंत्वेकमेवाधिकरणम्।

† स्वरसामप्रकृतिकाः,—इति सो॰ पुस्तके पाठः।

स्थानेऽभिपर्याहरन्ति पशूनां सप्तदशानामनूचीनतायां इति द्वयोः स्वरसाम्नोः सप्तदशस्तोमकत्वदर्शनम् । मैत्रावरुणामिक्षायाश्च न वाजिनेन प्रचरन्तीति प्रतिषेधवचनम् । आग्रयणे द्यावापृथिव्यैक-कपालं विधाय यत्सर्वहुतं जुहोति सा लेका परिपचाहुतो हुतः पर्यावर्तते सा द्वितीया आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेतेति एक-कपालयागे सर्वहुतत्वादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकल्पिकाज्ययाग-विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशस्तोमकत्ववाजिनेज्यासर्वहुत-त्वादीनां प्राप्तिः सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अयं च तत्तदसाधा-रणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रसूनमयत्वादीनां चातिदेशः । मुख्यानां भूयसां च प्रधानान्तराणामनुरोधेन तु क्वचिद्विरोधे साधारणधर्माणां बाधः । याज्ञिकास्तु असाधारणा-नामेवातिदेशं मन्यन्ते ॥ ७ ॥ २ ॥ ८ ॥

कर्मजे ॥ कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादिपदानामतिदेशकत्व-मुक्तम् । तद्वदेव च संस्कारनाम्नामपि यूपादिशब्दानां खलेवाली यूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकत्वम् । तदन्तु अनोवाहः प्रभृतीनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियानिमित्तत्वमुत जातिनिमि-त्ततेति अतिदेशसिद्ध्यर्थं विचार्यते । तत्र तच्चणादिक्रियाऽभावे तच्छब्दप्रयोगाभावात्तत्तत्क्रियानिमित्तका एवैते शब्दाः । निर्मन्थ्य-यूपादिशब्दवत् । अतश्च तद्वदेवानोद्दातिवासोद्दातीत्यादौ तच्च-वानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव दानाङ्गतया विधानात्तच्चणं वानं च प्रयोगमध्ये कृत्वा अनोवासश्च देयम् । अत्र च तत्तत्क्रियाया वस्तुत-

व्यपदेशेऽपि अन्यत्र लोकादौ कृष्णाया एव विधानादतिदेशत्वव्यवहारो भाक्त इति ध्येयम् । सर्वथा तक्षणादि प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयमिति प्राप्ते ।

क्रियानाशोत्तरमपि जातिदशायां प्रयोगाल्लाघवाद्यौगिकत्वाभावाच्च जातावेव शक्तिः । जातिस्तु परं क्रियाभिव्यङ्ग्या तज्जनितसंयोगविशेषादिरूपफलाभिव्यङ्ग्या वेति तदुत्तरमेव शब्दप्रयोगः । न त्वेतावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अविधेयत्वेनानङ्गत्वाल्लौकिकमेव छिन्नमनोवाचस्य देयम् । निर्मन्थ्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य मथनक्रियाविधायकत्वम् । यूपशब्दे तु क्रियानाशोत्तरं प्रयोगेऽपि तज्जन्यादृष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वाच्च शुद्धजातिवाचित्वमिति* युक्त एव तत्र संस्कारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु यूपकार्ये खलेवालीविधानाद्यूपशब्दस्य न संस्कारातिदेशकत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्थानापत्त्येति पूर्व्वपक्ष†सूत्रोक्तयूपपददृष्टान्तोऽप्यसङ्गत एव ॥ ७ ॥ ३ ॥ १० ॥

विषये ॥ गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्याग्निमुपनिधाय स्तुवीतेति श्रुतम् । तत्राग्निः किं वैदिको लौकिको वेति चिन्तायाम् । यद्यपि द्वादशे आहवनीयादीनां योग्यतया लौकिकपाकाद्यर्थत्वं निरसिष्यते, तथापि यैरप्यधिकृतो यांश्च शब्दे प्रयोक्तुमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेर्वैदिक एवेति प्राप्ते ।

* शुद्धजातित्वमिति,—इति सो॰ पुस्तके पाठः ।

† पूर्व्वपक्ष,—इति नास्ति आदर्शपुस्तके ।

आहवनीये जुहोतीत्यादिविशेषवचनानामनुपपत्तेः प्रमाणाभावादेरप्यधिकृत इत्यस्य च होममात्रविषयत्वेऽपि सार्थक्यानुपनिधानविधेश्च लौकिकाग्निग्रहणेनापि चरितार्थतया आहवनीयादीनां, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ऋध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायतीति वचनेन निषिद्धस्यायतनाग्नेः कारणस्याग्नेर्लौकिकाग्नेरेव ग्रहणम् । अतएव धिष्ण्याग्नीनामपि व्याघारणमात्रप्रयोजनत्वादग्रहणम् । यदि परं व्याघारणोत्तरं लौकिकत्वाविशेषादनुपस्थितत्वात्तेषामेव ग्रहणमित्याग्रहस्तेन, तदाऽस्तु नाम तत् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ११ ॥

संस्कृतम् ॥ यूपैकादशिन्यां यूपसमीपे एकं काष्ठं स्थापनीयमिति विधायोपशयो यूपो भवतीति श्रुतम् । तच्चोपशये काष्ठे यूपधर्मान् औपणादीन् संस्कारनिमित्तत्वादसत्यपि स्थानापत्तिदेशे यूपपदं नामातिदेशविधयाऽतिदिशेदिति प्राप्ते ।

अस्य गौण्या शक्त्यैव वा धर्मविधायित्वे वाक्यभेदापत्तेरुपशयस्तुत्यर्थत्वेन तद्विध्येकवाक्यतापत्तेः तस्य पृथग्विधित्वानुपपत्तेरर्थप्राप्तकतिपयच्छेदनादिधर्मयोगेन गौण्या वृत्त्योपशयस्तुतिरेवेदं न तु नामातिदेशकम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ १२ ॥

कर्मणः ॥ अग्नौ पृष्ठैरुपतिष्ठत इति श्रुतम् । तत्र पृष्ठशब्देन किं विधीयत इति चिन्तायाम् । पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रविशेषवचनत्वात्तस्य च बहुत्वाभावेन वचनाकृतया विधानानुपपत्तेः, प्रत्ययाभिहितभावनान्तराण्येव पृष्ठधर्मकाणि धात्वुपात्तसमीपावस्थानेतिकर्तव्यताकानि विधीयन्ते । पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपतासिद्धिः ।

धातूपात्तमपि च समीपावस्थानमकृतकार्यत्वात्कर्मान्तराङ्गमेव । अथ-
वा पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनानुरोधेन पृष्ठप्रातिपदिके
गौण्यङ्गीकारस्यायुक्तत्वाद्बहुवचनेनैकत्वादि सञ्चयित्वा वचनाङ्गतया
ज्यौतिष्टोमिकपृष्ठविधिरेवायम् । समीपस्थितिस्तु पूर्ववत्पृष्ठस्तोत्र-
स्यैवाङ्गम् ।

वस्तुतस्तु पृष्ठबहुत्वस्यापि ज्योतिष्टोमे साधितत्वात्सर्वाण्येव पृष्ठ-
स्तोत्राणि वचनाङ्गतया विधीयन्ते । न तु पृष्ठमन्त्राणां रथन्तरा-
दिसाम्नां वा विधानम् । उपक्रमस्थपृष्ठपदे लक्षणाप्रसङ्गात् । एवं च
अनन्यमात्मनेपदमेव वाङ्गत्वकतया साधुत्वार्थं व्याख्येयमिति प्राप्ते ।

पृष्ठशब्दस्य शरीरावयवेऽपि शक्तत्वेन तत्करणकसमीपावस्थिते-
रपि विधिसम्भवेन स्तोत्रविधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
त्वान्निःसन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्यथा नेतुमुचितम् ।
तथा हि । उपान्मन्त्रकरण इति स्मृत्या आत्मनेपदबलात्समी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात्सम्बन्धेनाभिधानातिरिक्ते
व्यापारे मन्त्रस्य करणत्वासम्भवेऽपि समीपावस्थानप्रयोजनीभूताभि-
धानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गीकारात्तदनुरोधेन पृष्ठ-
शब्दस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अतएव समीपास्थानजन्याभिधानजन-
कत्वसंसर्गेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणत्वमिति नाभि-
धानलक्षणाऽपि ।

वस्तुतस्तु ऐन्द्र्यधिकरणस्थकौस्तुभोक्तन्यायेन लक्षणया अभिधान-
मेव प्रकृताग्निकर्मकं धातुना विधीयते । तत्रैव पृष्ठपदार्थस्य करण-
त्वम् । समीपावस्थानं परमत्र अभि त्वेत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव प्राप्त-

मनूद्यते। पृष्ठपदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूता-मन्त्या लक्ष्यन्ते।

वस्तुतस्तु पाठविशेषु रथन्तरादिषु षट्सु सामसु पृष्ठशब्दस्या-ख्यातानार्थवादवशेन निरूढ़लक्षणाथाश्रियाधिकरणे कौस्तुभे व्यव-स्थापितत्वात्तान्येवाभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते। भवति च स्तोत्र इवाभिधानं प्रति साम्नः करणत्वं गुणवराभिव्यक्तिद्वारा। अतएव तदाधारभूतानां योन्यृचामप्यभिधानाङ्गत्वम्। उत्तरयोस्तु एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति स्तोत्र एव विनियोगा-न्नाभिधानाङ्गत्वप्रसक्तिः। अतश्च योन्याधारकरथन्तरादिपाठविक-ल्पमविशिष्टाभिधानमेवाच लक्षितसंस्कारकत्वेन विधीयत इति सिद्धम्। सामाग्रे उपदेशोऽप्ययं अन्याङ्गत्वस्य पूर्वावगममात्रेणेह विधितः॥ ७॥ ३॥ १४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता ॥ तदेवं सप्रसङ्गोनामातिदेशो निरूपितः । इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते । यत्र उक्तिसौर्यादौ नैवेतिकर्तव्यताऽऽम्नाता, यत्र वा द्रव्यदेवतोपहोमादिरूपा समाम्नाताऽपि न निराकाङ्क्षीकरणसमर्था, तत्र भावनास्वाभाव्येन तस्याः करणानुग्राहकव्यापाररूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणचोदकेन प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदंशचतुष्टयस्याप्युपस्थितेः, तत्र च फलकरणयोरनपेक्षितत्वादिनाऽतिदेशस्य निराकरिष्यमाणत्वादितिकर्तव्यतैव प्रकृतिवदित्येवं कल्पितेन विकृतिवाक्यशेषरूपातिदेशेन विकृत्यङ्गतया विधीयते । न च प्रत्यक्षप्रमाणेन प्रकृत्यङ्गतयाऽवगतायाः कथं विकृत्यङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षस्यापि विकृतिविधेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्त्यभावेनानर्थक्यप्रसङ्गाद्दुर्बलप्रमाणबाधकत्वानुपपत्तेः ।

अतः सर्वत्रानाम्नातेतिकर्तव्यताकस्थले आम्नातेतिकर्तव्यताया अतिदेशः । आम्नातेतिकर्तव्यताकाश्च सोमदर्शपूर्णमासादयः श्रौताः श्रौताग्निसाध्याः । पार्वणस्थालीपाकादयश्च स्मार्ताग्निसाध्याः । त एव मूले लौकिकपदेनोच्यन्ते । तथाविशेषात्सौर्यादावुभयोरप्यतिदेशः । यदि तु प्रकृतावेकैकस्याः प्रत्येकं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाया इह समुच्चयेन मिलिताया निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यकल्पने प्रमाणाभावादेकस्या एवातिदेश इत्याग्रहस्तेन । ततोऽस्तु लौकिक्या एवातिदेशः । तस्याः कल्पसूत्रकारादिवचनैराग्रयणीकर्मादावतिदेशस्य क्लृप्तत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकतया सौर्यादावपि तस्या एवातिदेशात् ।

यत्तु सौर्यादौ, प्रयाजे कृष्णलं जुहोति, ऐन्द्रावार्हते अर्धं बर्हिषो लुनाति, पितृयज्ञे न होतारं वृणुते, पशुमेधीये आज्यभागौ यजति इत्यादिविकृदर्शनम्। तत्र च नित्यानुवादवचनानि स्युरित्येवं परिहर्तव्यम्। तथा हि। यत्र प्रयाजा दर्शपूर्णमासादौ, तत्र कृष्णलहोमविधिरिति तन्त्ररत्नकारः।

वस्तुतस्तु प्रयाजोद्देशेन कृष्णलहोमान्तरविधावारादुपकारकत्वेन सर्वप्रयाजार्थं तन्त्रेणानुष्ठानापत्तेः प्रयाजे प्रयाजे इति वीप्सानुवादानुपपत्तिः। प्रयाजीयहोमोद्देशेन कृष्णलमात्रविधौ विशिष्टोद्देशः। होममात्रोद्देशेन तद्विधावतिप्रसङ्गः। अतः प्रयाजोद्देशेन कृष्णलमात्रं पूर्वपक्षे आज्येन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा विधीयते। सिद्धान्ते तु तद्बाधकत्वेन। प्रयाजाश्च पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासीयाः सिद्धान्ते सौर्यीया इत्येतावान्विशेषः। जुहोतिस्तु संस्कारकत्वेन प्राप्तोऽनूद्यते।

अत एव भाष्यकारोक्तमस्य वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधिप्रकारापत्तेरयुक्तम्। याज्ञिकास्तु आज्येनैव प्रयाजहोमे कृष्णलप्रक्षेपमधिकं कुर्वन्ति। एवं अर्धं बर्हिष इत्यत्रापि यत्र दर्शादौ बर्हिर्लवनं तत्र लवनानुवादेनार्धत्वविधिः। न होतारमिति तु नित्यानुवादः। आज्यभागविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति द्रष्टव्यम्। यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वत्र तृतीयविधिप्रकारलोभेन यत्रेत्यस्यैवोदाहरणं भवेन्न वचनस्य। अस्तु वा तत्र* प्राकरणिक-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। यत्र,— इति तु भवितुमुचितम्।

गुणावरुद्धे गुणान्तरस्य प्रतिनिधित्वादिनापि कथञ्चिन्निवेशासम्भव-स्तद्वचनोदाहरणम्। सर्वथातिदेशाभावेऽपि लिङ्गोपपत्तिरितिप्राप्ते।

अप्रत्यक्षपठितवेदविहितत्वसादृश्याद्वैतानिकाग्निसाध्यत्वसादृश्याच्च वैदिका एवातिदेशः। अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्यादीनां गृह्य-सूत्रेष्वनुक्तत्वाच्च स्मार्ताग्निसाध्यत्वम्। अतः सामान्यविहिताहव-नीयादिसाध्यत्वे बाधकाभावात्सादृश्योपपत्तिः। अत एवंजातीयकेषु दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धम्। लिङ्गान्यप्येवं सत्युपपन्नानि भवन्ति। इतरथा प्रकरणबाधो वाक्यानर्थक्यं वा प्रसज्येत ॥ ७ ॥ ४ ॥ १ ॥

द्वादशाहिकम् ॥ तदेवं निरूपितस्त्रिविधोऽतिदेशः। तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादप्यतिदेशात्प्राबल्यं धर्माणामुपात्तत्वा-द्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम्। अतस्तादृशविषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना। नाम्नस्तु यदि समानविषयत्वं तदा प्रत्यक्षवचनापादितसिद्धसादृश्यमादायैव नाम्नो गौणत्वोपपत्ते-र्नातिदेशकत्वम्। यदि तु भिन्नविषयत्वेन सादृश्यसम्पत्तिस्तदा नाम्नोऽप्यविरुद्धधर्मातिदेशकत्वमवधेयम्। एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि समाने असमाने वा विषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पनम्। नाम्नः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः। अतएव गवा-मयने ज्योतिर्गौरायुरित्येवमादिष्वहःसु एकाहकाण्डपठितज्योति-रादिधर्माणां नाम्ना प्राप्तिः। न तु गणत्वसादृश्याद्द्वादशाह-धर्माणाम्।

न च अहरन्तरार्थमवश्यकल्प्येन गणत्वसादृश्याद्गवामयननिष्ठ-

द्वादशाहिकातिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरावश्यकी । तत्तदहरुत्पत्तिवाक्येष्वेव भावनाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाङ्गणान्तर्गतत्वसादृश्येन चातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवत्प्रत्येकमेवातिदेशकल्पनेन ज्योतिरादौ नामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकल्पनात् । न च साधवाद्गवामयने एक एवातिदेशः । गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रत्येकमेव फलसम्बन्धात्साधनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येकमेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योतिरादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः ।

न चैवं तेषु त्र्युपसत्त्वस्यैव प्राप्तेर्द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां मांसमित्यादिषट्त्रिकाण्यनुक्रम्य यद्द्वादशोपसदो भवन्तीति द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वदर्शनानुपपत्तिः । तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन नामातिदेशप्रापितत्रित्वबाधकत्वोपपत्तेः । द्वादशस्तु तिसृणामप्युपकारकत्वोपपत्तेश्च । तस्मात्तत्तत्तुल्याकालीनाङ्गानामन्येषां वा त्रित्वाद्यतिरिक्तानामेव नाम्नाऽतिदेश इति सिद्धम् ।

नन्वेवमप्येकादशिन्या विहारदर्शनानुपपत्तिः । तथा हि । ज्योतिष्टोमे सौत्येऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनी समाम्नाता । तस्याश्च द्वादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामयने एकषष्ट्यधिकशतत्रयसुत्यात्मके प्राप्ताविदं श्रुतम् । यस्यातिरिक्तमेकादशिन्यामालभेरन्नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येताथ यद्द्वौ द्वौ पशू समस्येयुः कनीय आयुः कुर्वीरन्यद्येते ब्राह्मणवन्तो नवपशव आलभ्यन्ते नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्यते न कनीय आयुः कुर्वत इति । गवामयने हि सम्पूर्णैकादशिन्याः द्वात्रिंशदावृत्तौ द्विपञ्चाश-

दधिकशतत्रयमहानि पूर्यन्ते। अवशिष्टानि नव। तत्र पुनरेका-दशिनीकरणे अतिरेकः समासो वा आपद्येत। अतो शाक्षप-वतां तेषु विधानम्। तद्यदि चोदनालिङ्गातिदेशेन ज्योतिरादि-सूत्यास्वपि विहारः प्राप्यते, तत एतल्लिङ्गमुपपद्यते। यदि तु नामातिदेशप्राबल्यं, तदा तद्बलेन ज्योतिरादिसूत्यासु सम्पूर्णाया एकादशिन्या एव प्राप्तेर्विहारदर्शनानुपपत्तिरिति चेत्।

न। एकादशिनीविहारस्यानारभ्याम्नातस्य गवामयने औप-देशिकत्वेन तदंशे नामातिदेशबाधात्। तथाहि। यथाहि प्रभवः पशवः सुत्यानेतानानूचीनानालभेरन्नाग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्सा-रस्वतीं मेषीं द्वितीये सौम्यं बभ्रुं तृतीये वारुणमन्ततोऽथ पुनर्ज्योति-रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनीत्याद्यनारभ्याधीतस्यैका-दशिनीविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वा ज्योतिराद्यहः-समूहाभावेन निवेशानुपपत्तेस्तृतीयप्रकृतौ गवामयने निवेशः। अन्ततः एकादशेऽहनि। अतस्तौपदेशिकत्वान्नामातिदेशस्तदंशे एव बाध्यत इत्युपपन्नं लिङ्गम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

अथ विशेष ॥ तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः। तत्रापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कार्त्स्न्येन चिन्ता कृता। चोदनालिङ्गातिदेशस्य सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टममारभ्यते। तत्रैकस्मिन् सौर्यादौ एकविध्यन्तेनैव निराकाङ्क्षत्वात्सर्वविध्यन्तसमुच्चयायोगेऽपि नियामकाभावात् अनियमेनानेकप्रकृतिकविध्यन्तप्राप्तिरितिप्राप्ते।

अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेर्यस्यैव सादृश्यविशेषेण शीघ्रोपस्थितिस्तत एव धर्मातिदेशः। तच्च सादृश्यं शब्दघटितमर्थघटितं चोत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते। अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियामकता, यथा द्यावापृथिव्यैकादशकपाले, तत्राग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्विकल्पेनैव प्रकृतित्वम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥*

प्रवृत्तत्वात् ॥ यत्र द्रव्यदेवतादिसन्निपत्योपकारकाङ्गसामग्रीसाकल्याम्नानरूपं कृत्स्नं विधानं, तत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादौ न परस्परं धर्मातिदेशः स्वसन्निधौ यावदाम्नातैरङ्गैरेवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः। सादृश्यस्यापि तादृशस्य नियामकस्याभावाच्च। ज्योतिष्टोमे तु तत्रैकशतं प्रयाजानूयाजा इति प्रकृतिप्राप्तप्रयाजाद्यनुवादेन शतसंख्याविधानलिङ्गाद्दीक्षणीयादिषु दार्शिक-

---

* भाष्यकारेणात्र द्वे अधिकरणे लिखिते।

धर्माणां प्रवृत्ततया तन्मध्यवर्त्तिनि सोमेऽपि दार्शिकविध्यन्तप्राप्तिं मन्यमानस्योत्तरम् ।

दीक्षणीयादिषु विद्यमानानामेव प्रयाजादीनां परम्परया सोमसम्बन्धाद्वाजपेयस्य यूप इतिवत्तस्येति षष्ठ्यनुवादोपपत्तेः, प्रवृत्तत्वस्य हेतोराकाङ्क्षानिबन्धनत्वेन तदभावे असाधकत्वाच्च सोमेऽतिदेशः। अत एव, घृतं वै देवावज्रं कृत्वा सोममघ्नन् स्रुचौ बाहू तस्मात् स्रुचि सोमहविर्नासाद्यते नाज्येनाभिघारयतीति दर्शिकासादना-द्यभावानुवाद उपपद्यते। न ह्ययं पर्युदासविधिः। यदाज्यांशुरंशुस्ते देव सोमाप्यायतामित्येतद्विध्येकवाक्यत्वेन तदर्थवादस्यास्य स्वतन्त्र-विधित्वानुपपत्तेः। किं च यदनुपोष्य प्रयायादुग्रीववद्धमेनममुष्मिन् लोके नेनीयेरन्, तस्मादुपोष्य प्रयायात् इति उपोषणविधिरप्यनतिदेश उपपद्यते। अन्यथाऽतिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेर्विधिवैयर्थ्यात्। तस्मान्न कस्याप्यतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

इष्टिषु ॥ सौर्यादिषु इष्टिसमाख्यातेषु इष्टिसमाख्याकत्व-सामान्यात् निर्वपतिधातुमद्वाक्यसम्बन्धित्वात्तद्धितपदविहितदेवताकत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव। अतएव प्रयाजे प्रयाजे इति लिङ्गम्। एवं पशावप्यग्नीषोमीये दैक्षसंज्ञके, तद्धितपदविहितदेवताकत्वादेव। न च तत्र यूपादिबहुतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वादनतिदेशः। तथाप्यावाहनासादनकुम्भ्यादिबहुतरदृष्टार्थधर्मानाम्नानेन साकाङ्क्षत्वात्।

किं च क्रयसन्निधावाम्नातो निर्धर्मकोद्देशः प्रथमं तावदतिदेशं कल्पयत्येव। ततश्च प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षस्य स एव औपवसथ्ये-

ऽहनि इत्यनेन औपवसथ्येऽहन्यनुष्ठानेऽवगतेऽनुष्ठानसादेश्यादुपहोमन्यायेन यूपादिग्रहणेऽपि नातिदेशकल्पनाप्रतिबन्धः । एकादशप्रयाजान्यजति, जौहव*माघारमाघार्य पशुमनक्तीत्यादिलिङ्गमप्येवमुपपद्यते ।

अन्येषु तु सवनीयादिपशुषु† दैक्षस्यातिदेशः । आलभतिचोदनाकत्वपशुद्रव्यकत्वाद्यधिकतरसादृश्यात् । यूपाद्यधिकधर्मस्याभावाच्च । अतएव वपया प्रातःसवने चरन्ति, औदुम्बरो यूप इत्यादिलिङ्गम् ।

एकादशिनेषु तु सुत्यादिनस्थत्वस्याधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादिरूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुविकारत्वम् । अग्निष्ठाद् द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययतीत्येतदपि द्वैरशन्यरूपसवनीयधर्मानुवादकमुपपद्यते । न ह्ययं विधिः । अग्निष्ठाद्यूपादित्यस्याविधेयत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तेः ।

पशुगणेषु तु सौत्येष्वसौत्येषु वा पशुगणान्तर्गतत्वसादृश्याद्रूपधर्माधिक्याभावाच्चैकादशिनविकारत्वम् । अत एवासौत्येषु प्रचारविप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि गणधर्मान्तरप्राप्तिरविरुद्धा । अतएव सौचामण्यां प्रतिपशु वैकल्पिके यूपानेकत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषिध्य यूपैकत्वनियमविधिरेकयूप आलभेतेत्ययमुपपद्यते ।

उद्भिदादिषु तु अव्यक्तत्वसादृश्यात् ज्योतिष्टोमविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं च स्वाङ्गतयाऽविहितदेवताकत्वम् । ग्रहणाङ्गभूताया ऐन्द्र-

---

* चौव,– इति सो. पुस्तके पाठः ।

† पशुषु सवनीयादिषु,– इति सो. पुस्तके पाठः ।

वायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावात् । अतस्साध्यकत्वेन तदतिदेशे सिद्धे आतिदेशिकग्रहणाद्यङ्गभूतदेवताया उद्दिष्टाद्युपकारकत्वकल्पनेन रूपलाभः सुलभः । अतएव श्येने दीक्षणीयादिप्राप्तौ दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति दक्षिणादानविधिः सङ्गच्छते ।

एवं गवामयनादिसत्रेषु द्विरात्राद्यहीनेषु च सुत्यागणेषु द्वादशाहविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् । अत्र हि रात्रिशब्दोऽहःशब्दश्चाहोरात्रसाध्यकर्मविशेषपरः । सुत्यागणान्तर्वर्त्तित्वसादृश्याच्च द्वादशाहविकारत्वम् । अतएव गवामयनादौ द्वाभ्यां सोमावघतीत्यादिना द्वादशोपसत्त्वानुवादो विध्यन्तरस्तुत्यर्थः सङ्गच्छते । स्थिते च द्वादशाहविकारत्वे प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा द्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ।

तथापि सत्रेषु सत्रात्मकस्याहीनेष्वहीनात्मकस्य द्वादशाहस्यावान्तरसादृश्यादित्यपि वक्ष्यते । सत्रेष्वपि यानि संवत्सरसाध्यानि सत्राणि तेषु संवत्सरसत्रत्वसामान्यादयनशब्दवत्त्वसामान्याच्च संवत्सरनियमादिधर्मलाभाय गवामयनस्य विध्यन्तः । अतएव गवामयनान्तर्गतमहाव्रतिकं पत्नय उपगायन्तीति धर्मं विध्यन्तरस्तुत्यर्थं संवत्सरसत्रान्तरेऽनुवदति ।

ये तु साहस्राः साद्यस्क्रा इत्येवं एकसंज्ञायोगिनो यागास्ते सङ्घातरूपनिकाययोगान्निकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैको धर्मवान् तस्य धर्मकेषु प्रवृत्तिः । एकसंज्ञायोगित्वसादृश्यात् । न चात्र

नाम्नैवातिदेशः। सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदसम्भवात्। एकत्र मुख्यस्य हि नाम्नोऽपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः। न तु सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वेन मुख्यत्वेऽपि। न चैवं प्रायणीयस्यत्वेऽप्येकसंज्ञायोगादतिदेशापत्तिः। तस्य प्राथम्यविशिष्टार्थत्वेन द्वादशाहिकद्वितीयाह-धर्मदर्शनेनानतिदेशकत्वात्। अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैकसंज्ञायोगोऽतिदेशसाधकः।

अत्र च, य एव धर्मवांस्तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः। स पूर्वो वा उत्तरो वा, युक्तिसाम्यात्। प्रायशः पूर्व एव तादृश इति सूत्रादौ तथोक्तिः। अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्त्वे उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः। अतएव पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं विधायोत्तरस्मिन् यावदस्य सहस्रस्योत्तरा गौः समाहिता भवति तावदस्माल्लोकादसौ लोक इति सहस्रं दक्षिणां दर्शयति। साद्यस्क्रे च पूर्वस्मिन् साण्डं सोमक्रयणं विधायोत्तरस्मिंस्तत्प्राप्तौ स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता स्त्रैणां स्पर्धितेत्यनेन स्त्रियोविधानं स्पर्धिता-व्यावृत्त्यनुवादश्च सङ्गच्छते॥ ८॥ १॥ २॥*

कर्मणः॥ एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्त्तृसमुदायांशे तेषां न प्रकृतित्वमतस्तेषामनतिदेशः। तथा हि प्रकृतिफलं तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते। न हि प्रकृतिरप्यतिदेष्टुं शक्या। विकृतिभावनाया विकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षत्वात्। न च सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ कृते सादृश्येन

* भाष्यकारेणात्र दश अधिकरणानि लिखितानि।

प्राकृतभावनोपस्थितौ तत्सन्निधिकरणस्यैव प्रयाजादिवदतिदेशोपपत्तिरितिवाच्यम्। अनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वेन सूर्यादिदेवतया यागानुमानस्याप्यावश्यकतया शाब्दबोधे विजातीययागस्यापि भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाऽभावादतिदेशानुपपत्तेः।

न च तथापि तद्वैजात्ये आग्नेयभेदकल्पने गौरवात्तद्यागे आग्नेयत्वापत्तिः। विनिगमनाविरहसहकृतविधिपुनःश्रवणेन वैजात्यानां भेदसिद्धेः। अन्यथाऽऽग्नेयेऽपि सौर्यत्वापत्तौ सूर्यादीनां साङ्कर्यापत्तेश्च। अतः सौर्यादीनां भिन्नानामेव करणानां लाभाच्च तेषामतिदेश इति सिद्धम्। अतश्च तदभावाच्च तच्चन्यफलातिदेशः। न च तदभावेऽप्यङ्गवद्विकृतेः फलाकाङ्क्षाऽस्ति। ब्रह्मवर्चसादिश्रुतफलेनैव निराकाङ्क्षत्वात्।

यद्यपि विश्वजिदादौ न फलश्रवणं, तथापि न तदतिदेशः। स हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिन्नेन वा? नाद्यः। एकेनैव प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येतिवाक्येन विकृत्युद्देशेनाङ्गविधानं फलोद्देशेन विकृतिविधानमिति वैरूप्यापत्तेः। यद्यपि च प्रकृतिवच्छब्दमात्रस्य विकृतिविधिवाक्यशेषत्वकल्पनया अंशद्वयविशिष्टविकृतिभावनाविधानेनावैरूप्यमित्याशङ्क्येत। तथाप्येकप्रकृतिवच्छब्दमात्रस्याङ्गांशे विधेयसमर्पकत्वं फलांशे उद्देश्यसमर्पकत्वमिति वैरूप्यापत्तिस्तदवस्थैव। नान्यः। स्वविध्युपस्थापितविश्वजिन्न्यायेनैव फलकल्पनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात्। अतो न फलस्यातिदेशः।

नियमोनिमित्तम् । तस्य तु विकृतिभावनया अनपेक्षितत्वा-देवानतिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रयाजादिवदतिदेशो-भवेत् । प्रमाणाभावात्कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि यदि प्रकृतिरतिदिश्येत ततो भेदनवद्विकृतावेव निमित्तसन्निपाते नैमित्तिकं विकृत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रसज्येत । भेदनहोमानु-ष्ठानवत् । न त्वेतदस्ति । सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं वा विकृतेः ।

कर्त्ता अधिकारी । तस्यापि प्रकृतावनङ्गत्वात् । अतस्तद्वि-शेषणानां स्वर्गकामत्वाहिताग्नित्वादीनामनतिदेशः । अतएव स्वप-तीष्ट्यादावाहिताग्नित्वस्यानतिदेशः । राजत्वादेस्तु कर्त्तृविशेषणत्वा-त्तस्य च प्रकृतावङ्गत्वाद्विकृतावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रकृतावधि-कारिविशेषणम् । अधिकारिणः शाब्दविधिबोधितत्वपक्षे* उद्देश्य-विशेषणस्य राजत्वादेरविवक्षापत्तेः । वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्वारा-ज्यकामपदस्य फलपरत्वादधिकारिपरत्वानुपपत्तेरधिकारी आर्थि-कविधिबोध्य एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसम्भव इति राजत्वादेः कर्त्तृविशेषणत्वमेव । अत एवाहिताग्नित्वादेर्यौगिकस्या-र्थिकेऽधिकारिविधौ विशेषणत्वकल्पनम् । याज्ञिकास्तु राजत्वादे-रधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्यानतिदेशं मन्यन्ते ।

समुदायोऽग्नीषोमीयादिप्रधानान्तरसाहित्यम् । तस्य प्रकृता-वङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतियोगिकत्वात्तदभावे विकृतौ नातिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

---

* शाब्दविधिबोध्यत्वपक्षे,— इति सो. पुस्तके पाठः ।

गुणकामेषु ॥ ये प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषामङ्गत्वादनुपकारकत्वाच्च यद्यपि नातिदेशस्तथापि तज्जनकीभूतगोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेशे विकृतावपि कामनायां सत्यां फलोत्पत्तौ न किंचिद्बाधकम् । न चाङ्गमेव विकृतावतिदेष्टव्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति । करणोपकारसाकाङ्क्षाया विकृतिभावनायास्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमात्रस्यैवातिदेशात् । न हि विकृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् । अतः खादिरत्वादिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्तिश्चेति प्राप्ते ।

सत्यम् । विकृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि सादृश्यात् प्रकृतिचोदना तदर्थ एव वा प्रथमत उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदन्वितमुपकारकम् । तदत्र चोदनार्थभूतायां प्रकृतिभावनायां यदन्वितं, तदतिदिश्यते । अनन्वितस्योपस्थित्यभावेनातिदेशायोगात् । अन्वितं चापशुकामप्रयोगे चमसविशिष्टं प्रणयनम् । पशुकामप्रयोगे प्रणयनमात्रम् । तत्प्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन द्रव्यानाक्षेपकत्वेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनान्वयात् । अङ्गमेव प्रधानभावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतश्च फलार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विकृतावपि सत्त्वात्तत्रैव कामनायां सत्यां गोदोहनानुष्ठानोपपत्तिः । प्रकरणपाठवैयर्थ्यापत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । प्रणयनमात्रस्याश्रयस्याश्रयत्वानुपपत्तेरवश्यं दर्शपूर्णमासापूर्व-

साधनीभूतप्रणयनत्वेनैवाश्रयत्वात् । विकृतौ तदभावेन गोदोहनानुष्ठानानुपपत्तेः । अतएव खादिरत्वादेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थस्यापि सत्त्वादतिदेशोपपत्तावपि अग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतयूपाभावान्न तेन वीर्यादिफलोत्पत्तिः ।

भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये फलोत्पत्तिं मन्यमानस्याभिप्रायं न विद्मः । यत्र तु नाश्रयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव चायुरादिफलं प्रति साधनत्वम् । आयुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च स्वप्रकाश्यफलजनकत्वेन प्रहरणाङ्गत्वम् । तत्र भवत्येव विकृतावपि तस्मात् फलोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

एककर्मणि ॥ सौर्यादिरौषधद्रव्यकत्वैकदेवताकत्वाभ्यां आग्नेयविकार इति वक्ष्यते । आग्नेयवाक्ये चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्याकालकमित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । सौर्यस्य विनिगमनाविरहादुभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्यं च य इष्टेति वचनादेककालिकः पौर्णमास्यमावास्याकालः । तदृचाग्नेययोः किं पौर्णमासीकालीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकालीनाग्नेयस्यामावास्याकालीनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकालीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतित्वमुताव्यवस्थितविकल्पेनेति चिन्तायाम् ।

तत्तत्कालत्वरूपावान्तरसादृश्यात् व्यवस्थितम् । एवं च चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पंचहोत्राऽमावस्यामिति विहिततत्तदङ्गमन्त्रयोरपि व्यवस्था । अत्र हि पौर्णमास्यादिसंज्ञकप्रधानसम्बन्धिहविरेव पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभिमर्शनं तु आस्थानि हवींष्यभिमृशतीति वाक्यान्तरप्राप्तं आश्रयत्वे-

नानूद्यते इति साधितं तृतीये। अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवस्थोपपत्तेः प्रकृतिवद्व्यवस्थेति प्राप्ते।

भावनाया विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य वाऽनुग्राहकरूपेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य। अतश्चैकजातीयस्य सौर्य्यस्य वैकल्पिकोभयकार्य्यत्वादैकल्पिकोभयविकारत्वावगतेरव्यवस्थयैव तत्तदाग्नेयप्रकृतिकत्वं मन्त्राणाञ्चाव्यवस्थेति सिद्धम्।

यत्तु पार्थसारथिना वार्त्तिकस्वारस्यादाग्नेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्रयोर्दृष्टार्थत्वेन विकल्पादेकस्मिन्नाग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विकृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावादव्यवस्थितविकल्पो मन्त्रयोरिति सिद्धान्तितम्। तन्मन्त्रविकल्पचिन्तायाश्चाद्यमसङ्गततया ऽतिदेशविचाराभावेनाध्यायसङ्गत्यभावापत्तेराग्नेयभेदस्य च स्थापितत्वेनैक्यानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

लिङ्ग ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तम्। तत्रापि सौर्य्यादिषु औषधद्रव्यकत्वविशिष्टैकदेवताकत्वरूपविशेषसादृश्यादाग्नेयविकारत्वम्। अत्र च सान्नाय्य*स्यैकदेवताकत्वेऽपि औषधद्रव्यकत्वाभावादाद्यं विशेषणम्। अग्नीषोमीयादेरौषधद्रव्यकत्वेऽप्यनेकदेवताकत्वादपरम्।

अत्र यद्यपि एकदेवताकत्वं नाम नैकदेवतात्वकत्वम्। अग्नीषोमीयादावपि व्यासज्यवृत्तेर्देवतात्वस्यैकत्वेनातिप्रसङ्गात्। नाप्येकदेवतात्वाधिष्ठानकत्वम्। देवतात्वस्य शब्दनिष्ठत्वेन देवतात्वीयरूप-

---

* सान्नाय,— इति सो॰ पुस्तके पाठः।

सम्बन्धेन प्रत्येकाक्षराणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यव्याप्तेः। पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधिष्ठानत्वविवक्षायामग्नीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेश्च। सम्बन्धद्वयातिरेकेण पदमात्राधिष्ठानकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। तथापि देवतात्वाश्रयप्रतिपाद्यार्थैकत्वमेवैकदेवताकत्वम्। एकत्वमेकसंख्याकत्वम्।

अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु देवतात्वाधिष्ठानैकत्वमेव तत्। अस्ति चेदमाग्नेये सौर्ये च। प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनान्तेनैव तद्धितविधानात्। अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्द्धयति, अमुमेवादित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोपधावतीत्याद्यर्थवादाच्च। अग्निर्मूर्धा, उदुत्यं जातवेदसमिति मन्त्रवर्णाच्च। अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोस्तु तदभावादनेकदेवताकत्वम्। अतएव मारुतं सप्तकपालमित्यादौ, मरुतो यस्य हि क्षये इति मन्त्रवर्णादनेकदेवत्यत्वावगतेः सत्यपि पदैक्ये नाऽऽग्नेयविकारत्वम्। अग्नये धामवते चरुमित्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणान्तरेणार्थैकत्वावगमादाग्नेयविकारत्वम्। अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः। तत्राप्यग्नीषोमदेवत्यस्य सोमपदघटितानेकदेवत्यस्य चतुरक्षरानेकदेवत्यस्य वाऽग्नीषोमीयविकारत्वमेव। इन्द्राग्नीदेवत्यस्येन्द्रपदघटितानेकदेवत्यस्य त्र्यक्षरानेकदेवत्यस्य चैन्द्राग्नविकारत्वमेवेति व्यवस्था। तथैन्द्राग्ने शाखाभेदेनैकादशकपालत्वद्वादशकपालत्वयोर्विकल्पाद् द्वादशकपालायां तदधिकसंख्याककपालायां वा विकृतावैन्द्राग्नविकारत्वमेव। तन्न्यूनसंख्यककपालायामष्टाकपालभिन्नायां तु विकल्प एव व्यवस्थापकसामान्याभावे। अष्टाकपालकायां तु सत्यप्यनेकदेवताकत्वे द्व्यक्षघटितसादृश्यस्य बलवत्त्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्या-

सूत्रम्। आज्यद्रव्यकायामुपांशुयाजस्य। दधिपयोरूपसान्नाय्यद्रव्यकायां तत्तद्रव्यकस्येत्यादिविशेषतः प्रकृतित्वं बोध्यम्॥ ८॥ १॥ ७॥

विप्रतिपत्तौ॥ एवं सादृश्यनियामकत्वे निरूपितेऽधुना तयोर्विरोधे बलाबलञ्चिन्त्यते। तथापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययोर्यंत्र विप्रतिपत्तिर्यथा। ऐन्द्रः पुरोडाशः आग्नेयं पय इत्यादौ। तत्र कस्य बलवत्त्वमिति चिन्तायाम्। देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च तत्सादृश्यमेव बलवत्। दृष्ट एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्धि यागो देवताराधनार्थः। आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम्। देवतासादृश्यस्य यद्यपि निरूक्तैकदेवताकत्वरूपं द्रव्यसादृश्याविरोधि। तथापि समानशब्दार्थकत्वरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त्वमितिप्राप्ते।

प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविध्युत्तरकालमतिदेशकल्पनात्तदा च द्रव्यस्यैव प्रत्यासन्नत्वेन शीघ्रोपस्थितेस्तत्सादृश्यस्यैव बलवत्त्वम्। यागो हि वृद्धव्यवहारात् देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागरूपः। तत्र द्रव्यस्य प्रधानभूते त्यागे विशेषणत्वं, देवतायास्तु विशेषणीभूते उद्देशे। अतो द्रव्यं यागप्रत्यासन्नम्। यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशाद्यागस्य फलसाधनत्वे द्वारत्वं कल्प्यते। तथापि देवतायाः शाब्दबोधे यागं प्रति द्रव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत द्रव्यस्यैव पार्ष्टिकान्वये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेर्न देवतासामान्यस्य बलवत्त्वाशङ्का। वस्तुतस्तु न देवताप्रसादस्य द्वारत्वमिति जैमिनिमतं वक्ष्यत एव। अतोऽन्तरङ्गत्ववशादेव द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम्।

एवं च धर्मानुपष्टोपष्टम्भकत्वेन सङ्गच्छते। इतरथा पुरोडाशादौ शाखाच्छेदादीनां बाधापत्तेः। एवमन्यत्राप्यन्तरङ्गत्वादिना सर्वत्र सादृश्ययोर्बलाबलं द्रष्टव्यम्। यत्र तु न्यायेनान्यादृशं बलाबलं, कल्पसूत्रयाज्ञिकाचाराद्यान्यादृशमस्ति तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन न्यायकल्पनातिदेशस्य बाध इत्यपि द्रष्टव्यम्। अतएव सौम्यश्चरुरित्यादौ शब्दार्थगतसमानत्वरूपसादृश्यस्य निरूढैकदेवताकत्वरूपसादृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वमपि त्वाग्नेयविकारत्वमेव। एवमाग्नेयएकादशकपालइत्यादौ देवतासामान्यस्य कपालसंख्यासादृश्याद्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नेयविकारत्वमपि त्वग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव। केचित्त्वेतादृशविषये कपालैकादशत्वादीनां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्यघटकत्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

हिरण्य ॥ द्रव्यनिष्ठसादृश्ययोः परस्परविरोधे तु देवतासादृश्योपष्टम्भस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य श्रौतलिङ्गोपष्टम्भद्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्बलत्वम्। यथा प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इत्यत्र कृष्णलानान्दीप्तिमत्त्वलक्षणतेजस्वित्वसादृश्यस्य प्रजापतिदेवताकत्वसादृश्योपष्टम्भस्यापि कठिनत्वापरपर्यायविशदत्वसादृश्यापेक्षया दुर्बलत्वम्। तेन नायं यागस्तेजस्वित्वसादृश्यादुपांशुयाजविकारोऽपि तु कठिनत्वसादृश्यादाग्नेयविकार एव। चरुशब्दप्रयोगात्। घृते श्रपयतीति श्रपणविधानाच्च। यद्यपि नायं विकृत्यभावेन मुख्यश्चरुः। तथापि श्रपणौ चरुशब्दानुवादश्चरुधर्मयोगादुपपद्यत इति औषधधर्मप्रापकं भवति लिङ्गम्।

न चाग्नेये चरोरभावादाग्नेयधर्माणां चरुगतत्वाभावेन कथं चरुशब्दस्तत्रौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्यचरोराग्नेयविकारत्वे-नाग्नेयधर्माणामपि चरुगतत्वाच्चरुशब्दस्य तत्प्रापकत्वसम्भवात् । एवं श्रपणवाक्येऽपि यद्यपि न श्रपणानुवादेन घृतविधिः । श्रपण-स्याग्नेयविकारत्वेऽपि विक्लृप्तिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात् । घृत-स्योत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च । तथाप्यग्निसंयोगमात्ररूपं श्रपणं मत्वा सचषणया वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च घृतविशिष्टं शुद्धं वेत्यन्यदेतत् । क्व विशिष्टविधित्वमित्यत्र नियामकाभावात् उत्प-त्तिवाक्ये घृतस्य परम्परासम्बन्धेन यागान्वये तस्य विलम्बोपस्थिति-कत्वाद्यैव विशिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पश्यामः ।

यद्यपि च श्रपणस्योपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वं युज्यत एव । आज्येऽप्यग्निसंयोगसद्भावात् । तथापि द्रव्यान्तरसंयोग-स्यात्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्तेराग्नेयविकारत्वे द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तत्र घृतविधाने लाघवमिति लिङ्गत्वोप-पत्तिः । एतदाशयेनैव वा भाष्यकारेण तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेरिति सूत्रस्य घृतद्रव्यकत्वसादृश्यादुपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य घृतस्याधि-करणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति व्याख्यानान्तरं कृतम् । सर्वथा श्रौतलिङ्गोपष्टम्भस्य सादृश्यस्य बलवत्त्वाद्धिरण्ययाग औषधविकार एव । एवं च यत्र हिरण्ययागान्तरे लिङ्गाभावस्तत्र देवतासादृश्या-त्तदभावेऽपि आज्यधर्माणां भूयसामनुग्रहात्तेजस्वित्वसादृश्येनाज्य-विकारत्वमेव । चरुशब्दस्य वा स्थालीपुलाकन्यायेन गमकत्वादौषध-विकारत्वम् । कृष्णलेष्टिविकारत्वं वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

मधूदकम् ॥ विवेष्टावनेके यागाः इत्युक्तं विवाधिकरणे कौस्तुभे । तत्र दधिघृतपयोधानातण्डुलयागानामग्निरेव प्रकृतिः । मधूदकयोस्तु वर्णसाम्यादुपांशुयाजविकारत्वम् । प्रकृतोदाहरणे देवतासामान्यस्याधिकत्वाच्च । न तु स्वाभाविकद्रवत्वसादृश्यात्पयोयागविकारत्वम् । सत्यपि सादृश्यद्वये लिङ्गविशेषस्य निर्णायकत्वाभावे बहुतराज्यधर्मानुग्रहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्वस्याज्येपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वयागानामेकफलकत्वेनैकतन्त्रत्वाद्गुणसामनुग्रहाय त्रयाणां मधुघृतोदकानामुपांशुयाजधर्मास्तत्रानुष्ठीयमानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आवृत्त्यानुष्ठीयमानद्रव्यसंस्कारविषये तु तत्तद्यागीयधर्मास्तत्तद्द्रव्येषु कार्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः।

वाजिने॥ वाजिनयागस्यामिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्तिकर्मणोऽप्यङ्गापेक्षायां किं सौमिकातिदेश उत दार्शिक इति चिन्त्यते। सौत्रामण्यङ्गदेवतासंस्कारार्थसुराग्रहेषु चैवमेव चिन्ता। तत्र सोमो वै वाजिनं सुरा सोम इत्यसोमे सोमशब्दः सोमधर्मातिदेशार्थः। न चोपशयो यूपो भवतीतिवदर्थवादस्थत्वादनतिदेशकत्वम्। तद्वदिह सिद्धसादृश्याभावेन नामातिदेशावश्यकत्वात्।

अतएवानुवषट्कारमन्त्रौ समुपहूय भक्षणमुभयत्र दर्शयति। सुरायां सीसेन क्रयणं, कुवलसक्तुभिः श्रयणं, एका पुरोरुक्, एका याज्या, उपयामेतिमन्त्रो गृहीत्वासादनं, क्षौमे वाससुपनहनं दर्शयति। ग्रहशब्दस्यैवं सति सुतरामुपपद्यत इति प्राप्ते।

आर्थवादिकस्य सोमशब्दस्य प्रकृष्टफलवत्त्वरूपसिद्धसादृश्येनोपपत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात्। ग्रहशब्दस्य प्रायणीयवद्ग्रहणस्यौपदेशिकत्वेनैवोपपत्तेर्लिङ्गानाञ्च वाचनिकतयाप्युपपत्तावप्रतिबद्धेन चोदनालिङ्गातिदेशेन दार्शिकविध्यन्त एव। तत्रापि वाजिने पशुप्रभवत्वद्रवत्व*सादृश्यात्पयोयागविध्यन्तः। सुरायां पौरोडाशिक औषधद्रव्यकत्वात्। अतएव शष्पैरेव दीक्षणीयामाप्नोतीति दीक्षणीयाप्तिवचनं सङ्गच्छते। इतरथा हि तस्याः प्रत्यक्षत्वेन प्राप्तिवचनेन स्तुतिरसङ्गतैव स्यात्। तथा नैतेषां पुरोडाशाविद्यन्ते,

---

* द्रवत्व,—इति नास्ति आदर्शपुस्तके।

ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति ग्रहेषु पुरोडाशशब्दानुवादस्याप्युप-र्मकत्वे सङ्गच्छते ।

यद्यपि चैतेषां ग्रहयागान्तराणां वार्त्तिककारमते पशुपुरो-डाशकार्यापन्नत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् स्थानापत्त्यैव पुरोडाश-शब्दोपपत्तिस्तथापि स्थानापत्त्यापि तावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्ते-र्लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । श्रङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरः-स्फूर्त्तिकत्वेन स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बल-वत्त्वादौषधद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव,

"एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं बुधः" ।

इत्यादौ चैधातव्यादीक्षणीयेत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः । यदा तु दाशमिकसूत्रभाष्यकाररीत्या प्राकृतपशुपुरोडाशयाग एव सुरादिद्रव्यान्तरमात्रविधिरित्याश्रीयते । तदा सोमादिशब्दस्य नामातिदेशनिराकरणमात्रार्थमिदमधिकरणम् । न तु चौषध-द्रव्यकत्वलिङ्गातिदेशसिद्ध्यर्थम् । एतदभावेऽपि पशुपुरोडाशस्य दर्शपूर्णमासविकारत्वसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥

पशुः ॥ दैक्षः पशुर्दर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तत्रापि कि-मग्नीषोमीयपुरोडाशविकार उत सान्नाय्यविकार इति चिन्तायां, घनत्वसादृश्यात् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य द्रव्यगतस्य सान्नाय्ये सत्त्वाद्दियामकाभावः । घनत्वस्य लिङ्गोपष्टब्ध-त्वात् । अग्नस्त्वौषधाभ्योऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षतीति हि प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः । तथा पशुं पर्यग्नि करोतीति पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वसादृश्य-

स्यापि उखादर्शनरूपलिङ्गोपष्टम्भत्वान्नियामकाभावः । तथात्वेऽपि देवतासादृश्यस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे गमकत्वादिति प्राप्ते ।

देवतासामान्योपष्टम्भस्यापि द्रव्यसादृश्यस्यान्यथासिद्धलिङ्गोपष्टम्भत्वेनानन्यथासिद्धलिङ्गोपष्टम्भद्रव्यसादृश्यापेक्षया दौर्बल्यात् सान्नाय्यविकार एव पशुः । तथा हि नात्र प्रोक्षणानुवादेन मन्त्रो विधीयते । येनेदं लिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षणभावनैवात्रापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्यग्निकरणं तु प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ क्लृप्तम् । नेह प्रदेयप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि त्वपूर्वमेवेति न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वसादृश्यं न लिङ्गोपष्टम्भम् । यदि पशुरुखायां पच्यमानः स्कन्देदिति उखादर्शनं तु अनूद्यमानत्वादनन्यथासिद्धं लिङ्गम् । अतः तदुपष्टम्भं पशुप्रभवत्वमेव बलीयः ॥ ८ ॥ २ ॥ २ ॥

दध्नः ॥ तत्रापि दधिविकारः पयोधिकारो वेति चिन्तायां, घनत्वसादृश्याद्दधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पशुप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वशङ्का । कारणत्वस्य व्याप्तिरूपतया अतीन्द्रियस्यानुमानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बल्यादितिप्राप्ते । इदयादीनां पयसस्यैकदिनान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्थायित्वसादृश्यं स्वतोगतिमत्त्वसादृश्यं च प्रत्यक्षमेवेति तत्सहकृतेन साक्षात् पशुप्रभवत्वेनैकस्य घनत्वस्यैव बाधात्पयोविकारत्वमेव ॥ ८ ॥ २ ॥ ३ ॥

आमिक्षा ॥ आमिक्षा तावन्नार्थान्तरमपि तु दधिपयोऽन्यतररूपमिति साधितं चतुर्थे । अतश्च तदन्यतरविकार इति तावदवि-

वादम्। तत्रापि तु विशेषचिन्तायां, तप्ते पयसीत्यत्र द्वितीयानिर्दिष्टदध्न एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्शो न तु सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टस्य पयसः। गुणभूतत्वात्। न चानयतेर्द्विकर्मकत्वात्पयसोव्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयापि प्राधान्यावगतिः। द्विकर्मकधातुस्थले अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारकसम्बन्धमात्रविवक्षायां च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितं चेति सूत्रेण कर्मसंज्ञाकरणात्। द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभावात्। प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितीयकर्मप्रसक्त्यभावाच्च। अतश्च दधिरूपत्वादामिक्षायाद्धियागविकारत्वमेवेति लौकिकस्य पयसोऽधिकरणत्वमिति प्राप्ते।

मधुररसभूयस्त्वाद्दध्यभावेऽपि च अन्वान्तरेणामिक्षासम्पत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां जुषन्तां युज्यं पय इति मन्त्रवर्णाच्च पयस एवावस्थाविशेषापन्नस्यामिक्षापदवाच्यत्वावगतेस्तदनुरोधेन तच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपयःपरामर्शित्वस्यैवावगतेः पय एवामिक्षा। अतश्च तद्यागविकारत्वमेव। एवं च तप्ते पयसीत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा, द्वितीयया च सक्तुन्यायेन करणत्वलक्षणेत्यपि ध्येयम्।

अवस्थाविशेषरूपामिक्षा च न तापं विनेति तस्यापि विवक्षा। यदि तु तापं विनाप्यामिक्षा लोके सम्भाव्यते, तदा न सप्तम्या प्राधान्यलक्षणापि। तप्तपयोधिकरणत्वविशिष्टदध्यानयनस्यैवावस्थाविशेषविशिष्टपयोरूपामिक्षोद्देशेन विधेयत्वात्। उद्देश्यवाचकपदकल्पनया च वाक्यार्थपूर्त्तिः। तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां लिङ्गोपपत्तिः। अधिकरणत्वस्यैव च दध्यानयनं प्रत्यङ्गत्वेऽपि पय-

होमाङ्गत्वं कृप्तप्रयोजनत्वादिति ध्येयम्। अतः आमिक्षाया अवस्था-विशेषविशिष्टपयोरूपत्वात्पयोयागविकारत्वम्। तेन पयस्येव प्रात-र्दोहधर्माः, दधि तु लौकिकमेव संस्कारकम्॥ १॥ ८॥ ४॥

सत्वमहीनत्व॥ अहर्गणेषु द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम्। द्वाद-शाहे चास्ति सत्वमहीनत्वं चेति धर्मद्वयम्। तत्रासीरन्, उपेयुरि-त्यादिचोदनाचोदिते सत्वमखण्डोपाधिः। अनियतस्वामिके यज-तिचोदनाचोदिते चाहीनत्वमखण्डोपाधिर्वृद्धव्यवहारात्। तत्तद्धर्म-कत्वे निमित्ते च तत्र धर्मविशेषाविहिताः। तथान्येऽपि सत्वसंज्ञका-अहीनसंज्ञकाश्चाहर्गणा अधर्मकाः समाम्नाताः। तत्र द्विविधेष्वपि द्वादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः। अतोऽविरुद्धाः समुच्चीयन्ते विरुद्धाश्च विकल्पन्ते। न चात्र द्वादशाहे भेदोऽस्ति। येनावान्तरसामान्या-त्तत्तद्द्वादशाहवदित्यतिदेशवाक्यं कल्प्येत। भेदे प्रमाणाभावात्तु द्वादशाहवदित्येवातिदेशवाक्यकल्पनेऽव्यवस्थैव युक्तेत्येवं प्राप्ते।

सत्यपि द्वादशाहत्वेनैवातिदेशे सत्वरूपनिमित्ताभावात्तन्नैमि-त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तन्नैमित्तिका-धर्मान सत्रे प्रवर्तन्ते। भेदनाभाव इव होमतण्डुलयागादाविति फलतो व्यवस्थितं प्रकृतित्वम्। सत्रात्मकेष्वहर्गणेषु सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति। द्विरात्रादारभ्यैकादशरा-त्रान्तमहीनाः। द्वादशाह उभयात्मा। त्रयोदशरात्रादारभ्य सर्वे सत्रभूता एव। तथैवोक्तलक्षणसत्त्वात्। वृद्धव्यवहाराच्च। अतस्तेषु तेषु तत्तद्रूपस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः॥ ८॥ २॥ ५॥

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्॥ पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपायिनामयनस्य

च न सत्रत्वम्। यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति श्रुत्या अन्यतरतोऽतिरात्रत्वस्याहीनलक्षणकरणादर्थादुभयतोऽतिरात्रत्वस्य सत्रलक्षणत्वेन पञ्चदशरात्रादौ अहीनलक्षणसत्त्वेन तदनुपपत्तेः। अतएव न सत्राहीनयोर्भवदुक्तलक्षणं, न चैकादशरात्रान्तमेव मुख्याहीनत्वम्। अतश्च पञ्चदशरात्रादौ अहीनात्मकद्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते।

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिरात्रत्वाद्भिन्नेऽपि पञ्चदशरात्रेऽन्यतरतोऽतिरात्रत्वेनाहीनत्वोपचारस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तेरभियुक्तप्रसिद्ध्या भिन्नलक्षणकस्यैव सत्रत्वादेरङ्गीकारात् पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयनयोरपि सत्रत्वमेव। अतएव गृहपतिर्गृहपतिरिति गृहपतिशब्दः सत्रैकान्तवृत्तिः कुण्डपायिनामयने। अतः सत्रात्मकद्वादशाहप्रकृतित्वमेवानयोः॥ ८॥ २॥ ६॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां
भाट्टदीपिकायामष्टमस्य द्वितीयः।

अथ तृतीयः पादः ।

हविर्गणे ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं इत्यादिहविर्गणे क्रमसामान्यात् प्रथमतृतीययोः आग्नावैष्णवबार्हस्पत्ययोराग्नेयाग्नीषोमीयविकारत्वमिति प्राप्ते । क्रमसामान्यस्याशाब्दस्यान्यापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वादुत्पत्तिवाक्यगतदेवतासादृश्यस्यानन्यापेक्षत्वेन यागस्वरूपपरिचायकत्वेन च शीघ्रोपस्थितिकस्य बलवत्त्वात्तेनाग्नावैष्णवस्याग्नीषोमीयविकारत्वं, बार्हस्पत्यस्य चाग्नेयविकारत्वम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

गणचोदनायां ॥ जनकसप्तरात्रे चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानीति श्रुतम् । तत्र चतुर्ष्वप्यहःसु द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतप्राथमिकस्य त्रिवृत्स्तोमकस्याह्नः प्रवृत्तिः । त्रिवृत्त्वलिङ्गात् । न तु क्रमसहकृतगणत्वसामान्येनान्यापेक्षेण दशाहान्तर्गतानामाद्यानां चतुर्णामह्नां प्रवृत्तिः । तत्तदहर्वृत्तित्रिवृत्त्वस्यान्यानपेक्षत्वेन बलवत्त्वादिति प्राप्ते ।

स्वर्गकामोजनकसप्तरात्रेण यजेतेति वचनेनोत्पन्नानां सप्तानां कर्मणां मध्ये चत्वार्यनूद्य त्रिवृत्त्वविधानेन त्रिवृत्त्वस्योत्पन्नशिष्टत्वेन दुर्बलत्वादुत्पत्तिशिष्टेन गणत्वेनैव प्रथमस्य प्रथममित्यादिक्रमसहकृतेन सप्तानामप्यह्नां द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसप्ताहविकारत्वम् ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन त्रिवृत्त्वविधिरग्निष्टोममुखत्वस्य च विधिरिति वाक्यभेदः । दशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्टोम-

संस्थाकत्वेनाग्निष्टोममुखत्वस्य प्राप्तत्वात् । न चाद्येष्वेव चतुर्षु त्रिवृत्त्वविधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोममुखत्वस्यापि विधिरावश्यक इति वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्त्रयाणामन्येषां विध्यन्तरेण स्तोमविधानाच्चाद्येष्वेव चतुर्षु त्रिवृत्त्वप्राप्तेरिति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन त्रिवृत्त्वविधौ योग्यतया सप्तस्वप्यहःसु आद्येषु चतुर्षु स्तोत्रेषु त्रिवृत्त्वविध्यापत्तेरहर्मात्रोद्देशेन तद्विधौ च सर्वत्र तदापत्तेः चतुःसंख्याविशिष्टाहरुद्देशे च वाक्यभेदापत्तेरयमेव संख्याभिन्नत्रिवृत्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । त्रयाणां चान्येषां विध्यन्तरेण विधिः ।

सर्वेषां च फलवाक्येन सम्बन्धमात्रकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये चतुर्णामङ्गत्वप्रतीतेस्तस्योत्पत्तिगतत्ववत् त्रिवृत्त्वस्याप्युत्पत्तिगतत्वेन साम्येऽपि त्रिवृत्त्वस्याङ्गभूतस्तोत्रवृत्तित्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः । सर्वथा नाद्यस्यैव चतुर्ष्वतिदेशः । एवं चाग्निष्टोममुखानीत्यनुवादोपपत्तिः । इतरेषां त्रयाणामन्यसंस्थाकत्वात् । इतरथाऽग्निष्टोमानीत्येवावक्ष्यत् । सर्वेष्वग्निष्टोमसंस्थाकत्वस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ ३ ॥ २ ॥

काम्याभ्यासे ॥ षट्त्रिंशद्रात्रे षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्तीति श्रुतम् । द्वादशाहान्तर्गतदशाहे चाद्य एकः षडहः सधर्मकः श्रुतः । तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिरुत दशाहस्यावृत्त्येति चिन्तायाम् । न तावदत्र षडहशब्दो नामातिदेशकः । तस्य संख्याविशिष्टाहर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात् । सत्त्वेऽपि वा यौगिकत्वेनोक्तविधायित्वाच्चतेर्नामातिदेशकत्वायोगाच्च । नापि

प्राकृतषड्हानुवादेन संख्याविधिः। द्वादशाहत्वानुपपत्त्या तथा-ऽनिवेशात्। अतः कर्मान्तराण्येव संख्यया चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते। न तु षड्हस्य चतुरावृत्तिः। तथात्वे चतुः षड्होभवतीति क्रिया-भ्यावृत्तिविहितसुच्प्रत्ययापत्तेः। चत्वारो भवन्तीति श्रवणात्तु पृथक्-त्वनिवेशिन्या संख्यया भेद एव। अतश्च गणत्वसामान्याद्द्वादशाहं द्विरभ्यासावशिष्टेषु चतुर्षु दशाहाद्यानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते।

यद्यपि तन्त्ररत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि, तथापि षड्हशब्दवत्त्वसादृश्येन तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः। वस्तुतस्तु नात्र तावन्ति कर्माणि, चतुर्विंशतिसंख्याया अश्रवणात्। षट्संख्यायाः चतुःसंख्याया-श्चैकत्र द्वयमिति न्यायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मद्वय-कापत्तिः। षट्संख्यायाः समासगतत्वेन तथान्वयानुपपत्तेश्च। अत एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव षट्संख्याविशिष्टे चतुः-संख्यान्वयोवाच्यः। अतश्च सत्यप्येकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वन्यायेन निर्ज्ञातसंख्यत्वाच्चतुःसंख्या आवृत्त्यापादिकैव। वस्तुतस्तु पृथगाख्यात-श्रवणाद्चापि भिन्नवाक्यत्वमेव। तेन षण्णामेव कर्मणां चतुर्वारमा-वृत्तिः। सुच्प्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेणावृत्तिकल्पने न कश्चिद्दोषः। अतः सूत्रभाष्यस्वारस्येन षण्णामेवावृत्तेः षट्संख्यत्व-सादृश्यादिना षड्हस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः॥ ८॥ ३॥ २॥

संस्थागणे॥ अनारभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतोक्थ्यं शताति-रात्रमिति श्रुतम्। तत्राग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोम एव प्रचुरप्रयोगात्तदनुवादेन शतसंख्याऽभ्यासापादिका विधीयते। न त्वग्निष्टोमादिशब्दानां संस्थाविशिष्टक्रतुसामान्यवाचित्वम्। तथात्वे

अथातोऽग्निष्टोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवैयर्थ्यरोधेन वचनस्य विकृतौ निवेशापत्तेः। अतो ज्योतिष्टोमत्वाज्ञाच द्वादशाहप्रवृत्तिः। अथवा, अग्निष्टोमादिशब्दानां नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्थामात्रवाचित्वा-ज्ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणा-भावान्नित्यकाम्यसंस्थानुवादेनैव शतावृत्तिविधिः। अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रयत्वादिना सत्त्वान्न गणातिदेशः। अस्तु वेदं कर्मा-न्तरम्। तथाप्यन्यपदार्थस्यैकवचनान्तत्वादेकमेव तत्। शतसंख्यायास्च संख्यागतत्वेनाभेदकत्वात्। अतः शतसंस्थाकमभ्यस्तमेकं कर्म ज्योति-ष्टोमविकार इति न गणातिदेश इति प्राप्ते।

एकप्रसरताभङ्गापत्तेर्न तावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन संस्थोद्देशेन वा संख्याविधिः। अतो वषट्कर्तृभक्षवदेव कर्मान्तरम्। तदपि नैकम्। तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंस्थाकत्वस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरश्रुत-सुत्याभ्यासकल्पनापत्तेः। अतोऽग्निष्टोमोक्थ्यादिपदानां त्रिवृदग्निष्टु-दग्निष्टोम उक्थ्योवैरूपसामेत्यादौ विकृतियज्ञसामानाधिकरण्ये-नापि क्वाचित्कप्रयोगेण साम्प्रतिकलक्षणया तत्तत्संस्थाकयज्ञान्तर-परत्वमङ्गीकृत्य शतसंख्याभिन्नतावद्यज्ञविधिरेवायम्। एवं चान्य-पदार्थो न कर्मापि तु शतं उक्थ्यसंस्थाकायज्ञाः करणं यस्मिन्निति-व्युत्पत्त्या फलमेवेति ध्येयम्। तदपि च नोद्दिश्य यज्ञविधिरेक-प्रसरताभङ्गतादवस्थ्यापत्तेः। अपि तु तात्पर्यगत्या अंशत्रयविशि-ष्टतावद्भावनाविधिरेवेति युक्ता गणस्यैवातिदेशाद्दशवारमावृत्तिः। द्विगुसमासत्वाद्वा न कश्चिद्दोषः। *[एकवचनान्तत्वानन्तत्वे उपपत्ति-

* [ ] एतच्चिह्नद्वयान्तर्गतः पाठः नास्ति सो॰ पुस्तके।

ष्टमः] । कर्मैकत्वेऽपि आवृत्तेरावश्यकत्वेन स्तुत्यागणत्वानपायाद् द्वादशाहधर्माविरोधः ॥ ८ ॥ २ ॥ ४ ॥

गणादुपचयः ॥ शताग्निष्टोमादौ द्वादशाहगतदशरात्रप्रवृत्तिरित्युक्तम् । द्वादशाहे च प्रथमोत्तमावतिरात्रसंस्थाकौ । दशरात्रप्रथमोत्तमौ चाग्निष्टोमसंस्थाकौ । मध्यतनानि चाष्टौ उक्थ्यसंस्थाकानि । तेषाञ्चित्सप्तोक्थ्यसंस्थाकानि, एकः षोडशी । तदिह शताग्निष्टोमे तावदतिदेशप्राप्तानामुक्थ्यादीनां बाधादग्निष्टोमसंस्थाकत्वे न कापि क्षतिः । उक्थ्यातिरात्रयोस्तु दिनेषु येषु* अतिदेशेनैवोक्थ्यस्तोत्रादि प्राप्तम्, तेष्वपि न कापि चिन्ता । येषु तु अग्निष्टोमसंस्थाकत्वप्राप्तिस्तेषु वचनादेवोक्थ्येषु कर्त्तव्येषु द्वादशाहिकान्येवोक्थ्यातिरात्रस्तोत्राण्युपस्थितत्वात्कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्य प्रथममित्येवं क्रमेण प्रत्येकमेव तत्तदहःसु तत्तदह्नामतिदेशेन चान्यहानि उक्थ्यसंस्थाकप्राकृताहर्विकाराणि तेषु तदीयोक्थ्यप्राप्तावपि अग्निष्टोमसंस्थाकप्राकृताहर्विकारेषु तत्प्राप्तौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोत्तमयोरेवातिरात्रसंस्थाकत्वेन तयोः क्वाप्यनतिदेशेन रात्रिपर्यायाणां सुतरामप्राप्तेश्च । अतः शतोक्थ्यादौ तेषु तेष्वहःसु वाचनिकानि स्तोत्राणि । न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते इति न्यायेन ज्योतिष्टोमस्थान्येव कार्याणि । अयं च नातिदेशोऽपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावाच्चोक्थ्यप्रसिद्धिस्वमत्यानि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च

* दिनेषु येषु,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

स्तोत्राणामुत्पत्तिर्ज्योतिष्टोम एव। द्वादशाहे तु अतिदेशप्राप्तस्तोत्रानुवादेन धर्मविशेषमात्रम्। अतश्च ज्यौतिष्टोमिकानामेवोपदेशेन विधानम्। अतएव रात्रिपर्य्यायादीनां ज्योतिष्टोमे फलार्थसंस्थाकल्पनेऽस्यानतिदेशेऽपि न काचित्क्षतिरुपदेशेनैव तद्विधानाङ्गीकारात्॥ ८॥ ३॥ ५॥

गायत्रीषु॥ बृहस्पतिसवे प्रकृतितो गायत्र्युष्णिगादिनानाछन्दःसु प्राप्तेषु छन्दोन्तरपरिसंख्यार्थं गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतम्। तत्र गायत्र्यादिशब्दानां चतुर्विंशत्याद्यक्षरसंख्यामात्रवाचित्वाच्चाग्रहीतविशेषणान्यायेन लक्षणयापि त्र्यृचप्रयोगोपपत्तेस्तथापि न शक्तिः। अतश्च प्राकृतीष्वेव ऋक्षु अधिकाक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्यक्षराण्येव पठनीयानि। अतएव, ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति लिङ्गमपि संख्यावाचित्वपक्षे उपपद्यते न छन्दोवाचित्वपक्षे। तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रोगायत्र्यो भवन्तीति च। अतश्च शताग्निष्टोमे उक्थ्यादिस्तोत्रलोपवदिहाप्यधिकाक्षरलोपप्रसक्तौ,

न गायत्र्यादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वम्। तथात्वे घटादिसंख्यायामपि प्रयोगापत्तेः। प्रयोगानुसारेणाक्षरसंख्यावाचित्वे तेनैव ऋग्विशेषस्य वाच्यतापत्तेः। इतरथा तावदक्षरे गद्येऽपि प्रयोगापत्तेः। अतोष्टाक्षरपादत्रयादियुक्तमन्त्रविशेष एव गायत्र्यादिपदवाच्यः। लिङ्गलिङ्गेषु तु संख्यामात्रे लाक्षणिकः। तेन द्वाशतयीभ्य एवोत्पत्तिगायत्र्य आनेया न लक्षरावलोपः। तथात्वे वाक्यार्थपरिपूर्त्यभावेनार्थप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च*। पूर्वाधिकरणे

* प्रकाशकत्वानुपपत्तेश्च,—इति सो॰ पुस्तके पाठः।

अधिकागमरूप उपचयश्चिन्तितस्तत्प्रसङ्गाद्धिष्टापचयश्चिन्त्यत इति नाच तथाध्यायसंगतौ यतितव्यम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकाया-
मष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमे ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं दर्विहोमशब्दार्थो निरूप्यते । तत्र न तावदयं दर्व्याख्यस्य गुणस्य विधिरिति शङ्कितुं शक्यम् । सोमादिवद्विधिवाक्ये श्रवणाभावेन विधायकत्वशङ्कानुपपत्तेः । न च वास्तुहोमीयगुणविध्यर्थवादे, यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादित्यत्र श्रुतस्य दर्विहोमपदस्य घृतादिपदवत्पदान्तरकल्पनया विधायकत्वसम्भवः । पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजतीति ऋग्द्वयरूपगुणविधेर्दर्व्यपेक्षाभावात् ।

न च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्योपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवद्वाक्यान्तरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायकत्वम् । वास्तुहोमे तावत्स्रुचः प्रत्यक्षशिष्टत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरेष्वपि स्मार्त्तेषु न्यग्बिलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोतीति स्मार्त्तवचनेनैव तत्प्राप्तेः । श्रौतेष्वपि स्रुवेण जुहोति जुह्वा जुहोतीत्यादिना तत्र तत्र पात्रान्तरसद्भावाच्च । अतश्च तत्प्रख्यन्यायेन गुणविधित्वानुपपत्तेर्दर्विशब्दं पात्रान्तरस्योपलक्षणमङ्गीकृत्यैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन वा तत्साध्यहोममाचक्षाणस्येदं नामधेयम् ।

तथापि यथैव स्मार्त्तानां पार्वणस्थालीपाकादीनां कर्त्तरि दर्विहोमिक इति प्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्च तेषां नामधेयं, तथैव वास्तुहोमेऽपि प्रयोगात् श्रौतानामपि । न च वास्तु-

होमस्यैकया स्रुचा करणे दर्विहोमत्वप्रवृत्त्यभिधानादसतो दर्वि-होमत्वाभावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्य विरुद्धत्वमिति वाच्यम्। दर्वि-होमपदस्य स्मार्त्तमात्रनामत्वे वास्तुहोमे एकया स्रुचा क्रियमाणेऽपि दर्विहोमत्वानापत्तेरस्यार्थवादस्य ज्ञापकविधया श्रौतेष्वपि होमेषु दर्विहोमपदप्रवृत्तिसाधकत्वात्। अतः सर्वनामधेयम्। तत्रापि होमपदश्रवणाद्धोमानामेव न तु यागानाम्। न च यागस्थलेऽपि चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेन होमविधानात्तन्नामत्वोपपत्तिः। तत्रत्य-जुहोतिना प्रक्षेपमात्रस्यैव प्रतिपत्तिरूपस्य लक्षणया विधेयत्वेन तस्य मुख्यहोमत्वाभावात्। अतो होमनामधेयमेवेदम्। इदं च सिद्धमेव उत्तरविवक्षार्थं प्राप्यते॥ ८॥ ४॥ १॥

तस्मिन्॥ तेषु अव्यक्तत्वसामान्येन सोमयागविकारत्वम्। अव्यक्तत्वं चोत्पत्तिवाक्ये देवताऽभावरूपम्। न तु स्वाङ्गतया देवताशून्यत्वम्। तथात्वे सिद्धान्ते दर्विहोमेषु देवताऽभावप्रसङ्गात्। अतएवोपांशु-याजविकारत्वमपि प्रत्युक्तम्। अथवा होमत्वसामान्याधिक्यान्नारिष्ट-होमविकारत्वम्। अतएवाग्निहोत्रे यदि कीटोवपद्येतान्तःपरिधि निनयेदिति परिधिदर्शनम्। परिधेर्हि अङ्गप्रधानार्थत्वान्नारिष्ट-होमाङ्गत्वमपि सुलभमेव। तथा, अग्नौ अन्तर्वेदि तिष्ठन् साविचाणि जुहोतीति वेदिदर्शनं नारिष्टहोमविकारत्वसाधकम्। यत्तु मूले पत्नीसंयाजविकारत्वं शङ्कितं, तत्तेषां यागत्वादुपेक्षितम्। यदि परमुपांशुयाजसाधारण्येन, तदाऽस्तु पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्वा विकारः। सर्वथा नापूर्वादर्विहोमा इति प्राप्ते।

द्रव्यदेवतादिसन्निपत्योपकारकाङ्गसामग्रीसाकल्यरूपकृत्स्नविधा-

नवत्त्वेन यावदुक्तेतिकर्त्तव्यतयैव निराकाङ्क्षत्वात्प्राकृतस्य च विनिगमनाविरहेणानियामकत्वादपूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रकृतिपूर्व्वाः। यत्तु परिधिवेदिदर्शनं, तद्देशोपलक्षणतयाप्युपपन्नम्। एवं च त्र्यम्बकहोमेषु औचित्येन नावेधावर्हिः संनह्यते न प्रयाजानूयाजा दृश्यंते न सामिधेनीरन्वाहेति स्तुतिरप्युपपद्यते। अतिदेशपक्षे स्वतन्त्रापर्युदासकल्पने विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गापत्तेः।

सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं लिङ्गम्। औदुम्बरीहोमे घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेति अन्तरा कर्णौ जुहोति भूमिगते चास्ये स्वाहाकार इति। सोमयागादिविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः प्राप्येत। तत्र स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्यात्। अस्मन्मते तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते वषट्कारेण वेति अनारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवषट्कारयोर्विकल्पेन प्रदानमात्रे प्राप्तौ याज्याया अधि वषट्करोतीति वचनेन याज्यावत्कर्मणि वषट्कारनियमात्तद्रहिते परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्तेस्तदनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकालमात्रविधानाल्लाघवम्। न चैवं परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निर्ज्योतिरित्यादौ क्वचित्पुनः स्वाहाकारपाठवैयर्थ्यम्। तस्य मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थत्वेन सार्थक्यात्। यदि त्वतिदेशपक्षेऽपि औपदेशिकमन्त्राम्नानादेव याज्यारहित्याद्वषट्कारप्राप्त्यभावेन परिशेषसिद्धेः स्वाहाकारप्राप्तिरुह्याव्येत, ततो नेदं लिङ्गं इति ध्येयम्। अतः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति॥ ८॥ ४॥ २॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां षष्ठस्य चतुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यज्ञकर्म ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे तत्प्रापितपदार्थविषय ऊहश्चिन्त्यते । त्रिविधश्चोहो निरूप्यते । मन्त्रोहः, सामोहः, संस्कारोहश्च । तत्रोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्य विकृतावन्यथा भावः । तत्त्वं च, येन सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेन सम्बन्धेन विकृतौ तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वम् ।

अस्ति चेदं देवस्य त्वादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिसंस्कारेषु च । मन्त्राणां हि स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ, विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात् । एवं प्रोक्षणावघातादीनामपि संस्कार्यतासम्बन्धेन व्रीहित्वावच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नश्यामाकादिवृत्तित्वात् । एवं साम्नामपि, आई-भावादिरूपाणां येन सम्बन्धेन यत् स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ तेषां तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वादूहः ।

अत्र श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वम् । तेनोक्तैकारवृत्तित्वादेः शब्दादप्रतीतावपि न क्षतिः । अत्र च सम्बन्धैक्याविवक्षायां पशुपुरोडाशयागीयोद्देश्यांशस्य प्रकृतौ स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्नीषोमदेवतावृत्तेर्विकृतावनुपयुक्तान्यदेवताविधानेनारादुपकारकस्य सम्बन्धान्तरेण क्रतूपकारवृत्तित्वादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धै-

क्यविवक्षणम्। प्रकृतावेव व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामवघातादीनां तद्भिन्नयवादिवृत्तित्वात्तद्वारणाय प्रकृतिविकृतिपदोपदानम्। प्रकृतिस्थव्रीहिव्यक्त्यपेक्षया सौर्यादिविकृतिस्थव्रीहिव्यक्तीनां भेदादातिदेशिकव्रीहिमत्सौर्यादावेवावघातादीनामूहवारणार्थं यद्धर्मावच्छिन्नेति विशेषणम्। सौर्यस्थव्रीहिषु तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्रीहिभेदसत्त्वेऽपि व्रीहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदाभावात्। यवसाध्यविकृतौ ह्यूहाङ्गीकारेऽप्यदोषः। प्रकृतौ प्रोक्षणादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षितत्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण श्यामाकवृत्तित्वादसम्भवमपूर्वयोर्दर्शपूर्णमासीयत्वादिना भेदविवक्षायां सौर्यस्थव्रीहिष्वतिव्याप्तिमाशङ्क्य श्रुतपदं निरूढप्रतीयमानत्वार्थकम्। अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञानाधीनत्वेन निरूढश्रुतत्वाभावात्। अत्र चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपदप्रक्षेपेऽपि अवशिष्टमन्त्रस्य प्राकृतत्वानपायान्न लक्षणे तस्येति शब्दानुपपत्तिः। एवं च यत्र प्राकृतऋक्स्थाने ऋगन्तरस्योहस्तत्रोहशब्दो भाक्त इति ध्येयम्। अथवाऽस्तु तदनुरोधेन तस्येति पदं प्राकृततत्कार्यापन्नान्यतरपरमिति संक्षेपः।

स चोहः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्रूपावच्छिन्नोद्देश्यसम्बन्धित्वेन विधानं, तद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिद्ध्येत्। न तु स्वरूपेणैवातिदेशे। तथात्वेऽग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्ये तस्यैवादृष्टादिप्रयोजनान्तरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावूहानापत्तेः। अतएवोपकारपृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः। प्रकृतौ निरूपितरूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दशमे वक्ष्यते।

तदिहोपोद्घाततया किं प्रोक्षणावघातादीनामग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादावग्न्यादिपदानां च प्रकृतौ व्रीहित्वाग्नित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधानं, ततश्च व्रीह्यग्न्यादिप्रयुक्तास्तेऽथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन, ततश्चापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्त्यते। व्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे श्यामाके चरौ सौर्ये वा व्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्षणादीनां लोप एव न तूहः। अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु श्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात्सिध्यत्यूहः। तत्र यद्यपि आरादुपकारकत्वे न श्रुतमुद्देश्यतावच्छेदकम्, तथापि करणानुग्राहकाकाङ्क्षारूपेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्गतयैव प्रयाजादिविधानाद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम्। न त्वपूर्वं, समप्राधान्यापत्तेः। न चैतावता पारिप्लवत्वापत्तिः। अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्। न वा अतिदेशोच्छेदः। अपूर्वविशेषार्थत्व इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्थानापन्ने सौर्ये धर्मातिदेशोपपत्तेः। अतस्ते यागप्रयुक्ता एव। तदा किमु वक्तव्यं यद्व्रीह्यादिसंयोगेनैव प्रोक्षणादिश्रवणाद्व्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति।

न च व्रीहियागादिस्वरूपार्थत्वे धर्माणां आनर्थक्यम्। तेषामपि अग्निवत्फलवत्त्वेन तदभावात्। न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानतयाऽऽनर्थक्यापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। एतादृशानर्थक्यपरिहारार्थं प्रोक्षणविशिष्टव्रीहीणामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागार्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपत्तौ निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन व्रीहिपदे यवादिसाधारण्येनापूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रमाणाभावात्।

अस्तु वा व्रीहिपदे लक्षणा, तथापि लाघवादुपस्थितत्वाच्च विजातीययागसाधनव्रीहित्वादिकमेव लक्ष्यतां, न त्वपूर्वसाधनत्वम्। न च यागस्यापि विजातीयोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः। यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्येव जायमानत्वेऽपि विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे प्रमाणाभावात्। न हि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति काचित्सामग्री क्लृप्ताऽस्ति, येन तत्सत्त्वे आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत्। प्रोक्षणादेरेव तु विधानबलेन तत्सामग्रीत्वात्, तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम्। अतएवारादुपकारकाणामपि यागस्वरूपार्थत्वे नानर्थक्यमितिप्राप्ते।

यद्यपि तावद्विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्यतावच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्व इव वक्ष्यमाणरीत्या न तत्र व्रीहित्वादिकं प्रविष्टमितिश्यामाकेष्वपि तत्सत्त्वादूहसिद्धिरनिवार्यैव।

वस्तुतस्तु न विजातीययागसाधनत्वं तथा। विजातीययागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यन्तर्गतत्वात्तदवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य लोकत एव कारणत्वावगतेः। सामग्रीवशेन व्रीह्यादिद्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण कदाचिद्विजातीययागव्यक्तीनामुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात्। न च सामान्यसामग्र्या विशेषसामग्रीसहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः। अन्यच्च तथात्वेऽपि प्रकृते तथा कल्पनायां प्रमाणाभावात्। तदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति लिङ्गानुपपत्तेश्च। अतएवानयैव रीत्या पक्षप्राप्तिमुपपाद्य फलतो नियमविधित्वं व्रीह्यादिविधीनामुपपाद्यते

प्रतिनिधिश्च*। अतो द्रव्यतत्संस्कारविषयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-विषया एव। व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना कारणत्वस्य लोकतोऽक्लृप्तत्वेन निरुक्तप्रतिबन्धानापत्तेः। आरादुप-कारकाणामप्यनयैव दिशा अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्वं न तु यागार्थत्वम्। आनर्थक्यापत्तेः। यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च न प्राधान्यापत्तिरङ्गत्वविघातो वेत्यादि स्पष्टं कौस्तुभे।

यत्तु व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः। शाब्दबोधे लक्षणाया अनङ्गीकरणात्। पश्चात्तु निषादस्थपतिन्यायेन प्रोक्ष-णादिविधिविशिष्टव्रीहीणां वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्युक्तम्। तत्प्रोक्षणादेस्तज्जन्यादृष्टस्य वा व्रीहित्वावच्छिन्नभाव्यकत्वे अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणाङ्गी-करणात् प्रत्युक्तम्। अतो व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-लक्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अपूर्वयुक्ता एवेति सिद्धः श्यामाकादावूहः। न चैवमपि धर्मानुष्ठाने व्रीहित्वादीना-मपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वाद्विकृतौ तदभावे भेदनाभाव इव धर्मस्योपापत्तिः। यच्छब्दाद्यभावेन व्रीहित्वादीनां निमित्तत्वे प्रमाणाभावात्। वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेना-नुष्ठापकत्वस्याप्यभावाच्च। अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वान्निमित्तत्वम्।

वस्तुतस्तु फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्यासिद्धस्यानुष्ठा-पकत्वे प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि न निमित्तम्। अनयैव च

---

* प्रतिनिधिश्च,—इत नास्ति आ॰ पुस्तके।

दिशा यागत्वस्याध्याराद्युपकारकत्वस्थले निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-बाधकाभावात् सिध्यत्येवोहः । यानि चात्र मूले वर्णकान्यनेकानि कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वाच्चोपेक्षितानि । मूलकारैस्तु ग्रन्थव्याख्यानरसिकतया कृतानीति ध्येयम् ॥ ९ ॥ १ ॥ १ ॥

संस्कारे ॥ अथ मूले सन्निपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं चिभिरेभिरधिकरणैराक्षिप्य समाधीयते । तत्रेह वाक्यसंयुक्ते अग्रि-माधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिसंयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्श-पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीत्यादौ प्रोक्षणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगमनेन प्रकरण-मात्रादपूर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तोलूखलमुसलो-द्देशेनैव प्रोक्षणस्य व्रीहीन् प्रोक्षतीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावच्छिष्टया कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्तेः कर्मत्वस्य द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोरुद्देश्यत्वानुपपत्तेः । अतश्च प्रोक्षणस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोलूखलमुसलयोरवतारेऽपि वाक्यादव-घातोद्देशेनैव विधानम् । अस्तु वा उलूखलादावेवावतारे प्रमाणा-भावात् प्रोक्षणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अन्यसाधनीभूत-योरेव तयोः प्रतीतेः प्रोक्षणस्यापि यदुलूखलमुसलयोः कार्यं तदर्थत्वावगतेरवघातार्थत्वसिद्धिः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च नैवारश्चरुर्नखावपूतानामित्यादाववघातस्योलूखलमुसलयोर्वाऽभावान्न-खेषु न प्रोक्षणमितिप्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवाघातस्वरूपे उलूखलमुसलस्वरूपे वाऽन-र्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वलक्षणया अपूर्वार्थत्वावसायादृष्टोपपत्तिरित्यु-

क्तम्। तदनुपपन्नम्। आक्षेपप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनरुक्त्यापत्तेः। किञ्च प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते। उलूखलमुसल-विशेषणत्वेनैव प्रतीतेः। न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पन्नोऽपि तु निष्ठाचिन्नक्रियान्वय एव। नाप्यवघातसाधनीभूतोलूखलमुसलो-द्देशेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः। उलूखलमुसलयोर्विशिष्टयोः शुद्धयोर्वा उद्देश्यत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च। अतो नैवं पूर्वः पक्षः सम्भवी।

अपि तु विध्यन्तरप्राप्तावघातानुवादेनार्थात् सम्भवत्प्राप्तिकयो-रपि उलूखलमुसलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोक्षणविशिष्टयोर्विधा-नार्थिकेन विशेषणविधिनोलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः। ततश्चोलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यताऽपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्यः। सोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरोडाशिकपात्रसाधारणेन प्रोक्षण-विधिर्न स्यात्। न त्वेतदस्ति। उत्तानानि पात्राणि प्रोक्षतीति विध्यन्तरेण तस्य प्राप्तत्वात्। न हि मीमांसकमते पौरोडाशिक-पात्रप्रोक्षणाभावः। मन्त्राभावस्यैव परं तृतीये साधनात्। अतः प्रकारान्तरेण प्राप्तस्यार्थस्यायमनुवादः। अभ्युदयशिरस्कतयोलूख-लमुसलविधानार्थः। समासोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयता दोषाय।

अतएवं विचारोवाच्यः। पात्रप्रोक्षणविधिनैवोलूखलमुसलयोरपि प्रोक्षणम्। तत्तु पूर्वाधिकरणन्यायेनैवोलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाध-नत्वप्रयुक्तम्। तयोश्च तत्साधनता न साक्षादपि तु यागपुरोडाश-व्रीहितदवघातद्वारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्याया। तत्र चातिप्रसङ्ग-परिहारार्थं साधनतावच्छेदकस्य यागत्वपुरोडाशत्वव्रीहित्वावघा-तत्वादेरपि विवक्षोत तत्तद्व्यापारकसाधनतामात्रस्यैवेति चिन्तायाम्।

व्यापारवद्विनिगमनाविरहेण साधनत्वावच्छेदकस्यापि विवक्षा। इतरथा यवादावतिप्रसङ्गापत्तेः। अथवा साधनताया अवच्छेदकं विना निरूपयितुमशक्यत्वादेव विवक्षितं तत्। न तु व्यापारः। तं विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निरूपयितुं शक्यत्वात्। अतश्च नखेषु अवघातत्वाद्यभावान्न प्रोक्षणम्। एवं च यद्यपि श्रुतस्योलूखलत्वादेरपूर्वसाधनत्वलक्षणौपयिकतयोपक्षीणत्वात् अविवक्षा स्यात्, तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां यागत्वप्रभृतीनां विवक्षा दुर्निवारैवेतिप्राप्ते।

अपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतादिलक्षणायामतिप्रसङ्गपरिहारार्थं मध्यवर्त्तितया झटित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारत्वे विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पश्चादुपस्थितेः। अतएव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापारस्तत्र कारणताया एव झटित्युपस्थितिकया विवक्षणम्। न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात्। उपपादितञ्चैतत् कौस्तुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तरेण। अतोऽवघातत्वादेरविवक्षितत्वान्नखेषु प्रोक्षणसिद्धिरिति।

एवं वा। एवं तावदुद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणेत्युक्तम्। तत्र किं प्रधानजन्यापूर्वमेव लक्ष्यते उताङ्गजन्यमपीति चिन्तायां, यत्र तावदवघातपेषणादौ* न व्रीह्यादिजन्यं मध्येऽपूर्वान्तरं, तत्र प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणा अविवादैव। यत्र त्वदृष्टार्थसन्निपत्योपकारिषु प्रोक्षणदीक्षणीयादिषु स्वजन्या-

---

* प्रोक्षणादौ,—इति सो॰ पुस्तके पाठः।

दृष्टमस्ति, तथापि तदङ्गानामुत्पवनादीनां, यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयादित्यादीनां च स्वराणां, दर्शपूर्णमास-ज्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणया तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्षण-दीक्षणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि फलवत्त्वाभावेनान-र्थक्यादितिप्राप्ते ।

साक्षात्फलवत्त्वाभावेऽपि परम्परयाऽग्निवत्फलवत्त्वोपपत्तेरङ्गा-पूर्वाणामप्यनिर्ज्ञातोपायत्वेन स्वाङ्गाभावे निष्पत्तौ प्रमाणाभावा-दङ्गापूर्वस्वरूपेऽप्यानर्थक्याभावेन तत्साधनत्वलक्षणायामपि बाधका-भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्ववादिनापि चाङ्गापूर्वाणामतिप्रसङ्गपरि-हारार्थं द्वारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थतयैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-मने प्रमाणाभावात्सन्निहितलक्षणाप्रसङ्गाच्च झटित्युपस्थितदीक्षणीया-द्यपूर्वसाधनत्वमेव दीक्षणीयादिपदैर्लक्ष्यत इति ते धर्मास्तत्प्र-युक्ता एव ।

अतएवारादुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमणयूपादीनां प्रयाज-दैक्षादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वम् । अव्य-हितापूर्वेऽप्यानर्थक्याभावात् । प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमविकारानङ्गभूत-पशुषु मेध्यादिद्रव्यकेषूपाकरणादीनामूहाभावादकरणं पूर्वपक्षे, ज्योतिष्टोमापूर्वस्यानापन्नापूर्वाभावेन प्राकृतकार्याभावात् । सिद्धान्ते तूह इति द्रष्टव्यम् । एवं दैक्षधर्मानतिदेशोऽपि पूर्वपक्षप्रयोजन-मनुसन्धेयम् ।

यत्तु भाष्यकारेणाश्वमेधे वेधातव्या दीक्षणीया भवतीति वच-नेन दीक्षणीयाकार्ये यजमानसंस्कारे विहितायां वेधातव्यायां पूर्व-

पक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धत्रैधातव्याधर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तम्। तन्न, पूर्वपक्षवत्सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्तौ बाधकाभावात्। यदि तु स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया त्रिविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्याष्टमे साधितत्वान्नामातिदेशेन प्रसिद्धत्रैधातव्याधर्मा एवेत्याशङ्क्येत, ततस्तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम्।

वस्तुतस्तु नेयं त्रैधातव्या प्रसिद्धत्रैधातव्यातः कर्मान्तरम्। सत्यप्यनुपादेययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात्। अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकाया एव त्रैधातव्याया यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्धर्माकाङ्क्षाविरहेण न स्थानापत्त्यतिदेशप्रसक्तिः ॥९॥१॥२॥

फलदेवतयोश्च॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वसम्बन्धित्वेनोद्देश्यतायाः क्वचित् आक्षिप्य समाधानार्थमिदमधिकरणम्। दर्शपूर्णमासयोरगन्म स्वः सुवरगन्मेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादिशाग्न्यादिप्रकाशको मन्त्रः श्रुतः। तयोश्च स्वर्गत्वाग्नित्वादिनैव स्वर्गाग्न्योर्लिङ्गकल्प्यश्रुतावुद्देश्यता। उपस्थितत्वात्। न तु अपूर्वसम्बन्धित्वेन। मुख्य एवार्थे विनियोगस्यौत्सर्गिकतया साधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादिपरैरनभिधानाच्च। न च स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थक्यं, साक्षात्फलरूपस्य तस्यानिर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण* तदर्थत्वे वैयर्थ्याभावात्। मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणेतराङ्गयुक्तप्रधानमात्रादेवोत्पत्तिसिद्धेरानर्थक्यमपूर्वेऽपि तुल्यम्। प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेर्मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वानुत्पत्तिरिति तु स्वर्गेऽपि तुल्यम्। एवं

---

* तस्य निर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण,—इति का० पुस्तके पाठः।

देवतायामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिवशात्तत्यथ्यपूर्वं तज्जनितदेवताप्रसादादेव फलोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तदर्थत्वम्। अतएव लिङ्गकल्प्यविनियोगविधौ उपस्थितत्वात्प्रसादाश्रयीभूताग्नेरेव तत्त्वेनोद्देश्यता न त्वपूर्वीयदेवतात्वेनेति न सौर्यादौ ब्रह्मवर्चससूर्यादिपदोच्चइति प्राप्ते।

न तावत्सर्वेषामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपहाय स्वर्गार्थत्वं शङ्कितुं शक्यं, व्रीह्यादिपदेन प्रत्यासन्नतया तेषामर्थाधिकरणन्यायेनाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणात्। एवमपूर्वाङ्गीकारेण देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनां निराकर्त्तव्यम्। देवताप्रसादस्यापूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात्। उदाहृतमन्त्रस्थलेऽपि च न स्वर्गमन्त्रस्य स्वर्गार्थत्वसम्भवः। तद्धि किं दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिं प्रत्येव मन्त्रजन्यप्रकाशनस्योपयोग उत स्वर्गव्यक्त्यन्तरं प्रतीति।

नान्त्यः। तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन लिङ्गकल्प्यश्रुतेरेवाकल्पनेन स्वर्गार्थत्व एव प्रमाणाभावात्। न च स्वर्गाधिकार एव सामान्यसम्बन्धबोधकं प्रमाणम्। स्वर्गस्य यागाख्यकरणेनैव निराकाङ्क्षतया तदधिकारस्याकल्पकत्वात्। न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षयैव लिङ्गेन श्रुतिकल्पनं, वाचस्तोमे विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वात्। अत एव लिङ्गमात्रेणापि न श्रुतिकल्पनम्। पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्याकाङ्क्षाऽभावे विनियोगादर्शनात्।

नाद्यः। तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तीनां न स्वर्ग-

त्वादिनोद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासफलोपहितस्वर्गत्वेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वद्वारकत्वेन* गुरुभूतत्वात् । किं तु विजातीयापूर्वसम्बन्धित्वेनैव । अतएव सन्निपत्योपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्रत्यासन्नत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न त्ववान्तरापूर्वमुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टम् । स्वर्गत्वस्य तु व्रीहित्वादिवदेवाप्रवेशो गौरवात् । अतश्चैव मन्त्रलिङ्गकल्प्या श्रुतिः, अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा परमापूर्वसाध्यं संस्कुर्यात्,—इति । शक्तिजन्यबोधस्य वस्तुतः स्वर्गत्वप्रकारः स्वर्गविशेष्यक एव द्वारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः । न तु अपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकः । तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्चसादौ द्वाराभावात्स्वर्गपदलोपे शक्तिजन्यबोधसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवर्चसपदोहः । इतरथा प्रकृतावेव लक्षणया स्वर्गपदेनापूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव रूपेण बोधोपपत्तेरूहानुपपत्तिः । अत एव च पुत्राद्यर्थदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि मन्त्रलोपः । तचापूर्वसाध्यफलस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव च मुख्ये एवार्थे मन्त्राणां विनियोग इत्यप्युपपन्नम् । शक्तिजन्यबोधेन चापूर्वसाध्ये ज्ञाततायाआधानात्तस्य संस्कार्यत्वं उद्देश्यत्वापरपर्यायं नानुपपन्नम् । तादृशबोधस्य च स्वजन्यश्रद्धाजन्यादृष्टद्वारा परमापूर्व एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात्फले उपयोगो न तु फलोत्पादकत्वम् । तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या प्रकरणबाधापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

---

* नापि दर्शपूर्णमासोद्देश्यस्वर्गत्वेन । तस्यापूर्व्वद्वारकत्वेन,—इति सो॰ पुस्तके पाठः ।

एवमन्याद्विप्रकाशकमन्त्रेष्वपि स्वतन्त्राग्निप्रकाशनार्थत्वस्यानुपपन्नत्वात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच्च पूर्ववत्तत्कल्पनानुपपत्तेरवश्यमाग्नेयसम्बन्ध्यग्निप्रकाशनार्थत्वस्यैव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्वरूपे चानर्थक्येन प्रत्यासन्नतया तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतात्वेनैवाग्न्यादेरुद्देश्यत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन विप्रकृष्टत्वात्तदेव प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्नित्वादेरपि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवात् ।

एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदककल्पनेऽपि ऊहसिद्धिरप्रत्यूहैव । परन्तु प्रसादसामान्याश्रयत्वस्याग्निहोत्रादावतिप्रसङ्गान्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीयदेवतात्वस्य लघुत्वाच्च । अतश्चाप्यनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्कुर्यात्,—इति लिङ्गकल्प्यश्रुतिं कल्पयित्वा ऊहसिद्धिः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निर्वापादिमन्त्रेषु स्मृतिद्वारेण त्यागकाले झटिति देवतास्मृतिद्वारोत्पत्त्यपूर्वानुकूलयोग्यतासम्पादन एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९ ॥ १ ॥ २ ॥

देवतायाः ॥ एवं तावदपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोजकोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गान्निराक्रियते । तत्र देवतायाः सम्प्रदानत्वात्तस्य च कर्मकारकापेक्षयाऽप्यभिप्रेयमाणत्वेन प्राधान्याद्यागस्य पूजारूपस्य तत्संस्कारत्वावगतेस्तस्यास्तोपयोगापेक्षायां स एवैनं भूतिं गमयति, तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादानुसारात्प्रसन्नायाः फलदातृत्वावगतेर्यागस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणा-

भावेऽपूर्वसत्त्वे सुतरां प्रमाणाभावः। यद्यपि देवताया अभिप्रेयमाणत्वोक्तावपि तस्य ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फलदातृत्वासम्भवेन उपयोगाभावात्प्राधान्यासम्भवेन प्राधान्यव्यभिचारेण तत्कल्पनानुपपत्तेः। प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन यागकरणिकायां भावनायां भाव्यापेक्षायां स्वर्गस्यैव तत्त्वेनान्वयाद्देवताया अपि संस्कार्यत्वे उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेर्देवताया एव यागाङ्गत्वम्।

तथापि यागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायामश्रुतापूर्वकल्पनापेक्षया रात्रिसत्रवदर्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव द्वारत्वकल्पनात् तत्प्रयुक्तत्वसिद्धिः। प्रसादस्य च विग्रहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेरर्थवादाद्यनुसारेण विग्रहभोगादिकल्पनेऽपि न दोषः इतिप्राप्ते।

प्रसादो हि यदि इच्छारूपस्तदा तस्येच्छात्वेन तत्फलं प्रति कारणत्वे अतिप्रसङ्गापत्तेरवश्यं दर्शादिकर्तुस्तत्फलं भवत्वित्येवमाकारिकेच्छात्वेन तद्वाच्यम्। तथाच कारणावच्छेदके गौरवम्। दर्शादिजन्यफलभोगेऽपि तत्कर्तृत्वानपायादन्यकृतदर्शपूर्णमासजन्यप्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च। अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यक्तिकर्तुः सा फलव्यक्तिर्भवत्वित्येवमाकारिकेच्छात्वेन कारणत्वं वाच्यम्। तथा चानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदके गौरवञ्च। किञ्चैतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा यागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यनापत्तिः। यदि तु तत्तद्यागेभ्योऽप्यवान्तरप्रसादा आग्नेयव्यक्तिकर्तुस्तद्व्यक्तिजन्यं फलं भवत्वित्याकारका इष्यन्ते, तदा देवानाममोघेच्छत्वस्यार्थवादेषु प्रतिपादनाद्देवादग्नी-

षोमीयाद्यकरणेऽपि फलापत्तिः । अथैतस्यार्थवादत्वमेवाभ्युपगम्य तादृशमहाप्रसादस्य विजातीयेच्छात्वेनैवापूर्ववादिन इव विजातीय-फलत्वावच्छिन्नं प्रति कारणता । अवान्तरप्रसादानाञ्च विजातीय-तत्तदिच्छात्वेनैव महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता । कारणता-वच्छेदकसम्बन्धश्च स्वजनकयागसमवायित्वं, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च फलांशे समवायः । नातः कर्मान्तरे फलापत्तिः । अवान्तरप्रसाद-महाप्रसादयोः परस्परं कार्यकारणभावे प्रत्यासत्तिस्तु उभयत्र स्वजनकयागसमवायित्वमेव । देवतानिष्ठमेव वा तत्कार्यकारणभाव-मङ्गीकृत्य समवाय एव प्रत्यासत्तिरिति चेत् ।

सम्बन्धगौरवस्यैव दोषत्वात् । यागनिष्ठकारणतानिरूपित-कार्यताघटकसम्बन्धस्य भवता निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । मन्मते तु सर्वकार्यकारणभावानां समवाय एव सम्बन्ध इति लाघवम् । एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पक्षः प्रत्युक्तः । न चास्य गौरवस्यार्थवादिके प्रसादाख्ये व्यापारे सिद्धे फलमुखत्वमिति वाच्यम् । अर्थवादस्य स्तावकतयाप्युपपत्तौ स्वतस्तत्कल्पकत्वाभावात् । व्यापारापेक्षायां रात्रिसत्रन्यायेन तद्वाचकपदान्तरकल्पनया तस्य व्यापारत्वकल्पने च व्यापारत्वस्य कारणताघटितत्वेन तस्याः सम्बन्धावगमपूर्वकत्वात्सम्बन्धगौरवस्य फलमुखत्वानुपपत्तेः । अतो-ये तावत्प्रसादादिप्रतिपादका मन्त्रास्ते देवस्य त्वादिमन्त्रवदेव प्रसादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनार्थाः सन्तो विशेषणांशे प्रकाशनस्या-दृष्टार्थत्वान्नानुपपन्नाः । वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धश्च तद्देवाद्यर्थो वा अन्यो वेत्यन्यदेतत् । अर्थवादाश्च तेनैव सम्बन्धेन स्तावका इति

तेष्वपि न स्तुतिलक्षणातोऽन्या काचिल्लक्षणा। अस्तु वा सा, तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषाय।

न चैवं विध्यनपेक्षितत्वादार्थवादिकप्रसादाद्यकल्पनेऽपि लक्षणया प्राशस्त्यतात्पर्यकस्याप्यर्थवादस्यासति प्रमाणान्तरविरोधे स्वशक्यार्थेऽपि प्रमाणाभ्युपगमाद्विग्रहभोगप्रसादादिस्वीकारादपूर्वान्ते एव प्रसादस्वीकरणमस्त्विति वाच्यम्। अन्यतात्पर्यकस्य वाक्यस्यान्यत्र प्रामाण्यायोगात्। अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ, परान्नभोजननिवृत्तितात्पर्यके मृदं भुंक्ष्वेत्यादौ च प्रमाणान्तराविरोधात्स्वशक्यार्थेऽपि प्रमाणापत्तिः। अतः सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यानेकार्थबोधकत्वाभावनियमानुरोधेन शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन चार्थवादानां शक्यार्थे प्रामाण्यानुपपत्तेर्न देवताविग्रहादिस्वीकारः। न च तथापि शक्यार्थविशिष्टप्राशस्त्ये एव लक्षणयार्थवादानां तात्पर्याद्विशेषणांशेऽपि प्रामाण्योपपत्तिः। लक्ष्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः। अन्यथा व्रीहित्वादेरपि विवक्षापत्त्या ऊहानापत्तिः। अतः कथमपि न विग्रहादिस्वीकारः। किन्तु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधाच्चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्स्वीक्रियते न तु विग्रहादिमान्। उपासनादौ परं ध्यानमात्रमाहार्यज्ञानस्येति जैमिनिमतनिष्कर्षः। मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुष्यति। तत्र हरिस्मरणमेव शरणम्॥ ९॥ १॥ २॥

द्रव्यसंख्या॥ अत्र सूत्रे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायानां यत्र श्रुत्या उद्देश्यता तत्र व्रीहित्वादिनैव न त्वपूर्वसाधनत्वेन, प्रकरणेन श्रुति-

कर्मोपयोगमहित्वग्रहस्य स्वरूपे सामर्थ्यव्याप्तेरपूर्वसाधनत्वेनेति सिद्धान्तितम् । तत्र व्रीहीन् प्रोक्षतीति द्रव्योदाहरणस्य चतुर्होता पौर्णमासीमिति यज्ञुदाहरणस्य च कथञ्चित्संभवेऽपि कर्मोदाहरणस्य वेदिं परिधीनिति मन्त्रस्यागमस्य स्रुचरिति मन्त्रवदपूर्वसाधनीभूतपरिधीयत्ताप्रकाशनार्थत्वस्य सिद्धत्वादनुदाहरणत्वमिति वार्त्तिककारेणैवोक्तम् ।

तथा हेतूदाहरणेऽपि । यत्तु शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति अन्नकरणहेतुना तस्य व्याप्यत्वगमनमाम्नायस्य च सर्वत्र प्राधान्यदर्शनादन्नकरणोद्देशेन होमः संस्कारकतया विधीयते इत्याशङ्क्य तृतीयया होमं प्रति शूर्पस्य करणत्वावगतेस्तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यस्य स्तावकत्वाद्धोमोऽवघातादुपकारकोऽपूर्वार्थ इति विचारितम् । तद्व्याप्यत्वापि जुह्वादेः क्रतुं प्रति प्राधान्याद्दर्शनादर्थसादृश्यस्य च हेत्वधिकरणे स्थापितत्वाद्धेतुविचारस्योदाहरणानुपयोगित्वाच्चोपेक्षितम् । किञ्च सर्वत्रैवास्य विचारस्याधिकरणेन गतार्थतेत्यन्यथा वर्ण्यते ।

यद्यपि यज्ञकर्मेतिसूत्रेण सन्निपत्योपकारकस्याप्यपूर्वसाधनत्वतया सिद्धा । संस्कारे चेत्सिद्धसूत्रेण चान्तरालिकानां सामन्तादिकारणतानवच्छेदकानामपि तथा सिद्धा । तथापि श्रुतस्य व्रीहित्वादेः कारणतावच्छेदकस्य त्यागे प्रमाणाभावः । न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । अपूर्वसाधनीभूतव्रीहित्वावच्छिन्नस्यैव चरुसाधनत्वोद्देश्यत्वाङ्गीकारात् । अतश्च तादृशस्य नीवारादावप्रोक्षणप्रसिद्धिरिति प्राप्ते ।

कारणतावच्छेदके गौरवापत्तेः श्रुतस्य व्रीहित्वस्य च लक्षणोप-

योगिगम्यप्रतिपादकत्वेनापि चरितार्थत्वाच्च विवक्षा । अतएव तत्तद्व्यापारिकायाः विजातीयापूर्वसाधनताया एव लक्षणेति कौस्तुभे स्पष्टम् । तत्तद्व्यापारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एव लक्षणाच्च व्रीहियवनिष्ठकारणताया गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारण्यलाभोऽपीत्यपि तत्रैव व्यक्तम् । अतश्च व्रीहित्वादेरविवक्षितत्वादुक्तो नीवारादिषूहो विकृतौ ।

एवं यद्यपि नापूर्वसाधनत्वं व्रीहीनवहन्तीतिवत्पूर्वप्रमितं स्ववाक्य एव तु संस्कारविशिष्टस्य व्रीह्यादेः साधनताविधानं, यथा प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यादौ तत्समानजातीयवाक्यान्तरे वा । तथापि प्रोक्षणविशिष्टस्य व्रीहित्वविशिष्टस्य च विधेयक्रियाविशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन परस्परान्वयात्प्रकृतौ तज्जातीयस्य प्रोक्षणेऽपि विकृतौ तज्जातीयत्वलोपेऽपि तत्स्थानापन्नद्रव्यान्तर एव प्रोक्षणलाभात्सिध्यति प्रोक्षणं प्रति विशेषणविधिवेलायां अपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । लक्षणा परं न तथास्ति, व्रीहिपदेन व्रीहित्वस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य क्तप्रत्ययेनाभिधानात् ।

एवं यद्यपि संस्कारविध्युत्तरं तच्छब्देन संस्कृतस्य विनियोगो यथा तप्ते पयसि इत्यादौ, तथापि संस्कारवाक्ये पयस्त्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दध्यानयनविधिः । न तु पयस्त्वावच्छिन्नोद्देशेन । आनर्थक्यात् । स च धर्म उत्पत्तिवाक्ये दृष्टसामान्यमिव सामान्यत एव पयःपदेन प्रथमं प्रतीयते । पश्चाच्च तच्छब्देन पयस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मोऽपूर्वसाधनत्वरूप-

इति प्रतीयते । तत्र च पयःपदस्य लक्षणेति पश्चादवगम्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु यद्यपि सप्तमीश्रवणात्तापविशिष्टपयोधिकरणकदध्यानयनस्य विहितस्य प्रयोजनापेक्षायां उद्देश्यवाचकं पदमनुमीयते, तथापि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधाद्वत्साविशेषविशिष्टपयोवाच्याभिक्षापदसमभिव्याहृततच्छब्दबलेन पयस एवोद्देश्यत्वावगतेस्तद्भिन्नविजातीयापूर्वसाधनत्ववाचिपदस्यैव कल्पनात् नात्र लक्षणापीति ध्येयम् ॥ ९ ॥ १ ॥ ४ ॥

देशबद्धम् ॥ सोमे, त्वरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्तीति श्रुतम् । तत्रोपांशुत्वं किं ज्योतिष्टोमसम्बन्ध्यग्नीषोमीयप्राग्भागधर्मः सन्तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्, उताग्नीषोमीयप्राग्भागवर्त्तितत्तत्पदार्थधर्मः सन् तत्तज्जन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायाम् ।

विधेये उपांशुत्वे उद्देश्यसमर्पकतावत्तच्छब्द इत्यविवादम् । स च पूर्वप्रकृतम् अग्नीषोमीयप्राग्भागमेव परामृशति न तु पदार्थान् । प्राचीनशब्दस्याहत्यधिकरणन्यायेन प्राग्भागमात्रवाचित्वात् । एकवचनप्रयोगेन भागस्यैव तदुक्तस्य तच्छब्देन परामर्शाच्च । अतएवैकेनैव तच्छब्देनोद्देश्यसमर्पणात्पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वाऽग्नीषोमीयादेर्विशेषणत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तत्र च भागं प्रति अग्नीषोमीयोऽवधित्वेन विशेषणं, यज्ञस्य प्रयोगद्वारा सम्बन्धित्वेन । अतएव यज्ञपदं न त्वराशब्दविशेषणम् । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः । अस्तु वा तस्मात्पदेन व्यवधानाद्यज्ञस्य ह्यगतिरित्येवमर्थाङ्गी-

कालेन समाख्ययैव विशेषणं सम्भवः । तथापि प्रकृतस्यागते- यज्ञसम्बन्ध्येव ।

आवश्यकं चेदं सिद्धान्तिनोऽपि । अग्नीषोमीयावधिककालप्रागभाववर्तिपदार्थत्वस्यैव तत्रापि उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तत्र च पञ्चर्थानामनुक्तेर्णीयवा आग्नीषोमीयावधिकपरमाव्यभागत्वमिति उद्देश्यतावच्छेदकम् । तदवच्छिन्नोद्देशेनोपांशुत्वविधिः । भागे चोपांशुत्वस्य साक्षादसम्बन्धात्तद्द्वारकपदार्थानुमन्त्रणानां द्वारत्वं चोपपत्तिवशलभ्यम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे चानर्थक्ये प्रसक्ते भागजन्यापूर्वसद्भावे प्रमाणाभावादग्नीषोमीयवाक्यनियमन्यायायोगेन भागजन्यनियमजन्यपरमापूर्वसाधकत्वमेव भागविशिष्टं लक्ष्यत इति परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं चोपांशुत्वस्य पूर्वोक्तार्थं लभ्यते । अग्नीषोमीयावधि उपांशुकरणे प्रमाणाभावेन चोदकेऽपि तत्कालत्वपदार्थानामविशेषेण करणात् । एवं च तत्तत्पदार्थधर्मत्वाभावात्सद्भागारम्भे विकृतौ अपूर्वेऽपि पञ्चमे दर्विहोमादौ उपांशुत्वलोपः । इतरथा तत्तत्पदार्थान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे प्रधानकार्यापन्ने वेदान्तरीये चातिदेशरहिते च तस्मिन्नुपांशुत्वस्य कथमप्यप्राप्तेः ।

यत्तु भाष्यकारेण सायम्प्रातर्होमे तद्भागारम्भे उपांशुत्वलोप इति प्रयोजनमुक्तं, तत्रामातिदेशप्रापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा धर्मस्य सत्त्वे चोदनालिङ्गातिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितम् । यदपि वार्त्तिकादौ पुरस्तादुपसदां सौम्येन चरन्तीत्यादौ उपांशुत्वलोप इत्युक्तम् । तदपि सौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्यातिदेशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशापेक्षया प्राबल्यादुपेक्षितम् ।

न चोपांशुत्वातिदेशस्य प्रधानकर्मनिष्ठतया प्राप्तत्वम् । प्राधान-सामान्यादपि प्रधानसम्बन्धितयाङ्गेषु दौर्बल्यप्रयोजकत्वात् । इतरथा प्रयाजादिष्वपि तदापत्त्या आकारमतद्रूपत्वानुपपत्तेः । न चैवं प्रकृतावेव दौर्बल्यमङ्गेषु तदनापत्तिः । चौपदेशिकत्वेन तदो-पांशुत्वस्य प्रबलत्वात् । इतरथा प्रकृतावेव सामान्यातिदेशविषये तद्दृष्टि उपांशुत्वप्राप्त्यनापत्तेः । अतः पूर्वोक्तविषय एवोपांशुत्वप्राप्तिः प्रयोजकमिति भाष्ये ।

यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विशेषधर्म-पुरस्कारेणानुक्तेषु बहुषु पदार्थेष्वेव प्रयोगान्नपुंसकलिङ्गस्याग्नीषो-मीयावधिकत्वाभावमवशिष्कर्मत्वेनैव तत्तत्पदार्थानामुद्देश्यत्वम् । अन्यथा आगस्य पुंस्त्वान्नपुंसकलिङ्गस्यो यथायोगमित्येवमेव सिद्धेर्यत्किञ्चिच्छब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् । एकवचनं च सामान्याभि-प्रायेण बहुत्वमविवक्षितम् । अतश्च तत्तत्पदार्थानामुद्देश्यत्वादुपे-यागर्थप्रयुक्तौ तत्तद्द्वारान्तरापूर्वसाधनत्वमेव कल्प्यते । इत-रथा पदार्थसमुदायस्य भागस्य* याज्यानुवाक्यापूर्वसाधनत्वे प्रमाणा-भावात् पदार्थद्वारा तदाश्रये कल्पनावच्छेदके गौरवम् । तथाचो-पांशुत्वस्य याज्यानुयागे यत्कल्प्यतामिति पदार्थमात्रे द्वारत्वकल्पन-मित्यत्यन्तगौरवम् । अतश्चावत्पदार्थधर्म एवोपांशुत्वम् । अतश्च विकृतौ तत्तदागमात्मके अपूर्वे न तल्लोपः । इदं चोपांशुत्वं विशेष-विहितनिरवकाशस्वराक्षरादिप्रयोगभावादिपदार्थातिरिक्तपदार्थ-विषयमिति स्वरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तम् ॥९॥१॥५॥

* पदार्थसमुदायरूपस्य,–इति सो॰ पुस्तके पाठः ।

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरणं सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरागर्भिणीत्वेन कृतमपि व्याख्यासौकार्यार्थं पृथगभिधीयते । दर्शपूर्णमासयोः, यज्ञन्तनिष्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः यदध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्रणीताः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां स हविष्कृता विसृजतीति श्रुतम् ।

तत्रायं वाग्यमः प्रणीताप्रणयनाङ्गमेव विधिवाक्यस्थलट्प्रत्ययेन तन्मात्रार्थत्वावगमात् । अतो हविष्कृदाह्वानकालावधिकवाग्यमस्य तन्मात्रार्थत्वावगमान्न भागधर्मत्वं न वा तावत्पदार्थधर्मत्वम् । यदि तु प्रणीताः प्रणेष्यन्निति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्टकर्त्रैकत्वानुरोधेन* तत्र यजमानप्राप्त्यभावात् पूर्ववाक्यस्यार्थवादत्वानुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवश्यं यज्ञं तनिष्यन्ताविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकत्वमुच्येत, ततोऽस्तु तत्रत्यलट्श्रुत्या यज्ञविस्तारार्थत्वमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानुवादेन प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानयोः पूर्वोत्तरावधित्वेन विधौ† ।

अतएव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाद्यगतत्वाद्ग्रहं संमार्ष्टीतिवदविवक्षितम् । अतश्च विधेयसामर्थ्यानुसाराद्दुद्देश्यभूतो यज्ञविस्तारापरनामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । यत्तु मूले पूर्वपक्षे यज्ञशब्दस्य विस्तारविशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तम् । तत् यज्ञशब्दस्य विस्तारं विनाऽन्यथान्वयस्य दुरुपपादत्वाद्भागवाचकपदाश्रवणाच्चोपेक्षितम् । अतोऽध्वर्युयजमानकर्तृकवाग्यम एव यज्ञ-

---

* कर्त्रैकत्वावरोधेन,—इति सो॰ पुस्तके पाठः ।

† विधिः,—इति का॰ पुस्तके पाठः ।

विस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते। न तु पदार्थधर्मत्वेन, तद्वाचकपदभावात्। अतश्च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यज्ञापूर्वप्रयुक्तोभागधर्मश्च वाग्यम इति प्राप्ते।

यजमानाध्वर्युकर्तृविशिष्टवाग्यमस्य यज्ञभागार्थत्वे षष्ठविधिप्रकारापत्तेः सन्निपत्योपकारकत्वाभाय द्वितीयविधिप्रकारसिद्ध्या चाध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वेनैव वाग्यमविधिः। यथाच नैवं सत्युद्देश्यानेकता तथोक्तं यद्येकत्वाधिकरणे कौस्तुभे। तस्य च दृष्टार्थत्वात् मनःप्रणिधानमेव संस्कारः। संस्कृतयोश्च तयोरुपयोगापेक्षायां तत्तत्प्रमाणककरिष्यमाणकर्मार्थत्वमेव क्लृप्तं न तु भागार्थत्वम्।

न च तयोर्भागोपयोगित्वस्यापि तद्द्वारा कथंचित्सत्त्वाद्यज्ञं तनिष्यन्ताविति विशेषणसामर्थ्याद्यज्ञविस्तारोपयोग्यध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वमेव वाग्यमस्य कल्प्यतामिति वाच्यम्। यज्ञं तनिष्यन्तावित्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्। अतश्च हविरुभयत्ववद्यज्ञं तनिष्यन्तावित्यनुवादो वाग्यमस्तुत्यर्थः। अतो दृष्टार्थत्वाभाय पूर्वोत्तरावधिकतावत्पदार्थधर्मत्वमेव। न च स्वट्श्रुत्या प्रणीताप्रणयनमात्रार्थत्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम्। हविष्कृदाह्वानावधेरदृष्टार्थतापत्तिभयेन तस्यापि कालोपलक्षणत्वात्। अतः सिद्धं वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थधर्मत्वम् ॥९॥१॥६॥

अग्निधर्मः॥ अग्नौ श्रुते हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षतीत्यादौ किं अग्निशब्देन संस्थानविशेषसाधनीभूता इष्टका एवोच्यते। तदर्थं च प्रोक्षणम्। उतेष्टकारब्धमवयव्यन्तरमेव अग्निशब्देनोच्यते, तदर्थं च प्रेक्षणमिति चिन्त्यते। तत्र, यद्येकावयवाकर्षणेनेत-

रावयवाकर्षणं यच तत न कश्चिद्दर्शनं तथैव शरीरघटादावयव-
यन्तराभ्युपगमः। न चैकेनेष्टकाकर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणम् कश्चिच्च
पुरीषच्छन्नानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव। अतो बाधका-
भावात्पञ्चामसंयोगो न द्रव्यान्तरमिति। कामपक्षाचावयवान्तरे
प्रमाणाभावादिष्टकासंस्कारार्थमेव प्रोक्षणम्। अतश्च इष्टकात्वसमा-
नाधिकरणमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन लक्ष्यत इति तत्र प्रत्येक-
इष्टिकात्वप्रतीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि सिद्धं भवति। न चैवं व्रीहि-
पात्रप्रोक्षणादावपि प्रत्येकं तदापत्तिः। न्यायतस्तथापत्तावपि अग्नये
वो जुष्टं प्रोक्षामि इत्यध्वमिति मन्त्रे बहुवचनोपादानमनेक
तत्त्वप्रतीतेः। प्रकृते तु तादृशमन्त्राभावात्प्रत्येकमेवेति प्राप्ते।

एकावयवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणस्य नावयविव्यापकत्वं, नापि
समस्तदर्शनस्य। कम्पटादौ व्यभिचारात्। अतो यत्रैकाकार-
प्रतीतिरबाधिता तत्रैवावयविस्वीकारः। इतरथा इष्टकाया अपि
स्वीकारे प्रमाणाभावः। कामपीयन्तु वचनं मूलाभावादनादर-
णीयम्। वनमित्यादौ तु बाधिता एकाकारप्रतीतिः। अतश्चाग्निपदे-
नावयविन एवोक्तत्वात्तदर्थमेव प्रोक्षणं, तस्य चैकत्वात्सकृदेव प्रोक्षणम्।

न चैवमग्निस्वरूपे* आनर्थक्येऽपूर्वसाधनीभूताग्न्याधारत्व-
लक्षणायां यवेष्विवोत्तरवेद्यामपि हिरण्यशकलप्रक्षेपधर्मापत्तिः।
इष्टकादिसम्पादितलौकिकस्थलविशेषे अग्न्यादिपदप्रयोगाभावेना-
दृष्टविशेषावच्छिन्नस्थलविशेषस्यैवाग्न्युत्तरवेद्यादिशब्दाभिधेयत्वात्तत्र

---

* न चैवमवयविस्वरूपे,—इति सो॰ पुस्तके पाठः।

चानर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया एवाभावात्। अतश्च नाम्यु-त्तरवेदिधर्माणां सांकर्यम्। न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां अग्नौ अतिदेशकथनं सङ्कर्षे विरुध्येतेति वाच्यम्। दैक्षवदग्नौ बहुतर-वैशेषिकधर्माम्नानेपि अपेक्षितद्रव्यविधानपूर्वदेशवर्त्तित्वादिकतिपय-धर्माणां स्थानापत्त्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात्। उत्तर-वेद्यां तु यावदपेक्षितधर्मसाकल्याच्च वैपरीत्याशङ्का।

अतश्च प्रकृतौ तत्प्रोक्षणादिधर्माणामम्युत्तरवेदिमात्रार्थत्वेऽपि यत्र विकृतौ तदुभयकार्यापन्नं उक्तपरिमाणं स्वतःसिद्धभूमिकं तद्वहिः खातभूमिकं स्थण्डिलं अग्न्याधारत्वेन समाम्नातं, तत्र प्रोक्षणादीनामूहसिद्धिः। संस्थानविशेषोपधायकक्रियासाधनीभूत-तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविकृतौ तदभावाच्च प्रोक्षणादीति ऊहविचारोपयोगित्वं चाप्यधिकरणस्य। यदि चैवंविधविकृतिर्न सम्भाव्यते, तदा क्त्वाचिन्तया उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगोनु-सन्धेयः। प्रासङ्गिकं चेदमधिकरणम्॥९॥१॥७॥

पत्नीसंयाजान्तत्वम्॥ द्वादशाहे पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त असंस्थितो हि तर्हि* यज्ञ इति श्रुतम्। तत्र किं पत्नीसंयाजान्तत्वं द्वादशस्वप्यहःसु विधीयते, उत उत्तमवर्ज्जमिति चिन्तायां, अहस्त्वाविशेषात् सर्व्वेषु। न चासंस्थायाः पत्नीसंयाजान्तत्वे हेतुत्वावगमात्तस्योत्तमवर्ज्जमेव सत्त्वेन तत्रैव पत्नीसंयाजान्तत्वावगतिः। एतस्य, तेन ह्यन्नं क्रियत इतिवद्धेत्वर्थवादत्वेनाहेतुत्वात्। न च

---

* तर्हि,–इति नास्ति ख॰ पुस्तके।

तर्हि तेनैवाक्ताः शर्करा इतिवन्निर्णयः । तद्वदिह सन्दिग्धत्वाभावेन तस्यानिर्णायकत्वात् । प्रत्युतैवं गुणस्यावश्यकत्वेन अविशेषप्रवृत्त-विधेरर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेश्च । अतश्चार्थवादोऽपि बहुदिन-साध्यत्वाचिरसंस्थाभिप्रायेण गौण्या वृत्त्या व्याख्येयः ।

ननु विधेरेव स्वस्य नियमविधित्वलाघवानुरोधेनोत्तमभिन्नविषयत्वं प्रतीयते । तथा हि द्वादशानामप्यह्नां एकफलसाधनत्वात्प्रयोगैक्य-मवगम्यते । अत एवाग्नीषोमीयान्तपदार्थानां तन्त्रेण करणम् । अवभृथाद्यानां च शाम्य्वन्तर्पण्यान्तानाम् । अहःशब्दवाच्यसुत्यानां तु द्वादशत्वसंख्यानुरोधादावृत्तिः । अहःशब्दो हि उपांश्वन्तर्याम्या-सादारभ्य हारियोजनयागाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे लक्षणया याज्ञिकानां प्रसिद्धः । अतएव तन्मध्यवर्त्तीनि सन्निपत्योपकारकाणि आरादुप-कारकाणि चाङ्गानि प्रतिसुत्यमावर्त्तन्त इति वक्ष्यते । एवञ्च एकैकमहर्यस्मिन् कस्मिंश्चिदह्न्यनियमेन समाप्यापरमहरारभणीय-मिति प्राप्ते ।

पत्नीसंयाजान्तत्वविधिरेकादशसु नियमविधिः सम्पद्यते । अन्तिमे तु सर्वस्यैव समापनीयत्वात् पत्नीसंयाजान्तत्वविधिरपूर्व-विधिरापद्येत । अतश्च सर्वार्थत्वे अपूर्वविधिनियमविधित्ववैरूप्या-पत्तेर्नियमविधित्वलाघवानुरोधेनोत्तमवर्जमयं विधिरिति चेत् ।

द्वादशत्वसंख्यानुरोधेनाहःशब्दवाच्यहारियोजनान्तप्रयोगस्यैवावर्त्त-नीयत्वेन तद्भिन्नाङ्गे यस्मिन् कस्मिंश्चित्समापनस्यैवाप्रसक्तौ सर्वत्रैवा-पूर्वविधित्वात् । पत्नीसंयाजानां हारियोजनोत्तरमेव सर्वास्वध्वर्यु-शाखास्वाम्नानेन पत्नीसंयाजानामपि अवभृथादिवत्तन्त्रेणानुष्ठेय-

स्मात्तेषु पक्षेपि समापनस्याप्रसक्तेश्च । अतएव शास्त्रदीपिकायामन्तरत्वे च पत्नीसंयाजोत्तरत्वकथनं हार्योजनस्य निर्मूलमेव । अतएवाचत्वारःशब्दस्य हार्योजनान्तप्रयोगवाचकस्य पत्नीसंयाजान्ते प्रयोगैकदेशे लक्षणेति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । स्वयमेव पत्नीसंयाजानां हार्योजनोत्तरत्वस्योक्तत्वेनैकदेशलक्षणाया अनुक्तिसहत्वात् । अतः सर्वाण्येवाङ्गानि पत्नीसंयाजान्तानि कार्याणि । न तु अवभृथादीनि अन्ते तन्त्रेण कार्याणि । पत्नीसंयाजान्तत्वविधिना तेषां पर्युदासात् । पत्नीसंयाजानाञ्च तन्त्रेण प्रसक्तानामावृत्तिरूपफलप्रतिपादनादिति प्राप्ते ।

असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति तेन ह्यन्तं क्रियते इति वच हेत्वर्थवादः । तद्वदिह हेतुविधित्वे लक्षणाऽभावात् । तत्र तु होमकालीनवर्त्तमानात्मकरणत्वस्य बाधितत्वाल्लटो भूताद्यर्थकत्वे विधौ लक्षणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादत्वाङ्गीकरणम् । अतो न ह्यवानूयाजान् यक्ष्यन् भवतीनिवद्स्य हेतुपरत्वादसंस्थाहेतुकपत्नीसंयाजान्तत्वविशिष्टसमापनभावनाया एवाहवदृशेन विधानाद्विधेयसामर्थ्यानुरोधेनोद्देश्यानामङ्गानां सङ्कोचोपपत्तेः, उत्तमे चासंस्थारूपहेत्वभावात् पत्नीसंयाजान्तत्वस्याप्यभावोपपत्तेरुत्तमवर्ज्जं पत्नीसंयाजान्तता ।

न च हेत्वभावेऽपि व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादुत्तमे पत्नीसंयाजान्तत्वेप्यदोषः । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् साधकप्रमाणाभावेनैव तत्र तस्यासिद्धेः । अस्तु वा हिशब्दोच अव्ययानामनेकार्थत्वान्निमित्तत्वपरः । तथा चान्तिमे निमित्ताभावान्नैमित्तिकाभावः सुलभ एव ।

एवं च निमित्तोपादानवशात्तथैव द्वादशाहे अग्निनेऽहनि न पत्नीसंयाजान्तत्वं, तथैव पञ्चदशरात्रादौ द्वादशेऽहनि न पत्नीसंयाजान्तत्वं, द्विरात्रादौ च द्वितीयादिस्वरूपएवाग्निने न तद्दित्यूहोपयोगिता बाधोपयोगितापि । अत एव प्रकृतौ तद्विजातीयापूर्वसाधनत्वस्यैवाहःपदेन लक्षणायामपि विकृतौ निमित्ताभावादेव न पत्नीसंयाजान्तत्वम्, निमित्तोपादानबलेन वा प्रकृताव-संस्थावत्कालपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणाच्च कोऽपि दोषः ॥९॥१॥८॥

अभ्यासः ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यवान्तरप्रकरणे त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति श्रुतम् । तत्रानुवचनं तावत्प्रकरणप्राप्तमनूद्यते त्रिरभ्यासमात्रं तु विधीयते प्रथमामिति चोद्देश्यसमर्पकमित्यविवादमेव । तत्र प्रथमामिति विशेष्यगिन्नं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते । शुक्लादिपदवत् । तत्र विशेष्यं स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेनीप्रकरणाच्च ऋगेव । प्राथम्यरूपविशेषणयोगाच्च ऋग्विशेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः शाब्दी, तद्वाचकपदाभावात् । अत एव प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं यत्त्वादिवत् । न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वम्, विना कारणं लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां अपूर्वसाधनीभूताग्निसमिन्धनप्रकाशकऋक्त्वमात्रलक्षणे अतिप्रसङ्गापत्तेस्तन्निराकरणार्थं किमुद्देश्यतावच्छेदककोटौ ऋक्त्वविशेषणतया प्रवोवाजादित्वस्य विवक्षणमुत प्राथम्यस्येति चिन्तायाम् ।

प्राथम्यरूपस्य श्रुतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य व्रीहित्वादिवदपूर्वसाधनत्वलक्षणोपयोगिशक्त्योपस्थितावुपक्षीणत्वेन निरूक्तापूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजात्वमेवर्त्विग्विशेषणम्। अतश्च विकृतौ यथतथस्था प्रवोवाजेव चिरभ्यसितव्या न प्रथमस्थानपतितं ऋगन्तरमिति प्राप्ते।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकल्प्ये केनचित्तद्व्यापारकसाधनत्वातिरिक्तेन विशेषणे उपस्थितत्वादुपक्षीणेनापि प्राथम्येनैव विशेषणम्, न त्वनुपस्थितेन प्रवोवाजात्वेन। अवघातादौ तु तण्डुलनिष्पत्तिव्यापारकसाधनतामात्रेणैवोद्देश्यत्वपर्यवसानाद्यवानां धर्माकाङ्क्षाबलेन यवसाधारण्यकल्पनेऽपि च वाक्यवैयर्थ्याभावाच्चातिप्रसङ्गपरिहारार्थं व्रीहित्वप्रवेशः। प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्गीकारे प्रथमोत्तमापदघटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेस्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्त इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणविवक्षा आवश्यकी। अतश्च या काचित् प्रथमोत्तमा चिरभ्यसितव्येत्यूहोपयोगोऽपि ॥९॥१॥९॥

इष्ट्यावृत्तौ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपेदिति श्रुतम्। तत्र न तावदियं प्रकरणात्प्रयाजादिवत्साक्षात् क्रत्वर्था। दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति पदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः। नापि वक्ष्यमाणे आरम्भे निमित्ते भेदनहोमादिवन्नैमित्तिकी। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितेन लृट्प्रत्ययेनास्या आरम्भार्थत्वप्रतीतेरिति तावदविवादम्। आरम्भशब्दार्थस्योद्देश्यकोटिप्रविष्टः क इति चिन्त्यते। प्रतिप्रयोगमावृत्त्यनावृत्ती तु सूत्रकाराद्युक्ते अपि फलमिति नेहाधिकरणशरीरम्। एकादशोपयुक्तत्वेनोहानुपयुक्तत्वात्।

तथाग्न्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थे याज्ञिकानां दर्शपूर्णमासारम्भत्वप्रसिद्धेरग्न्यन्वाधानमेव तत्त्वेनारम्भपदार्थः। तदर्था चान्वारम्भणीया तत्कार्यप्रयुक्ता। न तु प्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्थार्थम्। येन पूर्ववदग्न्यन्वाधानरहितायां विकृतावारम्भाङ्गतयोच्येत। न चान्वाधानस्याप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वेनैवारम्भपदवाच्यता नान्वाधानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम्। अन्वाधाने दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात्।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्याभाववतः पुरुषस्य या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयत्वं तत्। न तु निरुक्तपुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्त्तनविषयत्वम्। तस्याधानभोजनादावपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात्। अतश्च निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयककृतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नान्वाधाने। अङ्गप्रधानभेदेन तत्तद्विषयकृत्योर्भेदात्। न ह्यत्र दर्शपूर्णमासकरणिका भावना श्रुता। ता उपांशु कर्त्तव्या इति वद्वितीयानिर्द्देशेन दर्शपूर्णमासकर्मककृतेरेवारम्भपदार्थघटकत्वस्य त्वया वाच्यत्वात्। अन्वाधाने तस्य बाधाद्याज्ञिकप्रसिद्धा रूढिरेव तत्रारम्भपदस्य। द्वितीया च षष्ठ्यर्था सती अनुवादः। ततश्च तदर्थान्वारम्भणीया न तद्रहितायां विकृतावूहितव्या। अतोऽन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्तेरावर्त्तनीया चेति प्राप्ते।

वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम्। नान्वाधानमारम्भपदार्थः तदभावेऽपि देवतास्त्वेवं यज्ञमारभत इति ज्योतिष्टोमे आरम्भशब्दप्रयोगात्। किन्तु इदं मया कर्तव्यमिति सङ्कल्पापरपर्यायो-

ऽध्यवसायविशेषः। तदर्थान्वारम्भणीयान्वाधानरहितायामपि विकृतौ सत्त्वात्कर्तव्यैव। प्रकृतौ चान्वाधानोत्तरं सर्वयावज्जीविकप्रयोगाणां सकृदेव सङ्कल्पकरणात् सकृदेवान्वारम्भणीयेति।

तत्र, तत्तत्कालावस्थिततत्तज्जीवनाख्यनिमित्तवशेन तत्तन्नैमित्तिकप्रयोगाणां तत्तत्काल एवोपस्थितत्वेनाध्यवसायापत्तौ सर्वसाधारणाध्यवसाये प्रमाणाभावात्। तत्र यथैवैकस्मिन् पुत्रे जाते वैश्वानरीं निरूप्य पुत्रान्तरजन्मनि पुनर्निर्वापे नाध्यवसायैक्यं, तद्वदिहाप्यध्यवसायभेदात् सकृत्करणानापत्तिः।

तस्मादेवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितम्। नाध्यवसायवाच्यारम्भशब्दः। तत्राप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भशब्दप्रयोगात्। अतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारम्भः तद्विषयत्वात् तु पदार्थेष्वारम्भशब्दप्रयोगः। अतस्तदर्थाऽन्वारम्भणीया। सापि न साक्षादपि तु ज्ञानद्वारा कर्तुरुपास्यत्वात् अन्वारभ्यमानवत् कर्तारमारम्भयोग्यं करोतीति तद्द्वारा आरम्भार्था।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयायाविषयत्वार्थकत्वाद्दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्यैव सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एवारम्भणीयानुष्ठेयेत्यर्थो दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव प्राप्तेः पदद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गेन द्वितीयोद्देश्यत्वपरा*। तेनाङ्गविषयप्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देश्यकत्वाविघाताद्दर्शपूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वं तत्प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थ एवेति तदङ्गमारम्भणीया।

* द्वितीयोद्देश्यपरा,— इति सो॰ पुस्तके पाठः।

तथाहि उक्तविधप्रवर्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्ति-ध्वंसासमानकालीनतदुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम्। तच्च न दर्शपूर्ण-मासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्ने सम्भवति। तदितरस्य सर्व्वस्य तदुद्देश्यकस्य तादृशध्वंससमानकालीनत्वात्। अतश्च दर्शपूर्णमासपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीया-द्यपदार्थान्तरवत्यां विकृतावूहितस्यैवान्वारम्भणीया। स्मृत्युत्या च तादृशप्रथमपदार्थप्रागभावविधानात्प्रयोगवहिर्भावसिद्धिः। द्वितीयादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावादकरणम्।

अत्र हि दर्शपूर्णमासयोर्न तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रवृत्तिं प्रत्युद्देश्यता। येन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृतिध्वंसासमानकालीनतद्व्यक्त्युद्देश्यक-प्रवृत्तिविषयत्वाद्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थत्वेनापि सा स्यात्। दर्शपूर्णमासाविति श्रवणात्तु दर्शपूर्णमासत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम्। आवश्यकी चोभयत्रापि प्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षा। इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया मे जायतामित्याकारको-द्देश्यतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तित्वात्तत्राप्या-रम्भणीयापत्तेः।

अतोदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीन-तदवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदार्थस्य उद्देश्यता। अत्र सामान्याकारेच्छया गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमास-प्रयोगेप्यन्वारम्भणीया न स्यात्। अतः प्रथमावच्छेदकविवक्षा। दर्शपूर्णमासाकरणेप्युक्तविधेच्छया गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेर्द्वितीया-वच्छेदकविवक्षा। वस्तुतस्तु दर्शपूर्णमासौ मे जायेतामित्याकार-

	Rs.	As.
Nyayabinduṭikā, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–3 @ /6/ each	3	6
Padumawati Fasc. 1 and 2 @ 2/	4	0
Pariçiṣta Parvan, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Prithiviraj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	1	8
Parāçara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1–8; Vol. II, Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc. 1–5 @ /6/ each	7	2
Parāçara, Institutes of (English)	0	12
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5–10; II, 1–6; III, 1–7; IV, 1–6; V, 1–8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each	2	4
Suçruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 11–42 @ /6/ each	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–10, Vol. III, Fasc. 1–2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1–5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1–7 @ /6/ each	12	12
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1 & 2 @ /6/	0	12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1–6 @ /12/	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1–14 @ /6/ each	5	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2–6; Vol. II, Fasc. 1–7, @ /6/ each	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1–2 @ /6/ each	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1–7 @ /6/ each	2	10
Vṛhannāradīya Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1 to V	1	14
Tibetan Series.		
Pag-Sam Ṭhi S'iṅ, Fasc. 1–4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–3; Vol. III, Fasc. 1 to 4, @ 1/ each	12	0
Rtogs *brjod dpag hkhri* S'iṅ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each	10	0
Arabic and Persian Series.		
'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–13 @ /6/ each... ...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1	0	12
Āīn-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1–22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1–7, Vol. II, Fasc. 1–5, Vol. III Fasc. 1–5, @ 1/12/ each	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Fasc, I–III @ 1/ each	3	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1–3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1–21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1–14 @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1–4 @ /12/ each	3	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1 ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–9; Vol III, 1–10 Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each	13	

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ... Rs.	1	14
Muntakhabu-t-Tawārīkh, (Text) Fasc. 1–15 @ /6/ each	5	10
Muntakhabu-t-Tawārīkh, (English) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–5 @ /12/ each	9	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each	7	2
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, (Text), Fasc. 1–6 @ /6/ each	2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	0	6
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	1	8
Riyāẓu-s-Salāṭīn, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
*Suyūṭy's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7–10 @ 1/ each	4	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1–7 @ /6/ each...	2	10
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	3	0
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–8 @ /6/ each ..	6	6
Tuzuk-i-Jahāngirī, (Eng.) Fasc. 1	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1.	ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	50	0
2.	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3.	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.		

N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.

4.	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784–1883 ...	3	0
	General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863–64 (Extra No., *J. A. S. B.*, 1864)	2	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., *J. A. S. B.*, 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J. A. S. B.*, 1875)	4	0
	Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., *J. A. S. B.*, 1882)	4	0
5.	Anīs-ul-Musharraḥīn	3	0
6.	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7.	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	3	8
8.	Iṣṭilāhāt-uṣ-Ṣūfīyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
9.	Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each...	32	0
10.	Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāẓī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	2	0
11.	Khizānatu-l-'ilm	4	0
12.	Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
13.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I–III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
14.	Sharaya-ool-Islām	4	0
15.	Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
16.	Ditto Grammar „ „	8	0
17.	Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/	3	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1–26 @ 1/ each	26	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

1-2-99.

Books are supplied by V-P. P.

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NO. 1320.

भाट्टदीपिका ।

BHATTADIPIKA

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA PRAMATHANATH TARKABHUSHAN

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

VOL. II.

FASCICULUS II.

PRINTED BY G. C. NEOGI,
AT THE NABABIBHAKAR PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
1, PARK STREET.
CALCUTTA:
1912.

भाट्टदीपिका।

नवमाध्यायः।

The pagination of Vol. II, fasc. II, of the Bhattadipika is incorrect. As Vol. II, fasc. I, of the work ends with page 96, the pages of Vol. II, fasc. II, should have been from page 97 onwards, instead of from page 1.

S. C. V.

जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्म्मावच्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्क्यत, ततो दीक्षणीयया यजे इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्व्वं अन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः, तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दीक्षणीया मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्य-

भाट्टदीपिका।

नवमाध्यायः।

केच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि तदापत्तिवारणार्थं यस्मिन् पदार्थे संकल्पादिरूपे कृते दर्शपूर्णमासौ आरब्धौ इति व्यवहारः तत्पदार्थ-प्रवृत्तेरेव उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य आवश्यकत्वे ततएव उक्तस्थलेऽपि वारणसिद्धेः तत्तद्याग्नित्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्ववार-णार्थमेव अवच्छेदकविवक्षा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्युत्-पत्त्यनुरोधेन सुतरां।

अतएव तत्पदार्थस्य उक्तरूपेणारम्भकत्वात् न द्वितीयादि-प्रयोगेऽन्वारम्भणीया।

ननु एवं "साङ्गेन ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये" इत्येवंविधसंकल्पविष-यकप्रवृत्ते र्दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तित्वे ततः पूर्व्वमन्वारम्भ-णीयापत्तिः। यदि तु उद्देश्यतायास्तत्र साङ्गज्योतिष्टोमो मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्म्मावच्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्क्यत, ततो दीक्षणीयया यक्ष्ये इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्व्वं अन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः, तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दीक्षणीया मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्य-

कत्वात्। एवं राजसूयगतेष्टिपशुयागेष्वपि अन्वारम्भणीयापत्ति-रिति चेत्—

न, दीक्षणीया जायतामित्याकारेच्छानुत्पत्तावपि साङ्गज्योति-ष्टोमो जायतामित्याकारकसाङ्गत्वज्योतिष्टोमत्वप्रकारकेच्छात एव दीक्षणीयया यक्ष्ये इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेः सम्भवेन तादृश-संकल्परूपाध्यवसायस्य दीक्षणीयात्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविष-यत्वाभावेन द्वारलोपादेव दीक्षणीयादौ राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादौ च अन्वारम्भणीयाभावस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात्।

एवं सोमो मे जायतामित्याद्याकारकेच्छातएव सोमाद्य-सम्भवे वैश्वानरीष्ट्यादौ प्रवृत्तिसम्भवात् वैश्वानरेष्ट्या यक्ष्ये इति संकल्पस्याऽपि वैश्वानरेष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव न तत्राऽप्यन्वारम्भणीया इति द्रष्टव्यं।

दर्शपूर्णमासत्वं तु साङ्गौ दर्शपूर्णमासौ जायेतामित्याकारके-च्छायां प्रकारत्वाद् भवत्युद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टं इति विशेषः। अतः सिद्धं अन्वारम्भणीयाया उक्तविधारभ्याङ्गत्वात् विकृतावूहः। द्वितीयादिप्रयोगे चाऽनङ्गत्वमिति।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणाऽन्वारम्भणीया सर्व्वप्रयो-गाणामुपकरोति। न चारप्स्यमान इति अद्यतनवाचिलृट्प्रत्यय-प्रयोगात् प्रधानदिनकर्त्तव्यतावगतेः कथं सर्व्वप्रयोगोपकारकत्वमिति वाच्यं अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्कालमात्रवाचिलृटोऽद्य-तनमात्रकालवाचित्वाभावात्। इतरथा भविष्यत्यनद्यतने लुट् इति अत्र भविष्यतीति लृट्प्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः। अतः प्रथम-

प्रयोगारम्भे अतैव सर्व्वेषामुपकारिका इत्युक्तम्। तत् अन्वारम्भ-णीयाजन्यस्य उपकारस्य यावज्जीवं सत्त्वे विकृतिष्वपि प्रसङ्गात् उप-कारकत्वापत्तेरसत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽप्यनुपकारकत्वानापत्तेरुपे-क्षितम्। ८। १ १०।

अर्थाभिधान॥ एवं तावदुपोद्घातमुखेन ऊहविषयश्चिन्तितः इदानीं साक्षादेव तद्विषयश्चिन्त्यते। तत्र फलदेवतयोश्च इत्यत्र शक्त्याऽपूर्व्वसाधनीभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रपदानां विकृतौ तत्स्थाना-पन्नदेवतान्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनार्थं पदान्तरोह इत्युक्तं। ततश्च यन्मन्त्रपदानां न शक्त्या अपूर्व्वसाधनीभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं, अपि तु लक्षणया, शक्यार्थस्यैव वा अदृष्टार्थमन्यस्तुत्यर्थं वा उपादानं तत्र असमवेतार्थकत्वात् विकृतावपि श्रुतपदैरेव तत्प्रयोजनोप-पत्तेर्नोहः।

समवेतार्थत्वञ्च अदृष्टाद्वारकसम्बन्धेन स्वशक्यार्थस्याऽपूर्व्वसाधनी-भूतसम्बन्धित्वं। अस्ति चेदं देवस्त्वेति मन्त्रे, अग्निनिर्व्वाप-पदयोः। अग्निनिर्व्वापयो स्तादृशयागगतद्रव्यसम्बन्धित्वात्। जय-स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रपदानाञ्च स्वशक्यार्थस्य अदृष्टद्वारा तादृशयाग-सम्बन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वं एवं देवादिपदानामपि न समवेता-र्थत्वम्। न हि देवसवितृश्विपूषशब्दानां प्रकृतयागीयदेवताप्रति-पादकत्वं सम्भवति उत्पत्तिशिष्टदेवतानुरोधेन मान्त्रवर्णिकदेवता-कल्पनानुपपत्तेः। न चोपांशुयाजे तत्कल्पनं तथात्वे गम्यमान-निर्व्वापैकवाक्यताभङ्गापत्तेः। न च त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इत्येतत् पदानुक्रमेण देवस्य सवितुः प्रसवे त्वाजुष्टं निर्व्वपामि, अश्विनो-

र्वाहुभ्यां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि, पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि, अग्नये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इत्येवं मन्त्रभेदाङ्गीकारेण निर्व्वपामि पदैकवाक्यतोपपत्तेः चतुर्थस्य आग्नेये उपयोगेऽपि आद्यानां त्रयाणां मन्त्राणां उपांशुयाजदेवताकल्पकत्वोपपत्तिरितिवाच्यं, अनुषङ्गे वाक्यभेदाङ्गीकारस्यैव दोषत्वात्। षष्ठ्यन्तपदानां प्रसववाहुहस्त-पदैरन्वितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च।

अतएव एतत्कल्प्यदेवतानामन्यत्रनिवेशासम्भवेऽपि यागान्तर-कल्पकत्वमित्याशङ्काऽपि प्रत्युक्ता, तथात्वे तद्यागान्तरस्याऽऽग्नेयादि-यागाङ्गत्वापत्तेः विकृतावूहाप्रसक्तेश्च।

एतेन या मूले सवित्रादिपदानां अग्न्यादिपरत्वं लक्षणया अङ्गी-कृत्य समवेतार्थत्वशङ्का कृता, सा आद्येन शक्यसम्बन्धेन अग्न्यादि-परत्वे तेनैव शक्यसम्बन्धेनैव देवतापरत्वस्याप्युपपत्तौ ऊहाप्रसक्त्य-नपेक्षिता। अतएव समवेतार्थत्वे शक्यार्थस्य इति विशेषणं। अस्तु वा शक्यपदं वृत्तिप्रतिपाद्यपरं तथापि समवेतार्थत्वे उक्तयुक्त्या ऊह-रूप फलाप्रसक्तेरेव इयं शङ्का उपेक्षिता।

तस्मात् कथमपि समवेतार्थत्वासम्भवात् देवस्य त्वादिपदानां यः शक्योऽर्थस्तद्विशिष्टप्रकाशनमेव देवस्य त्वेत्यादिसकलमन्त्रप्रयोजनं। तत्र येषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनसम्भव स्तत्प्रकाशनस्य दृष्टमेव प्रयोजनं, येषां तु तदसम्भवः तत्प्रकाशनस्य अदृष्टमेव प्रयोजनं कल्प्यं। अतएव तादृशपदानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमपि आहार्य्य सम्बन्धेन एव इति ध्येयम्।

तदिह निर्व्वापपदस्य तावद् दृष्टमेव पृथक्करणं प्रयोजनं।

अन्वये त्वापदार्थस्य च तदुपयोगितया, स्वातन्त्र्येण च। शुष्टपदस्य तु वक्ष्यते। तदन्येषान्तु अदृष्टार्थत्वमिति।

केचित्तु देवस्यत्वादिपदं निर्वापस्तुतिलक्षणया प्रतिपाद्यते। सा च अनुष्ठानकाले निर्वापप्ररोचयितुर्दृष्टार्थैव। तथा चाऽस्तु सर्व्वथा देवस्यत्वादिपदानि असमवेतार्थानि नोहितव्यानि। यत्तु भाष्यकारेण यद्गौण्या अश्विशब्द आधाने अश्वदानकरणात् दम्पतिपरः पूषशब्दश्च पोषकत्वात् यजमानपरः। अध्वर्य्युवाहुहस्तयोश्च तदीयत्वं परिक्रीतत्वात्, एवं सविताऽपि लक्षणया यजमानः तस्य प्रसवेऽनुज्ञायामित्यर्थाङ्गीकारेण निर्व्वापविशेषणत्वमुपपादितं। तद्वदे आरोपकपुरुषाभावात् अन्यच आहार्य्यारोपाभावस्यैव इहापि आरोपाभावमभिप्रेत्य। अन्यदातु अध्यर्य्योः स्वात्मनिष्ठेन आहार्य्यारोपेण वैशिष्ट्यं सम्पाद्य स्वकर्त्तृकं निर्व्वापं प्रकाशयितुं लौकिकवाक्यप्रयोगवत् वैदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालोच्यते, तदा अप्रयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात् अध्वर्य्युब्रह्मयजमानान्यतमग्रहणे नियामकाभावाच्च पूर्व्वोक्तपक्षाश्रयणमेव युक्तं।

किञ्चैवं सर्व्वे देवसवित्रश्विपूषशब्देषु बहुवचनोहः प्रसज्यते। न च यज्ञपतिवद्विवक्षितपदार्थत्वमिति भाष्यकारसमाधानं युक्तं—अश्विपूषपदयोः * तथा सम्भवेऽपि यजमानानुज्ञायाः परकीयद्रव्यविषये व्यलीकादिपरिहारार्थत्वमदृष्टार्थत्वादुदीचीनमस्यपदो निधत्तावित्यादाविव देवसवितृपदयोरूहस्य अनिवार्य्यत्वात्।

नचैवं देवस्य सवितुरुदयरूपे प्रसवे इत्यर्थाङ्गीकारेण तस्य सम-

---

* अश्विपूषणोः इति पाठान्तरं।

वेतार्थत्वात्। "महारात्रे हवींषि निर्वपेत्" इत्यादिविकृतौ अप्रसवे इत्यूहापत्तिः। अमावास्यायां च प्रागुदयान्निर्वापलोपापत्तिः— इति वाच्यं प्रसवे जाते जनिष्यमाणे वा इत्यर्थाङ्गीकारेण बाधकाभावात्। सूर्य्योदयकालीनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च। अतो न देवस्य त्वेत्यादिपदेषूह इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ११ ॥

॥ गुणशब्दः ॥ तस्मिन्नेव मन्त्रे "अग्नये जुष्टं निर्व्वपामी"त्यत्र अग्निशब्दः समवेतार्थको न वा इति चिन्तायां यद्यपि अग्निर्यागे समवेतस्तथापि सम्प्रदानत्वेन श्रुतस्य निर्व्वापे यागाद्यतिरिक्तेऽनन्वयात् तादर्थ्ये चतुर्थीमङ्गीकृत्य जुष्टपदार्थेऽन्वयो वाच्यः। तत्र च जुषीप्रीतिसेवनयोरिति स्मृत्या जुष्टशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेरग्निना सेवितं यथा भवति तथा निर्व्वपामीत्यर्थाङ्गीकारेण जुष्टशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्य निर्व्वापफलप्रकाशनेन इतरदैवत्यहविर्विवेकसम्पत्त्यर्थतया निर्व्वापे देवतासंयोगस्य समवेतार्थत्वमितरथा कस्यै देवतायै निरुप्तमिति निर्णयानापत्तेः।

वस्तुतस्तु तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि इयं प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात् क्रियान्वयिन्येव। अन्यर्थत्वञ्च निर्व्वापस्य विध्यनुरोधात् तदुद्देश्यकत्यागसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारकत्वसम्बन्धेन इति न देवतार्थत्वापत्तिः। जुष्टपदं तु पूर्व्ववदेव क्रियाविशेषणं। भविष्यदर्थे वा क्तप्रत्ययो लाक्षणिकः। अग्नेस्तु तेन पार्ष्णिक एवान्वयः। देवतासम्बन्धकीर्त्तनप्रयोजनं तु निर्व्वापे पूर्व्ववदेव इति समवेतार्थत्वं।

अस्तु वा इयं सम्प्रदानचतुर्थी अपि देवतात्वरूपसम्प्रदानत्वैकदेशपरा। तथापि देवताया ग्रहण इव निर्व्वापेऽप्यन्वयो निरुक्त-

प्रयोजनार्थं न विरुध्यते। जुष्टपदं पूर्व्ववत्। सर्व्वथा अग्निपदे समवेतार्थत्वादूहः।

। एवं वा। दर्शपूर्णमासयो "धान्यमसि धिनुहि देवान्" इति मन्त्रः श्रुतः। "स च धान्यमसि इति दृषदि तण्डुलानधिवपति" इति वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः, तत्र धान्यशब्दः सतुषद्रव्यवचन-स्तण्डुलावस्थायां प्रयुज्यमानः धान्यत्वारोपेण स्तुत्यर्थः सविश्वादिपद-वदेव असमवेतार्थ इति मांसेऽपि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते।

शालयो भुज्यन्ते इति विकार्य्येऽपि प्रकृतिवाचकपदप्रयोगात् प्रयुक्तलक्षणोपलक्षणोपपत्तेः—असिपदाक्षिप्ततण्डुलरूपकर्त्तृसामानाधि-करण्याच्च लक्षणया धान्यशब्दस्तण्डुलपरः सन् समवेतार्थक एव।

नन्वेवं समवेतार्थकत्वेऽपि मांसेऽपि धान्यशब्दप्रयोगापत्तेः नो-हप्रसक्तिः, धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्मारकत्वात् विकृतौ मांस-स्मारकस्य प्रोक्षणादिवत् कथञ्चिदूहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्य-पदबाधेन मांसपदप्रक्षेपरूपसिद्धान्तानापत्तिः। यथैव हि प्रकृतौ अग्निपदेन शक्त्या अपूर्व्वसाधनीभूतं प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पित-श्रुत्या मन्त्रविनियोगात् विकृतौ अग्निदैवत्यायां शक्त्या अग्निपदे-नैव उक्तदेवताप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः, सत्यां गतौ प्राकृतवृत्तितद्वत्पदयोर्बाधे प्रमाणाभावात्। अपि तु अन्यदेव-तायामेव सः। तत्र शक्त्या अग्निपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः। प्रकृतौ वृत्तिविवक्षासत्त्वात् विकृतौ च वृत्तेर्व्यापारत्वेन तन्मुखेनैव अग्नि-रूपपदार्थप्राप्तेः लक्षणयापि नाऽग्निपदेन तत्प्रकाशनम्। अत-स्तत्र प्राकृतशक्तिनिर्व्वाहार्थं सूर्य्यादिपदान्तरप्रक्षेपएव शरणं। न

त्वग्निदैवत्यायां विकृतौ । तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकृतिभूतं प्रकाशयेदिति गौणसामर्थ्यप्रकल्पित श्रुत्या मन्त्रविनियोगाद्विकृतावपि मांसे उपकारपृष्ठभावेन धान्यपदस्यातिदेशात् तद्बाधाय धान्यपदेनैव मांसप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत् ।

सत्यं । प्राकृतप्रकाशरूपोपकारपृष्ठभावेन प्राकृतवृत्तिरूपव्यापारातिदेशः तत्पृष्ठभावेन च अग्न्यादिपदरूपपदार्थातिदेशः । इतरथा वृत्त्यनतिदेशे प्रकाशनपृष्ठभावेनातिदिष्टपदस्य विकृतौ लक्षणयापि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात् । तथापि प्राकृतपदनिष्ठप्राकृतवृत्तिरेव विकृतावतिदिश्यते । न तु वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात् ।

अतएव सौर्य्यप्राकृतपदस्येव प्राकृतवृत्तेरपि बाधसत्त्वेऽपि सूर्य्यप्रकाशनकार्य्यानुरोधेनैव मन्त्रपदान्तरानुरोधात् सूर्य्यपदप्रक्षेपः । अतश्च धान्यप्रकृतिकत्वरूपप्रत्यक्षसम्बन्धरूपायाः प्राकृतलक्षणावृत्तेर्मांसे बाधे सम्बन्धान्तररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावाट धान्यपदस्य बाधावश्यम्भावे मांसप्रकाशनरूपकार्य्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरानुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः ।

अतएव न प्रकृतिवाचकमृगपदप्रक्षेपोऽपि । अन्नपदप्रक्षेपसम्भवे अप्राकृतलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्याऽन्याय्यत्वात् ।

अतः “शाक्यानां अयनेतरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति” इत्यत्र मांसे अधिवापे क्रियमाणे “मांसमसि” इत्यूहितव्यं । इदं च क्त्वाचिन्तया । तृतीये सवनीयोद्देशेन हविष्ट्वेनैव इतरसविधानस्यापि स्थापितत्वात् ।

सत्यपि वा देयप्रकृतित्वे अर्थलोपेन तत्राऽधिवापस्य चरौ इव बाधितत्वाच्च। विस्तरेण चैतत् न्यायसुधाकरमतनिरासपूर्व्वक-मुपपादितं "द्वितीये धर्म्ममात्रे तु कर्म्म स्या"दित्यत्र कौस्तुभे।९॥१॥१२॥

चोदिते तु॥ दर्शपूर्णमासयोरिड़ानिगदे श्रुतं "दैव्या अध्वर्य्यव उपहूता उपहूता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्द्धानुप-भूते द्यावापृथिवी"त्यादि। तत्र मन्त्रे यज्ञपतिशब्दो बहुवचनान्त-त्वेनोहितव्यो न वा इति चिन्तायां। न तावदसमेतार्थत्वादनूहः। यज्ञपतेस्तदङ्गङ्केस्य मनुष्यरूपाध्वर्य्युपदवाच्यऋत्विक्कर्त्तृकायाः कर्म्मणि समवेतत्वात्। नचाऽस्येलोपाह्वनवाचकपदैकवाक्यतया तदर्थ-त्वावगमात् यज्ञपतिर्हविप्रकाशनार्थत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे परार्थत्वादनूहः। लिङ्गेन मन्त्रगतवाक्यस्य "स्योन त" इतिवदबाधेन यज्ञपतिहृदयार्थत्वोपपत्तेः।

न च "सभो हैवविधानि उपाचरतो"ति विधाय * "अथ प्रपद्यते इला उपहूता उपहूता इला उपाऽस्मा इलाह्वयतामिलोपहूता इत्याह" इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतीकग्रहणेन कृत्स्नस्य निगदस्य इड़ोपाह्वाने विनियोगात् तत्सहकृतेन मन्त्रगतवाक्येन मन्त्रलिङ्गस्यैव वा बाध इति वाच्यं। ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्यैव विनियोगोपपत्तौ प्रतीकग्रहणे प्रमाणाभावात्।

अस्तु वा विनियोगान्तरकल्पनागौरवभिया प्रत्यक्षवाक्येनैव प्रतीक-ग्रहणेन समस्तविनियोगकल्पनं। अतएव "स्योनं ते" इत्यादौ

* भाष्ये तु "सयो हैवं विद्वान् इड़या चरती"त्यभिधाय—"अथ प्रतिपद्यते इड़ोपहूता उपहूतेड़ोपास्मां इड़ाह्वयामि इड़ोपहूता इत्याह" इत्येवं पाठो दृश्यते।

प्रत्यक्षविनियोजकवाक्याभावात् अपेक्षितविनियोगद्वयकल्पनेऽपि न क्षतिः।

किञ्च "ये च यज्ञपतिं वर्द्धान्" इत्यादौ यच्छब्दबलादेव यज्ञपति-वृद्धिकर्तृणां मनुष्यरूप-ऋत्विजां उपस्थानकर्म्मत्वं प्रतीयते। अतो यच्छब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गादेवास्येड़ोपस्थानशेषता। अतएव "स्योनन्ते" इत्यत्राऽपि यदि पूर्व्वार्द्धे यच्छब्दः स्यात् तदास्या देव तत्रैकवाक्यता, नत्वेतदस्तीत्यतो मन्त्रभेदोऽङ्गीकृतः। प्रकृते तु यच्छब्दसद्भावादि-ड़ोपस्थानशेषतैव। तथापि प्रथनशेषभूतस्यापि "उरु ते यज्ञपतिः प्रथता"मिति मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्याऽपि तथात्वोपपत्तेः सर्व्वे तद्वदेव ऊहोपपत्तिः। न हि प्रोत्साहनार्थेषु "आयुर्दाऽग्नेऽस्य आयुर्मे देही"त्यादिषु सर्व्वे नोहः आवृत्तिर्वा। अतश्च यद्यपि नेदं प्रथनफलं। तथापि आनुषङ्गिकप्रोत्साहनमात्रबोधव-दिड़ाऽपीड़ोपस्थानशेषभूतस्याऽप्यस्य मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्-साहनार्थत्वादूहोपपत्तिरविकलैव। वस्तुतस्तु प्रहरणाङ्गभूतस्याऽपि प्रस्तरप्रतिपादकपदैकवाक्यतापन्नस्याऽपि "आयुराशास्त" इत्यादेः प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाद्यथा सर्व्वे ऊहः प्रत्युदाहरणसूत्रे वक्ष्यते, तथेहाऽपि इड़ोपस्थानाङ्गस्याऽपि इड़ोपस्थानपदैकवाक्यतापन्नस्याऽपि इड़ोपस्थानफलप्रतिपादकत्वाद् युक्त एव सर्व्वे ऊहः। न हि तृतीया-निर्द्दिष्टएव मान्त्रवर्णिकफलं नाऽन्यत्र इति नियमे प्रमाणमस्ति, स्थानादिविनियुक्तस्याऽपि मन्त्रस्य देवताकल्पकत्ववत् फलकल्पकत्वेऽपि बाधकाभावात्। न च अपेक्षितकल्पकत्वेऽपि यत्र इड़ोपस्थानादे रिड़ासंस्कारार्थत्वेन कृतार्थता, तत्र विना तृतीयां न फलकल्पकत्व-

मिति वाच्यं, तृतीयास्थलेऽपि प्रकरणप्रतिपाद्यप्रस्तरप्रतिपादकतया सूक्तवाकप्रातिपदिकबलेन मान्त्रवर्णिकदेवतामात्रकल्पनेन वा तृतीयावगतकरणत्वनिर्व्वाहोपपत्तौ "इदं द्यावा" इत्यादि * पदानामिव आयुरादिपदानामपि स्तावकत्वेनोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् "ममाग्ने वर्च्च इति पूर्व्वमग्निं परिगृह्णाती"ति इतिकरणविनियुक्तस्थले फलकल्पकत्ववदिड़ोपह्वानेऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेश्च। नचैवमप्येवमादिस्थले सर्व्वत्रैव यजमानस्यैवोद्देश्यत्वात् तद्विशेषणस्य एकत्वादेर्वस्तुतोऽविवक्षितत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात् सर्व्वयजमानानाञ्च "अहं सम्राडिति" इतिवत् प्रातिपदिकेनैवोपपत्तेः प्रकृतौ साधुत्वार्थस्यैकवचनस्य कथं विकृतावूह इति वाच्यं, प्रकृतावविहितस्याप्यधिकार्य्येकत्वस्योपकारत्वमात्रेण तावत् सद्भावात् तावतैकवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, अतश्च विकृतौ तद्गतबहुत्वप्रकाशनार्थं सिध्यत्येवोह इति प्राप्ते—

न तावद् यजमानविशेषणकर्त्तव्यपाठमात्रफलं इड़ाभक्षणाङ्गत्वेन प्रकृतार्थस्य स्वरसतः फलानपेक्षत्वात्। एवं सत्यपि यदि तृतीयया इतिकरणेन वा क्रियां प्रति विनियोगः स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मन्त्रस्य सकलस्य प्रकाशनद्वारेणैव इति प्रथमतस्तावत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव। तदसम्भवे तत्सम्बन्धिप्रस्तरादिप्रकाशकत्वं तस्याऽप्यसम्भवे मन्त्रप्रकाश्यस्याऽनपेक्षितस्याऽपि क्रियासम्बन्धकल्पनं इतरथा सफलस्य मन्त्रस्य श्रुतकरणत्वानिर्व्वाहात् तत्र च विनिगमनाविरहाद्यथैव सूक्तवाकप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य। यत्र तु

* क्वचित् इति पदानामिति पाठः।

सर्व्वथा असम्भवस्तत्र "इदं द्यावा" इत्यादौ अगत्या स्तावकत्वमिष्टमेव। अनयैव च दिशा "ममाग्ने" इत्यादौ वर्चःप्रभृतीनामपि फलत्वं बोध्यं। तत्राऽप्रीतिकरणविनियुक्तत्वस्य कौस्तुभे स्थापितत्वात्। अतएव कौस्तुभोक्तरीत्यैव यत्र प्रथनमन्त्रादौ न इतिकरणेन विनियोगः अपि तु लिङ्गादेव सः। तत्र "प्रथस्वे"तिभागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजनवत्त्वलाभेऽवशिष्टभागस्य प्रोत्साहनस्तावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोपपत्तौ न प्रथनफलकल्पकत्वं लिङ्गेन एकदेशेऽपि प्रयोजनलाभे सकलस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेरिति मीमांसकमर्य्यादा। तत्राऽपि तु लिङ्गवशात् फलकल्पकत्वाङ्गीकारे नाऽतीव काचिदनुपपत्तिः। परन्तु तत्र क्रियाजन्यत्वं फलस्य लिङ्गवशात् प्रतीयते यथा प्रथनमन्त्रादौ, प्रकृते तु प्रथनस्य तावन्नेतिकरणेन क्रियायां विनियोगः। "अथ प्रपद्यते इत्याहे"त्यादिना मन्त्रोच्चारणस्यैव इड़ाभक्षणाङ्गत्वेन विधिः। सर्व्वथा न उपह्वानं नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्गं यत्फलं यज्ञपतिवृद्धिर्भवेत् द्यावापृथिव्याद्युपह्वानप्रकाशनस्येवोक्तविधमनुष्योपह्वानप्रकाशनस्यैव अदृष्टार्थत्वात्। वस्तुतस्तु सत्यपुरुपह्वानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं यज्ञपतिवृद्धेरत्र मन्त्रे प्रतीयते। येन मान्त्रवर्णिकफलकल्पना शङ्क्येत। न हि इड़ाभक्षणार्थं यज्ञपतिवृद्धिकर्तृमनुष्योपह्वानमात्रेण यज्ञपतिवृद्धिर्जायते इतिशब्दस्वारस्यात् प्रमाणमन्तरेण प्रतीयते ये यज्ञपतिवृद्धिं कर्त्तुं समर्था स्ते उपहूता इति हि तदर्थः। न च यद्यत्कर्त्तुं समर्थं तदाह्वाने तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य फलप्रतिपादकत्वं अतएव न प्रोत्साहनार्थत्वमपि वृद्धिगतस्वनिष्ठत्वज्ञानमन्तरेण प्रोत्साहनानुपपत्तेः। अतोऽत्र यज्ञपतिवृद्धेरुपह्वान-

विशेषणत्वेनोपात्तायाः परार्थत्वात् अदृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेन अदृष्टार्थत्वाच्च सत्त्वे प्रकृताप्रकृतसाधारणैकयज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तददृष्टोपपत्तेरनूहः। यत्राऽपि यजमानः न स्वरूपेणोपयुज्यते परन्तु गुणभूतो यथौदुम्बरीसम्मानादिषु। तत्राऽपि आग्नेयीन्यायात् प्रकृतग्रहणेऽपि एकस्यैव ग्रहणं न सर्व्वेषां यजमानसंस्कारकत्वाभावात्। तत्र का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपताविति। अतएव यत्र यजमानस्य मान्त्रवर्णिकायुरादिफलभोक्तृत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्तवाकादौ "आशास्ते यं यजमान" इत्यादौ, यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठश्रद्धाजननात् तस्य प्राधान्यं यथा "आयुर्दा अग्ने उरु ते यज्ञपतिः प्रथता"मित्यादौ, तत्र उभयत्रापि सत्त्वे ऊहः। तदिदमुक्तं "विकारस्तत्प्रधाने स्या"दिति प्रत्युदाहरणसूत्रेण। ८। १ १३।

असंयोगात्। ज्योतिष्टोमेऽस्ति सुब्रह्मण्यानिगदः "इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ" इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः। इन्द्रदेवत्यस्य यागाभ्यासो दशभिश्चमसैः सहशुक्रामन्थिग्रहाभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः। तन्मात्राङ्गमेव तु सुब्रह्मण्यानिगदो, लिङ्गात्। न तु अन्यदेवताभ्यासाङ्गं "व्रीहीणां मेध" इतिवत्। अग्निष्टुद्यागे च "आग्नेया ग्रहा भवन्ति" इति वचनात् प्राकृतग्रहीयदेवताबाधेन अग्निदेवताविधानात् सवनमुखीयेऽपि अग्निर्देवता। ततश्च तदङ्गभूतः सुब्रह्मण्या यामिन्द्रपदस्थानेऽग्निपदप्रक्षेपेण ऊह्यत एव। न चैवं न्यायादेव ऊहसिद्धौ "आग्नेयी सुब्रह्मण्या" इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः। प्रकृतौ सवनमुखीयवत् सवनीयहविषामपि इन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिवर्हिर्न्यायेन सुब्रह्मण्यानिगदस्य उभयार्थत्वप्रसक्तौ विकृतावपि तदर्थत्वं भेदेन

अभेदेन वाऽनूहितसुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रसक्तेराग्नेय्येव सुब्रह्मण्या कार्य्या इत्येतत्फलकत्वाङ्गीकारेण वचनसार्थक्यात्। अतएवैतद्वचनरूपतात्पर्य्यग्राहकानुरोधेन प्रकृतावपि न सवनीयहविरर्थत्वं। अपि तु सवनमुखीयशुक्रामन्थिप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मण्यानिगदस्येत्यपि परं ध्येयं।

केचित् तु सवनमुखीये चमसैरेव होम इन्द्रदेवताकः न तत्राग्निष्टुत्यग्निदेवताकत्वं ग्रहेष्वेव तद्विधानात् अतश्च न्यायेन अप्राप्त एव सुब्रह्मण्योहः। वचनेन तु अग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासाङ्गतया आग्नेयी सुब्रह्मण्या सवनमुखीयादाच्छिद्य विधीयत इत्याहुः। तन्न। सवनमुखीयहोमस्याऽपि शुक्रामन्थिग्रहकरणकत्वेन सकलयाज्ञिकप्रसिद्धत्वात्। वचनेन अग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासे औपदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेऽपि सवनमुखीये आतिदेशिकैन्द्रसुब्रह्मण्याबाधे प्रमाणाभावाच्च सुब्रह्मण्यायास्तत्र औपदेशिकत्वे ऊहानूहविचारस्य असङ्गतत्वापत्तेश्च अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान्। इदं तु चिन्त्यते। किमिन्द्रपद इव हरिवदादिपदेऽप्यूहो भवति उत नेति। तत्र देवताविग्रहादिवदेव मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपि इन्द्रे समवेतत्वादग्निष्टुति अग्निगुणप्रकाशनार्थं रोहितादिपदानामूह इति प्राप्ते—

देवताधिकरणन्यायेनैव मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात् हरिवदादिपदानां असमवेतार्थकत्वेन आहार्य्यारोपेणेन्द्रस्तुतिवदग्निस्तुतेरप्युपपत्तेर्नोहः। तदेतद्देवताधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनार्थं प्रयोजनमपि चेदमूहस्मृत्यभावंज्ञात्वाचिन्तया। यदा तु छन्दोग-

सूत्रे "अग्निष्टुति अग्न आगच्छ रोहिताश्वो बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदोविचर्षण" इति ऊहितस्यैव पाठः समाम्नातस्तदास्याः स्मृतेर्न्यायोपन्यासपूर्व्वकत्वाभावेन अष्टकादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलकत्वावश्यम्भावात् तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासीकरणादूहितपाठ एव युक्तः। तदा च मन्त्रान्तरस्य देवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम्। अतएव यत्रैव न्यायोपन्यासपूर्व्विका स्मृतिस्तत्रैव स्मृतिमूलत्वे न्यायोपन्यासवैयर्थ्यापत्ते "र्मीमांसाख्यसन्न्यायविरोधे आभासत्वं स्मृते"रित्युक्तं कल्पसूत्राधिकरणे। देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वर्णकान्तरं—

साद्यस्के "त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण" इति सोमक्रयसाधनतया विहिते त्रिवत्सेऽतिदेशप्राप्ते "इयं गौस्तया क्रीणामि तस्यं शृतं तस्यं शरस्तस्यं दधि तस्यं मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यं घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" इत्यैकहायनीमन्त्रे स्त्रीलिङ्गांशे पुंलिङ्गोहस्त्वविवाद एव, शृतादिपदेष्वपि किं तस्य शुक्रं तस्य बलं तस्य युद्धं तस्य जय स्तस्य हम्भारवस्तस्य पलायनं तस्य लोला तस्य भारोद्वहनं इत्येवमूहितव्योर्नेति सन्देहे शृत।मत्यादौ च्छिन्नत्यादिवदध्याहार्य्ये क्रियापदे यद्यपि अस्तीति नाऽध्याहर्त्तुं शक्यते, एकहायन्यवस्थायां शृतादेरभावात्तथापि भविष्यतीत्यध्याहर्त्तव्यं। ततश्च भविष्यत्तायाः समवेतत्वाद्विक्रेत्रानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वात्त्रिवत्सेऽपि विक्रेत्रानतिहेतुत्रिवत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्त्तव्य एवोह इति प्राप्ते—

भविष्यत्ताया अपि मरणवन्ध्यात्वादिना नियतत्वाभावात् सम्भवीत्येव पदं प्रकृतावध्याहार्य्यं—गोः स्तावकं विक्रेत्रानमनार्थं

वेत्यन्यदेतत्। उभयथापि विवत्से अविकृतस्यैव प्रयोगादनूहः। शक्यते हि साण्डाद्या गौ र्जनिष्यते तस्या जायमानं घृतादि साण्डीय-मिति व्यपदेष्टुं। तस्मात् सम्भावनाया विकृतापि सम्भवादनूह एव। ९। १। १४।

लिङ्गविशेष—। ज्योतिष्टोमे क्रतुपशवः समाम्नाताः। "आग्नेय-मजमग्निष्टोमे आलभेत ऐन्द्राग्नमुक्थे द्वितीयमैन्द्रं वृष्णिं षोड़शिनं तृतीयं सारस्वतीं मेषीमतिरात्रे चतुर्थीमिति" अत्र तत्तत्संस्थाकत्व-निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्याबलात् ज्योतिष्टमाङ्गत्वेन पशुयागा विधीयन्ते न तु तत्तत्संस्थोद्देशेनैव तेषाञ्च अग्नीषोमीया-द्धर्मातिदेशो न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं तृतीये, अग्नीषोमी-याङ्गञ्च "अभिगुप्रैषः प्रास्मा अग्निं भरत" इत्यादिः। स क्रतुपशु-ष्वप्यतिदेशेन प्राप्तोऽतिरात्रे तन्त्रेण चतुर्णामर्थे पठनीयः, "प्रैभ्योऽस्मा अग्निं भरता"दित्यूहितव्य एव मेष्यामपीत्यविवादं। यदा तु पशूनां समानविधानत्वं तदा मेष्यर्थत्वमस्याऽस्ति नवेति चिन्त्यते। तत्र पुंलिङ्गस्य मेष्यसमवेतत्वेऽपि अस्मा इति प्रातिपदिकार्थचतुर्थ्यर्थयोः प्रधानभूतयोर्मेष्याः समवेतत्वात् पुंलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशाधि-करणन्यायेन निर्देशमात्रार्थत्वात् समस्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणान्मेष्य-र्थत्वमप्यविरुद्धं, न च पुंलिङ्गस्य क्वाचिद्विभक्त्यर्थत्वेऽपि क्वचित् प्राति-पदिकाद्यर्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकार्थं प्रति लिङ्गस्य गुणत्व-मिति वाच्यं विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्यायामिवानुभवस्य सत्त्वसमाख्या। वा लिङ्गेऽपि गुणत्वनियामकत्वात् न हि संख्यायामपि विभक्त्यर्थत्वं गुणत्वनियामकं विरुद्धत्वात्, अतो लिङ्गस्य यत्किञ्चिदर्थत्वेऽप्यनुभव-

बलेन प्रातिपदिकार्थं प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् पाशाधिकरण-प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मन्त्रस्य मेषामपि प्रवृत्तिः। न च पुंलिङ्गस्य पुंपशुषु प्रकृतेऽप्यर्थवत्त्वेन तदनुरोधेन "व्रीहीणां मेध" इत्यत्र गुणभूतव्रीहि-पदानुरोधेनैव इतरमन्त्रस्य सङ्कोचोपपत्तिः "पत्नीं संनह्य" इत्यस्य एकवचनानुरोधेन एकपत्नीकप्रयोगमात्रविषयत्वाकल्पनवदस्याऽपि पुंपशुमात्रविषयत्वाकल्पनात्। अतएव प्रकृतमन्त्रेऽप्येकवचनानुरोधेन न दैवमात्रविषयत्वं। गुणानुरोधेन प्रधानसङ्कोचस्य अन्याय्यत्वात्। इतरथा मेषविषयत्ववत् सर्व्वपुंपशुविषयत्वस्याऽप्यनापत्तेः। अतएव एवंविधेषु सर्व्वेषु वचनस्य वा लिङ्गस्य वा साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः। न च "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या"मिति स्मृत्या जाति-मात्राभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं विकल्पेन भवतीत्यर्थिकया बहुष्वप्यर्थेषु जात्यभिप्रायेणैकवचनस्याऽनुशासितत्वा-देकवचनप्रयोगसम्भवेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति वाच्यं लिङ्गस्याऽपि "सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणा"मित्यनेन च्छन्द-स्यनुशासितत्वात् "प्रास्मा" इति सर्व्वनाम्न उपस्थितव्यक्तिवाचित्वेन जात्यभिप्रायत्वानुपपत्तेश्च। अस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च। अतो वचनवल्लिङ्गस्याऽपि प्रातिपदिकार्थगतलिङ्गमात्रोपलक्षणतया साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्व्वमन्त्रसङ्कोचानुपपत्ते-र्युक्तोमेषामप्यभिगुः। "व्रीहीणां मेध" इत्यत्र तु यवप्रयोगे साधुत्वार्थे प्रयोग इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगस्य च यावन्ति वाक्ये पदानि श्रुतानि तावतां संभूयार्थप्रतीतिकारित्वनियमेन वक्तु-मशक्यत्वाद्युक्त एव व्रीहिप्रयोगमात्रे सङ्कोचः। एतादृशनियमा-

नक्तोकारे च दृष्ट एव पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगः केषाञ्चिद्याज्ञिकानां। वस्तुतस्तु पुंलिङ्गमपि मेष्यां प्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दाभिप्रायत्वात् पशुशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् "प्रास्मि पशव" इत्युपपत्तेः समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पशुशब्दश्रवणात् "प्रास्मा" इतिशब्देन प्रयोगकाले यत्परोक्षतया स्थितं तत् परामर्ष्टव्यं। तदा च व्यक्तिरेव अभिधीयते न स्त्रीद्रव्यं मेषी। अतो न तावत् समवेतमेव मेष्यां लिङ्गं, नाऽपि असमवेतत्वेऽपि एकवचनवत् साधुत्वार्थं मेष्यां प्रयोगः स्त्रियां पुंलिङ्गस्य अनुशासनाभावेन साधुत्वे प्रमाणाभावात् प्रकृते पुंपशूनामपि सत्त्वेन व्यत्ययानुशासनस्य अप्रवृत्तेः। अतएव यत्र स्त्रीमात्रविषयं पुंलिङ्गं तत्रैव व्यत्ययानुशासना प्रवृत्तिः। न हि "दृष्टानुविधिश्छन्दसी"तिविधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति। नाऽपि पुंलिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थगतलिङ्गमात्रोपलक्षणत्वं। लक्षणायां प्रमाणाभावात् इतरथा बहुतरपदसङ्कोचानुरोधेन एकस्य "व्रीहीणां" इत्यस्यैव पदस्य प्रकृतपुरोडाशीयप्रकृतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तेः। अतो मन्त्रपदानां असति वचने मुख्यएवार्थे विनियोगात्तदनुरोधेन सङ्कोचोऽपि न युक्तः। वचने तु "पत्नींसन्नह्य प्रास्मा अग्निं भरतं" इत्यादौ पत्न्यादेः संस्कार्य्यत्वात् प्रातिपदिकस्य अनेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्त्येकत्वविवक्षया एकवचनस्याऽपि लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न सकलस्य मन्त्रस्य सङ्कोचः। सम्भवति हि अनेकास्वपि व्यक्तिषु शुक्लगुणस्य प्रत्येकवृत्तितया शुक्ला घटा इत्यादौ विशेषणत्ववदेकत्वस्य प्रत्येकवृत्तितया सर्व्वप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम्। नह्यत्र लिङ्गस्य मेषोरूप-

प्रातिपदिकार्थे अप्रवृत्तित्वादेकस्य कस्यामपि पञ्चम्यां षष्ठ्यां वा अप्रवृत्तित्वमस्ति। नचैवं प्रातिपदिकार्थबहुत्वेऽपि बहुवचनानापत्तौ "बहुषु बहुवचन"मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः। बहुत्वस्य शाब्दप्रतीतिविषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः। नचैवं "पशुना यजेत" इत्यादावपि एकवचनस्य प्रत्येकवृत्तित्वेनाप्युपपत्तेरनेकद्रव्योपादानेऽपि बाधानापत्तिः तत्र गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्चानेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेन एकवचनेन ऐच्छिकद्रव्यान्तरव्यावृत्त्युपपत्तेः। अतश्च "पत्नीं सन्नह्य प्राश्नै" इत्यादौ एकवचनस्याऽनेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न मन्त्रसङ्कोचकत्वम्। नचैवं गुणभूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थं प्रधानस्य सङ्कोचाभ्युपगमे "अदितिः पाशान्" इत्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्रातिपदिकादेरुत्कर्षोऽपि किं न स्यात् नह्येकस्मिन् बहुवचनं लक्षणां विना उपपद्यते इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य सङ्कोचेऽपि प्रकरणबाधप्रसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् सङ्कोचे तु अवर्जनीयत्वान्नान्तरीयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्तरीयकत्वाभावेन तद्बाधस्य अन्याय्यत्वात्। सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्च। अतः सिद्धं मेध्यामध्रिगुप्रैषोऽनङ्गमिति। प्रयोजनं "स्थूलपृषती"मित्यादौ अध्रिगुप्रैषे "प्रास्मै" इत्यूहः लिङ्गस्य प्रकृतौ समवेतत्वात् पूर्व्वपक्षे त्वनूहः साधुत्वार्थत्वादत एवाङ्गोपयोगोऽपि। स्त्रीद्रव्यकत्वसादृश्यान्मेध्यायागमात्प्रकृतित्वाङ्गीकारे तु अध्रिगुप्रैषस्य अप्रवृत्तिरेव। सिद्धान्ते कृत्वाचिन्तोद्घाटने तु मेध्यामप्यूहः प्रागेव दर्शितः। वस्तुतस्तु आश्वलायनेन "पुंवन्मिथुन"

इत्यनेन स्त्रीपुंसमवाये पुंलिङ्गस्यैव विधानात् त्वत्वाचिन्तोद्घाटनेऽपि मनूहः। लक्षणयैव तु उभयलिङ्गप्रकाशनं वाचनिकम्। ९।१।१६।

आम्नानादन्यत्—मन्त्रोहप्रसङ्गात् साममन्त्रोहं विचारयितुं उपोद्घातमारभते। ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रावान्तरप्रकरणे श्रुतं "न गिरागिरेति ब्रूयात् ऐरं कृत्वा उद्गेयं" इति, तत्र गिरापद-गीतौ इरापदे ऊहं इति वक्ष्यते। स च इरापदस्य गिरापदस्थाना-पत्तिं विना नेति साऽपि वक्ष्यते। तत्रेह सा किं नियता स्थाना-पत्तिरुत अनियता इति चिन्त्यते। तत्र यद्यपि तावदैरं कृत्वा उद्गेयं इत्यत्र इरापदविशिष्टोद्गानान्तरस्य स्तोत्राङ्गतया आरादुप-कारकत्वादिना विधिः। अग्नीष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयगाना-पेक्षया गानान्तरत्वे प्रमाणाभावात् न गिरेति निषेधानुवादानुप-पत्तेश्च। अत एव न गानोद्देशेन इरापदविधिः। तथात्वे इरापदस्य स्तोभाक्षरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्य्यस्य गिरापदस्य बाधे प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः। अतो निषेधानुवादबलेन इरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्य्ये विधीयते उद्गेयमिति तु तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादः। सम्भवति च इरापदस्य गिरापदकार्य्यकारित्वं तदर्थाभिधानात्। यथैव हि इष्कर्त्तारमितिपदं महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कर्त्तारमित्य-स्यार्थे व्याख्यातं तथैव गकारलोपेन इरापदस्याऽपि गिरापदार्थे व्याख्यानं नाऽनुपपन्नं। ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षविधिना इरापदस्योत्पत्तिः स्तोत्राङ्गत्वञ्च। गिरापदस्य तु पाठात् उत्पत्तिः क्रमात् स्तोत्राङ्गत्वं "यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत" इति सामविध्यन्यथानुपपत्त्या वा आक्षिप्तम्।

साम्नो हि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्राङ्गता इति ऋगक्षरोणामपि तदङ्गत्वसिद्धिः । उभयथाऽपि गिरापदस्य ऋक्पदान्तरसाधारण्यमङ्गत्वमित्यपि दुर्ब्बलमेव । तथाऽपि गिरापदकार्य्यं इरापदं विधीयमानं तत्कार्य्यस्य गिरापदीयत्वप्रसिद्धिमुपजीवति उपजीव्यविरोधापत्ते र्न गिरापदस्य नित्यं बाधः अपि तु "न तौ पशौ करोती"तिवद्विकल्प एव इति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्य्यस्य उद्देश्यत्वं श्रुतम् । अपि तु निषेधानुवादबलेन गिरापदबाधकत्वमात्रं । तेन च यथैव तत्कार्य्यस्य साधनसाकाङ्क्षत्वादिरापदस्य च कार्य्यसाकाङ्क्षत्वात् कार्य्यजनकत्वं कल्प्यते तथा तद्बलेनैव गिरापदपाठस्याऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्व्वसाधनत्वप्रतिबन्धोऽपि । अतएव कार्य्यस्याऽप्युद्देश्यता न गिरापदीयत्वेन अपि तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्व्वसाधनीभूतविजातीयगुणाभिधानत्वेन तत्कार्य्योपन्नत्वव्यवहारस्तुतिनिषेधानुवादाभावे तत्कार्य्यव्यक्तेर्गिरापदीयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अतएव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र "यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायती"ति चयने यज्ञायज्ञीयं साम विहितं, तत्र तस्य दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात् तत्र चेरापदविध्यभावेन गिरापदस्यैव आम्नानसिद्धस्य विनियोगात् सार्थकत्वम् । अतः सिद्धं निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठादेरग्निष्टोमस्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य "ऐरं कृत्वा उद्गेयं "इति प्रत्यक्षविधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तद्बाधकत्वं तत्कार्य्योपत्तिश्चेति । यत्त्वत्र तन्त्ररत्नशास्त्रदीपिकयोरुद्गानमुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तं तत् स्तोभविषयागानाङ्गत्वे गानसंस्कार्य्य-

गुणाभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्तेरुत्तरयोरपि च गानातिदेशे तदङ्गस्तोभातिदेशवदतिदेशापत्तेरुपेक्षितं। यदपि कैश्चिद्गानसंस्कार्य्येरापदस्य स्तोत्राङ्गतया विधिरभिषवसंस्कृतपूतीकानामिव यागसाधनतया तद्वदेव च सम्भवत्प्राप्तिकस्याऽपि गानस्य शौघ्रप्रवृत्त्या पुनर्विधानं गिरापदस्य गानसम्बन्धवारणार्थमित्युक्तम्। तदपि गानवारणेऽपि गिरापदवारणानापत्तेरस्य प्रकृतगानसम्बन्धेऽपि गिरापदमात्रगानवारणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया तत एवोभयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेक्षितम्। तस्मादस्य इरापदमात्रविधायकत्वं उन्नेयमिति च स्थानापत्तिप्राप्तानुवाद इत्येव तत्त्वम्।

८।१।१७।

अप्रगाणात्—तदिरापदं अप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वा इति सन्देहे—ऐरमित्यप्रगीतश्रवणात् अप्रगीतं। यदि त्वयं स्वार्थे तद्धितस्तदा इरां कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमात्रविधिः स्पष्ट एव। न हि प्रगीतेरापदादयं तद्धितः तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गीतिदशायाश्च वृद्धत्वापत्तेः "तालव्यमायि यद्वृद्ध"मिति च्छन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां यन्निमात्रात्मकतया वृद्धतालव्यं तदायिभवतीत्यर्थकेनाऽयीभावविधानात् "आकारादित्वेन वृद्धाच्छ" इति पाणिनिसूत्रेण छप्रत्ययोत्पत्तावायीरीयमितिरूपापत्तेः। अथ स्वार्थतद्धिते वैयर्थ्यापत्तेर्विकारार्थ एवायं तद्धितो विकारस्य इरापदस्य प्रगाणरूपो धर्म्म एवेति चेत्। तथात्वेऽपि प्रगाणरूपधर्म्माङ्गीकारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगाणरूपस्य गिरापदवाचकत्वरूपस्य वा धर्म्मस्य तद्धितार्थत्वमङ्गीकृत्य तद्धितस्याऽनुवादोपपत्तेः। न च अप्रगीत-इरापदमात्रविधाने उन्नेय

मित्यनुवादानुपपत्तिः। तस्य इरां कृत्वा अक्षरान्तरे उद्गेयमित्येव-मर्थाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः। न च प्रकारान्तरेण गीतेरप्राप्ता-वपि गिरापदकार्य्यापत्त्या तत्प्राप्तिः गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्र-साधनत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्य्यापत्तौ प्रमाणाभावात् तद्गीति-स्तद्द्वारा तदपूर्व्वसाधनत्वाभावेन इरापदप्रसक्त्यभावात्। अतएव ऊहग्रन्थे "आइरा इरा चाऽदाच्चा सा" इति गानाम्नानमपि अप्रमाण-मेव। न च एतस्य श्रुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैवाऽप्रामाण्यं ऊह-ग्रन्थत्वसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात्। अतः सन्न्यायविरोधे अस्य अप्रामाण्यमेव। यत्तु तन्त्ररत्नादिग्रन्थवशात् अस्य गीत्याम्नानस्य वेदत्वकथनं तद्वैदिकानामूहग्रन्थेऽपाठादनादरणीयं इति प्राप्ते—

सत्यं इरापदस्वरूपस्यैव विधिर्न तु प्रगाणस्य। तथाऽपि प्रगाणा-भावस्याऽपि अविधेयत्वात् कार्य्यापत्त्या गीतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते। तथा हि यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्व्वे उपयोगस्तथाऽपि गुणाभिधानरूपस्य कार्य्यस्य गिरापदेरापदयोरेकत्वाद्युक्तस्तया धर्म्मलाभः। यद्यपि न गुणाभिधानस्वरूपार्था धर्म्माः, तथाऽपि गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्व्वस्यैकस्य एव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ च उपयो ाद्धर्म्माणाञ्च गीत्यादीनां गिरापदकार्य्यगुणाभिधानजन्या-वान्तरापूर्व्वप्रयुक्तत्वस्य एव दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन अङ्गीकारा-च्चयनापूर्व्वसाधनीभूतगिरापदावान्तरकार्य्यापन्ने अग्निष्टोमस्तोत्रा-पूर्व्वसाधनीभूततादृशकार्य्यजनकेरापदे युक्तैव तद्धर्म्मप्राप्तिः। माऽस्तु वा अवान्तरकार्य्ये भेदमङ्गीकृत्य कार्य्यापत्तिः। तथाऽपि गिरापदबाधक-

तया तत्स्थानापत्तिस्तावदस्त्येव इरापदस्य। अतश्च इरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वेऽवगते गीतिरूपधर्म्माकाङ्क्षायां बाधकत्वरूपस्थानापत्त्या उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्म्मातिदेशेन किञ्चिद्बाधकमस्ति। आवश्यकञ्च गीतेश्चयनापूर्व्वसाधनीभूतगिरापदाङ्गत्वं। वस्तुतस्तु यथैव "यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायती"ति वचनेन यज्ञायज्ञीयस्य चयने उपयोगस्तथैव "यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत" इति वचनेन अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि। अतश्च गीत्यंशस्य यावच्चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोगकल्पनद्वारा दूरस्थचयनोपयोगकल्पनं तावत् तत्पूर्व्वमेव वाऽग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतेरापदद्वारकत्वकल्पनया स्तोत्रापयोगोऽपीति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगीतेरिरापदेऽतिदेशः। यद्यपि च अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि आर्च्चिके पुरस्तादुपरिष्टाच्च गिरापदस्याऽपि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्क्यते। तथाऽपि आर्च्चिकोद्गीग्रयोरवान्तरकार्य्यभेदाद्भेदेऽपि वा अप्रगीतस्य एव गिरापदस्यार्च्चिके पाठाद् गिरापदगीतेर्गिरापदद्वारा चयनादावेवोपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्र उपयोगाभावाच्च तत्कार्य्यापत्त्यतिदेशेन तद्गीतेरि रापदेऽतिदेश ऊहो वा। अपि तु उक्तरीत्या उपदेशेनैव। तत्त्वं तु "ऐरं कृत्वा उद्गेय"मित्यत्र न इरापदाक्षराणि विधीयन्ते। गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्सत्त्वात्। अपितु निषेधानुवादबलात् गकारपरिसंख्यामात्रमिराविधिफलं। अतश्च "गीते गाइरावादाचास।" इत्येवं विधाय गिरापदवृत्तित्वेन सम्मताया वस्तुत इराक्षरधर्म्मत्वाद्गकारसत्त्व इव तदसत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वाच्चेति न गिरापदगीतेरिरापदे स्वतन्त्र उपदेशो गीते सर्व्वथा प्रगीतमेव इरापदम्। ८। १। १८।

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

नवमाध्यायः ।

द्वितीयपादः ।

। सामानि ॥ रथन्तरादिशब्दानां सामादिशब्दानाञ्च गीतिमात्रवाचित्वं गीतिविशेषत्वादिधर्म्मवाचित्वं वा सिद्धमेवोत्तर विवक्षया स्मार्य्यते। अथवा योऽयमूहोनाम ग्रन्थविशेषः सामगैः पठ्यते स किं पौरुषेय उत अपौरुषेय इति चिन्तायाम्—कर्त्तृस्मरणा भावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोरत्राऽपि तुल्यत्वादितरथा तस्याऽनैकान्तिकत्वेन वेदस्याऽपि अपौरुषेयत्वानापत्तेः स्वाध्यायानध्यायपरिपालनस्य च तुल्यत्वादूह इति समाख्यायाश्च रूढ़त्वेनाऽपि नेतुं शक्यत्वादितरथा कर्त्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्याबलेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे काठकादिसमाख्यया वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय ऊहग्रन्थ इति प्राप्ते—

ऊह वितर्क इति स्मृत्या तर्कप्रसवत्वरूपयोगेनैव समाख्योपपत्तौ रूढ़त्वप्रमाणाभावात्। ऊहग्रन्थे च योनिग्रन्थे योन्युत्पन्नस्यैव साम्नो "यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति" इत्यादिना अतिदिष्टस्य न्यायेन याहशस्योत्तरादौ पठनीयस्य सौकर्य्यार्थं पाठादस्याऽपि वेदत्वे सर्व्वासां आम्नानसिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादिविभागस्य अतिदेशशास्त्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव। अतएव बलात् पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्त्तृस्मरणभाव एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नाऽनैकान्तिकता। यद्यपि च तत्र

ऋचः सामानि च स्वरूपेण अपौरुषेयाख्येव। तथाऽपि उत्तरादिषु न्यायसिद्धातिदिष्टसामरचनाप्रकारः पौरुषेयः। अतएव स्वाध्यायाध्यायादिपरिपालनं ऋगादिविषयत्वादन्यथासिद्धं। कर्तृस्मरणाभावस्तु मूलश्रुतिकल्पनार्थं मूलश्रुतिकल्पनाभावादनुपपद्यते। मन्वादिस्मृतिषु मन्वादिवैशिष्ठ्येन श्रुतिकल्पनाय कर्तृस्मरणमावश्यकं, प्रकृते तु न्यायमूलत्वात्तदभावेऽपि न काचित् क्षतिः। अतएव सन्यायविरोधे अस्य अप्रमाणत्वं। ननु अन्यस्मृतिवन्मूलभूतश्रुतिकल्पनया न्यायस्यैव आभासीकरणं। अतएव अग्रे सामोहन्यायविचारोऽपि सङ्गच्छते। १। २। १।

। कर्म्मवा॥ साम्नां किं ऋचं प्रति प्राधान्यं उतगुणत्वं इति सन्देहे सत्यपि क्रमप्रकरणाभ्यां ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन विनियोगे साम्नामपि तत एव स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेर्न तावत् परस्परं गुणप्रधानभावः। यदि तु योग्यतारूपलिङ्गं पुरस्क्रियते ततस्तोभाक्षरवद्दगक्षराणामपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वं, न च साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यञ्जकत्वलिङ्गेन ऋगङ्गता उभयथोपपत्तौ "ऋचि अध्यूढं साम गायति यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथन्तरं गायती"त्यादौ सप्तमीश्रुत्या ऋचां सामाङ्गत्वप्रतीतेः। संयुक्ताक्षरस्यैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विशिष्टाक्षराभिव्यञ्जकसाम्नः प्रयोजनविरोधितया अभिव्यञ्जकत्वानुपपत्तेश्च। अतएव प्रयाजशेषन्यायेन सप्तम्याः प्राधान्ये लक्षणा इत्यपि अपास्तं विषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्य अपहस्तितत्वाच्च। एवञ्च स्तोत्राङ्गतया ऋचां पृथगुच्चारणं कृत्वा सामाधारतया पुनः कार्य्यं।

रिष्टेवं क्रमप्रकरणसहकृतलिङ्गेनैव साम्नां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रोपयोगि “यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत बृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति” इत्यादि स्तोत्रे विनियोगवैयर्थ्यं । अतश्च वैयर्थ्यपरिहारार्थमपि आरादुपकारकतया साम्नः स्तोत्राङ्गत्वं । न चैवं कारकत्वनिर्देशानुपपत्तिः आरादुपकारकस्याऽपि बृहस्पतिसवनवदपूर्व्वद्वारा स्तोत्रोपकारं प्रति कारकत्वोपपत्तेः । ऋचान्तु सामाङ्गभूतानामपि पृथग्गुणारम्भाभावेऽप्यानुषङ्गिकं स्तोत्रोपकारकत्वं इत्यपि सुवचमिति प्राप्ते ।

स्तोत्रशब्दस्य याज्ञिकव्यवहारे प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानत्वावगते रितरथा शास्त्रापेक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्यं गानविशिष्टाक्षरवृत्तिसंस्कृतमन्त्रजन्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वाध्यवसायात् तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताक्षरसाध्यत्वेन गानं विना अनुपपत्तेर्युक्तमेव साम्नः ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरणसहकृतलिङ्गेनैव ऋचां स्तोत्राङ्गत्वमिव साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थं, अतएव ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थस्यैव साम्न आनुषङ्गिकतया ऋगाधारत्वस्याऽपि प्राप्ते “ऋचि अध्यूढं साम गायति” इत्यनुवादः । आवश्यकत्वाच्चास्य अनुवादकत्वं तत्तत्साम्नां तत्तदृगाधारत्वस्य पाठादिनैव प्राप्ते ऋचः सामगतत्वादिलोपि । “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयो”रित्यादौ तु सप्तम्याः प्राधान्यवचना अन्यथा अतिदेशानुपपत्तेः । न हि अत्र उत्तरयोः सामाधारत्वविधिः सम्भवति । गुणानुरोधेन प्राधान्यादृतेरन्याय्यत्वात् । “एकं साम तृचे क्रियते” इत्यनेन तृचाधारत्वस्य अवगते विधानेन ऋक्त्रयस्य विकल्पानुपपत्तेश्च । एवं “साम तृचे क्रियते” इत्यनेनैव तृचाधारत्वसिद्धेः पाठादिना च

विवक्षितऋक्प्राप्त्युपपत्तेर्यद्योन्यां इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। अतो ऽतिदेश एवानेन उत्तरयोर्विधेय इति तयोः प्राधान्यसिद्धार्थं लक्षणा आवश्यकी। एतेन ऋचामुक्तवचनैः सामाङ्गत्वेऽपि आनुषङ्गिक्या अक्षराभिव्यक्तेरपि जायमानत्वात् यामाद्यायैव स्तोत्रपदार्थनिर्व्वाहोपपत्तेर्नैसाम्न ऋचं प्रति अङ्गत्वं इति परास्तं। ऋगङ्गत्वाभावे साम्नो ऋगन्तरे अतिदेशानुपपत्तेः। अत ऋचां प्राधान्यादुत्तरावर्णवशेन साम्नोऽन्यथाभावात्मक ऊहोऽपि वक्ष्यमाणो न अनुपपन्नः। ९। २।२।

।तृचे॥ तच्च सामयोन्यामुत्पन्नमपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात् तृचे गेयमित्यविवादमेव। तत्राऽपि च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् प्रत्यृचं समापनीयमित्यपि सिद्धमेव। तथाऽपि तदेव आक्षिप्य समाधीयते। "एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीय"मिति वचने नहि तावदृगुद्देशेन सामविधिः तस्य लिङ्गादेव प्राप्तेः। नाऽपि त्रित्वविशिष्ट ऋगुद्देशेन विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात्। नाऽपि स्तोत्रीय ऋगुद्देशेन त्रित्वविधिः एकप्रसरभङ्गापत्तेः। तत्तत् स्तोत्रेषु स्तोमान्तरविधानेन त्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च। अतएव स्तोत्रोद्देशेनापि त्रित्वस्य ऋक्परिच्छेदद्वारा साक्षाद्वा विधिः। अस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन स्तोत्रस्य उद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च। स्तोत्रस्य सामविशेषणत्वेनोपादानात् स्तोत्रीयपदेनापि तत् प्रतिपादनानुपपत्तेश्च। त्रित्वस्य ऋग्विशेषणत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोद्देशेन विध्यनुपपत्तेश्च। स्तोत्रोद्देशेन त्रित्वविशिष्ट ऋग्विधानन्तु ऋचां क्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात् पूर्व्वोक्तदूषणगणापत्तेश्च अनुपपन्नं। अतः सप्तमीबलात् त्रित्वविशिष्ट

ऋचामिव सामोद्देशेन विधिः । उद्देश्यसमर्पकञ्च स्तोत्रीयपदम् । स्तोत्रीयाद्ययोग्यताबलात् सामैवेति सामेत्यनुवादः । सामपदमेव वा तथाऽस्तु । अवभृथाद्यङ्गसामस्वपि च तृचाधारविधिरस्तु । स्तोत्रपदञ्च उपलक्षणम् । सर्व्वथा त्रित्वविशिष्टानामृचां साम प्रति गुणत्वाद् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् व्यासज्य अवयवशो गेयं । एवञ्च यद्योन्यां इति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु साम-साधारण्यानुवादस्त्रित्वापेक्षिन ऋग्विशेषसमर्पक इति प्राप्ते—

साधारणतया तृचविधौ पाठादेव योनिऋक् प्राप्तेरुत्तरयोरपि उत्तरा ग्रन्थपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्ति-सम्भवात् । इतरथा तत्तत् सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्तं स्तवाऽप्य-सम्भवापत्ते "यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायती"त्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्तायां योन्यु-त्तरादिरूपाणां ऋचां स्तोत्रविधिवशेन समुच्चयावगतौ उत्तरयोरपि स्तोत्राङ्गत्वनिर्व्वाहार्थं यत्किञ्चित् सामप्राप्तौ यद्योन्यामित्यतिदेशेन योनिसाम नियम्यते । यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साम्नो ऋग-क्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वात् ऋचां प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गेयम् । एवञ्च "एकं साम तृचे क्रियते" इत्यनेन तृचोद्देशेन स्तोत्रीयविधानादवभृथाद्यङ्गभूतपरिसाम्नां चयनाद्यङ्गभूतषाड़्विकसाम्नां च नोत्तरासु गानम् । अत्र हि त्रित्वस्य ऋच्यन्वयव्युत्पत्ते र्न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । यद्योन्या-मित्यनेन उपसंहाराच्च स्तोत्रीयस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः । वस्तुतस्तु उत्तराणां अवान्तरप्रकरणात् तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्ते-

एवमृग्द्वयगतत्वे प्रमाणाभावात् तत्र ऋग्द्वयगानाप्रसक्तेरेकं साम इत्यादेर्नोक्तप्रयोजनलाभः। अतएव तत्र सामविध्यन्यथानुपपत्त्या तद्वान्ययोनिमात्रस्यैव विनियोगात् तदन्यगुणाद्यभिधानस्यैवाऽन्यस्यादावुपयोगः। किन्तु द्वयोर्ग्रेन सामैकत्वविधिः। सामेति विशिष्टकारकविधानेऽपि सामैकत्वविधेस्तात्पर्य्यात्। एकपदं स्तोत्रीयपदञ्च अनुवाद एव सामैकत्वविधिप्रयोजनञ्च। यत्र विकृतौ अग्निष्टुदादौ "आग्नेयीषु स्तुवते" इति प्राकृतयोर्न्युत्तराबाधेन ऋगन्तरविधानं। तासाञ्च विकृतिप्रकरणे पाठोऽपि तु प्राकृतयोर्भ्यो आनयनं तत्र तु स्तोमसंख्यानुरोधेनानीतासु ऋक्षु प्राकृतसामपाठे अनियमेव द्विचितावत्संख्याकसाम्ना त्रित्वादिसंख्याक ऋक्षु पाठप्रसक्तौ द्वच एव एकैकसाम्नां पाठ ऋगन्तरेषु माध्यन्दिनादिपवमाने सामान्तरागम इति। ९। २। ३।

। तदभ्यासः ॥ तिसृषु प्रत्येकं गीयमानं एकं साम समास्वेव गेयं न विषमासु। न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य लोपात्त्र्यसंख्यापत्तेः। अधिकपरिमाणासु गाने ऋगेकदेशे सामदर्शनरूपविनाशापत्तौ तत्र सामैकदेशस्याभ्यासापत्तेः। तस्मात् समासु गानम्। इदञ्च अग्निष्टुदादिविषयमेव। तत्राऽगम्यमानानां ऋचां स्तोमपरिमितछन्दसामेव आनयनात्। न तु अन्यत्र समयोर्विषमयोर्वा उत्तराग्रन्थपठितोत्तरयोर्योनिच सामप्रकारणादिविनियुक्तत्वे त्यागायोगात् तत्र साम्यवैषम्यचिन्तानुपपत्तेः। ९। २। ४।

। नैमित्तिकं ॥ — "यद्योन्यां गायति तदुत्तरयो"रित्यत्र उत्तराग्रन्थेन योन्युत्तरयोरुत्तराग्रन्थपठितयोर्वोत्तरयोर्ग्रहणं उत उत्तराग्रन्थप्रठि-

तयोरेव इति सन्देहे उत्तरशब्दस्य प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषः सादयति पूष्णोमुत्तरा दोहयतीत्यादौ सम्बन्धिशब्दत्वदर्शनात् येन योनेः पश्चात् पठिता सैवोत्तरा । ततश्च योनिशब्दे रथन्तरयोनेः पश्चात् बृहद्योनेः पाठात् तस्यां रथन्तरस्य गानं उत्तराशब्दे च रथन्तरयोनेः परतो "नत्वा, वां मघवो दिव्यो न पार्थिव" इत्यस्याः पाठात् तस्यामपि विकल्पेन इति प्राप्ते—

बृहद्योनेरथन्तरयोन्युत्तरत्वेऽपि तस्यामुत्तराशब्दस्य वैदिकैरप्रयुज्यमानत्वात् उत्तराशब्दोऽयं उत्तराग्रन्थपठितोत्तरासु वैदिकप्रयोगात् असम्बन्धिवाचकतयैव रूढः । ततश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतिसम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वेन विलम्बेन अर्थोपस्थापकत्वात् अन्यत्र सम्बन्धिशब्दत्वेऽपि प्रकृते असम्बन्धिशब्द एवायं । ततश्च उत्तराग्रन्थपठितोत्तराणामेव झटित्युपस्थापक इति तासामेव शब्दप्रकरणक्रमाभ्यां च उत्तराग्रन्थपठितानां उत्तराणां तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वप्रतीतेरिदमेव युक्तम् । ९ । २ । ४ ।

। एवं वा ॥ द्वादशाहे षड़हगतचतुर्थमहः "एकविंशः षोड़शी वैराजं साम" इत्याम्नातं, अत्र प्रकृतिप्राप्तसर्व्वस्तोत्रेषु एकविंशस्तोमः षोड़शिसंस्था पृष्ठस्तोत्रे च वैराजं साम इत्यनेकगुणविशिष्टं कर्म्मविहितं तत्र च शैशोकं नाम ब्राह्मणम्, "अतिजगतीषु स्तुवीत" इति ब्राह्मणा छन्दसि स्तोत्रे शैशोकं साम विहितं तच्च अतिजगत्यां उत्पन्नं उत्तराग्रन्थे च उत्तरे द्वे बृहत्यौ तत्र संशयपरिहारार्थं उत्तराग्रन्थपठितयोरपि उत्तरयोर्वा पश्चस्तोमादौ सार्थक्यमङ्गीकृत्य अतिजगत्यावेव द्वे दाशतयीभ्यः समानीय समास्वेव गानं । न च

आनीतानां अङ्गत्वे प्रमाणाभावः न्यायसहकृतस्तृचगानविधेरेव नियामकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायबाधः “अतिजगतीषु स्तुवीत” इति अतिजगतीबहुत्वविधिना न्यायस्य उज्जीवनात् । न च प्राप्तस्तोत्रानुवादेन वैशोकातिजगतीबहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः अतिदेशप्रवृत्तेः पूर्व्वमस्य प्रवृत्त्या विशिष्टस्तोत्रविध्युपपत्तेः । अतएव यद्योन्यामिति सामान्यवचनं सामान्तरविषयमिति प्राप्ते—

वहिः पवमानातिरिक्तस्तोत्रे एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋगभ्यासस्य आवश्यकत्वात् एकस्या अपि अतिजगत्याः सप्तकृत्व आवृत्ते र्बहुत्वस्य प्राप्ततया अनुवादोपपत्तेरस्य साममात्रविधिपरत्वादुत्तराग्रन्थपठितबृहतीप्रकरणाद्यनुरोधेन न्यायस्यैव बाधात् संशयमपि स्वीकृत्य बृहत्योरेव गेयम् । ८ । २ । ५ ।

। प्रागाथिकन्तु ॥ ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरे सामनी बृहत्योरुत्पन्ने । तयोरुत्तराग्रन्थे एकैकस्य एकैका पङ्क्तिच्छन्दस्कोत्तरा । तत्रेदं वचनं “नवै बृहद्रथन्तरं एकच्छन्दः यत्तयोः पूर्व्वा बृहती ककुभावुत्तरे” इति । तत्र किं पङ्क्तिच्छन्दस्कां उत्तरां परित्यज्य द्वे द्वे ककुभौ दाशतयीभ्यः समानेतव्ये उत बृहतीं योनिं उत्तरां च पङ्क्तिं प्रग्रथ्य ककुभावुत्तरे सम्पादनीये इति चिन्तायामाह—

प्रग्रथनेन मुख्यककुप्सम्पत्त्यभावात् अक्षरसाम्यमात्रेण मुख्यककुप्शब्दस्य गौणत्वापत्तेः—जघन्योत्तराशब्दस्यैवासम्बन्धिशब्दत्वं परित्यज्य लक्षणां योन्युत्तरकाललक्षणां वा अङ्गीकृत्यककुप्विध्यङ्गीकारात् स्वाभाविककभोरेवाऽऽनयनम् । एवञ्च मुख्यतृचगानसम्पत्तिरपि इति प्राप्ते—

तथात्वे “पादं पुनरारभते” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ककुप्पदं एव गोर्थं मन्त्रोत्तरस्य उत्तरोद्देशेन ककुप्त्वविधानात्—तयोरेव प्रथनेन ककुप्त्वसम्पादनम्। एवं वैदिकानां—वार्हत्प्रागाथसमाख्या उत्तरायन्ये पङ्क्तिः पाठश्च उपपन्नो भवति, तृचत्वोपपत्ति. सामान्य-विधित्वात् तथाऽनुपपन्नाऽपि न दुष्यति। प्रग्रथनं च आद्यां वृहतीं सकृत् पठित्वा तस्या अन्त्यपादेन सह द्वितीयाया अर्द्धं च पठित्वा तदन्त्यपादेन सह द्वितीयान्त्याद्र्धपठनरूपं बोध्यम्। तेन द्वितीया ककुप् अष्टाविंशत्यक्षरैव। आद्यायाः सप्तविंशत्यक्षरत्वेऽपि अल्पा-न्तरत्वान्न दोषः। ९। २। ६।

एवं वा॥ जोतिष्टोम एव माध्यन्दिनपवमाने “त्रिच्छन्दा आवापोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसाम” इति श्रुतं। तदर्थ-विवरणानि च “गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतः रौरवयौधाजये-वार्हते तृचे* भवत औशनसमन्त्यं त्रिष्टुप्स्वि”ति अत्र रौरवयौधा-जययोः† पूर्व्वा वृहती उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः समाम्नाता। तदिह विशिष्येन वार्हते तृचे इति वार्हततृचाम्नानात् उत्तरे द्वे वृहती-च्छन्दस्के एव समानेतव्ये इति प्राप्ते—

नाऽत्र रौरवयौधाजयोद्देशेन वार्हतविधिः योनेस्ताद्रूप्याः प्राप्तत्वात्। नाऽपि तृचाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव। नाऽपि वार्हततृचाधिकरणत्वविधिः विशिष्टस्याऽव्युत्पन्नत्वात्। अतएव न विशिष्टोद्देशेन सामद्वयविधिः। तृचोद्देशेन वृहतीच्छन्दस्कत्वविधिः

* तृते भवत इति पाठान्तरम।

† योधाजपयोरिति पाठान्तरम्।

परं भवेत्। सोऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन वा उभयथा सम्भवन् अवच्छेदकावच्छेदेनाऽऽश्रीयमाणे—प्रगाथस्मरणसमाख्योत्तरापाठादिबाधप्रसङ्गापत्तेः तदनुरोधेन सामानाधिकरण्येनैव आश्रीयते।

एवंच वस्तुतस्तस्य प्राप्तत्वात् एतानि वाक्यानि पूर्व्ववाक्यार्थविवरणार्थानि अनुवादकानि इत्येव ध्येयम्*। नह्येतानि उत्तरास्वसामप्राप्त्यर्थानि इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तं तद्योन्यामित्यनेनैव तत्प्राप्तेः। सर्व्वथा सिद्धमत्रापि प्रग्रथनम्।

नचैवं वार्हत इतिवचनस्य योनिबृहतीमत्त्वेनैवोपपत्तौ प्रग्रथने प्रमाणाभावः तृचसम्पत्तिग्रथनस्मरणादिनैव तत्सिद्धेः। एवंच अविनबृहतीत्वस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षणापत्तेस्तन्नाश्रितमिति ध्येयम्।

तत्र आद्यां बृहतीं षट्त्रिंशदक्षरां पठित्वा तदन्त्यपादस्य द्विरावृत्त्या उत्तरायाविष्टारपङ्क्तेः चत्वारिंशदक्षराया आद्यार्द्धेन एका बृहती तदन्त्यपादस्य द्विरावृत्त्या द्वितीयार्द्धेनाऽपरा इत्येवं रूपं प्रग्रथनं बोध्यम्। अतएव सर्व्वत्राऽत्यान्तरत्वात् किञ्चिदक्षरन्यूनत्वेऽपि न तच्छन्दस्कत्वविघातः।

यत्तु भाष्यकारेण षष्टिस्त्रिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनं इति लिङ्गमपि प्रग्रथनएवोपपद्यते। तथा हि माध्यन्दिने सवने पञ्चस्तोत्राणि एकोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चदशस्तोमकः। पञ्चदशानि चत्वारि पृष्ठानि। तत्र पवमाने गायत्रामहीयवसाम्नोः षट् गायत्र्यः रौरव

---

* अनुवादकान्यनवधेयम् इतिपाठान्तरं।

यौधाजययोः षड्बृहत्यः* औशनसमाम्नः तिस्रस्त्रिष्टुभः। होतुः पृष्ठे पञ्चबृहत्यो द्वादश ककुभः। विष्टुतिप्रकारे तथैवाऽऽम्नानेन त्र्यवस्तावद्वारं अभ्यासात्। मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्र्यः ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश बृहत्य एकैकत्र्यभ्यासेनैव। एवंच पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्यो मुख्याः अष्टानां गायत्रीणां चतुर्विंशत्यक्षराणां त्रिपादानां मध्ये चतसृणां गायत्रीणां द्वादशभिरष्टाक्षरैः पादैः सहिता द्वादश पूर्वोक्ता अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभो द्वादश षट्त्रिंशदक्षरात्मिका बृहत्यो भवन्ति। तदेवं सप्तपञ्चाशद्बृहत्यः ता आसां† षण्णां गायत्रीणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्रीभिरेकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपञ्चाशद्बृहत्यः चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्मिकाः सप्तपञ्चाशत्त्रिष्टुभो भवन्ति एवमाद्याभिस्तिसृभिः त्रिष्टुब्भिः षष्टिस्त्रिष्टुभः। तदेतल्लिङ्गं प्रग्रथनएवोपपद्यते। अन्यथा पवमाने अन्यासां बृहतीनां होतुः पृष्ठे च अन्यासां ककुभां दाशतयीभ्यः समानयने षष्टिसंख्यानुपपत्तेः। अत्र हि न त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यं उपपद्यते बाधात्। अतो अघन्ये माध्यन्दिनसवनपदएव लक्षणामङ्गीकृत्य माध्यन्दिनसवनाङ्गभूता—याः सामवेदे समाम्नातास्ताः षष्टिरित्यर्थावगतेर्दाशतयीभ्यः समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम्।

तल्लक्षणायामावश्यकत्वे लाघवान्माध्यन्दिनसवनस्तोत्रीयाणां एव लक्षणा तत आनातानामपि तत्त्वापपत्तेरुपेक्षितम्। ८। २। ६॥

---

* औशनसमानस्तिस्रः त्रिष्टुभः इति पाठान्तरम्।

† एषामिति पाठान्तरं।

एवं वा ॥ "पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा" इत्येतद्विवरणार्थेषु—"गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे उष्णिहि सफं पौष्कलं ककुभि कावमन्त्यं जगतीषु" इत्येतेषु—श्यावाश्वान्धीगवयोः पूर्व्वानुष्टुबुत्तरे गायत्री श्रुते । तत्र किं तास्वेव प्रग्रथनं विनैव च तृचगानं उत प्रग्रथनेन इति चिन्तायाम्

पूर्व्वत्र लक्षणां विनैव तृचत्वसामानधिकरण्येन बृहतीच्छन्दस्कत्वोपपत्तावपि एकस्या एवोत्तरायां पाठेन तृचगानानुपपत्तेर्युक्तं प्रग्रथनं । प्रकृते तु उत्तराद्वयस्याऽपि पाठात् तृचगानोपपत्तेः प्रग्रथने प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

* प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रगाथस्मरणमाध्ययोरेव प्रमाणत्वात् प्रग्रथनं । तच्च न पूर्व्ववद्द्विरावृत्त्या । अपि तु अन्त्यान्त्यपादस्य सकृदावृत्त्यैव तावतैव तृचस्य अनुष्टुप्त्वोपपत्तेः । अष्टाक्षरेण हि पादेन अन्विता गायत्री द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुब्भवति । स्मरणवशादपि चैवं प्रग्रथनम् ।

लिङ्गञ्च "चतुर्व्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवनमेका च ककुब्" इति प्रग्रथनएवोपपद्यते । तथा हि तृतीयसवने स्तोत्रद्वयं सप्तदश आर्भवः पवमानः एकविंशश्च अग्निष्टोमस्तोत्रं । आद्ये आद्यसाम्नोः षड्गायत्र्यः तास्तिस्रोजगत्यः अष्टचत्वारिंशदक्षरात्मकाः । ततस्तृतीयचतुर्थसाम्नोः षडनुष्टुभः तावत्यस्तिस्रोजगत्यः । पञ्चमषष्ठसाम्नोरुष्णिक्ककुभे द्वे ऋचौ अष्टाविंशत्यक्षरे सेका जगती अष्टौ-अक्षराणि अवशिष्यन्ते । सप्तमे साम्नि तिस्रोजगत्योऽग्निष्टोमस्तोत्रे

* प्रमाणाभावान्तरेऽपि इति पाठान्तरं ।

च प्रग्रथनपूर्व्वकाभ्यासे सप्तबृहत्यश्चतुर्दश ककुभः। तत्र सप्त बृहत्यः पञ्च जगत्यः द्वादशाक्षराणि भवशिष्यन्ते। चतुर्दशानाञ्च ककुभां अष्टौ जगत्यः। अष्टौ* अष्टाक्षराण्येव अवशिष्यन्ते † तदेव चतुर्विंशति जगत्योऽवशिष्टाक्षरैश्च मिलितैरेका ककुप्।

तदिदं प्रग्रथनएवोपपद्यते, नतु यथाश्रुतगायत्रीपाठे अल्पा-क्षरत्वापत्तेः। तस्मादपि प्रग्रथनम्।

यत्तु भाष्यकारेण पूर्व्ववदन्ययोर्वाऽनुष्टुभोः समानयनं प्रग्रथनं वा इति चिन्तितम्। तत् पौनरुक्त्यापत्तेरुपेक्षितं।

यद्यपि तत्रान्तरत्वादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं वर्णकान्तरमित्युक्तं तदपि भाष्योक्तविचारे लिङ्गानुपपत्तेः पूर्व्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वाद-युक्तम्। ८। २। ६।

एवं वा॥ गवामनयने एकषष्ट्यधिकशतत्रयसङ्ख्यात्मके अशीति-शतं पूर्व्वः‡ पक्षः तथोत्तरं मध्ये विषुवान्। तत्र पूर्व्वस्मिन् पक्षेऽतिरात्रप्रायणीयं प्रथममहः चतुर्व्विंशं द्वितीयं चत्वारोऽभिप्लवाः षडहा एकः षष्ठः षडहः समासः सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः त्रयोभिप्लवा एकाहः त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि आद्याभ्यामहोभ्यां सह षड्मासाः गवामयनप्रकरणे ब्रह्मसामस्तोत्रा-वान्तरप्रकरणे च चतुःशतमेन्द्रार्वाहताः प्रगाथाः इतिश्रुतं। तत्र-तिष्ठसु ऋक्षु अनं उत द्वयोः प्रग्रथनेन इति चिन्तायां प्रागाथस्मरणात्

* क्वचित् पुस्तके अष्टौ इति न दृश्यते।

+ अष्टाक्षराण्येव शिष्यन्ते इति क्वचित् पाठः।

‡ पूर्व्वं इति पाठान्तरम्।

प्रग्रथनेन इति सिद्धान्तः। प्रग्रथनं च रौरवादिवद्द्विरावृत्त्या बोध्यम्। एवञ्च पञ्चसु मासु वार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते इति लिङ्गमुपपद्यते।

यद्यपि सत्यपि ब्रह्मसामस्तोत्रावान्तरप्रकरणे त्रयः प्रगाथा न ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रा अपितु बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीया इन्द्रक्रतु-स्थान्यवस्थाना इति वाक्यादवान्तरप्रकरणं बाधित्वा ज्योतिष्टोमात्मक-प्रथमदिनस्थस्तोत्रान्तरेष्वेव निविशन्ते भाष्यकारलिखनात्।

छन्दोगसूत्रानुसारात्तु चतुर्व्विंशतिस्तोमकद्वितीयदिनस्य स्तोत्रा-न्तरेष्वेव। तत्रापि पवमाने रथन्तरस्य प्रागाथः। होतुः पृष्ठे बृहतः। अच्छावाकस्य पृष्ठे कालेयस्येत्येवं बोध्यम्।

एवमुक्तवचनादेव इन्द्रक्रतुप्रागाथेऽपि उत्तरस्मिन् सर्व्वस्मिन् पक्षेऽपि एतस्य ब्रह्मसामस्तोत्रस्थत्वेऽपि तत्राभीवर्त्तसामाभावात् अभी-वर्त्तादन्यस्थाना इति वचनार्थो न विरुध्यते। अवशिष्टाः शतं प्रागाथास्तत्र शतस्थैकी भाष्यकारलिखनात्। प्रथमदिनीयब्रह्म-सामस्तोत्रे। परन्तु भाष्यकारीयं नौधसग्रहणं नौधसस्थानक-ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रोपलक्षणार्थम्।

वस्तुतस्तस्य बृहत्सामकपृष्ठवत्त्वेन श्येतस्यैव प्रसक्तौ नौधस प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभीवर्त्तस्यैव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्य विहितत्वाच्च। छन्दोगसूत्रानुसारात्तु द्वितीयदिनीयब्रह्मसामस्तोत्रे शतस्यैकः प्रगाथो बोध्यः। अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथाः ते पञ्चसु-मासेषु यावन्तोऽभिस्तवा तेषां प्रतिषडहं तृतीयदिनवर्ज्जं प्रतिमासं-विंशत्यहानि पञ्चसु मासेषु शतं तेषु उत्तमवर्ज्जं नवनवतिप्रगाथा इन्द्रदैवत्याः बृहतीच्छन्दस्काश्च समाप्यन्ते। षडहतृतीयेषु उत्तमे

च सातोवार्हतानां तृचानामाम्नानात्। अतएव तान्येकविंशति-दिनानि षष्ठमासस्य चाऽऽद्यानि द्वादश इत्येवंत्रयस्त्रिंशत् सातोवार्हता स्तृचा इति वाक्येन तेषु सतोवृहतीनां विधानं। एवञ्च पञ्चमास-पर्य्यन्तं पृष्ठ्याःषडहेषु अपि सतोवृहतीनां विधान भाष्यकारलिखना-दवगन्तव्यम्। शेषेषु त्वहःसु विशेषवचनाभावे तिसृणां उष्णिहां त्रिभिर्गायत्रोपादैः संयोगेन वृहतीत्रयसम्पादनम्। नतु क्वाऽपि ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रागाथः।

तदेतत् पञ्चसु माःसु वार्हताः प्रागाथा आप्यन्ते इति लिङ्गं द्वयोः प्रग्रथने उपपद्यते नतु तृचगाने क्रियमाणे भाष्यलिख-नात्। अष्टोत्तरशतद्वयसंख्याकानामृचां पञ्चप्रागाथसम्पादकदर्शक् न्यूनत्वादष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां षट्षष्टिस्तृचा भवन्ति। तेच समाधिकेषु मासेषु समाप्येरन्।

तथा हि पूर्व्वोक्तरीत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोवृहतोच्छन्द-स्कत्वाद्विंशतिर्दिनानि अवशिष्टानि तानि मासत्रयेण षष्टिः सम्पाद्यन्ते। अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्याऽभिप्लवतृतीयवर्ज्जं उपादेयानीति सप्ताधिकेषु त्रिषुमासेषु समाप्तिःस्यात्। यदा तु तुल्यन्यायत्वात् पञ्चस्वपि प्रागाथेषु च गानं तदा पञ्चदशानामृचां न्यूनत्वात् अवशिष्टास्त्रिनवतिशत ऋचः, तासां तृचाश्चतुःषष्टिरेकाच ऋगिति पञ्चाधिकै स्त्रिभिर्मासैस्तृचसमाप्तावपि एका ऋगवशिष्यते इति तद्वैयर्थ्यञ्च। सर्व्वथालिङ्गानुपपत्तिः प्रागाथशब्दानुपपत्तिश्च।

नचैकं तृचं पठित्वाऽन्यामृचं पुनरुपादाय चशिमऋक् प्रग्रथनमेव किं न स्यात् इति वाच्यं “अन्या अन्या ऋचोभवन्ति”

इति वचनेन तन्निरासात्। अतः पादप्रग्रथनमेवेति सिद्धं। इयञ्च लिङ्गानुपपत्तिर्भाष्यकारलिखनानुसारात् प्रकरणे एतावत् संख्याक-ऋक्पाठमङ्गीकृत्य। यदा "चतुःशतमैन्द्रावार्हताः प्रागाथा दाशतयीषु" इति कल्पसूत्रकारवचनात् दाशतयीभ्यः समानयनम्, तदा पूर्व्वपक्षिणोऽपि चतुःशत * तृचानामेव समानयनोपपत्तेः लिङ्गोपपत्तिरविकलैव इति प्रागाथपदादेव प्रग्रथनम्। ९।२।६।

अर्थैकत्वात्॥ सामवेदशाखाभेदेन एकस्यैव स्वरसमूहात्मकस्य साम्न आरोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आम्नाताः। एकस्यैव रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत्। तेषाञ्च प्रकाराणां एकगीत्यर्थत्वात् व्रीहियवादिवद्विकल्पः सिद्धएव प्रसङ्गात् स्मार्य्यते। ९।२.७।

अर्थैकत्वात्॥ विकृतिविशेषे कानिचित् प्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि, तेषु च यूपावटस्तरणवर्हिर्न्यायेन † न प्राकृतानां रथन्तरादिसाम्नां ऋचां वा प्राप्तिः प्राकृतस्तोत्रविशेषेष्वेव तेषां निबद्धत्वात्। तत्प्रकरणे चेदं श्रुतं "यदृचास्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्नास्तुवते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद् यएवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत" इति।

तत्र ऋक्शब्दोऽप्रगीतऋक्परः प्रगीतायाः सामविधिनैव प्राप्तेः। नहि ऋगाश्रयत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनता सम्भवति। स्तोभानामर्थशून्यत्वेन तदाश्रितानृक्साम्नां गुणाभिधानरूपस्तोत्रसाध्यत्वासंभवात्। अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतोर्व्वोर्विकल्पेन स्तोत्रसाधनता उत प्रगीताया एवेति चिन्तायाम् —

---

* चतुःशत इति पाठान्तरम्।

† वर्हिर्न्यायेन इति क्वचित् पाठ.।

भन्तिमस्य भाम्नातस्य यच्छब्दोपबद्धत्वेन सामविधायकत्वा-भावाद् द्वयोरेवाऽप्राप्तार्थत्वादिना लेट्त्वनिश्चयाद्दक्सान्नो * रुभयो-रपि विधिः। भर्थाच्च तुल्यकार्य्यत्वविकल्पः। नचाऽसुरागमनेन ऋचो निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्यैवाऽप्रतीतेः। भतोऽत्यन्तदुराराध्यानां भपि ऋचा वशीकरणाद्विध्येक वाक्यतया भस्य स्तुतित्वमेव इति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषमशिष्टविकल्पादिदोषभिया यच्छब्दोपबद्धस्याऽपि लिङ एव सामविधायकत्वं। नतु लट्त्वेन सन्दिग्धयोः। एवं च साम्न एव इयं सर्व्वा स्तुतिः। ऋङ्निन्दाऽपि "न हि निन्दा" न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थं वा इति तस्याः प्रगीताया एव साधनत्वं। इदञ्चाऽधिकरणं—यत्र स्तोत्रान्तरप्रकरणे—साम तद्योनिरुत्तरा च न पठिताः तद्विषयम्। इतरत्र साम्नां ऋचां च प्रकरणादिनैव भङ्ग-त्वोपपत्तेः सामविधिवैयर्थ्यात्।

भतएव प्रकृतोदाहरणे—साम्नेति एकवचनोपादानात् एकमेव साम सामवेदादानेयम्। ऋक् च तत्र योनिरूपैव। "एकं साम तृचे क्रियते यद्‌योन्यां गायति" इत्यादेर्द्दीक्षणीयावाङ्नियम-न्यायेन प्राकृततत्तत्स्तोत्रीयर्चामिवोद्देशेन भप्राकृते भप्रवृत्तेः। क्रतु-गत प्राकृतचतुःस्तोमत्वादिगुणानुरोधात् तु एकस्या एव प्रगीताया ऋचः तावद्वारमभ्यासः।

नचैवं यत्रा प्राकृतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिरुत्तरा च भाम्नाता तत्रोत्तरयोः साम्नि प्रमाणाभावः। यत्र च संज्ञादिभिर्न स्तोत्रान्तर-

* ऋक् सामयोरिति क्वचित् पाठः।

मुपात्तं न च प्रकरणे च ऋचः पठिताः न वा प्रकृतोदाहरणवत् सामविधिः, तत्र स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तु-त्रविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सामानयनं ततोऽत्रापि तत एव सामप्राप्तेः "साम्ना स्तुवीत" इति विधिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । साम्ना स्तुवीत इत्यस्य अनारभ्याऽधीतत्वेन प्रकृतावानर्थक्येनाऽनिवेशे सर्व्वस्यैव विकृतौ अप्राकृतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वोपपत्तेः ।

भाष्यकारादिलिखनस्वारस्यादस्य विकृतिविशेषप्रकरणे पठितत्वाङ्गीकारे तु नाऽयं वस्तुतः सामविधिरपि तु स्तोत्रपदशक्तिग्राहकयाज्ञिकप्रसिद्ध्यपोहलकः सन्ननुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थएकत्वविधानार्थो वा इति ध्येयम् । एतदस्वरसादेव वर्णकान्तरम् ।—

क्वचित् कर्म्मविशेषे "अयं सहस्रमानव" इति इयं ऋक् प्रगीता अप्रगीता च पठिता । पुनश्च "अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते" इत्यनेन विनियुक्ता सा । द्विविधायाः पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते इति प्राप्ते—अप्रगीतायाः प्रगाणार्थं एव पाठः । नह्यनवधारितस्वरूपायां सुखं गानं अर्थावबोधो वा सम्भवति । प्रगीतत्वेनाऽन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति सैव ग्राह्या । योऽपि अप्रगीताया एव शाखान्तरे पाठः, सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक्स्वरूपज्ञानार्थं एव इति न शाखान्तरीयप्रगाणाख्यसंस्कारविरोधः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ साममन्त्रप्रसङ्गात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोः स्वरश्चिन्त्यते । ते हि क्वचिदुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयरूपचातुःस्वर्य्येण अधीताः ।

क्वचित् तत्र प्रचयवर्ज्जं वैस्वर्य्येण । तत्रोभयोरपि गीतिप्रकारवद् विकल्प एव ।

न च "तानो यज्ञकर्म्मणि अजपन्यूङ्खसामसु" इति स्मृत्या तानस्वरस्य विहितत्वात् उभयबाध इति वाच्यं श्रौतानामध्ययनविध्यध्यापितानां स्वराणां पाठादिना तत्तत्क्रत्वपूर्व्वसाधनीभूतमन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाणप्रमितत्वेन स्मृत्या बाधायोगात् । अन्यथा "अग्निर्मूर्द्धा" इत्यादीनां स्मृत्या नवग्रहाङ्गहोमाम्नाने विनियोगात् क्रमादिना आग्नेयाद्यङ्गत्वानापत्तेः ।

नचैवं नवग्रहहोमाङ्गत्वानापत्तिः । सौर्य्याकाङ्क्षयैव नवग्रहहोमाकाङ्क्षयैव वाक्येन विनियोगोपपत्तेः । प्रकृते तु श्रौतस्वरविरोधात् तानस्मृतेरप्रामाण्यमेव इति प्राप्ते—

श्रौतस्य स्वरस्य अध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां "यद्यच्छक्नुयात् तत्तत् कुर्य्यात्" इत्युपबन्धेन प्रकरणादिसहकृतमन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनद्वयमवगम्यते । एवं तावत् प्रयोगकालात् पूर्व्वमेव अर्थविशेषनिर्णायकत्वं । न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एव अर्थस्मारकत्वात् पूर्व्वमर्थविशेषावधारणाभावेऽपि बाधकाभावः विध्यवगतस्याऽपि अर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देहे प्रयोगप्राप्तभावभङ्गापत्तेः । अतस्तदर्थं प्रयोगाद् बहिरेव मन्त्रार्थनिर्णयार्थं—"बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्व्वपदं" इत्यादिस्वरोपयोगः । अपरश्च * पूर्व्वमवधारितस्याऽपि अर्थस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे

---

* अपरश्च इति पाठान्तरं ।

पुनर्निर्णायकत्वं * तस्य च कादाचित्कत्वेऽपि मन्त्रनैयत्यवदेव स्वरनैयत्योपपत्तिः। मन्त्रोच्चारणवदेव स्वरोच्चारणसिद्धेर्न स्वरानुसन्धानमात्रेण निर्णायकाशङ्का।

तदेवं द्विविधः स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना सिध्येत्। तत्र च विशेषरूपेण स्मृत्या यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया † बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगवहिर्भूतार्थनिर्णयोपयोगित्वविषयतैव कल्प्यते। प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुसन्धानेनैव अर्थविशेषस्मरणम्।

अत्र च तानस्य अर्थविशेषोपयोगाभावेन अदृष्टार्थत्वेऽपि एकमन्त्रवृत्तित्वादेव त्रैस्वर्य्यादिबाधकता। इतरथा गुणानुरोधेन मन्त्रावृत्त्यापत्तेः। अजपेत्यादिना तानपर्य्युदासाच्च जपादौ त्रैस्वर्य्यादिप्रतिप्रसवः। जपाः जपतिचोदनाचोदिता मन्त्राः न्यूङ्खाः शस्त्रेषु मन्त्रविशेषाः। ९। २। ६।

॥ सामप्रदेशे ॥ एवं सामोहोपद्घातं सप्रसङ्गं निरूप्य अधुना सामोहो निरूप्यते। "कवतीषु रथन्तरं गायति" "यद्योन्यां गायति तदुत्तरयो"रित्यादौ यत्र सामातिदेशः तत्र साम्नः ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वाद् यत्र स्थाने योनौ एकाराद्यक्षरसंस्कारिका आईभावादिरूपा गीतिः श्रुता, तत्र स्थानान्तरे यत्रैवेकारपाठ उत्तरादौ तत्रैव आईभावरूपा गीतिरूहितव्या। नतु प्रकृतस्थानपठिताक्षरान्तरे कर्त्तव्या तत्र गीतेस्तदक्षराभिव्यञ्जकत्वासम्भवेन आरादुपकारकत्व-

---

* निर्णायकता इति क्वचित् पाठः।

† स्वरविधायकया इति क्वचित् पाठः।

प्रसङ्गात्। आईभावो हि प्रकृतौ अवर्णइवर्णात्मकस्य सन्ध्यक्षरस्यैकारस्य विश्लेषरूपसंस्कारार्थः। न हि एकारो नाम वर्णान्तरं प्रमाणाभावात् अपि तु स्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेण अवर्ण इवर्णात्मक एव। अतश्च तद्विश्लेषकस्य आईभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरान्तरविश्लेषकत्वासम्भवाद् यदैवोत्तराद्वावेकारः तदैव आईभावः कार्य्यः।

यद्यपि च अयं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नाऽर्थाभिधानोपयोगितया दृष्टार्थस्तद्व्यतिरेकेणैव सन्ध्यक्षरेणाऽर्थाभिधानस्य जायमानत्वात्। तथाऽपि गानसंस्कृतमन्त्रजन्यगुणाभिमन्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्वसिद्ध्यर्थतयैवोपयुज्यते।

नचैवं न विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावात् अननुगमाच्च। न हि विश्लेष एव सर्व्वत्र संस्कारः "एइ ऐइ इत्येतानि तालव्य"मिति स्मृत्या इईकारयोरपि तालव्यत्वात् "तालव्यमाई यद्दृश्वि"मिति स्मृत्या च तत्राऽपि आईभावविधानेन तत्र सन्ध्यक्षरत्वाभावेन विश्लेषासम्भवात्। अतः सर्व्वानुगता वर्णान्तरागमेन पूर्व्वाक्षरपरिलोप एव संस्कारः स्तोत्रत्वघटकः। तस्य च एकारस्थाने स्थितवर्णान्तरेऽपि सम्भवात् नोक्तसिद्धिरिति वाच्यम्। तथात्वेऽपि संस्कार्य्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्य अक्षरान्तरेष्वभावेन ऊहोपपत्तेः।

वस्तुतस्तु परिलोपाख्यसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्रसाधनत्वानापत्तेर्लोपस्य क्वाऽपि संस्कारत्वादर्शनाच्च विश्लेषादिरेव सामगप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार इति सिद्ध ऊहः।

एवञ्च प्रधानभूतान्तरादिऋगक्षरानुरोधेन यत्र ऋगक्षराल्पत्वं

तत्रावशिष्टगीते लोपो यत्र वा ऋगक्षराधिक्यं तत्र गीतिविशेषस्या-पत्तिरित्याद्यापद्यमानमपि न दुष्यति। ९। २। ७।

॥ स्तोभस्यैके ॥ साम्नः कश्चिदंशऋगक्षराधिरूढः कश्चिच्च स्तोभाक्षराधिरूढः। प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाक्षराधिरूढ एव। तत्र सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेन्नवेति चिन्तायां साम्न ऋग-क्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत् स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वाद् गुणानु-रोधेन प्रधानभूतानां ऋचामिव स्तोभानामपि नाऽतिदेशः। न च स्तोभानां प्रायशोऽनर्थकत्वात् स्तोत्रसाधनत्वासम्भवेन निष्प्रयोजनानां प्राधान्यानुपपत्तेर्गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन गीत्यङ्गत्वात्तदतिदेशे अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं। अग्निष्टपतीत्यादिभाष्यकारोक्त-स्तोभाक्षराणां ऋगेकवाक्यत्वासम्भवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभि-धानरूपस्तोत्रकरणत्वसम्भवेन ऋग्वादेवप्राधान्योपपत्तेः शेषामपि हुंफडादि स्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्वं तत्राऽपि तदुच्चारणस्यादृष्टद्वारानु ष्ठानसादेश्यात् प्रधानऋगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेव वेति न सामाङ्गत्वकल्पनावसरः। नच साम्नोवादृष्टार्थत्वं स्तोभानां वेत्यत्र नियामकाभावः। साम्नोऽंशे अदृष्टार्थत्वमंशे चदृष्टार्थत्वमित्येवं-विधवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीते-त्यादौ तत्र तत्र साम्नां सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगस्यैव नियामकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशेऽदृष्टार्थत्वं स्तोभानां त्वर्थशून्यानां गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव अन्यथा हि साम्नःप्रकरणादि-नैव सर्व्वस्याऽपि विवक्षितार्थत्वलाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः। अतो विनियोगवशेन झटितिप्रयोजनलाभे द्वारभूतादृष्टस्याऽपि तत्रैव

झटितिकल्पना नतु स्तोभेषु स्तोत्रादिरूपद्वारिसम्बन्धकल्पनसापेक्ष-
त्वात्। अतः स्तोभानां गीत्यङ्गत्वात्तदतिदेशेनाऽतिदेशोपपत्तेन
तदंशस्य लोपाख्योन्यथाभावः। अर्थवत्स्तोभान्तरेषु तु ऋगक्षर-
वदेव स्तोताद्युपयोगोपपत्तेर्गीतेरेव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति।
अतएवाऽनर्थकस्तोभेषु ऋक्सत्त्वे साम्न आश्रयिकर्मत्वं तदभावे तु
शुद्धादृष्टार्थत्वमेव। ९। २। ७।

॥ अधिकं ॥ प्रसङ्गात् स्तोभलक्षणमुच्यते। ये ऋगक्षरेभ्य
ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिका ऋगक्षरविलक्षणावर्णास्ते स्तोभाः।
अत्र ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वेऽपि चान्द्रिचान्द्रिरित्यभ्यासे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वाभावादन्त्यं विशेषणम्. अग्नाईत्यादिविकारे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वेऽपि आधिक्याभावादाद्यं। वस्तुतस्तुविलक्षणत्वस्यार्थानभिधाय-
कत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अग्निष्टपतीत्यादि स्तोभेष्वव्याप्तेरन्यस्य च
विलक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्यत्राभियुक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिस्ते
स्तोभाः। स्तोभत्वञ्च मन्त्रत्वादिवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्य-
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः। अत्र च येऽर्थवन्तःस्तोभास्तेषां ऋङ्मन्त्र-
वदेवगुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधानस्य
चाऽदृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वाद्दोषाभावेन चाऽप्रामाण्यायोगा-
द्विषयसिद्धेः प्रमात्वाविघातो ऋग्वदेवनाऽनुपपन्नः। यदि तु देवता-
विग्रहादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयीभूतस्यैवाऽर्थस्य सिद्धिः। प्रकृते
तु अदृष्टान्तं गुणाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वान्न तात्पर्यकल्पना। अपि
तु आद्यार्थज्ञानजनकत्वमेव। तदाऽस्तु पदार्थविषया प्रामाण्यं
अनर्थकस्तोभान्तरवत्। अथवा सर्व्वत्रैवमादिस्थले प्रामाण्याभावेऽपि

प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाज्ञा वेदोऽखिलो धर्म्ममूलमिति मूलपदस्य जनकत्वज्ञापकत्वोभयसाधारण्येनाऽप्युपपत्तेः । ८ । २ । ८ ।

॥ धर्म्मस्य ॥ तदेवं त्रिविधस्याऽप्यूहस्य प्राकृतदेवतादिस्थानापन्न एव वैकृतदेवतादौ प्रसक्तेः स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तत्र मूले तत्कार्य्यकारित्वरूपां स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य तस्याः पञ्चविधत्वमुक्तं । यद्यपि च सर्व्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ बीजं । तथाऽपि तत्सहकारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्वं प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्वशब्दात् प्रतिषेधानुमितस्वशब्दादभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति । तेषाञ्चोदाहरणानि नैवारश्चरुरिति नीवाराणां व्रीहिकार्य्यकारित्वं प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारार्थतद्धितरूपस्वशब्दादेवतदिति शङ्क्यं तस्य सम्बन्धसामान्यवाचित्वेनाऽप्युपपत्तौ चरौ नीवारविकृतित्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा नखावपूतश्चरुर्भवतीत्यत्र नखानामुलूखलमुषलस्थानापन्नत्वमनुमानात् नखानां हि अवपवनमेव प्रत्यक्षेण कार्य्यमवधार्य्यते । उलूखलमुसलयोश्चावघातः । अवपवनावघातयोश्चैकवितुषीभावकार्य्यत्वात्तत्साधनयोरपि एकवितुषीभावप्रयोजकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशुकचातुर्म्मास्येषु "परिधौ पशुं नियुञ्जीते"ति श्रुतस्य परिधेर्यूपकार्य्यकारित्वं श्रुतस्वशब्दादेव नह्यन्यथा प्राकृतनियोजनान्तरविधिर्विशिष्टविध्यादिगौरवापत्तेः । तथा न गिरागिरेति निषेधानुवादवलाद्गिरापदकार्य्यवाचि स्वशब्दानुमानेनेरापदस्य गिरापदस्थानापन्नत्वं तथा संस्थिते षड़हेमध्वाशयेऽऽहृतं वेत्यत्रषड़हाभावे मध्वशनविधिना षड़हप्रतिषेधमनुमाय तेन षड़ह-

वाचिस्वशब्दानुमानेन षड्हस्थानापन्नत्वं मध्वशनादेः । इदञ्च भाष्यकारोक्तमपि कृत्वाचिन्त्यतयोदाहृतमिति मन्तव्यं । षड्हसमाप्युत्तरं तदङ्गत्वेनाऽत्र मध्वशनविधानेन षड्हाभावे मध्वशनविधौ प्रमाणाभावात् स्थिरोदाहरणान्तरं तु मृग्यमित्युक्तं मम प्रतिभाति । न तावत्तत्कार्य्यकारित्वं तत्स्थानापन्नत्वं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य सौर्य्यादिकरणस्य च स्वर्गाग्नेयादिकार्य्यकारित्वाभावेन स्थानापत्त्यनापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । "अगन्मसुववि"त्यादौ यागानुमन्त्रणादौ चोहानापत्तेः । "सूर्य्यस्याऽहं देवयज्यये"त्यादियागानुमन्त्रणे यज्यापदे पदान्तरप्रक्षेपरूपभाक्तोहाभावेऽपि यागान्तरपरत्वेन अन्वयाभावात्मकस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् । चरुनीवारनखादीनामवान्तरकार्य्यभेदेन स्थानापत्त्यनापत्तेश्च, तथोदाहरणान्यप्ययुक्तानि । तथा हि नीवाराणां चरुविशेषजनकत्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदार्थघटितव्याप्तिघटितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षं सम्भवति । अलौकिकप्रत्यक्षं नखादिष्वपि तुल्यं । किञ्चैवं नखेष्वपि उलूखलमुसलप्रयोज्यवितुषीभावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

तृतीयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिधेः पशुनियोजनसाधनत्वं श्रुतं, तथाऽपि नियोजनस्य यूपायत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्य्यकारित्वस्य श्रुतस्वशब्दगम्यता ।

चतुर्थे तु गिरापदस्याऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन तत्कार्य्यस्यैवाऽप्रसक्तेरर्थाभिधानमात्ररूपकार्य्यस्य च गोत्वादिधर्म्मग्राहकत्वा-

भावात् सत्यपि तन्निवर्त्तकत्वे द्वारापदस्य नैव तत्कार्य्यापत्ति-रित्युक्तमेव।

पञ्चमेऽपि सत्यामपि षड्हादिकार्य्यापत्तौ अभावे विधिनैवा-ऽग्न्यादिना तदकरणे स्वशब्दमात्रकल्पनया तत्कार्य्ये मध्वशना-दिविध्युपपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम्। अतो मूलोक्तप्रकारानु-पपत्तेरेवं वाच्यम्। यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदाकाङ्क्षा-पूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तत्सदृश्याया वा भावनायास्तादृशा-काङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य, तस्य तत्पदार्थस्थानापन्नत्वं। अस्ति चेदं ब्रह्मवर्चसादौ। स्वर्गादेर्हि येन रूपेण भाव्यत्व-करणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं वेत्यादिभावनाकाङ्क्षापूरकत्वं प्रकृतौ तेनैव रूपेण तद्भावनासदृश्यायां सौर्य्यादिभावनायां ब्रह्म-वर्चसादेस्तादृशाकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वसिद्धिः।

सौर्य्यस्य चाऽग्नेयस्थानापन्नत्वं नीवारनखादीनाञ्च किमस्य प्रदेय-प्रकृतिद्रव्यवैतुष्यसाधनीभूतक्रियासाधनत्वञ्चेत्येवमाद्याकाङ्क्षापूर-कत्वं तेन तेन रूपेण व्रीहिमुसलादिवदेव समानमिति तत्स्थाना-पन्नत्वसिद्धिः। षड्हस्य च येन रूपेण यस्यामेव भावनायां यादृशा-काङ्क्षापूरकत्वं तस्यामेव तेन मध्वशनस्येति तस्याऽपि तत्स्थानापत्तिः क्रत्वाचिन्तया न विरुध्यते।

ईदृशस्थानापत्तिघटकञ्च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते। क्वचिदनुमानात्, क्वचिच्छ्रुतस्वशब्दात्, क्वचिन्नामधेयिकात्, क्वचित् प्रतिषेधानुमितात्, क्वचिदभावेविध्यनुमितात्। तत्राद्योदाहरणं नीवाराः। अनुमानप्रकारश्च नीवाराः प्रदेयचरुप्रकृतिभूताः

सर्व्वान्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वात् सामान्यमुखव्याप्त्या मृत्पिण्डवदिति नखेष्वपि चैवमेवाऽनुमान-प्रकारो बोध्यः । नखा वैतुण्यप्रयोजकाः वैतुण्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-यकान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । कुलालपिण्डदण्डादिवदिति । द्वितीयोदाहरणन्तु परिधिरेवायूपीयत्वस्य यूपशब्दगम्यत्वाभावेऽपि परिधिजन्यत्वस्य तद्गम्यत्वात् । तृतीयोदाहरणं शरमयं वर्हिरित्यत्र वर्हिःपदेन तत्कार्य्यलक्षणाच्छराणां वर्हिःस्थानापन्नत्वम् । चतुर्थोदाहरणं “वधक्सोमस्तय” इत्यादि ऋचां प्रकृतौ वहिष्पवमानस्तोत्र क्लृप्तकार्य्याणां उपहव्याख्यविकृतौ अतिदेशेन प्राप्तौ “न सोमेति ब्रूयादिन्द्र इति ब्रूयादि”ति निषेधानुवादबलेनेन्द्रपदस्य सोमपद-स्थानापन्नत्वं एवं “न मित्रस्येति ब्रूयाद्ब्रह्मस्येति ब्रूयादि”त्याद्यपि वैकृतमुदाहर्त्तव्यं । पञ्चमं तु निषेधकल्पनाभावेऽपि क्त्वाचिन्तया तदेव ! स्थिरोदाहरणन्तु “यदि सत्राय दीक्षितानां साऽप्रवृत्तिष्ठासेत् सोममपभज्य विश्वजिता यजेत । यः सत्रायाऽऽगुते स विश्वजिता यजेतेत्यादौ सामान्यभावे वैश्वानर्य्येष्ट्यादौ बोध्यं । अत्र च स्थानापत्ति-सत्त्वेऽपि न सत्रादिधर्म्मप्राप्तिः । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरःस्फूर्त्तिकत्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बलवत्त्वात् । ८ । २ । ८ ।

॥ तदुत्पत्तेः ॥ परिधौ पुनराक्षिप्य समाधीयते न परिधेर्यूप-स्थानापन्नत्वं “परिधौ पशुं नियुञ्जीते”त्यत्र परिधेर्नियोजनानुवादेन विधावतिप्रसङ्गापत्तेः । पशुनियोजनानुवादेन विधौ विशिष्टोद्देशापत्तेर्नियोजनान्तरस्यैवाऽप्राकृतस्य विधेयत्वात् । अस्तु वा स्थाना-

पत्तिस्तथाऽपि न परिधौ यूपधर्म्माः। सत्यपि परिधेः पशुनियोजनं प्रति सम्बन्धाऽङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेनाऽग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावाद्धर्म्माणाञ्चाऽपूर्व्वीय-पशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणे परिधावसम्भ-वात्। न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः। शेषत्वसाधनत्वसम्बन्धित्वाद्यपेक्षया प्रयुक्तत्वस्याऽपि तदघटितत्वेन लघुत्वात्।

किञ्च। अदृष्टघटिते यूपस्वरूपे वैयर्थ्याभावाद्धर्म्माणां छेदना-दीनां युगोत्पत्त्यर्थत्वमेव नत्वपूर्व्वीयसाधनविशेषार्थत्वमाधानवत्। न च परिधौ यूपत्वमस्ति। तद्धि दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदायो वा स्यात्तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरं वा तद्विशिष्टं काष्ठं वा। सर्व्वथा परिधौ न तत्सम्भवः। परिधानप्रयुक्तधर्म्माणामपि सत्वकत्वादीनां तत्राऽवश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन जोषणादीनां यूपधर्म्माणां बाधावश्यं भावेन तावत् संस्कारसमुदायासम्भवात्। नहि यूपशब्दःप्रत्येकमेकैक-संस्कारवाची अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः। कतिपयसंस्कारयुक्ते यूप-शब्दप्रयोगाभावाच्च। यूपं छिनत्तीत्यादेस्तत्तत्संस्कारेण यूपंसम्पा-दयेदित्यर्थाङ्गीकारेण समुदायादिवाचित्वेऽप्युपपत्तेः। अन्यथा एकैकसंस्कारस्याऽपि यूपत्वे तज्जनकच्छेदनादीनां विकल्पापत्तेः। अतोयूपोत्पादकानां धर्म्माणामर्थलोपादेव परिधावसम्भव इति प्राप्ते न तावत् स्थानोपपत्त्यसम्भवः। सत्यपि नियोजनान्तरविधौ प्राकाशाध्वर्य्युदानवत् प्राकृतनियोजनकार्य्य एव तद्विधानेन तदुपपत्तेः।

वस्तुतस्तु यावदतिदेशेन प्राप्यते तावत् पूर्व्वमेव परिधिविशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया पशूद्देशेन विधानोपपत्तेः श्रुतानापत्त्यविरोधः। न च धर्म्मासम्भवः। उद्देश्यस्वरूपे चानर्थक्यप्रसक्तौ शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं अपूर्व्वसम्बन्धित्वस्यैवोद्देश्यताघटकत्वात् सम्बन्धित्वञ्च सम्बन्धाविति प्रतीतिसाक्षिकः-सकलतत्तत्सम्बन्धित्वव्यापकोऽखण्डोपाधिरूपो धर्म्मः। तेन तत्तत्सम्बन्धान्यतरत्वरूपतया सम्बन्धित्वस्य न गुरुभूतत्वशङ्का। वक्ष्यते चैतदग्नेत्यादिमन्त्रस्याऽपूर्व्वार्थमुत्तराधिकरणे।

यत्तु च्छेदनादीनां यूपोत्पादकतया नाऽयूपे परिधौ धर्म्मप्राप्तिरिति, तत्र पार्थसारथिः। तदुक्तरीत्यैव यूपशब्दस्य दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये शक्तिः। नतु तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरे प्रमाणाभावात्। तावत् संस्काराणामेव च नियोजनाङ्गत्वम्। अतश्च परिधित्वलेवास्यादौ कतिपयधर्म्मबाधेऽपि धर्म्मान्तरकरणं नाऽनुपपन्नमिति। तन्न। समुदायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समुदायोत्पादकत्वापत्तौ परिध्यादौ तदभावेन धर्म्मप्राप्त्यनापत्तेः। अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तितादवस्थ्यात्। इतरथा लक्षणोच्छेदापत्तेः। अतो लाघवादाहवनीयादिपदवदेवादृष्टान्तरे तद्विशिष्टकाष्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः। तच्चादृष्टं नोच्छ्रयणाञ्जनादिसकलसंस्कारजन्यं अपि तु यूपाहुत्याद्यङ्गकच्छेदनजोषणाष्टास्रीकरणजन्यमेव। अतएव याज्ञिकानां दीक्षाकाले तावतामेवाऽपकर्षः। युक्तञ्चैतत् “दीक्षासु यूपं च्छिनत्ती”त्यत्र यूपोत्पत्त्यनुवादेनेव दीक्षाकालविधानात्। इतरथा यूपच्छेदनो-

द्दश्येन तद्विधाने वाक्यभेदात्। उच्छ्रयणादीनान्तु अग्निसम्मार्गन्यायेनोत्पन्नयूपसंस्कारकत्वादपूर्व्वसाधनीभूत-पशुनियोजनाधारत्वलक्षणावश्यम्भावेनायूपे परिध्यादावपि प्राप्त्युपपत्तिः। उच्छ्रयणमात्रं परमर्थलोपादिना निवर्त्तते। नचैवं "यूपायाऽज्यमानाये"तिमन्त्रे ऊहापत्तिः। भवत्वतोऽपि समानत्वात्। परिधये ऽज्यमानायेत्याद्यूहस्येष्टापत्त्यैव सुपरिहरत्वाच्च। सूत्रस्य चोहपरत्वेनाऽपि व्याख्यानसम्भवात्। ८। २। १०।

॥ परार्थे॥ अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रदेयधर्म्मास्तावद्दोहादयो भवन्त्येव। तण्डुलश्रपणसाधनत्वस्याऽपि तु सहश्रपयतीति विधिबलेनार्थसिद्धत्वादसत्यपि तत्प्रयुक्तत्वे तच्छेषत्वे वा साधनत्वसम्बन्धेनापूर्व्वसम्बन्धिश्रपणसम्बन्धित्वस्य सत्त्वाद्दधिशृतयोः प्रणीता धर्म्मा अपि उत्पवनप्रणयनादयो भवन्ति न हि धर्म्मसम्बन्धे उद्देश्यस्याऽपूर्व्वशेषत्वमपि प्रयोजकं गौरवात् अपि तु शास्त्रस्य मन्त्राविषयत्वसिद्धौ अपूर्व्वसम्बन्धित्वमेव। अतएवाऽगमेत्यादिमन्त्रस्याऽप्यपूर्व्वसाध्यफलार्थत्वं स च सम्बन्धःप्रकृते श्रपणसाधनताख्यः समस्त्येव।

ननु दधिशृतयोस्तण्डुलश्रपणसाधनत्वेऽपि न प्रणीताधर्म्माप्राप्तिः। प्रणीतानां हि संयवनार्थत्वेन विनियोगात्। प्रकृते च संयवनाभावेन तदनुपपत्तेः। अतएव सौर्य्यादिचरुष्वपि वह्निरूपणपाकाभावात् कपालतद्धर्म्मनिवृत्तिवत् संयवनाभावात् प्रणीतातद्धर्म्मनिवृत्तिरेवेति चेत्। प्रणीतानां वाक्येन पिष्टसंयवनसाधनत्वावगमेऽपि आनुषङ्गिकहविःपाकसाधनत्वस्यापि सत्त्वात् सौर्य्यादि चरौ प्रकृते च प्रणीताधर्म्मोपपत्तेः। कृत्वाचिन्तया वाऽयं विचारः। इयञ्च

प्रणीताधर्म्मप्राप्तिः सत्यप्यकर्म्मान्तरत्वेदधिशृतयोराग्नेयहविः श्रवण-साधनत्वस्य नैमित्तिकसहस्रपणप्रयुक्तत्वे नैमित्तिकतुल्यत्वात् फलचमसन्यायेन स्यानापत्तैव नतु व्रीहियवन्यायेनेति ध्येयम्। ८। २। ११।

॥ एकार्थत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे "पृष्ठैः स्तुवत" इत्यनेन षट्पृष्ठस्तोत्राणि विहितानि। तत्र बृहद्रथन्तरसामसाध्ययोर्बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवतीति वचनाद्विकल्पः। तथा नोधसश्यैतसाध्ययोरपि। तथा च नियतानि चत्वारीत्यादि चित्राधिकरणे कौस्तुभे स्पष्टं। तत्र च रथन्तरपुरस्कारेण केचिद्धर्म्मा विहिताः। रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेनोच्चैर्गेयमित्यादयः। केचित्तु बृहत्पुरस्कारेण बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसाध्यायेदुच्चै गेयमित्याद्याः। अत्रोभयत्रापि साम्नःधर्मत्वमेव नतु निमित्तत्वं उच्चैस्त्वादिप्रायपाठात्। ते किमुभयत्राऽपि सङ्कीर्णा उत व्यवस्थिता इति चिन्तायां सत्यपि स्तोत्रभेदे तज्जन्यादृष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्व्वसाधनीभूतार्थत्वेन धर्म्माणामवघातादिवत् सङ्करः। नह्यनयोः प्रयाजानुयाजवत् समुच्चयो येनाऽदृष्टवैजात्यमावश्यकं स्यात्। अतएव विकल्पवचनस्याऽपि अदृष्टत्वे एव तात्पर्य्यमित्यपि सुवचं। अतश्चाऽपूर्व्वस्यैकत्वात्तत्तत् स्तोत्रसाम्नोश्च स्वरूपेण प्रवेशाद्युक्तो धर्म्मसङ्करः। अतएव रथन्तरस्य "अभित्वाशूरे"त्यस्यामच्युतपन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य "बृहतस्त्वामिद्धिहवामह" इत्यस्यामुत्पन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेपि न प्रवेशः। अस्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन सामसाधनताघटकत्वाभावाच्च न हि ऋगर्थभेदेऽपि साम्नोऽक्षराभिव्यञ्जकता भिद्यते कण्वरथन्तरे प्रकारद्वयस्याऽप्यभावेन धर्म्मप्राप्त्यनापत्तेश्च। अतएव केषुचि-

धर्म्मेषु रथन्तरोपादानं केषुचिद्बृहत इति प्रतिनियतनिवेशाद्रथन्तरत्वादि विवक्षया धर्म्मव्यवस्थेत्यप्यपास्तम्।

नचैवमपि रथन्तरादिगीतेः ऋगक्षरवृत्त्यंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि स्तोभाक्षरवृत्त्यंशस्यादृष्टार्थत्वात्तददृष्टयोश्च गीतिभेदेन भेदात्तत्तदपूर्व्वसाधनत्वलक्षणया धर्म्माणां प्रकृतौ न साङ्कर्य्यं। कण्वरथन्तरस्य बृहद्रथन्तरस्याऽनापन्नत्वेन तद्गतस्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रितगीत्यंशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन कल्पनात्तत्रापि धर्म्मासुपपत्तिरिति वाच्यम्। एवमपि ऋगक्षराधिरूढगीत्यंश उच्चैस्त्वादिरूपधर्म्मसाङ्कर्य्यस्याऽनिवारणात्। न च तथाऽपि सामद्वयजन्यनियमादृष्टभेदात्तत्तन्नियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तद्धर्म्मविधावुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्वरथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तद्भेदाभावात् साङ्कर्य्याद्यनापत्तेरिति वाच्यम्। नियमादृष्टस्य नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात्। तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयोजनस्यैवाऽक्षराभिव्यक्त्यादेः पुनःस्फूर्त्तिकतया साधनतद्धर्म्मप्रयोजकत्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा कृष्णलचरावपि अवघाततद्धर्म्माद्यापत्तेरितिप्राप्ते—सत्यपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्व्वैक्ये अवान्तरकार्य्यभेदाद्व्यवस्थासिद्धिः। तथा हि स्तोत्रत्वं तद्व्याप्यवैजात्यं वा न तावत् प्रतिगुणाभिधानव्यक्तिविश्रान्तं द्वादशस्तोत्रत्वानुपपत्तेः। अपि तु तत्तत्स्तोभऋगुणाभिधानव्यक्तिषु व्यासज्यवृत्ति। तासाञ्च न यौगपद्यं क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वाच्च। अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्यः संस्काररूपाण्यदृष्टान्युत्पद्यन्ते तैश्च सकलगुणसमूहालम्बनात्मिका तत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छिन्ना अभिधानव्यक्तिरेकोत्पद्यत इति

मवश्यं वाच्यम्। तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेष्वपि वैजात्यावश्यंभावाद्धोत्ःणीयावाङ्नियमन्यायेन तत्तत्-संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्धर्म्मा इति न प्रकृतौ साङ्कर्य्यम्। कण्व-रथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहद्वयजनकतयैव ऋगन्तरजन्यसप्तदशसंख्यके गुणाभिधानव्यक्तिविधानात्तत्तत्संस्कार-प्रयुक्तधर्म्मप्राप्त्युपपत्तिरिति सर्व्वमनाकुलम्। ९। २। १२।

॥ अप्राकृते ॥ वैश्यस्तोमे "कण्वरथन्तरपृष्ठं भवती"ति श्रुतम्। तच्च प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोरेव पृष्ठसामाधिकरण्यात् पृष्ठपदसमानाधि-करणसामत्वसादृश्येन होतुः पृष्ठ एव निविशते, नतु मैत्रावरुणादि-पृष्ठेष्वितीति तत्रैव कौस्तुभे स्पष्टम्। अतश्च बृहद्रथरविकारत्वात्तद्धर्म्म-प्राप्तिरपि पूर्व्वाधिकरणोक्तरीत्या अविवादैव। सा च किं समुच्चये-नोभयधर्म्मप्राप्तिः उत विकल्पेनेति चिन्तायां स्तोत्रद्वयजनकविजातीय-संस्कारसमूहायाः प्रकृतौ तत्तदृक्सामादिसामग्रीभेदेन विकल्पेनोत्-पत्तावपि वैश्यस्तोमे कण्वरथन्तरतदाश्रयभूतऋगादिरूपसामग्र्यैक्ये-नैकस्मिन्नेव सप्तदशसंख्यके संस्कारसमूहे तज्जन्यगुणाभिधानसमूहा-लम्बने वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधकाभावात् प्रयोजकद्वयसत्त्वे-नाऽविरुद्धसम्मीलनाद्धर्म्माणां समुच्चयोविरुद्धोच्चैस्त्वादीनां तु विकल्प इति प्राप्ते।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव समाहितम्। वार्त्तिककारस्तु पृष्ठ-द्वयजन्यापूर्व्वस्यैकजातीयत्वेनाऽतिदेशेनेह प्राप्तौ तत्साधनत्वेन विकल्पे-नैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनीभूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्ते-स्तादृशसाधनत्वेनैव चोपदिष्टयोः कण्वरथन्तरादिसामतदृचोर्विकल्पे-

नैव तज्जनकत्वम्। न च सामग्रीवशाद्द्वैजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिः, निमीलनादेरपि सामग्रीत्वसम्पादकतया तत्क्सामग्रमात्रस्य तदभावात्। न च सम्मीलनादेरपि समुच्चयः सम्मीलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वाद्द्वैजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिस्तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् सम्मीलनादिसमुच्चय इति इतरेतराश्रयत्वात् एकाश्रयतो जातिद्वयाङ्गीकारे साङ्कर्य्यप्रसङ्गाच्च। अतः सम्मीलनादीनामैच्छिको विकल्प एवेति। ८। २। १३।

॥ उभयसाम्नि ॥ यत्र संसवगोसवश्येनादौ वृहद्रथन्तरयोः प्रकृतौ विकल्पे प्राप्ते "उभे वृहद्रथन्तरे भवत" इति श्रुतम्। तत्र यद्यपि तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साम्नोरेव च तस्मिन् विकल्पस्तदाऽनेन वचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेव सप्तदशस्तोमके पृष्ठे ऽंशतः सामद्वयं तत्र च व्यवस्थिता एव तत्तद्धर्म्माः। यदा तु प्रकृतावेव पृष्ठस्तोत्रद्वयं वैकल्पिकं इह च तयोरेव वृहद्रथन्तरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्स्तोमकपृष्ठद्वयस्य प्रत्येकसप्तदशस्तोमकस्य करणाद्धर्म्माणां व्यवस्थैव। नह्यत्रैकैककार्य्ये समुच्चितस्तोत्रद्वयविधानं येनैकैककार्य्ये उभयविधानादुभयत्रोभयधर्म्माः स्युः। विशिष्टविधिगौरवादप्राकृतकार्य्यतापत्तेश्च। यथावस्थितयोरेव समुच्चयमात्रविधानाङ्गीकरणात्। अतस्तत्तत् साम्नि तत्तद्धर्म्मा एव सम्मीलनादयः। नैमित्तिकत्वद्वायतानियमस्तु सत्यपि सामद्वये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावान्नभवतीत्युक्तं कौस्तुभे। अत्र च पृष्ठद्वयजन्यापूर्व्वस्यैकजातीयत्वेऽपि समुच्चयानुरोधेन व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयम्।

इदञ्च पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिरूपं मूले ज्ञात्वा-

चिन्तयेति द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु तेषु उभे बृहद्रथन्तरे भवत इति प्रकृत्य "पवमाने रथन्तरं कुर्य्याद्बृहत् पृष्ठं भवती"ति पञ्चविंशब्राह्मणानुरोधेन लाट्यायनिकल्पे रथन्तरस्य पवमानस्तोत्रे निवेशाभिधानात्र पृष्ठस्तोत्रे उभयोः साम्नोर्न वा एकस्मिन् क्रतावुभयोः पृष्ठस्तोत्रयोः समुच्चयः। अतएव पवमानेऽपि रथन्तरं विधीयमानं न सम्मीलनादीन् धर्म्मान् गृह्णाति रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तरस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्व्वसाधनत्वलक्षणायां पृष्ठजनकसंस्कारसमूहसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वात्तदभावे यूपावटस्तरणवर्हिर्वेदप्राकृतकार्य्यापत्ते रथन्तरादावप्राप्तेः। अतएव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं न शक्यं यथा स्तोभादिभिस्तत्रेतराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावाद्यदा तदाश्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरग्राहकप्रमाणाभावे आक्षिप्येरन्। तदा तदङ्गभूतस्तोभादीनां "प्रधानं नीयमानं हि तत्राऽङ्गान्यपकर्षती"ति न्यायेनाऽनुष्ठाने न काचित् क्षतिः। अतः क्रत्वन्तरे एतादृशवाक्यसत्त्वे स्तोत्रान्तरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यम्। ९। २। १४।

॥ पार्व्वणहोमयोः॥ दर्शपूर्णमासयोः "स्रुवेण पार्व्वणौ होमौ जुहोती"ति श्रुतम् तत्र संख्याभिन्नं कर्म्मद्वयं शुक्लपर्व्वदेवताविशिष्टं विधीयते। न च हविःसमभिव्याहाराभावान्नाऽयं देवतानिर्देशः। सम्बन्धसामान्यवाचिन एव योग्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः। तदिदं होमद्वयं विकृतावतिदिश्यते न वेति चिन्तायां प्रयाजादिवदतिदेशः। न च पर्व्वशब्दवाच्यकर्म्मसमुदायस्यैवाऽत्रदेवताभूतस्येहांशेन संस्कारात्तस्य च विकृतावभावान्नाऽतिदेशः। पर्व्वशब्दस्य काले मुख्यतया कर्म्मणि लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। अतोऽत्र कालस्यैव देवता-

त्वात् तस्य चाऽसंस्कार्य्यत्वादारादुपकारकयोर्युक्त एवातिदेशः। यदि तु कालस्याऽपि कर्म्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्व्वादौ स्मृतस्याऽपि पुनरकालकत्वसम्भावनानिमित्तकाशङ्कापरिहारार्थं कर्म्मवदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय कालसंस्कारत्वमिष्येत। तथाऽपि विकृतौ तत्कालीनायामतिदेशे बाधकाभावादन्यकालीनायामपि पशुपुरोडाशादिवद्दूहेनाऽतिदेशोपपत्तेर्न काचित् क्षतिः। अस्तु पार्व्वणशब्दस्य पृणातेर्दानवाचित्वादधिकरणव्युत्पत्त्या कालवाचित्ववद्भावव्युत्पत्त्या कर्म्मवाचित्वस्याऽपि सम्भवात् प्रकरणात् कर्म्मपरत्वमेव। तथाऽपि पर्व्वशब्दवाच्यस्याऽऽग्नेयादिसमुदायस्य विकृतावपि देवतात्वसम्भवादारादुपकारयोरनयोरतिदेशे न किञ्चिद्बाधकम्। यदि तु सन्निपत्योपकारकत्वलाभार्थं देवतासंस्कारकत्वमिष्येत। तथाऽपि पर्व्वत्वस्य दानत्वापरपर्य्यायस्य प्रत्येकमाग्नेयादिवृत्तितया समुदायवृत्तित्वाभावादपूर्व्वसाधनरूपेणाऽऽग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगतेर्हविरभिमर्शनमन्त्रवद्विकृतावतिदेशोपपत्तिः।

न च तत्र शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यसाहित्यस्य चाऽविवक्षितत्वाद्युक्तोऽतिदेशः। प्रकृते तु तद्धितशब्देन देवतात्वेन तेषामुपादानात् साहित्यविवक्षोपपत्तेः सत्यपि वैयधिकरण्येनोद्देश्यवाचकपदान्तरकल्पनयाऽऽग्नेयादीनां प्रत्येकमुद्देश्यत्वे उपादेयतादशायां विवक्षितसाहित्यानामाग्नेयादीनामेव देवतात्वावगमाद्विकृतौ च तेषामनुपयोगित्वेन संस्कार्य्यत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्कारकयोः पार्व्वणहोमयोरनतिदेश इति वाच्यम्। उद्देशसामर्थ्यानुरोधेनाऽऽग्नेयादीनामपि अपूर्व्वसाधनत्वेनैव रूपेण देवतात्वावगतेर्विकृतावति-

देशोपपत्तेः। इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि अग्न्यग्नी-षोमत्वादिनैव देवतात्वोपपत्तेः सौर्य्यसवनीयादौ तेषामतिदेशा-नापत्तिः।

इदञ्च सर्व्वं तद्धितस्य देवताविधायकत्वमङ्गीकृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु विशिष्टविधौ गौरवापत्तेः हविःसमभिव्याहाराभावेन च देवतातद्धि-तत्वानिश्चयात् पर्व्वणि भवौ पर्व्वसंस्कारकौ वेत्येवमपि तद्धितोपपत्ते-र्योग्यतयाऽपि तदवधारणायोगान्नाऽय देवताविधिः

मन्त्रवर्णादेव तु क्रमावगताङ्गभावाद्देवताप्राप्तिसिद्धेः पार्व्वणपदं नामधेयमेव। अतएव याज्ञिकानां "ऋषभं चाऽजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे। अमावास्या सुभगा सुशेवे"ति मन्त्रगतपूर्णमासामावास्या-शब्दयोरेव त्यागवेलायामुद्देशो न तु पर्व्वशब्दस्य। एवञ्च तत्रत्यपूर्ण-मासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगाभावान्मन्त्रार्थपर्य्यालोचनया कर्म्मपरत्वावगतेरेकैकस्याऽऽग्नेयादिचक्रसंस्कारकत्वेऽपि पूर्व्वोक्त रीत्या पशुपुरोडाशादिवत् सौर्य्यादावतिदेशे बाधकाभावः। न हि उद्दे-शांशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजीवित्यागांशे स्वरूपेणाऽऽग्नेया-देर्देवतात्वं सम्भवति। अतो येनैव अपूर्व्वसाधनविशेषरूपेणोद्देशांशं प्रति संस्कार्य्यता, तेनैव रूपेण त्यागांशं प्रतिदेवतात्वमिति युक्त एव पशुपुरोडाशादेरिव पार्व्वणहोमयोरप्यतिदेशः। एवं वैमृधेऽपि येनैव रूपेणाऽपूर्व्वसाधनविशेषत्वादिना पौर्णमास्या उद्देशता, तेनैव रूपेणोत्तरकालप्रतियोगित्वं दृष्टार्थत्वान्नतु समुदिताग्नेयत्वादिरूपे णेति उद्देशतावच्छेदककोटौ साहित्यस्याऽऽग्नेयत्वादेश्चाऽविवक्षित-त्वाद्युक्त एव वैमृधस्याऽपि विकृतावतिदेशः। अस्तु वा तत्रोद्देशताव-

च्छेदककोटौ साहित्याद्यविवक्षायामपि उत्तरकालप्रतियोगित्वे उपादेयत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे"तिवत्तद्विवक्षा।

अतश्च सोमे विकृत्युत्तरत्वप्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्युत्तरत्वाभावान्नाऽतिदेशप्रसङ्गः। अन्वारम्भणीयायां तु साहित्यादेरविवक्षा दर्शपूर्णमासस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति युक्तस्तस्यामतिदेशः। प्रकृते पार्व्वणहोमयोस्तु आश्रयिकर्म्मत्वेन परप्रयुक्तदेवतोपजीवित्वात् स्वरूपेणाऽऽग्नेयादीनां देवतात्वानुपपत्तेर्युक्तएवाऽतिदेशः। यत्तु समुदायापूर्व्वप्रयुक्तत्वात् पार्व्वणहोमयोर्विकृतौ च सौर्य्यादौ तदभावादनतिदेश इति। तन्न, एवमपि वैश्वदेवादिपर्व्वणि तत्सत्त्वेनाऽतिदेशापत्तेः। प्रयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन सौर्य्यादावनतिदेशापत्तेश्च। न हि प्रयाजादीनां प्रकृतौ परमापूर्व्वप्रयुक्तत्वं हिःकरणानापत्तेः। अपि तु समुदायापूर्व्वप्रयुक्तत्वमेव।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्व्वत्वेनाऽपि तु उत्पत्त्यपूर्व्वाव्यवहितापूर्व्वत्वेनेति तेषां सौर्य्यादावतिदेशस्ततः पार्व्वणहोमयोरपि तुल्यमितिप्राप्ते। सत्यमेवं। तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां विकृतौ पार्व्वणहोमाननुष्ठानादाचारस्यैव प्रकृतौ साहित्यस्याग्नेयत्वादेश्चोद्देश्यतावच्छेदककोटौ विवक्षा न व्रीहित्वादिवदविवक्षेत्येवं तात्पर्य्यग्राहकत्वावसायात्तस्य च विकृतावभावादनतिदेशः पार्व्वणहोमादीना। अतएव नाऽऽचारेण तत्तद्विकृतिपर्य्युदासरूपेणाऽनन्तश्रुतिकल्पनागौरवापत्तिः। सूत्राण्यप्याचारमेवोररीकृत्य समुदायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येयानि। ८। २। १४।

॥ उभयोः ॥ संख्यया कर्म्मभेदावगतेरेकवाक्योपात्तकर्म्मद्वयस्याऽपि

सन्निधानादवान्तरप्रकरणाद्वा एकैकमन्त्रं प्रति शेषित्वावगतेः कर्म्मद्वयस्याऽपि पूर्णमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वम् अमावास्या-देवताकतया चाऽमावास्यासंस्कारकत्वं प्रधानद्वयानुरोधेन च मन्त्र-द्वयस्याऽपि तत्र तत्राऽऽवृत्तिः। एकपदोपादानावगतकर्म्मद्वयसाहित्य-बलाच्च सकृत् स्मृतस्याऽपि पुनःस्मरणं "ताश्चतुर्भि"रितिवन्नाऽनुपपन्नम्। नत्वत्र यथाक्रमं पाठो येनैकस्य कर्म्मण एक एव मन्त्रोऽङ्गं भवेत्। एकपदोपादानात् तु उभयोरप्युभयाङ्गत्वं अतएव नाऽत्र सूक्तवाकवि-भाग इतिप्राप्ते। "समसंख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्ध" इति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकेनैव मन्त्रेण निराकाङ्क्षत्वाच्चा-म्नातमन्त्रावृत्तिकल्पने पुनःस्मारकाकाङ्क्षाकल्पने च प्रमाणाभावादेक-स्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाद्विभागः। ९। २। १५।

॥ प्रयाजेऽपीति चेत्॥ समिदादीनां चतुर्णां प्रयाजानां यदि समिदादिपदैर्हितोयान्तैर्विष्णुं यजतीतिवद्देवताविधिर्यदि वा विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्मन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवताविधिकल्प-प्तिरवास्तु समिदादिपद देवतानुवादोनामधेयमेव वा, सर्व्वथा सन्निपत्योपकारकत्वलाभाय तत्तद्देवतासंस्कारार्थत्वमेव पार्व्वणहोम-स्याग्न्याकारोत्तमानुयाजादिवत्। न च समिदादीनामुपभोगाभावः। वेदे सर्व्वत्र समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरण्यदर्शनेनाऽग्नये उपयोगसम्भवात् समिन्धमानस्यैव वा समिन्धनादावुपयोगसत्त्वेन तस्यैव सन्निपत्योपकारकत्वमितिप्राप्ते। सत्यपि वेदे समिदादिपदाना-मग्निपदसामानाधिकरण्ये इन्द्रमहेन्द्राधिकरणन्यायेन समिदादि-पदैस्तत्प्रकाशनानुपपत्तिः। शब्दस्य देवतात्वेन तत्पदे पदान्तर-

प्रयोगानुपपत्तेः । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्व्वणहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थस्याऽपि आग्नेयादेरहंशांशविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेनोद्देश-सम्बन्धित्वात् पार्व्वणहोमसंस्कार्य्यत्ववदिहाऽपि समिदादिपदस्य देव-तात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याऽग्नेःसंस्कार्य्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि "समिधोग्न आज्यस्य व्यन्तु तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्वि"त्यादिमन्त्र-वर्णेष्वग्नेः सम्बोधनेन ततो भिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वय-प्रतीतेः समिदादिपदस्याऽग्निप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निसंस्कारकत्वे पशावतिदेशानुपपत्तेश्च । यत्त्वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि समिद्यागस्य सामिधेन्यङ्गभूतसमित्संस्कारकत्वमिति । तन्न । तथात्वे "यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो बह्वीरिव यजती"ति लिङ्गानु-पपत्तेः । अत्र हि इवशब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनाऽऽरोपितं बहुत्वमिति सूच्यते । न च तत्समिन्धनाङ्गसमित्सु युज्यते वस्तुत एव तासां बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुवचनान्तसमित्पदस्य देवतात्वे प्रातिपदिकसंज्ञाबलेनैकस्यैव समित्पदार्थस्य सिद्धौ लिङ्ग-वशेन युक्तो बहुत्वारोपः । तस्माच्चत्वारोऽपि प्रयाजा आरादुपकारका एवेति न विकृतावूहितव्याः । ९ । २ । १६ ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
नवमस्य द्वितीयपादः ।

भाट्टदीपिका।

नवमाध्यायः।

तृतीयपादः।

॥ प्रकृतौ ॥ "अग्नेरहं देवयज्यया व्रीहीणां मेधे"त्यादिमन्त्रेषु समवेतार्थत्वादियुक्तिबलेन अग्निव्रीह्यादिपदानां सौर्य्यनीवारादिषु द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्मक ऊहः सिद्ध एव प्रोक्षणादिवत्। तद्वशेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भाक्त ऊहः अयमर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्य समाधीयते। प्रकृतौ हि अग्निव्रीह्यादिपदेनाऽग्निव्रीह्यादीनां लक्षणयैवाऽपूर्व्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् सूर्य्यनीवारादीनामपि तेनैव रूपेण प्रकाशनत्वोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेपो युक्तः। अतएव पाशानिति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृतावेकपाशकायां विकृतावपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वान्नोहः। नह्यग्निव्रीह्यादिपदं शक्त्या अपूर्व्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादिपरं अपि तु लक्षणयैव। "शक्यादन्येन रूपेण भाने भवति लक्षणे"ति न्यायात्। विशेषतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात्तस्य चाऽग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतेः सूर्य्यस्याऽपि तयैव प्रतीतिसिद्धौ नोहसिद्धिरितिप्राप्ते।

सत्यप्यपूर्व्वसाधनत्वस्य प्रकृतावुद्देश्यतावच्छेदकत्वे अग्निव्रीह्यादिपदेन स्वशक्तिजन्यबोधद्वारा अपूर्व्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि संस्कुर्य्यादित्यर्थोऽवगम्यते। अतएव शक्तिजन्यो बोधोऽपि व्रीहित्वाग्नित्वादिप्रकारक एव न त्वपूर्व्वसाधनत्वप्रकारकः। लिङ्गकल्प्यश्रुतिवाक्ये

तदवच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेऽपि मन्त्रान्तर्गतव्रीह्यग्न्यादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात्। अतएव तादृशबाधेनाऽपि प्रोक्षणजन्यादृष्टवद्विशेष एव द्रव्यदेवतादौ संस्कारो जन्यते न तूद्देश्यतावच्छेदकेऽप्यपूर्व्वसाधनत्वे। अतस्त्वोपकारकपृष्ठभावेन द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विकृतावनिर्देशे तत्पृष्ठभावेन प्राप्यमाणस्याऽग्न्यादिपदस्य सौर्य्यादौ बाधात् द्वारासत्त्वार्थं पदान्तरप्रक्षेपो युक्त एव।

अतएवाऽग्निव्रीह्यादिपदानामवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण प्रकृतौ नियतकार्य्यजनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्य्याभाव इव तत्कार्य्यस्य तेन कर्त्तुमशक्यत्वेऽपि युक्त एव तस्य विकृतौ लोपः। तत्र त्वेतावान् विशेषः। कार्य्याभावे लोप एव। अशक्यत्वे तु तज्जनकोपायान्तरानुष्ठानमिति।

यत्तु मूले प्रकृतावेव नोपायस्य तत्त्वेन विधेयता। अपि तु अपूर्व्वसाधनविशेषोपायत्वेन इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः। अतश्चाऽग्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाऽविवक्षितत्वाद्युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति। तन्न। तथात्वे प्रकृतावेव व्रीहिपर्य्यायाणां दलनादेश्चाऽनुष्ठाने वैगुण्यानापत्तेः। येनैव रूपेण मुख्यकार्य्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टं प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच्च। यत्तु अग्निपदेन शब्दरूपदेवताप्रकाशनार्थं लक्षणावश्यम्भाव इति। अत्र ब्रूमः। सत्यामपि लक्षणायां येन स्वशक्यवाचकत्वसम्बन्धेन प्रकृतौ शब्दलक्षणा न तेनैव सम्बन्धेन विकृताविति द्वारभेदाद्युक्तः पदान्तरप्रक्षेपः।

वस्तुतस्तु शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्व्वीयदेवतारूपशब्दवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थस्याऽप्यपूर्व्वसम्बन्धात् प्रकाश्यत्वोपपत्तेर्न मन्त्रान्तर्गता-

ऽमन्त्रादिशब्दे शब्दलक्षणेति युक्तो व्रीहिपदइव पदान्तरप्रक्षेप:। अतएव सर्व्वत्रैव तत्प्राप्तौ "पूर्यति वा एतद्दचोऽक्षरपदेन यदूहति तस्मादृचं नोहे"दिति ऋगक्षरोहपर्य्युदासोऽपि सङ्गच्छते। अतएव तत्कार्य्यप्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनसमर्थऋगन्तरोहएव कार्य्यो वैदिकत्वसामान्यात्। तदसम्भवे लौकिकवाक्योह: तथा "न माता-मन्यता"मित्याद्यध्रिगुप्रैषे मात्रादिशब्दोहप्रतिषेधोऽपि "न माता वर्द्धते न पिते"त्यादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम्। यद्यपि च नाऽयं प्रतिषेधविधि-र्न्यायप्राप्तत्वादित्युक्तम् मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे। तथाऽपि नित्यानु-वाद एवाऽयमन्यत्रोहलिङ्गम्। नचोहस्य न्यायसिद्धत्वे विकृतिविशेषे "विश्वेषां देवानामुस्राणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि अग्नये च्छागस्य वपायामेदसोऽनुब्रूही"त्यादिमन्त्रपाठवैयर्थ्यं तस्य मन्त्रभ्रेषप्रायश्चित्त-प्राप्तिफलकमन्त्रत्वसिद्ध्यर्थत्वात्। ९। ३। १।

॥ जाति ॥ सौत्रचरौ "पौष्करीकाणि बर्हींषि भवन्ती"ति श्रुतं। तत्र बर्हि:पदेन तत्कार्य्याणि हविरासादनवेदिस्तरणहोतृषदन-पवित्रकरणादीनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुष्करीकाणि विधीयन्ते। जन्यत्वसम्बन्धाथकश्च तद्धित:। तत्र वेदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते "स्तृणीत-बर्हि:परिधत्त वेदिं,जामिं मा हिंसीरमुपाशयाना * दर्भे स्तृणीतह-रितै:सुपर्णै: निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्नस्य" इति मन्त्रोवश्यं बर्हि:पदे दर्भपदे चोहितव्य एव हरितपदेऽप्यूहितव्यो न वेति चिन्तायां गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्याऽसमवेतार्थत्वादनूह:। कथञ्चिन्मान्त्रवर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह

* जयामि मा हिंसीरिति भाष्यसम्मत: पाठ:।

पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वाद्दर्भपदस्थाने ऊहितेन पुण्डरीकपदेनैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनोपपत्तेर्न पुनःपदान्तरेण प्रकाशनापेक्षा । अतो हरितपदस्य लोप एव नतु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेप इति प्राप्ते ।

विधौ श्रुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमात्रवाचित्वात् तन्मात्रप्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पद्मादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहितत्वात् प्रकृताविव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुण्डरीकपदशक्यनिष्ठगुणवाचिपदान्तरोह आवश्यक एव । तत्र यद्यपि "पुण्डरीकं सिताम्भोज"मिति त्रिकाण्डीयस्मरणात् सितपदं प्रसज्यते, तथापि "यथाकप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" इति वेदे प्रयोगात् पुण्डरीकाद्य इत्यादौ रक्ताम्भोज एव शास्त्रस्थानां पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रक्ताम्भोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेवोहितव्यम् शास्त्रदीपिकायां तु दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदोहवत् । अतःपार्थसारथेरक्तगुणस्याऽपि तेनैव प्रकाशनान्न रक्तपदोहः सिध्येदिति ध्येयम् । ९ । ३ । २ ।

॥ लौकिके ॥ दर्शे पशौ "यूपो यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते यद्युपन्यसेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपोनोपस्पृश्योयद्येकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इति, ब्रूयाद्यदि द्वावेतौ ते वायू इति, यदि बहूनेते ते वायव" इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्तत्संख्याकस्पर्शएवेदं मन्त्रविधानमित्यविवादम् । स्पर्शः परं विहितः अविहितो वेति चिन्तायां प्रकरणादश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन च विहितस्पर्शाङ्गतया तन्निमित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं कर्माऽङ्गतया

विधीयते। नह्येदं दोषनिर्घातार्थं येन विहिते तदभावादप्रवृत्तिः। यज्ञस्य विहितत्वेन अरिष्टजनकत्वासम्भवेनाऽर्थवादमात्रत्वात्। यदि-त्वत्र सर्गनिषेधाधिकायद्यदिग्रम्होपादानाचाऽम्प्रतिग्रहेष्टिवैलचण्य माशङ्ख्येत। ततोऽस्वयं विहितस्यैव यूपाम्बारम्भादेः सर्गस्य ग्रहणा-ग्रहणवत् पाचिकत्वसिद्ध्यर्थो निषेधः। ततश्च तत्करणपचे भयं मन्त्रपाठोऽङ्गमिति यदिग्रम्हाविरोधः। यदि त्वष्टदोषदुष्टविकल्प-भिया निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्पर्शविषयत्वमाशङ्ख्येत, ततो निषेधस्याऽपि क्रतुमध्यप्रसक्तगमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन "नाऽनृतंवदेन्न-स्त्रियमुपेया"दित्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः। स्पर्शस्य क्रतुवैगुण्यापाद-कत्वावसायात् तत्प्रायश्चित्तत्वेनाऽयं मन्त्रविधिः क्रत्वर्थ एव।

एवञ्च यूपानेकत्वन्यायादेवै"तीत" इत्याद्यूहोमन्त्रत्वसिद्ध्यर्थं पुनः पठ्यते। नचैवमपि ऊहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेऽपि यदि द्वावित्यादित्रिनियोगप्रयोजनाभावः देवसन्निधिपठितानां चयाणा-मेषां पाशाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्पप्रसक्तावुत्कर्षसिद्ध्यर्थत्वा-दिति प्राप्ते।

वस्तुतो यज्ञस्य पापापरपर्यायदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे यज्ञप्रयोगजन्ययूपनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्पर्शकर्त्तरि सञ्चारसङ्कीर्त्तनेनाऽस्य निषेधस्य यज्ञप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालीनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगते-रस्याऽपि तद्दोषनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थत्वमेव। अतएव सूत्रभाष्यस्य स्वारस्याद्यूपकार्य्यापवर्गोत्तर-मेवेदं प्रायश्चित्तं नतु वार्त्तिकादिस्वारस्यात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शे-ऽपीति ध्येयम्।

अतएव यज्ञस्यैव यूपनिष्ठदोषजनकत्वाद्यज्ञात् पूर्व्वं कारणा-भावेन अशुचित्वापरपर्य्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शेऽपि न दोषः। अतएव "यूपचित्याद्युपस्पर्शने स्नाया"दिति स्मार्त्तमपि प्रायश्चित्तं वहिःक्रतुविषयमेव। निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात्। अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वादन्तःक्रतुगतलौकिकविषयत्व-मपि। तदा तु ऋत्विक्कर्त्तृको विहितोऽपि स्पर्शः शामित्रवन्निषेधविषय एव तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्याऽऽर्त्विज्यविधानोपपत्तेः। सर्व्वथा यूपकार्य्यापवर्ग एवाऽयं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः। अतएव निषेधवाक्य-प्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रवर्यमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्संस्थाकस्पर्शे निमित्ते तज्जन्यदोषनिर्घातार्थं विधीयते। ननु कश्चित् कस्यचिदूह इति सिद्धम्। ८। ३। ३।

॥ अन्याय ॥　　दैत्त्वएवपशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणद्वयमाम्नातम्। "अदितिःपाशं प्रमुमोक्त्वे"त्येकवचनान्तमेकं। "अदितिःपाशान् प्रमुमोक्त्वेतानि"ति बहुवचनान्तमपरं। तत्राऽस्य स्याऽपि विकल्पेनैक-पाशकायामेव प्रकृतौ निवेश इति वक्ष्यते। तदेतन्मन्त्रद्वयं द्विपशुकायां विकृतावतिदेशेन प्राप्तं तत्रैकवचनान्तस्य तावत् प्रकृताविव समवेत-पाशसंख्याप्रकाशकत्वाद्द्विवचनेनोह इत्यविवादमेव। न च प्रति-पाशमोचनमस्य वृत्तेरनूहःशक्यः। अस्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तन्त्रेणैव प्रयोगात्। बहुवचनस्य तु प्रकृतावसमवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थं वा साधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विकृतावनूहः।

अस्तु वा लक्षणयाऽप्यर्थप्रकाशकत्वे सम्भवति साधुत्वाद्यर्थक-त्वस्याऽन्याय्यत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वम्। तथाऽपि स्वशक्या

अथावयवजन्यावयविवृत्तिसंख्यात्वसम्बन्धेन प्रकृतावेकत्वलक्षणाया इव विकृतौ द्वित्वलक्षणाया अपि सम्भवादनूह.। नचैवं "निपिह सुपांसि"त्यनुशासनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधि श्छन्दसि भवतीत्यनुशासनात् प्रकृतावस्य दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वेऽपि विकृतावदृष्टत्वेन द्वित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति। वाच्यम्। प्रकरणेन पकृतौ दृष्टत्ववदतिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वात् इतरथोत्कर्षेणाऽस्य मन्त्रस्योपपत्तेरेकत्वस्याऽपि लक्षणानापत्तेः। अतो द्विपाशकायामपि विकल्पेन द्विवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—सत्यं। निरूढ़सम्बन्धेन द्वित्वे लक्षणासम्भवस्तथाऽपि सा किं "सुपांसु" इत्यनुशासनशिष्टतया निरूढ़लक्षणा वा स्या"द्गङ्गायां घोष" इतिवत् साम्प्रतिकी वा, नाऽऽद्यः अनुशासनस्य "दृष्टानुविधिः छन्दसी"त्यनेन यत्रैव पाठाख्यं दर्शनं तद्विषयत्वेनैव नियतत्वात्। अन्यथा वैदिकप्रमाणप्रमितमात्रस्य दृष्टपदार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादौ च छान्दसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः। अतश्छान्दसविधेः पठितमात्रविषयत्वाद्विकृतावतिदिष्टमन्त्रे अप्रवृत्तेर्नाऽनुशासनिकनिरूढ़लक्षणया द्वित्वोपस्थितिः। ६। ३। ४।

॥ नान्त्यः ॥ अनुशासनाविषयीभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणाङ्गीकारे अनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः अस्तु वा सा। तथाऽपि प्रकृतौ यया वृत्त्या एकत्वोपस्थितिर्न तया विकृतौ द्वित्वोपस्थितिरिति प्राकृतवृत्तिबाधात्तद्वारकस्य बहुवचनस्याऽपि बाधे द्वित्वप्रकाशनरूपकार्य्यानुरोधेन शक्तद्विवचनप्रक्षेपावश्यम्भावः। स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह इति न्यायात्। अतएव द्वित्वोपस्थित्यर्थम्

यङ्गुलिविन्यासोप्यनाशङ्क्यः मन्त्रपदान्तराणामर्थबोधकत्वानापत्तेः । अतएव बहुपाशकस्थले बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्वं प्रकृतौ निरूढलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिन्मन्त्रत्वात् इह अशक्या बहुत्वप्रकाशके तस्मिन्मन्त्रत्वानुपपत्तेः । ८ । ३ । ५ ।

॥ विप्रतिपत्तौ ॥ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैक्ष एव निवेशमङ्गी- कृत्य विकृतावुत्कर्षश्चिन्तितः । स एव त्विह चिन्त्यते किं बहुपाशकाया- मुत्कर्ष उत दैक्ष एव निवेश इति । तत्र बहुत्वप्रकाशनलिङ्गादनुष्ठान- सादेश्यादेर्बाधे पूषानुमन्त्रणादिवद्विकृतावुत्कर्षः । न च तद्वत् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्यैवा- नर्थक्यतदङ्गन्यायसहकृतस्य क्रतुपशुषु सामान्यसम्बन्धबोधकस्य सत्त्वात् । नचैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्म- त्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया दैक्षेऽपि सम्भवेन तत्प्रति- पादकानां लिङ्गविरोधाभावेनाऽनुष्ठानसादेश्यादिबाधे प्रमाणाभावाच्च गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकल्पना युक्तेति । वाच्यम् । अने- केषामपि पदानामेकव्रीह्यादिपदानुरोधेन व्राह्निप्रयोग एव सङ्कोच- वदुत्कर्षस्याऽप्युपपत्तेः । इतरथा एकपूषपदानुरोधेनेतरपदाना- मुत्कर्षानापत्तेश्च । गुणभूतलिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकादेर्मेषोत्वर्थं सङ्कोचवद्गुणभूतवचनानुरोधेनाऽपि तदुत्कर्षोपपत्तेश्च प्रातिपदि- कार्थवल्लिङ्गसंख्यादेरपि कारकएवाऽन्वयेन प्रातिपदिकार्थं प्रति- संख्यादेर्गुणत्वे प्रमाणाभावाच्च । एवञ्चैकवचनान्तपाशमन्त्रेण विकल्पोऽप्यष्टदोषदुष्टो न भवेदितिप्राप्ते ।

नात्रोत्कर्षः । गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बह्वना-

मुत्कर्षे प्रमाणाभावात्। विभक्त्युपात्तलिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपसत्त्व-समाख्यानुरोधेन पार्ष्णिकान्वयवेलायां लिङ्गसंख्यादेः प्रातिपदिकार्थं प्रत्यप्राधान्येनैवाऽन्वयाच्च। नचेवं लिङ्गाद्यनुरोधेन प्रधानभूतबहुतरेतरपदसङ्कोचस्याऽप्यनापत्तिः गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य सङ्कोचेऽपि प्रकरणादिबाधप्रसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात्। सङ्कोचे अवर्जनीयतया नान्तरीयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्तरीयकत्वाभावेन तद्बाधस्याऽन्याय्यत्वाच्च। यूपादिपदानान्तु गुणत्वाभावात् तद्व्यतिरेकेणेतरपदानां प्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादकत्वाभावाच्चोत्कर्ष इति वैषम्यम्। प्रकृते तु पशुपाशकर्म्मकोन्मोचनमात्रप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशनानपेक्षत्वात् संख्यावाचकपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं तस्य पाशसंख्याप्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नेतरपदानां तद्व्यतिरेकेण प्रकृतोपयोग्यर्थाप्रतिपादकत्वमिति विशेषः। अतएव बहुवचनं "सुपांसु" इत्येवं स्वशक्यबहुत्वाश्रयीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयविवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थमेव।

एवञ्च फलमुखत्वाद्विषमशिष्टोऽपि विकल्पो न दोषायेति धेयम्। इतरथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्त्रस्यैवोहेन बहुपाशकायामन्यस्यामिव क्रतुपशुष्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफलमन्त्रत्वमात्रसिद्धिरूपं मन्दं स्यात्। ९ । ३ । ६ ।

॥ अपूर्व्वं ॥ अतएव दर्शपूर्णमासयोः "पत्नीं सन्नह्य" त्येकवचनान्तो मन्त्र एकपत्नीकप्रयोग इव द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयोक्तव्यः। न च लिङ्गेनैकपत्नीकप्रयोग एव मन्त्रोऽङ्गं द्विबहुपत्नीक-

प्रयोगयोस्तूहेनाऽतिदिश्यत इति युक्तं प्रयोगयोः परस्परं प्रकृतिविकारभावे प्रमाणाभावात्। लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्व्वसाधारणत्वाच्च। यत्र हि उपदेशाख्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वम् अन्यत्र च कार्य्यमुखेनाऽतिदेशतः प्राप्तिस्तत्रैवोहः। न च प्रापकप्रमाणस्य सर्व्वविषयत्वे अत्र च पाशन्यायेन प्रातिपदिकादिलिङ्गस्य सर्व्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सङ्कोचायोगात्ताऽस्य प्रापकप्रमाणस्यैकपत्नीप्रयोगमात्रविषयत्वम्। न च क्रतुपशूनां समानविधानत्वकल्पाचिन्तायां "प्राश्ना" इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन मेषीवर्ज्जं सङ्कोचवदिहाप्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसङ्कोचोपपत्तिरिति वाच्यम् विना कारणं पुंलिङ्गस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र सङ्कोचोपपत्तावपि प्रकृते सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। नह्यत्र द्विबहुपत्नीकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा। प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः। यथैव हि शुक्ला घटा इत्यादौ शुक्लगुणस्य प्रत्येकवृत्तित्वेनाऽन्वयः। तथैकवचनाभिहितस्यैकत्वस्याऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्तित्वेनाऽन्वये न काचित् क्षतिः। न चैवं "बहुषु बहुवचन"मित्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वापत्तिः। बहुत्वस्य शाब्दबोधे विवक्षायां तदुपपत्तेः। नचैवं पशुना यजेतेत्यादौ द्वित्रिपशुग्रहणेऽपि बाधकानापत्तिः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनस्यैच्छिकपशन्तरव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तेः। अतश्च द्विबहुपत्नीकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोहो न वा "व्रीहीणां मेधे"तिवल्लोप इति सिद्धम्। ८। ३। ७।

॥ विकृतौ ॥ एवं प्रकृतावेव समवेतार्थकत्वेन द्विबहुपत्नीप्रयोगयोरपि मन्त्रस्याऽविकारे सिद्धे विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरपि

प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैवैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेर्नोहः। नचैवमनेक-पाशकायां विकृतावपि एकवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्योहानापत्तिः एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यम् प्रकृतौ पाश-स्यैकत्वेन तद्गतैकवचनस्याऽपूर्व्वसाधनद्वत्तिपरिच्छेदकीभूतसंख्याप्रका-शकत्वेन विकृतावपि तादृशसंख्याप्रकाशनार्थमूहावश्यम्भावात्। प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणान्तरावधृतपश्वनेकत्वावरुद्धप्रयोगविषयेऽभि-पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्न परिच्छेदकीभूतसंख्याप्रकाशकत्व-मिति वैषम्यम्। ९। ३। ८।

॥ अध्रिगुः॥ एवं क्रतुपशूनां समानविधानत्वपूर्व्वपक्षे "प्रास्मा" इत्यध्रिगुप्रैषएकवचनान्तएव तेषु प्रयोक्तव्यः। पत्नीशब्दवत्। नत्वेकवचनानुरोधेनैकपशुक एव दैक्षादौ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभि प्रायेण गणेऽपि श्रुत्यैव सम्भवात्। अतएव यस्य पुंलिङ्गस्य श्रुत्या स्त्रीपुंगणे असम्भवस्तत्राऽत्यन्तनिषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावाद्मेषीवर्ज्ज-पुंपशुष्वेव सङ्कोच इति वैषम्यम्। असमानविधानत्वसिद्धान्ते तु "प्रास्मा" इत्ययं वचने लिङ्गे च "प्रैभ्यो स्याम्निं भरतादि"त्येवमूहितव्य एव। तदेतत्तार्त्तीयस्य समानविधानत्वविचारस्य प्रयोजनमात्र-कथनम्। ९। ३। ९।

॥ प्रतिनिधौ॥ यत्र तु अवयवसादृश्येन प्रतिनिधिनियमो यथा नीवारपूतीकादौ तत्र व्रीह्यादिशास्त्रेणैव नीवारादिगतव्रीह्यवयव-समानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगतेः संस्कारविधीनां मुख्य-द्रव्यसमानविधानत्वस्य तृतीये स्थापितत्वात् "व्रीहीणां मेधे"ति मन्त्रोऽपि अविकारेणैव प्रवर्त्तते। नतु नीवाराणामित्येवमूहितव्यः।

एवं सोमपदघटितमन्त्रा अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापत्त्यतिदेशे प्रमाणाभावात्। न च नीवारगतव्रीह्यवयवादौ व्रीहित्वजातौ प्रमाणाभावेन तत्र कथं व्रीहिपदप्रयोगः। पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेन व्रीहिपदवाच्यव्रीहित्वजातेः प्रकृतित्वायोगे व्रीहिपदेन लक्षणया व्रीहित्वमाधनताक्षिप्तसाधनताकत्वसम्बन्धेन व्रीह्यवयविन इव तदवयवानामप्युपादानेन नीवारगतव्रीह्यवयवानामपि प्रकाशनोपपत्तेः। व्रीहिभिर्यजेतेत्यनेन हि व्रीहित्वजातेः साधनता शब्देनोच्यते तदाश्रयावयविनस्तदवयवानाञ्च साधनता त्वर्थादाक्षिप्यते इत्युक्तं तृतीये।

वस्तुतः पुरोडाशस्य व्रीह्यवयवतण्डुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन व्रीहिपदेन व्रीह्यवयवानामेव लक्षणाच्च। सोमत्वादिकं त्ववयवावयविवृत्तिजातिरिति पूतीकगतसोमावयवेष्वपि साऽस्त्येव पूतीकगतविजातीयावयवबाहुल्यात् तु सा नाऽभिव्यज्यते। अतस्तत्राऽपि नोहः। यदि हि नीवारत्वादिना नीवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत् तदा तेषां साङ्गप्रधानकरणासम्भवे कर्म्मविध्याक्षिप्तानां संस्कारविधुत्तरप्रवृत्तिकतया समानविधानत्वाभावाद्भवेदपूर्वहः।

वस्तुतस्तु तदाऽपि नीवारेषु व्रीहिधर्म्मातिदेशे प्रमाणाभावः। सत्यऽपि व्रीहिकार्य्यापन्नत्वे लौकिकधर्म्मग्रहणेनैव तेषां निराकाङ्क्षत्वाद्यूपावटस्तरणवर्हिषीवाऽतिदेशकल्पनानुपपत्तेः। अन्यथा यूपावटस्तरणेऽपि वर्हिःसाध्यत्वसादृश्यादतिदेशापत्तेः। फलचमसे तु "तमस्मैभक्षं प्रयच्छे"दिति लिङ्गादेवातिदेश इति वैषम्यम्। यदि तु द्रव्यमात्रासम्भवे कर्म्मविधिमात्रालोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्व्वमेव

नीवाराणां साधनत्वावगम इति विभाव्यते तेषां प्रोक्षणादिधर्म्मांशे समानविधानत्वेऽपि "व्रीहीणां मेध" इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव नीवारप्रयोगेऽपि लोपो भवेन्न तूहः ।

इयमेव च द्वयो गतिर्यत्र नाऽवयवघटितसादृश्येन प्रतिनिधिर्यथाऽवघातप्रतिनिधितयानखनिनिर्लुञ्चनादौ । तत्र सर्व्वथैव धर्म्माणां लोपोऽ"धिसवनमसि वानस्पत्य"मित्यादिमन्त्रमात्रलोपो वा । प्रकृते तु नीवारपूतीकादीनाम् अवयवघटितसादृश्येन प्रतिनिधित्वाद् द्रव्यद्वारकेणैव साधनत्वावगतेः संस्काराणामिव व्रीह्यादिपदघटितमन्त्रस्याऽपि अनूहेन प्राप्त्यविघातः । तदेतदपि तार्त्तीयाधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनम् । ९ । ३ । १० ।

॥ असंसर्गिषु ॥ दैवे अग्निषोमीये "उदीचीनाम् अस्य पदोनिधत्तात् सूर्य्यञ्चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुन्दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीर"मिति श्रुतं तत्र पशुगणे अस्येत्येकवचने द्विवचनबहुवचनोहो निरपवादः । पद इत्यत्राऽनूहोऽपि चक्षुरादिपञ्चकविषये तूहानूहचिन्तायां सत्यऽपि अधिष्ठानभेदे इन्द्रियं लाघवाद्व्यासज्यवृत्त्येकमेव कथ्यते । अभिमतञ्च परेषामपीदं प्राणवायौ । अतश्च तस्यैकत्वादेकवचनं समवेतार्थकमेव पशुभेदे तद्भेदादूहितव्यम् । प्राणपदवाच्ये प्राणन्तु अधिष्ठानस्याऽप्येकत्वादेकमेवेति तत्र सुतरामूहः । शरीरस्य तु प्रत्यक्षत एकत्वात् ततोऽपि । न च चक्षुषो व्यासज्यवृत्तित्वे एकगोलकविनाशेऽपि चाक्षुषानापत्तिः एकगोलकमात्रवृत्तिखण्डचक्षुरन्तरेणैव चाक्षुषोपपत्तेरितिप्राप्ते, भिन्नदेशावस्थिताश्रयभेदे तदाधेयभेदस्य रूपादावौत्सर्गिकस्य त्यागेन

व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने प्रमाणाभावादन्यथासर्व्वप्राणिसाधारण्येनैकचक्षुःकल्पनापत्तावस्मादिष्टसिद्ध्यापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम्। तच्च प्रमाणान्तरवशात्तैजसादीत्यन्यदेतत्। तच्च पत्नीन्यायेनैकत्वस्य प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणाऽप्युपपत्तेरनूह एव।

वस्तुतस्तु गोलकाधिष्ठितस्य सूर्य्यगमनासम्भवात् ततो निर्गतस्यैवाऽत्र चक्षुःपदेनाभिधानं। न च पर्य्यग्निकरणोत्तरमेवाग्निगुप्रैषात् तदानीञ्च चक्षुरादीनां गोलकस्थत्वान्न निर्गमनमिति वाच्यम् अनन्तरभाविसंज्ञपनफलस्यैव पूर्व्वमुच्यमानत्वेन बाधकाभावात्। अतश्च निर्गतस्य चक्षुषः प्रदीपप्रभावदनेकस्याऽपि संसर्गेणैकीभावात् प्रकृतावेकवचनं निर्व्वाह्यम्। ततश्च विकृतावपि तथैव सम्भवादनूहः। न हि निर्गतचक्षुषां प्रदीपानामिव भिन्नदेशावस्थानस्यैवकल्पनान्नैकीभावः। एकगोलकनिमीलने तत्पुरःप्रदेशावस्थितघटादेर्गोलकान्तरस्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेकीभावोपपत्तेः। अत्र च तेजस्त्वादिवच्चक्षुष्ट्वादिकमपि अवयवावयविवृत्तिजातिः। तेन तत्तद्गोलकस्थिततत्तच्चक्षुर्भिरारब्धोवयव्यऽपि चक्षुरेवेति नोहप्रसक्तिः। एवं प्राणपदवाच्यघ्राणेन्द्रियेऽपि बोध्यम्। शरीरे तु यद्यपि नैकीभावसम्भवस्तथाप्युच्यमानस्य कारणीभूतसूक्ष्मपृथिव्यां लयापरपर्य्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावेव स्तुत्यर्थमुच्यमानतया असमवेतार्थकत्वादनूहो द्रष्टव्यः। शरीरे ऊहं केचिदिच्छन्ति। ९। ३। ११।

॥ एकधा ॥ तत्रैव प्रैषे "एकधाऽस्य त्वचमाच्छता"दिति श्रुतम्। तत्र षष्ठ्यन्तं द्वितीयान्तञ्च पशुगणे द्विबहुवचनान्तेनोहितव्यमित्य-

विवादम् एकधाशब्दस्य त्वविकारोऽथ वा अभ्यासात्मको भाक्त ऊह इति चिन्तायां एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च लौकिकप्रयोगेण नानार्थकत्वावगतेः प्रकृतावेकत्वात्त्वचोद्देशतः कालतो वा साहित्यरूपार्थोऽसम्भवेन त्वचःसाकल्यसम्पत्तये एकप्रयत्नसाध्यत्वस्यैव ग्राह्यत्वेऽपि विकृतावश्रुताभ्यासकल्पने प्रमाणाभावादेकधाशब्देनार्थान्तरभूतं देशतः कालतो वाऽनेकत्वकच्छेदनसाहित्यमेव शक्त्या प्रकाश्यत इत्यविकारादनूहः। यदि तु उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योऽर्थो निर्णीतस्तस्य तदर्थपृष्ठभावेनैव प्राप्त्यवगतेर्नार्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्वकल्पनमुपपत्तिमटिति विभाव्यते। तदाऽस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव विकृतावपैकधाशब्दार्थः। तथाऽपि तु नाऽभ्यासः। सकृदुच्चरितेनैवैकधाशब्देन सर्व्वत्वग्गतैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। यद्यपि च सहितानां सर्व्वासां त्वचामेकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वं बाधितम् तथाऽपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्युक्तत्वादुद्देश्यानां त्वचां साहित्याविवक्षणाच्च प्रत्येकमेव सम्मार्गादिवत्तास्वेकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्यान्वयबोधोपपत्ते र्नार्थोऽभ्यासेनेति प्राप्ते।

प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वे फलोपधायकता विकृतावपि तादृशसामग्रीसत्त्व एव तादृशपदज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम् इतरथा प्रकृतिवद्भावानुपपत्तेः। तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्य्यान्तरनैरपेक्ष्येणैकत्वकत्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकः पर्य्याप्तिसंसर्गको निर्णयोजनितः। न चाऽसौ विकृतौ सकृदुच्चरितेनैक-

धाशब्देन सहकार्य्यान्तरनैरपेक्ष्येण सम्भवति । तस्य समुदितत्वकत्वं विशेष्यतावच्छेदकोक्तत्याऽपि तादृशबोधजनकत्वात् । अतश्च तादृश- बोधे बाधितविषयत्वप्रतिसन्धानस्याऽपि उक्तनिर्णये सहकारि- कारणता वाच्येति । अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्भावबाधापत्तिः । अतः प्राकृतसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकत्वग्विशेष्यकनिरुक्त- बोधजननार्थं एकधापदस्य यावत्त्वचमभ्यास आवश्यक एव । सोऽयं अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावादूह इति व्यवह्रियते न तु अयं वस्तुतः संस्कारोहादिसाधारणोहलक्षणाक्रान्त इति धेयम् । ९ । ३ । १२ ।

॥ मेधपतित्वम् ॥ तत्रैव प्रैषे "उपनयत मेध्यादुर आशासानामेध- पतिभ्यां मेध"मिति श्रुतम् । केषाञ्चित् तु शाखिनां "मेधपतयो मेध"- मिति । तत्र न तावच्छाखाभेदेनाऽत्र मन्त्रभेदः । एकदेशवैल- क्षण्येऽपि शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वाव- गतेः । ततश्च तदर्थोऽप्येक एव वाच्यः । तेन मेधस्य पशोः पति- र्यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यो न तूभयं न च मेधपतित्वस्य शक्य- तावच्छेदकस्यैकत्वात् तदवच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोषः इति वाच्यम् तथात्वेऽपि इतरपदानां ततत्तदर्थघटिततत्तद्वाक्यार्थविष- यकविलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेः । तथा हि यजमानपरत्वे यजमानाय यो मेधः पशुर्भोगसाधनत्वेनाऽऽसीत् तं मेध्या भवन्त ऋत्विजः दुरो यज्ञद्वारश्चोत्तानोत्करयोर्मध्यं उपनयत स्वीयदक्षिणां यजमाननिष्ठं फलं वा आशासानाः सन्त इत्यर्थः । देवतापक्षे देवतायै मेधं पशुमाशासाना मेध्या भवन्तस्तं दुरःप्रति उपनयतेत्यर्थः ।

केचित्तु देवतापक्षे देवतायै पशुमाशासाना भवन्तो मेधपास्तदीया दुरो यज्ञद्वाराणि हृदयादीनुपनयतेत्यर्थ इत्याहुः। सर्व्वथा विलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेरेकरूपएवाऽर्थो वाच्यः। न च बोधद्वयजनकत्वे सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्य सकृदर्थप्रत्यायकत्वमिति नियमभङ्ग एव दूषकताबीजं न च तदत्राऽस्ति शाखाभेदेन द्विःश्रुतस्य सकृच्छ्रुतत्वाभावादिति वाच्यम् तथाऽपि लिङ्गकल्पितश्रुतेरनेकत्वकल्पनागौरवभिया एकस्यैवाऽर्थस्य वाच्यत्वात् तदिह किंपरत्वमिति चिन्तायां देवताया विग्रहाद्यभावेन स्वामित्वापरपर्य्यायपतित्वानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव। न च तस्यैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः पाशन्यायेन तदुपपत्तेः।

वस्तुतस्तु दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्त्तृत्वैक्याद्यजेतेतिवदेकवचनं पत्नीयजमानाभिप्रायेण च वसानावितिवद्द्विवचनम्। अतएवैकपत्नीकप्रयोगे द्विवचनान्तएव मन्त्रोऽन्यत्र त्वेकवचनान्तएवेति नाऽस्मन्मते विकल्पोऽपीति प्राप्ते,—

यजमानपरत्वे पशोराशासनस्य तावत् सिद्धत्वेनैव वैयर्थ्यं दक्षिणादीनां चाऽश्रुतानां कल्पनाच्च तदाशासनमपि सम्भवि। अतोदेवत्वादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं देवताया अपि स्वीकारात्स्वसम्बन्धस्य हृतोक्साधितत्वात् तमादाय मेधपतित्वोपपत्तेर्देवतापरत्वमेव। वचनन्तु त्वदुक्तरीत्यैव देवतात्वस्य अग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्तित्वादेकत्वोपपत्तेरधिष्ठानभेदेन च द्वित्वोपपत्तेर्ममाऽप्युपपन्नमेव। कर्त्तृत्ववच्च देवतात्वेऽपि मेधपतित्वं सामानाधिकरण्यादेवोपपन्नमिति न काचित् क्षतिः।

एवञ्च विकल्पोऽपि फलमुखत्वान्न दोषाय। प्रयोजनं पूर्व्वपक्षे सत्त्वे द्वयोरपूर्व्वयो विकल्पश्च मर्थद्वयानुसन्धाने सिद्धान्ते त्वग्निमाधिकरणे वक्ष्यते। ८। ३। १३।

॥ नियमो वा ॥ यत्र देवतात्वमेकमधिष्ठानन्तु एकं बहु वा तत्र द्विवचनान्तस्याऽधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोहः। एकवचनान्तस्य त्वविचार एव देवतात्वस्यैकत्वात् यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत" "वैश्वदेवं धूम्रमालभेत" "स एतान् पशूनादित्येभ्य आलभेते"त्यादौ। अत्र वायुरेकमधिष्ठानं विश्वशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्बहवो देवा अधिष्ठानम्। यद्यपि च शब्दस्यैव देवत्वान्नाऽत्रशब्दानां बहुत्वं। तथाऽपि देवत्वादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं कल्प्यस्य स्वीकारस्याऽप्यर्थनिष्ठस्यैव कल्पनात् स्वीकारघटितमेधपतित्वस्याऽप्यर्थगत एवोपपत्तेरथ एवाऽत्राऽधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यत इति तद्बहुत्वोपपत्तिः। एवमादित्यानामपि बहूनामेवाऽधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात्। न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वे प्रातिपदिकलक्षस्याऽऽदित्यपदस्यैवाऽन्वयात् तस्य चैकत्वेन बहुवचनेनाऽप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यम् सत्यामपि लक्षणायां स्वशक्याश्रयवाचकपदवृत्तित्वसम्बन्धेनैव लक्षणादाश्रयरूपेऽर्थे बहुत्वोपपत्तेः। अतश्च तत्र देवताधिष्ठानसंख्यानुरोधेन द्विवचनान्तस्योहः। देवतात्वन्त्वेकम् अनेकत्वे प्रमाणाभावात्। आदित्येभ्य इत्यत्राऽपि न बहुत्वं विभक्त्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहुत्वस्याऽर्थिकमर्थसम्बन्धं गृहीत्वा तत्तल्लक्षितैकत्वमेवेति तत्राऽपि देवतात्वैकत्वम्। अस्तु वा बहुवचनबलात् तत्र देवतात्वभेद इति न

तदिहोदाहरणं किन्त्वग्रिमसूत्र एव। तदेतत् पूर्व्वाधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनमिति मन्तव्यम्। ९। ३। १४।

॥ अर्थान्तरे ॥ यत्र तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठानं त्वेकमनेकं वा तत्रैकवचनान्तस्याऽप्यूहो यथा "त्वाष्ट्रं पात्नीवतं अग्नये पावकाय पशुमालभेत"। "आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषीवभ्रुः सौम्य" इत्यादौ। अत्र त्वष्टृपत्नीवतोरग्निपावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्धित-चतुर्थीभेदाद्देवतात्वभेदः। तृतीयोदाहरणे तूभयभेदः। अतस्तत्र उभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्संख्यावशेनोहः। न चाऽनयोर्मन्त्रयोरर्थ-द्वयपरत्ववशेनोहाङ्गीकारे प्रकृतौ विकृतौ वा देवतात्वतदधिष्ठान-रूपार्थभेदात् समुच्चयापत्तिरिति वाच्यम् उभयोरप्युभयार्थप्रति-पादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः। एकवचनान्तो हि देवतात्वे परम्परा-सम्बन्धेन मेधपतित्वं वदन् परम्परासम्बन्धघटकतया अधिष्ठानमप्युप-स्थापयति। अग्नीषोमत्वादिना तदुपस्थितिस्तु मेधपतिपदादग्र-क्यैव। द्विवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्वं वदन्स्वीकाराख्यसम्ब-न्धस्य देवतात्वाधीनत्वाद्देवतात्वमप्युपस्थापयतीति सत्यऽपि विषयता-भेदे उभयोरप्युभयोपस्थापकत्वाद्विकल्पोपपत्तिः।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

नवमस्य तृतीयपादः।

भाट्टदीपिका।

नवमाध्यायः।

चतुर्थपादः।

॥ षड्विंशति ॥ तत्रैव प्रैषे "षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्तानुष्वगोघा-वपतादिति" श्रुतं तत्राऽस्य मन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाभावेऽपि समवेत-प्रकाशकत्वसम्भवे असमवेतार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वादविकार एव पश्वगव इति तावदनाशङ्क्य विकारोऽपि कीदृग्विध इति चिन्तायाम्—

प्रकृतिदृष्टपदान्यथात्वे प्रमाणाभावादश्रुतपदान्तरकल्पनानुपपत्ते-र्यावत् पश्वगतसमस्तवङ्क्रिप्रकाशनार्थं षड्विंशतिरस्येति पदद्वयावृत्ति-रेव। अतएव प्राकृतपदबाधे प्रमाणाभावान्न क्वचिदपि एकवचनोहः। "अदितिःपाशं मेधपतये मेध"मित्यादावपि अभ्यासेनैव सर्व्वपाशादिप्र-काशनोपपत्तेः। अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्यैवाऽभ्यासकल्पने लाघवाच्च। अन्यथा द्विधा निधेत्येवमूहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापद-स्याऽप्यभ्यासानापत्तेः। न च एकत्वादीनां प्रकृतावेकत्वादिनाऽनुद्दे-श्यत्वादपूर्व्वसाधनीभूतसंख्यात्वेन प्रकाशने च विकृतावपि पशुबहु-त्वादेरपूर्व्वसाधनीभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रक्षेपावश्यम्भाव इति वाच्यम्। "आग्नेयं कृष्णग्रीवं सौम्यं बभ्रु"मित्यादौ पश्वेकत्वस्यैव तत्तदपूर्व्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याऽविहितत्वात् प्राजापत्यानित्यादावपि यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादानेनाऽतिदेशप्राप्तस्य पश्वेकत्वस्यैव

तत्तदपूर्व्वसाधनत्वाच्च। अतश्च तत्प्रकाशनार्थमावृत्तिरेव श्रुतपदस्य युक्ता। न तु सूर्य्यादिपदवत् पदान्तरप्रक्षेपः। यत्तु मूले एतत्-पक्षसाधनार्थं षड्विंशतिसंख्या पशूभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रति-पशुभेदेन तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमभ्यसनीयमिति युक्तिरुपन्यस्ता। सा सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्वाक्यार्थरूपस्य चाऽ-शाब्दत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशूद्देशेनाऽपि प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता। अत उक्तयुक्त्यैव पद-द्वयाभ्यासः प्रसाध्य इति प्रथमः पक्षः।

द्वितीयस्तु पशुगणे एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामनेकेषां साङ्गानां यागानां यौगपद्यावगतेरर्थप्रकाशनकार्य्यस्याऽपि यौग-पद्यावगमात् तदनुरोधेन युगपदनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्याऽवश्यकत्वाच्च-ह्वाचिच्छ्रूयमाणस्यैवाऽभ्यासः। "अदितिःपाश"मित्यादौ तु गुणानु-रोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याऽभ्यासे प्रमाणाभावादपि नाऽसौ अपि तु बहुवचनाद्यूह एव।

यद्यपि च बहुत्वं न कस्यचिदङ्गं तथाऽपि पाशप्रातिपदिकेना-ऽनेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्यैवाऽवश्यकत्वात्। नचैक-वचनान्तपत्नीशब्दवत् प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैकवचनप्रयोगः तस्य पाशैकत्वानेकत्वसन्देहजनकतया निर्णायकत्वाभावात्। प्रकृतिवद्भाव-बाधप्रसङ्गेनाऽप्रयोज्यत्वादतएव "द्विधानयोस्त्वचे"त्याद्यूहाङ्गीकारेऽपि एकैकत्वचि प्रयत्नद्वयसाध्यच्छेदनकत्वशङ्काजनकतया निर्णायकत्वा-भावादगत्या एकधापदेऽभ्यासाङ्गीकरणम्। प्रकृते तु विवक्षि-तार्थविषये संशयजनकत्वाभावाद्यौगपद्यसम्पत्तये ऊहाङ्गीकरणमेव

युक्ताम्। तत्राऽपि षड्‌विंशतिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात् षड्‌विंशती षड्‌विंशत इत्येवं वचनएवोहः। संख्याप्रधानत्वाच्चास्य वाक्यस्याऽयमर्थो निर्णीयते। तथाहि। सर्व्वत्र द्वौ त्रय इत्यादयः संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव विंशत्यादयस्तु संख्याप्रधानाः। दृष्टार्थता च तत्प्राधान्ये अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यतीति वचनात् साकल्यावगमेन तत्प्रकाशनव्यङ्ग्यत्वात् अतः प्रधानभूतषड्‌विंशति-प्रातिपदिकेनाऽन्यथाभावः। नचैवं विंशतिर्गवामितिवद्वंक्रीणां गुणत्वे वंक्रीशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वापत्तिः। संख्याप्राधान्येऽपि "देवदत्ता-दयःपञ्चत्" "पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा" इत्यादौ लक्षणया संख्येयशब्दस्य संख्यासामानाधिकरण्यदर्शनेन वंक्रिमल्लक्षणया वंक्रिशब्दस्याऽपि सामानाधिकरण्योपपत्तेः।

न च लक्षणाभियैव संख्येयवंक्रिप्राधन्यं विंशतिर्गाव इति वदिति वाच्यम् तथात्वेऽपि षड्‌विंशतिशब्दस्य संख्येयसामानाधिकरण्य-सम्पत्तये तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात्। नामार्थयोः पार्ष्णिका-न्वयवेलायामपि अभेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गीकारे तु ममाऽपि वंक्रीणां समवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायामन्वयोपपत्तेर्न लक्षणा। न च वंक्रिशब्दस्य वंक्रिमल्लक्षणया संख्याविशेषणत्वे तस्या एकत्वेनैक-वचनापत्तिः बहुवचनस्य स्वशक्याश्रयसमवेतवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्व-लक्षणार्थत्वात्। तव मतेऽपि संख्येयप्राधान्ये षड्‌विंशतिरित्येक-वचनेन स्वशक्याश्रयसमवायिवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणाया आव-श्यकत्वाच्च। नचैवं विनि मनाविरहः वंक्रिपदे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् अतश्च प्रधानभूतषड्‌विंशतिपदे अन्यथाभावा-

नुपपत्तेः। "षड्विंशती अनयो वंक्रय" इत्येवं वचनोह एवेति प्राप्ते।

"ता अनुष्ठ्योच्चयावयता" दिति वंक्रीणामेव परामर्शात् तासामेव प्राधान्यं संख्या तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नाऽदृष्टार्थतापत्तिः।

एवञ्च षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनाऽसमवेतार्थत्वान्नैवोहसम्भावना। अपि तु षड्विंशतिप्रातिपदिक एव समवेतार्थत्वादूहः। अतश्च "द्विपञ्चाशदनयोर्वंक्रय" इति समस्य वचनमेव युक्तम्। किञ्च प्रकृतावप्येकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदश वंक्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्ता इति इहाऽपि समस्यैव सर्व्वाः प्रकाशयितव्या इति गम्यते। यद्यपि च न्यायसिद्धमपीदं समासवचनं एकधा षड्विंशतिरिति "द्विर्द्विर्वह्नना" मित्याश्वलायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्यानूहवदाभासोकर्त्तुमुचितम्। तथाऽपि "षड्विंशतिरिति समासेन वे"ति साङ्ख्यायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या पक्षे समासस्याऽप्यभ्यनुज्ञानान्न विरोधः। अतएव पक्षेऽभ्यासेऽपि द्विवारमेव न तु यावत्पशु। एकधाशब्देपैवमिति द्रष्टव्यम्। वीप्सयैव यावत् पश्वेकप्रयत्नच्छेद्यत्वनिर्णयोपपत्तेः। ९। ४। १।

॥ अश्वस्य ॥ अश्वमेधे सवनीयपशुरश्वस्तूपरगोमृगौ चेतरौ विहितौ। तेषामेकप्रयोगत्वात् तन्त्रेणाऽध्रिगुप्रैषे पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्रिकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिवंक्रिकत्वात् पूर्व्ववत् समस्य वचने षड़शीतिरेषां वंक्रय इति प्राप्तम्। तत्रायं मन्त्रः समाम्नातः। "चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो वंक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति। अच्छिद्रा-

गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या विशस्ते"ति। अयञ्च लिङ्गप्रकरणाभ्यां वंक्रिविशसनप्रैष एव विनियुज्यते न तु याज्यादौ अतश्चौपदेशिकेनाऽनेनाऽतिदेशप्राप्तस्याऽध्रिगोरश्वविषये वंक्रिप्रकाशनमात्रांशे बाधादश्वस्याऽयं मन्त्रान्ययोऽस्तु छिपश्चाशदनयोर्वंक्रय इति समास इत्यपि प्राप्तम्।

तत्रेदमपरं वचनं "न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया"दिति। तदनेन किं विधीयत इति चिन्तायां न तावदत्रप्रतिषेधविधिः। स हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा स्यात्तादृक्प्रतिषेधो वा। उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तेरसम्भवः। अन्त्ये ऋग्भङ्गापत्तिश्च ऋक्प्रतिषेधे च षड़शीतिरित्येवं समासस्यैव प्राप्तेः षड्विंशतिपदयुक्ताऽध्रिगुप्रैषस्याऽप्राप्तत्वेन तस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च षड्विंशतिपदेन षड़शीतिपदोपेताध्रिगुप्रैषलक्षणया तस्याऽनुवादत्वे च लक्षणैव दोषः। अतो न गिरागिरेतिवत् चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः। षड्विंशतिरिति च षड्विंशतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्त्रे इरापदवद्विधानं। तद्वदेव च निषेधानुवादबलाच्चतुस्त्रिंशत्स्थानापन्नत्वं विधानबलाच्च मन्त्रान्तर्गतषड्विंशतिपदेनाऽश्ववंक्रिसंख्यालक्षणायामपि न दोषः।

नचैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धात्र षड्विंशतिरित्यस्य विधित्वमिति वाच्यम् एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। "अत्र ह्येवाऽवपन्तो"त्यादौ तद्युक्तेऽपि विधिदर्शनाच्च। नचैवकारेण स्वार्थ एव विधेयत्वापादनेन षड्विंशतिपदे विधेयत्वप्रतिबन्ध इति वाच्यम् षड्विंशतिपदस्यैव विधिमङ्गीकृत्यैवकारस्यैवाऽयोगव्यावृत्तिरूपं फल-

मादाय चतुस्त्रिंशत्पदव्यावृत्त्याऽन्ययोगव्यावृत्तिरूपं फलमादायैव वाऽनुवादत्वोपपत्तेः । अतश्चाश्वे "षड्विंशतिर्वाजिनो देवबन्धो"रिति मन्त्र इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते ।

न तावदत्रैवकारोऽयोगव्यावृत्त्यर्थकतयाऽन्ययोगव्यावृत्त्यर्थकतया वाऽनुवादो वैयर्थ्यापत्तेः, पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तेश्च अन्ययोगव्यावृत्त्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्याच्च । नियमाद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्यावृत्तेस्तावत् षड्विंशतिपदस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याऽप्रसक्तत्वेन विधानासम्भवः । षड्विंशतिपदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्याः प्राप्तत्वाच्च । अतएव नाऽन्यनिवृत्तेः तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवा"ऽश्वस्यैवाऽवपन्तो"त्यादावेवकारार्थविधौ "न तौ पशौ करोती"ति तद्विकल्पापत्तिरित्युक्तं कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारस्थले प्रतिप्रसवरूपता स्वविषयस्याऽनवाप्यतैव वाऽनुभवसिद्धा । शब्दशक्तिवैचित्र्यस्याऽनुभवसिद्धस्याऽपह्नोतुमशक्यत्वात् । न च वैशेषिके मन्त्रे षड्विंशतिपदस्य प्रतिप्रसवः सम्भवति । न च प्राकृतएवाऽध्रिगौ षड्शीतिपदप्राप्तौ तस्य प्रतिप्रसवः तथात्वे "न चतुस्त्रिंश"दिति निषेधानुवादानुपपत्तेः । वैशेषिकमन्त्रेणाऽश्वांशे प्राकृताऽध्रिगुबाधेन तत्र षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवानुपपत्तेश्च । तूपरगोमृगयोर्द्विपञ्चाशत्पदप्राप्तौ तत्र षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवेऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

आश्वलायनमताङ्गीकारे तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव सत्त्वात् प्रतिप्रसवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन षड्-

विंशतिपदोपलक्षितषड्शीतिपदोपेताध्रिगुप्रैषलक्षणया तस्यैव प्रतिप्रसवः। सोऽपि न विधेयः। एवकारेणाऽनुवाद्यत्वावगमात्। तत्प्राप्तिश्चेत्थम्। "न चतुस्त्रिंश"दित्ययं वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिः। चतुस्त्रिंशत्पदेन लक्षणया तदादिसर्व्वमन्त्राभिधानात्। पदमात्रप्रतिषेधे तत्र षड्विंशतिपदप्राप्त्यभावेन "षड्विंशतिरित्येव ब्रूया"दित्यस्याऽनुवादत्वानुपपत्तेः। अतोवैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधएवाऽयं ततश्च "न तौ पशौ करोती"तिवद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। अभावपक्षे च अतिदेशप्राप्तस्य षड्शीतिपदोपेतस्याऽध्रिगोरेव न्यायेन प्राप्तत्वात् षड्विंशतिरित्येवेत्यनुवादः।

आश्वलायनमते तु "षड्विंशतिःषड्विंशतिश्चतुस्त्रिंशदेषां वंक्रय" इत्येवमाकारकाऽध्रिगुप्रैषस्य षड्विंशतिपदेन लक्षणात्तस्यैवाऽयमनुवादः। एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाऽध्रिगुप्रैषस्यैव प्रतिप्रसवविधिः। वाचनिकेन चाऽध्रिगुप्रैषेण पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य बाधाच्च चतुस्त्रिंशदिति निषेधोनित्यानुवादः। वैशेषिकमन्त्रस्य वाचःस्तोमादौ विनियोगश्च वैयर्थ्यमपि। एवञ्च विकल्पोऽपि नाऽष्टदोषदुष्टोभविष्यति। एवकारस्याऽयोगव्यावृत्तेरन्ययोगव्यावृत्तेर्वाऽनुवादो भविष्यतीत्यपास्तम्। निषेधपूर्व्वकैवकारस्थले एवकारसम्बन्धस्याऽनुवाद्यत्वप्रतीतेः। तादृशस्थले यच्छब्दादिवदेवकारस्याऽपि स्वसम्बन्धिविधिप्रतिबन्धकत्वात्।

अतएव उपवासाःपतन्तोत्युक्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवासं गच्छेत्यत्र प्रवासनिवृत्तिरेव विधेया न तूपवास इत्यनुभवसिद्धम्। यत्र तु न निषेधपूर्व्वकता तत्राऽनुभवबलादेवकारसम्बन्धस्याऽपि विधाने न

का चित् क्षतिः। यथा "ब्रह्मद्येवाऽवपन्ती"त्यादौ। प्रकृते तु एवकार-सम्बन्धिनोऽध्रिगुप्रैषस्याऽविधेयत्वान्न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः। शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाच्च "न तौ पशौ करोती"तिवद्विकल्पः। षड्विंशतिरित्येवेत्ययं प्रकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादःस्वप्रकरणप्रशंसया कारणस्यैव निन्दार्थवादः। एवञ्च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न बाधितं भवति। विकल्पस्तु बहुवचनान्तपाशमन्त्रवन्न विरुध्यते।

नचैवमध्रिगुप्रैषस्य विधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैशेषिकमन्त्रा-स्यान्यनिवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्ते"र्न चतुस्त्रिंशदि"त्यस्यैवाऽनुवादत्वं किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेण विकल्प-स्याऽपरिहार्य्यत्वात्। अतएवा"व्रह्मे वाऽवपन्ती"त्यादावप्राप्तपरि-संख्यैवाऽङ्गीकृता कौस्तुभे। तन्मतस्वकारस्य तु तत्रैवकारार्थविधि-मङ्गीकुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्तद्वदेव चेह तदनापत्तिरित्ययं पर्य्यनु-योगोदुरुद्धरो न तु मम। न च तवाऽपि विनिगमनाविरहतादव-वस्थ्यम् एवकारस्याऽयोगव्यावृत्त्यन्ययोगव्यावृत्तिरूपनानार्थकतया सन्दिग्धार्थकत्वेन निःसन्दिग्धार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गीकारात्। अतःसिद्धोऽश्वमेधेऽप्यध्रिगावूहः।

अत्र च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन च भाष्यकारेणैका-धिकरणं वार्त्तिककारेण चाऽधिकरणद्वयमाश्रितं तत्प्रमेयमात्र-लिखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितम्। ८। ४। २।

॥ वनिष्टु ॥ अध्रिगुप्रैष एव "वनिष्टुमस्य माराविष्टोरूकं मन्य-माना" इति श्रुतं तत्रोरूकपदेन किं उलूकस्याऽभिधानं किंवा वपाया इति चिन्तायां वपायामुरूकशब्दप्रयोगाभावादन्यत्र वेदे लकारस्यान्

रकारदर्शनाल्लोकेऽपि च रोमाणि लोमानीत्यादौ रलघटितपदयोः समानवृत्तिकत्वदर्शनादुरूकपदेनोलूकाभिधानं ततश्चोलूकबुद्ध्यावनिष्ठुं माच्छिदतेति मन्त्रार्थः। ततश्च वपानेकत्वेनोरूकशब्दस्योह इति प्राप्ते।

न तावद्वनिष्ठोः सर्वथैव लवनं निषिध्यते। हृदयादिवत्तस्य हविष्ट्वेन लवनस्याऽवश्यकत्वात्। नाऽपि उलूकसादृश्यबुद्धिर्लवनकाले निषिध्यते अदृष्टार्थत्वापत्तेः। अत उरूकशब्देनाऽवयवयोगेन वपाभिधानमेव वपोद्धरणकाले वपां मन्यमाना भ्रान्त्या वनिष्ठुं मा च्छिद्यतेत्यर्थः। वनिष्ठोर्वपायोगोत्तरकालं लवितव्यत्वात् अतस्तस्य पूर्व्वलवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति। अवयवयोगश्चोरुशब्दोविस्तीर्णवाची दीर्घश्छान्दसः। कशशब्दो मेदोवाची नामैकदेशे नामग्रहणात् कशब्दोऽपि तद्वचन एव ततश्च पदद्वयमिदं समासो वा विस्तीर्णं मेदोवपाख्यञ्च तदर्थः। न च रूढ्या योगबाधः। रेफघटितस्य पदस्योलूकेऽपि रूढ्यभावात्। अतश्च वपानेकत्वे उरूणिकाणीति पदद्वयपक्षे उरूकाणीति समासपक्षे च ऊहः कार्य्यः। ९। ४। ३।

॥ प्रशसा ॥ तत्रैव प्रैषे "प्रशसावाहू" इति श्रुतं अत्र कृणुतादिति अनुषज्यते। तत्र प्रशसेत्यनेन किं करणीभूतः शास उच्यते उत प्रशस्तत्वमिति चिन्तायां प्रशंसायामदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रशसेति तृतीयार्त्तं अकारलोपेन ह्रस्वेन च शासवाचिशासशब्दश्चासिं वैशासमावपते इत्यादिलिङ्गादसिवचनः। ततश्चासिना खड्गेन बाहुश्छिन्द्येतेति प्रैषार्थः। यद्यपि च स्वधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतश्छेदने विहितस्तथाऽपि बाहुच्छेदने मान्त्रवर्णिकोविशेषविधिरनेन न विरुध्यते। अतश्चाऽश्वमेधे "शतं वाजताहरितच्छरवोसयो भवन्तो"ति

असिबहुत्वस्य विधानात् तदनुरोधेनोह इति प्राप्ते भाष्यकारादिभिरेवं समाहितं प्रत्यक्षविहितस्वधितिसत्त्वे मान्त्रवर्णिकशासविधिकल्पनायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेवेति तत्तु स्वयमेव "दश-प्रयाजानिष्ट्वाशासमाहरे"ति वाक्यस्य लिखितत्वाच्छासस्याऽपि पशौ विहितत्वेनोपेक्षितम् ।

वस्तुतस्तु वौधायनादिसकलकल्पपर्य्यालोचनया शासपदस्य स्वधितावपि शक्त्यवगमाद्बाहुच्छेदनेऽपि स्वधितेरेव प्रसक्तेर्न मान्त्रवर्णिकद्रव्यान्तरकल्पना । यत्तु "असिं वैशासमाचक्षत" इति लिङ्गं तत् स्वधितेरेव असितुल्यत्वेन स्तुत्यर्थं असिशब्दस्य निर्घण्टौ स्वधितिपर्य्यायत्वेन पाठाद्वा शासशब्दस्य स्वधितिपर्य्यायत्वसूचनार्थं न विरुध्यते । अतश्च शासस्य बाहुच्छेदने करणत्वसत्त्वेऽपि प्रशसेतिपदेन न तदभिधानं तकारमात्रलोपस्य बाहुलकत्वे सम्भवति अकारलोपस्य ऋत्वस्य च बाहुलकत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् द्वितीयाद्विवचनान्तत्वाङ्गीकारेण बाहुसामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वाच्च । द्विवचनस्याऽकारादेशस्तु स्वतन्त्रसूत्रविहित इति न तस्य बाहुलकत्वं एवञ्च शनाद्दोषणीत्यादिप्रायपाठोऽपि सङ्गच्छते । अतश्च प्रशसापदेन प्रशस्तत्वाभिधानात् तस्य चाऽविकलत्वसूचनार्थतयाऽदृष्टार्थत्वाद्बाहुविवृद्धावूहः । तत्राऽपि प्राकृतपदस्य बाहुद्वये छान्दसत्वाद्बाहुबहुत्वे द्विपाशकायां विकृतौ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्येवाऽप्रवृत्तेः स्वाधीने शब्दप्रयोगन्यायेन प्रशस्तान् बाहूनित्यूहः । पूर्व्वपक्षे च प्रशासैरिति द्रष्टव्यम् ।

इदञ्च महाभाष्यस्वारस्यात् कान्तधातोरिव सान्तधातोरपितुल्य-

न्यायत्वात् क्विप्विचौ नस्त इत्यङ्गीकृत्य शासपदस्यैव शंसेति छान्दसमित्यापाद्य प्रशंसार्थत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्त्तिककारस्याप्रयोगाच्च सान्तधातोः क्विप्विचावित्येतदापाद्यमानस्वरानुगुण्याच्छसु हिंसायामित्यनुशिष्टस्य हि सार्थकस्य शस्धातोर्लुप्तक्विबन्तस्य तृतीयान्तरूपाश्रयणेऽपि छान्दसत्वकल्पनाहिंसासाधनस्वधितिकरणकत्वावगतेर्याज्ञिकसम्मतः शासहस्तावेवोहोऽनुसन्धेयः । ९ । ४ । ४ ।

॥ श्येन ॥ तत्रैव प्रैषे "श्येनमस्य वक्षःकृणुया"दिति श्रुतम् । तत्र श्येनपदं इवशब्दानुषङ्गेण वक्षस उपमार्थमित्यविवादम् । इवशब्दार्थश्च सादृश्यमित्यपि । तच्च बहुतरधर्म्मैः सम्भवे कतिपयधर्म्मैरन्याय्यत्वादाकारविशेषेणैव । अतश्च वक्ष उद्धृत्य कर्त्तनादिना श्येनाकारतां सम्पाद्य यष्टव्यमिति पक्षो विधिस्तु पशुवत् प्रकृतित्वेनेति प्राप्ते—

अवदानवाक्ये"ऽथवक्षस" इति श्रवणात् तस्यैव हविष्ट्वप्रतीतेर्न कर्त्तनादिना तन्नाशः शक्यः कल्पयितुं तेन सादृश्यसम्पत्तिरविकलोद्धरणादेव जायत इति अविकलोद्धरणं प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो दृष्टार्थत्वात् । इतरथा श्येनाकारताया मान्त्रवर्णिक्या विधाने गौरवमदृष्टार्थता वाऽपद्येत । एवं "शलादोषणीकश्यपे वांसौ कवषोरूस्रेकपर्णाष्ठीवन्तइत्यादि"ष्वपि द्रष्टव्यम् । शला शलाके कश्यपे च कच्छपाविव कवषा गतिसाधनाश्वादियानसदृशे स्रेकपर्णाकरवीरपर्णाकृती अष्ठीवन्तौ अस्थिसंयुक्तौ । अत्र च पूर्व्वपक्षे सिद्धान्ते च श्येनादीनामुपमानत्वस्याऽवश्यकत्वात् तथापि चेवशब्दश्रवणेन सिंहो देवदत्त इतिवद्गौणत्वाभावात् सिंह इव ते वीरा इतिवद्वक्षोविहृतौ अनूहितश्येनपदेनैवोपमानसिद्धेरनूह एव श्येनादिपदानां न्याय-

सिद्धः कल्पसूत्रकारसम्मतश्चेति यद्यपीदमधिकरणं नोहविचारोप-योगि तथाऽपि प्रासङ्गिकत्वान्न दोषः। ९। ४। ५।

॥ प्रासङ्गिके ॥ अग्निहोत्रे "अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो हुतेऽग्निहोत्रे उद्वायेदि"ति श्रुतं तत्र किमिदं प्रायश्चित्तं दर्शाद्यर्थप्रणीतस्याऽग्नेरग्निहोत्रकाले उद्वाने भवति नेति चिन्तायां—

यच्छब्दसमभिव्याहृतेन लिङ्गा पदश्रुत्या निमित्तत्वमुद्वानस्य प्रतीयते। न च तदुद्वानमात्रस्य नाशापरपर्य्यायस्य सम्भवति यत्-किञ्चिन्नाशस्य सर्व्वदासत्त्वेन कादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तस्या-सम्भवात्। अतो हविरार्त्तिन्यायेन प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽग्नि-विशेषणं। तत्राऽपि चाग्नेरवयवशोनाशस्य सर्व्वदा सत्त्वादग्नि-त्वावच्छिन्नजगतीतलवर्त्तिसर्व्वाग्निनाशस्य च कदाप्यसम्भवा-दवश्यं करिष्यमाणाग्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्य-वयविनाश एवेदं अवश्यञ्चायमर्थो भेदनहोमादावपि वक्तव्य एव। प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपालनाशस्यैव निमित्तत्वात् अतस्तद्वदेवेद-मारादुपकारकं अग्निहोत्राङ्गम्।

अस्तु वा नष्टस्याग्नेरुत्पादकाङ्क्षायां वैमृधन्यायेन पदान्तर-कल्पनयाऽस्याग्निहोत्रापेक्षितादृष्टरूपाग्न्युत्पादकत्वकल्पनया सन्नि-पत्योपकारकत्वमेव। भेदनहोमस्य दृष्टरूपकपालजनकत्वस्य बाधितत्वादारादुपकारकत्वमिति विशेषः। अतएवाऽग्न्युत्पादन-प्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते एतत्प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः अहुतेऽग्नि-

होत्र इत्यनुवादः। भेदनहोमस्तु कपालकार्य्ये निष्पन्नेऽप्युद्वासनात् पूर्व्वं भवत्येवेति विशेषः। सर्व्वथा दर्शार्थं प्रणीतस्याऽप्यग्नेरग्निहोत्रोपयोगित्वान्निमित्तसंस्कार्य्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन तदर्थं कर्त्तव्यैवेष्टिः। न च तथाऽपि दर्शादौ वैधमन्त्रकोहरणाभावादुद्धृताग्निनाशाभावेन निमित्ताभावः। उद्धृतत्वस्य हविरुभयत्ववदग्निविशेषणत्वेनाऽविवक्षितत्वादिति प्राप्ते।

नाऽग्नेरुद्धृतत्वं उद्देश्यविशेषणं करिष्यमाणप्रयोगोपयोगुद्धृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकविनाशस्यैव निमित्तत्वात् वैधस्यैव चोद्धरणस्य निमित्तकोटिप्रवेशाच्च नाऽतिप्रसङ्गः। उद्धृतस्याग्निरेवेति चाग्निपदं नित्यानुवादः। इतरथा अजस्रपक्षे उद्धृतत्वाभावादुद्धृत इत्यस्य पाक्षिकत्वेनानुवादत्वापत्तेः, गार्हपत्यादिनाशेऽपि ज्योतिष्मतीष्ट्यापत्तेश्च। अतश्च दर्शार्थं प्रणीतेनैवाऽग्निहोत्रानुष्ठानादुद्धरणस्य प्रसङ्गसिद्धकार्य्यतया लोपे निमित्ताभावादेव न नैमित्तिकानुष्ठानं अपि तु अन्वाहिताग्निनाशप्रायश्चित्तमेव अत्र च पूर्व्वपक्षे उद्धृताग्न्यभावमात्रेणान्यथात्वाज्ज्ञातोद्धप्रसक्तिः सिद्धान्ते तदपवादात् सङ्गतिः। ८। ४। ६।

॥ धारणे ॥ "अनारभ्य धार्य्यो गतश्रिय आहवनीय" इति श्रुतं तत्र गतश्रीत्वं ग्रन्थान्तरे अन्यथा व्याख्यातमपि तन्त्ररत्ने प्राप्तश्रीत्वमिति व्याख्यातं। तदिह यदा तन्निमित्तके आहवनीयधारणे कृतेऽग्निहोत्रकाले म उद्वापेत्तदा तदुत्पत्त्यर्थं ज्योतिष्मतीष्टिः कर्त्तव्या न वेति चिन्तायां निमित्तसंस्कार्य्ययोः सत्त्वात् कर्त्तव्या। न च धारणे कृते तत्प्रयोगोपयोगुद्धरणाभावादकरणं अनुद्धृतस्य धारणायोगेन ततः-

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, *Leipzig, Germany.*

Complete copies of those works marked with an asterisk cannot be supplied—some of the Fasciculi being out af stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	A.
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitarēya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV., Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. I	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. I, @ /10/	0	10
Astasāhasrikā Prajnāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Acavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/ each	18	0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	1	14
Baudhāyana Srauta Sūtra, Fasc. 1-3 ; Vol. II. Fasc. 1-4 @ /10/ each	4	6
Bhātta Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Brhaddharma Purāna, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10, each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Catadūsanī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
*Catapatha Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 ; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Catasāhasrikā-prajnāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ /10/ each	10	0
*Caturvarga Chintamani, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	1	4
Clokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	2
*Crauta Sūtra of Cānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Cri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14

	Rs.	A.
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadahara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Acarasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	3	2
Gobhilīya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parsista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. 1	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Kiranavali, Fasc. 1, @ /10/	0	10
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāsya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 ; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-2 @ 1/4 each	2	8
Manutīkā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkandeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Mīmamsā Darcana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Mugdhahodha Vyakarana, Fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1, @ Rs. 1-4	1	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	3	2
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each Rs.	6	14
Nyāyabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumānjali Prakarana, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	1	14
Nyayasarah	2	0
Padumāwati, Fasc. 1-6 @ 2/ each	12	0
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prakrta Laksanam, Fasc. 1 @ /1/8 each	1	8
Parācara Smrti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-4, @ /10/ each	2	8
Sānkhya Sūtra Vrtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sucruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Suddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
*Taittlriya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
*Tāudya Brāhmana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantr Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ /1/4	12	8
Tattva Cintāmani, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II. Fasc. 1-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2 ; Vol. IV, Fasc. 1 ; Vol. V. Fasc. 1-5 ; Part IV, Vol, II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-4 ; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	3	2
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Easc. 1-4, @ /10/ each	2	8

	Rs.	A
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Tirthaeintamoni, Fasc. 1-3, @ /10/ each	1	14
Trikānda-Mandanam, Fasc, 1-5 @ /10/	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
*Upamita-bhava--prapafica-kathā, Fasc. 1-2, 2-13 @ /10/ each ...	6	14
Uvasagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	6	0
Vallāla Carita, Fasc. I @ /10/	0	10
Varsa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/	3	12
*Vāyu Purāna. Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II. Fasc. 1-7; @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II. Fasc. 1 @ /10/	5	10
Ditto Vol. II. Fasc. 2-4, @ 1/4	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Vrhat Svayambhā Purāna, Fasc. 1-6 @/ 10/	3	12
Yogasāstra, Fasc. 1-3	3	12
Tibetan Series.		
Amarakosah	2	0
Bauddhastotrasangraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each ...	4	0
Nyayabindu Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rtogs *brjod d*pag *h*khri S'iā (Tib. & Sans. Avadāha Kalpalata) Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II. Fasc. 1-9 @ 1/- each	18	0
Shet-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Arabic and Persian Series.		
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	4	0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2-each	36	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	35	8
Akbarnāmah English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7: Vol. III, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A Sprenger @ /10/	0	10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of Persia Books and Manuscripis in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each ... ... Rs.	3	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Faras Nama, Fasc. 2	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each ...	4	0
Hadiqatu'L. Haqiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Iqālnamah-i-Jabāngiri, Fasc. 1-8 @ /10/ each	1	14
Issbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'ssir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	5	0
Massir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol II, Fasc. 1.9; Vol. III, 1.10; Index to Vol. I. Fasc. 10-11; Index to Vol. II. Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each ...	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each ...	2	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies .nnot be supplied

	Rs.	A.
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2	2	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each ...	16	0
Muntakhabu-l-Lucāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0	10
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12 each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1	0
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut-Col D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salāqin, Fasc. 1-5 @/10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisan	1	0
Tabaquāt-i--Nāsiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārikh-i-Firuz Shāhi of Ziyāu-d-dim Barni Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Tārikh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian ...	0	8
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1 5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	10	10

ASIATIC SOCIETIES PUBLICATIONS.

		Rs.	A.
1.	ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ...	20	0
2.	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ /8/ per No.		
3.	JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8) 1875 (7), 1876 (7) 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8, 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8', 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.		
	N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.		
4.	Journal and Proceedings. N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 9905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
5.	Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to members.		
6.	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
7.	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ...	8	0
8.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4 to. @ 6/ each ...	18	0
9.	Kacmiracabdamrta, Parts I and II @ 1/8/	3	0
10.	Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ...	10	0

	Rs.	A.
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/ each ...	35	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the 'Treasurer, Asiatic Society," only, 31-10-11.

Books are supplied by V. P, P.